

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 4 (75) 2024

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2024
г. Атырау, 2024
Atyrau, 2024

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор

э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санаков	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор

к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора

к.э.н **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор

к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь

к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиева	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

candidate of economic sciences **K. Utepaliyeva**

Scientific editor

candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishyguлова	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Ventsel A. Genghis Khan's legacy in Sakha culture: myths, national identity, and post-soviet narratives...	7
Aubakirova Kh.A. The "Steppe war" (on the example of the national liberation movement of Kazakhs led by Sarzhan and Kenesary Kasymovs).....	16
Тойшубекова Ж.К., Қасенәлі А.Е., Тасилова Н.А. Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігі мәселесі және бұқаралық ақпарат құралдар [The problem of ethnic identity of koreans in Kazakhstan and the media].....	26
Жұмағұлов Б.С., Хайдаров Е.Е. 1920 жылдардағы әділдік үшін күрескендер (Батыс Қазақстан облысы мысалында) [Justice fighters of the 1920s (in the example of West Kazakhstan region)].....	38
Тұрмахан Н.Ж., Байғунаков Д.С. А.М.Хазанов еңбектеріндегі Сармат мәдениеті [Sarmatian culture in the works of A.M. Khazanov].....	51
Турекулова Ж.Е., Жұмабеков М.У. Суэц каналының құрылысы туралы тарихи идеялар және каналдың Батыс-Шығыс мәдени ықпалдастығындағы рөлі [The ideas for building the suuez canal and its role in the interaction of western and eastern cultures].....	64

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Izmagambetova R. Investigation of the adaptation of Kazakhstan students at Sakarya university to the Turkish education system.....	77
Pandya Ch., Kulmagambetova S.S., Gatauova A.Kh., Shambilova G.K. Formation learners' communicative competencies through didactic games.....	86
Әмірбеков А.А., Ибашова А.Б. Болашақ педагог-информатикті оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолдануға дайындау: шолу [Preparing future computer science educators: navigating the landscape of artificial intelligence in education].....	97
Салиева А.Ж., Кожаметова С.Н., Токатлыгиль Ю.С., Салиева К.А. Педагоги будущего: практика подготовки специалистов начального образования в Сингапуре [Educators of the future: training practices of primary education professionals in Singapore].....	111
Туребаева К.Ж., Рамазанова Д.Ж., Кусаметова Г.К., Рыстыгулова А.Т. Инклюзивті білім берудегі арнайы педагогтарды даярлаудың үрдістері мен тәжірибелері [Trends and practices in the training of special educators for inclusive education].....	123
Жұмабаева К.С., Сламбекова Т.С. Тәлімгерлік – үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесінің негізгі элементі ретінде [Mentoring as the main element of the system of continuing professional education].....	132
Абыканова Б.Т., Бекова Г.Т. Шағын жинақты мектепте ұжымдық сабақтарды ұйымдастыру [Organization of collective lessons in a small-group school].....	142
Джанзакова Ш.И., Базарғалиев Ғ.Б., Мугауина Г.О., Анарбек Р.Қ. ЖОО-да Халел Досмұхамедов еңбектерін оқытуда сандық технологияларды пайдаланудың тиімділігі [The effectiveness of using digital technologies in teaching the works of Khalel Dosmukhamedov at universities].....	155
Казиев К.О., Мухаметкаиров А.Е., Махметова Н.К., Матаев Б.А. Рефлексия как инструмент самосовершенствования в развитии гибких навыков старшеклассников [Reflection as a self-improvement tool in the development of soft skills of high school students].....	167
Майданғалиева Ж.А., Идрисов С.Н., Кузембаева Г.А., Туржанова Г.Н. Оценка эффективности мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом [Assessment of the effectiveness of state support measures for ethnic Kazakhs living abroad].....	181

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Sadykova K.K., Galy A.G. OECD countries' experience in digital transformation of public service delivery systems	195
Sadykov I. Addressing the problem of precarization of employment in Kazakhstan: governmental initiatives against job insecurity	209
Турсынкулова З.М., Мауленкулова Г.Е., Жадигерова Г.А., Нарибек Б.К. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы салық-бюджет жүйесін трансформациялау [Transformation of the fiscal system in the framework of the fourth industrial revolution]	218
Kidirmaganbetova A., Kogut O. Development of the company's internal control system in the digital economy.....	228
Хасенова Н.Н., Казамбаева А.М. Қазақстанда креативті экономиканың дамуының бүгіні және болашағы [The state and prospects of development of the creative economy in Kazakhstan]	241
Maulina N., Karshalova A., Karzanova V., Akisheva N. The role of financial management in the effectiveness of business projects in the context of digitalization	252
Ibadildin N., Igbayev S., Tulemissova M., Kenzhin Zh. Digital transformation in Kazakhstan: customer experience management	262
Muratbekuly R., Talapbayeva G., Utepkaliyeva K., Yerniyazova Zh. Modern approaches to recruitment in small and medium – sized enterprises: effective strategies and methods.....	272
Sabiu B.A., Turebekova B., Suleimenova G. Analyzing the dependency of company performance on employee satisfaction.....	283
Saimova M.D., Tovma N.A., Almukhambetova B.Zh., Mustafayeva B.U. Study on the role of entrepreneurship in improving the quality of life in monotowns: Khromtau city.....	300
Agumbayeva A.Ye., Nurmukhametov N.N., Kazhieva Zh.Kh. Innovational potential of regions.....	314

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Абдулвалиев А.Ф. Проблема обеспечения баланса в защите прав потерпевшего и защите прав подозреваемого (обвиняемого) в уголовном судопроизводстве [The problem of ensuring a balance in protecting the rights of the victim and protecting the rights of the suspect (accused) in criminal proceedings]....	330
Досжанова А.Б., Бұғыбай Д.Б. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы тұлғаның жеке басын анықтаудың қазіргі жай-күйі мен перспективалары [The current state and prospects for determining the personality of a person through information and communication technologies]	339
Zhumagulova A.B. Legal instruments for quality assurance of education.....	351
Nusipzhanov N.N., Juchnevicius E. Blockchain and digitalization of civil law: an analysis in Poland and Kazakhstan.....	360
Айтимов Б.Ж., Сериев Б.А., Есжанов Е.Б., Бекежанов Д.Н. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алудың ерекшеліктері [Features of interrogation on corruption crimes]	369
Zharmakhanbetova B.A., Saktaganova A.B., Saktaganova I.S. Constitutional model for determining the rights of subjects in the field of subsoil use.....	382
Кулбаева М.М., Муратханова М.Б. Некоторые уголовно-правовые и криминологические аспекты рекламы финансовой пирамиды [Some criminal law and criminological aspects of pyramid scheme advertising]	391

A. Ventsel*

University of Tartu
Tartu, Ülikooli 17
*e-mail: aimar.ventsel@ut.ee

GENGHIS KHAN'S LEGACY IN SAKHA CULTURE: MYTHS, NATIONAL IDENTITY, AND POST-SOVIET NARRATIVES

Abstract

The Chingissid are descendants of Genghis Khan. In addition to the Mongolians, Kazakhs also consider themselves Chingizids, not by bloodline but because they were part of the Genghis Khan empire. Nevertheless, it is a little-known fact that the Sakha people in the Russian Far East see themselves as descendants of the great Mongol ruler. In my paper, I will explore historical myths, cemented with some ethnographical and archaeological facts, on how this narrative came to life. I also give an overview of how this myth (sometimes to absurdity) is used in theatre, cinema, and even in advertising. Ethnographically, Sakha people are different from other indigenous people of the region, and their interaction with nature is different; which has led to the creation of a different national narrative. I also explain how the history of being under Russian colonization contributed to such beliefs. At the end of my paper, I show how this myth was utilized in the post-Soviet period, to demonstrate Sakha superiority over other Indigenous groups in their republic, and how this is channeled into the ideology and activities of today's Sakha nationalists.

Key words: Chingissid, Genghis Khan, Sakha people, Mongolian empire, Ethnography, Historical myths, Archaeology, Cultural heritage, Indigenous groups, Nature and culture, Ideology.

Introduction

The Republic of Sakha (Yakutia) is a republic in the Russian Far East, one of the 21 internationally recognized republics within Russia. Moreover, with three million square kilometers, this republic is the biggest administrative unit of the Russian Federation when it comes to territory. The republic is very sparsely populated, having less than one million inhabitants. The republic is important for its diamonds, providing nearly 99% of Russian diamonds. There are also other mineral resources, like coal, natural gas, oil, and gold, on the territory of Sakha. Climatically, the Sakha live in one of the harshest places on earth. Turkic-speaking Sakha are the northernmost cattle breeders, and traditionally they lived in small settlements in the polar forest – taiga. As well as cattle, Sakha also keeps horses. Later in the text, I will use Sakha and Yakutia as equal toponyms, whereas people who gave their name to the land are also known as Sakha.

There is some confusion as to when the Sakha people exactly appeared in South Yakutia and began to spread over the vast territory almost to the northern tundra. Some researchers claim it happened as early as the 13th-14th century, others 14-15th century B.C. [1]. Since the Sakha were a feudal society with nobles and their warriors, and were able to produce iron tools, the Sakha groups drew in indigenous nomadic reindeer hunters and herders from Evenki, Eveni, and Yukaghir people. When Russian Cossacks arrived in the region in the 17th century, they flourished and conquered the vast territory relatively easily. After several military conflicts, Sakha nobles decided to collaborate with the Russians. To compete with Russians, wealthy Sakha gave their children a Russian education, some even sent their children to university in St. Petersburg. This was the time when the first Sakha intellectuals appeared, who started to write intensively about the Sakha culture, identity, and history. As a result, some of these people created a Sakha alphabet and established Sakha literacy [2]. By the beginning of the October Revolution, Sakha elites supported the whites, but when they understood that the Bolsheviks would win, they switched sides [3]. The Sakha elite became ardent Communists, loyal to the Soviets and Communist Party. As it was recounted during my fieldwork in 2001, in some regions of today's Sakha Republic, Sakha

Communists and Komsomols (members of the Young Communist League) led the sedentarisation and collectivization of nomadic indigenous Evenki and Eveni reindeer herders. Slowly but firmly, the Sakha elite moved upward into the high echelons of the Soviet elite. Since then, ethnic Sakha have steadily dominated the political elite, whereas ethnic Russians have for a long time controlled the local economy. In recent decades, ethnic Sakha have also established more influence on the economic sphere, and these days big state-owned regional diamond, coal, or oil companies have ethnic Sakha as directors or other leading cadres.

Materials and methods of research

This study was based on ethnographic fieldwork and qualitative research methods conducted in the Republic of Sakha (Yakutia) over several years, including in-depth interviews, participant observation, and document analysis. Fieldwork spanned from 2000 to 2019, with a focus on significant sociocultural events, such as the Yhyekh midsummer celebration, local conferences, and religious ceremonies. Observations included events related to Sakha's national identity, such as festivals, blessing ceremonies (algys), and gatherings of nationalist groups like Ys Tymsy.

Additionally, the study included participant observations at sites and institutions symbolically important to Sakha identity, such as the House of Tengri, Yakutsk's House of Algys, and the Ministry of Culture's activities. Visual and literary materials, such as the film *The Secret of Genghiz Khan* (2009) and commercial advertisements depicting Sakha warriors, were analyzed to understand the role of national mythology in shaping Sakha's identity. Secondary sources were examined, including historical texts by Vasili Ian, theories by Lev Gumilev on Eurasianism, and contemporary Russian texts and studies on post-Soviet masculinity.

The primary data analysis focused on the following areas:

Mythology and National Identity: The role of Genghis Khan's warrior myth in Sakha identity.

Cultural and Religious Practices: Practices tied to Sakha spirituality, such as Tengrism and animistic traditions.

Nationalist Movements: The rise of Ys Tymsy, its ideological roots, and its use of cultural heritage as a tool for identity and solidarity.

Political and Economic Contexts: The influence of post-Soviet socioeconomic transitions on Sakha gender roles and ethnic identity.

This combination of ethnographic fieldwork and content analysis provides a comprehensive view of how Sakha's identity has evolved and the influences that have shaped its modern interpretation.

Results and its discussion

The findings reveal that Sakha's identity is deeply intertwined with mythology, national pride, and a blend of cultural and religious traditions. The myth of descent from Genghis Khan's elite troops serves as a powerful foundation for Sakha's self-identity, linking the Sakha to both regional power dynamics and a warrior ethos. This myth, while scientifically tenuous, is embraced by a wide spectrum of Sakha society, from ordinary individuals to intellectuals, providing a shared narrative of historical strength and independence.

The national myth of the origin of Sakha people and Genghis Khan.

The Sakha national myth of origin contains several very often contradicting narratives that are unexpectedly scientifically tenuous. In a nutshell, most Sakha people believe that Sakha used to be steppe warriors who moved to the north where they established a Sakha empire. I started my fieldwork in the Republic of Sakha in 2000 when I spent one year on my PhD dissertation research. Already then I encountered these very popular and widespread narratives about the ancient Sakha empire. On a popular level, there also exist several theories and myths that try to prove various narratives of the Southern origin. One much-recounted argument for the steppe origins of Sakha is that the Sakha language contains Indigenous words for animals like a lion (*khakhai*) and camel (*tebien*), creatures not living in the harsh Arctic polar forest. There are also linguists, who say that

in the Sakha language can be found ‘strong influence of the Mongolian language’ [4]. A.P.Okladnikov, a famous Sakha historian and archaeologist, claimed in the 1950s that in Sakha clothing, material culture, and military technology can be observed “remnants of the Steppe” [5].

One common point in all these different narratives is about the origin of Sakha, and where they came from before reaching their homeland and establishing the very questionable empire. All the various narratives agree that the Sakha people are descendants of the elite troops of Genghis Khan’s warriors. Apparently, after the death of the great Mongolian warrior emperor, his best and fiercest troops moved to the north and conquered the lands where the Sakha people lived. This myth is so popular among Sakha I have met, that even professional historians or ethnographers with a history degree, firmly believe it.

The relationship to Genghis Khan is for Sakha, especially with the intellectuals, related to their “otherness” in the region. The Sakha, as mentioned above, have traditionally been cattle and horse breeders in a region where the main livelihood before their migration related to the reindeer – either domestic reindeer herding, or hunting wild reindeer. Today, most Sakha people feel that their form of economy is more ‘civilized’ and ‘more developed’ than an economy based on hunting and reindeer husbandry. This thinking has been without a doubt supported by the Soviet Marxist evolutionary social ideology, where different cultures were hierarchically related to each other – ‘more’ developed cultures having a higher status than ‘less developed’. So, in Soviet evolutionary thinking, at the bottom of that hierarchy were gatherers’, nomadic hunters’, and pastoral tribal kin-based societies; whereas feudal societies, especially sedentary, were seen as more developed and therefore higher in status [6]. This is important to note because the Sakha consider themselves superior to the Evenki, Eveni, and Yukaghir people. Another reason for that feeling of superiority is that in the Siberian context, the Sakha is a ‘big’ nation. Numbering roughly half a million, the Sakha are the biggest indigenous ethnic group in Russian Siberia and the Far East, and one of the few that overwhelmingly still speak their native language as a first language.

Genghis Khan’s presence.

The myth of being descended from Genghis Khan’s warriors has been presented visually and also in literature [7]. The most prominent example is probably a film made by the Ministry of Culture and the director of the national Sakha Theatre Andrei Borisov, ‘The Secret of Genghiz Khan’, from 2009. This is the perfect example of how the Genghis Khan myth is incorporated into contemporary Sakha mythology. The film itself is quite mediocre, but very illuminating as a fantasy embodying a wish mentality so widespread among Sakha. Part of the film was shot in Mongolia, to provide authenticity with Mongolian landscapes and yurts, but the main actors were Sakha, mainly important theatre actors. The costumes and weapons are a mixture of Sakha and Mongolian clothing and weaponry. For instance, Genghis Khan’s warriors used a typical Sakha short spear *palma* that has become iconic in the painting and other visual art, as a symbol of the warrior past of the Sakha. Most likely, the main story stems from the iconic Soviet-era book written by Vasili Ian, “Genghis Khan” but also inspired by some films dealing with the topic. The film is a US-Mongolian-Russian co-production, a fact that added some importance to ‘The Secret of Genghiz Khan’, at least for the Sakha people.

The most surreal image that connects the Sakha with Genghis Khan, was a street advertisement I photographed a few years ago. This was an advertisement for chicken meatballs (*kurinnye kotlety*). On the advertisement are depicted three men, dressed as medieval Mongol warriors who are ethnically Sakha. One of the warriors wears the Mongols’ fur hat that Sakha does not wear. Behind these men one can see the head of the fourth man, and a few spear tops, giving the impression of an entire army. On the right quarter of the advertisement is the name of the company or product, written in a runic style, and the shadows of mounted warriors, one of them is holding a spear with a flag. These men have either arrows or *palmas* tied to their belts. The text at the bottom, written in big letters says “Maintaining the tradition” (*Sokhranyaya traditsii.*) The melange of different meanings of the advertisement is interesting, paradoxical, and even ironic.

First of all, there is an unproven theory that in medieval times the Sakha had their writing using runes. The irony of the advertisement is in its message. Poultry is not a traditional Sakha food. As I was told by many people during all the years I visited the republic, Sakha rural people kept chickens only to sell poultry to Russian industrial workers, especially miners. Chickens were considered 'dirty' because they also ate garbage. Sakha people started to consume chicken meat in the late 1980s and early 1990s when salaries were not paid, and many Soviet-era enterprises bankrupted.

As demonstrated by the examples above, the myth of being descendants of Genghis Khan's elite warriors is flexible and non-codified, allowing the addition of different, sometimes contradictory, elements. Very often, pan-Turkic elements are added, in this way creating a link to Central Asian steppe nomads like Kazakhs, Kyrgyz, or Turkmen. In the Summer 2013 I participated in a huge conference in honor of the Sakha national epic, *Olonkho*. *Olonkho* is one pillar of the Sakha national myth providing a framework for their perception of history, and how the Sakha traveled to the north and settled in their present homeland. As it is with such monumental works, I have met only a few Sakha who have read *Olonkho* carefully and can cite it, however, *Olonkho* is symbolically important for Sakha identity; and even more important for Sakha intellectuals. Therefore, the conference I attended (paired with the celebration of Sakha's midsummer celebration – *Yhyeakh*) was huge and luxurious. Among the delegates were scholars from Western countries, and also from Uzbekistan and Kyrgyzstan. Surprisingly, Uzbek and Kyrgyz scholars in their speeches raised the topic of the 'Turkic world' and its 'contribution to world culture that remains largely unrecognized'.

Eurasianism.

An ideology that helps glue these different elements together is the pseudoscientific theory of ethnogenesis by Russian historian, ethnologist, and philosopher Lev Gumilev. Because Russian is still the main language of communication, science, and reading among the Turkic-speaking people of the former Soviet Union, it is no wonder that Gumilev's works are prominent and beloved among intellectuals and ordinary people of Turkic origin from the same region; which we can call a Russian speaking Turkic world. Gumilev's book "The Ancient Turks" [8] is a pseudohistorical reading of the great conquerors, the Turkic people of the medieval Steppe. In another book – *Ethnogenesis and Biosphere of the World* [9] – Gumilev ties the geography with the 'life energy' of people and argues that Eastern people, especially Russians and steppe tribes, can be 'less civilized and developed', but manifest a robust energy to defend themselves and conquer new lands. Gumilev depicts Western nations as weak, having low 'life energy' and will. He turns culture hierarchies upside down, arguing that 'Steppe' people are stronger, natural-born conquerors, and makes a virtue out of the notion of 'wild people'. Moreover, as shown by Shnirleman and Panarin [10], Gumilev exploits little studied or even 'black holes' in history and creates the myth that Turkic people indeed had great empires, arguing that Turkic people have a glorious history, unrecognized by Westerners. First of all, Gumilev's take on Eurasianism gave the Tatar, Kazakh, and Sakha academics an intellectual tool to assert themselves in the face of Russian nationalism and imperialism. Gumilev argues that Turkic peoples are, with the Russians, part of the Eurasianist world on an equal basis. Moreover, I have seen how Sakha scholars use Gumilev's terminology to justify and give a scientific dimension to their racism and prejudices toward small Indigenous minorities or Central Asian migrants, describing them as people with low 'life energy' (*passionarnost'*) or parasitic people who live at the cost of others (Gumilev's notorious *khimera*). Using Gumilev, Sakha intellectuals define the 'mentality' of the Sakha, arguing that it distinguishes them from other people of the region. The differences in mentality are explained by the history and culture of the Sakha. Moreover, Gumilev delivered a model for how to link 'ethnos and geographical environment' [11].

Tengrianstvo.

I remember during 2014 fieldwork in the Verkhoianski district, a northern part of the Republic of Sakha, one school teacher told me: “We, Sakha, have two religions. The Russian Orthodoxy and our religion.” It is difficult to define what the Sakha “religion” is, but religious beliefs are one cornerstone when it comes to the Genghis Khan mythology. To generalize, the religion of the Sakha people is a loose combination of shamanism and animism. Among the Sakha exist various religious groups and ideologies. These leaders, healers, and shamens are “organic philosophers” [12], people who create their religious worldview by combining vernacular beliefs and practices. The main function of these priests and shamens, according to my observations, is healing and organizing blessing ceremonies.

In recent years, some intellectuals and nationalist leaders have described the ‘religion’ of Sakha as Tengrianstvo (Tengrism). Originally, Tengrism was seen as a monotheistic religion practiced by Mongols and Turkic people [13]. In Sakha versions of Tengrism, I have not noticed the monotheistic worship of the god Tengri. Tengrianstvo is rather a description of Sakha non-Christian beliefs, which are, as stated above, a mixture of various animistic and shamanistic beliefs, rituals, and practices. The term is used, among others, to connect Sakha people with steppe culture. Different people have different interpretations of the Tengri cult, but Sakha widely believe that it is a religion of nomadic people where they worship heaven. Knowingly or not, similar to the Kazakhs, Sakha people prefer to use blue in their designs and decorations. It is argued that since blue is the colour of heaven, it is a holy colour and symbolizes a relationship with Tengri.

There are some temples of the Tengrianstvo located in the Republic of Sakha where various religious leaders cultivate their version of that belief system. Tengrianstvo, however, includes certain well-known ceremonies, known to all Sakha people, like a blessing ceremony (*algys*) or ritual feeding of fire. Tengrianstvo, as Sakha culture in general, also references horses, underlining the ancient steppe warrior's myth of the Sakha. For instance, using *kymyz* (a fermented mare milk drink) in various ceremonies is in accordance with public and private rituals in Sakha culture. In front of a temple I visited on the outskirts of Yakutsk, a small building called the House of Tengri (Tengri D'ie), were *serge* - wooden poles that were used to tie up horses and cattle. *Serge* has lost its original function and is largely used as a symbol of Sakha's identity. Now they are erected in vast sizes, being 3-5 meters long and used to celebrate weddings, births, or other important events in people's lives. Moreover, some Sakha activists use Tengrianstvo as a link to their Mongol origin. Sociologist Yury Zhegusov told me in 2018 that the Sakha version of Tengrianstvo is the oldest of existing Tengristic belief systems, and while the Sakha have maintained the original steppe version of Tengrianstvo, other nations have undergone changes over the centuries. This approach connects Sakha symbolically to the medieval Mongol empire and its warriors.

Ys Tymsy.

In March 2019 anti-migrant pogroms broke out in Yakutsk. What sparked these events was the alleged rape of a Sakha girl by a migrant man. It is hard to say what role Ys Tymsy played in these events, but the anti-migrant agenda is part of the movement's ideology and some involvement cannot be excluded. Habeck (2023) [14] links the birth of Ys Tymsy with the post-Soviet “crisis of masculinity”, especially among the Sakha and, indeed, masculinity plays a great role in what Ys Tymsy is, and the grounds for anti-migrant sentiment in the republic. To start with the latter, the influx of young migrant men and their alleged popularity among Sakha girls has upset Sakha men for as long as I can remember. On the other hand, as Tarasova (2021) [15] has shown, there is also the belief that Muslim migrants are “more powerful”, i.e. trustworthy, caring, and reliable, due to the fact that they are religious, do not drink, and can work hard. Therefore, one can find concerns in the republic that Sakha women prefer to marry Uzbek, Kyrgyz, and Tajik men. However, the problems with fragile masculinity are broader, as Habeck (2023) rightfully points out. Literature on the “crisis of masculinity” emphasizes that the collapse of the Soviet Union also caused a rupture in gender roles and social hierarchies [16]. In the Soviet era, men were the main breadwinners, then in many cases in the 1990s or later, women became the main earners

of the household. Nevertheless, when talking about masculinity, the Russian Arctic has been a place where male toughness has been somewhat of a cult for a long time. The Soviet and post-Soviet narrative of the industrial mastering (*science*) of the North included lore about how tough men worked in a “harsh climate” establishing settlements, building roads, and working in mines. In the mid-2000s such jobs were in decline, often being replaced with office work. The shift to highly skilled office jobs introduced what scholars call “soft masculinity” [17] or a perception that dismissed the cult of the heavily trained powerful male body who earns his income through heavy physical work. The rise of Ys Tymsy derives from complex reasons that are linked in one way or another to a conservative view of Sakha's identity and nationhood. Members and supporters of the movement are worried that the Sakha people might lose control of their homeland and that their conservative understanding of Sakha culture and tradition (i.e. social and gender hierarchies, rooted in traditional spirituality and the rural Sakha lifestyle) are in danger.

Summing up Ys Tymsy's ideology, it is more focused on Sakha spirituality than the male body and sports [18]. Sakha spirituality is expressed in a communal male *allies* (traditional blessing ceremony) in Yakutsk's House of *Algys* which was established in 2015 as a place for the revitalization of Sakha traditional culture. This is a place where concerts of traditional Sakha folk music take place, as well as various spiritual ceremonies led by different *august* and *emchit* [19]. On Ys Tymsy's Instagram page, there are photos of communal male *algys* ceremonies in the House of *Algys*. There are also photos of gatherings with old, respected Sakha cultural figures like actors, scholars, and artists. These meetings aim to transfer cultural norms and knowledge to younger generations. One very important part of Ys Tymsy's agenda is to emphasize family solidarity and rootedness in Sakha traditions.

Currently, Habeck argues that Ys Tymsy has some 2000 members but the number of supporters is much bigger [20].

When the Ukrainian-Russian war broke out, Ys Tymsy joined the ranks of supporters of President Putin and the war. Members of the Ys Tymsy joined a big pro-war rally in Yakutsk where another all-male *osuokhai* took place [21]. There are videoclips of pro-war *algys* ceremonies, reports of Sakha soldiers who have committed “heroic deeds in defence of the homeland”, and videoclips of Sakha conscripts serving with Russian troops fighting in Ukraine. These are group videos in which soldiers send greetings home while holding the flag of the Republic of Sakha.

What makes Ys Tymsy remarkable is their affection for the Ghengis Khan myth. Ys Tymsy, on social media platforms, uses pictures of medieval Sakha mounted warriors, dressed partly like Mongol warriors. In such images, the Sakha masculinity is linked to the mythical history, to the legends of the Sakha empire. By participating in war, men from the Ys Tymsy also ‘defend’ the tradition and identity of the Sakha. In one way or another, Ys Tymsy takes the Genghis Khan myth and intertwines it with Sakha identity.

Conclusion

The fact that the Sakha, an ethnic group living in the Arctic, claim to be Chingissid or descendants of the Ghengis Khan, is probably unexpected to many. Nevertheless, Sakha intellectuals have created multiple myths over time, that argue that Sakha people are related to the ancient Genghis Khan empire, being the offspring of Mongol elite troops who moved to the North and established their own state. This narrative is reproduced in films, theatre plays, books, and even street advertisements. Currently, this myth is part of Sakha identity.

Myth making and identity more than often belong together. Sakha people are here no exception, rather a rule. What makes the Sakha case interesting is that people living in the Arctic polar forest claim a steppe warrior identity. The purpose of this pseudo-historical belief is to distinguish Sakha from other indigenous people, who the Sakha tend to look down upon. The case of a pro-Kremlin nationalistic movement Ys Tymsy shows how the Mongol steppe warrior myth is instrumentalised to emphasize Sakha masculinity, and organically tied to a conservative take on

Sakha identity. Interestingly, in case of Ys Tymsy, the belief in the Genghis Khan myth takes a civilisational dimension. By participating in the Ukrainian-Russian war on the side of the Russian Federation, Sakha nationalist participate in the conflict of civilisation of Gumilev, protecting Eurasian identity and ‘culture’ against the ‘weak West.

The Chingissid narrative is not a coherent and one dimensional story. Over decades Sakha intellectuals have merged it with the pan-Turkic and Eurasianist ideas. There could be controversial elements in the mixture but the myth remains flexible. Ideologists can add these elements, narratives, or facts which suit their world view, whereas ignoring others.

REFERENCES

- 1 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. P. 48- 62.
- 2 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. P. 457-460.
- 3 Krillin D.V., Pavlova, V.N., Shevko, S.D., (2000), Pisateli zemli Olonkho, NKI “Bichik”, Yakutsk. P. 3-6.
- 4 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. P. 111-113.
- 5 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. 58 p.
- 6 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. 52 p.
- 7 Slezkine Y. (1991). The Fall of Soviet Ethnography, 1928-38. - Current Anthropology, 32, nr 4, P. 476-484.; Slezkine, Yuri (1994). The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. - Slavic Review, 53, nr 2, P. 414-452.; Bloch, Maurice (1983). Marxism and Anthropology. Oxford, New York: Oxford University Press.; Anderson, D. G.; Alymov, S. S.; Arzyutov, D. V. (Eds.). Life Histories of Etnos Theory in Russia and Beyond. Cambridge, UK: Open Book Publishers/Lightning Source for Open Book Publishers.
- 8 Luginov N. (2000). Chyngys-khaan yiaahynan, D’okuuskai: Bichik; Tyrylgina, M. A. (2000) Istoki fenomenal’noi zhiznesposobnosti naroda sakha [Sources of Phenomenal Vitality of Sakha People]. Yakutsk: Bichik;
- 9 Krivoshepkin-Aiynga, A. (1998). Evraziiskii soiuz. [Eurasian Union]. Yakutsk: Bichik.
- 9 Gumilev L.N.(1999). Drevnie tiurki. Moskva: Institut DI-DIK. Vol 1 and 2. 298 p.
- 10 Gumilev L.N. (2001). Etnogenez i biosfera Zemli. Sankt-Peterburg: Kristall. 236 p.
- 11 Viktor Shnirelman and Sergei Panarin, (2001), Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and his Eurasian Theories, Inner Asia, Vol. 3, No. 1. P. 1-18.
- 12 Bassin M. (2016). The Gumilev mystique: biopolitics, Eurasianism, and the construction of community in modern Russia. Ithaca and London: Cornell University. 310 p.
- 13 Thornton R. J. (2018). Healing the exposed being: a South African Ngoma tradition. Wits University Press.
- 14 Laruelle, M. (2007) Religious Revival, Nationalism and the ‘Invention of Tradition’: Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan, Central Asian Survey 26(2). P. 203–16.
- 15 Habeck J.O. (2023). Masculinity and Patriotism in Sakha (Yakutia) in the Context of Remilitarisation and Partial Mobilisation in Russia. – Northern Indigenous Cultures and Gender. The Proceedings of the 36th International Abashiri Symposium. The Association for the Promotion of Northern Cultures. P. 49–57.
- 16 Tarasova Z. (2021), All-Male Warrior Dances and Men’s Groups Coping with the Decline of Manhood and Immigration in the Sakha Republic (Yakutia). – Sibirica, Vol. 20, No. 2, Summer. P. 1–26.
- 17 Ashwin S., Lytkina, T. (2004). Men in Crisis in Russia: The Role of Domestic Marginalization. – Gender & Society, Vol. 18(2). P. 189–206.
- 18 Heath M. (2003). Soft-Boiled Masculinity: Renegotiating Gender and Racial Ideologies in the Promise Keepers Movement. – Gender & Society, Vol. 17(3). P. 423–444.
- 19 See Tarasova, Z. (2021), All-Male Warrior Dances and Men’s Groups Coping with the Decline of Manhood and Immigration in the Sakha Republic (Yakutia). – Sibirica, Vol. 20, No. 2, Summer. P. 1–26.
- 20 Habeck J.O. (2023). Masculinity and Patriotism in Sakha (Yakutia) in the Context of Remilitarisation and Partial Mobilisation in Russia. – Northern Indigenous Cultures and Gender. The Proceedings of the 36th International Abashiri Symposium. The Association for the Promotion of Northern Cultures. P. 49–57.
- 21 Habeck. J.O. (2023). Masculinity and Patriotism in Sakha (Yakutia) in the Context of Remilitarisation and Partial Mobilisation in Russia. – Northern Indigenous Cultures and Gender. The Proceedings of the 36th International Abashiri Symposium. The Association for the Promotion of Northern Cultures. P. 49–57.

ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ САХА МӘДЕНИЕТІНДЕГІ МҰРАСЫ: МИФТЕР, ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ЖӘНЕ ПОСТКЕҢЕСТІК НАРРАТИВТЕР

Андатпа

Чингизидтер - Шыңғыс ханның ұрпақтары. Моңғолдардан басқа, қазақтар да өздерін Шыңғысхан деп санайды, бірақ туыстық жағынан емес, олар Шыңғыс хан империясының құрамына кіргендіктен. Соған қарамастан, Ресейдің Қиыр Шығыстағы саха халқы өздерін Ұлы Моңғол билеушісінің ұрпақтары деп санайды. Мақалада әңгіменің қалай пайда болғаны туралы кейбір этнографиялық және археологиялық фактілермен расталған тарихи мифтерді зерттеледі. Сондай-ақ мифтің театрда, кинода және тіпті жарнамада қалай қолданылатынына шолу жасалады. Этнографиялық тұрғыдан алғанда, Саха халқы аймақтың басқа байырғы халықтарынан ерекшеленеді және оның табиғатпен өзара әрекеттесуі басқаша жүреді, бұл басқа ұлттық әңгіме құруға әкелді. Сондай-ақ ресейлік отарлау жағдайында болу тарихы осындай идеялардың қалыптасуына қалай ықпал еткені түсіндіріледі. Мақаланың соңында мифтің посткеңестік кезеңде Саханың республиканың басқа байырғы халықтарынан артықшылығын көрсету үшін қалай қолданылатынын және оның қазіргі саха ұлтшылдарының идеологиясы мен қызметінде қалай көрінетіні көрсетіледі.

Негізгі сөздер: Шыңғыс, Шыңғысхан, Саха халқы, Моңғол империясы, этнография, тарихи мифтер, археология, мәдени мұра, байырғы халықтар, табиғат пен мәдениет, идеология.

НАСЛЕДИЕ ЧИНГИСХАНА В КУЛЬТУРЕ САХА: МИФЫ, НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ПОСТСОВЕТСКИЕ НАРРАТИВЫ

Аннотация

Чингизиды - потомки Чингисхана. Помимо монголов, чингизидами себя считают и казахи, но не по кровному родству, а потому что они входили в империю Чингисхана. Тем не менее, малоизвестным фактом является то, что народ саха на Дальнем Востоке России считает себя потомками великого монгольского правителя. В статье исследуются исторические мифы, подкрепленные некоторыми этнографическими и археологическими фактами, о том, как этот нарратив появился на свет. Дается обзор того, как этот миф используется в театре, кино и даже в рекламе. С этнографической точки зрения народ саха отличается от других коренных народов региона, и его взаимодействие с природой происходит иначе, что привело к созданию другого национального нарратива. В статье объясняется, как история пребывания в условиях российской колонизации способствовала формированию таких представлений. В конце представлено, как этот миф используется в постсоветский период, чтобы продемонстрировать превосходство саха над другими коренными народами республики, и как это воплощается в идеологии и деятельности современных националистов из числа саха.

Ключевые слова: чингизид, Чингисхан, народ Саха, Монгольская империя, этнография, исторические мифы, археология, культурное наследие, коренные народы, природа и культура, идеология.

REFERENCES

- 1 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. P. 48- 62. [in English]
- 2 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. P. 457-460. [in English]
- 3 Krillin D.V., Pavlova, V.N., Shevkov, S.D., (2000), Pisateli zemli Olonkho, NKI "Bichik", Yakutsk. P. 3-6. [in English]
- 4 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. P. 111-113. [in English]
- 5 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. 58 p. [in English]
- 6 Alekseev N. A., Romanova, E. N., & Sokolova, Z.P. (2012). Yakuty (Sakha). Moscow: Nauka. 52 p. [in English]
- 7 Slezkine Y. (1991). The Fall of Soviet Ethnography, 1928-38. - Current Anthropology, 32, nr 4, P. 476-484.; Slezkine, Yuri (1994). The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. - Slavic Review, 53, nr 2, P. 414-452.; Bloch, Maurice (1983). Marxism and Anthropology. Oxford, New York: Oxford University Press.; Anderson, D. G.; Alymov, S. S.; Arzyutov, D. V. (Eds.). Life Histories of Etnos Theory in Russia and Beyond. Cambridge, UK: Open Book Publishers/Lightning Source for Open Book Publishers. [in English]
- 8 Luginov N. (2000). Chyngys-khaan yiaahynan, D'okuuskai: Bichik; Tyrylgyn, M. A. (2000) Istoki fenomenal'noi zhiznesposonosti naroda sakha [Sources of Phenomenal Vitality of Sakha People]. Yakutsk: Bichik; Krivoschapkin-Aiynga, A. (1998). Evraziiskii soiuz. [Eurasian Union]. Yakutsk: Bichik. [in English]

- 9 Gumilev L.N.(1999). Drevnie tiurki. Moskva: Institut DI-DIK. Vol 1 and 2. 298 p. [in English]
- 10 Gumilev L.N. (2001). Etnogenez i biosfera Zemli. Sankt-Peterburg: Kristall. 236 p. [in English]
- 11 Viktor Shnirelman and Sergei Panarin, (2001), Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and his Eurasian Theories, Inner Asia, Vol. 3, No. 1. P. 1-18. [in English]
- 12 Bassin M. (2016). The Gumilev mystique: biopolitics, Eurasianism, and the construction of community in modern Russia. Ithaca and London: Cornell University. 310 p. [in English]
- 13 Thornton R. J. (2018). Healing the exposed being: a South African Ngoma tradition. Wits University Press.
- 14 Laruelle, M. (2007) Religious Revival, Nationalism and the 'Invention of Tradition': Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan, Central Asian Survey 26(2). P. 203–16. [in English]
- 15 Habeck J.O. (2023). Masculinity and Patriotism in Sakha (Yakutia) in the Context of Remilitarisation and Partial Mobilisation in Russia. – Northern Indigenous Cultures and Gender. The Proceedings of the 36th International Abashiri Symposium. The Association for the Promotion of Northern Cultures. P. 49–57. [in English]
- 16 Tarasova Z. (2021), All-Male Warrior Dances and Men's Groups Coping with the Decline of Manhood and Immigration in the Sakha Republic (Yakutia). – Sibirica, Vol. 20, No. 2, Summer. P. 1–26. [in English]
- 17 Ashwin S., Lytkina, T. (2004). Men in Crisis in Russia: The Role of Domestic Marginalization. – Gender & Society, Vol. 18(2). P. 189–206. [in English]
- 18 Heath M. (2003). Soft-Boiled Masculinity: Renegotiating Gender and Racial Ideologies in the Promise Keepers Movement. – Gender & Society, Vol. 17(3). P. 423–444. [in English]
- 19 See Tarasova, Z. (2021), All-Male Warrior Dances and Men's Groups Coping with the Decline of Manhood and Immigration in the Sakha Republic (Yakutia). – Sibirica, Vol. 20, No. 2, Summer. P. 1–26. [in English]
- 20 Habeck J.O. (2023). Masculinity and Patriotism in Sakha (Yakutia) in the Context of Remilitarisation and Partial Mobilisation in Russia. – Northern Indigenous Cultures and Gender. The Proceedings of the 36th International Abashiri Symposium. The Association for the Promotion of Northern Cultures. P. 49–57. [in English]
- 21 Habeck. J.O. (2023). Masculinity and Patriotism in Sakha (Yakutia) in the Context of Remilitarisation and Partial Mobilisation in Russia. – Northern Indigenous Cultures and Gender. The Proceedings of the 36th International Abashiri Symposium. The Association for the Promotion of Northern Cultures. P. 49–57. [in English]

Information about authors:

Aimar Ventsel – **corresponding author**, PhD Doctor of History, associate professor, Department of «Ethnology», University of Tartu, Tartu, Ülikooli 17

E-mail: aimar.ventsel@ut.ee

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3242-5471>

Информация об авторе:

Аймар Вентсель – **основной автор**, PhD доктор истории, ассоциированный профессор, департамент «Этнологии», университет Тарту, Тарту, 17

E-mail: aimar.ventsel@ut.ee

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3242-5471>

Авторлар туралы ақпарат:

Аймар Вентсель – **негізгі автор**, PhD тарих докторы, қауымдастырылған профессор, Тарту университеті, «Этнология» департаменті, Тарту 17

E-mail: aimar.ventsel@ut.ee

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3242-5471>

Kh.A. Aubakirova*

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University
Astana, 010011, Republic of Kazakhstan
*e-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

THE “STEPPE WAR” (ON THE EXAMPLE OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF KAZAKHS LED BY SARZHAN AND KENESARY KASYMOVS)

Abstract

This article deals with the problems of the steppe war during the national liberation movement of the Kazakh people under the leadership of Sultan Sarzhan and Khan Kenesary Kasymov (1824-1847). The author considers the term "steppe war", and its semantic meaning and peculiarities. Also on the example of military art of the Kazakh people in the first half of the XIX century, the specificity of steppe warfare and features of military art are studied. The territory of the Middle Juz became the main area of military operations during the period of the Kazakh people's intervention against the tsarist troops for the restoration of their independence. Through the experience of the Steppe War, it is possible to trace the main events that took place during the years of the protest movement of the legendary grandsons of Abylai Khan primarily on the territory of the Middle Juz. These are steppe territories, which were characterized by the lack of natural shelters in the form of forests and mountains.

Key words: steppe war, military history, Sarzhan, Kenesary, Cossacks, national liberation movements.

Introduction

The study of the experience of the steppe war in the Kazakh steppes of the first half of the XIX century can be attributed to the number of poorly studied problems. Many historical studies have data on armament, equipment and number of military groups, peculiarities of military art. However, the problem of the experience of the steppe war in the period of the first half of the XIX century was not the subject of a special scientific study.

Also, this period is characterized by the absence of not only natural-geographical factors, but also socio-economic factors, such as production plants, and industrial facilities. Through the study of this topic, it is also possible to consider some issues of military tactics, and armament of Kazakhs. As it is known, all national liberation movements of the Kazakh people were suppressed by force of military weapons. This force was the Cossacks. For example, Orenburg and Ural Cossacks were widely used against popular uprisings in the Younger Juz. In suppressing the rebellion of Sarzhan and Kenesary Kasymovs, the main punitive force was the Siberian Cossacks, and the weapons of the Orenburg Cossacks were also used. The paper shows the main events of military clashes between rebels and punishers in the period from 1824 to 1847 in chronological sequence.

Materials and methods of research

The relevance of the research topic is due to many factors. The XXI century puts forward new requirements for the evaluation of the military history of military art. Today, in the context of increasing military conflicts in the world, the study of the evolution of military equipment and military tactics requires further in-depth study. These issues are also of great importance for the actualization of the issues of the development of the military organization, ensuring military security.

When working on the study we used general scientific methods, such as analysis and synthesis, and logical methods. The main methods of research were also methods of systematization, generalization, induction, and deduction. The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, and unity of national and universal values. When working on the article the main concepts and provisions applied in the works of researchers

who contributed to the development of the methodological basis of research and evaluation of the problems of the history of the Kazakh region in the first half of the XIX century were used. To study the issue related to the study of the history of steppe warfare, military art, were also used methods of describing the natural and geographical features of the Kazakh region, the peculiarities of military art and its development; complex-system analysis, and analogy.

Results and its discussion

In historical, historic-military works of the modern period, there is no interpretation of the term "steppe war", which takes a central role in the history of military art of most nomadic nations. Military encyclopedias and encyclopedic dictionaries give historical types and classifications of different wars. For example, there are such concepts as "trade war" "preventive war", "holy war", "cold war", "hybrid war, and "nuclear war".

A certain chronological period is characterized by certain types and kinds of wars. Wars of antiquity, wars of conquest, when the capture of territory was an attempt to expand the borders of the attacking state, or dynastic. In modern times these are colonial, civil, cold, and World Wars.

At the same time, we should note that the concept of "steppe war" is found in the XIX century. Its detailed description is given in the book "Encyclopedia of Military and Naval Sciences". This work was edited by the honored professor of military sciences of the Nikolaev Academy of General Staff Lieutenant General Heinrich Antonovich Leer. The description of the Steppe War is given by the military author in detail. In our opinion, it sufficiently reflects its meaning and therefore there is no need to revise it. The steppe war is a war in which the geographical factor plays a major role. As Leer himself notes, in steppe war, military actions take place in the so-called open territories. These are lands where there are practically no ecological systems, namely forests, mountains, and water resources. Such regions are also characterized by the absence of a developed economic sphere, more precisely, productive forces – factories, plants, mines, and industrial enterprises [1].

In the first half of the XIX century, the Kazakh steppe was not yet widely drawn into the influence of the Russian capital and was not under the influence of capitalist relations. In the steppe zone of the Middle Juz, the traditional economy of the Kazakh people, the basis of which was the extensive nomadic economy, was predominantly preserved. Most of the territories of the Middle and Younger Juzes of Kazakhstan met the criteria of steppe war.

The open Kazakh steppe could be accessible in military terms for campaigns of small detachments, which needed to carry with them all the provisions and weapons, as well as to know the exact duration of the military campaign. Therefore, the tsarist troops tried to take these features into account when confronting the Kazakh steppe.

The experience of the steppe war can be traced back to the example of the national liberation movement of Sultans Sarzhan and Kenesary Kasymov, grandsons of Abylai Khan. Their protest in total lasted almost a quarter of a century, namely 23 years from 1824 to 1847. During this period, the punitive Cossacks failed to capture either Sarzhan or Kenesary. Both Kazakh sultans fell from the treachery of neighboring enemies. Sarzhan died in 1836 at the hands of Kokand kushbek, and Kenesary – in 1847 at the hands of Kyrgyz traitors.

By the time of the national liberation uprising of the Kazakh people under the leadership of Sarzhan and Kenesara, the military art of the steppes had reached a good level of development, allowing the nomads to repel the onslaught of professionally trained and armed with the latest technology Cossack detachments. According to the researcher Zhumadil A.K., the issue of the military art of Kenesary Kasymov is well-developed in the domestic historiography [2]. The author presents a good historiographical review of both pre-revolutionary studies and works of the Soviet period and the present.

The weapons of nomadic Kazakhs were cold. It can be divided into three main types. The first is a striking weapon, which includes mace, club, and whip. The second type is stabbing, which

The "Steppe war" (on the example of the national liberation movement of Kazakhs led by Sarzhan and Kenesary Kasymovs)

includes saber, and sword (spades and spears). The third type – cutting and stabbing and cutting weapons are axes, swords, daggers, and knives [3].

Steppe warriors used different types in the structure of their military armament according to the degree of their applicability. Thus, the main type was a weapon of long distance, which included a bow and arrows [4]. Weapons of the middle distance were spears [5].

Historian A.K.Kushkumbaev notes that by the middle of the XIX century bows and arrows were almost out of use and had become a rarity.

Spears were indispensable weapons of cavalry. During mounted hand-to-hand combat, spears were the weapon of first strike.

Battle axes and knives, which were among the personal weapons of Kazakhs, were indispensable weapons of close combat. This type of weapon was a very important part of the weapon complex of Kazakh nomads of the late Middle Ages and early New Age [6]. Saber – is also a widespread type of personal weapon of the Kazakh warrior.

Also, many authors, including A. Levshin report the presence of such kinds of weapons as battle axe – shakan [7].

In the steppe conditions, the most difficult for the pursuers in the fight against the rebels were the natural and geographical factors. They often neglected the military art of the nomads, considering them to be poorly organized, not disciplined, poorly armed, and untrained in military affairs.

This factor became the key to the fact that the Cossacks paid special attention to climatic conditions in their struggle with nomads. Thus, the 19th-century edition of the Encyclopedia of Military and Naval Sciences explained that in steppe war, only the confrontation with nature took an important place. The battle with the enemy was not given such an essential significance. For the author of this work, it was considered an easy matter, as it was not very difficult due to such factors as weak discipline, backward armament, lack of military training, and low organization.

Thus, as can be seen from Leer's work, experts in the field of military affairs of the Russian Empire did not recognize the Kazakhs as worthy opponents, devaluing their military art.

However, in reality, the situation was quite different. The experience of the steppe war in Kazakhstan on the example of the armed protests of the Kazakh people under the leadership of Sarzhan and Kenesara Kasymovs shows that punitive expeditions often failed to achieve the main goal and returned with nothing.

Cossack detachments, which were sent to the steppe to catch rebellious sultans, had experienced leaders. Atamans of high ranks, who previously had practical experience in fighting the protests of nomadic peoples, were appointed to this position. They skillfully applied a variety of tactics and represented a formidable military force.

When forming military Cossack detachments, the reason for their assignment was first of all taken into account. As a rule, there were four of them. Among the first, could be reconnaissance, i.e. preliminary inspection of the area, determination of the enemy's forces, visual acquaintance with his capabilities. Secondly, Cossack detachments were assigned to the steppe to search for and return unruly Kazakh auls after the introduction of new administrative and territorial orders. Thirdly, they could be sent on military expeditions against rebels. Fourthly, Cossack detachments could be sent to establish a fortress and occupy some important strategic points in the Kazakh steppe.

These factors determined the specifics of the tsarist detachments' manning. First of all, it affected the size of the Cossack formation. Secondly, based on the purpose of the military, the army was supplied with ammunition, weapons, and provisions.

The detachments of Cossacks aimed at catching rebel leaders and punishing the latter clearly demonstrate the peculiarities of steppe war. The Cossacks improve specific techniques of fighting against nomadic rebels. They would later use this experience in suppressing the rebellions of the second half of the XIX century, as well as in 1916.

The history of the revolt of the masses led by the Kasymov sultans includes a large number of detachments of Cossacks who were sent by the government to the steppe to fight against them. Military campaigns were planned mainly for two periods, spring and fall. In spring – in April, in fall – from September to November. The main reasons for this were such natural-geographical reasons as the availability of sufficient water and fodder for horses, and favorable weather conditions for open-air accommodation. However, accommodation in the steppe, where there were no residential buildings, or mountains, forests, etc., made Cossack units vulnerable, as it increased the threat of attack by nomads.

During the whole period of the national liberation movement of Sultans Sarzhan and Kenesary Kasymov from 1824 to 1847, the Tsarist administration sent a large number of punitive detachments. There is a lot of information about this both in published materials of the early XX century and in archival sources. For example, quite valuable and unique material is presented in the works of the military, Major-General A.G. Serebrennikov [8].

Here are some major military clashes between rebels and their punishers in the period from 1824 to 1847:

1. 1825 – Karbyshev's punitive expedition, which included 200 Cossacks [9].

Cossack officer G. Katanaev would later mark the Cossacks' campaign as a feat. However, its outcome was tragic for the steppe men. Nevertheless, Sarzhan's rebellion did not stop [10].

2. 1827, September – a well-armed punitive detachment of 500 Cossacks with 2 guns of horse artillery came to pursue the people of the Baibur tribe from Semiyarskaya village [11]. The brutal massacre of them stopped the uprising for sometime, which was also noted by G.E. Katanaev.

3. 1829, October – in Kokchetav district the detachment of Cossack Kulikov killed 37 women, 45 children, and 22 men of the civilian population. Cossacks took almost all cattle: the Governor-General of Western Siberia recognized that Kulikov's actions were characterized by cruelty. He urgently sent Lieutenant Colonel Nabokov to the victims in the steppe. However, the movement of his detachment cast panic and fear on the nomads [12].

4. 1837 – in Akmola district was sent esaul Chirikov with 60 Cossacks in order to keep the Kazakhs from joining Kenesary Kasymov. In addition, a hundred detachments headed by Simanov were sent from Aktau fortification. The two detachments should have jointly defeated Kenesary, but the goal was not achieved.

5. 1837, December – Kenesary attacked the detachment of Officer Rytov. Rytov was killed, and the rest of the Cossacks were saved from death by Simanov who arrived on the scene [13].

6. 1838, February-March 13 – Kenesary attacked a detachment of Cossacks. Cossacks led by Simanov retaliated. However, military action had no significant results, except that 43 rebels were killed and their cattle and belongings were taken away [14]. Kenesary's horse was killed, but he evaded pursuit [15].

7. 1838, May – Kenesary's siege of Akmola fortress, which had the shape of a square with 5 bastions. Esaul Chirikov, afraid of the rebels, failed to disperse them, for which he was reprimanded by Colonel Talyzin [16].

8. 1838, June 22 – Kenesary attacked the Aktau fortification. Cannon and gunshots were directed at the rebels and they failed to attack the fortification. They took the cattle near Ulytau and fled into the mountains. Then the rebels attacked the Ayaguz fortification. Two detachments came out against Kenesary: on the one hand, centurion Kudryavtsev, on the other hand, on July 6, Simanov with a detachment of 384 Cossacks, 56 outriders, and 5 officers. Near the Ulytau mountains, the Cossacks were attacked by the rebels led by Koshek and Kenesary Kasymov. Kenesary entered into negotiations with Simanov and tried to make peace. He demanded to stop the construction of Russian fortifications on Kazakh land. However, this demand was not satisfied [17].

9. 1839, March-June – organized a large detachment to Zharkain-Agash consisting of 655 Cossacks under the command of Colonel Gorsky of the General Staff. The purpose, as formulated in official documents of that time, was to destroy the gang of the known rebel Kenesary Kasymov [18]. The Cossacks failed to capture Kenesary. In his defense, Gorsky wrote that Kenesary had herds of the best horses, which allowed him to easily escape. But this was not the main reason for the unsuccessful results of the expedition. The Kazakh sultan was saved by excellent knowledge of the terrain, and skillful use of a variety of tactics [19].

10. 1839, July-August – Kenesary attacks the Khan's picket of Kokchetav district and prepares to attack the district order. Adjutant of the Guards' Staff Captain Spiridonov is sent against Kenesary. With a detachment of 200 Cossacks, he went against the rebels from Zharkain but failed to overtake them. In August Gorsky went to the river Sary-Kengir, where Kenesary supposedly roamed, but even there he did not find him and returned to Zharkain-Agash [20].

11. 1839, August – a new detachment of 200 Cossacks was sent against Kenesary under the command of the centurion Volkov. He also did not achieve the main goal - the capture of Kenesary.

12. 1840, June – five detachments were formed against the rebels. The first one was under the leadership of Centurion Volkov. He was to create and strengthen the pickets between Zharkain and Kokchetav. The second detachment of 300 Cossacks was sent under the leadership of Captain Spiridonov to Atbasar to build a picket there. The third detachment of 100 Cossacks was sent to protect the Kokchetav and Akmola districts from Kenesary's invasion. The third detachment also from 300 Cossacks under the command of Serdyukov and Lebedev was sent to the limits of Akmola district to punish unruly Kazakhs and prevent them from going to Kenesary [21]. The fourth detachment from Karkarala district of 150 Cossacks with centurion Kudryavtsev, was to cover the order from the attack of rebels and assist other detachments. The fifth detachment was sent to the Ayaguz district under the command of Centurion Algazin of 100 men [22].

Volkov at the river Togaily-Zhilanshik found traces of Kenesary. June 19 attacked the auls of Kenesary, who retreated to the sands of Kara-Kum. Pursuing those who left, "the Cossacks in 2 platoons, overtaking the Kirghiz, mercilessly beat them", as a result of which 50 people were killed [9]. In the area of the Karazhar tract, the punishers caught up with Kenesary, but he met them with weapons and did not allow himself to be captured.

13. 1840, August – detachments of Count Tolstoy and Major Gayus were sent against the rebels, who wounded people, seized their cattle, but also returned with nothing [23].

14. 1843, June – P. Gorchakov, governor-general of Western Siberia, agreed with V. Obruchev, governor of Orenburg, on joint participation in a large-scale expedition against Kenesary. Obruchev formed a detachment of 300 men, which left the Orsk fortress. The command was entrusted to Lebedev. On Lake Akkol he planned to join the Siberian Cossacks. But on the Irgiz River, Lebedev unexpectedly encountered Kenesary Kasymov and, frightened of him, retreated. Kenesary attacked auls, subordinate to the tsarist government shelty, branches of tleu, who did not recognize him as Khan.

15. 1843 – P. Gorchakov sent a new punitive expedition of about 2,000 men. The command was entrusted to Colonel Bizyanov of the Ural Cossack Army. Sultans of the Middle Juz: Baimukhamed Aishuakov and Arslan Zhantorin were involved in helping him. They were to assist in the capture of Kenesary. The capture of the Kazakh sultan became a matter of state importance. The head of Kenesary was promised a reward – of 3000 rubles, which was a considerable sum [24]. To assist Bizyanov from the Siberian line an auxiliary detachment of Colonel Krivonogov of 250 Cossacks acts, but also without success.

16. 1843, September – in the direction of Lake Ush-kol, the river Kargaly, and the sands of Kara-Kum there was a new battle. Many followers of Kenesary were captured. Bizyanov did not pursue further, as the detachment was weakened and could not continue moving. Bizyanov moved slowly, often wandered in the steppe, and constantly changed routes. Kenesary realized the weakness of his army in front of Bizyanov's army equipped with cannons, so he undertook a

military tactic: the method of maneuvering. Evading an open clash, he forced the Cossacks to chase him. Having engaged in a small skirmish, the khan began to leave suddenly, which extremely exhausted the Cossacks pursuing him.

17. 1843 – the border chief of the Siberian Kirghiz Faletsky formed several additional detachments, the general command of which was entrusted to Esaul Rybin. Faletsky personally arrived in Akmola to control the situation, but the Cossacks failed to capture Kenesary Kasymov, because he retreated to the river Kargaly-Kaidaul, within the Orenburg department.

18. 1844, February – a detachment of Cossacks with the detachment leader Smirnov defeated Kenesary's aul. Kenesary's wife Kunumzhan and 30 other people were captured [25].

19. 1844 – a new attack on the rebels, organized jointly by the Orenburg and West Siberian commands. A powerful Cossack offensive against the rebels was organized from three points: from the fortress Orsk, from the Ulytau mountains, and from the Tobol River. Having united at Torgay, these detachments planned to defeat Kenesary Kasymov. The first detachment of 1600 men under the command of Lebedev set out from Orsk on May 5, 1844, Lebedev found Kenesary, but could not catch up with him. The Khan, constantly changing routes, directed the Cossacks on a false trail. Lebedev did not stop their pursuit, which finally exhausted his detachment. On the way back the detachment of Cossacks brutally defeated the aul of the bay of the Tabyn family Baikadimov, a man loyal to Tsarism, for which Lebedev was dismissed from his duties and brought to the military court. E. Bekmakhanov notes that Lebedev's dismissal, a man who knew the specifics of steppe warfare, had negative consequences. Unlike other detachment chiefs who underestimated Kenesary Kasymov, Lebedev was the only person who saw the khan as an experienced and dangerous opponent. He applied new, more maneuverable methods of fighting with Kenesary. For example, Lebedev for the first time in the history of Russian campaigns in Asia refused slow-moving camel wagons, using light wagons for transportation of ammunition [26].

Lebedev's place is taken by the commander of the 3rd Orenburg regiment Colonel Dunikovsky.

The second detachment acts from the Ulytau fortress. The command is entrusted to Major-General Zhemchuzhnikov. Kenesary Kasymov again applied the tactics of disorientation of the enemy and quite successfully: a small detachment sent by him to meet Zhemchuzhnikov misled the Cossacks. Then Kenesary attacked the Konstantinovskaya fortress of the New Line. At the end of July 1844 Zhemchuzhnikov and Dunikovsky united and headed down the right bank of the Turgai River to jointly pursue the rebels. Dunikovsky and Zhemchuzhnikov were ordered to suppress Kenesary's rebellion by any means. But Zhemchuzhnikov decided to turn back, believing that it was pointless to follow him.

20. 1844, September – a detachment of 300 Cossacks under the command of Lieutenant-Colonel Kovalevsky was sent out, but he returned with nothing.

21. 1845, March – on the river Toktugur a centurion detachment from Kushmurun and Kokchetav districts under the command of Vaganov acts. One more team of 4 outriders and 50 Cossacks with centurion Cheremnov is sent from the reserve of the left flank of the line to the Lepsu River to observe the nomadic volosts. Construction of two fortifications on the rivers Irgiz and Torgai, occupied by strong military commands forced Khan to leave his native lands. Kenesary retreated to the Elder Juz, but even here the tsarist authorities actively pursued him.

22. 1846, March-April – Ayaguz order sent a detachment of Siberian Cossacks of 100 men under the command of Esaul Kazachinin. On August 12, 1846, to strengthen Kazachinin's detachment the Governor-General of Western Siberia sent a detachment of Siberian Cossacks under the command of centurion Nyukhalov. In July 1846 Gorchakov sent from Semipalatinsk an additional detachment of 120 Cossacks and 12 non-commissioned officers under the command of centurion Abakumov against the rebels.

Nyukhalov, having arrived in Kokterek, took under his command the detachment of Cossack Kazachinin. Nyukhalov's detachment remained in the steppe for the whole winter and was fortified by 125 Cossacks under the command of centurion Karbyshev. Nyukhalov himself proposed to send several attachments to suppress the uprising. The first – 350 Cossacks with 3 guns of horse artillery should act from Karatal, and the second - in the same composition should move from Aktau to the river Chu and go to Lake Balkhash. The third – 150 men should be sent from Karkarala along the western side of Lake Balkhash to the confluence of the Ili River. The necessity of equipping these military formations Nyukhalov justified by the fact that the detachment under him is suitable only for the protection of districts from the invasion of Kenesary or his expulsion from the limits of the Elder Juz, but not for the final defeat [27].

23. 1847, March-April – at the foot of mountains Kekli (near Bishkek) the last battle of Khan Kenesary with detachments of Abakumov and Nyukhalov took place. Another detachment of Kirghiz manapas, equipped with funds of the Kokand's khan, arrived at the battle site. Near Tokmak he was captured and died.

As the given chronology of military actions shows, Russian tsarism used Cossacks in the suppression of the national liberation movement of the Kazakh people. In the first half of the XIX century, the Siberian Cossacks were the main punitive force in the movement of Sultan Sarzhan and Khan Kenesara Kasymov. At the late stage of the movement, the Siberian Cossacks used the military force of the Orenburg Cossacks.

The struggle of punishers with nomadic Kazakhs had the character of steppe warfare. In the steppe war of Sarzhan (1824-1836) and Kenesara Kasymov (1837-1847) with the Cossacks for a long time, the tsarist troops failed to achieve the main task - the elimination of the leaders of the rebellion. The military forces and the level of military training of the Cossacks were high, sometimes with firearms, and shells; the presence of professional military equipment gave them an undeniable superiority. Also in the conditions of openness of the steppe, and lack of natural obstacles, such as forests, hills, and mountains, the Cossacks had the opportunity to widely use firearms in all directions and long distances.

Nevertheless, the high level of military skill of steppe Kazakhs allowed them for a long time, namely, for almost a quarter of a century, from 1824 to 1847, to resist the Cossacks, preventing them from capturing the leaders of the protest, thus stopping the movement. Analysis of historical materials shows that none of the detachments sent after the rebellious sultans, and as shown above, there was a large number of them, did not fulfill the main mission - the elimination of Sarzhan and Kenesary. This was facilitated by the Kazakhs' excellent knowledge of the terrain, use of different military tactics, skillful use of weapons, strict military discipline, and other factors.

Conclusion

Thus, military actions during the movement of Sultan Sarzhan and Khan Kenesary between Kazakhs and punishers can be characterized as an example of a "steppe war". The Cossacks actively pursued the leaders of the uprising and tried to stop the unrest at any cost. The analysis of the historical material above shows that these were military clashes between two opposing sides. On the one hand - local nomads, on the other – the colonial power in the form of tsarist troops.

In the struggle against the uprisings of the Kazakh people against Russian colonialism, tsarism widely used the power of military weapons in the person of the Cossacks, who were represented by such troops as the Siberian, Ural, Orenburg, and Semirechensk troops. The military confrontation between Cossacks and nomads during the "Steppe War" had its specific features. First, the main role in the "steppe war" was played by the natural-geographical factor. Therefore, the campaigns of punishers were planned for the spring-summer period. It can be called a natural-cyclic way of struggle against the steppes. Secondly, the punitive detachments were lightweight, i.e. they were recruited taking into account that they could easily move in open areas.

However, the implementation of methods and tactics of the "steppe war" did not allow the punishers to suppress the rebellion of Kazakhs led by Sarzhan and Kenesary. Only in 1836, as a

result of Sarzhan's death at the hands of the Kokands' ruler, and in 1847, as a result of Kenesary's tragic death at the hands of Kyrgyz manaps, was it possible to stop the struggle of the masses for their independence.

Financing Information

The article was carried out within the framework of the scientific project “Leaders of the Kazakh steppe: history and destinies” (0123RKI0120).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Леер Г.А. Энциклопедия военных и морских наук. — Санкт-Петербург: Типография В.Безобразова и К. — 1895. — 630 с.
- 2 Жумадилов А.К. Военное дело кочевников Евразии: историографический анализ: монография. — Алматы: Қазақ университеті. — 2014. — 272 с.
- 3 Джанибеков У.Д. По следам легенды о золотой домбре. — Алма-Ата: Өнер, 1991. — 304 с.
- 4 Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. (Казахстанские востоковедные исследования). — Алматы: Дайк-Пресс. — 2001. — 172 с.
- 5 Сочин С.А. Боевые традиции казахского народа как средство военно-патриотического воспитания молодежи. Научный международный журнал Евразийский Союз ученых (ЕСУ). — Москва. — 2015. — № 4 (13). — С. 141-143.
- 6 Бобров Л.А., Пронин А.О. Казахские боевые топоры в изобразительных источниках XVIII-XIX веков. Вестник НГУ. Серия: История, филология. — Новосибирск. — 2014. — Том 13. — Выпуск 5: Археология и этнография. — С. 255-262.
- 7 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Часть 3: Этнографические известия. — Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя. — 1832. — 304 с.
- 8 Серебrenников А.Г. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. — Ташкент: изд. Типографии штаба Туркестанского военного округа. В 4-х томах.
- 9 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 338. Опись 1. Дело 409.
- 10 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 338. Опись 1. Дело. 485.
- 11 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 3. Опись 1. Дело. 755.
- 12 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 338. Опись 1. Дело. 680.
- 13 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело 190.
- 14 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело. 66.
- 15 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело 170.
- 16 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 338. Опись 1. Дело 1.
- 17 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 338. Опись 1. Дело 6.
- 18 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 777. Опись 1. Дело 162.
- 19 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело 185.
- 20 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 806. Опись 1. Дело 245.
- 21 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело 202.
- 22 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело 208.
- 23 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 366. Опись 1. Дело 206.
- 24 Рязанов А.Ф. Кенесары. — Алматы: Айқап. — 1993. — 32 с.
- 25 Государственный архив Омской области Российской Федерации. Фонд 6. Опись 1. Дело 164.
- 26 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 гг. XIX в. — Алма-Ата: Қазақ университеті. — 1992. — 400 с.
- 27 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Фонд 37. Опись 1. Дело 2902.

«ДАЛА СОҒЫСЫ» (САРЖАН МЕН КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛДАРЫ БАСТАҒАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Андатпа

Осы мақалада автор сұлтан Саржан мен хан Кенесары Қасымұлдарының (1824-1847) басшылығымен болған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы кезіндегі дала соғысының проблемалары қарастырылады. Автор «дала соғысы» терминін, оның семантикалық мағынасы мен ерекшеліктерін зерттеуге тырысты. Сондай-ақ, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының әскери өнерін талдай отырып, дала соғысының айырмашылықтары, әскери өнердің ерекшеліктері зерттелді. Орта жүз аумағы қазақ халқының өз тәуелсіздігін қалпына келтіру үшін патша әскерлеріне қарсылық білдіріп, ашық түрде қарсы шыққан қимылдарының негізгі театрына айналды. Дала соғысы тәжірибесі арқылы Абылай ханның есімдері аңызға айналған немерелерінің наразылық қозғалысы кезінде орын алған басты оқиғаларды негізінен Орта жүз

The "Steppe war" (on the example of the national liberation movement of Kazakhs led by Sarzhan and Kenesary Kasymovs)

аумағында байқауға болады. Бұл ормандар, таулар түрінде табиғи баспаналардың болмауымен сипатталатын дала аумақтары. Сондай-ақ, бұл кезең тек табиғи-географиялық факторлардың ғана емес, сонымен қатар өндірістік кәсіпорындар, өндірістік объектілер сияқты әлеуметтік-экономикалық факторлардың болуымен сипатталады. Осы тақырыпты зерттеу арқылы қазақтардың әскери тактикасы мен қару-жарағының кейбір ерекшеліктерін де қарастыруға болады. Қазақ халқының барлық ұлт-азаттық күресі: көтерілістері мен қозғалыстары әскери қарудың күшімен басылғаны белгілі.

Негізгі сөздер: дала соғысы, әскери тарих, Саржан, Кенесары, қазақтар, ұлт-азаттық қозғалыс.

«СТЕПНАЯ ВОЙНА» (НА ПРИМЕРЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КАЗАХОВ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ САРЖАНА И КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВЫХ)

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются проблемы степной войны в период национально-освободительного движения казахского народа под предводительством султана Саржана и хана Кенесары Касымовых (1824-1847). Автором рассмотрен термин «степная война», его смысловое значение и особенности. Также на примере военного искусства казахского народа в первой половине XIX столетия изучена специфика степной войны, особенности военного искусства. Территория Среднего жуза стала основным театром боевых действий в период выступления казахского народа против царских войск за восстановление своей независимости. Через опыт степной войны можно проследить основные события, имевшие место в годы протестного движения легендарных внуков хана Абылая преимущественно на территории Среднего жуза. Это степные территории, для которых было характерно отсутствие природных укрытий в виде лесов, гор. Также для указанного периода характерно отсутствие не только природно-географических факторов, но и социально-экономических, таких, как производственные предприятия, промышленные объекты. Посредством исследования данной темы также можно рассмотреть некоторые вопросы военных тактик, вооружения казахов. Как известно, все национально-освободительные выступления казахского народа подавлялись силой военного оружия. Этой силой выступило казачество.

Ключевые слова: степная война, военная история, Саржан, Кенесары, казачество, национально-освободительное движение.

REFERENCES

- 1 Leer G.A. *Enciklopediya voennyh i morskikh nauk [Encyclopedia of Military and Marine Sciences]*. – Sankt-Peterburg: Tipografiya V.Bezobrazova i K. 1895. p. 630. [in Russian].
- 2 Zhumadil A.K. *Voennoe delo kochevnikov Evrazii: istoriograficheskij analiz: monografiya [Military affairs of the nomads of Eurasia: historiographical analysis: monograph]*. – Almaty: Kazak universiteti. 2014. 272 p. [in Russian].
- 3 Dzhaniybekov U.D. *Po sledam legendy o zolotoj dombre*. Alma-Ata: Oner. 1991. 304 p. [in Russian].
- 4 Kushkumbaev A.K. *Voennoe delo kazahov v XVII-XVIII vekah. (Kazhastanskije vostokovednye issledovaniya) [In the footsteps of the legend of the Golden dombra]*. Almaty: Dajk-Press, 2001. 172 p. [in Russian].
- 5 Sochin S.A. *Boevye tradicii kazahskogo naroda kak sredstvo voenno-patrioticheskogo vospitaniya molodezhi [Combat traditions of the Kazakh people as a means of military-patriotic education of young people]*. Nauchnyj mezhdunarodnyj zhurnal Evrazijskij Soyuz uchenyh (ESU). Moskva, 2015. № 4 (13). P. 141-143. [in Russian].
- 6 Bobrov L.A., Pronin A.O. *Kazahskie boevye topory v izobrazitel'nyh istochnikah XVIII-XIX vekov [Kazakh battle axes in pictorial sources of the XVIII-XIX centuries]*. Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya. – Novosibirsk, 2014. Tom 13. Vypusk 5: Arheologiya i etnografiya. P. 255-262. [in Russian].
- 7 Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kajsackih ord i stepej. Chast' 3: Etnograficheskie izvestiya [Description of the Kirghiz-Kaysak hordes and steppes. Part 3: Ethnographic news]*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Krajya. 1832. 304 p. [in Russian].
- 8 Serebrennikov A.G. *Sbornik materialov dlya istorii zavoevaniya Turkestanskogo kraja [Collection of materials for the history of the conquest of the Turkestan region]*. Tashkent: izd. Tipografii shtaba Turkestanskogo voennogo okruga. V 4-h tomah. [in Russian].
- 9 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan *[Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. Fond 338. Opis' 1. Delo 409. [in Russian].
- 10 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan *[Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. Fond 338. Opis' 1. Delo. 485. [in Russian].

- 11 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 3. Opis' 1. Delo. 755. [in Russian].
- 12 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 338. Opis' 1. Delo. 680. [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo 190. [in Russian].
- 14 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo. 66. [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo 170. [in Russian].
- 16 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fond 338. Opis' 1. Delo 1. [in Russian].
- 17 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fond 338. Opis' 1. Delo 6. [in Russian].
- 18 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fond 777. Opis' 1. Delo 162. [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo 185. [in Russian].
- 20 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fond 806. Opis' 1. Delo 245. [in Russian].
- 21 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo 202. [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo 208. [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 366. Opis' 1. Delo 206. [in Russian].
- 24 Ryazanov A.F. Kenesary [Kenesary]. – Almaty: Ажар. – 1993. – 32 p. [in Russian].
- 25 Gosudarstvennyj arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii [The State Archive of the Omsk region of the Russian Federation]. Fond 6. Opis' 1. Delo 164. [in Russian].
- 26 Bekmahanov E.B. Kazakhstan v 20-40 gg. XIX v. [Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century]. Almaty: Kazak universiteti. 1992. 400 p. [in Russian].
- 27 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fond 37. Opis' 1. Delo 2902. [in Russian].

Information about authors:

Khadisha Aubakirova - **corresponding author**, candidate of historical sciences, acting professor of the Department of «History of Kazakhstan», S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

Email: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>

Информация об авторах:

Хадиша Аубакирова - **основной автор**, кандидат исторических наук, и.о. профессора кафедры «истории Казахстана», Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

Email: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>

Авторлар туралы ақпарат:

Хадиша Аубакирова - **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

Email: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>

Ж.К. Тойшубекова^{1*}, А.Е. Қасенәлі², Н.А.Тасилова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²«Астана» халықаралық университеті

Астана қ., 020000, Қазақстан Республикасы

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zhulduz_agz@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОРЕЙЛЕРДІҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАР

Андатпа

Мақала барысында Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігінің қалыптасу үдерісіне бұқаралық ақпарат құралдарының әсері талданады. Негізгі теориялық ұстаным этникалық бірегейлік ұғымын талдау және Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігі мәселесі таңдалды. Мақалада этникалық бірегейлік кез-келген этностың сақталып қалуындағы маңызды фактор ретінде айқындалды. Этникалық бірегейлік – белгілі бір ұлттың ғасырлар бойында қалыптасқан тілі мен дәстүрінің, сонымен қатар әдет-ғұрыптары мен дүниетанымының негізгі көрсеткіштері болып табылады. Этникалық бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін сыртқы факторлар өте көп. Солардың бірі бұқаралық ақпарат құралдары. Мақала барысында бұқаралық ақпарат құралдарының жұмыс бағытына қарай этникалық журналистика ұғымының болатындығы ажыратылды. Демек этникалық журналистика нақты бір ұлттың тілінде жұмыс жасауға бейімделеді және сол ұлттың дүниетанымы мен тілінің, тарихы мен дәстүрінің ерекшеліктерін насихаттауға бағытталады. Қазақстандағы корейлердің ұлттық ерекшеліктерін насихаттау көп бағытта жүзеге асып отыр. Негізгі басымдылық мерзімді басылымдарға берілуде. Ел егемендігінің алғашқы жылдарынан бастап корей тілінде телебағдарламалар жарық көре бастады. Қазіргі таңда телебағдарламаларға қарағанда газеттер мен журналдарды белсенді шығару ісі қолға алынған. Мерзімді басылымдар заман талаптарына сай электронды нұсқада да жарияланады. Этникалық бірегейлікті қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін пайдалану өз нәтижесін де беруде.

Негізгі сөздер: этнос, этникалық бірегейлік, коре сарам, бұқаралық ақпарат құралдары, дүниетаным, тіл, жаһандану.

Кіріспе

Қазақстанда ондаған ірі этникалық топтардың өкілдері өмір сүреді. Олардың әрқайсысына этникалық мәдениетін сақтап, туған тілі мен тарихы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын дамытуына барлық жағдай жасалған. Ел егемендігінің алғашқы жылдарынан-ақ мемлекеттің ішкі саясаты әр этномәдени орталықтарының ашылып, қызмет жасауына бағытталды. Әр этникалық топ өзіндік ерекшеліктерін насихаттап, дамытуға мүмкіндік алды. Бұл жағдай өз кезегінде Қазақстан мемлекетінің ұлттық және азаматтық бірегейлігін қалыптастыру мәселесінің маңыздылығын айқындады.

Қазақстан Республикасы аумағында әртүрлі этностар өздерінің мәдениеті мен дәстүрін сақтап, өмір сүруде. Мұндай ұлттардың бірі – корейлер болып табылады. Қазақстан аумағында корейлердің пайда болуы халықтар депортациясы деп аталған саяси науқанмен байланысты. Әрине оған дейін де патшалық Ресей тұсынан бастап аз мөлшерде қазақ жерінде корейлер өмір сүрген. Ал жаппай тек КСРО-ның Халық Комиссарлар Кеңесі мен Коммунистік партияның Орталық Атқару Комитеті шығарған 1937 жылғы 21 тамыздағы қаулысынан кейін көшірілді. Қиыр Шығыс жерінде өмір сүріп келген корейлердің қазақ жеріне қоныс аударуының саяси астары басым болды. Корейлер фашистік Германияның одақтасы саналған Жапонияның тыңшылары деп айыпталған болатын. Бұл саяси науқан КСРО аумағына «жапон тыңшыларын өткізбеу» деген мақсатта

жүргізілген болатын. Өйткені Қиыр Шығыста өмір сүретін корейлердің келбеті және түрі мен түсі жапондықтарға қатты ұқсас болуына байланысты да жер аударылды. Сенімсіз халық деген айдар тағылды. Біз жоғарыда атап өткен қаулыда Қиыр Шығыстағы барлық шекаралық аймақтағы корейлер көшірілді. Осы жылдары корейлер Қиыр Шығыстың Хорольск, Ханкай, Молотовск, Гродевск, Черниговск, Спасский, Сайфунск, Хабаровск, Благовещенский және тағы да басқа аудандарда өмір сүріп жатқан болатын. Тек тамыз және қыркүйек айларында 2, 500 корей ұлтының өкілі тұтқындалып, түрмелерге жабылды. этникалық бірегейлікті қалыптастыру қызметін атқарып келген «Сэнбон» газетінің қызметі 12 қыркүйек күні тоқтатылды. Қазақ және Өзбек КСР-і басшылығына депортацияланған корейлерді қабылдау, орналастыру бойынша тапсырма жүктелді. 1937 жылдың 18 қазанында Сахалинде өмір сүріп жатқан 1,196 корей ұлтының өкілі күштеп қоныс аударылды. 25 қазанда Қазақстанға жалпы жиыны 20,170 отбасы депортацияланды немесе 95, 256 корей ұлтының өкілі күштеп қоныс аударылды [1]. Осы оқиғалардан кейінгі корейлердің өмір сүру тәртібі мен тыныс-тіршілігі қазақ жері, Қазақстан Республикасымен тығыз байланысты дамуда. Корейлер бүгінгі Қызылорда облысы және Жетісу облысының Үштөбе қаласы маңына жаппай көшірілді. Корейлердің күнделікті тұрмыс-тіршілігі ауыл шаруашылығымен тығыз байланысты еді. Бүгінде корейлер ауыл шаруашылығымен қатар, заманауи мамандықтарды игеріп, Тәуелсіз Қазақстанның дамуына өзіндік үлестерін қосуда. Қазақстандық корейлер өз ұлтының ерекшеліктерін қаншалықты сақтап, этностық белгілерінің насихатталуына қаншалықты назар аударуда деген заңды сұрақ туындайды. Сол себепті де аталған тақырыпты жан-жақты қарастырып, нақты тұжырым жасаудың қажеттілігі сезіледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігінің қалыптасуы және оған бұқаралық ақпарат құралдарының әсері туралы отандық тарихнамада іргелі еңбектер жоқ. Тек қана Е.А. Ефремовтің «Этнокультурная идентичность корейцев Казахстана» атты ғылыми-зерттеу жұмысы және осы бағыттағы бірқатар зерттеу жұмыстары бар. Отандық зерттеуші Қазақстандағы корей халқының этникалық бірегейлігі мәселесін қарастырғанымен, оның қалыптасу бағыттарын назардан тыс қалдырады. Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігін анықтау мақсатында сауалнама қорытындыларын мысалға келтіруімен құнды. «Қандай белгілер бойынша өзіңді корей этносының өкіліне жатқызасыз?» деген сауалнама сұрағының жауап нұсқалары назар аударарлық. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің 75% өздерінің генетикалық шығу тегі бойынша, ал 59% респондент сырт келбеті факторы бойынша өздерін корей этносының өкілі деп санайтындығын атап өткен. Респонденттер сонымен қатар тек корей этносына тән діл мәселесін де атап өткен. Осы жауаптарды басшылыққа ала отырып, зерттеуші Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігі мәселесі сан қырлы екендігін атап өтеді. Бір қызығы корей тілін білу белгісі ең аз көрсеткішке ие болған. Демек Қазақстандағы корейлердің басым көпшілігі корей тілін білмейді деп топшылауға болады. Сол себепті өздерінің шығу тегін, корей екендіктерін дәлелдейтін белгі ретінде тілдік факторды маңызды деп таппайды. Сонымен қатар корей екендіктерін дәлелдейтін белгілердің бірі ретінде дүниетаным мен діл мәселесін атап өтеді. Әрине респонденттер арасында корей ұлтының өкілі ретінде сипаттайтын белгілер қатарында корей халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, тарихы сияқты да құндылықтарды атап өтеді. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің $\frac{3}{4}$ өзін корей ұлтының өкілі болғандығын мақтаныш тұтатындығын атап өтеді [2].

Сол себепті біздің ғылыми-зерттеу жұмысымыз барысында мәселеге жанама мәліметтер беретін еңбектерді қарастырып, қажетті мәліметтерді сараптауға тырыстық. Мұндай еңбектер қатарында А. Гурконың «СМИ как фактор формирования национальной и этнической идентичности белорусской молодежи в 2000-2010-х годах на Белорусско-

польско-литовском пограничье» атты зерттеу жұмысын атап өтеміз [3]. Аталған ғылыми-зерттеу жұмысында автордың жалпы ұлттық, этникалық бірегейлік және оның қалыптасуына әсер етуші факторлар туралы пікірі мен тұжырымдарын басшылыққа алдық. Сонымен қатар И. Н. Блохиннің «Толерантность как принцип журналистской деятельности» атты ғылыми-зерттеу жұмысын да атап өтеміз [4]. Әсіресе зерттеушінің этникалық бірегейлікті қалыптастырушы бұқаралық ақпарат құралдарының ерекшеліктері мен оларға қойылатын талаптарға қатысты пікірлері біздің қарастырып отырған тақырыптың теориялық негіздерін айқындауға әсері мол болды. Мұндай ғылыми-зерттеу жұмыстары қатарында И.В. Пашутинаның «СМИ в процессе формирования и сохранения идентичности национальных меньшинств России на примере газеты «Российские корейцы»» атты ғылыми-зерттеу жұмысы да бар [5]. Қазақстандағы корейлердің тарихы және олардың этникалық бірегейлігі мәселесі Г.Н. Кимнің «Хронология истории корейцев Казахстана» атты еңбегінде жан-жақты сарапталған [6].

Мақалада ғылымға белгілі бірқатар зерттеу әдістері қолданылды. Нәтижесінде біз алдымен этникалық бірегейлік мәселесінің теориялық негіздерін ашып, нақты Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлік мәселесі және оның қалыптасуындағы бұқаралық ақпарат құралдарының ролін айқындай алдық. Корейлердің Қазақстан аумағына көшірілуінен бастап бүгінге дейінгі аралықтағы даму кезеңдерін салыстырмалы-талдау арқылы нақты тұжырымдар жасадық. Әрине мақала барысында табылған мәліметтерді салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып, сараптау арқылы қажетті мәліметтердің маңыздылық деңгейін анықтадық. Басшылыққа алынған басты принциптердің бірі - объективтілік. Демек мәселенің жағымды және жағымсыз жақтары толыққанды талданды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазіргі таңда этникалық бірегейлік мәселесі ерекше өзекті мәселеге айналды. Ол әсіресе мәдениеттер арасында шекараның жойылып, әртүрлі этностардың дәстүрлері емес, ортақ адами құндылықтар маңызға ие болған кезеңде маңызды болып отыр. Әрине бір мемлекет аумағында өмір сүретін саны аз этникалық диаспоралар өз кезегінде мұндай үдерістен барынша сақтанып, өз ұлтының бірегейлігін қалыптастыруға күш салады. Өзіндік құндылықтар жүйесіне мән беріп, ғасырлар бойына қалыптасқан өмір сүру ерекшеліктеріне сай болуды мақсат етеді.

Этникалық бірегейлік – әлеуметтік маңызды категория болып табылады. Бұл дегеніміз жекелеген адамның нақты бір этносқа сәйкестігін анықтайтын белгілерге сай болып, сол этностың өкілі ретінде сезінуін айтамыз. Этникалық бірегейліктің маңызды белгілері мен көрсеткіштері қатарында біз тіл, шығу тегі, тұрмыс салты, тарихы мен салт-дәстүрі, құндылықтар жүйесі мен тарихи жады, діні мен ділі, отаншылдық сезімі мен сырт келбетін атап өтуге болады. Ол ерекшелік тарихи даму кезеңдерімен қатар, географиялық ортаның да әсерінен қалыптасады. Әрине әр адам өзін нақты қай этносқа жатқызатындығын өзі біледі. Осы ретте ең маңызды факторлардың бірі – қоршаған орта болып табылады. Жекелеген адам өзін нақты бір этнос өкілі ретінде таңдау үдерісі оның балалық шағында жасалады. Қоршаған орта факторы аса маңызды. Белгілі бір ұлт адамын өзге этнос өкілдері қоршаса немесе өзге этностың тілінде мәлімет алмасуы да ұлттық әрі этникалық бірегейлікке әсер ететін фактор болып табылады. Мұндай факторлар қатарына біз бұқаралық ақпарат құралдарын да жатқызамыз.

Зерттеуші В. Гурко өзінің «СМИ как фактор формирования национальной и этнической идентичности белорусской молодежи в 2000-2010-х годах на Белорусско-польско-литовском пограничье» атты ғылыми-зерттеу жұмысында сауалнама жүргізіп, шекаралы аймақтағы жастардың 91% өздерін белорус ұлтына жатқызса, 5,5% өздерін поляк, ал 3% орыс ұлтының өкілі деп жауап берген. Респонденттердің ата-анасынан алынған сауалнама қорытындысында 70% ата-ана өздерін белорус, 7% поляк, тек 1,6% ғана орыс ұлтының өкілі екендігі анықталған [3. – 42]. Демек шекаралы аймақта белорусық

фактордың әсері жоғары екендігін байқауға болады. Қоршаған ортаның әсерінен көптеген өзге ұлттар және зерттеуші арнайы қарастырған поляк ұлтының өзі де саналы түрде өздерін белорус және орыс этносына жатқызады. Зерттеушінің бұл жүргізген сауалнамасы ұлттық және этникалық бірегейліктің қалыптасуында қоршаған орта және бұқаралық ақпарат құралдарының қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Демек біз ұлттық және этникалық бірегейліктің қалыптасуы, оның белгілерінің насихатталуы бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асады деп айта аламыз. Мұндай насихат жұмыстарының ерекшеліктеріне сай ғылымда этникалық журналистика деген ұғымның пайда болуына түрткі болды. Зерттеуші И.Н. Блохин өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында этникалық журналистика термин ретінде әртүрлі мағынада түсіндіреді. Алдымен этникалық журналистика деп біз ұлттар арасындағы қарым-қатынастар туралы жазуға бағытталған сала десек, екіншіден сан жағынан азшылықты құрайтын ұлттардың өзіндік ерекшеліктерін өздерінің туған тілінде насихаттауы ретінде түсіндіруге болады. Терминнің екінші түсіндірмесі нақты бір ұлтты біріктіру мақсатында жүргізіледі. Ұлттық мәдениетті дәріптеп, оны сақтаудың жолдарын анықтайды. Демек этникалық журналистика белгілі ұлттың өзіндік тұрмысы негізінде этносты топтастыру болып табылады. Көп жағдайда журналистиканың бұл саласы нақты бір ұлтқа тиесілі тілде жұмыс жасайды [4. – 116].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы аумағында 100 мыңның шамасында корей этносының өкілдері тұрады. Өздерін «корё сарам» деп атау қалыптасқан. Пост кеңестік кеңістікте Қазақстанмен қатар, корейлер Ресей Федерациясы және Өзбекстан Республикасында да тұрады. Бір атап өтетін жайт, аталған осы екі елде корейлер ең көп деп саналады. Қазақстан аумағында өмір сүретін корей ұлты өзінің заманауилығымен қатар, дәстүрі мен тіліне, тарихына да берік халық ретінде ерекшеленеді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан ақ өздерінің этникалық бірегейлігінің сақталуына жеткілікті мән берді. Ұлттық әрі этникалық бірегейлікті қалыптастырушы маңызды факторлардың бірі бұқаралық ақпарат құралдары екендігін атап өттік. Осы тұрғыдан келгенде Қазақстандағы корей ұлты да өзінің тарихы мен тілін насихаттап, корей жастарының өз дүниетанымы мен діліне берік болуына жеткілікті көңіл аударады. Е.А. Ефремовтің «Этнокультурная идентичность корейцев Казахстана» деп аталатын зерттеу жұмысында 15 және 35 жас аралығындағы Қазақстанда тұратын 160 корей ұлты арасында сауалнама жүргізеді. Сауалнамаға таза корейлер отбасының өкілдері мен аралас некеден туған корейлер де қатысады. Респонденттердің 78% өзін корей этносының өкілі деп санаса, 13% өздерін қазақстандықтар деп көрсеткен. 7% корейлер өздерін қазақпыз деп атаған. Зерттеушінің пікірінше бұл аралас некеден туған корейлер болуы мүмкін [2. – 36-37]. Сонымен қатар зерттеуші сауалнамаған қатысқан респонденттер арасында өзін қазақстандықпын деп санайтын 13% корейлер де аралас некеден туғандығын атап өтеді.

Корейлердің этникалық бірегейлігін қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы зор екендігін ескергендіктен, 1991 жылдың 4 ақпанында алғашқы корей телебағдарламасы шықты. «Корё сарам» деп аталған телебағдарламаның директоры Элла Цой болды. Э.А. Цой отандық журналистика саласында өзіндік орны қалыптасқан маман. Өз кезегінде Э.А. Цой осыған дейін «Тамаша» ойын сауық бағдарламасы, «Азия дауысы» халықаралық байқауы, «Аралды құтқарыңдар» сияқты елге танымал болған бағдарламаларға қатысып, оның қалыптасуына үлкен үлесін қосқан болатын. Жекелеген пікірлерге назар аударсақ, «Корё сарам» телебағдарламасының ашылуы 1990 жылы жүзеге асты деп санайды. Ол түсінікті. Өйткені 1990 жылы Қазақ КСР Мемлекеттік радио комитетінің төрағасы С.Ә. Әшімбаев Оңтүстік Кореяға қызметтік сапарда болады. С.Ә. Әшімбаевтың ұсынысымен Оңтүстік Кореямен бірлескен телебағдарлама құру ісі басталады. Оңтүстік Корея елі өз тарапынан түсірілім мен монтаж және трансляция үшін қажетті заманауи қондырғылар беретін болып келіседі. Алғашқы жылдары телебағдарлама Қазақстанда тұратын корейлердің өмірі мен тұрмысы туралы ақпарат тарататын қарапайым

бағдарлама болды. Айына тек 1 рет қана эфирге шығып тұрды. Эфир уақыты жарты сағатты құрады. Әрине алғашқы қадам сәтті болды. Телебағдарлама тек Қазақстандағы корейлер ғана емес, сонымен қатар еліміздің аумағында тұратын өзге де ұлттардың қызығушылығын тудырды. Сол себепті болар, эфир шығу мерзімі ұзартылып, айына екі рет шығатын болды. Эфир уақыты бұрынғыдай жарты сағатты құрады. Тіпті уақыт өте келе телебағдарлама аптасына бір рет шығатындай дәрежеге де жетті. Бұл ретте телебағдарламаға жас мамандар келіп, тың идеяларын жүзеге асыруын да атап өткен жөн. Алғашқы жылдары тек он адамдық штаттық қызметкері бар телебағдарлама жылдар өте жаңа мамандармен толығып отырды.

Корей ұлтының этникалық бірегейлік мәселесі осы «Корё сарам» телебағдарламасымен тығыз байланысты болды. Өйткені алғашқы он жыл бойына тек орыс тілінде хабар тарататын телебағдарлама корей халқының тыныс-тіршілігіне арналды. Қазақстанда тұратын корейлердің мәдени өмірі, сонымен қатар Оңтүстік Кореяның саяси, экономикалық ахуалы сияқты маңызды тақырыптар бойынша ақпараттар таратты. Түрлі киносюжеттер дайындалып, репортаждар, сұхбат, тарихи отанынан келген корейлік қонақтармен әңгіме сияқты бағдарламалар жұмыс жасады. Театрлық қойылымдар мен киноларды беру ісі де тәжірибеде болды. Бұл этникалық бірегейлік тұрғысынан алғанда өте ұтымды шешім деп санаймыз. Өйткені қазіргі таңда тарихи сананы қалыптастыратын маңызды құралдар қатарында мультимедиялық тәсіл екендігі жиі айтылады. Рас кез-келген тарихи дерек негізінде түсірілген көркем фильм, деректі фильмдер көрермендерге ғылыми кітаптан қарағанда барынша түсінікті болады. Корей тіліндегі сахналық қойылымдар мен кинолар этникалық бірегейлікті қалыптастырушы маңызды құралға айнала алды. 2002 жылы сол уақыттағы қоғамдық келісім және ақпарат Министрі «Коре сарам» телебағдарламасын «Ури мендег» деп өзгертті. 2008 жылдың қыркүйегінде Э.А. Цойдың ұсынысы бойынша «Менің Қазақстаным» деп аталатын тележоба дайындалды. Уақыт өте келе «Менің Қазақстаным» тележобасы отандық бұқаралық ақпарат құралдары арасында тарихи-мәдени ақпарат тарататын маңызды жобаға айналды. Э.А. Цой тележобаны өмірінің соңына дейін, яғни 2020 жылдың 14 шілдесіне дейін басқарды. Сөзсіз «Коре сарам» немесе «Ури мендег» атты телебағдарлама Қазақстандағы корей ұлтының ұлттық бірегейлігі мәселесінің қалыптасып, нығаюына зор үлесін қосты.

Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігінің қалыптасуы мен дамуы мәселесінде бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы ерекше. Бұқаралық ақпарат құралдары белгілі бір ұлттың тілін ұмытпай, дәстүріне берік және тарихын жақсы білетін азаматтардың қалыптасуына тікелей әсер етеді. Мысалы корейлер өздерінің тілі мен дәстүріне беріктігін сақтап қалу мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарын жандандыруға ерекше қызығушылық танытып отырған. Депортацияға дейін Қиыр Шығыста өмір сүрген кезеңдерінің өзінде 1923 жылы «Коре ильбо» атты мерзімді басылымның жұмысын бастаған. Алғашқы жылдары «Сенбон» деп аталған газет депортация жылдарында шығуын тоқтатады. Тек 1938 жылы ғана 15 мамыр айында Қызылорда қаласында қайта өз жұмысын бастады. Ол кезде коммунисттік идеология мен большевиктік тәртіптің әсерінен газеттің атауы «Ленин кичи» деп өзгертілген болатын. Қызылорда облыстық газеті болған мерзімді басылым 1954 жылдан бастап республикалық газет мәртебесіне ие болды. 1978 жылдан бастап газет Алматы қаласынан шығып тұрады. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алған 1991 жылдан бастап газет өз атауын өзгертіп, «Коре ильбо» деп атала бастады. Қазіргі таңда газет аптасына бір рет 1000 тиражбен шығып тұрады. Әрине ел егемендігінің алғашқы жылдарындағы экономикалық қиындықтар, нарықтық қатынастарға өтудің ерекшеліктері «Коре ильбо» газетінің де тыныс-тіршілігіне теріс әсер етті. Атап өтетін жайттардың бірі, «Коре ильбо» газеті 1991 жылы қайта жасақталып құрылғанда республикалық емес, халықаралық мәртебесіне ие болды. Алайда кеңестік билік жылдарындағыдай емес, айына төрт рет шығатын газетке айналды. 1991 жылы қайта құрылған уақытта штаттағы

қызметкерлер саны не бары 12 адамды құрады. Газеттің 100-ден аса нөмірін осы штат қызметкерлері сәтті шығарды. Алайда ел егемендігінің алғашқы жылдарындағы экономикалық қиындықтар да газетті айналып өтпеді. Газет тиражы мүлдем азайып кетті. Салыстырмалы түрде алғанда кеңестік билік жылдарында 12-15 мың тиражбен газет таралып тұрса, экономикалық қиындықтарға байланысты оның тиражы не бары 400-ді ғана құрады [6]. Сөзсіз мұндай жағдай газеттің ақпарат тарату саласындағы беделіне үлкен нұқсан келтірді. Өз оқырмандарынан айырылып, штаттық қызметкерлердің жалақысын төлеу сияқты материалдық мәселелер тығырыққа тірелді. Нәтижесінде 1992 жылы «Коре ильбо» газеті өз жұмысын тоқтатады. Осы жылдың II жартысында газет қайта жарыққа шығып, ендігі кезекте тек корей тілінде емес, жартылай орыс тілінде шығатын болды. 1995 жылы «Коре ильбо» газетін Ян Вон Сик атты 1984 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан қызметкер басшылыққа тағайындалды. Сөзсіз газеттің барлық жағдайынан хабардар және оның даму жолдарын дәл анықтай алған маман газеттің материалдық қиындықтарын реттей бастады. Газет ендігі кезекте 4,5 тиражбен шыға бастауына қол жеткізе алды. Алайда ол жылдар газетті жаздыру, аймақтарға жеткізу сияқты мәселелердің қиындығымен де ерекшеленгені белгілі. Міне сол себепті толыққанды материалдық қиындықтар еңсерілді деп айтқанымыз асығыстық болар. Әрине газет аймақтарға толыққанды жетпеуі өз кезегінде оның бағасының да өсіп кетуіне әсер етіп отырды. 1998 жылы газеттің таралым аймағы тіпті азайды. Мысалы газет өзінің кезекті сандарын пост кеңестік елдерге таратып отырған болса, дәл осы жылдан бастап тек Қазақстан аумағындағы газетке айналды. Сөзсіз газеттің материалдық қиындықтарын шешудің бір жолы оны жекешелендіру болды. 1 қаңтарда 2000 жылы «Коре ильбо» газеті Қазақстандағы корейлердің ассоциациясының меншігіне өтті. Тек Қазақстандағы корейлердің ассоциациясының демеушілігімен ғана газеттің жаңа тынысы ашылып, корей ұлтының дүниетанымы мен діліне қатысты мәселелерді насихаттау мүмкіндігі туындады. «Коре ильбо» газеті дамудың заманауи бағыттарына сай болуды үнемі назарда ұстайды. Мысалы қазіргі таңда газеттерді жаздыру және оқу сынды мәселелер өзекті болып отыр. Мерзімді басылымдарға деген қызығушылық тым төмендеп кетті. Мұндай даму ерекшеліктерін ескерген газет басшылығы 2015 жылдан бастап интернет кеңістікте де белсенді болуды қолға алуда. Газеттің интернет сайттары жұмыс жасап тұр. Әлеуметтік желідегі де белсенділігі жоғары деп айта аламыз. Инстаграмм, Фейсбук және Телеграмм сынды желілермен қатар, Ютуб арналары да бар. Мұның барлығы корей жастарымен қатар, еліміздің оқырмандары арасында корей мәдениеті мен тарихын, тілі мен дәстүрін насихаттау болып табылады.

Ендігі кезекте «Коре ильбо» газетінің тақырыптық бағыттарына мән беретін болсақ біз, корей халқының ұлттық, этникалық бірегейлігін қалыптастыруға ерекше мән беріп, қазақстандық патриотизмнің қалыптасуына да назар аударуын байқаймыз. Мысалы ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан-ақ газет корей халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастыру бағытына жұмыстар атқарған. 1992 жылдың 25 қаңтарынан бастап «Коре ильбо» газетінде «Туған тіліміздегі әңгімелер» деген айдар жұмыс жасап келеді. Жүргізушісі - тарих ғылымдарының кандидаты Г.Н. Ким [7. – 60]. Кейіннен 2003 жылы Герман Кимнің бұл айдары жеке кітап болып та жарық көрді. Кітаптың мазмұнына мән беретін болсақ, корей тілінің пайда болуы, қолданысы, дыбыстары мен әріптері, корей тілінің лексика мен грамматикасы, фольклор, Сеул және Пхеньяндық корейлердің тілдері, ұқсастықтары мен ерекшеліктері сияқты маңызды мәселелердің шешімі берілген. «Корей тілі қалай пайда болды және қалай дамыды», «Ханча – жұмбаққа толы иероглифтер», «Корей тілінің дыбысталуы», «Тіл – идеологияның қаруы», «Біздің қысқа тегіміз», «Корейлік мақалдар – халық даналығының келбеті», «Қазақстан мектептері мен жоғары оқу орындарындағы корей тілі» сияқты және тағы да басқа тақырыптар ашылған [7. – 300].

Жоғарыда атап өткеніміздей «Коре либо» газеті өзінің оқырмандары үшін заманауи ақпараттар бөлісу, интернет сайттар, инстаграмм, фейсбук және телеграмм сияқты

элеуметтік желілерді белсенді түрде қолданады. «Коре либо» газетінің интернет сайтына мән беретін болсақ, Қазақстандағы корей халқының этникалық бірегейлігін, ұлттық бірегейлігін қалыптастыру мәселесіне үлкен назар аударылған. Мысалы «Корейлер» деп аталатын бөлімде корейлер туралы ақпарат, алдағы уақытта корей ұлтына қатысты болатын шаралар, корей ұлтының танымал тұлғалары, корей мәдениеті, корейлердің қоғамдық қозғалысы, корей халқының салт-дәстүрлері сияқты маңызды ақпараттарды табуға болады. Сонымен қатар «Жаңалықтар» деген бөлімде де Қазақстан және шетелдегі жаңалықтармен қатар, корей халқына қатысты жаңалықтардың сілтемесін табуға болады. «Корейлердің қоғамдық қозғалысы» атты бөлімде Қазақстан корейлерінің ассоциациясы туралы жан-жақты мәліметтер бар. Сөзсіз электронды форматтағы бұл интернет сайты Қазақстандағы корейлердің өз ұлтының ерекшеліктері мен бірегейлігі, оның тілі мен тарихы, ең бастысы бүгінгі корейлердің басын қосып, ортақ мақсатқа жұмылдырудағы маңызы өте жоғары болып отыр.

Қазіргі таңда тек Қазақстан ғана емес, посткеңестік кеңістіктегі корейлердің этникалық бірегейлігі мәселесіне ерекше мән берілуде. Бұл ретте посткеңестік кеңістікте өмір сүретін корейлердің ортақ платформасына айналған «Коре сарам. Корейлер туралы жазба» деп аталатын интернет сайттың жұмысын да атап өтуге болады. Аталған сайттың бір ерекшелігі посткеңестік кеңістіктегі корейлер үшін ортақ тақырыптарды беріп, оларды біріктіруге әлеуеті бар тақырыптардың берілуінде болып табылады. Сөзсіз бүгінгі корейлер өздерінің этникалық бірегейліктерін сақтап қалу мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін барынша пайдаланады. Аталған «Коре сарам. Корейлер туралы жазба» деп аталатын интернет сайтының мәзіріне мән беретін болсақ, бірқатар артықшылықтарды байқаймыз. Бүгінгі жеткен жетістіктермен қатар корейлердің ХІХ және ХХ ғасыр шенінде жеткен жетістіктерін де тарихи деректермен дәлелдеген ғылыми мақалалардың берілуінде болып табылады. Мысалы «Тарих» деп аталатын айдарда В.С. Ханнның «Социальный статус и вклад корейцев в развитие Центральной Азии» деген мақаласын көруге болады. Аталған мақалада тек Қазақстан ғана емес, сонымен қатар Өзбекстан сияқты мемлекет құрамында өмір сүрген корейлердің ауыл шаруашылығы, бизнес және билік саласындағы табысты қызметтері ашылады. Кеңестер билігі жылдарында күріш өсіруден рекорд орнатқан Ким Ман Самнан бастап, бүгінгі посткеңестік кеңістіктегі корейлердің жеткен жетістіктері айқындалады. Сөзсіз тарихи деректер негізінде жазылған мақала корейлердің тарихи жадысын қалыптастырып, этникалық бірегейлігінің қалыптасуына түрткі боларлық [8]. Сонымен қатар аталған сайттың «Тарих» айдарында өзге де қызықты ғылыми және көпшілікке арналған мақалаларды да табуға болады. Кореяның ұлттық батыры Хон Бом До сынды тұлғалардың да өмірі ашылады. Бір назар аударатын жайт, аталған айдарда тек Қазақстан немесе Орта Азия, посткеңестік елдердегі корейлер ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік және Солтүстік Корея еліндегі корейлердің өмірі мен тарихына қатысты мәліметтер өте көп. «Коре сарам. Корейлер туралы жазба» интернет сайтында «Әдебиет», «Мәдениет», «Корейтану», «Патриоттар», «Саясат», «Тұлға» және тағы да басқа айдарлар бар. Барлығында да корей халқының этникалық ерекшеліктері мен бүгінгі заманауи ұлт келбетіне қатысты мәліметтер сақталған.

Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігін қалыптастыру, сақтау және дамыту ісінде ғылыми басылымдардың да алар орны ерекше. Мұндай ақпарат құралдарының қатарында «Известия корееведения в Центральной Азии» және «Известия корейского научно-технического общества «Кахак»» деп аталатын журналдар бар. Аталған журналдарда корей халқының тарихымен қатар, ғылыми-техникалық саладағы соңғы жаңалықтар жарияланады. Мысалы «Известия корееведения в Центральной Азии» журналының тарихы ел егемендігінің алғашқы жылдарынан бастау алады. Журнал Қазақстандағы корейлердің жалпы тарихын айқындауға бағытталған. Мысалы Қазақстан мен Өзбекстан Республикаларына қоныс аударғанға дейінгі Қиыр Шығыстағы корейлер

тарихы, Қазақстан мен Өзбекстандағы корей тілін оқытудың тәжірибесі, корей халқының тарихта қалған тұлғалары, корейлердің салт-дәстүрі мен әдет ғұрыптары сияқты маңызды мәселелер ғылыми тұрғыдан талданады. Респрессияға ұшыраған корейлердің естеліктері, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы корейлердің майдан және тылдағы ерліктері сынды тарихи жадты қалыптастырушы тақырыптар да жиі жарияланады [9]. Мұндай ғылыми басылымдар қатарында Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің жанынан жұмыс жасайтын «Корейтану орталығы» шығарып тұратын «Қазақстандағы корейтану» журналын да атап өтуге болады. Аталмыш журнал корей тілінің заңдылықтарын ашуға бағытталған.

Кез-келген ұлттың дамуында мәдениет пен оның тарихы, тілі мен дәстүрінің алар орны ерекше. Бұл аталған қасиеттер өз кезегінде ұлттық идеяны қалыптастырушы факторлар болып табылады. Ұлттық идея бірегейлікті қалыптастырады. Қазіргі жаһандану дәуірінде этникалық бірегейлік мәселесі тіпті өзекті тақырып болып отыр. Оның өзектілігі алдымен ұлттық қауіпсіздік және ұлттың мәдени мұрасын сақтап қалумен өлшенеді. Өздерінің тарихи отанынан алыста өмір сүретін корейлер үшін бұл тақырып тіпті өзекті десек артық емес. Тілдік ортаның болмауы, дәстүрді насихаттап, ұстанушылар санының азаюы сияқты мәселелер этникалық бірегейлікті қалыптастыру міндетін күн тәртібіне шығарды. Осы ретте үлкен жауапкершілік бұқаралық ақпарат құралдарына артылып отыр. Біз жоғарыда атап өткен корей халқының этникалық бірегейлігін қалыптастырудағы бұқаралық ақпарат құралдарының орны жоғары екендігін мойындай отырып, бұл тақырып саяси қателіктерге жол беруге болмайтындығына да назар аударамыз. Белгілі бір ұлттың өзіндік ерекшеліктерін насихаттау барысында мемлекеттік идеология мен өзге де ұлттардың қызығушылықтары мен мүддесі ескерілуі тиіс. Демек бұқаралық ақпарат құралдарын этникалық бірегейлікті қалыптастыруда пайдаланудың жағымды және жағымсыз да жақтары болуы мүмкін. Жағымды жақтары біз жоғарыда атап өткеніміздей ұлттың өзіндік ерекшеліктерін насихаттау, сонымен қатар алдағы мәдени шаралар туралы ақпарат, өзге де халықтардың тарихы мен дәстүрі, мәдениетіне деген толерантты қатынастарды қалыптастыру және тағы да басқалары. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы этникалық бірегейлікті қалыптастыру әрекеттерінің жағымсыз жақтары да бар. Олардың қатарында белгілі бір ұлттың артықшылықтарын дәріптеу арқылы ұлтаралық шиеленістердің туу мүмкіндігін атап өтуге болады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сай еліміздің барлық азаматы өзінің шығу тегі, ұлты мен дініне байланысты артықшылықтарға ие болмайды. Сол себепті де әр азамат өз ойын еркін айтып, ар-ождан бостандығына құқылы болып табылады. Өзінің дәстүрі мен діні, мәдениетін дамытуына да көңіл бөле алады. Дегенмен осы бағыттағы әрекеті өзге де ұлттардың мүддесіне қайшы жүрмегеніне ерекше назар аударуы тиіс. Бұл өз кезегінде бұқаралық ақпарат құралдарын этникалық бірегейлікті қалыптастырудағы роліне мұқият болуды талап етеді деп санаймыз.

Бұқаралық ақпарат құралдары этникалық бірегейлікті қалыптастырушы маңызды құрал. Осы ретте біз тек Қазақстан корейлер ассоциациясы немесе корей орталықтары жанынан шығатын бұқаралық ақпарат құралдарына жете мән бердік. Әмбебап бұқаралық ақпарат құралдарының өзіндік ерекшеліктері бар. Мұндай бұқаралық ақпарат құралдары белгілі бір ұлтқа қатысты жаңалықтарды үстірт жеткізумен шектеледі. Бір мемлекет аумағында тұратын өзге де халықтарға мән беріп, мемлекеттің ішкі топтасуына мән береді. Бұл мемлекеттік идеологияға тән құбылыс. Қазақстан аумағында тұратын корейлер тек елдегі ғана емес, шетелдегі корейлердің де өміріне ерекше қызығушылық танытады. Оған дәлел біз жоғарыда келтірген бұқаралық ақпарат құралдарының тақырыптық ауқымы болып табылады. Мысалы Оңтүстік Кореядағы корейлердің білім беру мен жұмыспен қамту мәселелері, мәдениеті мен халықтың тұрмыс салты және саясат пен экономика істеріне қатысты ақпараттар ерекше белсенділікпен оқылады. Тіпті біз жоғарыда

қарастырып өткен мерзімді басылым беттерінен еліміздегі корей ұлтының өкілдері арасынан шыққан ғалымдардың Оңтүстік және Солтүстік Кореяның бірігу мәселесіне қатысты да жүргізген ғылыми жұмыстарын байқадық. Ең басты көңіл аударылатын тақырыптардың бірі еліміздегі корейлердің тыныс-тіршілігі. Мерзімді басылымдардың атауы мен теле бағдарламалардың атауында «коре» немесе «коре сарам» атауының жиі кездесуінің де мәні бар. «Коре-сарам» посткеңестік кеңістікте өмір сүретін этникалық корейлердің тарихи атауы болып табылады. Демек бұл атаудың өзі ақпараттардың нақты шығу тегі корейлік азаматтарға бағытталатынын білдіреді [5. – 146].

Қазіргі таңда арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылдамай ақ елімізде корейлік мәдениеттің жоғары ықпалы байқалады. Тіпті корейлік мәдени өнімдер батыс әлемінен де қалысар емес. Бүгінде қазақстандықтардың басым көпшілігі «дорам» және «кей поп» сияқты сөздерді естіген. Тек Қазақстан жастары ғана емес, әлемдік құбылысқа айналған корейлік мәдениет кеңінен танымал. Корейлік «BTS» тобының Қазақстанда жанкүйерлері де көптеп саналады. Сөзсіз Оңтүстік Корея мәдениеті жалпы посткеңестік кеңістіктегі корейлердің этникалық бірегейлігінің қалыптасу үдерісіне оң ықпал ететіні түсінікті.

Қорытынды

Сонымен қарастырып отырған, Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігін қалыптастырудағы бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы өте жоғары және корей ұлтының өкілдері бұл маңыздылықты толыққанды түсініп, осы бағытта белсенді жұмыстар атқаруда. Біз еліміздегі корей ұлтының қазақстандық патриотизм қалыптасуы мен қарқынды даму жоспарының орындалуына өзіндік үлес қосып отырған этнос деп тұжырымдаймыз. Толеранттылық пен өзге де ұлттардың тарихы мен мәдениетіне, тілі мен діліне үлкен құрметпен қарау – корей ұлтының бұқаралық ақпарат құралдарына тән белгі болып табылады. Қазақстанда өмір сүретін корей халқы өзінің ұлттық ерекшеліктерін жоғалта қоймаған этностар қатарына жатады. Дегенмен әлі де болса корей тілі мен тарихы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын насихаттау жұмыстары белсенді атқарылып келеді. Осы бағыттағы жұмыстар негізінен бұқаралық ақпарат құралдары, арнайы корейтану орталықтары негізінде жүзеге асады. Әрине идеяның таралым аймағының ұлғаюы тұрғысынан келгенде бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы жоғары. Қазақстандағы корей халқының этникалық бірегейлігін қалыптастыру бағытындағы жұмыстар негізінен мерзімді басылымдар көмегімен жүзеге асады. Газет-журналдар заман талаптарына толыққанды сай. Әр басылымның өзіндік интернет сайттары бар. Электронды нұсқа өзінің ықшам әрі қолайлығымен де ерекшеленеді. Телебағдарламалар саны салыстырмалы түрде алғанда көп емес. Оңтүстік Кореямен арада жасасқан келісім шарттар негізінде Қазақстан ұлттық арнасы жанына корейлердің арнайы телебағдарламасы жұмыс жасайды. Қазақстандық корейлердің тілі мен дәстүрінің ұмыт қалмауына жеткілікті көңіл аударылып, бағдарламалар таза корей тілінде шығып тұрды. Сөзсіз этникалық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған әрекеттер өз жемісін де беруде. Оған дәлел мақала барысында келтірілген әлеуметтік сауалнамалардың қорытындысы болып табылады.

Сөзсіз Қазақстандағы корейлердің этникалық бірегейлігінің қалыптасуындағы бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы жоғары екендігі анықталды. Этностың өзіне тән тілі мен ділін сақтап қалу, этнос ретіндегі ерекшеліктерін насихаттау тікелей бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асуда. Осы бағыттағы жұмыстар өзінің заманауилығымен де ерекшеленеді. Этникалық бірегейлікті бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қалыптастыруда барлық дамыған технологиялық мүмкіндіктер толыққанды пайдаланылуда. Біздің пікірімізше, жүргізілген әлеуметтік сауалнама барысында респонденттер корей тілінің сақталуын маңызды емес деп табуы – бұқаралық ақпарат құралдарына жаңа жауапкершілік жүктеуі тиіс. Ол дегеніміз корейлердің ділі, дүниетанымы, этнос ретіндегі ерекшеліктері ғана емес, корей тілін меңгеруіне де көңіл аударылуы керектігін білдіреді. Сонымен қатар бүгінгі күні бұқаралық ақпарат

құралдарының дәстүрлі формасы көпшілік тарапынан сұранысқа ие емес. Сол себепті де алдағы уақытта этникалық бірегейлікті қалыптастыруда әлеуметтік желілердің мүмкіндіктеріне назар аударылуы тиіс деп нақты тұжырым жасаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Ким Г.Н. Хронология истории корейцев Казахстана. — 2017. — 118 с.
- 2 Ефремов Е. А. Этнокультурная идентичность корейцев Казахстана. Корееведение в России: направление и развитие. — 2022. — №1. — С. 32-37
- 3 Гурко В. СМИ как фактор формирования национальной и этнической идентичности белорусской молодежи в 2000-2010-х годах на Белорусско-польско-литовском пограничье. Псковский регионологический журнал. — 2017. — №3(31). — С. 41-53.
- 4 Блохин И.Н. Толерантность как принцип журналистской деятельности. Вестник Санкт-Петербургского университета. — 2008. — № 3. — С. 113-118
- 5 Пашутина И.В. СМИ в процессе формирования и сохранения идентичности национальных меньшинств России на примере газеты «Российские корейцы». Архитектоника региональной культуры. — 2021. — С. 143-149
- 6 История газеты «Коре ильбо» («Сэнбон», «Ленин кичи», «Коре ильбо»). [Электронный ресурс] — URL: <https://koreilbo.com/company/history/> (дата обращения 04.11.2023)
- 7 Ким Г.Н. Рассказы о родном языке. — Қазақ университеті. — 2003. — 300 с.
- 8 Хан В.С. Социальный статус и вклад корейцев в развитие Центральной Азии [Электронный ресурс] — URL: <https://koryo-saram.site/han-v-s-sotsialnyj-status-i-vklad-korejcev-v-razvitie-tsentralnoj-azii/> (дата обращения 07.12.2023)
- 9 Известия корееведения в Центральной Азии. — Выпуск 21. — 2014. — 304 с.

ПРОБЛЕМА ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КОРЕЙЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ И СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация.

В ходе статьи анализируется влияние средств массовой информации на процесс формирования этнической идентичности корейцев в Казахстане. Основной теоретической позицией был выбран анализ понятия этнической идентичности и проблема этнической идентичности корейцев в Казахстане. В статье этническая идентичность была определена как важный фактор в сохранении любого этноса. Этническая идентичность - это основные показатели языка и традиций, а также обычаев и мировоззрения конкретной нации, сложившиеся на протяжении веков. Внешних факторов, влияющих на формирование этнической идентичности, очень много. Один из них - средства массовой информации. В ходе статьи было отмечено, что в зависимости от направления работы средств массовой информации существует понятие этнической журналистики. Следовательно, этническая журналистика адаптируется к работе на языке конкретной нации и направлена на пропаганду мировоззрения и особенностей языка, истории и традиций этой нации. Пропаганда национальных особенностей корейцев в Казахстане ведется по многим направлениям. Основным приоритет отдается периодическим изданиям. С первых лет суверенитета страны начали выходить телепрограммы на корейском языке. В настоящее время ведется активная работа по выпуску газет и журналов, в отличие от телепрограмм. Периодические издания также публикуются в электронном виде в соответствии с требованиями современности. Использование средств массовой информации в формировании этнической идентичности также дает свои результаты.

Ключевые слова: этнос, этническая идентичность, коре сарам, средства массовой информации, мировоззрение, язык, глобализация.

THE PROBLEM OF ETHNIC IDENTITY OF KOREANS IN KAZAKHSTAN AND THE MEDIA

Abstract

The article analyzes the influence of mass media on the process of forming the ethnic identity of Koreans in Kazakhstan. The main theoretical position was chosen to analyze the concept of ethnic identity and the problem of the ethnic identity of Koreans in Kazakhstan. In the article, ethnic identity was defined as an important factor in the preservation of any ethnic group. Ethnic identity is the main indicator of the language and traditions, as well as the customs and worldview of a particular nation that have developed over the centuries. There are a lot of external factors

influencing the formation of ethnic identity. One of them is the mass media. During the article, it was noted that, depending on the direction of the media, there is a concept of ethnic journalism. Consequently, ethnic journalism adapts to work in the language of a particular nation and is aimed at promoting the worldview and peculiarities of the language, history, and traditions of that nation. The promotion of the national characteristics of Koreans in Kazakhstan is conducted in many directions. The main priority is given to periodicals. From the first years of the country's sovereignty, TV programs in Korea began to be broadcast. Currently, there is active work on the production of newspapers and magazines, unlike TV programs. Periodicals are also published electronically under modern requirements. The use of mass media in the formation of ethnic identity also gives its results.

Key words: ethnos, ethnic identity, kore saram, mass media, worldview, language, globalization.

REFERENCES

- 1 Kim G.N. Hronologiya istorii korejcev Kazahstana [*Chronology of the history of Koreans in Kazakhstan*]. 2017. 118 p. [in Russian]
- 2 Efremov E. A. Etnokul'turnaya identichnost' korejcev Kazahstana [*Ethnic and cultural identity of Koreans in Kazakhstan*]. Koreevedenie v Rossii: napravlenie i razvitie. 2022. №1. P. 32-37 [in Russian]
- 3 Gurko V. SMI kak faktor formirovaniya nacional'noj i etnicheskoj identichnosti belorusskoj molodezhi v 2000-2010-h godah na Belrussko-pol'sko-litovskom pogranich'e [*Mass media as a factor in the formation of national and ethnic identity of Belarusian youth in the 2000s and 2010s on the Belarusian-Polish-Lithuanian border*]. Pskovskij regionologicheskij zhurnal. 2017. №3(31). P. 41-53. [in Russian]
- 4 Blohin I.N. Tolerantnost' kak princip zhurnalistkoj deyatel'nosti [*Tolerance as a principle of journalistic activity*]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. 2008. № 3. P. 113-118 [in Russian]
- 5 Pashutina I.V. SMI v processe formirovaniya i sohraneniya identichnosti nacional'nyh men'shinstv Rossii na primere gazety «Rossijskie korejcy» [*The media in the process of forming and preserving the identity of national minorities in Russia on the example of the newspaper "Russian Koreans"*]. Arhitektonika regional'noj kul'tury. 2021. P. 143-149 [in Russian]
- 6 Istoriya gazety «Kore il'bo» («Senbon», «Lenin kichi», «Kore il'bo»). Available at: — URL: <https://koreilbo.com/company/history/> [in Russian] (accessed: 04.11.2023)
- 7 Kim G.N. Rasskazy o rodnom yazyke. Қазақ universiteti: 2003. 300 p.
- 8 Han V.S. Social'nyj status i vklad korejcev v razvitie Central'noj Azii. Available at: — URL: <https://koryo-saram.site/han-v-s-sotsialnyj-status-i-vklad-korejcev-v-razvitie-tsentralnoj-azii/> [in Russian] (accessed: 07.12.2023)
- 9 Izvestiya koreevedeniya v Central'noj Azii. Vypusk 21. 2014. 304 p.

Information about authors:

Zhuldyz Toishubekova – **corresponding author**, master of historical sciences, doctoral student of the Department of “Archaeology and Ethnology”, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6540-6779>

Aibar Kassenali - PhD, Postdoctoral fellow at the School of Social sciences and humanities, Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.kassenali@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>

Nazia Tasilova - candidate of historical sciences, associate professor of the Department of “History of Kazakhstan”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: tasnaz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9777-1893>

Информация об авторах:

Жулдыз Тойшубекова - **основной автор**, магистр исторических наук, докторант кафедры «Археология и этнология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6540-6779>

Айбар Қасенәлі – PhD, постдокторант Высшей школы социально – гуманитарных наук, Международный университет Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: a.kassenali@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>

Назия Тасилова - кандидат исторических наук, асс. профессор кафедры «История Казахстана»,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: tasnaz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9777-1893>

Авторлар туралы ақпарат:

Жулдыз Тойшубекова - **негізгі автор**, тарих ғылымдарының магистрі, «Археология және этнология»
кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан
Республикасы

E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6540-6779>

Айбар Қасенәлі – PhD, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебінің постдокторанты,
Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан республикасы

E-mail: a.kassenali@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>

Назия Тасилова - тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
Республикасы

E-mail: tasnaz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9777-1893>

Б.С. Жұмағұлов^{1*}, Е.Е. Хайдаров²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
Орал қ., 090009, Қазақстан Республикасы

*e-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘДІЛДІК ҮШІН КҮРЕСКЕНДЕР (Батыс Қазақстан облысы мысалында)

Андатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында Батыс Қазақстан өлкесінде әділдік үшін күрескен халық арасынан шыққан ерлердің іс-әрекеті және кеңес өкіметінің оларға қарсы аяусыз қуғын-сүргінді ұйымдастыруының тарихы архив деректеріне сүйене отырып шынайы тұрғыда қарастырылады. Өткен ғасырымыздың 20 жылдарында сол кездегі биліктің зорлықшыл саясатын мойындамай, қолдарына қару алып әділдік үшін күреске шыққандарды кеңес өкіметі «банды», «бандалық топтар» деп атап соңдарына түсіп, қуғын-сүргін ұйымдастырып, аяусыз жазалаумен, олардың көзін жоюмен айналысты. Халықтың ішінен шыққан мұндай жекелеген ерлер Қазақстанның барлық өңірінде кездесетін еді. Олардың мұндай әрекетке баруына биліктің өздері кінәлі болатын. Олар шындығында биліктің халыққа жасап отырған зорлық-зомбылығына, қысымшылығына қарсы тұрудың басқа жолын таппағандар еді. Қазақстанның барлық өңірінде жеңіске жетіп, толық орныққан Кеңестік билікке ашық қарсы шығу ол кезде оңай шаруа емес еді. Соған қарамастан олар өздерінің бас бостандықтары үшін қолдарына қару алып күреске шыққан еді. Боқай Сәбитов, Ерғали Аязбаев, Аманғали Кенжахметов, Құныскерей Қожахметов және басқалары халық аузында әділдік үшін басын өлімге тіккен күрескерлер деп есептеледі.

1920 жылдардағы кеңестік билік құрылымдарының Бөкей губерниясы (1925 жылдан Бөкей уезі) мен Орал губерниясы аумағындағы «бандылармен» күресіне қатысты Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінен табылған тарихи құжаттарға алғаш рет талдау жасалды. Жұмыстың алдына қойған негізгі мақсаты Батыс Қазақстан аумағындағы 1920 жылдардағы кеңес өкіметіне қарсы азаттық үшін күрескен халықтың ішінен шыққан ерлердің қиын өмір жолдары мен тағдырларын зерттей отырып, олардың әрекеттеріне қазіргі күн тұрғысынан тарихи баға беру болып табылады.

Ғылыми-ізденіс жұмысының нәтижесінде Кеңестердің Бөкей губерниялық/уездік атқару комитетінің, Кеңестердің Орал губерниялық атқару комитетіне қарасты қылмыстық іздестіру бөлімінің, *Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың* (ОГПУ) және басқа да құзырлы құрылымдардың 1920 жылдардағы Қазақстанның батыс өңіріндегі «бандылармен» күресудегі қолданған шаралары жөніндегі архив құжаттары алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Негізгі сөздер: «бандылар», кеңес өкіметі, Бөкей уезі, Орал губерниясы, Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ), отряд, әділдік үшін күрес.

Кіріспе

Еліміздің тарихында ХХ ғасырдың 20-30 жылдары Қазақ қауымы үшін ең қиын да, қасіреті мол жылдар болып қалған еді. Оның негізгі себебі, ықылым заманнан қалыптасқан, тіршіліктің негізгі көзіне айналып отырған байырғы шаруашылық жүйесін түгін қалдырмай қиратып, ешқандай дайындықсыз, жағдаймен санаспай және халық арасында түсіндіру жұмысын дұрыс іске асырмай, шаруашылықтың жаңа жағдайына көшіру елге үлкен нәубет әкеліп, зобалаң тудырған еді. Қазақтардың тіршілік көзі болып отырған және өмір сүрулеріне әбден лайықталған дәстүрлі әлеуметтік-шаруашылық қатынастарын түбірімен жойып, оның орнына кәмпескелеу науқанын ұйымдастыру, күштеп ұжымдастыру және қолдарындағы малды орталықтандыру сияқты іс-шаралар бұқара халыққа өте ауыр тиді. Бұл саясаттың нәтижесі кейін қазақ халқын алапат аштыққа ұрындырып, халқының жартысына жуығы аштыққа ұрынып, қырылып қалғандығы және олардың өз елінде босқынға айналғаны қазіргі таңда баршаға мәлім болып отыр. Халыққа бостандық әкелеміз

деген Кеңес өкіметінің, олардың қол шоқпарлары міндетін атқарып жүрген жергілікті шолақ белсенділерінің жанға батқан жүгенсіз әрекеттері халықтың ашу-ызасын туғызды. Бұған дейін көп айтылмай, халыққа жетпей және тарихы арнайы жазылмай келген Жымпиты, Жаңақала және Ілбішін көтерілістері мен Орда байларының бас көтерулері осыған дәлел. Ал, сонымен қатар сол кезде халықтың ішінен шыққан, беделді батыр ұлдары әділдік үшін қолдарына қару алып күреске шыққан еді.

Сол өлкеде кеңестердің әділетсіз саясатына қарсы қолына қару алған, кеңес өкіметінің билік өкілдері «банды» деп айдар таққан, әділдік жолында жан аямай күрескен бір топ ержүрек азаматтардың қилы да қиын тағдыры осының айғағы. Қызыл қырғынмен билікке келген Кеңес өкіметі өздеріне бағынбай, айтқанына көнбегендерді «банды» атандырып, ОГПУ (*Біріккен мемлекеттік саяси басқарма*) арқылы жергілікті кеңестік атқарушы комитеттермен, қызыл милициямен бірге отырып олардың соңына түсіп, аяусыз күрес жүргізді. Олардың көздеген мақсаты ел ішінен шыққан, Кеңестік билікке қарсы бас көтерген ержүрек азаматтарды ұстап аяусыз жазалау арқылы қара халыққа билікті мойындату еді. Мұндай бағыттағы қатал саясат 1920 жылдары Бөкей және Орал өңірлерінде де жүзеге асырылды.

Халық көтерілістері еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін зерделеніп, зерттеліп көпшілікке жетіп, тарихтағы «ақтаңдақтар» ашылған болса, ал, тағдыр тәлкегімен «банды» атанып, қуғын-сүргінге ұшыраған ерлердің іс-әрекеті, олардың қиын тағдырлары туралы мәліметтер жөнді жарияланбаған болатын, жазылған күннің өзінде де толық емес, ауызекі әңгіме, естеліктер ретінде ғана көпшілікке жеткен болатын. Әділдік үшін күреске шығып, жандарын шүберекке түйген халықтың құрметіне бөленген осындай ерлер туралы мәселе қазіргі таңда өзекті.

Мақаланы дайындау барысында Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінен олар туралы көптеген тарихи құжаттарды кездестірдік. Ол «өте құпия» деп белгі соғылған ол құжаттарда 1920 жылдардан бастап *Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың* (ОГПУ) мәліметтерінде кеңес өкіметінің «солақай саясатына» қолдарына қару алып қарсылық білдірген Кенжахметов Аманғали, Аязбаев Ерғали, Қожахметов Құныскерей сияқты белгілі күрескер тұлғаларға қатысты деректер көптеп кездеседі. Халыққа есімдері бұрын көп таныс емес, билікке наразы болған, шама-шарықтарына қарай қарсылық білдірген олардан басқа да адамдар туралы деректер кездеседі. Боқай, Фатых, Салых Сәбитовтер, Мұхамбетқали Дүйсенбиев, Нұғыман Досқалиев, Орынғазы Ұсағалиев, Нұрсұлтан Жанбурин, Мыңжас Мырзасейтов және т.б. аттары бізге қазір белгілі болып отыр. Бөкей губерниялық (кейін уездік), Орал губерниялық атқару комитеттеріне, жергілікті прокуратураға, қызыл милицияға жолдаған ОГПУ-дың және Орал губерниялық қылмыстық іздестіру бөлімінің шұғыл ақпарларында олар «бандылар», «банда шайка» деп көрсетіліпті.

Ақиқатына келсек бұлар «банда» ма еді? Кеңестік биліктің өзі еді «бандитизммен күрес», «бандылар», «банда шайка», «бандылық топтар» дегенді ойлап тапқан. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік идеологиясы және жаңа тарихи сана тұрғысынан бағаласақ бұл азаматтар – бостандық, теңдік, әділдік үшін күреске шыққан, сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйенің тарапынан саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар. Кеңес өкіметінің билігіне қарсы 1920 жылдардағы халық толқуларын қазақ халқының азаттық жолындағы күресіне жатқызуға болады. Жоғарыда есімдері аталған халық қаһармандарын азаттық үшін, әділдік үшін күрескерлер, халықтың ішінен шыққан ерлер ретінде бағалауымыз керек. Сонда ғана тарихта әділеттілік орнайды.

1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік саясаттың да мақсаты – тарихи тұлғаларға әділ баға беру, олардың есімдерін ұлықтау және тарихтың ақтаңдақ беттерін жаңаша тұрғыдан зерделеу. Сондықтан осы ғылыми мақаламызда алдымызға қойған мақсатымыз, тақырыпты жаңаша зерттеп, бүгінгі күн тұрғысынан бағалау. Осы оқиғалардың мәніне үңіле отырып, ой-елегінен өткізіп,

қорытынды жасаудың маңыздылығы да сонда. Себебі, тарих болашақ үшін жазылады, кейінгі ұрпақ өткен тарихымыздан сабақ алуға тиіс. Әңгіменің маңыздылығы да сонда.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу мақаланы жазу барысында Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінен алынған тарихи құжаттар деректік база ретінде қарастырылды. Кеңестердің Бөкей губерниялық, (кейін уездік) атқару комитетінің «бандалар» жөнінде құпия жолданған хаттары (1923-1926 жж.), ОГПУ-нің Бөкей губерниялық бөлімі жолдаған күнделікті ақпараттық мәліметтері (1924-1925 жж.), Бөкей уездік әскери комиссариатының және ОГПУ бөлімінің саяси мәліметтері, есептік баяндамалары (1925 ж.), Кеңестердің Орал губерниялық атқару комитетіне қарасты қылмыстық іздестіру бөлімінің губерниядағы бандитизм қозғалысы және аса ауыр қылмыстар жөніндегі оперативтік ақпарлары (1926-1928 жж.) ғылыми айналымға енгізілді.

Кезінде И.Кенжалиев пен Н.Табылдиев жазған «Казталовка – байырғы атамекен» атты ғылыми еңбекте 1920 мен 1927 жылдар аралығында орын алаған Таловка уезіндегі оқиғаларды сөз еткенде сол өңірдегі «бандитизм» және онымен күреске де тоқталып, Сәбитов Боқай, Аязбаев Ерғали және т.б. туралы деректер келтірген [1].

Ләтифолла Қапашевтың ««Банды» Аманғали ісі (Аңыз бен ақиқат)» атты көп жылдық зерттеу еңбегі Аманғали Кенжахметовтың қиын тағдыры мен күрескерлік іс-әрекеті архив деректері мен куәгерлердің естеліктеріне негізделіп жазылғандығымен құнды [2].

Л.Қапашевтың «Мінгені Ерғалидың «Шайтанқара»» атты кітабы патша заманында «барымташы», ал Кеңес өкіметі орнаған тұста «банды» атанған Ерғали Аязбаевтың өмірі мен әншілік шығармашылығына арналған. Бұл кітапта 1917-1920 жылдары Ерғали Аязбаевтың Таловкада Кеңес өкіметін орнату бағытындағы қызметі, кейінгі кеңес өкіметіне қарсы күрес жолы баяндалған [3].

З.Ижанов өзінің зерттеу еңбегінде 1921-1922 жылдардағы «бандыларды» кеңестік үкімет пен коммунистік партияның сол жылдардағы солақай саясаты туғызғандығына көз жеткіздік, - деп тұжырым жасайды. Онда 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы «бандитизм» туралы архив құжаттарын келтіреді [4].

Половецкий С.Д., Ченцов А.С. сияқты шетелдік зерттеушілер Солтүстік Кавказдағы кеңестік құзырлы органдардың 1920-1941 жылдардағы бандитизммен күресін жан-жақты қарастырған. ВЧК – ОГПУ – НКВД ұйымдарының бүкіл кеңестік жүйедегі қызметінің ортақ екенін ескеретін болсақ, 1920 жылдардағы Бөкей және Орал өңірлеріндегі ОГПУ және кеңестік атқарушы комитеттердің қылмыстық іздестіру бөлімдерінің бандитизммен күрестегі қызметтерімен ұқсастығы байқалады. Алайда олар мұнда кеңестік құзырлы органдардың бандитизммен күресу саясатын дәріптеу жолымен көрсеткен [5].

Ал, Түркмен мемлекеттік қайраткері Дж.С. Аннаоразовтың зерттеу еңбегінде Түркіменстандағы 1920-1930 жылдардағы кеңес өкіметіне қарсы көтерілістердің алғышарттары, қозғаушы күштері, негізгі оқиғалары зерттелініп, азаттық жолындағы қозғалыс ретінде қарастырылады [6].

Өзбекстандық тарихшыларға келсек, олар жиырмасыншы ғасырдың 20-30 жылдарындағы Өзбекстандағы саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеп, 1920 жылдардағы кеңестік билікке қарсы бағытталған күрес мәселесін ұлт-азаттық қозғалыс ретінде қарастырады [7].

Өлкетанушылар Қайыржан Хасанов [8] пен Өтепберген Әлімгереевтің [9] 1920-1930 жылдар аралығындағы азаттық қозғалысының қаһарманы – Құныскерей Қожахметов туралы еңбектерінде оның күрескерлік өміріне және отбасының қиын тағдырына қатысты мол естелік деректер топтастырылған.

Методологиялық тұрғыдан архив құжаттарын талдау, сұрыптау, топтастыру және тарихи салыстыру әдістерін кеңінен қолданылды. Сонымен қатар зерттеушілер кеңес

өкіметінің «бандитизммен» күрес саясатына сыни тұрғыдан қарап, билікке қарсы шыққан азаматтардың әрекетін азаттық үшін күрес ретінде қарастыруды ұсынады.

Нәтижелер және оларды талқылау

1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі БҚО бойынша комиссияның және зерттеу тобының мүшесі ретінде архив қорларымен жұмыстанып, «Бөкей және Орал өңірлеріндегі бандитизм. 1921-1931. (ОГПУ хабарламалары бойынша) атты құжаттар жинағын шығардық. Бұл мәселені зерттеу барысында бұл «бандитизм» емес, қазақ халқының азаттық үшін күресінің бір бөлшегі деп қарастыру ұсынылды [10].

Жоғарыда аттары аталған белгілі ғалымдар мен жазушылардың шығармаларында бұл тақырып біраз қамтылып, көптеген құжат деректері келтірілген. Бірақ, «банды» атанып, кеңестік биліктің зорлықшыл әрекеттеріне қолдарына қару алып, қарсылық білдірген халық ішінен шыққан ерлердің мұндай әрекеттерге баруына қандай жағдай себеп болды, олардың іс-әрекеті мен нәтижелері не болды деген сұрақтарға толық жауап берілмеген. Сондықтан бұл мәселеге бүгінгі күн тұрғысынан баға беріп, олардың аттарын болашақ ұрпаққа шынайы тұрғыда жеткізу қажет.

1920 жылы азамат соғысы аяқталып кеңес өкіметі орнағанымен бүкіл елдегі жағдай толық тұрақталмады. Себебі өлке халқының басым көпшілігі ауыл шаруашылығымен айналысатын еді. Ауыл шаруашылығы халықтың негізгі күнкөрісінің көзі еді. Ал ауыл шаруашылығы ол кезде айтарлықтай дамып кете қойған жоқ еді. Соның салдарынан еліміздің кейбір аймақтарында 1921-1922 жылы ашаршылық болғанын білеміз.

Кеңес өкіметінің саясатына қарсылық көрсеткендерді қудалау, олардың соңына қару алып түсу біраз уақытқа дейін тоқтамаған. Бөкейдегі кеңестік билік органдары кезінде кеңес өкіметін Таловқада орнатуға және қазақтың атты әскерін жасақтауға қатысқан Ерғали Аязбаевты, ағайынды Боқай, Салық, Фатых Сәбитовтерді «барымташылар», «бандылар» деп жариялап, ел ішіне сыйдырмай қудалауға кірісті. Оның себебі олар кеңестік биліктің халыққа көрсетіп отырған зорлық-зомбылығына шыдамай қолдарына қару алып ашық күреске шыққандар еді.

Өрине, Кеңестік билікке қарсы күресте олардың күші тең емес еді. Сондықтан олар өздерімен тағдырлас серіктерімен, ағайын-туыстарымен, бала-шағасымен бірге биліктің күзіретті органдарынан бас сауғалап қашып жүруге мәжбүр болды. Оған төмендегі архив құжаттары дәлел болады.

1923 жылғы 7-14 қараша аралығындағы ГПУ-дың Бөкей губерниялық бөлімінің №29 «бандылар» туралы құпия ақпарында: «Талов уезінің БГОГПУ өкілетті уәкілінің хабарлағанындай, Хан штабынан солтүстікке қарай /Урда/ 165 верстінен Талов және Ново-Узен уездерінің шекарасында Белоусов пен Журавлев және Варапаев хуторында саны 4 адамнан тұратын бандылар Алғай болысының Ново-Узен ауданының Саратов губерниясының азаматы Чуриков Михаилдың басшылығымен әрекет жасайды және 3 қырғыз тегі анықталмаған мылтықтармен және 2 наганмен патрондар саны екі жәшікке жуық /бейресми ақпарат/, атпен ел аралап, халықты тонаумен айналысады.

Талов уезінде Бостандық болысының Талов уезінің азаматы Боқай Сәбитовтың Қоңырсай шатқалында Қарақалпақ руы татарларынан шыққан 3 адамнан тұратын 3 винтовкамен және 2 наганмен /патрондар саны анықталмаған/ қаруланған екінші банда әрекет жасайды, атпен жүріп, ішінара халықты тонайды.

Қазіргі уақытта әрекет жасайтын бандалардың орналасқан жері анықталмаған. Уезд бандиттерін ұстауға Талов уезі бойынша өкілетті уәкіл Андрей Сафкиннің басшылығымен 10 жауынгерден тұратын атты жасақ жіберілді, бірақ бандалар ұстатпай қашып кеткендіктен тапсырма орындалмады және қазіргі уақытқа дейін бандалардың жүрген жері анықталмаған. Талов уезі бойынша өкілетті уәкілге ЧОН-мен бірлесіп бандалардың көзін жоюға бұйрық берілді» - делінген.

Біз бұдан кеңес билігіне қарсы күресушілердің іс-әрекеттерін және құзырлы органдардың оларды аяусыз жазаға тартып, тергеусіз, сот үкімінсіз, көздерін құрту туралы заңға қайшы үкім шығарғанын көреміз. Қаталдық өз кезегінде оған жауап ретінде қарсы жақтың да қаталдығын туғызатындығы бізге мәлім.

1923 жылдың 28 қарашасы мен 5 желтоқсан аралығындағы №32 «бандылар» туралы ақпарда қуғыншылардың Чуриковты қасындағы серігімен бірге Орал губерниясының Березино селосы маңында атып өлтіргені айтылады. Боқай Сәбитов бастаған «банды» тобының желтоқсан айының басында Таловка уезінен Орда уезіне қарай Торғын бөлімі аумағына өткенін, онда Сәбитов өзінің әйелін алып барғанын, сол жерден Қоңырсайдағы қыстауына жиі келіп кетіп жүретіні баяндалды [11].

1924 жылғы 5 желтоқсандағы ОГПУ-дың Бөкей губерниялық бөлімінің бастығы Никитиннің Кеңестердің Бөкей губерниялық атқару комитетіне және басқа да құзырлы билік органдарына жолдаған №18 «бандылар» туралы құпия мәлімдемесінде Ерғали Аязбаев пен Боқай Сәбитов «бандылық тобының» мүшелерінің Таловка уезіндегі іс-әрекеттері жөнінде баяндалады. «21/XI-24 жылғы Таловка Уездік уәкілінің берген ақпараты бойынша уезде 2 бандалық топ әрекет жасайды. Бірінші топ Аязбаевтың басшылығында. Құрамы 5 адамнан тұрады. Олар: Әбу Меңдіғазиев, Нұғман Досқалиев, Шаумбай [Жұмабай] Иргалиев, Укоас [Оқас] Нұрғалиев, Хамза (тегі белгісіз).

Мәліметтерге сүйенсек (29.XI.1924 ж.), Аязбаев бандасы жеткілікті оқ-дәрісі бар винтовкалармен қаруланған 8 адамнан тұрады, бәрі бірге Таловкадан 12 шақырым солтүстіктегі Аязбаев ауылында тұрады.

Екінші Сәбитовтың бандасының қызметі туралы. Б.Сәбитовтың басшылығындағы бандалық топ 21.XI.1924 жылдан бастап құрамы 5 адамнан тұрады: Салых, Фатих Сәбитовтар, Дәулетқали Чукетаев, Тілеп Мудалиев, Шақұп Дәулетов және Гуринов хуторында тұратын орыстардың бір бөлігі», - деп жазылды [12].

Осы хабарламалардан көріп отырғанымыздай, олардың халыққа жасаған қиянаты, зорлық-зомбылығы туралы ешқандай мәлімет кездеспейді. Тек билікке қарсы тұрып, олардың саясатына жақпағасын көздерін жою туралы қабылданған шешім туралы айтылады. Халық арасында олардың беделі зор болған. Күні кешеге дейін өлең-жырлардың, ауызекі әңгімелердің кейіпкері болып, олар туралы халық арасында көп аңызға бергісіз әңгімелер таралған. Бір қызығы қарапайым халық оларды жамандамайды, керісінше әділет үшін күрескен ерлер ретінде бағалайды.

1924 жылдың желтоқсан айында Боқай Сәбитов пен Ерғали Аязбаевтың тобы Таловкадан солтүстікке қарай 12 верст жердегі соңғысының ауылында бастары қосылып бірігеді. Біріккен топтың саны 21-ге жетеді, олардың ішінде Новоузень билігінен қашып жүрген 3 орыс та болды. 14 желтоқсан күні түнде «бандылармен» күресу үшін коммунарлардан жасақталған 15 атты отряд шығып, Аязбаевтың ауылына жақындағанда атыс болады. Қуғыншылардың әрекетінен ештеңе шықпайды, себебі бұл кезде Сәбитов пен Аязбаевтар отбасымен бірге Жаңақала уезінің бағытына қарай кетіп қалған болатын.

«Қазіргі таңда Сәбитовтың да, Аязбаевтың да бандиттері іздестірілуде. Екі милиционер 30.XII.1924 жылы Жаңақала уезінің Құрбан-көл, Жуалы-ой, Көк-терек мекендеріне барлауға жіберілді, әзірге нәтиже белгісіз. Таловка маңындағы күмәнді жерлерге жеке тексеру жүргіздім, соның нәтижесі банды Сәбитовтың ағасы, Салых Сәбитов ұсталды, қазіргі таңда алынған мәліметтер бойынша Бұқай Сәбитов Берш-арал, Әш-өзек пен Тәткен-сайдың шатқалында 10 адамымен, ішінде бір орыс қару-жарағы бар, кейбіреулерінде екі ұңғылы централка бар, 1925 жылдың 5 қаңтарында Ащы-өзек шатқалына барамын, нәтижесі егжей-тегжейлі хабарланады», - деп баяндалады ОГПУ өкілі мәліметінде. Осылайша Боқай Сәбитов пен Ерғали Аязбаевтың «бандалық тобын» ұстау шарасы еш нәтиже бермеді [13].

1920 жылдардағы азаттық үшін күрестің нағыз хас батыры – Аманғали Кенжахметов. Олай дейтін себебіміз ол қуғыншылар отрядымен өмірінің соңына дейін айқасып өтті. Ел ішінде Аманғали туралы аңыз-әңгімелер, оның өлеңдері кең тараған. Аманғалиды халық әнші-сері, ер жүрек адам ретінде таниды. Ол азамат соғысы жылдары қызылдардан соққы жеп, шегінген Серов, Киселев отрядтарына қарсы Шолантау жерінде жорыққа шығып, қазақ жерін ақ бандылардың қанды сойқанынан азат етуде еңбек сіңірген. Нарын өңірінде кеңес өкіметі орнай бастаған алғашқы жылдарда Кенжахметов Аманғали милиция қатарында қызмет атқарған екен. Кейін биліктің қарапайым халыққа істеп отырған қиянатын көріп, бұл қызметтен кеткен. Аманғали оқиғасының негізгі себебі – әкімдер мен байлардың қара халыққа жасаған қиянатына қарсы болудан өрбіген [2. -18-19].

Л.Қапашев Аманғали жөніндегі еңбегінде екі құданың (Аманғали мен Қайыр Қарымбаев) арасындағы араздасу 1923 жылдың жазында басталғанына көзіміз жетті деп жазған. [2. - 24-60]. Дегенмен Аманғали Кенжахметовтың тобына қатысты архив құжаттары 1924 жылдың мамырынан басталады. Соған қарағанда Бает, Шолан болыстарындағы бүлік туралы хабар Ордадағы, кейін Оралдағы құзырлы органдарға 1924 жылдың көктемінде жеткенге ұқсайды. Аманғали және Мұқанғали Кенжахметовтер, Сейтбаттал Есениязов, Тайыр Тілеков, барлығы 4 адамнан құралған топтың артына 1924 жылдың мамыр айының басынан бастап Бөкей губерниялық қылмыстық іздестіру бөлімінің инспекторы Шкоков бастаған қуғыншылар түседі.

1924 жылы 23 мамырда Шкоков Кулагинадан Ордадағы атқару комитетіне жеделхат жолдап Кенжахметов тобының Бает болысының кеңсесіне тонаушылық жасап, мөр басылған дайын қағаздарды алып кеткенін, олардың Калмыковаға қарай кеткенін, ал мамырдың 25-де Калмыковадан Бөкей губерниясына қарай қайтадан қашқанын хабарлаған.

1924 ж. 21 маусымдағы құпия шұғыл мәлімдемедегі Кенжахметовтер тобының аттарын тастап, қайықпен өзенге түсуі олардың бас бостандығы үшін жанкештілігін көрсетеді [14].

Сөйтіп, Евгений Шкоковтың екі айдан аса серделен жүрісі сәтсіз аяқталады. Сәуір айының басында жолсапарға аттанған ол Орда қаласына тек маусым айының аяғында қайтып келеді.

Ақырында болыстық атқамінерлер, елдегі беделді адамдар, Аманғалиларды ақтайтын бітімгершілік үкімге (мировой приговор) яғни, екі жақты келісім-шартқа қолдарын қойып, бұдан әрі Аманғалидың мазасын алмай, қудалау ұйымдастырмайтын болып уәделеге келеді [2. - 39].

Бөкей губерниясы өлкесінде кеңес өкіметіне бағынбай жүрген «бандылық топтармен» күрес жүргізіп, олардың көзін жою бағытындағы іс-шараларды ұйымдастыру үшін 1924 жылдың 16 қазанында Бөкей губерниялық қылмыстық іздестіру бөлімінің басшысы Жанғазиевке мандат беріледі.

1924 жылдың 21 қазанында Жаңақала уезінен Жанғазиев бастаған 43 адамнан құралған отряд шығады. Оның қатарында Жаңақала уезінен жасақталған 25 коммунар мен милиция, қалған 18-і Теңіз уезінен келіп қосылған коммунарлар мен милициялар болды. Отряд 26 қазанда Теңіз уезінің Манаш болысындағы Үштаған қыстауына «бандылардың» тұрған жеріне келіп жетеді. Сол жерде 2 сағатқа созылған атыстан кейін Дүйсенбиевтің тобы шегініп қашады. «Бандылардың» жағынан 11 адамнан 1-і өліп, 4 ер, 2 әйел адам тұтқынға алынады, 5 жылқыны тастап кетеді, ал отрядтан 1 адам жарақат алады, 1 жылқы өліп, 1-і жараланады.

1924 жылдың 4 қарашасындағы Жаңақала уезінің уәкілетті өкілінің мәліметі бойынша отряд Орал губерниясы Гурьев уезінің Топлин болысында Кулагино-Горский поселкесінің маңында қашқан топтың 3 адамын кезіктіреді. Олардың 1-і өлтіріледі, ұсталған 2-шісі Новая Казанкаға жөнелтіледі, 1-і астындағы жақсы атының арқасында қашып кетеді.

Қашқан топтың қару-жарақтары, ат көліктері алынады. Гурьев бағытына қарай қашқан «банды» кейін ұсталады.

Сөйтіп, Мұхамбетқали Дүйсенбиев – топ жетекшісі, өлтірілді, Маслихат Дүйсенбиев ұсталды, Күнтуар Ақшұраев қашып кетті, Ақшұраевтың кішісі өлтірілді, Дүйсенбиевтің әйелі ұсталды, Ақшұраевтың әйелі ұсталды, Дүйсенбиевтің інісі тұтқындалды, Бисенбиев және аты-жөндері белгісіз 2 адам Саргубернияның Алғайында тұтқындалды, Манап болысы төрағасының орынбасары Бекеш Иманғалиев тұтқындалды, Құнатыров тұтқындалды. Осылайша Дүйсенбиевтің тобы толықтай жойылып, құзырлы органдардың есебінен алынып тасталды.

Жанғазиевтың отряды Дүйсенбиевтердің көзін жойып қана қоймай, Жаңақала уезінің Шолан болысындағы ағайынды Кенжахметовтердің тобын да жазаға тартпақшы болды.

Теңіз уезі бойынша уәкілетті өкіл мен ЧОН жасағы командирінің ақпараты бойынша Аманғали Кенжахметов Теңіз уезінің Бает болысында қайтадан «бандылық топ» құрған. Оның құрамында: Аманғали Кенжахметов, Сейтбаттал Есениязов, Тайыр Тілеков, Шолан болысынан топқа жаңадан қосылған Жұмалиев. Олар винтовкамен, наганмен және жеткілікті патрондармен қаруланды. 1924 жылы 29 қарашада бұл «бандылық топты» жою үшін жасақ командирі 10 коммунарды жібереді [15].

Ауылдың беделді азаматтарының Аманғалиды қарусыздандырып, үкімет органдарына тапсыру әрекеттері ешқандай нәтиже бермейді. Ел ішіндегі текетірестің барысында Аманғалилар Отарғали Мұқышев пен Ізімқұловтың тоқал әйелдерін өздерімен бірге алып, 1925 жылы мамыр айының басында Жайықтың Бұқар бетіне өтіп кетеді. [2. - 58-81].

1925 жылдың маусым айының басында Тау және Талап болыстарының, сондай-ақ Жігер болысының Ащыөзек елді мекені аумағында қаруланған 10 атты адамнан құралған, жетекшілері Боқай, Салых Сәбитовтар болып табылатын «бандылық топтың» жүргені жөнінде тың ақпарат келіп түседі [16].

1925 жылдың 9-30 маусым аралығында Сәбитовтердің соңына Бөкей уезінің бандитизммен күрес жөніндегі уәкілі Ғатауолла Оразбаев 35 адамнан құралған жасақпен түседі. Оған өзімен бірге келген Дроздовтың, Лункиннің, Жәнібек аудандық милиция бастығы Даулетовтың, Таловка аудандық милиция бастығы Қуанышәлиевтің жасақтары көмек етеді. Осылайша жан-жақтан шыққан жасақтар Сәбитовтерді қоршап, ұстап алуды мақсат етеді. Алайда Оразбаевтың құзырлы органдарға берген есебіне қарағанда жасақ басшыларының бірін-бірі дұрыс түсінбеуінен, ұзақ жүріске шыдамаған қуғыншылардың шаршап-шалдығуынан, ат-көліктерінің жетіспеушілігінен Орда, Таловка, Жәнібек және Ново Узень аумағында қашып жүрген Боқай Сәбитовтың тобын түгелдей ұстап жойып жіберуге мүмкіндік болмаған [17].

1925 жылдың шілде-қыркүйек айларындағы ОГПУ-дың «бандылар» туралы ақпарларында ағайынды Сәбитовтер Ордадан солтүстік-шығысқа қарай 100-130 верст жердегі Бостандық болысында бұрын бандитизмге қатысы болған Бекеш Ханафин, Ғабдулла Мұстафин және Жәңгір Біләловтардың ауылында жасырынуда, винтовкалармен және нагандармен қаруланған Боқай Сәбитовтың 20 атты адамнан тұратын «бандысы» Торғын болысының солтүстік бөлігіндегі Күйгенкөл елді мекенінде жүр және атақты Сәубен байдың үйінде болып тұрады деген мәліметтер кездеседі [18].

1926 жылдың басында Орал губерниялық іздестіру бөлімінің бастығы Кузнецов бастаған отряд Боқай Сәбитовтың тобын ұстауға шығады. Дегенмен кейін Кузнецовты Сәбитовтер тобын ұстауда жіберген қателіктері үшін айыптап, оның орнына Куксты тағайындайды. 1926 жылдың наурыз айында Боқай Сәбитовтың тобын жою шаралары күшейтіліп, 12 наурыздан Бөкей уезінен милиция бастығы Софы Даулетбаевтың басшылығымен тағы бір отряд аттанады. Мұндай отрядтар жан-жақтан Жаңақаладан, Жәнібектен, Таловкадан шыққан [19]. Ал наурыз айының соңында Орал губерниялық

атқару комитетінің әкімшілік бөлімінің бастығы Горбунов Боқай Сәбитов тобымен келіссөздер жүргізу үшін Саратов қаласына жіберіледі [20]. Ақырында 1926 жылы 30 наурызда қуғыншы отрядтың басшысы Кукс Сәбитовтерді барлығы 6 адамды Таловканың түбіндегі Қоңырсайда алдап қолға түсіріп, Оралға жөнелтеді. Ал кейінірек Орал губерниясына қарасты құзырлы органдар рапорттарында Сәбитовтер тобының сәуір айының басында толық жойылғанын, 7 адамның Оралдың тергеу изоляторында отырғанын жазған [21].

Боқай Сәбитовтың және оның серіктерінің тергеуден кейінгі тағдыры белгісіз. Зерттеуші Ләтифолла Қапашев «Сәбитов Боқай және басқалары туралы» 5 томнан тұратын №92 іспен 1993 жылы мамырда ҚР Жоғарғы Сотының кеңсесінде танысқанын айтқан. Сәбитовтер тобы 1927 жылы 17 шілдеде сотталған [2. - 22, 89]. Алайда Боқай Сәбитовке, оның төңірегіндегі адамдарға қатысты қандай үкім шыққаны еш жерде жазылмаған. Сондықтан бұл мәселе болашақта анықтауды қажет етеді.

Аманғали Кенжахметовтың жағдайына қайтадан келсек, Жайықтың оң жақ бетіне өткеннен кейін Аманғали сол кездегі Адай уезінде беделі жоғары Тобанияз Әлниязұлына барып паналайды. Тобанияз Әлниязұлы кейін Аманғалиды қару-жарағын тастап билік өкілдеріне өз еркімен берілуге көндіреді. 1925 жылдың күзінде Аманғали тұтқындалып, Оралдың түрмесіне қамалады. Айыптау қорытындысы 1925 жылдың аяғында дайындалған [2. 82-86].

1926 жылдың 6-13 мамырындағы Орал губерниялық қылмыстық іздестіру бөлімінің губерниядағы бандитизм және басқа қылмыстар туралы №22 оперативтік ақпарында Аманғали Кенжахметовтың қасында отырған екі адаммен бірге түрмеден қашып шыққаны жөнінде дерек бар [22].

1926 жылы шілде айында Кенжахметовтер тобы Азғыр ауданының Үштаған елді мекені төңірегінде болған. Астрахань губерниясына қарай өтіп кету үшін жақсы аттар іздеген және топқа екі қызды қосып алған. 1926 жылы тамыз айында Аманғалидың өзі Бұқар бетіне өтіп, Сағыз жеріне Тобанияз Әлниязұлын өлтірмекші болып барған. Бірақ Адайлар 40 адамнан қарулы күш жасақтап, Тобанияз Әлниязұлын қорғап қалған. Одан кейін ол КазЦИК-тен және Адай ревкомынан өзін Аманғали Кенжахметовтен қорғауды сұраған.

1926 жылдың қазан айындағы деректер бойынша 24 қазан күні Кенжахметов бастаған топ Сарытөбе болысындағы Беғайдар мекеніндегі Жұмағали Жанғожинның 50 жылқысын, 15 түйесін айдап әкеткен. Атыс-шабыста Жұмағалидың қолынан 2 адам қаза тапқан, одан кейін Орпа деген жерге дейін Кенжахметовтер тобының соңына түсіп қуған [23].

1926 жылдың қараша-желтоқсан және 1927 жылдың қаңтар айларындағы Орал губерниялық қылмыстық іздестіру бөлімінің құпия ақпараттық хаттарында Аманғалидың қасындағы әйелімен Гурьев уезінің Қара-Самар болысында жүргені хабарланған [24].

Сонымен қатар 15 наурыз бен 1 сәуір аралығындағы мәлімет бойынша Аманғалидың тобы 8 адамнан, оның екеуі әйел, олардың көзін құрту үшін 12 наурызда Гурьевтен 10 адамнан тұратын отряд шыққандығы айтылған [25].

1927 жылғы сәуірдегі рапортында Орал губерниялық қылмыстық іздестіру бөлімінің бастығы Кукс сол уақытта Орал губерниясының территориясында үнемі Жайықтың сол жақ бетінде 15-17 адамымен жүретін Құныскерей Қожахметов, Гурьев уезінде 13-15 адамымен әрекет ететін Аманғали Кенжахметов және Бөкей уезінде 12-15 адамнан құралған Ерғали Аязбаев басқаратын 3 негізгі «бандылық топтың» бар екенін хабарлаған [26].

8 сәуірдегі прокурордың хабарламасы бойынша Губсоттың аға тергеушісі Тасымов Аязбаевтарды (10 адам) тұтқындап конвоймен Алғайға алып келе жатқан кезде Ерғали Аязбаев қасындағылармен бірге билік өкілдерінің қару-жарағын тартып алып қашып кеткен. Осы оқиғадан кейін Оралдан қылмыстық іздестіру бөлімінің бастығы Кукс пен инспектор Карташев екеуі шыққан. Таловка төңірегін көктем мезгілінде қардың еріген суы

басып жатқанынан және қуғыншыларда ат көліктің жетіспеушілігінен Аязбаевтың тобын ұстауға мүмкіндік болмаған.

Кукс пен Карташевтердің Таловкаға келгенін естіген Ерғали Аязбаев 8 адамнан тұратын тобымен Өзен бойынан өтіп, оңтүстік шығысқа қарай кеткен.

1927 жылы жазда Аманғали Кенжахметов пен Ерғали Аязбаевтың тобы біріккен соң Таловка төңірегіндегі басқа да билікке бағынбай жүрген адамдар келіп қосылады. Бұл біріккен топтың құрамы 19 адамға жетіп, оның ішінде 1/Ерғали Аязбаев, 2/Аманғали Кенжахметов, 3/Тілеп Қарабалин, 4/Тілеп Мұсалиев, 5/Нұғыман Досқалиев, 6/Абдул Меңдіғазиев, 7/Жұмабай және 8/Ахмет Ерғалиевтер (Ерғали Аязбаевтың ұлдары), 9/Құспан Бияқов, 10/Құсман Қапанов, 11/Бөлекбай Даулетжанов, 12/Темірболат Дәулетжанов, 13/Аман Темірәлиев, 14/Елеусін Нұрғалиев, 15/Сүйініш Мырзағалиев, 16/Аманғали Кенжахметовтың әйелдері (Мұхсина, Ұлдан) және т.б. аты-жөні белгісіз адамдар болды. Аталған топ Аязбаевтың ауылында бірнеше күн болған соң Таловка уезінің №8 ауылы арқылы өтіп, Гурьев уезінің Қарасамар болысына қарай бет алады.

1927 жылы 13 шілдеде Калмыковадан құзырлы органдардың жауапты бір қызметкері телеграф арқылы Аманғали Кенжахметов пен Ерғали Аязбаевтың біріккен тобы Қарасамар болысында болып, жолшыбай ауылдардан ат көлік алып, енді қайтадан Шежін немесе Сламихин даласына қарай бет алғанын хабарлаған.

Аманғали Кенжахметов пен Ерғали Аязбаев Гурьев уезінің Қарасамар болысында болған кезінде 18 адамымен бірге Жартөбе қыстағында тұрған ірі бай Есенияз Шытықовқа барып, одан 3 жақсы жылқы, 120 сом ақша алған.

1927 жылы тамыз айының басында Аманғали Кенжахметов пен Ерғали Аязбаевтың тобы 30 адамға дейін жеткен. УралУРО бастығының мәліметі бойынша олар 10 тамызда Бөкей уезінің Сламихин болысының Балықты ауылдық кеңесіне қарайтын Ереміндер хуторында кооперативті тонап кеткен. Ал тамыздың 11-12 күндері Бітік хуторына келіп, кеңес төрағасы Щурихин мен бұрынғы кеңес төрағасы Кочемасовты өлтірмекші болған.

1927 жылы қазан айының басында құрамында 7 адам бар аталған топ Бөкей уезінің Глиненск болысы аумағында болып, екіге бөлініп кетеді. Аманғали Кенжахметов 2 адамымен Азғыр ауданына қарай бағыт алса, ал Нұғыман Досқалиев бастаған топты 5 қазан күні Таловкі поселкесінің шығысында 20 верст жердегі Өзен бойында қуғыншы отряд талқандайды [27]. Бұлардан басқа қуғыншы отрядтың қолынан 17 қыркүйекте Тілеп Мұсалиев қаза тапқан, 5 қазанда билік өкілдеріне берілгендер ішінде Бөлекбай Даулетжанов та болған [28].

1928 жылы 10 қаңтарда Аманғали Кенжахметов Тайыр Тілековпен бірге Сарытөбе болысының Айбас ауылы аумағында болады және сол күні олардың көзін жою мақсатында өзінің еріктілер отрядындағы 7 қарулы адамымен Жанғожин шыққан. 11 қаңтар күні күндізгі сағат 10-ның шамасында Жанғожинның отряды Бөкей уезі Жаңақала ауданының Үштаған елді мекеніне жақын жердегі Есergenовтың ауылында Аманғалилармен ұшырасады. Архив дерегінде Есergenовтың ауылы деп көрсетілгенімен, Ләтифолла Қапашевтың зерттеу еңбегінде оқиға Есіркеп Құлмановтың қыстауында болғаны айтылған [2. – 199].

Жанғожин өзінің отрядын екі топқа бөліп, Аманғали мен Тайыр жасырынған қыстаудың екі жағынан қоршауға алады, оңтүстік жақтағы топ үйдің терезесіне және байлауда тұрған аттарға оқ атса, екінші топ батыс бетте үйден 30-40 қадам жердегі қақпаның тасасында отырады. Қыстау үйдің терезелеріне оқ атылған соң Тайыр Тілеков іштен шауып шығады да, үйдің төбесіне мініп алып оң жақтағы қуғыншыларға қарай оқ атады, ал осы кезде оны қақпаның артында отырған топтағы қуғыншылардың бірі атып өлтіреді. Бұған дейін қыстау үйдің терезесінен оқ атып тұрған Аманғали Кенжахметов Тайырға оқ тигенін байқаған бойда сыртқа шауып шығып, байлаулы тұрған жаралы атына жармасып мінеді, алайда оның мінген аты сол жерде құлап өледі. Аманғали жаяу

қалғанымен Жанғожин бастаған отрядтың адамдарымен жанын салып жүріп атысады, өз еркімен берілу туралы ұсыныс болғанымен атысты тоқтатпайды, ақырында есіл ер қуғыншы отрядтың қолынан қаза табады. Сөйтіп, құзырлы органдар Аманғали Кенжахметовтың тобын толықтай жойылды деп есептейді [29].

1928 жылы 11 қаңтарда Ерғали Аязбаев Ғұсман Бияқаевпен бірге Бостандық ауылында болған кезінде милиция бастығы Әліпқали Мұқышев отрядымен келіп атыс болады. Сосын Әліпқали Мұқышев Ерғали Аязбаевпен келіссөз жүргізеді. Олар екеуара біраз сөйлесіп, Ерғали жеті күннен кейін өз еркімен берілетінін айтып, қазір отрядыңды алып кет, - дейді. Осы уағдаластықтың негізінде артынан Ерғали Аязбаев тобымен бірге қару-жарақтарын тастап, билік өкілдеріне беріледі [3. – 50].

Аманғали Кенжахметов пен Ерғали Аязбаевтың ісіне қатысты тұтқынға алынған адамдар Оралдың тергеу изоляторында бір жыл отырады. 1929 жылдың 14 қаңтарында ҚК 59/3 бабы бойынша бандитизмге айыпталған Ерғали Аязбаевқа және басқаларына, барлығы 40 адамға үкім шыққан. Ерғали Аязбаев, Ғұсман Бияқаев, Абдолла Меңдіғазиев, Жұмабай Ерғалиев, Темірболат Дәулетжанов, Ахмет Ерғалиев, Ғұсман Қапанов, Бөлекбай Мұхамедияров, Аман Темірәлиев, Елеусін Нұрғалиев, Мұхамғали Бұрханов – ату жазасына кесілген, Қабай Мұхаметжанов, Қадыр Әубәкіров, Тоқай Әубәкіров, Ғизат Мұхаметқалиев, Макар Төрешев, Дүйсенғали Әбуғалиев – 10 жыл мерзімге концлагерге қамалған, Абдрахман Теміржанов, Қажиахмет Сариев, Бисен Жұмағалиев, Сейтбаттал Есениязов, Яуда Бишіков, Хамит Лезов, Үмбетқали Кенжахметов, Сүндетқали Кенжахметов, Мұхсина Кенжахметова, Бисенғали Жұрымбаев, Сафа Валиниязов, Рамазан Әубәкіров, Иманғали Қарабалаев, Ахунғали Қарабалаев, Өтебай Қамешов – 5 жыл мерзімге концлагерге қамалған, Махмұт Лезов, Рахай Жұмабаев, Абдрахман Жүсіпов – 3 жыл мерзімге концлагерге қамалған, Сүндет Таутекенов, Қарабай Байтекешев, Сейтмырза Байымбетов, Демеу Нарбаев – 3 жылға Сібірге жер аударылған, Қасым Тоқтамысовты қайта тергеу қарастырылған. 1929 жылы 7 ақпанда ату жазасына кесілген азаматтардың үкімі орындалған [3. – 54].

Қорытынды

Өткен ғасырымыздың 20 жылдардағы әділдік үшін күреске шыққан ерлердің іс-әрекеті кеңес өкіметіне қарсы азаттық үшін күрестің бір көрінісі десек артық болмайды.

Біріншіден, халықтың бұрыннан қалыптасқан қоғамдық жүйесінің бұзылуы, яғни дәстүрлі шаруашылық жүйесінің бұзылуы халықтың наразылығын туғызатыны, қарсылыққа шыққан топтардың пайда болатындығы заңды тарихи-әлеуметтік құбылыс. Сондықтан Аманғали, Құныскерей, Боқай, Ерғали сынды қазақтың ата-дәстүрімен еркін өскен, өр тұлғалы ұлдары кеңес өкіметіне мойынсұнбады және олардың тәртібіне бағынбады.

Екіншіден, әлеуметтік теңсіздік, ру араздығы, барымташылық, бақталастық секілді адамдар арасындағы өкпе-реніш, жауласушылықты тудырып, ақыр соңында жазықсыз жандардың «банды» атануына алып келгендігін көреміз. ОГПУ белсенділерінің қазақтың ішіндегі ру аралық шиеленістерді, ағайын арасындағы араздықты өздеріне тиімді пайдаланып, қазақты қазаққа айдап салып отырғандығы байқалады.

Үшіншіден, әрі ең басты фактор, кеңес билігінің өктемдігінде, озбырлығында. Мысалы, қызыл террормен, бандиттік жолмен билікке келген кеңес үкіметі тып-тыныш отырған елдің шырқын бұзып, өздеріне бағынбаған адамдарды қудалауға ұшыратты. Демек, әділдік үшін күрес кеңес өкіметінің саясатына қарсы бағытталды. Әкімшіл-әміршіл жүйе ешкімді де аямады, құзырлы органдардан қашып жүрген азаматтардың ақырында көзін жойды, соттады, ату жазасына кесті, тіпті тұтастай әулеттердің шаңырағын ортасына түсірді, тоз-тозын шығарды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның Батыс өңірінің әскери тарихы» гранттық жобасы аясында дайындалған (тіркеу нөмірі: АР19679667).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кенжалиев И., Табылдиев Н. Казталовка – байырғы атамекен. — Алматы, Полиграфия. — 1994. — 143 б.
- 2 Қапашев Л. «Банды» Аманғали ісі (Аңыз бен ақиқат). — Алматы: «Арыс» баспасы. — 2004. — 248 б.
- 3 Қапашев Л. Мінгені Ерғалидың «Шайтанқара». — Алматы: «Арыс» баспасы. — 2007. — 148 б.
- 4 Ижанов З. Аласапыран. — Алматы: «Өлке» баспасы. — 2017. — 352 б.
- 5 Половецкий С.Д., Ченцов А.С. Деятельность органов и войск ВЧК – ОГПУ – НКВД СССР по борьбе с бандитизмом на Северном Кавказе (1920 – июнь 1941 г.) Санкт-Петербург, Наукоемкие технологии. — 2020. — 148 с.
- 6 Аннаоразов Дж. С. «Басмаческое движение» в Туркменистане – продолжение Гражданской войны 1918-1920 гг. Научная монография. — Ашхабад. — 2022. — 327 с.
- 7 Хошимов С., Иминов Ж., Тураходжаев С. Политические репрессии в Узбекистане в 20-30-х годах XX века. Наука и современность. — 2016. — С. 100-108.
- 8 Хасанов Қ. Құныскерей Қожахметов. – Орал: Шұғыла принт баспасы. — 2017. — 100 б.
- 9 Әлімгереев Ө. Құныскерей. – Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС. — 2018. — 168 б.
- 10 Бөкей және Орал өңірлеріндегі бандитизм. 1921-1931. (ОГПУ хабарламалары бойынша): Құжаттар жинағы. Құраст. Е.Е. Хайдаров., «DANA орталығы» – Орал қаласы, «DANA» баспасы. — 2023. — 206 б.
- 11 Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві (БҚОМА). 312-қ. 1-т. 44-іс. 2-6-пп.
- 12 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 91-іс. 8-п.
- 13 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 91-іс. 12,14,16-пп.
- 14 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 44-іс. 24-26,27-пп.
- 15 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 91-іс. 1-3,5,6-9-пп.
- 16 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 89-іс. 49-п., 91-іс. 13,20-пп., П19-қ. 1-т. 96-іс. 10-п.
- 17 БҚОМА. 325-қ. 1-т. 83-іс. 1-2-пп.
- 18 БҚОМА. 325-қ. 1-т. 83-іс. 8-18-пп.
- 19 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 101-іс. 2-9,13,16-29-пп.
- 20 БҚОМА. 24-қ. 4-т. 566-іс. 240-п.
- 21 БҚОМА. 312-қ. 1-т. 101-іс. 30-п., 664-қ. 1-т. 327-іс. 41-п.
- 22 БҚОМА. 24-қ. 4-т. 566-іс. 416-п.
- 23 БҚОМА. 24-қ. 4-т. 566-іс. 470, 664-пп., 575-іс. 29, 177-179-пп.
- 24 БҚОМА. 24-қ. 4-т. 575-іс. 248-289-пп.
- 25 БҚОМА. 1-қ. 1-т. 1174-іс. 1-15-п.
- 26 БҚОМА. 24-қ. 4-т. 575-іс. 384, 475-пп.
- 27 БҚОМА. 1-қ. 1-т. 1174-іс. 21,32,37,39-пп.
- 28 БҚОМА. 300-қ. 1-т. 49-іс. 163-п.
- 29 БҚОМА. 300-қ. 1-т. 49-іс. 173-п.

БОРЦЫ ЗА СПРАВЕДЛИВОСТЬ 1920-Х ГОДОВ (на примере Западно-Казахстанской области)

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы о деятельности борцов, боровшихся за справедливость на территории Западного Казахстана в 20-х годах прошлого века и об организации репрессий против них советскими властями. В 1920-е годы советская власть тех, кто выходил с оружием в руках на борьбу и не подчинявшие антинародной политике власти называли «бандами», «бандитской шайкой» и занималась организацией репрессий, жестоким наказанием, уничтожением их. Тогда такие отдельные борцы из числа местного населения встречались во всех регионах Казахстана. Потому что к такому действию подтолкнули сами власти. На самом деле они не находили иного способа противостоять насилию властей, кроме как выйти с оружием в руках на борьбу. Конечно, было непросто уничтожить советскую власть, вступившую в силу. Тем не менее, они боролись за свою свободу. Бокай Сабитов, Ерғали Аязбаев, Аманғали Кенжахметов, Құныскерей Қожахметов и другие считаются борцами за справедливость.

Анализируются исторические документы, найденные в Западно-Казахстанском областном государственном архиве, касающиеся борьбы советских органов власти с «бандитизмом» в Бокейском и

Уральском регионах в 1920-х годов. Основной целью статьи является изучение трудных жизненных путей и судеб граждан, боровшихся за свободу против советской власти на территории Западного Казахстана в 1920-х годах, и дать историческую оценку их действиям с позиций идеологической политики нашей страны.

В результате научно-исследовательской работы впервые введены в научный оборот архивные документы по борьбе с бандитизмом в регионе 1920-х годов Бокейского губернского/уездного исполнительного комитета Советов, отдела уголовного розыска Уральского губернского исполнительного комитета Советов, ОГПУ и других компетентных органов.

Ключевые слова: бандитизм, советская власть, Бокейский уезд, Уральская губерния, Объединенное государственное политическое управление (ОГПУ), отряд, борьба за справедливость.

JUSTICE FIGHTERS OF THE 1920s (in the example of West Kazakhstan region)

Abstract

The article examines questions about the activities of heroes who fought for justice in Western Kazakhstan in the 20s of the last century and about the organization of repressions against them by the Soviet authorities. In the 1920s, the Soviet government called those who took up arms in the fight and did not subordinate the authorities to anti-people policies “gangs”, and “gangster gangs” and organized repressions, cruel punishment, and destruction of them. At that time, such individual wrestlers from among the local population were found in all regions of Kazakhstan. Because the authorities themselves pushed for such action. They did not find any other way to resist the violence of the authorities other than to come out with arms in hand to fight. Of course, it was not easy to destroy the Soviet power that came into force. However, they fought for their freedom. Bokai Sabitov, Ergali Ayazbaev, Amangali Kenzhakhmetov, Kunyskerey Kozhakhmetov, and others are considered fighters for justice.

Historical documents found in the West Kazakhstan Regional State Archive concerning the struggle of Soviet authorities against “banditry” in the Bokey and Ural regions in the 1920s are analyzed. The main purpose of the article is to study the difficult life paths and destinies of citizens who fought for freedom against Soviet power in Western Kazakhstan in the 1920s and to give a historical assessment of their actions from the standpoint of the ideological policy of our country.

As a result of research work, archival documents on the fight against banditry in the region of the 1920s of the Bokey provincial/district executive committee of the Soviets, the criminal investigation department of the Ural provincial executive committee of the Soviets, the OGPU and other competent authorities were introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: banditry, soviet power, Bokei uyezd, Ural guberniya, United State Political Administration (OGPU), detachment, fight for justice.

REFERENCES

- 1 Kenzhaliev I., Tabyldiev N. Kaztalovka – baiyrgy atameken [*Kaztalovka is an indigenous homeland*]. Almaty. Poligrafiya. 1994. 143 p. [in Kazakh]
- 2 Kapashev L. «Bandy» Amangali isi [*"Gang" amangali case*] (Anyz ben akikat). Almaty: «Arys» baspasy. 2004. 248 p. [in Kazakh]
- 3 Kapashev L. Mingeni Ergalidyn Shaitankara [*"I Don't Know," He Said.*]. Almaty: «Arys» baspasy. 2007. 148 p. [in Kazakh]
- 4 Izhanov Z. Alasapyran [*Turmoil*]: / Z.Izhanov. – Almaty: «Olke» baspasy. 2017. 352 p. [in Kazakh]
- 5 Polovetskiy S.D., Chencov A.S. Deyatelnost organov i voisk VCHK – OGPU – NKVD SSSR po borbe s banditizmom na Severnom Kavkaze (1920 – June 1941 g.) Sankt-Peterburg [*Activities of the organs and troops of the CHEKA – OGPU – NKVD of the USSR in combating banditry in the North Caucasus (1920 – June 1941)*]. Naukoyemkiye tekhnologii. 2020. 148 p. [in Russian]
- 6 Annaorazov Dzh. S. «Basmacheskoe dvizhenie» v Turkmenistane – prodolzhenie Grazhdanskoi voiny 1918-1920 gg. [*The “Basmachi movement” in Turkmenistan is a continuation of the Civil War of 1918-1920*]. Nauchnaya monografiya. Ashkhabad. 2022. 327 p. [in Russian]
- 7 Hoshimov S., Iminov Zh., Turahodzhayev S. Politicheskie repressii v Uzbekistan v 20-30-h godah XX veka. [*Political repressions in Uzbekistan in the 20-30s of the twentieth century*]. Nauka i sovremennost. 2016. P. 100-108. [in Russian]
- 8 Khasanov K. Kunyskerey Kozhakhmetov [*Kuniskerey Kozhakhmetov*]. Oral: Shugyla print baspasy, 2017. 100 p. [in Kazakh]
- 9 Alimgereev U. [*Kuniskerei Kunyskerey*]. Atyrau: «Atyrau-Akparat». 2018. 168 p. [in Kazakh]

10 Bokei zhane Oral onirlerindegi banditizm. 1921-1931. (OGPU khabarlamalary boiynsha) [Banditry in Bokei and Ural regions. 1921-1931. (according to OGPU reports)]: Kuzhattar zhinagy /Kurast. E.E.Khaidarov., «DANA ortalygy» - Oral kalasy, «DANA» baspasy. 2023. 206 p. [in Kazakh]

11 Batys Kazakhstan oblysynyn memleketlik archive (State Archives of West Kazakhstan Region). 312 v. 1 Case 44. P. 2-6

12 BKOMA. 312 v. 1 Case 91. Item 8.

13 BKOMA. 312 v. 1 Case 91. Item 12,14,16.

14 BKOMA. 312 v. 1 Case 44. Item 24-26,27

15 BKOMA. 312 v. 1 Case 91. 1-3,5,6-9 pp.

16 BKOMA. Case 89. Item 49, Case 91. Item 13,20. P-19th century. v. 1 Case 96. Item 10.

17 BKOMA. 325 AD v. 1 Case 83. 1-2 pp.

18 BKOMA. 325 AD v. 1 Case 83. 8-18 pp.

19 BKOMA. 312 v. 1 Case 101. 2-9,13,16-29 pp.

20 BKOMA. 24th century v. 4 Case 566. Article 240

21 BKOMA. 312 v. 1 Case 101. Item 30. 664 v. 1 Case 327. Item 41

22 BKOMA. 24th century v. 4 Case 566. Article 416

23 BKOMA. 24th century v. 4 Case 566. 470, pp. 664. Case 575. 29, pp. 177-179.

24 BKOMA. 24th century v. 4 Case 575. pp. 248-289.

25 BKOMA. 1 st. v. 1 Case 1174. Item 1-15.

26 BKOMA. 24th century v. 4 Case 575. 384, 475 pp.

27 BKOMA. 1 st. v. 1 Case 1174. Item 21,32,37,39

28 BKOMA. 300 v. 1 Case 49. Article 163

29 BKOMA. 300 v. 1 Case 49. Article 173

Information about authors:

Bolat Zhumagulov – **corresponding author**, candidate of historical sciences, professor of the Department of “World History”, Faculty of History and Law of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Eskairat Khaidarov – candidate of historical sciences, Senior Lecturer at the “Rukhani Zhangyru” Center, West Kazakhstan Agrarian-Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: esaka_78@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>

Информация об авторе:

Болат Жумагулов – **основной автор**, кандидат исторических наук, профессор кафедры «Всемирной истории» факультета истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Ескайрат Хайдаров - кандидат исторических наук, старший преподаватель Центра «Рухани жаңғыру», Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: esaka_78@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>

Авторлар туралы ақпарат:

Болат Жұмағұлов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих және құқық факультеті, «Әлем тарихы» кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Ескайрат Хайдаров – тарих ғылымдарының кандидаты, «Рухани жаңғыру» орталығының аға оқытушысы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: esaka_78@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>

Н.Ж. Тұрмахан^{1*} , Д.С. Байгунаков¹

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

*e-mail: nurdau_99_99@mail.ru

А.М.ХАЗАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІ

Андатпа

Өлемдік археология тарихнамасында сармат мәдениетін зерделеу жаңа әрі тың деректермен толығып, оған қатысты деректемелік қор ұлғайып келеді. Мұның өзі бұрын ғалымдар тарапынан алуан түрлі мәселелерге қатысты айтылған ой-пікірлермен жаңаша дереккөздерінің қаншалықты қабысатындығын қарастырудың маңызын арттырып отыр. Осы тұрғыдан келгенде археология ғылымымен айналысатын ғалымдардың еңбектерін бір ізге түсіре отырып жүйелеу мен жалпылау, олардың ойлары мен тұжырымдамаларын зерделеу, тарихи-сараптамалық талдау жасау бүгінгі күні өзекті мәселелер қатарына еніп отыр. Осыған орай мақала авторлары тарапынан сармат мәдениетін зерттеу ісіне қомақты үлес қосқан тарих ғылымдарының докторы, белгілі тарихшы, тарихи антропология мен ұжымдық жадыны зерттеуші А.М.Хазанов ғылыми мұрасына кеңінен назар аударылды. Айта кету керек, ғалымның зерттеу аймағына Орта Азия мен Қазақстан, Шығыс Еуропа және Иран аумағы, т.б. іргелес өңірлер кіреді. Оны әсіресе осы аймақтарда орналасқан ерте темір дәуірі ескерткіштері қатты қызықтырды. Мақала авторлары ғалымның осы мәдени-тарихи аймақтарда орын алған тарихи үдерістерге қатысты пайымдамаларын талдап, сармат мәдениетіне қатысты негізгі теориялық мәселелерді шешудегі ойлары мен тұжырымдамаларын талқыға салды да, нәтижесінде сарматтардың әскери өнері мен діни-ғұрыптық танымдарын жан-жақты деректермен қарастыру керектігін ұсынды. Мақаланың негізгі мақсаты А.М.Хазановтың сармат мәдениеті бойынша жарыққа шыққан зерттеу жұмыстарын жүйелеу болғандықтан, дәстүрлі тарихнамада пайдаланылатын басты-басты әдістер жиынтығы, сондай-ақ тұлғатану принциптері, салыстырмалы-тарихи әдіс секілді барлық ғылыми тәсілдер кеңінен қолданылды. Алуан түрлі ғылыми әдіснама негізінде сармат мәдениетінің қалыптасып дамуы сол замандағы тарихи және табиғи-климаттық жағдайлармен, миграциялық үдерістермен тікелей байланысты екендігі нақтыланды.

Негізгі сөздер: А.М. Хазанов, сарматтар, мәдениет, қалыптасуы, әскери өнер, артефакт, қару-жарақ.

Кіріспе

А.М.Хазанов өз ғылыми ғұмырының біраз бөлігін сармат, т.б. ілкі замандардағы халықтардың әлеуметтік антропологиясына арнады. Ол алғашқы қауым тарихына қатысты алуан түрлі пайымдар жасап, ғылыми жұртшылыққа тың да сүбелі ойларын ұсына білді. Ұсынылып отырған мақала А.М.Хазановтың еңбектерінде көтерілген сармат мәдениетіне, ежелгі көшпелі қоғамдар тарихына қатысты мәселелерге тарихнамалық талдау жасауға бағытталған.

Отандық және шетелдік тарихнамада ғалымның ғылыми мұрасына қатысты бірқатар зерттеу жұмыстары арналған болатын. Бұл жұмыстарда зерттеу пәні мен нысаны ретінде ғалымның биографиясы ғана емес, ежелгі тарих беттерін толықтыруға әрі дамытуға арналған ғылыми еңбектері мен негізгі бағыттары жайлы сөз өрбітілді. Ғалымдардың басым бөлігі А.М.Хазановты кәсіби номадолог ретінде таныды, оны ғылыми жұртшылық ежелгі көшпелілер өркениетін зерттеуші ретінде көре білді, оның ойларымен санасып, пікірлеріне баға берді. Өз кезегінде А.М.Хазанов номадизм бойынша келелі ойларын айтып, оның қалыптасуы, өркендеуі және құлдырау себептері, көшпелілік табиғаты, оның басқа өркениеттермен симбиозы жайлы сауалдарды қауалады. Оның жариялаған ғылыми еңбектері сарматтар ғана емес, сонымен бірге ерте көшпенділердің мәдениетін де әспеттейді. Кейбір пікірлері сонылығымен, бірегейлігімен де ерекшелінеді.

Ғылыми көпшілікке ұсынылып отырған бұл еңбектің өзектілігі тарих, соның ішінде археология ғылымының іргелі зерттеулерге деген қажеттілігінен де туындап отыр.

Заманауи ғылыми парадигма арқасында ғалымның зерттеу нәтижелеріне деген сұраныс та соңғы кездері кеңінен артып келеді. Оның кесек-кесек мақалалары мен іргелі еңбектері Орталық Азияда ерте темір дәуірінде тіршілік еткен халықтардың өткеніне арналып, ғылыми қорды толықтыра түсті. Осыған орай айтарымыз, бұл еңбектің өзектілігі мынадай жайттар бойынша өрбітіледі: а) бүгінгі күні отандық және шетелдік тарихнамада сарматтану жеке бағыт ретінде қалыптасты және оған А.М.Хазанов мол үлес қосты; ә) сармат мәдениетіне қатысты А.М.Хазанов жазған еңбектерге де біраз болды, сондықтан да оны қазіргі зерттеулермен қабыстыра қарастырудың мәні артып келеді.

Әлі күнге дейін ғылыми жұртшылық алдында сармат мәдениетінің хронологиялық атрибуциясы, шығу тегі, қалыптасып дамуы, кейіннен басқа тарихи-мәдени қауымдастықтарға кірігуі өзектілігін жоя қоймай келе жатқан тақырыптар аясы болып табылады. Сармат мәдениетінің таралу аймағы, жекелеген сарматтық топтар локализациясы, іргелес өңірлерге мәдени-тарихи ықпалы, қазақ сахарасындағы сармат археологиясына тән негізгі белгілер мен категориялар, т.б. сарматтанудағы алуан түрлі сауалдар әлі күнге дейін қызу талқылаулар туғызып келеді. Осы әлі күнге дейін түйіні түйіткілді мәселелер аясында сарматтардың мәдени-хронологиясы мен өткені туралы ғалымның пайымдарын жүйелеудің көкейкесті дүние екендігі де байқалып отыр.

Бірқатар зерттеулерде ғалымның пікірлері жүйеленді. Мәселен, М.Лаумулин зерттеуші еңбектерінің біріне (атауы: Кочевники и внешний мир) толыққанды сын-пікір жариялады [1]. Ол автордың номадизмді феномен ретінде бағалауын толығымен құптады, оның өндіруші экономикадағы ерекше түр екендігін толық қолдады, көшпелі халықтардың сыртқы әлеммен байланысын, көшпеліліктің шығуына ықпал еткен алғы шарттарын, олардағы мемлекеттілік, жеке меншік, мүліктік және туыстық қатынастар, т.б. өзекті мәселелерді қаузағандығын талдады да, еңбекке оң баға берді.

Келесі бір зерттеуші А.А.Иманбекова өз еңбегінде А.М.Хазановтың зерттеулеріндегі номадизм мәселелеріне қатысты тұжырымдық ойларына ғылыми талдау жасады. Бұл зерттеуші де ғалымның жоғарыда айтылған кітабына сілтеме бере отырып, еңбекті номадологияға қосылған толыққанды ғылыми үлес деп бағалады. Оның ойынша А.М.Хазанов зерттеу жұмыстарының сипаты көшпелілік модельдерін сыныптау мен типологизациясын анықтаудан тұрады. Сонымен қатар А.А.Иманбекова пікірінше А.М.Хазанов көшпелі мал шаруашылығы генезисі, көшпелі қоғамдағы аса мығым емес тұрақтылық, номадтарды модернизациялаудың қиындығы сынды сауалдарды айқындауға ұмтылған зерттеушілердің бірі болып табылады [2]. Бұл ғалым – әдетте, кез келген қоғамның негізі шаруашылық қызметпен, соның ішінде табиғи ресурстар мен өндірістік қатынастар жиынтығынан, экономикалық, материалдық-техникалық платформадан, адам қызметінен тұратындығы белгілі, сол себепті шаруашылық қаракеттерді зерделеудің маңызы зор деп есептейді.

Сондай-ақ А.М.Хазанов туралы көптеген энциклопедиялық баслымдарда айтылған. Мұндай басылымдарда ғалымның ғұмырнамасына қатысты шағын әрі қысқаша мәліметтер берілген.

Дегенмен зерттеушілердің ешбірі әлі күнге дейін А.М.Хазановтың ғылыми мұрасына, соның ішінде сармат мәдениетіне қатысты мәселе көтере қоймағандығын нақты көреміз. Оған археологтар да, тарихшылар да, тіпті басқа сала мамандары да сілтеме беріп, еңбектеріне сүйенгенін көргенімізбен, оның ғылыми мұрасына талдау жасаған ізденістердің некен-саяқ екендігін аңғарамыз. Алайда ол көтерген бірқатар тақырыптар аясында әлі күнге шейін пікірталастар орын алып келеді. Осыған орай айтарымыз: А.М.Хазанов тарапынан түзілген ғылыми ой-пікірлерді жүйелеу керектігі отандық тарихнамада кеңінен байқалып тұр. Ғалымның белгілі бір тақырыпқа қатысты көзқарастарын және оның пайымдарына қатысты әріптестері тарапынан жасалынған тұжырымдарды мәдени-тарихи тұрғыдан синтездеп, алгоритмін анықтау күн тәртібінен

түспей келеді. Бұл айтылған жайттардың барлығы біздің тарапымыздан көтеріліп отырған тақырыптың өзектілігін тағы бір нақтылай түседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала тарихилықтың жалпы принциптеріне негізделген. Номадолог А.М.Хазанов ғылыми мұрасын зерттеу негізіне біртұтастық принципі алынды. Өйткені ғалымның тұжырымдары мен оның заманындағы археология ғылымының жетістіктерін, ежелгі дәуір тарихнамасын, деректанулық негіздерін біртұтастықта қарастырмау мүмкін емес. Ол археология тарихына қатысты зерттеулер жүргізгендіктен тарихи-салыстырмалы, нақты-тарихи зерттеу, хронологиялық, ретроспективті, тарихи-генетикалық, салыстырмалы-типологиялық әдістер кеңінен қолданылды. Тарихнамалық және деректанулық бағыттағы методология де қолданыста болғандығын айта кеткен ләзім. Салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша ғалымға тиесілі көзқарастар эволюциясы, ғылыми теориялары мен идеялары талданса, хронологиялық әдіс негізінде оның ғылыми мұрасының ерекшеліктері, белгілі бір кезеңдердегі ой-пікірлері талданды, ал тарихи-генетикалық әдіс зерттеуші ұстанымдарын белгілеуге, пайымдарының дамуы мен идеяларының мираскерлігін анықтауда қолданылды, ретроспективті әдіс ғалымның заманауи ойларының өткен кездердегі пікірлерімен өзара қабысуын нақтылауға септігін тигізді, сондай-ақ тарихи-салыстырмалы және салыстырмалы-типологиялық әдістер археологиялық мәдениет, ескерткіш, жекелеген артефакт сынды ғылыми материалдар ұқсастығын қарастыруда пайдаланылды.

Жалпылама түрде алғанда, зерттеу жұмысына тән теориялық негізге А.М.Хазановтың сармат кезеңі бойынша ізденістері жатады. Мақалада ғалымның еңбектерін жан-жақты ашып талдау үшін жүйелілік ұстанымы кеңінен қолданылды. Сонымен қатар ғылыми жолының қалыптасып дамуын кеңінен түсіну мақсатында биографиялық және де тарихи-антропологиялық ұстанымдар да белгілі бір дәрежеде пайдаланылды. Мақала жазу барысында жалпы ғылыми әдістерге анализ және синтез, жалпылау мен жүйелеу әдістері қолданылды. А.М.Хазанов қарастырған сармат кезеңі бойынша ғалымның еңбектеріне тарихнамалық зерттеу әдіснамасына негізгі назар аударылды. Мақала дереккөздері негізі екі топтан тұрады. Бірінші топқа ғалымның сармат кезеңі бойынша жарияланған еңбектері – монографиялары, ғылыми мақалалары, тезистері, т.б. кіреді. Екінші топқа А.М.Хазановтың ғылыми мұрасы мен ғылымдағы жолына арналған зерттеулер, естеліктер, сұхбаттар, т.б. жатқызылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Айта кету керек, Анатолий Михайлович Хазанов 1937 жылы 13 желтоқсанда Мәскеу қаласында дүниеге келген. 1960 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінің тарих факультетін тәмамдайды. 1966 жылы «Сарматтардың қару-жарағы, әскері және әскери өнері: б.з.б. III-II ғғ. – б.з. IV ғ.» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғайды. Сарматтардың өткен тарихы мен қолөнеріне, мәдениеті мен соғыс өнеріне арнап кесек-кесек мақалалар жариялайды. Ал 1976 жылы «Скифтердің әлеуметтік тарихы» тақырыбы бойынша докторлық диссертациясын қорғады. Осы аралықта ол Орталық Азия, Кавказ, Қара теңіз солтүстік жағалаулары, т.б. аумақтарды мекендеген ерте көшпенділердің тарихына қатысты іргелі зерттеулер жүргізді. Мұндай бағыттағы ізденістерін әсіресе 1960-1985 жылдары КСРО ҒА Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнография және антропология институтында жүрген кезде табысты атқарған болатын. 1960-1984 жылдар арасында Орталық Азия, Кавказ, Калмақстан, Украина, т.б. өңірлердегі ғылыми-зерттеумен айналысқан археологиялық және этнологиялық экспедициялар жұмыс топтарына қатысты. 1981 жылы Израильге қоныс аударуға өтініш береді, алайда оның өтініші қанағаттандырылмайды. Осы әрекеті үшін аға ғылыми қызметкер лауазымынан кіші ғылыми қызметкерге дейін төмендетілді. 1985 жылы қазан айында Израиль мемлекетіне қоныс аударады да, Иерусалимдегі Еврей университетіне қызмет етеді. 1990 жылы АҚШ еліне қоныс аударып, Висконсин университетінде (АҚШ) КСРО-дағы репрессия тақырыбы

бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Осы тақырыптың әлемдік деңгейде зерделенуіне жол ашуға тырысты. А.М.Хазанов 1997-1999 жылдары Висконсин университеті, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мамандарынан құралған «Орталық Азия және Қазақстан республикаларындағы мал шаруашылығы» атты ғылыми жоба координаторы болды. Жалпы айтқанда, А.М.Хазанов 300-ге жуық ғылыми еңбектердің авторы, оның қаламынан 20 шақты кітаптар жарыққа шыққан. Сұранысқа ие болған кейбір еңбектері (Кочевники и внешний мир) бірнеше рет қайтадан басылып шыққандығы да белгілі.

Студент кезден бастап А.М.Хазанов ғылымға ден қоя бастады. Сол кездегі мықты профессор-тарихшылардан дәріс алды [3]. Ғалымның ғылыми жолына шығыстанушы, академик А.А.Губердің орыны ерекше. Аспирантурада оқу кезінде ғалым КСРО ҒА Шығыстану институтының директоры қызметінде болып, А.М.Хазановқа ғылыми жетекшілік жасады.

Нәтижесінде, А.М.Хазанов скиф және сармат кезеңі бойынша көптеген еңбектер жазып, Еуразия даласындағы ерте көшпелілер мәдениетіне қатысты зерттелінуі тиіс проблемалар аясын анықтады. Негізгі зерттеу тақырыптары көшпелілер қоғамындағы әлеуметтік және экономикалық ұйымдастыру мен отырықшы халықтармен байланысына арналғандығы белгілі. Сайып келгенде, археология ғылымында ғалым скиф-сармат кезеңі бойынша кең көлемді зерттеулер жүргізіп, көлемді еңбектер қалдырды. Дегенмен де, қазіргі күні А.М.Хазановтың ғылыми қызметі, зерттеушінің ойлары мен тұжырымдамаларын саралайтын еңбектер аз. Сол себепті, ғалымның тек қана сармат кезеңі бойынша жүргізген зерттеулерін жан-жақты талдау мақаланың өзектілігін тағы бір рет толығымен айқындайды. Мақаланың негізгі мақсаты зерттеушінің сармат кезеңі бойынша жарық көрген еңбектеріне тарихнамалық шолу жасау болып табылатындығын жоғарыда айттып өттік. Тағы да қайталай отырып, біздің тарапымыздан тек сарматтануға ғана назар аударылатындығын ескерткіміз келеді.

XX ғасыр орта шегінен бастап сармат мәдениеті зерттеулері жаңа кезеңі басталды. Б.Н.Граков 1947 жылы жарыққа шыққан мақаласы алдағы уақытта сармат кезеңі перспективасын айқындады [4]. Кезекті зерттеулер сармат мәдениетінің бірнеше аспектілерін қарастырумен қатар, жаңа мәліметтер көзін жүйелеу бастауын алды. Нақтырақ айтатын болсақ, К.Ф.Смирнов [5], М.Г.Мошкова [6], В.П.Шилов [7] және т.б. зерттеушілер еңбектерімен толықты. Бұл еңбектердегі зерттеулер сармат мәдениеті ерте кезеңімен байланысты болса, сарматтардың әскери өнері мен оны ұйымдастыру мәселелері толыққанды қаралмады. Мұндай оқылықтардың орнын кейіннен А.М.Хазановтың ғылыми ізденістері толықтырғандығы белгілі.

Сайып келгенде, жаңаша зерттеулер осы біз көтеріп отырған А.М.Хазанов еңбектерімен жалғасын тапты. Еуразия даласы мен Солтүстік Қара теңіз аумағында көлемді мекенде тіршілік еткен сармат халқының мәдениеті қазіргі уақытқа дейін зерттелу үстінде. Оған арналған көптеген ғылыми ізденістер жарық көрсе де әлі де шешімін таппаған түйінді мәселелер де жеткілікті.

Зерттеушінің б.з.б. VI ғасыр – б.з. IV ғасыр аралығын қамтитын сармат мәдениетін айшықтайтын, дәлірек айтқанда сарматтық әскери өнерге арналған еңбегін қазіргі уақытқа дейін құндылығын жоғалтпаған еңбек десек артық айтпаған болар едік. Скифия, Кавказ, Орталық Азия және т.б. аумақтарда анықталған археологиялық мәліметтер мен жазбаша деректерді өзінің еңбегінде қолданды, сол замандағы барлық ғылыми аппаратты меңгерді. Әсіресе археологиялық дереккөздеріне ерекше ден қойып, әскери өнерді жан-жақты талдау мақсатында Орталық Азия, Иран, Солтүстік Кавказ, Боспор және т.б. аумақтардың археологиясына көз жүгіртті де, барлық мәліметтері жинақтап шықты. Ерте темір дәуіріндегі барлық қару-жарақ түрлеріне талдаулар жүргізіп, сармат әскери қару-жарақтарымен ұқсастықтарына назар аударды. Нәтижесінде, әскери қару-жараққа қатысты

қомақты ғылыми қор жинақтап, олардың сыныптамасына ден қоя білді. Қар-жарақтың алуан түрлі типтеріне талдау жасап, олардың таралуына аймағына, хронологиялық шеңберіне қатысты ой-пікірлерін білдірді. Сонымен қатар, А.М.Хазанов қару-жарақтың генезисіне де үңіліп отырды. Мысалы, савроматтар қолданған тұйық кесіндемесі мен сақина ұшты қылыш немесе семсерлерді кейінірек сарматтар да қолданды. Мұндай семсер түрлері А.М.Хазанов пікірінше Еуразия далалық аймақтарынан бастап Қытайға дейінгі аумақта кеңінен таралған [8]. Осыған орай зерттеушінің мұндай тұжырымы савроматтар мен сарматтар расындағы тарихи-генетикалық байланыстардың болғандығын нақты делелдейді деп айта аламыз.

А.М.Хазанов тарапынан көтерілген қызықты тақырыптардың бірі ауыр аттылар немесе салт атты жауынгерлер болып табылады. Олардың әскери өнердегі орны мен рөлі, негізгі қару-жарағы мен ат әбзелдері сынды бірқатар дүниелерін қалпына келтіре отырып зерттеуші бірқатар тың ойлар айта білді. Мамандардың айтуына қарағанда, ежелгі дәуірдегі әскери өнерде негізгі орынды ауыр аттылар құраған. Олар тіпті б.з.б. VI ғасырдан белгілі. Осыған орай осы кездерден бастап ат үстіндегілерге арналған қоян-қолтық ұрысқа негізделген ұзын қылыштар жер-жерде кеңінен тарай бастайды. Ал сарматтардың әскери тактикасы б.з.б. VI-II ғасырлардағы скифтармен ұқсас болып келеді. Жылқыны пайдалана отырып олар тұтқиылдан шабуыл жасап, қайта кері шегіну стратегиясын жақсы қолдана білген [9]. Мұндай әскери тактика көшпелі халықтардың біразында кейінгі орта ғасырларға дейін сақталғандығын айта кеткен ләзім.

Жалпы алғанда, А.М.Хазанов әскери өнердің даму тарихын бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырады. Ол әрбір кезеңдегі әскери өнерді бағалап, онда болған өзгерістер мен жаңашылдықты, тарихи-генетикалық байланыстар мен алдыңғы кезеңдерден мирастыққа өткен жайттарды жүйелеуге тырысып бақты.

Ғалымның ойынша б.з.б. I ғасыр мен б.з. IV ғасыры аралығында әскери өнерде бірқатар өзгерістер белең алады. Әсіресе б.з.б. I ғасыр мен б.з. I ғасыр аралығы әскери істің тоқырау уақыты болып табылады. Бұл уақытта ғалымның айтуы бойынша таптық құрылым әскери өнерде өзінің жалғасын одан ары таба береді. Қоғамда, соның ішінде жауынгерлер арасындағы әлеуметтік шекараның қалыптасуы нәтижесінде, орта топтан төмен топтар қалыптасып дамиды. Бұған әскери қару-жарағы жоқ жерлеу ғұрыптарының көптеп кездесуі дәлел бола алады [9]. Қоғамдағы мұндай өзгерістер қауым мүшелері арасындағы мүліктік теңсіздікті, иерархиялық сатыларды да көрсету ықтимал. Сонымен қатар бұл кезең халықтың біршама бейбітшілікте өмір сүргендігін де аңғартуы мүмкін.

Дегенмен әлемдік тарихнамаға сүйенер болсақ бұл кездері әскери өнер дами берді. Жаңадан қару-жарақ түрлері енгізіліп, бұрынғы сауыт-саймандар жетілдіріле түсті. Ұсталық пен қолөнердің дамуы әскери өнердің қарқындап өсуіне ықпалын тигізді. Жаңа әскери өнер бөлшегі ретінде б.з.б. I ғасыр мен б.з. I ғасыр уақытында ауыр қаруланған жауынгерлер (катафрактарий) әскери құрамның негізгі қозғаушы күшіне айналды. Олардың шайқастардағы рөлі күшейді. Бұл әскер тобы жазбаша деректерге қарағанда көбінесе парсы, грек-рим және сарматтарда кездесіп отырған. Жазбаша деректерге ғалым сүйене отырып ауыр әскерлерді тек шешуші ұрыстарда шығарып отырған деген соны қорытынды жасады.

Жалпы бұл ауыр қаруланған жауынгерлер (катафрактарий) пайда болуы А.М.Хазанов көзқарасы бойынша төмендегі жағдайларға байланысты:

- грек-римдіктермен қақтығысқа ұшыраған халықтарға римдік легионерлер мен македониялық фалангаға қарсы тұрарлық күш керек болды. Мұны шығыстық атты әскер саласындағы әскери өнердің реформасы нәтижесінде құруға ғана мүмкін болған еді;

- әскери өнердің дамуы Еуразия даласындағы көшпенділер мен Ирандағы ауыр атты әскердің дамуы тағы бір мүмкіндік берді;

- Шығыс Еуропа, Орталық Азия, Қазақстан мен Оңтүстік Сібір көшпелі тұрғындары мәдени және этникалық тұрғыдан тығыз қарым-қатынаста болуы да бұл саланың дамуына әсерін тигізді. Көбінесе әскери қару-жарақтар ұқсастығынан бөлек, тактикалық жақтарының жалпылама ортақ заңдылыққа бағынатыны байқалады.

Осы аталып өткен үш ерекшелік автордың айтуы бойынша ауыр қаруланған жауынгерлердің пайда болуына әкеліп соқтырды [10]. Мұны толық құптауға болады. Энеолит заманынан бері жылқышылықпен айналысып келе жатқан қазақ сахарасының ежелгі тұрғындары сыртқы жауларға қарсы бірден-бір күш ретінде аттың денесіне зақым келтірмес үшін оған арналған сауыттарды қалыптастыруы да ықтимал.

Бүгінгі күні сармат тұрғындары қалыптасып дамуы мен олардың ыдырауы шешімін таппаған мәселелердің бірі болып табылады. Осы орайда А.М.Хазанов сарматтардың тарихи-географиялық орыны жайында зерттеулерін жүргізді. Сарматтардың Солтүстік Қара теңіз маңынан бастап Еуропаның батыс аумағына дейін көші-қон процесстеріне қатысып, нәтижесінде жергілікті тұрғындармен араласып кеткені жайында ойын білдірді. Жалпы алғанда, савромат, сирмат, сирак, роксоландар және т.б. өздерінің этникалық негізі бір екендігін түсіне қоймаған. Сол себепті сармат қауымдастығында бір тіл мен бір мәдениет болғанымен де олардың тарихи сахнадағы тағдырлары әркелкі типте болған деген ойды айтады зерттеуші. Оның ойын қолдауға болады. Біздіңше, ортақ идеологияның болмауы, өзара діни наным-сенімдер мен экономикалық байланыстардың әлсіздігі сармат қоғамын толыққанды біртұтас ете қоймады. Оның тарамдалуына, өзара кірікпей жатуына тек бұл жайттар ғана емес, бірнеше факторлар (сыртқы күштер, дағдарыстар, т.б.) әсер етуі де мүмкін.

Кез келген қоғамның дамуына тікелей әсер ететін факторлардың бірі табиғи-климаттық жағдайлар екендігі белгілі. Сармат қоғамының қалыптасып дамуында әсер еткен бірден бір жағдайлардың бірі ол климаттық жағдай деп көрсетеді. Зерттеушінің айтуынша, бұл б.з.б. I мыңжылдықтың басында Еуразия даласындағы тайпалардың басым бөлігінің мал шаруашылығына ден қоюын, соның ішінде көпшілігі көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылық түріне көшті. Мұның өзі тұрғындардың қозғалысын көбейтті. Жаңа жерлерді игеру көшпелілер арасындағы жайылымды жерге таласу мен арасындағы кикілжің нәтижесінде көптеген миграциялық, этникалық топтасулар мен саяси-әлеуметтік құрылымдардың пайда болуына әкеліп те соқтырды. Ол уақытта киммерліктер, скифтер, сақтар, массагеттер және т.б. өмір сүргендігі белгілі.

Сармат мәдениетінің өзіндік кезеңдері бар. Олар ғалымдар тарапынан толық мақұлданып, мәдени-хронологиясы белгіленген. Оның соңғы мәдениетінде, яғни кейінгі сармат мәдениетінде елеулі өзгерістер орын алды. Тарихи дереккөздеріне қарағанда сармат тұрғындарының тарих алаңынан жоғалу уақыты б.з. IV ғасыры болып табылады. Бұл кезде бірқатар тайпалардың өзара кірігуі, соның ішінде аландар мен сарматтардың кірігуі кеңінен белең алды, мәдениетте де өзгерістер байқалды. Аландар тарихи деректемелерге қарағанда сарматтармен қатар әрі олармен үш ғасырдан астам уақыт өмір сүріп, мәдени ықпалын жая бастады. Алан одағының құрамына сармат тұрғындары да араласып отырды. Бұл араласу қорытындысы ғұндардың Солтүстік Қара теңізге келіп, сарматтар мен аландарға жойқын соққы беруімен аяқталды. Осының нәтижесінде сарматтардың бір тобы жойылып, екінші тобы ғұндарға тәуелділікке ұшырады, ал үшіншілері Кавказ және батыс аумақтарға қарай көшіп кетті. Ғалымның айтуы бойынша осы уақыттан бастап сарматтардың соңғы миграциясы басталып, Халықтардың ұлы қоныс аударуына қатысты [11]. Сөйтіп, зерттеушінің пікірінше сармат атауы біртіндеп тарих сахнасынан ығыса бастады. Шындығына келгенде, Халықтардың ұлы қоныс аударуы сармат мәдениетіне түбегейлі әсер еткен тарихи үдерістердің бірі болғандығы рас болуы әбден ықтимал.

Сонымен қатар, А.М.Хазанов сарматтардың үлкен тобы славян халықтардың этногенезінде маңызды орын алғанын атап өтті. Бір мысал ретінде славяндық Хорс және

Симаргл құдайлары ирандық наным-сенімнен қалыптасуы мүмкін екендігін де атап кетеді. Жалпы алғанда, ерте және орта сармат мәдениеттері құрылымы жағынан өзара ұқсас, дегенмен кейінгі сармат мәдениетінде көптеген өзгерістер байқалады. Оның бір себебін А.М.Хазанов аландардың Орталық Азиямен мәдени қарым-қатынасының мол болғандығымен, батысқа қарай жылжыған түркі тілдес көшпелі тайпалардың әсері жоғарылағанымен байланыстырды. Осылайша, зерттеуші сармат мәдениеті кезеңдеріндегі ерекшеліктер олардың болашақтағы даму бағыттарын айқындайтындығын көрсетті. Яғни, мәдениеттер арасындағы байланыстарды, тарихи-генетикалық тұтастықтар мен өзгешеліктерді қарастыра отырып зерттеуші сыртқы факторларға да кеңінен назар аударған еді.

Қазіргі уақытта кейінгі сармат мәдениетінің шығыс аумақтарындағы әсерінің көптігі археологиялық мәліметтер негізінде растайды. Тіпті, кейбір ғалымдар бұл кезеңді ғұн-сармат кезеңі, яғни ғұндар мен сарматтардың синтезі нәтижесінде қалыптасқан жаңа мәдени кезең ретінде қарастырады [12]. Біздің ойымызша, кейінгі сармат мәдениетіндегі көне түркілік сарын толығымен мойындалатын күндер де алыс емес сияқты. Сармат тайпаларын иран тілдес деп айтудың өзі келешекте өзектілігін жоғалтуы мүмкін.

Ғалымның тарапынан көтерілген келесі тақырыптардың бірі сармат қоғамындағы әйел адамның орны болып саналады. Бұл зерттеуге арқау болған Б.Н.Граковтың 1947 жылы жарыққа шыққан мақаласы деуге негіз бар [4. – 119]. Себебі зерттеуші оның ізденістеріне осы тақырыпты қозғағанда көп сілтеме беріп отырды. Кеңестік зерттеушілер Б.Н.Граков, К.Ф.Смирнов, т.б. өз еңбектерінде кеңінен қолданатын бірқатар терминдер (матриархат, әйел доминациясы, т.б.) бар. Мұндай тарихи-археологиялық терминдер алғашқы қауымдық құрылыстағы ежелгі адамдар, одан қалса ерте темір дәуіріндегі сарматтардың әлеуметтік құрылымындағы әйел адам орынына байланысты қолданылды [5. – 356]. Өз кезегінде А.М.Хазанов бұл терминдердің қаншалықты деңгейде дұрыс немесе бұрыс екендігін, алдағы уақытта қайта қарау керектігін айтқан болатын.

Ол археологиялық және жазбаша мәліметтердің негізінде матриархаттық қоғамның дамуын мына үш бөліктен қарауға болатындығын атап өтті:

- 1) әйелдердің әскери іс-әрекеттерге белсенді қатысуы;
- 2) абыздар функциясын сарматтық әйел топтарының атқаруы;
- 3) сармат әйелдері қоғамдық өмірге белсене қатысуы мен олардың социумдағы жоғары орыны.

Осы аталып аталып өткен негізгі сипаттамалар А.М.Хазановтың айтуы бойынша савроматтардың кейінгі даму уақытына тән әрі оларда матриархаттық қоғамның басымдылығы байқалған. Бұл ерекшелік ғалымның айтуы бойынша қола дәуірінен бастауын алуы мүмкін. Әсіресе қола дәуірі кезеңінде басым көпшілігі патриархалды қатынастың болғандығын, негізгі мысалға жұптық жерлеулердің болуы басты дәлел екендігін ерекше атап өтті. Дегенмен де, тұрғындардың кейбір топтары аналық есебінен туыстық қатынастарын сақтап қалуы мүмкін деген болжамға да келді. Жалпы бұл мәселені зерттеу үшін А.М.Хазанов этнографиялық және тарихи мәліметтерге салыстырмалы талдау жасау жеткіліксіз екендігін де атап кетті.

Сонда да болса зертеуші савроматтық және ерте сармат мәдениетінде әскери қару-жарақпен жерленген әйел адамы қабірлерінің айтарлықтай көп болғандығын жоққа шығармайды. Қару-жарақтардың басым бөлігі жебе ұштары, қылыш пен пышақтардан тұрады. Ал б.з.б. I ғасырдан бастап әйел адам қабірінде әскери қару-жарақтар саны азайып, тек символдық сипатта кездескендігі археологиялық деректер негізінде белгілі болып отыр [13].

А.М.Хазанов өз зерттеулерінде дәстүрлі мәдениетті айқындайтын ғұрыптық заттарға да ерекше мән берген. Мысалы, сармат мәдениетіне тән айнаның діни-нанымдық түсінігі жайында тың ғылыми-зерттеулер жүргізіп, мұндай бұйымның тек тұрмыстық қолданыста

ғана емес, ғұрыптық сипатта қолданылғандығын негіздеп берді. Сармат мәдениетіндегі ерте кезеңнен бастап кейінгі сармат мәдениетіне дейінгі аралықта қола айналар көптеп кездескендігі белгілі. Ғалымның жорамалы бойынша басқа археологиялық мәдениеттің жерлеу ғұрыптарына қарағанда сармат мәдениетінде айна көптеп кездеседі. Айнаның діни-нанымдық мәнін зерттеуші келесі бөліктерден көрген:

- қол айналар сармат мәдениетінің әрбір кезеңдерінде кездесіп отырған;
- айналар тек әйелдердің ғана емес, сонымен қатар балалар мен ер адамдардың жерлеулерінде кездеседі;
- айна жерлеу шұңқырларында жартылай немесе сындырылып қойылған, яғни тек оның бөлігі ғана мүрдемен бірге жерленген. Бұл осы бұйымның ғұрыптық негізімен байланысты.
- қабір шұңқырында кейбір сынбаған айналар, жартылай зақымданған сипатта да кездеседі.

Жоғарыда аталып өткен сипаттамаларды ескере отырып, айнаны сындыра жерлеу зерттеушінің айтуы бойынша негізгі ғұрыптық ерекшелік болып табылады. Жерлеу ғұрыпында айна биліктің символы ретінде және де магиялық қызмет көрсету негізінде қолданылды деген тұжырымдама жасады [14].

Айта кету керек, сармат кезеңінде айнаны сындырып жерлеу ғұрыпы Орталық Азиядағы жанама және катакомбалы жерлеу орындарында да кездеседі. Көбіне айна ерте сармат мәдениеті кезеңінде кездесіп отырған. Ал орта сармат мәдениеті кезеңінде бұл үрдіс өзінің маңыздылығын жоғалта бастаған [14]. Бұған қарағанда діни наным-сенімдердің трансформациясы, діни идеологиялық түсініктің модернизациясы осы ортаңғы сармат кезеңінен бастап қауым мүшелері арасында орын ала бастаса керек.

Музей қорларындағы жәдігерлер ғаламат дереккөзі ретінде мамандар тарапынан ертеден-ақ қызығушылық туғызған. Мұны А.М.Хазанов та жақсы түсіне білді. Зерттеуші археологиялық мәліметтер мен жазбаша деректерден бөлек музей қорында сақталған сармат кезеңіне тән заттарды іздестірумен болды. Сарматтарға қатысты кез келген ақпаратты қаперінде ұстауға ұмтылды. Өзі бірнеше музей қорларымен жұмыс жасап, ежелгі скиф, савромат, сармат мәдениеттеріне қатысты мағлұматтарды жинастырып отырды. Мысал ретінде нақтырақ айтатын болсақ, А.М.Хазанов Саратов облыстық музейінде сақталған сақиналы сүйір төбелі тік айқасты темір қанжар бойынша зерттеу жүргізді. Басқа жәдегерлерге қарағанда қанжар жақсы сақталған. Тек төменгі жағы ерте уақытта сынып қалған. Қанжардың жиектен орта бөлікке дейінгі аумағы ромб пішінді тұрпатта. Мұндай ерекшелік Орал маңы савроматтар мен прохоров мәдениеті қылыштарында көптеп кездеседі. Мамандар мұндай типтегі қанжарларды қоян-қолтық ұрыста қарсыласты жарақаттауға арналған деп есептейді. Айта кету керек, аталып отырған қанжарды ғалым кеңестік археология тарихнамасында алғашқылардың бірі болып металлографикалық сараптамаға береді де, ғылыми оң нәтижелер алады. Оған жаратылыстанушы мамандар, яғни металтанушылар қанжардың жасалуы бойынша мол мәліметтер бере алды. Қанжарға жүргізілген микроқұрылымдық талдаулар нәтижесі бойынша сармат қоғамындағы темір ұсталығының жоғары мәдениеті орын алғандығын зерттеуші тиянақты түрде дәлелдей алды. Ғалымның айтуы бойынша, мұндай типтегі қанжарлар б.з.б. III-II ғасырлардан бастап б.з. II-III ғасырлары аралығында кеңінен таралған, ал б.з.б. I ғасыр мен б.з. I ғасыры аралығында шарықтау шыңына жеткен. А.М.Хазанов өз зерттеулерінде мұндай типтегі қанжарлардың 100-ден астамын ғылыми талдаудан өткізе білген. Ғалымның жорамалы бойынша қанжарлардың басым бөлігі Волга мен Орал маңында кеңінен таралған [15]. Шындығына келгенде, қазіргі таңда А.М.Хазанов жасаған қанжарлар сыныптамасы археология ғылымында жасалған үздік үлгілердің қатарына жатады. Оған барлық мамандар сілтеме беріп, ескерткіштер хронологиясын, мәдени атрибуциясын анықтауда жиі қолданып жатады [16], [17]. Сарматтардың қару-жарағын зерттеу барысында А.М.Хазанов

олар қоян-қолтық ұрыс тактикасы алғашқылардың бірі болып қалыптастырды деген пайым жасайды.

А.М.Хазановтың скифтерге арналған басқа еңбегінде (атауы: Социальная история скифов) ішінара болса да олармен замандас тайпалар мен халықтардың тарихы баяндалынады. Скифтердің әлеуметтік тарихын сол замандағы Еуразияны мекендеген ұлттар мен халықтардың өткенімен қабыстыра отырып өрбіткен А.М.Хазанов көне дәуірдегі алуан түрлі қауымдардың болмыс-бітімін белгілеп бере алды [18]. Ол көшпелі қауымдардың шығуына тән ортақ қасиеттерді, көшпелілікпен айналысатын халыққа тиесілі діл мен өзіндік мәдени-шаруашылық типтерді, отырықшы халықтармен ара-қатынасын, т.б. зерделей отырып, ішінара сармат мәдениетіне, алан, т.б. елдерге мәдени-тарихи кезеңдеріне қатысты тың ойлар айтты. Көптеген халықтар (сармат, т.б.) арасындағы мәдени коммуникацияларға ден қойып, оның қозғаушы күштеріне немесе факторларына назар аударып отырды.

Қорытынды

Зерттеуші А.М.Хазановтың ғылыми мұрасы қомақты екендігі белгілі. Ол алуан түрлі тақырыптарды қаузап, тың ойларын ғылыми жұртшылыққа жеткізе білген ғалым ретінде танымал. Оның ғылыми-зерттеу жұмыстарының хронологиялық диапазоны өте кең, көтерген тақырыптарының аясы әрқилы. Алайда біз шағын еңбегімізде ғалымның тек сарматтануға қосқан үлесіне ғана тоқталып отырмыз.

А.М.Хазанов сармат мәдениетін зерттеуде археологиялық мәліметтерден бөлек, жазбаша деректер мен этнологиялық зерттеулер жүргізген алғашқы ғалымдардың бірі. Мұны беделді сарматтанушылар К.Ф.Смирнов, М.Г.Мошкова, т.б. толығымен мойындайды. Көпшілік мамандар ғалымның сарматтардағы матриархаттық жүйенің жан-жақты талдануына оң бағасын берген, сол замандағы археология мен көне тарих тарихнамасындағы үздік еңбектердің бірі ретінде бағалаған. Десе де аталып отырған тақырып әлі күнге дейін толық шешімін таппаған. Дегенмен бір орнынан жылжымай тұрған тақырыпты алға қарай зерттелуіне серпін берген, мәселені зерттеуде пәнаралық ізденістерге назар аударған А.М.Хазановтың еңбегі біздің тарапымыздан да оңынан бағаланады. Біздің ойымызша: жазбаша мәліметтердің А.М.Хазанов тарапынан кеңінен қолданылуы бұл мәселеге жаңа әрі тың көзқарас немесе пәрмен бергендігін атап өтуіміз керек. Сонымен қатар зерттеуші кесек-кесек мақалаларының негізінде савроматтық және ерте сармат мәдениеті кезеңінде матриархаттық үстемдік құрғанын ғылыми тұрғыдан дәйектеп берді.

Зерттеуші А.М.Хазанов көптеген жылдар бойы сарматтардың әскери өнерін зерттеумен айналысып, нәтижесінде көлемді монографиялық еңбегін жарыққа шығарды. Оны көпшілік ғылыми жұртшылық сармат әскери өнері зерттеуші ретінде жақсы таниды. Еңбектің бір ерекшелігі сармат мәдениеті әрбір кезеңдерін қарастырудан бөлек, Орталық Азия, Шығыс Еуропа аумақтары мәліметтерін қолданды, қомақты ғылыми аппаратты меңгере білді. Бұдан біз ғалымның зерттеулерінде территориялық көкжиектің кең көлемді қолдана білетінін көре аламыз. Ауыр қаруланған жауынгерлер (катафрактарий) жайында деректерді кең көлемде қолданып, терең ғылыми талдау жасай білгендігін де айта кеткен жөн. Бұл әскерилердің түрі Еуразия даласындағы көшпенділер мен оған шекаралас аумақтардағы мәдени-этникалық байланыстардың нәтижесінде дамыған деген қорытынды жасады.

Сармат мәдениеті қалыптасып дамуы қазіргі күнге дейінгі өз шешімін таппаған мәселелердің бірі. А.М.Хазанов сармат қоғамының ұйысып, мәдени тұрғыдан дамуын климаттық өзгерістермен байланыстырды. Яғни, мал шаруашылығының көшпелі және жартылай көшпелі түрлерінің қарқындауына климаттағы өзгерістер оң әсерін тигізіп, алғашқы көшпелі тайпалардың (сармат, массагеттер т.б.) қалыптасып дамуына негіз берді деген тұжырымдамаға келді.

Жалпылама түрде айтқанда, А.М.Хазанов сармат мәдениетін археологиялық мәліметтерден бөлек тарихи деректерді кеңінен қолдануы арқасында өзіндік зерттеу ерекшелігін қалыптастырған ғалым. Кейінгі зерттеу бағыты дүние жүзі, соның ішінде Африка, Батыс Еуропа елдері бойынша өзгергенімен, ең алғашқы скиф-сармат археологиясы бойынша көлемді еңбектері оның ғылыми ізденістерінің негізін құрады. Қазіргі таңда сарматтардың әскери өнері жайында көлемді еңбегінде қару-жарақтар классификациясы археолог ғалымдардың арасында кеңінен қолданылады. Мұны бүгінгі күнгі археологиялық ізденістерден де байқауға болады. Мысалы, Сапыбұлақ қорымынан №4 обадан анықталған екі айна А.М.Хазанов сыныптамасы бойынша б.з.б. III-II ғасырлармен мерзімделінеді [19. – 54]. Біз өз тарапымыздан оның еңбектеріне сүйеніп, осы ескерткіштің хронологиялық мерзімін көрсетіп те отырмыз. Мұндай ізденістердің көпшілігіне А.М.Хазановтың сыныптамасы қолданыла беретіндігі сөзсіз. Сонымен қатар алдағы уақытта ғалымның еңбектерін Еуразия археологиясы жүйесінде қарастыру мен жүйелеу, олардың ғылыми сұранысқа ие екендігін толыққанды дәйектеу де өте маңызды болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің БМҚ BR18574175 жобасының қаржылай қолдауы бойынша даярланды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Лаумулин М. Кочевник кочевнику рознь. Рецензия на книгу А.Хазанова “Кочевники и внешний мир”. Континент. — №22(60). — 2001. — С. 13-21
- 2 Иманбекова А.А. Проблемы номадизма в исследованиях А.М.Хазанова. Вестник КазНПУ им. Абая. Исторические и социально-политические науки. — №1(40). — 2014. С. 75-78
- 3 Хазанов А.М. У них я учился ремеслу историка. Институт востоковедения РАН. Центр стратегической конъюнктуры. — Москва. — 2014. — 132 с.
- 4 Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов. ВДИ. — № 3. — 1947. — С. 100-121
- 5 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. — Москва. — 1964. — 381 с.
- 6 Мошкова М.Г. О раннесарматских втульчатых стрелах. КСИА. — №89. — 1962. — С. 77-82
- 7 Шилов В.П. Калиновский курганный могильник. МИА. — №60. — 1959. — С. 323-523
- 8 Хазанов А. М. Избранные научные труды. Очерки военного дела сарматов. — СПб. — 2008. — 294 с.
- 9 Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. Наука: — 1971. — 172 с.
- 10 Хазанов А.М. Катафрактории и их роль в истории военного искусства. ВДИ. — №1(103). — 1968. — С. 180-191
- 11 Хазанов А.М. Сарматы. Исчезнувшие народы. Природа: — 1988. — С. 93-102
- 12 Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы урало-казахстанских степей. Рифей: — 2000. — 267 с.
- 13 Хазанов А.М. Материнский род у сарматов. ВДИ. — №2. — 1970. — С. 139-140
- 14 Хазанов, А.М. Генезис сарматских бронзовых зеркал. Советская археология. — №4. — 1963. — С. 58-72
- 15 Хазанов А.М. Сарматский кинжал из Саратовского музея. Советская археология. — №1. — 1968. — С. 249-250
- 16 Белоусов В.В. Изучение клинкового вооружения сарматов: терминологический аспект. Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. — №1. — 2012. — С.74-78
- 17 Мамонтов В.И. К вопросу об оружии ближнего боя сарматов. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. — №3. — 2018. — С.153-158.
- 18 Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. Академический проект: — 2023. — 372 с.
- 19 Мамедов А.А, Китов Е.П. Погребальный обряд ранних кочевников верхнего Илека (по материалам могильника Сапыбулак). Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. — №6(304). — 2015. — С. 19-60.

САРМАТСКАЯ КУЛЬТУРА В ТРУДАХ А.М. ХАЗАНОВА

Аннотация

В историографии мировой археологии изучение сарматской культуры пополняется новыми и свежими данными, увеличивается соответствующая база данных. Это повышает важность рассмотрения того, в какой степени новые источники совместимы с мнениями, высказанными учеными в прошлом по различным вопросам. С этой точки зрения к числу актуальных задач сегодня относятся систематизация и обобщение трудов ученых-археологов, изучение их мыслей и концепций, исторический и экспертный анализ. В связи с этим авторы статьи уделили широкое внимание научному наследию А. М. Хазанова, доктора исторических наук, известного историка, исследователя исторической антропологии и коллективной памяти, внесшего значительный вклад в исследование сарматской культуры. Следует отметить, что в ареал исследований ученого входят Центральная Азия и Казахстан, Восточная Европа и территория Ирана и т.д., включены прилегающие регионы. Особый интерес вызывали у него памятники раннего железного века, расположенные в этих районах. Авторы статьи проанализировали суждения учёного относительно исторических процессов, происходивших в этих культурно-исторических регионах, обсудили мысли и концепции в решении основных теоретических проблем, связанных с сарматской культурой, и в результате предположили, что военное искусство и религиозно-обрядовые знания сарматов следует рассматривать на основании исчерпывающих данных. Поскольку основной целью статьи является систематизация опубликованных научных работ А.М. Хазанова по сарматской культуре, совокупности основных методов, используемых в традиционной историографии, а также принципов изучения личности, широко использовались все научные методы, такие как сравнительно-исторические методы. На основе различных научных методов выяснено, что формирование и развитие сарматской культуры напрямую связано с историческими и природно-климатическими условиями того времени, миграционными процессами.

Ключевые слова: А.М. Хазанов, сарматы, культура, формирование, военное искусство, артефакт, оружие.

SARMATIAN CULTURE IN THE WORKS OF A.M. KHAZANOV

Abstract

In the historiography of world archeology, the study of Sarmatian culture is supplemented with new and fresh data, the corresponding database is increasing. This increases the importance of considering the extent to which new sources are compatible with the opinions expressed by scientists in the past on various issues. From this point of view, the number of urgent tasks today includes the systematization and generalization of the works of archaeologists, the study of their thoughts and concepts, and historical and expert analysis. In this regard, the authors of the article paid wide attention to the scientific heritage of A. M. Khazanov, Doctor of Historical Sciences, a famous historian, and researcher of historical anthropology and collective memory, who made a significant contribution to the study of Sarmatian culture. It should be noted that the area of research of the scientist includes Central Asia and Kazakhstan, Eastern Europe and the territory of Iran, etc. adjacent regions are included. He was especially interested in the monuments of the Early Iron Age located in these areas. The authors of the article analyzed the judgments of scientists regarding the historical processes that took place in these cultural and historical regions, discussed their thoughts and concepts in solving the main theoretical problems associated with the Sarmatian culture, and as a result suggested that the military art and religious and ritual knowledge of the Sarmatians should be considered based on comprehensive data. Since the main goal of the article is to systematize the published scientific works of A. M. Khazanov on the Sarmatian culture, a set of basic methods used in traditional historiography, as well as the principles of studying the individual, all scientific methods, such as the comparative historical method, have become widespread. Based on various scientific methods, it was found that the formation and development of the Sarmatian culture is directly related to the historical and natural-climatic conditions of that time, and migration processes.

Key words: A.M. Khazanov, sarmatians, culture, formation, military art, artifact, weapon.

REFERENCES

- 1 Laumulin M. Kochevnik kochevniku rozn'. Recenziya na knigu A.Hazanova "Kochevniki i vneshnij mir". [Nomads are not all the same. Review of the book by A. Khazanov "Nomads and the Outside World"]. Kontinent. №22 (60). 2001. P. 13-21 [in Russian]
- 2 Imanbekova A.A. Problemy nomadizma v issledovaniyah A.M.Hazanova. [Problems of nomadism in the studies of A. M. Khazanov]. Vestnik KazNPU im. Abaya. Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. №1(40). 2014. P. 75-78 [in Russian]

- 3 Hazanov A.M. U nih ya uchilsya remeslu istorika. [I learned the craft of a historian from them]. Institut vostokovedeniya RAN. Centr strategicheskoy kon'yunktury. 2014. 132 p. [in Russian]
- 4 Grakov B.N. Perezhitki matriarhata u sarmatov. [Remnants of matriarchy among the Sarmatians]. VDI. 1947. № 3. P. 100-121. [in Russian]
- 5 Smirnov K.F. Savromaty. Rannyya istoriya i kul'tura sarmatov. [Sauromatians. Early History and Culture of the Sarmatians]. Nauka. 1964. 381 p. [in Russian]
- 6 Moshkova M.G. O rannesarmatskikh vtul'chatykh strelah. [About early Sarmatian socketed arrows]. KSIA. 1962. №89. P. 77-82. [in Russian]
- 7 SHilov V.P. Kalinovskij kurgannyj mogil'nik. [Kalinovsky burial mound]. MIA. 1959. № 60. P. 323-523. [in Russian]
- 8 Hazanov A. M. Izbrannye nauchnye trudy. Ocherki voennogo dela sarmatov. [Selected scientific works. Essays on the military affairs of the Sarmatians]. SPb. 2008. 294 p. [in Russian]
- 9 Hazanov A.M. Ocherki voennogo dela sarmatov. [Essays on the military affairs of the Sarmatians]. Nauka. 1971. 172 p. [in Russian]
- 10 Hazanov A.M. Katafraktarii i ih rol' v istorii voennogo iskusstva. [Cataphracts and their role in the history of military art]. VDI. 1968. №1(103). P. 180-191 [in Russian]
- 11 Hazanov A.M. Sarmaty. Ischeznuvshie narody. [Sarmatians. The Vanished Peoples]. Priroda. 1988. P. 93-102 [in Russian]
- 12 Botalov S.G., Gucalov S.YU. Gunno-sarmaty uralo-kazahstanskikh stepej. [Hunno-Sarmatians of the Ural-Kazakhstan steppes]. Rifej. 2000. 267 p. [in Russian]
- 13 Hazanov A.M. Materinskij rod u sarmatov. [Maternal lineage among the Sarmatians]. VDI. 1970. №2. P. 139-140 [in Russian]
- 14 Hazanov, A.M. Genezis sarmatskikh bronzovykh zerkal. [Genesis of Sarmatian bronze mirrors]. Sovetskaya arheologiya. 1963. №4. P. 58–72 [in Russian]
- 15 Hazanov A.M. Sarmatskij kinzhal iz Saratovskogo muzeya. [Sarmatian dagger from the Saratov Museum]. Sovetskaya arheologiya. 1968. № 1. P. 249-250 [in Russian]
- 16 Belousov V.V. Izuchenie klinkovogo vooruzheniya sarmatov: terminologicheskij aspekt. [Study of bladed weapons of the Sarmatians: terminological aspect]. Vestnik VGU. Seriya: Istoriya. Politologiya. Sociologiya. 2012. №1. P. 74-78 [in Russian]
- 17 Mamontov V.I. K voprosu ob oruzhii blizhnego boya sarmatov. [On the issue of close combat weapons of the Sarmatians]. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. 2018. №3. P. 153-158. [in Russian]
- 18 Hazanov A.M. Social'naya istoriya skifov. [Social history of the Scythians]. Osnovnye problemy razvitiya drevnih kochevnikov evrazijskikh stepej. Akademicheskij proekt: 2023. 372 p. [in Russian]
- 19 Mamedov A.A, Kitov E.P. Pogrebal'nyj obryad rannih kochevnikov verhnego Iлека (po materialam mogil'nika Sapibulak). [Funeral rite of the early nomads of the upper Ilek (based on materials from the Sapibulak burial ground)]. Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennyh i gumanitarnyh nauk. 2015. №6 (304) P. 19-60. [in Russian]

Information about authors:

Nurdaulet Turmakhan – **corresponding author**, 2nd year PhD student, department of “Archaeology, ethnology and museology”, faculty of history, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurdau_99_99@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1779-340X>

Dosbol Baigunakov – doctor of historical sciences, professor, dean of the faculty of “History”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: dosbol_bs@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Информация об авторе:

Нурдаулет Турмахан – **основной автор**, докторант 2 курса, кафедра «Археология, этнология и музеология», исторический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nurdau_99_99@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1779-340X>

Досбол Байгунаков – доктор исторических наук, профессор, декан исторического факультета, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: dosbol_bs@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Авторлар туралы ақпарат:

Нұрдәулет Тұрмахан – негізгі автор, 2 курс докторанты, «Археология, этнология және музеология» кафедрасы, тарих факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurdau_99_99@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1779-340X>

Досбол Байгунаков – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Тарих» факультетінің деканы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dosbol_bs@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Ж.Е. Турекулова^{1*} , М.У. Жұмабеков¹ ¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент қ., 160012, Қазақстан Республикасы*e-mail: turekulova74@mail.ru**СУЭЦ КАНАЛЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ИДЕЯЛАР ЖӘНЕ
КАНАЛДЫҢ БАТЫС-ШЫҒЫС МӘДЕНИ ЫҚПАЛДАСТЫҒЫНДАҒЫ РӨЛІ****Аңдатпа**

Мақалада Суэц каналын – ежелгі дүние тарихынан бастау алған идея және XIX ғасырдағы жүзеге асырылған ғылыми техникалық прогрестің көрінісі ретінде қарастырамыз. Суэц каналының құрылысы арқылы екі теңізді жалғастыру мүмкіндігі туралы ежелгі Египет өркениеті кезеңіндегі тарихи ескерткіштердің негізінде, практикалық тұрғыда жүзеге асырылған Батыс-Шығыс арасындағы өзара ықпалдастықты, мәдениетті, идеологияны ұштастырған маңызды торап деген тұжырым жасаймыз. Суэц каналының тарихына, оның геосаяси және экономикалық маңызына, Батыс елдерінің канал бойындағы мүдделеріне, Египеттің ұстанымдарына қатысты арналған еңбектердің ауқымы өте кең. Дегенмен Суэц каналының өркениеттік әлеуеті, құрылысының идеологиялық негіздері, мәдени – рухани астарлары тың зерттеулерді қажет ететін бағыт болып табылады. Э. Саидтың ориентализм теориясы және Батыс-Шығыс ықпалдастығы тұжырымы негіздерінде Суэц каналы құрылысының ғылыми-идеологиялық және мәдени-рухани астарлары қарастырылады. Ежелгі Египеттегі фараондық дәуірдегі канал құрылысы туралы идеялық алғышарттарға, Ахеменидтер державасы мен араб халифаттары кезеңіндегі канал құрылысының тарихына, К.А. Сен-Симонның ізбасарларының Суэц каналына қатысты идеяларына талдау жүргізіледі. Суэц каналын ежелгі дәуір кезеңінен бастап, өркениеттер арасындағы ынтымақтастықты орнатуға деген талпыныстан туындаған маңызды көлік торабы ретінде қарастырамыз. Тақырыпқа қатысты құжаттар негізінде XIX ғасырдағы жүргізілген миграциялық толқындар, көлік торабы арқылы қажылықтың ұйымдастырылуы, канал бойында жаңа қалалардың пайда болуы және елдің этникалық құрамының өзгеруі түріндегі әлеуметтік-мәдени мәселелер айқындалады.

Негізгі сөздер: Египет, Шығыс, ориентализм, индустриялану, өркениет, Суэц каналы, әлеуметтік-мәдени ықпал, Батыс-Шығыс дихотомиясы.

Кіріспе

Таяу Шығыс ежелгі өркениеттер және ірі үш діннің орталығы ретінде Еуропа, Африка және Азия арасын жалғастыратын жол торабы болып табылады. Бұл аймақ ежелден сауда, озық идеялар, ғылыми жаңалықтардың бастауы ретінде Араб халифаттары, Парсы, Осман империяларының дамуына ерекше ықпал еткен тарихи орта. Заманауи кезеңде адамзаттың қоршаған ортамен тығыз байланысын білдіретін материалдық, рухани құндылықтардың таралу өрісін қамтитын географиялық кеңістік және мәдениеттің өзара ықпалы мәселесі, түрлі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар шеңберіндегі өзектілігі жоғары маңызды зерттеу бағытына айналып отыр. Э.Саид Батыс-Шығыс ықпалдастығын Батыс елдерінің белсенділігі аясында қарастырып, ұлы географиялық ашылу кезеңдерінен бастап, Батыс мәдениетінің тылсым Шығыс әлеміне енуі түрінде айқындайды және Батыстың Шығыс елдеріне қатынасының ауқымын білдіретін көрініс – Суэц каналының құрылысы деп жазады [1.– 696]. Э. Саид Батыс-Шығысты жалғастыратын маңызды көлік дәлізі Суэц каналын бұрынғы кезеңдерде арасы алшақ болған екі өркениеттік кеңістіктерді біріктіруші Батыс –Шығыс қатынастарын түбегейлі өзгерткен күш ретінде сипаттайды. Жалпы тарихи тұрғыдан Шығыс және Батыс елдері арасындағы өзара ықпалдастықтың көрінісі – отарлау жүйесі ассимиляциялық және интеграциялық үрдістер болып табылады. Ал, екі өркениеттік жүйенің маңызды да сындарлы өзара ықпалдастығының негізі – бұл мәдениет, білім, ғылым түріндегі дүниетанымдық көзқарастардың тоғысуы деп қарастырамыз. Халықаралық маңызы бар көлік тораптары аталмыш дүниетанымдық, өркениеттік

идеяларды ұштастыратын байланыс. Сондықтан көлік коммуникацияларының әлеуметтік - саяси, модернизациялық және интеграциялық, тарихи-мәдени, рухани аспектілерін зерттеу өзектілігін жоғалтпайтын жаңашыл ғылыми бағыт болып табылады.

Суэц каналының тарихы, геостратегиялық маңызы, экономика және сауда жолы ретіндегі тиімділігі, саяси-дипломатиялық астары туралы бағыттар әлемдік тарихнамада кеңінен зерттелген үрдіс. Бұл үрдісті бірнеше хронологиялық кезеңдерге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезеңге Наполеонның Египетке жасаған жорығы нәтижесінде жазылған француз зерттеушілерінің Египетті тануға арналған еңбектерін жатқызуға болады. Суэц каналының ежелгі кезеңдегі бастапқы идеясы туралы мағлұматтар ғылыми әдебиеттерде осы кезеңде қалыптасады. Екінші кезеңдегі тарихи – саяси ой XIX ғасырдың екінші жартысында, Суэц каналының акциясын Британияның сатып алуына және Египетте британдық бақылау орнатылуына байланысты туындаған Британдық мемлекеттік қайраткерлер мен ғалымдарының еңбектерінен тұрады. Үшінші кезеңдегі тарихнама 1956 жылғы әлемдік саясатта орын алған Суэц дағдарысы кезеңінде жазылған, алғаш рет канал құрылысын Египеттің тарихи-саяси даму аясында қарастыру үрдісі орын алған XX ғасырдың екінші жартысындағы Египет, Батыс Еуропа елдері тарихшыларының еңбектерін қамтиды. Төртінші кезең – XXI ғасырдағы өткен тарихи процестерді қайта қарастыру жүргізілген және мәселені зерттеудің жаңа тәсілдері ұсынылған еңбектер.

Шығыс және Батыс өркениеті арасындағы өзара ықпалдастықтағы Суэц каналының маңызы, канал жағалауларындағы мультимәдени қауымдастықтардың қалыптасуына ықпалы, технологиялық және мәдени алмасудағы рөлі терең зерттеулерді қажет ететін бағыт екенін айрықшалаймыз. Тарихнамаға шолу жасай отырып, Суэц каналының мәдени ықпалы фрагментарлы түрде берілгенін және арнайы бағытталған еңбектердің сиректігін айтуға болады. Аталмыш тақырыпқа арналған Батыс зерттеушілерінің ішіндегі Суэц каналын ұлттарды біріктіретін адамзат тарихындағы прогресстің қозғаушы күші ретінде қарастыратын Закари Карабеллдің [2], Суэц каналы бойынша миграциялық үрдістердің ағымын қарастыратын Валеска Хубердің [3], Суэц каналы компаниясының этникалық құрамы және оның мультимәдени ортаның қалыптасуындағы рөлі туралы Юбер Бониннің [4] және Кэролайн Пикеннің [5] еңбектері маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың теориялық әдістемелік негізі Э. Саидтың «Ориентализм» тұжырымдамасына және өркениеттік парадигмаға негізделеді. Э.Саид Суэц каналын Батыстың Шығыс елдеріндегі отарлық басып алуының және экономикалық бақылау орнатуының жарқын бейнесі деген идеяны ұсына отырып, Суэц каналын «өркениет» пен «прогресс» бойынша Батыс идеясының маңызды элементі деп санайды [6]. Сонымен қатар каналдың тарихи-мәдени маңызын айқындауда өркениеттік тәсіл желісінде Суэц каналын дүниежүзілік экономика, дипломатия және мәдениеттің дамуындағы ерекше рөлі бар кеңістік ретінде ерекшелейміз.

Зерттеу материалдары ретінде Ресей империясының сыртқы саясаты архивінің Суэц каналына қатысты құжаттары алынды. Архив материалдары және тарихи деректерге талдау жасау әдісі, Суэц каналы құрылысының тарихын зерделеуге қоғамның социомәдени дамуындағы ықпалын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мақалада жүйелі талдау әдісі мен экстраполяциялық әдіс қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

XIX ғасырда инженерлік Жоба ретінде жүзеге асырылған Суэц каналының идеясын төмендегідей дәуірлерге бөліп қарастыруға болады:

1. *Бастапқы идея ретінде діни-мифологиялық ойлар.* Киелі кітапта (Библия) Қызыл теңіздің екіге бөлінуі нәтижесінде Моисейдің (Мұса) еврей халқын Египеттен алып шығуы сипатталады. Зерттеушілер бұл діни-мифологиялық идеяны қазіргі канал өтетін Суэц шығанағымен байланыстырады [7]. Киелі кітапта жасанды канал құрылысы туралы сөз

қозғалмағанымен, инженерлік түрде теңіздің екіге бөліну құбылысын, Наполеон Бонапарттың жорығы кезеңінде Египетке келген инженерлер канал құрылысының алғышарты ретінде ескергендігі туралы деректер кездеседі. Сонымен қатар қасиетті Құранның 55 –ші «Ар-Рахман» сүресінде «Ағызған екі теңіз қосылады. Екі арасында бөгет бар. Бір-біріне араласпайды», – деп беріледі [8]. Қасиетті діни кітаптардағы деректерде канал құрылысы туралы тікелей айтылмағанымен, теңіздің бөлінуін сипаттайтын табиғи күшті символикалық бейнелеу түрінде қарастыруға болады. Тарихи-археологиялық тұрғыдан алғанда дәлелденбеген библиялық идея – бостандыққа деген ұмтылыстағы табиғи тылсым күшті дәйектесе, Құран кітабындағы жазба – Жаратушының және ислам дінінің ғылыми маңызын айқындайды.

2. *Ежелгі дәуір кезеңдегі идеялар.* Су – тіршілік көзі ғана емес, ол сауда, көлік тораптары және адамзат мәдениеті мен өркениеттер ошағының дамуына тікелей ықпал етуші фактор. Жерорта теңізі және Үнді мұхиты бойындағы ежелгі өркениет ошақтары ғасырлар бойында өзара сауда – экономикалық және мәдени қатынастарда болған. Египет өзінің ұтымды географиялық жағдайына байланысты Солтүстік Африка, Еуропа және Азияға бағытталған сауда жолдарының торабында орналасқан ел. Жерорта теңізі арқылы жеткізілген тауарлар Александрия қаласына түсіріліп, құрлық жолы арқылы Суэц қаласына жеткізіліп, қайтадан теңіз жолдары бойымен Үнді мұхитының жағалауларына жіберіліп отырған. Сондықтан, ежелгі кезеңде тауарларды тасымалдаудың ұтымды да, қысқа жолдарын іздестіру басты идеяға айналғандығы тарихи шындық. Фараондар дәуірінде Ніл өзенін Қызыл теңізбен жалғастыратын су арнасын құруға деген талпыныс, Египет және Шығыс елдерімен сауда қатынастарын жандандыру мақсатында көзделген және ежелгі тарихшылардың еңбегінде жиі көрініс табатын фараондардың ірі жобалары – бұл Ніл және Қызыл теңіз арасында су арнасын қазу, осы арнаның жағалауында жаулап алу жорықтары үшін әскери-теңіз күштерін қалыптастыру мақсатында жүргізілген.

Каналды салу бойынша ең алғашқы талпыныс фараон Сенусерт III (б.э.д. 1887-1850) кезеңінде, Шығыс және Батыс арасындағы сауданы жандандыру мақсатында басталған және Жерорта теңізінен келген кемелер Ніл арқылы Закавик қаласына келіп, сол жерден Ащы өзендер арқылы Қызыл теңізге бет алған. Египеттегі Карнак храмының қабырғаларында Сенусерт III тарапынан Ніл бойымен кеме жүзу ісін жандандыру мақсатында 78 метр ұзындықты құрайтын, ені 10 метр канал құрылысын жүргізгені туралы тарихи ескерткіштер сақталған.

Ніл өзенін Қызыл теңізбен жалғастыратын Египет фараоны Нехо II тарапынан салынған канал құрылысы туралы Геродот жазбаларында кездеседі. Геродот Египет фараоны көріпкелдің «канал құрылысының жемісін тек шетелдіктер ғана көреді», деген жорамалынан кейін жобаны жалғастырудан бас тартқандығы туралы жаза отырып, Нехо II басты мақсаты – Қызыл теңізге шығу арқылы ежелгі египеттіктерге белгілі болған Шығыс Африкадағы Пунт аумағына жету болған деп, тұжырымдайды [9]. Ал, неміс ғалымы Адольф Эрман ежелгі кезеңде Вади – Тумилаттан ащы өзендерге дейін созылған «Рамсес II каналы» құрылысы туралы жазады.

Ахеменидтер державасының Египетті жауалап алу кезеңінде канал құрылысы жаңа серпінге ие болады. Месопотамия, Сирия, Египет, Кіші Азия, Грек аралдары және Үндістанның аумағын өзіне қаратқан Ахеменидтер державасы үшін құрлық және теңіз жолдары бойынша сауда жолдарын дамыту маңызды жоба ретінде Парсы патшалығының бірлігін сақтауға бағытталған. Дарий I кезеңінде Египетте тасқа қашалған тарихи ескерткіште: «Мен, Ұлы патша Дарий, Египет жерінен бастау алатын Ніл өзенінен, Парсы жеріндегі теңізге дейін су арнасын құруға бұйрық бердім. Канал құрылысы аяқталған кезде кемелер Египеттен Парсы жеріне сапар шекті», – деп жазылған [9]. Бубастистегі Нілдің шығыс ағысын Қызыл теңізбен жалғастыратын Тимса өзенімен біріктірген Дарийдің каналы Египет және Парсы жерін байланыстыратын су жолы болған. Белгілі шығыстанушы

профессор Мухаммад Шамсаддин Мегаломматис (Мухаммет Шемсеттин Гёзюбюйюкоглу) пікірінше, Дарий I - Киренаика және Египетті Орта Азиямен, Балкан түбегімен, Үндістанмен, Сібір және Сомалимен, сонымен қатар Жерорта теңізін Үнді мұхитымен ұштастыратын күрделі де ауқымды сауда желілерін құра білген Ұлы билеуші [10].

Нілді Қызыл теңізбен жалғастыратын канал құрылысы Птоломейлер кезеңінде де қолға алынған. Канал құрылысы б.э.д. 285 жылы аяқталып, Птоломей II каналы деп аталса, б.э.д. 117 жылы «Император Троян каналы» деп аталған Рим каналының құрылысы аяқталады.

Орта ғасырлардағы канал құрылысы туралы идеялар 634-644 жылдары билік құрған Халиф Омар ибн әл-Хаттаб кезеңінде Арабияда басталған аштықты еңсеру үшін өзінің әскери қолбасшысы Амр ибн әл-Аасқа Египеттен Арабияға азық-түлікті тез жеткізуге бұйрық береді. Амр халиф бұйрығын орындау үшін, азық-түлікпен жабдықталған керуенді Ніл алқабынан Синай жарты түбегі арқылы, кейіннен оңтүстіктегі Хиджаз таулары бойымен Мединеге жібереді. Керуеннің жалпы ұзындығы 1300 км құрап, бір ай мерзімінде жеткізіледі. Азық-түліктің жеткізілу мерзімі ұзаққа созылуына байланысты, Арабия жеріне жеткізілетін керуен жолының ұзақтығын азайту мақсатында Амр ибн әл-Аасқа хат жазып, египеттік Нілден теңізге бастайтын су арнасы құрылысын бастауға бұйрық береді [11]. Араб тарихшысы Ибн Абд ал-Хакамның еңбегінде, Амр ибн әл-Аасқа Ніл-Қызыл теңіз ежелгі каналды қайта қалпына келтіру бойынша идеямен египеттік копт бөлісіп, ежелгі Рим каналының ізін көрсетеді [12]. Амр ибн ал-Аас басшылығымен, 138 км ұзындықты құрайтын Нілден Қызыл теңізге бастайтын «Амр ал-муминин шығынағы» атымен тарихта қалған су жолының құрылысы алты ай ішінде салынады және канал арнасымен азық-түлікпен жабдықталған 20 кеме Джидда порттарына жеткізіледі. Жалпы Амр ибн әл-Аас Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастырушы су арнасы құрылысын жүргізу бойынша идеяларын халиф Омарға жеткізгенімен, Омар Жерорта теңізінен келетін кемелердің теріс ықпалынан мұсылмандар орталығына қауіп төнуі мүмкін деген оймен Амр ибн әл-Аас идеясын құптаудан бас тартады. Негізінен Амр ибн әл-Аас каналын араб халифаты кезеңінде аштықты жеңуге арналған гуманитарлық миссиядағы су арнасы деп ерекшелеуге болады. Халиф Омардың идеясының негізінде салынған су арнасының Хиджаз халқын азық-түлік қауіпсіздігімен қамтамасыз етудегі рөлі де ерекше. Амр әл-муминин каналы Омейядтар халифатының 8-ші халифы Омар ибн Абд әл-Азиз кезінде халифтың салғырттығы салдарынан арнасы бітеліп, пайдаланудан қалады. Дегенмен уақыт өте келе қайта ашылып, 114 жыл бойында Арабия мен Египетті жалғастырушы, ауыл шаруашылық өнімдерін Арабияға жеткізу арнасына айналған. Кейіннен Аббасидтер халифатының билеушісі халиф Мансур билігі кезеңінде су арнасы жабылады. Зерттеушілер аталмыш мәселе бойынша халиф Шығыспен жүргізілетін сауда Египет арқылы емес, Бағдад арқылы жүргізілуін қалағаны себебінен канал жабылды деп жазса [12], XIX ғасырдағы Суэц каналын жүзеге асырған Фердинанд де Лессепс араб халифаты аумағында оба ауруының таралуына жол бермеу мақсатында сақтық шаралары ретінде жабылды деген көзқарасты ұсынады [13].

Осман империясы иелігі кезеңінде 1531-1532 жылдары Қызыл теңіз және Ніл арасында канал құрылысы туралы жұмыстар басталғанымен, жүзеге аспаған. 1568 жылы Осман империясының уәзірі Мехмед Соколлу бұйрығы бойынша каналды қалпына келтіру туралы жоспарлар әзірленген, ал 1580 жылы Мурад III канал құрылысын бастауға ұмтылғанымен, аймақта орын алған көтеріліске байланысты бұл жоспарлар жүзеге асырылмаған [11. – 186].

Суэц каналының құрылысы туралы ежелгі идеялардың Жаңа кезеңде көрініс табуы. 1497 жылы Қайырымды үміт мүйісі арқылы Шығыс және Батыс арасындағы су жолының ашылуына байланысты Қызыл теңіз және Жерорта теңізін ұштастыратын су арнасының құрылысы туралы идеялар қайта көтеріле бастады. 1790 жылы марсельдік

көпестер және кеме иелері Франция Құрылтай жиналысына өтініш жасап, Қызыл теңізді француз кемелері үшін ашу, Каир қаласын Ост-Үндістан компаниясының тасымалдау орнына айналдыру арқылы ағылшындардың Бенгалиядағы сауда күшін жоюдың тиімділігі мәселесін көтереді. Талейран бұл мәселе бойынша «Франция егер Суэц жолын қайта жаңғыртатын болса, Қайырымды үміт мүйісі кімнің бақылауында болуы маңызды болмай қалады», - деп жазады» [14]. Француздық зерттеушілердің пікірінше, бұл жоба 1798 жылы Наполеон Бонапарттың египеттік жорығының алғышарты болып табылады және Наполеон санасында Египетті жаулап алу идеясын тудырған тарихи мәселе [15]. Мыңжылдықтарды қамтитын Суэц каналы құрылысының Шығыстық идеясы, жаңа дәуірде біртіндеп француздық идеяға айналады. Эдвард Саид айқындағандай Наполеон және Фердинанд де Лессепстердің Шығыс туралы жинаған мәліметтері идея түрінде көрініс тапты [7. – 350].

Жаңа кезеңде Суэц каналы Жобасы абстрактілі ойдан, ғылыми-техникалық прогресс күшімен жүзеге асырылған Жобаға айналды. Наполеон Египетке келгеннен кейін, 1798 жылы 24 желтоқсан күні генерал Луи Мари Максимильтен Каффарелли (1756-1799), контр-адмирал Онорэ Жозеф Антуан Гантом (1755-1818) және Египет институтының қызметкерлерімен бірге ежелгі Суэц каналының арнасын зерттеуге аттанады және француз инженерлерін Фараондар кезеңіндегі каналдың арнасы мен тарихи ескерткіштерді табуға бағыттады. Дарий I тарапынан жүргізілген Суэц каналының құрылысы туралы таста қашалған жазба ескерткіштерді 1866 жылы XIX ғасырда салынған Суэц каналының инженері Фердинанд де Лессепстің ұлы Шарль де Лессепс табады. Каналды қайта жаңғырту мәселесі инженер Жак Мари Леперге (1763-1841) табысталып, Лепер бастаған комиссия зерттеу жұмыстарынан кейін Қызыл теңіздің деңгейі Жерорта теңізінен 9.9 м биік болған себебінен канал құрылысы мүмкіндігінің жоқ екендігі туралы уәж айтады. Лепер ұйғарымы себебінен Наполеон канал құрылысынан бас тартады.

Негізінен зерттеушілер Мухаммад Али кезеңіндегі Египетте қарқынды дамыған модернизациялық үрдістердің бастауын Наполеон жорығымен байланыстырады. Олардың пікірінше Египет өркениетіне тамсана қараған Наполеон, ислам орталығы Түркия емес Египет болуы тиіс, сондықтан бұл елді Таяу Шығыс және Солтүстік Африкадағы элиталық дамыған мемлекетке айналдыру ісін Франция ғана жүзеге асыра алады деген пікір білдіреді [16]. Бонапарт Египеттегі француз консулы қызметін Суэц каналы құрылысының бастамашысы Фердинанд де Лессепстің әкесі Матье Лессепске жүктейді және Францияның Египеттегі өкілі бола отырып, елді басқаратын тұлғаны іздестіруді тапсырады. Зерттеушілер сол кезеңдегі Францияның таңдауы албандық қолбасшы Мухаммад Алиге тоқтайды және оны Египеттің билеушісі болып тағайындалуында Францияның үлкен рөлі бар деген тұжырымдар жасайды [15]. Шындығында, Мухаммад Али билігі кезеңінен бастап, Египетті модернизациялау француз-египет ынтымақтастығы арнасында жүзеге асырылады. Егер египеттік медициналық жүйені құруға Клот бей (Кло Антуан Бартелеми-1868) үлкен үлес қосқан болса, еуропалық үлгідегі армияны құруға септігін тигізген Сулейман-паша ал-Франсави (Джозеф Антельм Севе 1788-1860) болды, ал Суэц каналының құрылысының идеясын ұсынған сен-симонистік көзқарастағы француз философы Бартелеми Проспер Анфантен (1796-1864) еді.

Сен-симонистердің қозғалысы - Анри де Сен-Симон философиялық ойы негізінде қалыптасқан топ. Жалпы, Сен – Симонның ізбасарларының Шығыстағы миссиясы туралы еңбектер саны өте сирек. Қазіргі таңда сен-симондықтардың Египеттегі қызметі және олардың Шығысқа қатысты идеялары туралы бағытқа зерттеушілер тарапынан қызығушылық танытылуда. 2011 жылы 30 қыркүйектен-1 қазанға дейін өткен «Сорезден Египетке дейінгі сен-симонистер қозғалысы» 2012 жылы Тулуза қаласында өткен « XIX ғасыр Сен-симонистердің дәуірі» атты халықаралық ғылыми кездесулер Франция Ұлттық кітапханасының президенті Жан-Ноэль Жанненидің басшылығымен, 2006 жылы «Суэц

каналындағы жаңа христиандық Сен-Симондар ғасыры» атты көрме түріндегі шаралар аталмыш ғылыми бағытты тереңінен зерттеудің алғышарттары болып табылады.

Сен-Симонистер, христиан діні мен ислам, Шығыс және Батыс арасындағы құндылықтардың синкретизмін дәріптеген, Жерорта теңізі мен араб елдерінде қызметін жүргізген идеялық топ болды. Өздерінің мистикалық және индустриалдық көзқарастарының негізінде, Суэц каналын Шығыс және Батысты жалғастырушы көпір ретінде қабылдады. Сен-Симон идеяларындағы басты түйін – тарихи дамудың басты темір қазығы түріндегі ғылымның дамуы және прогресс идеясы. XIX ғасырдың басынан бастап, Наполеонның Египетке жорығының ықпалы есебінен Египет француз ориентализмі үшін ашылған тың бағыт болды. Осы арнаның желісінде Анфантен 1833 жылы 24 қыркүйек күні Александрия қаласына келеді. 1833-1851 жылдар аралығында Египетке келген Сен-симонистер Наполеон көздеген Египетті өркендету миссиясын жалғастыру мақсатын қояды. Ежелгі өркениет бесігі Египетті христиандық және мұсылмандық өркениеттердің ұштасқан мекеніне айналдыру үшін, «әмбебап әлемдік қауымдастық» - ассоциация тарапынан ұсынылатын саяси, экономикалық және мәдени бағдарламалар арқылы Египетте өндірісті дамыту, өнер, білімді алға қою шараларын жүргізуді көздейді. Сен-Симонистердің Египеттегі басты миссиясы- елді модернизациялау үрдісіне, техникалық, әлеуметтік, білім беру саласын дамыту арқылы септігін тигізу болды және басты идеялары көлік тораптарын ашуға негізделді.

Сен-симонистердің қатарында Египетке келген француз инженері Анри Жером Мари Фурнель (1799-1876), Наполеон жорығы кезінде Суэц каналын ашу туралы ғылыми – инженерлік іздестіру жұмыстарын жүргізген Жак-Мари Лепердің еңбектерімен танысу мақсатында, Константинополь қаласындағы өзінің таныстары арқылы Суэц каналына қатысты маңызды ақпараттарды жинау бойынша көмек сұрайды. Константинополь тарапынан келген хатта Мухаммад Алидің Арабияның шығыс жағалаудағы ықпалының артуынан қайымығатын ағылшындардың бұл Жобаға қарсы екендіктері туралы айтылғанымен, Фурнель өзінің ізденіс жұмыстарын тоқтатпай, осы бағытта жүргізген еңбектерімен Анфантенді де таныстырады. Еңбекті зерттеп шыққан Анфантен 1834 жылы ел билеушісі Мухаммад Алимен кездесу барысында Суэц каналын ашу туралы зерттеу жұмыстарын жүргізуге келісім сұрайды. Бірақ, ағылшындар ұсынған темір жол құрылысын және француз инженері Луи Морис Адольф Линан де Бельфон (1799-1883) тарапынан жүргізіліп жатқан Ніл өзенінде бөгет құру идеясын жақтайтындығын айтқан Мухаммад Али бұл Жобаға қолдау танытпайды [17].

Халықтардың әл-ауқатын арттыру мақсатында Шығысты Батыспен жалғастыру идеясын ұстанған Анфантен «Ежелгі Египет және Иудей арасындағы ежелгі жолды қайта жандандырып, Еуропадан Үндістанға және Қытайға бастайтын жаңа жол арнасына айналдыру бізге тиесілі, яғни, сол арқылы бір аяғымыз Нілде, ал екіншісі Иерусалимде болса, оң қолымыз Меккеге, сол қолымыз Рим мен Парижге қанат жаяды. Суэц-бұл біздің еңбегіміздің басты нәтижесі», - деп тұжырымдайды [18]. Мухаммад Алиден оң жауап ала алмаған Анфантен Суэц каналын құру туралы идеясын жалғастыра береді, нәтижесінде 1846 жылы Анфантен басшылығымен инженерлер тобының Қызыл теңізді Жерорта теңізімен жалғастыруға арналған ғылыми ізденістері желісінде, штаб-пәтерлері Парижде орналасқан Суэц каналын зерттеу қоғамының шеңберінде үш зерттеу тобы құрылады:

1. Канал құрылысы үшін ұтымды Жерорта теңізінің жағалауын зерттеу бойынша Австриялық инженер Алойс (Луиджи) Негрелли (1799-1858) бастаған Австро-итальяндық топ.
2. Суэц истмусы аумағын зерттеу үшін инженер Талабо Полен Франсуа (1799–1885) басқарған француздық топ.
3. Суэц портын зерттеуге арналған инженер Роберт Стефенсон (1803–1859) басқарған ағылшын тобы.

1847 жылы француздық инженер Поль Адриен Бурдалу (1798-1868) картографиялық жұмыстардың нәтижесінде, екі теңіз арасында аномалиялық алшақтықтың жоқтығы туралы дәлелін ұсынады. Инженерлердің Лепер ұйғарымының жаңсақтығын ғылыми түрде дәлелдеуі нәтижесінде, канал құрылысы идеядан, техникалық мәселеге айналады. Дегенмен, Египет билеушісі Мухаммад Али француздар тарапынан ұсынылған Жерорта теңізін Қызыл теңізбен байланыстыратын теңіз жолын құру Жобасы Шығыс елдеріндегі отарлау саясатының бастамасы екендігін түсіне отырып, оны жүзеге асыруға рұқсат бермеген. Мухаммад Али Суэц каналының құрылысына қатысты: «Еуропалық отарлық мүдделер аясында Вольтер, Сен-Симон, Лейбниц немесе Монтескьелердің Суэц каналы туралы идеяларын қолдау мүмкін емес. Каналды ашатын болсақ, Ұлыбритания оның қақпасын кілттеп, өз қалталарына салып қояды», деп пайымдайды. Тек Мухаммад Али өмірден өткеннен кейін ғана еуропалықтардың ынта-жігерінің арқасында толықтай іске қосылды.

Сен-Симондықтардың Суэц каналы туралы арман идеялары сол кезеңде көрініс таппағанымен, олардың Египет дамуындағы рөлі айрықша екендігін айтамыз. Анфантенмен бірге Египетке келген инженер Шарль Ламберт (1802-1864) 20 жыл бойында Египеттің дамуына үлес қосып, тау кен мектебін құрып, 1836-1840 жылы басшылық жасаған. Кейіннен ол 1840-1849 жылдары Булак политехникалық мектепті басқарады. Египет жастарын Францияға оқуға жіберуге септігін тигізген Ламберттің экономикалық даму және әлеуметтік прогресстің факторы ретіндегі техникалық прогресстің тиімділігін айқындаған египеттік инженерлер тобын дайындаудағы еңбегі ерекше болған. Сен-Симондықтардың қоғамына кірмегенімен, олардың Египеттегі серігіне айналған Линан де Бельфон Египеттің ирригациялық жүйесін жақсартуда үлкен үлесін қосқан тұлға. Линан де Бельфон Ламберт көмегімен ирригациялық инженерлерді дайындау ісін жолға қоя білген және 1849 жылы Каир қаласынан Суэцке дейінгі жолды салады. Сонымен қатар 1836 жылдан бастап әскери училищеде ұстаздық қызмет атқарған Мишель Брюно (1794-1864), медициналық мектеп профессоры болған Николя Перрон еңбектері де маңызды [18].

Канал құрылысы жоспарын жүзеге асыру бойынша белсенді әрекеттер XIX ғасырдың басында басталады. Египетте басталған француз-ағылшын бәсекелестігі нәтижесінде Үнді мұхиты бойындағы нарықтарға бақылау орнатуға ұмтылған Франция бастапқыда жеңіске жетеді. Сен-Симондықтардың Суэц каналы туралы арманын француздық инженер, дипломат Фердинанд де Лессепс жүзеге асырды. Жоғарыда айтылып кеткендей, Мухаммад Али кезеңінде Египетте қызмет атқарған Матье де Лессепстің ұлы Фердинанд де Лессепсті Мухаммад Али сарай маңына енгізіп, ол билеушінің ұлы Мухаммад Саидпен (1822-1863) достық қарым-қатынас орнатады. 1854 жылы Саид билікке келген кезінде Лессепс Египетке келеді. Бұл мәселе бойынша Лессепс: «Менің досым билікке келгеніне қатты қуана отырып, оны құттықтап хат жаздым, жауап ретінде ол мені Египетке шақырды», деп жазады [19]. 1854 жылы 13 қараша күні екі дос кездесуі нәтижесінде Саид паша, Фердинанд де Лессепс ұсынған Суэц каналының Жобасына келісім беріп, құжатқа қол қояды. Египеттік тарихнамада ел тағдырына үлкен ықпал еткен Жобаға Саид паша тарапынан талдау жүргізілмей, асығыстық шешім қабылдағаны елдің әскери-саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуында үлкен нұқсан келтірілген фактор, деген пікір басым [17. – 27]. Саид пашаның өзі Суэц каналының құрылысына рұқсаты туралы «Шындығында бұл менің сезімге ерік берген жағдайымнан туындады және мәселе төңірегінде көп ойланбастан асығыс жасаған қадам болды», деп білдіреді [20]. Лессепс болса, «Саид менің Жоба туралы пікіріме қызығушылық танытып тындап болғаннан кейін, сен мені сендірдің және бұл жоспарды қабылдадым», - деп айтқанын жазады [19. – 8].

1856 жылы Фердинанд де Лессепс Суэц каналы компаниясының негізін қалайды және 1869 жылы канал ресми түрде ашылады. Егер де Сен-симондықтардың идеясы утопиялық түрде қабылданса, Фердинанд де Лессепс жүзеге асырған Жоба XIX ғасырда капитализм

мен империализмнің дамыған дәуірінде қаржылық-экономикалық Жобаға айналды. Суэц каналының құрылысы нәтижесінде халықтың құрамы өзгеріп, саны артты. Төмендегі кестеде канал құрылысынан кейінгі халықтың құрамының көрсеткіші берілген

Кесте 1 – Канал құрылысынан кейінгі Египет халқының этникалық құрамы

Жыл	Еуропалықтар	Жергілікті халық	Барлығы
1859	25	125	150
1860	550	1,700	2,250
1863	2,000	3,500	5,500
1865	6,660	3,840	10,500
1867	13,154	12,616	25,770
1869	22,843	19,557	42,403

Ескерту: Скальковский К.А. Суэзский канал и его значение для русской торговли. Санкт-петербург: типография товарищества «Общественная польза». — 1870. — 316 с. Ресейлік инженер, тарихшы К.А. Скальковскийдің еңбегінде көрсетілген мәліметтерге сәйкес канал құрылысының бастапқы кезеңдерінен бастап, миграциялық толқындармен Египетке келген шетелдіктердің саны 1869 жылы канал іске қосылғаннан кейін үлкен ауқымда өскенін ерекшелейміз. Нәтижесінде Суэц каналы бойында Порт-Саид, Исмаилия, Порт-Фуад, Эл-Кантара, Суэц, Порт-Тауфик түріндегі көп ұлтты қауымдастықтарды қамтитын жаңа қалалардың пайда болуын тудырғанын айқындаймыз.

XIX ғасырда Суэц каналы Жобасы әлемдік сауданың дамуының және Египеттің модернизациялық дамуының басты локомотиві болды. 1854 жылы негізі қаланған «Суэц каналы компаниясы» қызметін екі аспектіде қарастыруға болады. Бір жағынан «Суэц каналы компаниясы» Египеттегі шетелдік отарлық қанаудың символына айналса, екінші жағынан Египет үшін білікті техникалық мамандарды дайындау ісіне және елді модернизациялауға үлкен ықпал еткен компания түрінде айқындалады. Мақала авторлары «Суэц каналы компаниясын» қазіргі трансұлттық корпорациялардың XIX ғасырдағы алғышарты және тарихи бастамасы ретінде бағалайды. Компанияның құрамында түрлі мемлекеттер өкілі қызмет атқарып, Шығыс-Батыс ықпалдастығы мен интернационалданудың алғашқы көрінісі болып табылады. Француздық зерттеуші Кэролайн Пике еңбектерінде берілген мәліметтерге сәйкес «Суэц каналы компаниясы» шеңберіндегі қызметкерлердің ұлттық құрамы төмендегі көрсеткіштердің айқындайды.

Кесте 2 – Суэц каналы қызметкерлерінің ұлттық құрамы

Мемлекеттер	1899	1932	1940	1955
Грекия	33	19		19,3
Италия	15	15,4	12,4	0,6
Австро-Венгрия-Югославия	11	1,2		0,5
Франция	5	2,6	3,3	1
Британ иеліктері		2,8		2
Басқа да мемлекеттер	5	16	84,3	1,1
Египеттік жергілікті халық	31	43		75,6
Барлығы	100	100	100	100

Ескерту: Piquet C. «The Suez Company's Concession, 1854-1956: Creating Modern Infrastructure, Destroying the Potential of the Local Economy» <https://bpb-us->

Сонымен қатар Суэц каналын діни-рухани жағынан маңызды көлік торабы ретінде, мұсылмандардың қажылық жолын еуропалық елдердің экономикалық пайда көзіне айналдырған жоба ретінде айрықшалаймыз. Құрлықтық жол арқылы жүретін қажылық жолдары каналдың ашылуынан кейін, XIX ғасырда теңіз жолдары арқылы жүзеге асырылды. Еуропалық елдердің иелігіндегі кемелермен жасалынған қажылық арқылы мұсылман елдері еуропалық ірі державалардың империялық, экономикалық жүйесіне интеграцияланды және канал элем тарихындағы бұқаралық миграцияның бастауына айналды. Ресей империясының сыртқы саясаты архивіндегі қарастырылып отырған мәселеге қатысты құжаттар негізінде, XIX ғасырдың 70 жылдарындағы Суэц каналы арқылы жолаушылар тасымалының артуы және қажылыққа сапар шеккен жолаушылар туралы төмендегідей мәліметтер келтіруге болады: 1874 жылы қажылыққа Суэц каналы арқылы сапар шеккен жолаушылардың жалпы саны - 3914 адамды құраған [21]. 1875 жылы қыркүйек айындағы Суэц каналы бойынша жолаушылар тасымалында жалпы жолаушылар саны 3689 құраған, оның ішінде әскерилер-2323, азаматтық тұлғалар – 1306, ал қажылыққа бет алған мұсылмандар - 60 адамды құраған, 1875 жылы қазан айында 7651 жолаушылардың ішіндегі қажылыққа баратындар саны – 1043 құраған, осы жылдың қараша айында 10 134 жолаушының, 3240 – қажылық сапары құраған, желтоқсан айында 7549 жолаушылардың – 1297 жолаушысы қажылыққа бет бұрған. 1878 жылы қазан айындағы 11 796 жолаушылардың 1930-қажыларды құрайды [22]. Суэц каналының ашылуы нәтижесінде Еуропа-Азия сауда торабының маңында, Джидда портты қаласы ашылады.

Еуропалық державалар Суэц каналы бойынша жүзеге асырылатын қажылықты эпидемиялық аурулардың және панисламистік желілердің таралуын тудыратын фактор ретінде айқындай отырып, геосаяси тұрғыдан Қызыл теңіз, Жерорта теңізі және Үнді мұхитындағы бақылау саясатын дар-әл-ислам (ислам геосаяси кеңістігі) әлеміне толықтай бақылау орнатуға бағыттайды. 1891 жылы 10 шілде күні Ресейдің Осман империясындағы елшісі А.И. Нелидовтың құпия телеграммасында «Меккеде орын алған құрбан – байрамдағы шыққан сүзек тоқтаған сыңайда болғанымен, төрт күннің ішінде қайта өршіп 500 адам күніне құрбан болып жатыр», - деп жазады [23]. Суэц каналы бойында құрылған Египеттегі теңіз және карантиндік Кеңес қызметі арқылы, эпидемиялық ауруларға қарсы тұру желісімен, қажылыққа бағытталған кемелер толығымен Еуропалық елдердің бақылауында болған. Мысалы 1892 жылы «Басра» кемесімен келген қажылар 48 сағат бойы бақылауда болып, кейіннен Суэц каналы арқылы өтуге рұқсат берілген, ал 1892 жылы 20 мамыр күні жазылған Египеттегі теңіз және карантиндік Кеңес хатында Абиссинияның оңтүстігіндегі Харатта сүзек ауруының өршуіне байланысты Зейла портынан шыққан кемедегі қажыларға сүзекке қарсы шара қолдану туралы хабарланады [23]. Яғни, Суэц каналы тарихы желісінде XIX ғасырдағы еуропалық державалардың қажылықты ұйымдастыруды пайда көзі ретінде пайдаланумен қатар, мұсылмандардың қозғалысына санитарлық және басқа да шаралар арқылы бақылауының орнауын айқындаймыз.

Қорытынды

Зерттеу барысында Суэц каналын - Таяу Шығыс және Солтүстік Африка аймағындағы тарихи, саяси, экономика, мәдени жағдайды және Египет пен Таяу Шығыстың геосаяси құрылымын түбегейлі өзгеріске түсірген ежелгі халықтардың идеяларының негізінде XIX ғасырда жүзеге асырылған дүниетанымдық құбылыс ретінде айқындаймыз. Зерттеушілердің еңбектеріне, тарихи құжаттарға сүйене отырып, ежелгі Египет фараонына көріпкелдің айтқан «Суэц каналының құрылысын бастайтын болсақ, болашақта оның жемісін шетелдіктер көреді», деген болжамы іс жүзінде XIX ғасырда толық көрініс тапқандығын ерекшелейміз. Еуропалық державалардың саясатының ажырамас бөлігі

ретінде канал 1956 жылға дейін тек державалардың ғана экономикалық пайда мен тиімділігінің қайнар көзіне айналған XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында көптеген халықаралық ауқымдағы саяси проблемалар туғызған үлкен жоба. 1888 жылы Константинополь келісімі нәтижесінде барлық адамзат үшін маңызды жол торабы Суэц каналы халықаралық теңіз жолы ретінде, жергілікті халықтың иелігіне жатпай, халықаралық бейтараптық мәртебеде болды. 1956 жылы араб ұлтшылдығы және отарлық саясат арасындағы күрес нәтижесі ретінде туындаған Суэц дағдарысынан кейін канал ұлт меншігіне өтіп, қазіргі Египеттің символына айналып отыр. XIX ғасырда жүзеге асырылған канал құрылысы Ф. Де Лессепстің жеке бастамасы түріндегі ойларының ірі геосаяси жобаға айналу тарихын білдіреді.

Дарий I кезеңіндегі канал құрылысын, теңіз және құрлықты ұштастыруға арналған қазіргі таңда Парсы Шығанағы, Үнді мұхиты және Қызыл теңіз деп бөліп қарастыратын географиялық кеңістікті, бірегей теңіз кеңістігіне айналдырған ауқымды жоба ретінде қарастыруға болады. Дарий I ежелгі кезеңдегі құрлық пен теңізді жалғастыратын су жолы – Суэц каналын дамыту туралы ойларын заманауи кезеңдегі Ұлы Жібек жолының құрлықтық «Бір белдеу бір жол» жобасы мен XXI ғасыр Теңіз жібек жолы жобасын ұштастырып отырған Қытай Халық Республикасының саясатында көрініс тапқан идея ретінде қарастырамыз. Араб халифаты кезеңіндегі Суэц каналының тарихи алғышарты болған су арнасын салу идеялары аймақтың Шығыс пен Батыс арасындағы стратегиялық көпір ретіндегі маңыздылығын көрсетеді, ол бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпаған мәселе.

Сен-Симонистердің индустриалдық көзқарасының негізінде, екі теңізді жалғастырушы Суэц каналы – Шығыс және Батысты біріктіруші құрал ретінде қарастырылған. Аталмыш доктрина Жерорта теңізі бассейнінде француздық империализмнің орнауының алғышарты және қазіргі жаһандану үрдісінің басты идеясы ретінде зерделейміз. Қазіргі таңда түрлі ұлт өкілдерінің қызмет орны болып табылатын Суэц каналы- дүниежүзі халықтарының ортақ мүддесі мен ортақ ойлары, жер шарын дәйекті түрде пайдалануға бағытталуы тиіс және ұлттарды еңбекке тарту арқылы жақындастыру қажет деп санаған Сен-симонистердің армандарының жүзеге асқан көрінісі деп айқындаймыз.

XIX ғасырдағы еуропалық елдердің билеуші өкілдері, Египетті «өз өткен тарихын білмейтін және қолдағы бар ресурстарды тиімді пайдалана алмаған, артта қалған ел», деп санау көзқарасы басым болған. XIX ғасырдың 80 жылдарынан бастап Египетке бақылау орнатқан Британдықтар, «артта қалған елді тек Ұлыбритания ғана алдыңғы ұстанымдарға қосады, ал елдегі прогресстің локомотиві Суэц каналы болуы тиіс», деп санаған. Сонымен қатар, Суэц каналының құрылысы арқылы Египеттің батыстық даму үлгісіне бейімделуі керек деген мәселе туындаған [24]. Суэц каналының құрылысы арқылы Еуропалық елдер ұсынған прогресс идеясын, Египет қоғамының қабылдауы нәтижесінде Суэц каналы қазіргі таңдағы Египеттің ұлттық символына айналды. Бұл бір жағынан, Египет халқының еңбекқорлығының көрінісі болса, екінші жағынан XIX ғасырда Еуропалықтарға тәуелді елге айналуының көрінісі.

Суэц каналы құрылысы тарихы астарындағы еуропалықтар мен египеттіктердің мәдени өзара ықпалдасу мәселесіне тоқталатын болсақ, бұл бір жақты ғана көрініс алғанын ерекшелейміз. Яғни, Египеттік мәдениеттің дамуына Батыс елдерінің ықпалы ерекше болғандығын айқындай отырып, Еуропа елдері Египет қоғамының тілін, ерекшелігін түсінуге қадам жасамағанын және осы ел туралы олардың көзқарастары экзотикалық бағытта ғана болғандығын айтамыз. Француздар және ағылшындар Египет мәдениетін, дүниетанымын толықтай түсінуді мақсат ретінде қоймаған және олардың Египеттегі барлық ұмтылысы – Суэц каналын теңіз сауда жолына айналдыру арқылы пайда көзіне кенелу және каналдың қауіпсіздігін қамтамасыз ету түрінде ғана жүзеге асырылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Саид Э.В. Культура и империализм. Санкт-Петербург. — 2012. — 733 с.
- 2 Karabell Z. (2003) Parting the Desert: The creation of the Suez Canal. New York. 280 p.
- 3 Huber V. (2013) Channelling Mobilities Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869–1914. New York. 363 p.
- 4 Bonin H. (2010) History of the Suez Canal Company: 1858-1960 between controversy and utility. Geneve. 573 p.
- 5 Piquet C. (2009) Histoire du canal de Suez. Paris. 372 p.
- 6 Саид Э.В. Ориентализм: западные концепции Востока. Санкт-Петербург. — 2006. — 637 с.
- 7 Hoffmeier, James. (2021) The Hebrew Exodus from and Jeremiah's Eisodus into Egypt in the Light of Recent Archaeological and Geological Developments. Tyndale Bulletin. Vol. 72. P. 73-95.
- 8 Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінігі / ауд. Х. Алтай. Шарапатты екі харамның қызметкерлері Фаһд патшаның Құран шәриф басым комбинаты: — 1991. — 604 б.
- 9 Redmount, Carol A. The Wadi Tumilat and the «Canal of the Pharaohs». Available at: — URL: https://www.academia.edu/33626142/RedmountWadiTumilatandCanalofPharaohs_pdf (accessed 10.05.2024)
- 10 Megalommatis Sh. Darius the Great's Suez Inscriptions: Birth Certificate of the Silk Roads. Available at: — URL: https://www.academia.edu/43492808/Darius_the_Greats_Suez_Inscriptions_Birth_Certificate_of_the_Silk_Roads (accessed 17.09.2024)
- 11 Salah Al Tijani Hamoudi. Caliph Umar's Handling of The Problem of Hunger During The Famine Year. Available at: — URL: <https://ideas.repec.org/a/abd/kaueia/v1y1989i1no12p85-109.html> (accessed 10.05.2024)
- 12 Torrey Ch. C. The history of the conquest of Egypt, North Africa and Spain : known as the Futūh Misr of Ibn 'Abd al-Hakā by Ibn 'Abd al-Hakām. Available at: — URL: <https://archive.org/details/historyofconques00ibna> (accessed 10.05.2024)
- 13 Lesseps F. (1869) Origines du Canal de Suez. Paris: C. Marpon et E. Flammarion. 224 p.
- 14 Финкель К. История Османской империи. Видение Османа. /Пер. с английского. К. Алексеева, Ю. Яблокова. Москва. — 2014. — 829 с.
- 15 Philippe Conrad Le canal de Suez, une histoire plurimillénaire. 2003. Available at: — URL: https://www.clio.fr/bibliotheque/pdf/pdf_le_canal_de_suez_une_histoire_plurimillenaire.pdf (accessed 06.08.2024)
- 16 Saul S. La France et l'Égypte de 1882 à 1914. Paris: Institut de la gestion publique et du développement économique, Comité pour l'histoire économique et financière de la France. Available at: — URL: <https://books.openedition.org/igpde/746> (accessed 17.08.2024)
- 17 Levallois M. Les saint-simoniens en Égypte. Available at: — URL: <https://journals.openedition.org/sabix/1110> (accessed 12.09.2024)
- 18 Виргинский В. Суэцкий канал (Историческая справка). Исторический журнал. — №7. — 1940. — С. 52-59.
- 19 Lesseps F. (1876) The Suez canal. Letters and documents descriptive of its rise and progress in 1854-1856. London. 311 p.
- 20 Ар-Рафи Абдаррахман. Аср Исмаил. Каир. — 1989. — с. 595
- 21 АВП РИ, ф. 149 Турецкий стол, оп. 502/1, д. 2415
- 22 АВП РИ, ф. 149 Турецкий стол, оп. 502/1, д. 2419
- 23 АВП РИ ф. 149 Турецкий стол, оп. 502/1, д. 1501
- 24 Турекулова Ж.Е., Жумабеков М.У. Колониальная идеология европейских держав в Египте и мировоззренческие основы строительства Суэцкого канала // Известия ВУЗов Кыргызстана. — №2. — 2020. — С. 86-91

ИДЕЯ СТРОИТЕЛЬСТВА СУЭЦКОГО КАНАЛА И ЕГО РОЛЬ ВО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ КУЛЬТУР ЗАПАДА И ВОСТОКА

Аннотация

Строительство Суэцкого канала, имеющее особое значение в международной экономике и геополитике, представляет собой идею, которая зародилась в древней мировой истории и воплотилась в реальность благодаря научно-техническому прогрессу. Возникновение проекта отражает взаимодействие Запада и Востока, ставшее практически осуществимым благодаря изучению европейскими исследователями рукописей древнеегипетской цивилизации. Помимо грузоперевозок, Суэцкий канал является важным узлом и ярким выражением культуры и идеологии. На сегодняшний день спектр работ, посвящённых истории Суэцкого канала, его геополитическому и экономическому значению, интересам западных стран и позициям Египта, очень широк. Вместе с тем тема культурного потенциала Суэцкого канала и мировоззренческих основ его строительства все еще требует детального исследования. В представленной статье, на основе концепции

ориентализма Э. Саида и в рамках исторического анализа взаимодействия Запад-Восток, выявляются научно-идеологические и культурно-духовные аспекты строительства Суэцкого канала. Анализируются исторические сведения по воздвижению канала во времена фараонов, Ахеменидской державы, арабского халифата, исследуется идея Сен-Симона и его сторонников по строительству Суэцкого канала. На основе исторических документов рассматриваются социокультурные вопросы, такие как миграционные волны, осуществление паломничества через Суэцкий канал, а также анализируются возникновение городов и влияние на изменение этнического состава страны.

Ключевые слова: Египет, Восток, ориентализм, индустриализация, цивилизация, Суэцкий канал, социокультурное влияние, дихотомия Запад-Восток.

THE IDEAS FOR BUILDING THE SUEZ CANAL AND ITS ROLE IN THE INTERACTION OF WESTERN AND EASTERN CULTURES

Abstract

The construction of the Suez Canal, which holds special significance in international economics and geopolitics, represents an idea, that originated in ancient world history and was brought to reality through scientific and technological progress. It reflects the interaction between the West and the East, which became practically feasible thanks to the study of ancient Egyptian civilization manuscripts by European researchers. In addition, to freight transportation, the Suez Canal- is an important hub and a vivid expression of culture and ideology. To this day, the range of works dedicated to the history of the Suez Canal, its geopolitical and economic significance, the interests of Western countries, and the positions of Egypt is very broad. At the same time, the theme of the cultural potential of the Suez Canal and the ideological foundations of its construction still requires detailed research. In the presented article, based on Edward Said's concept of Orientalism and within the framework of the historical analysis of the West-East dichotomy, the scientific-ideological and cultural-spiritual aspects of the construction of the Suez Canal are identified, and the ideas of Saint-Simon and his supporters regarding the Suez Canal are examined. Based on documents from the archive of the foreign policy of the Russian Empire and documents from the Suez Canal Company, published on the official website of the French National Library, sociocultural issues such as migration waves, the implementation of pilgrimage through the Suez Canal, and the emergence of cities and their influence on the change in the ethnic composition of the country are analyzed.

Key words: Egypt, East, orientalism, industrialization, civilization, Suez Canal, socio-cultural influence, West-East dichotomy.

REFERENCES

- 1 Said E.V. Kul'tura i imperializm. [Culture and Imperialism] Sankt-Peterburg. 2012. .733 s. [in Russian]
- 2 Karabell Z. (2003) Parting the Desert: The creation of the Suez Canal. New York. 280 p. [in English]
- 3 Huber V. (2013) Channelling Mobilities Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869–1914. New York. 363 p. [in English]
- 4 Bonin H. (2010) History of the Suez Canal Company: 1858-1960 between controversy and utility. Geneve. 573 p. [in English]
- 5 Piquet C. (2009) Histoire du canal de Suez. Paris. 372 p. [in English]
- 6 Said E.V. Orientalizm: zapadnye koncepcii vostoka. [Orientalism: Western Conceptions of the Orient] Sankt-Peterburg. 2006. 637 p. [in Russian]
- 7 Hoffmeier, James. (2021) The Hebrew Exodus from and Jeremiah's Eisodus into Egypt in the Light of Recent Archaeological and Geological Developments. Tyndale Bulletin. Vol. 72. P. 73-95. [in English]
- 8 Kuran Karim: kazaksha magyna zhane tusinigi [The Holy Quran: meaning and interpretation in Kazakh] Fahd patshanyyn Kuran sharif basym kombinaty.1991. 604 p. [in Kazakh]
- 9 Redmount, Carol A. The Wadi Tumilat and the «Canal of the Pharaohs. Available at: — URL: https://www.academia.edu/33626142/RedmountWadiTumilatandCanalofPharaohs_pdf [in English] (accessed 10.05.2024)
- 10 Megalommatis Sh. Darius the Great's Suez Inscriptions: Birth Certificate of the Silk Roads. Available at: — URL: https://www.academia.edu/43492808/Darius_the_Greats_Suez_Inscriptions_Birth_Certificate_of_the_Silk_Roads [in English] (accessed 17.09.2024)
- 11 Salah Al Tijani Hamoudi. Caliph Umar's Handling of The Problem of Hunger During The Famine Year. Available at: — URL: <https://ideas.repec.org/a/abd/kauiea/v1y1989i1no12p85-109.html> [in English] (accessed 10.05.2024)
- 12 Torrey Ch. C. The history of the conquest of Egypt, North Africa and Spain : known as the Futūh Misr of Ibn 'Abd al-Hakā by Ibn 'Abd al-Hakām. Available at: — URL: <https://archive.org/details/historyofconques00ibna> [in English] (accessed 10.05.2024)

- 13 Lesseps F. (1869) *Origines du Canal de Suez*. Paris: C. Marpon et E. Flammarion. 224 p. [in English]
- 14 Finkel' K. *Istoriya Osmanskoy imperii. Videnie Osmana [History Ottoman Empire Osman's Vision]* /Per. s anglijskogo. K. Alekseeva, Yu. Yablokova. Moskva. 2014. 829 p. [in Russian]
- 15 Philippe Conrad *Le canal de Suez, une histoire plurimillénaire*. 2003. Available at: — URL: https://www.clio.fr/bibliotheque/pdf/pdf_le_canal_de_suez_une_histoire_plurimillenaire.pdf [in English] (accessed 06.08.2024)
- 16 Saul S. *La France et l'Égypte de 1882 à 1914*. Paris: Institut de la gestion publique et du développement économique, Comité pour l'histoire économique et financière de la France. Available at: — URL: <https://books.openedition.org/igpde/746> [in English] (accessed 17.08.2024)
- 17 Levallois M. *Les saint-simoniens en Égypte*. Available at: — URL: <https://journals.openedition.org/sabix/1110> [in English] (accessed 12.09.2024)
- 18 Virginskij V. *Sueckij kanal (Istoricheskaya spravka) [Suez Canal (Historical background)]* *Istoricheskij zhurnal*. №7. 1940. P. 52-59. [in Russian]
- 19 Lesseps F. (1876) *The Suez canal. Letters and documents descriptive of its rise and progress in 1854-1856*. London. 311 p. [in English]
- 20 Ar-Rafii Abdarrahman. *Asr Ismail [Ar-Rafi Abd ar Rahman. Asr Ismail Cairo]*. 1989. 595 p. [in Russian]
- 21 AVP RI, f. 149 Tureckij stol, op. 502/1, d. 2415 [in Russian]
- 22 AVP RI, f. 149 Tureckij stol, op. 502/1, d. 2419 [in Russian]
- 23 AVP RI, f. 149 Tureckij stol, op. 502/1, d. 1501 [in Russian]
- 24 Turekulova Zh.E., Zhumabekov M.U. *Kolonial'naya ideologicheskaya evropejskih derzhav v Egipte i mirovozzrencheskie osnovy stroitel'stva Sueckogo kanala [The colonial ideology of the European powers in Egypt and the ideological foundations of the construction of the Suez Canal]* *Izvestiya Vuzov Kyrgyzstana*. № 2. 2020. P. 86-91. [in Russian]

Information about authors:

Zhuldyz Turekulova – **corresponding author**, doctor PhD, associate professor of the Department of “Political” science, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: turkulova74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Madyar Zhumabekov - candidate of historical sciences, associate professor of the Department of “Political” science, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: jumabek-777@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3551-3096>

Информация об авторах:

Жұлдыз Түрекулова – **основной автор**, доктор PhD, доцент кафедры «Политология» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: turkulova74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Мадьяр Жұмабеков – кандидат исторических наук, доцент кафедры «Политология» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: jumabek-777@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3551-3096>

Авторлар туралы ақпарат:

Жұлдыз Түрекулова – **негізгі автор**, PhD доктор, «Саясаттану» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: turkulova74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Мадьяр Жұмабеков – тарих ғылымдарының кандидаты, «Саясаттану» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jumabek-777@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3551-3096>

R. Izmagambetova*

Sakarya University
Sakarya, 54050, Turkey

*e-mail: izm_78@mail.ru

INVESTIGATION OF THE ADAPTATION OF KAZAKHSTAN STUDENTS AT SAKARYA UNIVERSITY TO THE TURKISH EDUCATION SYSTEM

Abstract

This study examines the perceptions and experiences of Kazakhstani students regarding their educational experiences and social integration processes in Turkey. Utilizing a mixed-methods approach, data was collected through a questionnaire containing both multiple-choice and open-ended questions and analyzed using both quantitative and qualitative methods. The research focuses on students' experiences in Turkey, the challenges they face, their social integration processes, and their recommendations for university management. The study is valuable for understanding Kazakhstani students' educational experiences in Turkey and identifying their needs. It aims to raise awareness about measures that can be taken to improve student's educational experiences and support their social integration. Findings from the research indicate that students generally do not face difficulties in making friends in Turkey and do not feel alienated. However, the duration of adaptation to the education system varies, and students experience the most difficulty in learning Turkish vocabulary and using academic Turkish. Effective communication with peers and instructors, as well as supportive environments, are emphasized by students.

Key words: social integration, educational process, adaptation, foreign students, academic language.

Introduction

There are many studies devoted to the processes of social integration of international students. Some of these studies focused on the cultural aspect, some on the psychological aspect, and some were directly devoted to the academic integration of international students.

What is evident in these studies is the focus on the most common problems faced by international students. The lack of language skills and its impact on academic performance deserves special attention. Guchlu conducted a study of the problems of adaptation of foreign students studying at the graduate school of the University of Pittsburgh and showed the influence of language on the problems of social adaptation of students [1].

Fluency in English is an important indicator of students' adaptation to a new environment. Research shows that the more often students use English, the higher their level of social adaptation. When students can communicate fluently with their classmates in English, they adapt more easily to a new environment and establish new relationships. This improves student academic performance. The language issue is important not only for international students but also for children from immigrant families or people born in the host country but experiencing language difficulties. For example, in a study conducted by Shahin, it was revealed that insufficient knowledge of the German language by students of Turkish origin in Germany negatively affects their academic success [2]. Similar results were later confirmed in other studies. Thus, the language deficit was identified as a factor negatively affecting the academic performance of Turkish students. This finding is consistent with broader research indicating that international students often encounter psychological challenges due to a lack of language proficiency. Lack of language proficiency creates a feeling of inferiority in students, which makes them feel deprived and their motivation decreases. In this study, it was shown that social isolation, loneliness, and depression were identified among the psychological problems faced by students. In addition, it is argued that

the feeling of loneliness arising from a language deficit significantly affects student academic performance.

Gurbuz and Gulech studied the opinion of foreign students studying undergraduate and graduate studies in Turkey about learning the Turkish language [3]. In their opinion, the study of the Turkish language by foreign students is considered an essential element of adaptation to life in Turkey. In addition to language problems, among the problems faced by international students, there are also economic difficulties. Living in a foreign country, international students often face economic problems, such as the high cost of renting housing and expensive local restaurants. During the research, it was found that some students were forced to look for work due to insufficient scholarships and therefore could not devote enough time to their studies. This situation is considered to be one of the reasons for the failure of some students. International students enrolled in the universities of foreign countries not only study in a different field but also interact with a different culture and encounter different ways of thinking by participating in various activities in local communities.

Problems of social integration of foreign students in Turkey

While these challenges are common to international students worldwide, the specific context of studying in Turkey presents its own unique set of difficulties. Turkey's deep history and rich culture have led to an increasing number of international students choosing to pursue higher education in the country in recent years. However, the process of studying foreign students in Turkey also includes the process of adapting to Turkish society and culture. During this process, international students face various difficulties. The problems associated with the social integration of foreign students in Turkey, as a rule, consist of difficulties related to language, financial problems, academic difficulties, and socio-cultural adaptation.

In the study of Gyuchly, various factors were identified, such as language problems, financial difficulties, and problems with academic and sociocultural adaptation. In general, in the process of social integration, expectations such as learning the rules of a new country, knowledge of a common language, and communication come to the fore [1]. Perhaps the most important of these expectations is language learning, but this process is fraught with serious difficulties because learning a language takes time. Previous studies have shown that good language learning is directly related to student academic success. It was stated that although students from the Turkic republics speak Turkish, they speak and understand well, but have difficulty writing. Although the language used in the Turkic republics and Turkey is similar, students from the Turkic republics also experience some language adaptation problems. For this reason, for international students to integrate into life in Turkey, it is first necessary to learn Turkish well. Elma, Kiroglu, and Kesten, in their study on language and education problems of foreign students studying in Turkey, found that foreign students have problems with proper and comfortable self-expression when communicating with Turks. It was noted that these difficulties stem from both the inadequacy of the Turkish language and cultural differences [4].

Another study found that one of the biggest problems for international students studying in Turkey is academic performance. This problem is followed by economic difficulties. Although they are not very high, pressure and discrimination are also among the problems faced by international students [5]. Students' academic success depends not only on the language. Students who are forced to work due to economic problems cannot attend classes, which also negatively affects their academic success [1. – 106]. The combined impact of language barriers, financial constraints, and the pressure to succeed academically can also take a toll on students' mental well-being. As a result, in addition to the problems related to language and economic situations faced by students, psychological problems have also garnered significant attention from researchers.

Social harmony

The concept of adaptation appears in various studies with different definitions [6]. This concept is particularly relevant when considering the experiences of ethnic groups and individuals,

as adaptation enables them to participate fully in various aspects of society, such as profession, culture, school, and education.

In the glossary of migration terms of the International Organization for Migration (IOM), the concept of adaptation is defined as the process of accepting immigrants into the society to which they are sent, both as a group and individually. Since the concept of social adaptation is also flexible in terms of its content and functions, it is difficult to give a general definition. However, in general, it is explained as an individual's perception of changes around him and adaptation to innovations. In other words, the fact that an individual exhibits behavior per the expectations and opinions of people in the environment in which he is located, and is not excluded by society, is an indicator of social [7].

In the context of globalization, the development of technology, and communication networks, studying abroad is becoming increasingly popular among young people. However, along with academic success, students studying abroad face many sociological and psychological problems. Psychological and social adaptation to life in a new culture, university studies, and academic success are of great importance, and this process requires additional effort. Students who cannot achieve this harmony experience high levels of stress [8]. For this reason, the social adaptation of students is just as important for their academic success as their education.

Socio-cultural adaptation

While the concept of adaptation is defined as the process of accepting immigrants into the social order of the society to which they have just moved, both as a group and as individuals, the concept of sociocultural adaptation refers to a more social situation and touches on broader issues such as the daily life cycle of an individual [7. – 25]. In other words, it is a process in which immigrants from different societies and an established society enter into cultural exchange with each other, respect each other's cultures, and achieve synthesis without destroying socio-cultural existence through mutual communication and interaction (Aksoy, 2012) [9]. People trying to adapt to a new culture may encounter problems with communication, eating and drinking habits, clothing choices, maintaining social status, and establishing their identity during this process.

Stages of the cultural adaptation process

The process of cultural adaptation can be defined as the efforts of individuals and communities to rebuild their lives and create a more satisfying life for both sides. The migrating minority group becomes more inclined to the culture and language of their native society and learns it better by staying in the place where they migrated. This process has a positive effect on their cultural adaptation [9]. On the other hand, it was noted that minority groups who have a lower life expectancy in the place where they migrated tend to have a lower level of cultural adaptation. Another factor influencing cultural adaptation is that members of minorities migrate to countries with better opportunities and advantages than in their own countries; this situation has a positive effect on their cultural adaptation [10]. Similarly, it was noted that the level of cultural adaptation of a minority group increases in direct proportion to the level of income and education [11]. The process of cultural adaptation goes through certain stages, and adaptation is achieved at the end of this process.

According to a study by Tutkun (2006), the process of cultural adaptation takes place in five stages:

The period of the first month: At this stage, a person experiences the excitement of getting to know a new culture. Exploring new surroundings, meeting new people, and exploring different traditions is interesting and exciting.

Hostility/aggression: In the second stage, a person realizes that he has to make more effort to adapt to a new culture. This process causes more stress than expected, and the person feels isolated or depressed. A person may feel frustrated and angry because they cannot find what they are used to in their own country.

Recovery, slow adaptation: In the third stage, a person begins to feel more comfortable as they get better acquainted with the new culture. They focus on understanding cultural differences, and his self-confidence increases. Thus, they adapt better to the new environment and begin to feel at home.

Completion of adaptation, biculturalism: At the fourth stage, a person begins to play a more active role in a new environment. They live in both a new and their own culture and can easily move from one culture to another.

Return to society: At the final stage, a person fully assimilates into a new culture. They fully integrate into the new environment, and his life becomes easier.

At the end of this process, the individual completes his cultural adaptation and can live more comfortably in his environment [12].

An important advantage for students of education in Turkey is the proximity of the culture of Kazakhstanis, and this makes the process of adaptation easier. It allows students to interact with the population much easier, faster, and more effectively, which directly has a positive impact on the future of Kazakhstani students. The next important advantage in the education in Turkey section is the proximity of the culture of Kazakhstanis to Turkish citizens, which makes the adaptation process easier and allows students to interact much easier, faster, and more effectively with the local population, make new acquaintances and business connections, which directly positively affects the future career of Kazakhstani students.

The next important advantage in the education in Turkey section is the proximity of the culture of Kazakhstanis to Turkish citizens, which makes the adaptation process easier and allows students to interact much easier, faster, and more effectively with the local population, make new acquaintances and business connections, which directly positively affects the future career of Kazakhstani students.

In modern conditions of the development of the world community, a single organization will allow all Kazakhstani students, regardless of their place of study and residence, to realize their rights and interests, including the right to self-realization. In addition, Astana hosts the annual meeting of Kazakhstani student organizations abroad, organized by the Bolashak Association in partnership with the Center for International Programs JSC with the support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the Nur Otan Party. The purpose of the meeting is to bring together young activists to share experiences, knowledge, and ideas. Thus, Kazakhstani student organizations abroad hold image events aimed at increasing the country's recognition in the world, familiarizing foreign citizens with modern Kazakhstan, the potential and capabilities of the country, culture and traditions of the Kazakh people. Such associations of compatriots abroad play an important role in the successful adaptation of students to foreign cultures. A large-scale organization with state support, in our opinion, is the most stable and win-win option, a fulcrum for Kazakhstani students abroad. As a result, it is considered necessary to help as many students in Kazakhstan and abroad as possible to learn about this organization. Therefore, in our work, we often mention the KazAlliance association as one of the factors that can help and support our students abroad. To do this, within the framework of cooperation with international centers to obtain information about existing student programs, we have developed special posters and business cards from which students traveling abroad could get brief information about some associations of Kazakhstani students. Among the conditions influencing adaptation, factors that promote or hinder adaptation in another culture should be taken into account. First of all, the following factors should be mentioned. 1. The degree of similarity or difference between cultures. To assess the degree of cultural similarity, various cultural distance indices are used, which usually include language, religion, family structure, climate, food, and clothing.

The results of numerous studies indicate that the degree of severity of "cultural shock" positively correlates with cultural distance [6]. 2. Features of the culture to which the migrant or

"visitor" belongs. Thus, there is evidence (for example, statistics on suicide of foreigners in France) that the Japanese face great difficulties in the process of adaptation. This can be explained by the ritualized behavior characteristic of Japanese culture and the strong concern of Japanese "visitors" that they behave incorrectly since they do not know the "code of conduct" in the host country [7]. 3. The peculiarities of the host country, first of all, how the "hosts" exert an acculturation influence on visitors. Pluralistic societies are characterized by greater tolerance towards cultural diversity than monistic ones. It is easier to adapt in countries where the policy of multiculturalism has been proclaimed in recent years.

Materials and methods of research

This study employs a mixed-methods approach to explore the experiences of students who came to Turkey for higher education and are currently studying at Sakarya University. The research aims to understand their satisfaction with life in Turkey and their educational experiences. Data collection involved a multiple-choice survey and open-ended questions, allowing for both quantitative and qualitative analysis. This comprehensive approach leverages the strengths of both methods to gain a deeper understanding of the research questions. The data was presented in its raw form, without any manipulation or attempts to influence the findings. The research questions guiding this study are as follows:

Research question 1: Is there a relationship between the level of Turkish language proficiency and the experience of education in Turkey?

Research question 2. Does the difficulty of adapting to the Turkish education system decrease as the length of residence in Turkey increases?

Research question 3: Is there a positive relationship between the level of social integration into university life and overall satisfaction with education in Turkey?

Research question 4: Is there a positive relationship between overall satisfaction with education in Turkey and the university assessment system?

Research question 5. Do students who evaluate the university assessment system more positively feel that the university provides them with more support?

Research question 6. Do students who feel that the university provides them with great support rate their level of social integration into university life more positively?

Research question 7. Does the frequency of communication between students and teachers outside of classes increase as the stress associated with classes increases?

A sample from the study

The universe encompasses the largest group to which the study's results can be generalized. In other words, the target population represents the universe. The sample of this study consists of Kazakhstani students living in Sakarya and studying at Sakarya University. The sample is the smallest representative portion of the universe that allows for concluding the entire population. 50 students were selected for this study using the snowball sampling method.

Data collection tools

The survey was used as a data collection tool in the study. The survey consists of 26 questions divided into 3 sections. The first section includes questions about the demographic characteristics of the participants. The second section includes multiple-choice questions to assess the attitude of students towards the education system in Turkey. The third section includes questions about the social adaptation of participants and the cultural shock they experienced.

Data analysis and interpretation

The results obtained during the study were analyzed using the SPSS program (Standard Program for Social Sciences) for Windows 22.0. Descriptive statistics and correlation analysis were performed to verify the results, and Cronbach's alpha test was applied to verify reliability. Graphs or charts were created to visualize the results.

The open-ended questions were subjected to content analysis using the Maxqda 2020 program, where conceptual maps were created to address the research questions. The frequency

levels of main topics and subtopics were visualized through a code distribution model for each variable.

This research focuses on the experiences of Kazakh students in Turkey, the difficulties they face, their social adaptation processes, and their recommendations to university administrations. Seven questions were sought within the scope of the research.

If we analyze the qualitative data of the study, the participants stated that they had made friends in Turkey without any difficulties. The participants stated that they did not feel like strangers in Turkey. The subtopics related to the process of adaptation to the education system in Turkey and the duration of adaptation of participants to the education system vary, which shows that they have different personal experiences, and some of them find it more difficult to adapt. This map is supported by a conceptual map on the topic of difficulties encountered in adapting to teaching methods in Turkey, and methods of overcoming them, it can be said that the participants, as a rule, did not experience any difficulties or did nothing, but used various strategies such as focusing on language development and getting help from teachers. On the other hand, in the section "The most difficult elements of the Turkish language during training", the participants experienced the greatest difficulties in learning vocabulary and using academic Turkish. In the section "Elements contributing to the social integration of participants", empathy and open communication are highlighted as important elements contributing to effective communication between students and their friends and teachers and their social integration. Finally, when the participants were asked to make recommendations to university administrators, they paid special attention to issues such as cultural adaptation and integration programs, as well as academic leadership. As a result, this study showed that it is possible to raise awareness about the educational experience of Kazakhstani students and the processes of social adaptation in Turkey, about what students need and what can be done for them.

Results and its discussion

This study explores the experiences of Kazakhstani students in Turkey, including their challenges, social adaptation processes, and recommendations for university management. Seven research questions were addressed in this study. The first question is as follows: "Is there a relationship between knowledge of the Turkish language and the experience of education in Turkey?" The study found no significant relationship between Turkish language proficiency and the overall educational experience or satisfaction in Turkey.

The second research question examined whether the difficulty of adapting to the Turkish education system decreases with a longer duration of stay in Turkey. The findings indicate no significant relationship between the length of residence and adaptation challenges.

The third question explored the relationship between social integration into university life and overall satisfaction with education in Turkey. The results suggest that as the level of social integration increases, so does overall satisfaction with the educational experience.

Conclusion

The fourth question investigated the relationship between overall satisfaction with education in Turkey and the perception of the university assessment system. The study found that higher satisfaction with education in Turkey correlates with a more positive view of the university's assessment system.

Another question addressed in the study was: "Do students who perceive greater university support also report higher levels of social integration into university life?" The findings confirm this positive association.

Analyzing the qualitative data, participants reported making friends easily in Turkey and not feeling like outsiders. However, the duration of their adaptation to the education system varied, highlighting diverse personal experiences and challenges. While some participants indicated facing difficulties with vocabulary and academic Turkish language, most employed strategies such as focusing on language development and seeking help from teachers to overcome these obstacles.

In conclusion, this study sheds light on the educational experiences and social adaptation processes of Kazakhstani students in Turkey. It highlights the importance of university support and language proficiency in facilitating successful integration and academic achievement. These findings can inform university policies and practices aimed at enhancing the experiences of international students.

REFERENCES

- 1 Strong, N. (1996). Adaptation problems of foreign students. Hacettepe University Journal of Faculty of Education 12. P. 101-110. <http://efdergi.hacettepe.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/1272-published.pdf>
- 2 Shahin B. (2010). Turks in Germany. Ankara: Phoenix Publishing House, 271 Pages. P. 255-262 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637261>
- 3 Gurbuz, Rabia. And laugh, Ishmael. (2016). The Opinions of Foreign Students Studying in Turkey about Turkish: The Case of Sakarya University. Sakarya University Journal of Education, 6/2 (August/August 2016) P.141-153. DOI: <http://dx.doi.org/10.19126/suje.18712>.
- 4 Kiroglu, K., Kesten, A., & Apple, C. (2010). Sociocultural and Economic Problems of Foreign Undergraduate Students Studying in Turkey. Mersin University Journal of Faculty of Education, Volume 6, Issue 2. December 2010. P.26-39. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mersinefd/issue/17376/181441>
- 5 Snoubar, Y. (2017). Problems and social work requirements of international students studying in Turkey. International Journal of Social Research. 10 (50). P. 800-808 <https://scholar.google.com.tr/citations?user=vyb94gcAAAAJ&hl=tr>
- 6 Boyraz, A. (2021). The perspectives of foreign university students on education in Turkey: The case of Gaziantep province (master's thesis) Hasan Kalyoncu University Department of Political Science And International Relations, Gaziantep. P.1-153 <https://openaccess.hku.edu.tr/xmlui/handle/20.500.11782/3851>
- 7 Gunner, E, and Big, T. (2020). Indicators of Social Cohesion in the Context of Migration. Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences of Aksaray University. 12(1). P. 23-34. <http://aksarayiibd.aksaray.edu.tr/tr/pub/issue/53774/662756>
- 8 Ongan, T. N. (2013). Social Adaptation Assessment of the Class Consequences of the Social Capital-Oriented Development Approach. Work and Society. (1). P. 211-228. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71793/1155195>
- 9 Maydell-Stevens, E., Masgoret, A. M., Ward, T. (2007). Problems Of Psychological and Sociocultural Adaptation Among Russian Speaking Immigrants In New Zealand. Social Policy Journal of New Zealand. (30). P. 178-198. <https://www.msd.govt.nz/about-msd-and-our-work/publications-resources/journals-and-magazines/social-policy-journal/spj30/30-problems-psychological-sociocultural-adaptation-russian-immigrants-p178-198.html>
- 10 Güngör, D. (2014). Psychological Integration and Adaptation in Second-Generation European Turks: A Comparative Review Based on Two-Dimensional Acculturation. Turkish Psychological Articles. (17) P. 16-31 <https://psycnet.apa.org/record/2014-56244-003>
- 11 Ataca, B. ve Berry, J.W. (2002). Psychological, Sociocultural, and Marital Adaptation Of Turkish Immigrant Couples In Canada. Int J Psychol. (37). P. 13-26.
- 12 Your passion, D.F. (2006). The Adaptation Problems of Turkish Students at Kyrgyzstan-Turkey Manas University. Manas University Journal of Social Sciences. 8(15). P. 255-267 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49951/640215>

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕРДІҢ САКАРЬЯ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ТҮРІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ БЕЙІМДЕЛУІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандық студенттердің Түркиядағы білім беру тәжірибелері мен әлеуметтік интеграциялық процестеріне қатысты түсініктері мен тәжірибелері қарастырылады. Аралас әдістер тәсілін қолдана отырып, деректер бірнеше таңдау және ашық сұрақтарды қамтитын сауалнама арқылы жинақталды, сандық және сапалық әдістер арқылы талданды. Мақалада студенттердің Түркиядағы тәжірибесіне, олардың алдында кездесетін қиындықтарға және университетке бейімделу бойынша ұсыныстар берілген. Зерттеу Қазақстандық студенттердің Түркиядағы білім беру тәжірибелерін түсіну және олардың қажеттіліктерін анықтау үшін құнды. Мақала мақсаты студенттердің білім беру тәжірибесін жақсарту және олардың әлеуметтік интеграциясын қолдау үшін қабылдануы мүмкін шаралар туралы ақпараттарын арттыру болып табылады. Мақалада зерттеудің нәтижелері студенттердің Түркияда дос табуда қиындықтарға тап болмайтынын және өздерін бөгде сезінбейтіні баяндалады. Алайда білім беру жүйесіне бейімделу процесі ұзақ және студенттер түрік лексикасын үйренуде және академиялық түрік тілін пайдалануда ең көп қиындықты бастан кешіретіні баяндалады. Сонымен бірге студенттердің құрдастарымен және

оқытушылармен тиімді қарым-қатынасқа түсуге және өзіне қолайлы ортаға ұмтылу жағдайларына ерекше назар аудару керектігі айтылады.

Негізгі сөздер: әлеуметтік интеграция, білім беру процесі, бейімделу, шетелдік студенттер, академиялық тіл.

ИССЛЕДОВАНИЕ АДАПТАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ САКАРЬЯ К ТУРЕЦКОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются взгляды и практики казахстанских студентов в отношении образовательных практик и процессов социальной интеграции в Турции. Используя смешанный метод, данные были собраны с помощью анкеты с несколькими вариантами ответов и открытыми вопросами и проанализированы с использованием количественных и качественных методов. В статье представлены рекомендации о том, как студенты могут адаптироваться к своему опыту в Турции, к проблемам, с которыми они сталкиваются, и к университету. Исследование полезно для понимания образовательного опыта казахстанских студентов в Турции и определения их потребностей. Цель исследования - повысить информированность учащихся о мерах, которые могут быть приняты для улучшения образовательного опыта и поддержки их социальной интеграции. В статье сообщается, что результаты исследования показывают, что учащиеся не испытывают трудностей с поиском друзей в Турции и не чувствуют себя незнакомцами. Однако процесс адаптации к системе образования долгий, и, как сообщается, учащиеся испытывают наибольшие трудности при изучении турецкой лексики и использовании турецкого языка в академических целях. В то же время говорится, что особое внимание следует уделять условиям эффективного взаимодействия учащихся со сверстниками и учителями и стремления к созданию комфортных условий для себя.

Ключевые слова: социальная интеграция, образовательный процесс, адаптация, иностранные студенты, академический язык.

REFERENCES

- 1 Strong, N. (1996). Adaptation problems of foreign students. Hacettepe University Journal of Faculty of Education 12. P. 101-110. <http://efdergi.hacettepe.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/1272-published.pdf> [in English]
- 2 Shahn B. (2010). Turks in Germany. Ankara: Phoenix Publishing House, 271 Pages. P. 255-262 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637261> [in English]
- 3 Gurbuz, Rabia. And laugh, Ishmael. (2016). The Opinions of Foreign Students Studying in Turkey about Turkish: The Case of Sakarya University. Sakarya University Journal of Education, 6/2 (August/August 2016) P.141 153. DOI: <http://dx.doi.org/10.19126/suje.18712> [in English]
- 4 Kiroglu, K., Kesten, A ., & Apple, C. (2010). Sociocultural and Economic Problems of Foreign Undergraduate Students Studying in Turkey. Mersin University Journal of Faculty of Education, Volume 6, Issue 2. December 2010. P.26-39. <https://dergipark.org.tr/pub/mersinefd/issue/17376/181441> [in English]
- 5 Snoubar, Y. (2017). Problems and social work requirements of international students studying in Turkey. International Journal of Social Research. 10 (50). P. 800-808 <https://scholar.google.com.tr/citations?user=vyb94gcAAAAJ&hl=tr> [in English]
- 6 Boyraz, A. (2021). The perspectives of foreign university students on education in Turkey: The case of Gaziantep province (master's thesis) Hasan Kalyoncu University Department of Political Science And International Relations, Gaziantep. P.1-153 <https://openaccess.hku.edu.tr/xmlui/handle/20.500.11782/3851> [in English]
- 7 Gunner, E, and Big, T. (2020). Indicators of Social Cohesion in the Context of Migration. Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences of Aksaray University. 12(1). P. 23-34. <http://aksarayiibd.aksaray.edu.tr/tr/pub/issue/53774/662756> [in English]
- 8 Ogan, T. N. (2013). Social Adaptation Assessment of the Class Consequences of the Social Capital-Oriented Development Approach. Work and Society. (1). P. 211-228. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71793/1155195> [in English]
- 9 Maydell-Stevens, E., Masgoret, A. M., Ward, T. (2007). Problems Of Psychological and Sociocultural Adaptation Among Russian Speaking Immigrants In New Zealand. Social Policy Journal of New Zealand. (30). P. 178-198. <https://www.msd.govt.nz/about-msd-and-our-work/publications-resources/journals-and-magazines/social-policy-journal/spj30/30-problems-psychological-sociocultural-adaptation-russian-immigrants-p178-198.html> [in English]
- 10 Güngör, D. (2014). Psychological Integration and Adaptation in Second-Generation European Turks: A Comparative Review Based on Two-Dimensional Acculturation. Turkish Psychological Articles. (17) P. 16-31 <https://psycnet.apa.org/record/2014-56244-003> [in English]

11 Ataca, B. ve Berry, J.W. (2002). Psychological, Sociocultural, and Marital Adaptation Of Turkish Immigrant Couples In Canada. Int J Psychol. (37). P. 13-26. [in English]

12 Your passion, D.F. (2006). The Adaptation Problems of Turkish Students at Kyrgyzstan-Turkey Manas University. Manas University Journal of Social Sciences. 8(15). P. 255-267
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49951/640215> [in English]

Information about authors:

Ryskul Izmagambetova – doctoral student at Sakarya University, Faculty of Social Sciences, Sakarya, Turkey

E-mail: izm_78@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Информация об авторах:

Рыскуль Измагамбетова – докторантка факультета социальных наук университета Сакарья, г. Сакарья, Турция

E-mail: izm_78@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысқұл Измагамбетова - Сакарья университеті әлеуметтік ғылымдар факультетінің докторанты, Сакарья қ. Түркия

E-mail: izm_78@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Ch. Pandya¹, S.S. Kulmagambetova^{2*}, A.Kh. Gatauova³, G.K. Shambilova⁴

¹Dev Sanskriti University Vishwavidyalaya
Haridwar, 249411, India

²M. Utemissov West Kazakhstan University
Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan

³Lyceum "Bilim-Innovation"
Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan

⁴Atyrau Oil and Gas University named after S. Utebayev
Atyrau, 060027, Republic of Kazakhstan

*e-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

FORMATION LEARNERS' COMMUNICATIVE COMPETENCIES THROUGH DIDACTIC GAMES

Abstract

This article gives a conceptual apparatus of communicative competencies from different points of view and identifies active forms and methods of teaching English. One of the active forms of teaching English is games, the article contains an experiment in which didactic games are applied to practical classrooms to form the communicative competencies of learners. The research aims to ensure the effectiveness of the application of didactic games in English language lessons. The object of the research is the educational process of learners' communicative teaching in English language lessons. The subject of research is the conditions for the formation of communicative competencies in English language lessons. The conditions for the formation and development of learners' communicative competencies are thinking, communication, and personality. Research methods were applied - the average level of education of a specialized school was chosen as an experimental class. At the beginning of the experiment, a cross-sectional survey for learners, the results of the quiz were put in the table of S.F. Shatilov. During the research phonetic, grammar, and lexical games were applied in English language lessons. At the end of the research was made the final cross-sectional survey, and the results were put according to the table, based on which the dynamics of the growth of learners' communicative competencies had been figured out. The theoretical significance of the research lies in the fact that the teacher develops self-esteem, and increases the potential for the creativity of the learners person. The practical significance of the research lies in the fact that the game introduces learners to the communicative process, thereby motivating them to develop educational activities.

Key words: concept, formation, communicative competencies, linguistic competence, communicative approach, interaction, didactic games, experimental study.

Introduction

Nowadays, one of the purposes of teaching the English language is the formation of communicative competencies in foreign languages thus the essence of English language teaching is to form communicative competencies of learners, i.e. the communicative skills to keep interpersonal and intercultural communication with native speakers. Linguistic researchers note that the concept of communicative competence has been identified by many researchers. According to Noam Chomsky, any language is just a system of rules. Children are born with innate communicative skills to acquire language, developing their native language before attending school. A child's organism contains a mechanism responsible for learning to speak a language. In other words, communicative competence is always with a child's birth, he could acquire any language if people around him speak that language. Famous scientist Dell Hymes said in his work that any learner can gain communicative competence as to when to speak, when not to speak, and what to speak about and with whom, where, why, and in what manner. To get such competence a learner should be in a community, and have some motives, needs, and issues in action that are itself a renewed source of motives, interests, needs, and experience. Dell Hymes considered the term competence for use to be equated with competence for grammar. Within the developmental matrix, students acquire not only the knowledge of the sentences but also the gain knowledge of a

set of ways in which sentences are used. When learners have experience of speech acts they develop a general theory of the speaking appropriate in their community. Communicative competence is defined as the ability to convey and understand messages effectively and appropriately in various contexts and situations. According to Dell Hymes competence should be considered as a register of grading human capabilities. It means how a human can use knowledge of a language in different circumstances [1]. Concerning foreign language lessons we should take “knowledge” as a “foreign language acquisition” which is taught in lessons and which is going to be applied by learners in different circumstances. Language is defined as the capacity to construct grammatically exact forms and syntactic constructions and to understand sections of speech formed according to the actual practice of the English language and apply them in the sense they are used by native speakers.

The meaning of the study technology of education is to build educational knowledge as a system of tasks and develop means (prescriptions, techniques) in order, firstly, to help students understand the problem of the presented tasks (to make the problem visual), and secondly to find ways to resolve problem situations (prisoners in tasks) personally meaningful for students, and thirdly, to teach them to see and analyze problem situations, to isolate problems and tasks. The impetus in the learning process is the inconsistency between the highest level of student knowledge and the initial skill. The task creates the conditions for the manifestation of external contradictions and their translation into internal contradictions. For scholars, learning tasks act as cognitive tasks, among which various types can be distinguished: perceptual, speech, communicative, mental, etc. The task in the learning process is defined as a situation that requires some kind of action from the subject. This action is aimed at finding the unknown, based on using its connections with the known [2].

Materials and methods of research

The research aims to ensure the effectiveness of the application of didactic games in English language lessons. The object of the research is the educational process of learners' communicative teaching in English language lessons. The subject of research is the conditions for the formation of communicative competencies in English language lessons. The conditions for the formation and development of learners' communicative competencies are thinking, communication, and personality. Research methods were applied - the average level of education of a specialized school was chosen as an experimental class. The theoretical significance of the research lies in the fact that the teacher develops self-esteem, and increases the potential for the creativity of the learners person. The practical significance of the research lies in the fact that the game introduces learners to the communicative process, thereby motivating them to develop educational activities.

The criteria for the formation of communicative competencies are such as productive participation in communication in solving professional and social tasks; the ability to work in a team in different social roles and statuses; and reflection as an adequate self-assessment of oneself, assessed through pedagogical observation. The communicative competencies include linguistic, speech, linguistic, and socio-cultural competencies that reflect the formation of students' communicative competence.

The formation of students' communicative competencies through didactic games gives certain good results, increases interest in the lesson, and allows them to focus their attention on the main thing — mastering speech skills in the process of a natural situation, communication during the game. The place of play in the lesson and the time allotted to the game depend on some factors: the preparation of students, the material being studied, the specific goals and conditions of the lesson, etc. For example, if the game is used as a training exercise for the initial consolidation of the material, then it can take 15-20 minutes of the lesson. In the future, the same game can be played for 3-5 minutes and serve as a kind of repetition of the material already passed, as well as a discharge in the lesson.

The method of applying didactic learning games consists, first of all, of organizing the cognitive activity of students, in the process of which their abilities, especially creative, thinking ones, would develop. Didactic games can be grammatical, lexical, phonetic, and spelling.

The same game can be used at different stages of the lesson. But it all depends on the specific working conditions of the teacher, his temperament, and his creative abilities. It should be noted here that for all the attractiveness and effectiveness of the game method, a sense of proportion is necessary, otherwise, games will tire students and lose the freshness of emotional impact.

There are many advantages of using didactic games. Games can reduce anxiety, thereby increasing the likelihood of receiving information, and gaining new experience in the field of a foreign language, which is not always possible during a regular lesson. Didactic games encourage, entertain, educate, and promote fluency of speech.

The development of communicative competencies should take place in an environment that maximizes the involvement of all spheres of consciousness, all components of the personality. The process of acquiring knowledge should always come before entertainment in a sound, communicative way, in the center of the process should be a learner. However, the entertainment in the lessons encourages learners to get engaged in the activities and makes lessons more vivid and interesting. Just theoretical learning of grammar and vocabulary doesn't help learners to communicate, that is why contemporary education includes in itself different games in the educational process. So, one of the ways to form communicative competencies through active learning is didactic games which allow for direct inclusion of the language learning process into the model of learner's activities. This form of teaching is not only a close constituent of active learning. Its borders are open, it goes beyond the limits of active learning, supporting the useful side of the pedagogical activity as a whole. The most contemporary abroad scientists such as John Hyde, Joseph Callaghan, Jurgen Holler, and Katherine Livingstone emphasize the following features of didactic games:

- They are outer i.e. the result of the game can't be regulated;
- Unrepeated, the game can be played no matter when;
- Didactic games are followed by certain rules, which can be changed by members of the game;
- Didactic games should bring joy and satisfaction.

Methods and approaches used to teach English, competence and implement learner-activity method, which in turn, put up to the formation of communicative competencies, multicultural language personality, capable of providing a productive dialogue with other classmates to complete diversified activities with English. Practice of phonetic, grammatical, and lexical games in English language lessons allows learners to make routine work more exciting, increases their cognitive interest, and makes the learning process funny. In a game everything is equal; it is virtually practicable for a learner, even one that does not have enough solid knowledge of the language. Furthermore, a weak learner can become the first in the game: resourcefulness and skill talent are more essential than knowledge of the subject [3].

Consider the specific role of the teacher in such teaching. Authoritarian interactions are detrimental to productive learning. Therefore, the teacher must learn to take a partner position when communicating with learners [4].

Also, it is worth noting that, in gaming activities, learners often move from one place to another, it is a kind of physical exercise, they collaborate, listen to each other, or think alive, so it develops negotiation skills, certain speech patterns, and communication among learners [5]. Gaming activities are not only funny and interesting from the angle of methodic teaching, but healthy from the angle of medicine.

Didactic games seem to be particularly successful in helping learners develop problem-solving and decision-making skills and encouraging innovation. Without a doubt, gaming prompts learners to do a tremendous amount of research and inspires participants to spend an extraordinary

amount of time on task. Didactic games encourage the development of learners' qualities, ensuring the acquisition of knowledge under the influence of their interaction by increasing cooperation and activity between teachers and learners in the teaching process. In this case, by way of applying didactic games, learners improve their communicative competence, and teacher can achieve their goals.

In games, communication happens spontaneously and naturally, you can command and control others without using force, and you can form relationships that are different from those you would in real life. Didactic games and the learning process are tightly intertwined. From a cognitive perspective, these games offer a lot of value. Children mostly encounter narrow, specific mental order tasks in didactic games, which call for various intellectual operations to be used to solve them [6].

Games can be regarded as central to a language teacher's repertoire and not merely a way of passing the time. Games provide one way of helping the learners to experience language rather than merely studying it. They allow the teacher to create contexts in which the language is useful and meaningful. It is crucial to note that communicative games have contributed a positive impact on the teaching-learning process. This also implies that communicative games are expected to enhance students' enthusiasm and motivation. It gives an improvement in students' active participation, confidence, and fluency in speaking skills. In short, it can be described that the strategy of teaching and learning creates good, enjoyable circumstances and reduces the boredom and stress of the learning process [7].

Different types of role-playing games can be used in the process of forming communicative competencies in a foreign language: - imitation games - during the lesson, students' behavior in problematic situations is simulated; - operational games - it is clear, that special speech focused on practicing the performance of the action; - role-playing games with a plot (teacher-student, seller-buyer, doctor-patient; With the help of such games, students' behavior tactics, skills, and abilities to responsibly fulfill one's duties and responsibilities were improved [8].

The relevance of the topic of communicative competencies has been extensively studied so far, but the aspect of using didactic games in the formation of communicative competencies in English language lessons has not been sufficiently explored due to a lack of specific methodologies.

Results and discussions

The needs, preferences, and intentions of the learners' were identified, and the initial step was to assess the learners' initial level of English language proficiency, motivation, learning style, and cognitive abilities. These elements were used to adapt learning strategies and various activities concerning the personal needs and preferences of students, thereby ensuring their involvement, motivation, and activity throughout the educational process.

Appropriate research methods have been selected based on the needs of learners, preferences, and goals of learners, which are best suited for the formation of foreign language communicative competencies and use in various speech contexts.

Appliance activities in the classroom: the teacher should implement the designed activities in the classroom, ensuring that they are conducted in a supportive and learner-centered learning environment. This may involve using a variety of teaching techniques, such as group work, pair work, role-plays, simulations, and discussions, as well as providing students with opportunities to practice their language skills and competencies in real-life situations.

Control learners' progress and provide feedback: the teacher should monitor the learners' progress and provide them with constructive feedback on their performance; this may involve using a variety of assessment and evaluation tools, such as oral and written tests, self-assessment, peer assessment, and teacher observation, as well as providing learners with opportunities to reflect on their learning and set goals for future improvement.

Send back on the teaching process and adjust the strategies accordingly: the teacher should continually reflect on the effectiveness of the teaching strategies and activities, considering the learners' progress, feedback, and engagement; based on this send back, the teacher may need to adjust the strategies and activities to better meet the learners' needs and preferences, ensuring that they continue to develop their English language communicative competencies.

Having analyzed of psycho-pedagogical and scientific-methodical literature on the given topic it was stated the aim of the experimental-pedagogical research – was to put into practice that the appliance of didactic games in English language lessons might be an effective method in the formation of communicative competencies of learners.

The research took place in the “Bilim-Innovation” lyceum, in the middle stage of teaching. There are 11 learners in the group. This group of learners has an average level of English language preparation. Three learners have “excellent” grades, five learners have “good” grades and three learners have “satisfactory” grades. The learners are taught by the textbook *Complex Laser* for Kazakhstan by Malcolm Mann and Steve Taylor-Knowles [9].

The following methods were used: the method of observation, analysis, classification, and comparative method. At the beginning of the research, the teacher observed the learners' knowledge, by doing a quiz and putting the results according to the table of S.F. Shatilov. At the end of the research, learners were checked again to observe how far their knowledge had changed after using didactic games. During the term according to the studying program of the units “Our world”, and “Daily life and shopping” in English language lessons were applied the following grammatical, phonetic, and lexical didactic games.

Grammatical game “Find someone who...”, for unit “Our world”, this game is good for revision tenses such as Present Simple Tense and Past Simple Tense and also for asking and answering tense questions. Method of the game: the teacher gave each learner a handout. Learners could be allowed to ask up to three questions every time they communicate with their peers. If they got a yes answer, they would follow it up by proceeding to ask for details. As a follow-up teacher went through all the questions, and each student could answer a different one [10]. This game allows learners to recap tenses of the English language, and become more confident in using the right tense in different circumstances.

The phonetic game “Hidden Names” was also applied in the unit “Our World”, “Daily life and shopping”, this game is good in identifying the common sound in a group of words, it may be played in groups of up to 4-5 learners. The method of the game: The teacher gave each learner a puzzle and explained that the names of the four bloggers in the pictures were hidden in the column of words beside them. To find the names it was necessary to find the common sound that all the words in each column contain, and then put these sounds together to make the name [11]. This game improved the learner's pronunciation of different sounds and diphthongs.

The lexical game “Quick thinking” was also applied in the unit “Our world” and “Daily life and shopping”. This word association game is useful for developing and enhancing vocabulary as learners should be able to speak with a certain set of words on different topics. The method of the game: The teacher copied and cut out words and questions on handouts. Before it started, the teacher demonstrated the activity to the whole class. He wrote the following two words on the board *brave Internet* and a question *What do you think of having a blog?* He explained that the idea was to answer the question sensibly, but also try to bring on either or both of the words *brave* and *Internet*. For example, *I think that having a blog is possible on the Internet and only brave people can have it. Learners scored one point for every word used.*

According to Oxana Byrdina, Sergio Dolzhenko, and Yana Yurinova, situations for the games can be modeled in a diversified way such as posters, oral descriptions, and scenes, based on real-life situations. It is up to a teacher which method would be preferable for his class. However, it would be effective to use real communicative situations, which are fashionable to the learners, so that they could speak out their thoughts, and share their experiences. Learners solve

communicative tasks in groups or pairs, after all, they can make some conclusions in front of the classes [12].

The aforementioned games took place in every lesson of the term, taking into consideration differences in grammatical, phonetic, and lexical topics in the lessons, and were conducted to reveal the level of communicative competencies formation. The experimental research primarily took into account the program requirements for teaching the dialogic of speech in the middle stage. At this stage, learners should: interact with peers to negotiate, agree, and organize priorities and plans for classroom tasks; and describe and retell some extended stories and events.

Teaching speaking, some of the main objectives are: to ask more complex questions to get information about a growing range of general topics and some curricular topics; give an opinion at discourse level on a wide range of general and curricular topics; respond with some flexibility at both sentence and discourse levels to unexpected comments on a range of general and curricular topics; interact with peers to negotiate, agree, and arrange priorities and plans for completing classroom tasks; use appropriate subject-specific vocabulary and syntax to talk about a range of general topics, and some curricular topics. We can consider that all these objectives were obtained in the lessons through the aforementioned phonetic, grammatical, and lexical didactic games.

Table 1 shows the answers of the learners were checked and put according to the table of Sergei F. Shatilov [13]:

Table 1 – The answers of the learners according to the table of Sergei F. Shatilov

Learner's surnames and names	Quantity of pupils' phrases	Diversity of structures	Grammatically correct phrases	Phonetically correct phrases	Relevance statements to the topic
Abaev Aidar	2	-	+	+	+
BaurzhanAli	2	-	-	-	-
Gabdrashit Abilkair	4	-	+	+	+
Zhalgasbai Miras	5	+	+	+	+
Zainulliev Dinmuhammed	5	+	+	+	+
Ibatolla Rakym	1	-	-	-	-
Mendibaev Zhaskairat	3	+	+	+	+
Merekeev Sayat	3	-	+	-	-
Serik Alisher	3	+	+	+	+
Syrymov Aslan	3	-	-	-	-
Tilegen Beibarys	4	+	+	+	+
Note: Compiled by the authors					

From the results, it can be seen that not all learners have a sufficiently high level of speech skills. The table shows that almost all learners use a variety of structures in their speech, although not all reach the required number of lines (4-5 lines). Talking about grammatical patterns of speech we can say that in general, the learners' speech is not correct. Also, the table shows that learners' statements do not always correspond to the given situation. Having identified the level of communicative competence of learners we proceeded to the next stage of the research, to conduct the formative stage of the experiment to improve speech skills based on the usage of didactic games. To successfully perform this task practically we used didactic games at every lesson during the term. The final cross-sectional survey was done to identify the level of learners' communicative competence formation after applying didactic games in English language lessons.

Table 2 gives the results after applying didactic games in the lessons according to the table of S.F.Shatilov:

Table 2 - The results of applying didactic games according to the table of Sergei F. Shatilov

Learner's names and surnames	Quantity of phrases	Diversity of structures	Grammatically correct phrases	Phonetically correct phrases	Relevance of statements to the topic
Abaev Aidar	3	-	+	+	+
Baurzhan Ali	3	-	+	-	+
Gabdrashit Abilkair	5	+	+	+	+
Zhalgasbai Miras	5	+	+	+	+
Zainulliev Dinmuhammed	5	+	+	+	+
Ibatolla Rakym	2	-	-	+	-
Mendibaev Zhaskairat	4	+	+	+	+
Merekeev Sayat	4	+	+	+	—
Serik Alisher	3	+	+	+	+
Syrymov Aslan	4	-	-	-	+
Tilegen Beibarys	5	+	-	+	+
Note: Compiled by the authors					

In Figure 1, the dynamics of the growth of learners' communicative competencies have been figured out.

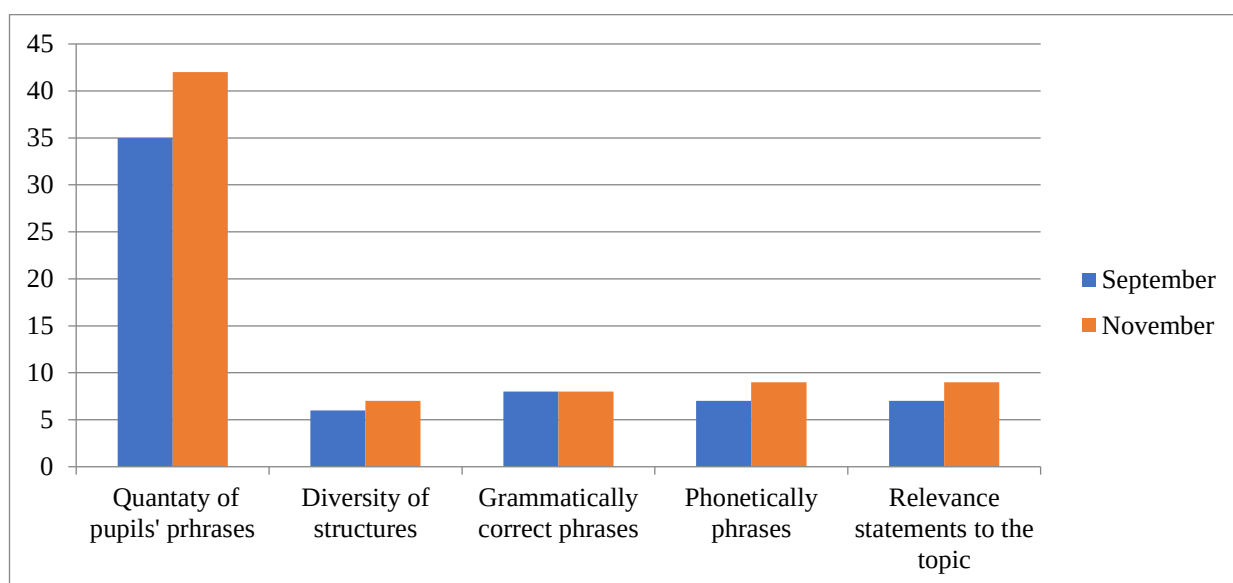

Figure 1 - The diagram of dynamics growth of learners' communicative competencies skills

Not: Compiled by the authors

Having analyzed the data in the table, it can be concluded that the level of communicative competencies has increased, and most learners have mastered speech skills at a sufficiently high level. It is also seen that nearly all pupils began to use a variety of structures in speech; the usage of different phrases in English has increased slightly. As a concerned grammatical aspect, we can say this figure has not been changed, because it is probably a bit difficult to use diversified grammatical structures in these situations. Also, the diagram illustrates the rise of phonetically right phrases of learners compared to the first table.

A comparison of the results of the initial and final stages of the research convinces us that didactic games provide the communicative competence of the learners. Learners have an opportunity to develop their personality and skills needed not only for professional work in the future but also, for routine life to communicate with other people.

Consequently, it can be stated that the hypothesis of the research that formation of communicative competence in English language lessons would be more effective under the condition of:

- the use of active learning methods;
- the use of didactic games in the lessons;
- compliance with the requirements for organizing didactic games in the learning and cognitive process.

Conclusion

1. The formation of students' communicative competencies through didactic games in English lessons is one of the forms of organization of the speech situation used for educational purposes. Didactic games are a good support for repeating and consolidating topics in English lessons. The conducted experiments in the course of the study showed the dynamics of the progress of linguistic, speech, and socio-cultural communicative competencies of students through didactic games. They can be successfully used on any topic of the course, as they include phonetic, lexical, and grammatical games. After using didactic games in the classroom, students' pronunciation of English words improved, their vocabulary was enriched and remembered, and students began to confidently use the English seasons, all this led to more confident communication with the teacher and with each other in English, as well as students developed a certain communicative competencies that they could use in the future.

2. The use of didactic games in English lessons has involved all students in the learning process, even shy students begin to actively participate in the gameplay. Students communicate with each other in English, work in a group, and begin to think in English collectively and individually. The speech and mental activity of the students became more active. The use of didactic games is not only interesting and informative but also reveals the creative, hidden abilities and talents of shy students.

3. The experiment was conducted during the first semester of the academic year, in the process of forming students' communicative competencies through didactic games, students will have to work in pairs, exchange partners, etc., only lexical topics can change, and didactic games remain as the basis.

4. The effectiveness of using research methods in the process of forming students' communicative competencies through didactic games was obvious during the experiment. Didactic materials were of paramount importance in English lessons, to increase the effectiveness of students' speech activity. The use of didactic games, along with innovative teaching methods, should be included in the curriculum to ensure that students develop the necessary linguistic, cognitive, pragmatic, reflective, and adaptive competencies for successful communication in English.

5. Summing up, we note that the study on the formation of students' communicative competencies through didactic games has shown the effectiveness of using empirical methods and approaches.

REFERENCES

- 1 Hymes, D.N. (1972) On communicative competence. Sociolinguistics. Harmondworth: Penguin. 293 p.
- 2 Kulmagambetova, S.S., Bainiyeva, K.T., Kazhenbaeva, A.E., Yelezhanova, Sh. K. (2019) *Investigación y tecnología de investigación de aprendizaje / Opción*. V. 35. No. 24. P. 1376-1388. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385
- 3 Конишева А.В. Современные методы обучения английскому языку: учеб. пос. — Минск: ТетраСистемс. — 2011. — 304 с.

- 4 Kulmagambetova, S.S., Iskindirova, S.K., Kazhiakparova, Z.S., Bainiyeva, K.T., Chinmay, P. (2016) Comparative Review of Pedagogical Technologies in the Educational Process of Higher Educational Institutions. International journal of environmental and science education. V. 11. No. 9. P. 2567-2581. doi: 10.12973/ijese.2016.707a
- 5 Böttger H., D. Költzsch (2021) Walk'n'Talk: Effects of a communicative strategy. Training, Language and Culture. V. 5, No. 4. P. 9-21. doi:10.22363/2521-442X-2021-5-4-9-21
- 6 Safarbayeva, H.Sh.(2022). The importance of didactic games in the development of communicative competencies. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies. Volume 2. Issue 11, ISSN (online): 2181-2454, doi: 10.24412/2181-2454-2022-11-339-342, Tashkent. 339 p.
- 7 Mamaraimov, D.M. (2023). Improving student's communicative competence through games. Science and Innovation International scientific journal. Volume 2. Issue 4, ISSN: 2181-3337, doi.org/10.5281/zenodo.7855418, Samarkand. 408 p.
- 8 Rsaliev, AT., Omanov, P.H., Juraqulov, G.H., Hatamova, V.Sh., Ergasheva, X. Yu.(2023). The use of didactic games in teaching English to form communicative competence among primary school students. Journal of Harbin Engineering University. Volume 44, No. 11, ISSN: 1006-7043. 872 p.
- 9 Malcolm, Mann, Steve, Taylor-Knowles, (2016). Laser for Kazakhstan Student's book. Macmillan education. 206 p.
- 10 Watcyn-Jones P. Fun Class Activities: Book 2.– Longman: Penguin Books. 2000. 91 p.
- 11 Hancock M. Pronunciation Games. Cambridge University Press, 1995. 108 p.
- 12 Бырдина О.Г., Долженко С.Г., Юринова Я.А. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции у студентов нефилологических профилей подготовки посредством Content-based Active Speaking Technology. Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. — Т. 8. — № 4. — 2018. — С. 7-25
- 13 Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе: учеб. пос. — М.: Просвещение. — 1986. — 223 с.

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа

Мақалада әртүрлі көзқарастардан коммуникативтік құзыреттіліктің түсінік аппараты беріледі және ағылшын тілін оқытудың белсенді нысандары мен әдістері ерекшеленеді. Ағылшын тілін оқытудың белсенді нысандарының бірі ойындар болып табылады, мақалада тәжірибе келтіріледі, оның барысында дидактикалық ойындар білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін практикалық сабақтарда қолданылады. Зерттеудің мақсаты - ағылшын тілі сабақтарында дидактикалық ойындарды қолданудың тиімділігіне көз жеткізу. Зерттеу объектісі ағылшын тілі сабақтарында білім алушыларды коммуникативтік оқытудың білім беру процесі болып табылады. Зерттеудің мәні ағылшын тілі сабақтарында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру шарттары болып табылады. Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту шарттары ойлау, қарым-қатынас, жеке тұлға болып табылады. Зерттеу әдістері қолданылды - эксперименттік сынып ретінде мамандандырылған мектептің орта деңгейі таңдалды. Эксперимент басында білім алушыларға айқаспалы сауалнама жүргізілді, нәтижелер С.Ф. Шатиловтың кестесіне енгізілді. Зерттеу барысында ағылшын тілі сабақтарында фонетикалық, грамматикалық және лексикалық ойындар қолданылды. Зерттеу соңында қорытынды айқаспалы сауалнама жүргізілді, нәтижелер кестеге жинақталды, соның негізінде білім алушылардың коммуникативтік құзыретінің өсу серпіні есептелді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы мұғалімнің өзін-өзі бағалауды дамытуы, білім алушылардың шығармашылық әлеуетін арттыруы болып табылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы дидактикалық ойын білім алушыларды коммуникативтік процеске тартады, сол арқылы оларды белсенді оқу қызметіне ынталандырады

Негізгі сөздер: тұжырымдама, қалыптастыру, коммуникативті құзіреттілік, лингвистикалық құзіреттілік, коммуникативті тәсіл, өзара әрекеттесу, дидактикалық ойындар, эксперименттік зерттеу.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ

Аннотация

В данной статье дается понятийный аппарат коммуникативной компетенций с разных точек зрения и выделяются активные формы и методы обучения английскому языку. Одной из активных форм обучения английскому языку являются игры, в статье приводится эксперимент, в ходе которого дидактические игры применяются на практических занятиях для формирования коммуникативной компетенций обучающихся.

Цель исследования - убедиться в эффективности применения дидактических игр на уроках английского языка. Объектом исследования является образовательный процесс коммуникативного обучения обучающихся на уроках английского языка. Предметом исследования являются условия формирования коммуникативной компетенции на уроках английского языка. Условиями формирования и развития коммуникативной компетенций обучающихся являются мышление, общение, личность. Были применены методы исследования - в качестве экспериментального класса был выбран средний уровень обучения специализированной школы. В начале эксперимента был проведен перекрестный опрос обучающихся, результаты были занесены в таблицу С.Ф. Шатилова. В ходе исследования на уроках английского языка применялись фонетические, грамматические и лексические игры. В конце исследования был проведен итоговый перекрестный опрос, результаты сведены в таблицу, на основании которой была рассчитана динамика роста коммуникативных компетенций обучающихся. Теоретическая значимость исследования заключается в том, что учитель развивает самооценку, повышает творческий потенциал личности обучающихся. Практическая значимость исследования заключается в том, что дидактическая игра приобщает обучающихся к коммуникативному процессу, тем самым мотивируя их к активной учебной деятельности.

Ключевые слова: концепция, формирование, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, коммуникативный подход, взаимодействие, дидактические игры, экспериментальное исследование.

REFERENCES

- 1 Hymes, D.N. (1972) On communicative competence. Sociolinguistics. Harmondworth: Penguin. 293 p. [in English].
- 2 Kulmagambetova S.S., Bainiyeva K.T., Kazhenbaeva A.E., Yelezhanova Sh. K. (2019) *Investigación y tecnología de investigación de aprendizaje* / Opción. V. 35. No. 24. P. 1376-1388. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385 [in English].
- 3 Konysheva, A.V. Sovremennyye metody obucheniia angliiskomu iazyku [Modern methods of teaching English]. Minsk: TetraSystems. 2011. 304 p. [in Russian].
- 4 Kulmagambetova, S.S., Iskindirova, S.K., Kazhiakparova, Z.S., Bainiyeva, K.T., & Chinmay, P. (2016). Comparative Review of Pedagogical Technologies in the Educational Process of Higher Educational Institutions. International journal of environmental and science education, Volume 11(9), 2567-2581. doi: 10.12973/ijese.2016.707a [in English].
- 5 Böttger, H., Költzsch, D. Walk'n'Talk: Effects of a communicative strategy. Training, Language and Culture, 2021. 5(4). 9-21. doi:10.22363/2521-442X-2021-5-4-9-21 [in English].
- 6 Safarbayeva, H.Sh. (2022). The importance of didactic games in the development of communicative competencies. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies. Volume 2. Issue 11, ISSN (online): 2181-2454, doi: 10.24412/2181-2454-2022-11-339-342, Tashkent. 339 p. [in English].
- 7 Mamaraimov, D.M. (2023). Improving student's communicative competence through games. Science and Innovation International scientific journal. Volume 2. Issue 4, ISSN: 2181-3337, doi.org/10.5281/zenodo.7855418, Samarkand. 408 p. [in English].
- 8 Rsaliev, AT., Omanov, P.H., Juraqulov, G.H., Hatamova, V.Sh., Ergasheva, X. Yu.(2023). The use of didactic games in teaching English to form communicative competence among primary school students. Journal of Harbin Engineering University. Volume 44, No. 11, ISSN: 1006-7043. 872 p. [in English].
- 9 Malcolm, Mann, Steve, Taylor-Knowles, (2016). Laser for Kazakhstan Student's book. Macmillan education. - 206 p. [in English].
- 10 Watcyn-Jones, P. Fun Class Activities: Book 2. Longman: Penguin Books. 2000. 91 p. [in English].
- 11 Hancock, M. Pronunciation Games. Cambridge University Press. 1995. 108 p. [in English].
- 12 Byrdina, O.G., Dolzhenko, S.G., & Yurina Y.A. Formirovanie inoyazychnoi kommunikativnoi kompetentsii u studentov nefilologicheskikh profilei podgotovki posredstvom Content-based Active Speaking Technology [Formation of foreign language communicative competence among students of non-philological training profiles through Content-based Active Speaking Technology]. Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2018. 8. 4. P. 7-25 [in Russian].
- 13 Shatilov, S.F. Metodika obucheniia nemetskomu iazyku v srednei shkole [Methods of teaching German in secondary school]. M.: Prosvesshenie. 1986. 223 p. [in Russian].

Information about authors:

Chinmay Pandya - Doctor Phd, Pro Vice-Chancellor of Dev Sanskriti University Vishwavidyalaya, Haridwar, India

E-mail: chinmay.pandya@dsvv.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6095-914X>

Svetlana Kulmagambetova - **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, associate professor of M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-1220>

Aisura Gatauova - master of pedagogical sciences, an English teacher of lyceum "Bilim-Innovation", Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aisura_1983@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0011-4841>

Gulbarshin Shambilova - doctor of chemical sciences, professor of Atyrau Oil and Gas University named after S. Utebayev, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2733-986X>

Информация об авторах:

Чинмей Пандя - первый проректор Университета Дев Санскрити Вишвавидялая, Харидвар, Индия

E-mail: chinmay.pandya@dsvv.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6095-914X>

Светлана Кулмагамбетова - **основной автор**, кандидат педагогических наук, доцент Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-1220>

Айсұра Гатауова - магистр педагогических наук, преподаватель английского языка лицея «Bilim-Innovatsiya», г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aisura_1983@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0011-4841>

Гульбаршин Шамбилова – доктор химических наук, профессор Атырауского университета нефти и газа имени С. Утебаева, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2733-986X>

Авторлар туралы ақпарат:

Чинмей Пандя - Дев Санскрити Вишвавидялая университетінің бірінші проректоры, Харидвар, Үндістан

E-mail: chinmay.pandya@dsvv.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6095-914X>

Светлана Құлмағамбетова – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің доценті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-1220>

Айсұра Гатауова - педагогика ғылымының магистрі, «Білім-Инновация» лицейінің ағылшын тілі мұғалімі, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aisura_1983@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0011-4841>

Гүлбаршын Шамбилова – химия ғылымдарының докторы, С. Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университетінің профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2733-986X>

А.А. Әмірбеков^{1*} А.Б. Ибашова¹

¹Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Шымкент қ., 160012, Қазақстан Республикасы
*e-mail: pampk@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ИНФОРМАТИКТИ ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУ: ШОЛУ

Андатпа

Мақалада қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі «жасанды интеллект» туралы, ұғымы және оның негізгі белгілері қарастырылған. Сонымен қатар, қазіргі заманғы шетелдік және отандық білім беру саласында жасанды интеллект технологияларын енгізудің ерекшеліктері мен мысалдары көрсетілген. Оларды заманауи білім беруде қолданудың проблемалары мен келешегіне шолу жасалған. Ұсынылып отырған жұмыс білім беруде жасанды интеллектті қолдануға арналған информация көздеріне шолу жасауға арналған.

Ақпарат көздеріне жасалынған шолу, қазіргі уақытта оқу процесінде: заманауи қоғамның кәсіби оқытуда жоғары қабілетті мамандарға мұқтаждық және мамандардың кәсіби қызметке даярлық деңгейлерінің; жасанды интеллекттің білім берудегі ақпараттық технологиялар саласының бірі ретіндегі маңыздылығы мен рөлінің өсу және ЖОО-лардағы оқу процесінде осы факторлардың көрсетілу деңгейлерінің; кәсіби оқыту педагогін жасанды интеллект элементтерін қолдануға дайындаудың оңтайлы және нақты моделіне мұқтаждық және осындай модельдің жасақталыну деңгейлерінің арасында қарама-қайшылықтардың орын алып отыруы себепті, білім беру процесінде білікті мамандардың жетіспеушілігіне байланысты, жасанды интеллект технологиясын қолдануға қатысты, айтарлықтай алаңдаушылық пайда болуда.

Бұл қарама-қайшылықтар педагогикалық жоғары оқу орындарындағы оқыту процесінде болашақ педагог-информатикті жасанды интеллект технологиясын қолдануға даярлаудың өзектілігін көрсетеді.

Негізгі сөздер. Жасанды интеллект, жасанды интеллект технологиялары, педагог-информатик, педагог-информатикті даярлау, даралай оқыту, білімгерлерді бағалау, болжамды талдау, әкімшілік мәселелері, чат-боттар, нейрожелілер.

Кіріспе

Қазақ елі мен білім жүйесінің қарқынды технологиялық дамуы, педагогикалық қызметтің түрлі салаларын цифрландыру және ақпараттандыру жасанды интеллектке (ЖИ) негізделген жаңа инновациялық технологияларды әзірлеу және енгізу үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Осыған байланысты, ең озық ғылыми білімді жинақтайтын және олардың студенттер мен оқытушылар арасында таралуына ықпал ететін білім жүйесі - ЖИ технологияларды құру мен әзірлеудің және оларды адам өмірінің әртүрлі салаларына енгізуші субъектілердің бірі болуы тиіс. Себебі, бір жағынан, қазіргі білім жүйесінің міндеті - студенттерді ертеңгі жаңа технологиялық әлем жағдайында табысты кәсіби қызметке сапалы дайындау. Екінші жағынан, білім беру жүйесінің өзі уақыттың заманауи талаптарына уақтылы және икемді жауап беруі және студенттерді оқыту үшін неғұрлым оңтайлы жағдай жасайтын озық технологияларды енгізуде ашық болуы тиіс. Сол себепті, соңғы жылдары педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерде көптеген зерттеулер пайда болды, онда авторлар көптеген ЖИ технологияларының дидактикалық және әдістемелік әлеуетін ашты.

Біздің шолу мақаламыздың мақсаты:

- «білім берудегі жасанды интеллект» конструкциясының дидактикалық мазмұнын айқындау;
- соңғы екі онжылдықтағы білім беру процесінде жасанды интеллектті қолдану салаларының ауқымын анықтау;
- оқытушылардың педагогикалық қызметте жасанды интеллектті қолдануға хабардарлық, дайындық және тәжірибелік деңгейлерін анықтау.

Мақсатқа жету келесі міндеттерді қамтиды:

1) Scopus және Web of Science (Q1 және Q2) ХББ-нда индекстелінетін журналдарда және RSCI және ҚР ЖАК (K1) құрамына кіретін жетекші отандық журналдарда жарияланған мақалаларды талдау;

2) жоғары мектеп оқытушыларының педагогикалық қызметте ЖИ құралдарын қолданудың хабардарлығын, дайындығын және практикасын анықтау үшін сауалнама әзірлеу;

3) жоғары мектеп оқытушыларына онлайн-сауалнама жүргізу, алынған деректерді талдау және түсіндіру.

Әдебиеттерге шолу

«Жасанды интеллект» термині, негізінен, есептеу құрылғыларының көмегімен адамның интеллектуалды және сенсорлық қабілеттерін модельдеуге мамандандырылған информатика «компьютерлік ғылым (информатика)» саласында көбірек дамып келеді. Онда бүгінгі күнге дейін жасанды интеллект жайлы, дидактикалық мазмұны бойынша, көптеген анықтамаларды табуға болады [1]:

- «интеллектуалды жүйелердің қасиеті», олардың адамның шығармашылық функцияларын орындау қабілеті;

- «ақылды машиналар мен бағдарламалар жасау ғылымы мен технологиясы»;

- адам интеллектінің белгілі бір функцияларын орындай алатын «бағдарламалық өнімдер мен алгоритмдер жүйесі»;

- негізгі міндеті психикалық, танымдық және білім беру процестерін модельдеу болып табылатын интеллектуалды жүйелер;

- «оқыту» (ақпарат алу және өңдеу), «пайымдау» (белгілі бір нәтижелерді тұжырымдау, заңдылықтарды анықтау), «өзін-өзі түзету», танудың сөздік белгілері («машиналық көру») процестерін қамтитын «адамның (сөйлеу) және вербальды емес интеллектуалды процестерін компьютерлік жүйелермен модельдеу»;

- «жоғары (жетілдірілген) интеллект», оны білім беру контекстінде қолдану барлық білім беру субъектілеріне «ойластырылған» шешімдер қабылдауға қажетті қосымша ақпаратты алуға және өңдеуге мүмкіндік береді;

- оқыту әдістерін жетілдіру, оқу, өндірістік және коммуникативтік процестерді жеделдету және оңайлату құралы;

- «адамның танымдық функцияларын имитациялауға (оның ішінде өзін-өзі оқытуға және алдын-ала белгіленген алгоритмсіз шешімдер іздеуге) және белгілі бір тапсырмаларды орындау кезінде нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін, кемінде адамдардың интеллектуалды жетістіктерімен салыстыруға болатын технологиялық шешімдер кешені.

Бұл анықтамалар келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, қазіргі кезеңде жасанды интеллект информатикаға негізделген және басқа салалардан (математика, биология, когнитивистика, лингвистика және т.б.) білімді біріктіретін жаңа, пәнаралық сала болып табылады. Екіншіден, қолданбалы аспектіде, жасанды интеллект - бұл табиғатта адамға тән, тілді/сөйлеуді түсіну және көбейту, ойлау және пайымдау, талдау және дәлелдер келтіру, нақты көп функциялы, интеграцияланған мәселерді шешу және өзін-өзі оқыту мүмкіндіктері бар бағдарламалық жүйелер, бағдарламалар немесе алгоритмдер. Алайда, ұсынылып отырған мақала шеңберінде өзінің дидактикалық мазмұны бойынша ортақ және әртүрлі оқу пәндерін оқытуға қолданылатын келесі тұжырымдамалық жұмыс анықтамасын дұрыс деп есептейміз: Білім берудегі жасанды интеллект - бұл компьютерге үлкен көлемдегі деректерді жинау және талдау және бағдарламалық модельдеу негізінде жеке траектория бойынша нақты пәндерді оқыту әдістемелерін әзірлеуге және іске асыруға, оқу, коммуникативтік және кәсіби міндеттерді шешу үшін адамның сөйлеу-ойлау әрекетіне еліктеуге, білімгерлердің оқу материалын игеруіне автоматтандырылған бақылауды жүзеге асыруға, оларға кері байланыс орнатуға және аналитикалық жұмыс жасауға мүмкіндік беретін бірқатар заманауи технологиялар [2]. Жоғарыда келтірілген анықтамаларға, сүйене отырып, қазіргі білім беруде ЖИ маңыздылығын түсінуге болады. ЖИ білім алушылардың теориялық білімін байытуға көмектеседі және Интернетті пайдаланудың орасан зор әсерін және жаңа нәрселер мен күрделі мінез-құлық үлгілерін қолданудың кең мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың білім беру қажеттіліктерінің

ауқымын өзгерту және кеңейту тұрғысынан олардың білімін жақсартады. Сондай-ақ ЖИ, желілік байланыс және үлкен деректер пайдаланушыларға нақты уақыт режимінде оң білім беру және мәдени нұсқаулар беруге көмектеседі, мұның өзі білім беру мекемелерінің кеңейтілген даму талаптарын қанағаттандыруға көмектеседі.

Сондықтан қазіргі білім беру әлемінде оқу процесіне жасанды интеллект белсенді түрде енгізіліп келеді. Қазіргі білім беру ісінде ЖИ енгізу бірнеше бағытқа ие [3]:

1) Дербестендірілген оқыту: бұл жекелеген оқушыларға білім беру контентін олардың күшті және әлсіз жақтарына, қызығушылықтары мен оқу стильдеріне қарай бейімдейтін оқыту әдісі. Жасанды интеллект оқушыларға үлгерім тарихы сияқты оқушылардың деректерін талдау және оны оқу мазмұнын олардың нақты қажеттіліктеріне бейімдеуге пайдалану арқылы дербестендірілген оқу тәжірибесін ұсыну үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл оқушылардың белсенділігі мен мотивациясын арттыруға көмектеседі, мұның өзі жақсы нәтижелерге әкеледі.

2) Білім алушыларды бағалау: Жасанды интеллект машиналық оқыту алгоритмдері, табиғи тілді өңдеу және болжамды талдама сияқты әртүрлі әдістер көмегімен студенттердің үлгерімі мен оқу нәтижелерін бағалау үшін пайдаланылды. Жасанды интеллектке негізделген бағалау жүйелері білім алушылар үшін жылдам кері байланысты қамтамасыз ете алады, бұл оларға жақсартуға арналған салаларды тануға және өз бетінше оқуға қатысуға мүмкіндік береді.

3) Болжамды талдама: бұл деректерді талдау және болашақ үрдістер мен заңдылықтар туралы болжам жасау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланатын жасанды интеллект саласы. Білім беру саласында болжамды аналитика білім алушылардың үлгерімін, нақты курстардағы жетістіктерді електен өткізу және болжау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл ақпарат артта қалу қаупі бар студенттерге ерте араласу және қолдау көрсету арқылы білім сапасын жақсарту үшін пайдаланылуы мүмкін.

4) Интеллектуалды оқыту жүйелері (ITS): бұл оқушыларға жеке оқытуды қамтамасыз ететін компьютерлік жүйелер. Бұл жүйелер оқушылардың үлгерім тарихы сияқты деректерін талдау үшін жасанды интеллект алгоритмдерін пайдаланады, сондай-ақ оқушыларға дербестендірілген кері байланыс пен қолдауды қамтамасыз етеді. ITS жеке кері байланыс пен қолдау көрсету арқылы оқушылардың үлгерімін арттыру үшін пайдаланылуы, сол арқылы студенттерге курс материалын жақсырақ түсінуге көмектесуі мүмкін.

5) Оқу зерттеулерін қолдау: ЖИ деректерді талдауға, әдебиеттерді шолуға және гипотезалар ұсынуға қолдау көрсете отырып, білім беру саласында оқу және кәсіптік зерттеулер жүргізуге көмектесуі мүмкін. Жасанды интеллектке негізделген құралдар білім алушылар мен тәрбиешілерге үлкен көлемдегі деректерді жылдам және тиімді өңдеуге ықпал етеді, уақыт пен ресурстарды үнемдей отырып, тиісті ақпарат анықтауға көмектеседі.

Алайда, тиісті дайындықсыз білім беру жүйесінде ЖИ пайдалану белгілі бір қиындықтарды тудырады. Аса ірі түйткілді мәселелердің бірі - ЖИ алгоритмдерінің дәлдігі мен бейтараптығын қамтамасыз ету, сондай-ақ ықтимал жағымсыздықтардың алдын алу. Сондай-ақ, оқушылардың деректерінің құпиялылығына, сондай-ақ жасанды интеллект тәрбиешілер мен көмекші қызметкерлерді алмастыра алмайды деген алаңдаушылық бар. Келесі мәселе білім берудегі жасанды интеллект тапсырмаларды автоматтандыру және тиімділікті арттыру құралы ретінде ғана емес, сыни ойлау мен шығармашылықты дамыту сияқты жалпы білім беру мақсаттарына жету үшін пайдаланылуын қамтамасыз етуден көрінеді. Соңғы уақытта білім беру ісіне ЖИ енгізу бойынша жазылған шолу мақалаларының саны арта түсті. Төменде оқу процесінде жасанды интеллектті (ЖИ) қолдану бойынша жұмыстарға жасалған шолу келтірілген.

1. Студенттерді оқыту процесіндегі жасанды интеллект

1.1. Жеке құзыреттілікті бағалау арқылы оқытуды дербестендіру.

Жасанды интеллект (ЖИ) пайдаланатын ортада тапсырмалар әр студент үшін жеке таңдалады. Мысалы, Хиранкерд пен Киттисунтонписарн [8] студенттердің оқу барысын бақылау және адаптивті тапсырмаларды тағайындау үшін кеңейтілген, виртуалды және аралас шындықпен толықтырылған технологияларды қолданатын ЖИ басқару жүйесін әзірледі; Мунавар және т.б. [9] әртүрлі студенттер үшін зертханалық тапсырмаларды сәйкес деңгейде

сәйкестендіретін интеллектуалды виртуалды зертхананы әзірледі; дегенмен, бұл зерттеулер жеке қабілеттерге арналған міндеттерді таңдаудағы басты мәселелердің бірі - көмекші оқу материалдарының жетіспеушілігін анықтады. Интеллектуалды жүйелер ұсынатын тапсырмалар, көбіне, алдын-ала әзірленетіндіктен, динамикалық жинақталмайтындықтан, олар әрқашан студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес келе бермейді. Бұл зерттеулердің нәтижелері ЖИ технологиялары ұсынатын жекелендірілген оқыту тәжірибелік даму және енгізу сатысында екенін көрсетеді, ал басты мәселе - тиісті оқу ресурстарының жетіспеушілігі.

1.2. Адам мен машина арасындағы диалогтық өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету.

Осы саладағы зерттеулердің көпшілігі студенттерге оқу процесі туралы машиналармен диалог жүргізуге мүмкіндік беретін жасанды интеллект (ЖИ) чат-боттары мен интерактивті кітаптарды жүзеге асырды. ЖИ техникасы сарапшылардың білімі мен тәжірибесі бар құрылымдарды қолдана отырып, адамның ойлау процестерін эмуляциялайды. Осы технологиялардың көмегімен жасалған чат-боттар мен кітаптар тұрақты диалог арқылы студенттердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту үшін тілдерді оқытуда қолданылды [10], [11] студенттер сұрақ-жауап арқылы ЖИ агенттерімен өзара әрекеттеседі. Студенттердің көпшілігі бұл әдісті қарапайым сұрақтарға жауап алу үшін пайдалы және жағымды деп тапты. Сондай-ақ, бұл мақалалар осындай диалогтармен байланысты кейбір мәселелерді анықтайды және ЖИ машиналарымен сөйлесу студенттердің оқу тәжірибесіне қалай әсер ететіні туралы тұжырымдар шектеулі болды деп болжайды. Соған орай, студенттерді оқыту мен тартуды ынталандыру үшін чат-боттарды қашан және қалай пайдалану керектігі белгісіз.

1.3. Цифрлық ортада адаптивтілік пен интерактивтілікті арттыру.

ЖИ технологиялары студенттердің оқу деректерін жинау және неғұрлым адаптивті цифрлық оқу орталарын құру үшін пайдаланылады. Мысалы, Самаракку және т.б. [12] инженерлік мамандықтардағы студенттерге арналған озық онлайн оқыту ортасын әзірлеп шықты. Вестер және т.б. [13] студенттердің профильдерін жасау үшін бет эмоцияларын тану, қиындықтарды автоматты түрде өзгерту және жасырын бағалау сияқты әдістерді пайдаланды, ойындық емес кейіпкерлерді дамыту үшін вербалды емес дене қимылдарын және ерінмен сөйлеуді синхрондауды қолданды. Студенттік профильдер мен кейіпкерлер оқытудың адаптивтілігі мен интерактивтілігін арттырды. Алайда ЖИ қолдайтын цифрлық орталарды әзірлеу және қолдануға арналған бұл зерттеулер тарапынан студенттердің тәжірибесі мен оқу нәтижелеріне жасанды интеллектің әсері қарастырылмады. Жалпы алғанда, осы саладағы зерттеулер бастапқы сатыда жүргізілуде және бағалауға лайық әдістің болмауы мәселесіне тап болады.

2. Оқытудағы жасанды интеллект

2.1. Оқытудың адаптивті стратегияларын қамтамасыз ету.

Оқытуды қолдаудың интеллектуалды жүйелері (ISTO) студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу контенті мен тапсырмаларды ұсынуға бағытталған. Луо [14] және Standen B және т.б. [15] студенттердің эмоционалды жағдайын анықтау және мұғалімдерге оқыту мазмұнын, әдістерін және коммуникативтік стратегияларды оңтайлы ұсынуды таңдауға көмектесу үшін мультимодальды сенсорлардың деректерін пайдаланатын ЖИ жүйелерін енгізді. Кроу және т.б. [16] мұғалімдер өздерінің оқыту стратегияларын академиялық жазуға арналған бағдарламалық жасақтама ұсынған жедел кері байланыс негізінде жекелеген студенттердің және жалпы сыныптың оқу материалын өңдеу үшін түзетті.

Алайда, біздің талдауымыз осы саладағы екі негізгі кедергіні анықтады. Біріншіден, осы интеллектуалды жүйелерді практикалық тестілеу мүлдем жоқ. Кейбір зерттеушілер өз зерттеулері қатысушылардың жеткіліксіздігімен және эксперименттің қысқа ұзақтығымен шектелгенін атап өтті. Екіншіден, мұндай жүйелердің тиімділігін бағалаудың нақты критерийлерінің болмауы объективті бағалауды және тиісті технологиялардың пайдалы дамуын қиындата түседі.

2.2. Оқытудың тиімділігін арттыру. ЖИ технологиялары оқу материалдары мен тапсырмаларын тиімді жүктеу, тағайындау және тарату және мәтіндік тапсырмаларды дауыстау

арқылы пәндердің әртүрлі сыныптарында оқытуды қолдау үшін пайдаланылады. Бұл қосымшалар мұғалімдер үшін сыныпты басқарудың тиімділігін едәуір арттырды [17].

Алайда, мұғалімдердің басым көпшілігі бұл технологиялардың қалай жұмыс істейтінін түсінбейді. Оқыту стратегиялары бойынша тапсырмалар мен ұсыныстарды бөлу механизмін түсінбей, мұғалімдер бақылау сезімінің төмендеуін және анық емес жүйемен жұмыс істейтіндігін хабарлайды. Өзіндік тиімділіктің төмендеуі әсерінен мұғалімдердің сыныпта оқытуды қолдау үшін ЖИ пайдалануға деген ұмтылысы жойылуы мүмкін.

2.3. Мұғалімдердің кәсіби дамуын қолдау. ЖИ технологиялары оқытуды қолдау үшін ғана емес, сонымен қатар мұғалімдердің кәсіби дамуын қолдау үшін де қолданылады. Осы зерттеулерде ЖИ агенттері мінез-құлық, сұрақ қою дағдылары және мұғалімдердің педагогикалық мазмұнды білуге қатысты диагностикалық тестілерге берген жауаптары сияқты нақты уақыттағы деректерді талдап, оларды оқыту бойынша мұғалімдерге ұсыныстар мен түсініктемелер берді. ЖИ көмегімен бағалаудың объективтілігі мұғалімдердің сынға деген өкпешілдігін төмендетеді және оларды өздерінің сабақ беру тәжірибесі туралы ойлауға баулиды.

Алайда, талданған мақалалардың бірінде ғана негізгі зерттеу бағыты - бұл мұғалімдердің кәсіби дамуы болды, мұның өзі мұғалімдердің кәсіби даму қызметінде жасанды интеллектіні қолдану бастапқы сатыда тұрғанын көрсетеді.

3. Бағалаудағы жасанды интеллект

3.1. Бағалау және кері байланыс. Технологиялық әзірлемелер студенттерге әртүрлі масштабта контент беруді жеңілдеткенімен, ұсынылған жұмыстарды бағалау және ұқсас масштабта кері байланыс орнату қиын мәселе болып қала береді. Бірнеше таңдау сұрақтарын және бос орындарды толтыруды автоматтандыру оңай болғанымен, ашық сұрақтарды (мысалы, қысқа жауаптар, эсселер, есептер, код мысалдары) және көп сатылы пайымдауды қажет ететін сұрақтарды (мысалы, теоремаларды дәлелдеу, математикалық тұжырымдар) бағалауды автоматтандыру да сондай дәрежеде қиын. Бірақ автоматты бағалау маңызды мәселе болып қала береді, өйткені автоматтандыру оқытушының ассистенттері мен бірінші сынып оқушыларына жүктемені азайтады, сондай-ақ сыныптан сыныпқа бағалаудың вариативтілігін жояды және нақты уақытта кері байланысты қамтамасыз ете отырып, оқушылардың оқу процесін жылдамдатуға көмектеседі [18].

Біздің жұмыстарға жасаған шолуымыз бағалауды жақсарту және автоматтандыру үшін ЖИ пайдалану бағаны барынша тиімді қоюға әкелетінін көрсетті [19]. Оқытушылармен салыстырғанда, тіл және математикадан жазбаша және ауызша жұмыстар үшін ЖИ қолданылатын бағалау жүйелері тестілер мен емтихандарды барынша дәл, жылдам және қауіпсіз бағалауды қамтамасыз етеді. Жүйелер сонымен қатар онлайн оқытуда қалыптастырушы кері байланыс үшін бағаны бірден ұсынуға қабілетті.

Жасанды интеллектке негізделген бағалау құралдары информатикадан сабақ беруде, әсіресе, бағдарламалауда, оларға тән құрылым мен логикаға байланысты кеңінен қолданылады. Тестілік мысалдарға негізделген бағалау сияқты автоматтандырылған бастапқы кодты бағалаудың дәстүрлі тәсілдері және код метрикаларын қолдана отырып бағалау (мысалы, код қатарлары, айнымалылар саны, операторлар саны) оңай болғанымен, бағдарлама сапасын бағалауда сенімді әрі тиімді болып табылмайды.

Дегенмен, автоматты түрде бағалау және баға қою жүйелерінің көпшілігі біркелкі болып келеді, тілдерді үйрену сияқты бірнеше пәндер мен салаларда ғана қолданылады, мұның өзі ЖИ осылай қолданудың ерте даму сатысын көрсетеді. Технологияны аутентикалық білім беру ортасына көшіру үлкен қиындықтарға тап болады. Сондай-ақ әртүрлі контексттерде бағалау жүйелерінің негізділігін бағалау критерийлері жетіспейді [20].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көптеген жұмыстар білім беруде және білім беру технологияларын жүзеге асыруда ЖИ қолдану тәжірибесін ұсынуға арналған.

Компьютерлік технологиялар мен цифрлық оқыту құралдарын интеграциялау оқушылардың оқу тәжірибесін және оқытушыларға білім беру процесін жақсарты алады. Бұл

сондай-ақ білім берумен байланысты әкімшілік тапсырмаларды жеделдетуге көмектеседі. Зерттеушілер компьютерлік қосымшаларды сынып бөлмелері мен виртуалды оқыту орталарына енгізу шекараларын кеңейтуді жалғастыруда. Атап айтқанда, осыған байланысты соңғы екі онжылдықта жасанды интеллект негізіндегі оқыту құралдары мен технологияларына едәуір назар аударылды.

2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы бастауыш, орта, техникалық және кәсіптік деңгейлерде тұрақты дамудың он жеті мақсатының бірі немесе ТДМ ретінде сапалы білім беру қажеттілігін мойындады [3]. Осы тануды ескеретін болсақ, жасанды интеллектті білім беруге енгізу саласындағы зерттеулер мен әзірлемелер әлі де болса бүкіл әлемнің басты назарында болады деп күтілуде.

Қазақстандық ғылым үшін маңызды оқиғаны NNEF қоғамдық қоры және Халықаралық ақпараттық технологиялар университетін (ХАТУ), Қазақ-Британ техникалық университетін, Алматы энергетика және байланыс университетін және Elsevier-мен бірлесіп Astana IT University-ді біріктіретін University Alliance of Science and Technology ЖОО Альянсы ұйымдастырды [5].

Алматыда өткен конференцияларда ғалымдар оқу процесінде жасанды интеллектінің (ЖИ) қаншалықты маңызды екенін талқылады. ЖИ-дің тез өзгертін технологиялық әлемде мамандарды жұмысқа дайындауға қалай көмектесетініне ерекше назар аударылды.

Қазірдің өзінде ҚБТУ машиналық оқыту, нейрондық желілер, компьютерлік көру, робототехника және ақпараттық технологиялардың басқа да салаларында жобаларды іске асыруда. Университеттің негізгі миссияларының бірі – ғылыми білімді насихаттау және жасанды интеллект саласындағы практикалық шешімдерді әзірлеу.

ХАТУ дәстүрлі оқыту шекараларын бұзатын және студенттер мен зерттеушілерге шексіз ынтымақтасуға мүмкіндік беретін метауниверситетті, виртуалды білім беру кеңістігін құруға ұмтылады. Бұл студенттерді болашақ мамандықтарға дайындайтын жаңа immersive learning дәуірі. ХАТУ-дың білім беру процесіне ЖИ интеграциясының бір мысалы – Artificial Intelligence and Cyberspace Security деп аталатын вебинарлар сериясын ұйымдастыру және өткізу.

Құрама Штаттарда ресурстар мен гранттар студенттердің когнитивті қатысуын тереңдету және аз қамтылған студенттерге көмек көрсету арқылы білім беру теңсіздігін азайта отырып, оқу үлгерімін арттыруға әлеуеті үлкен ЖИ көмегімен дербестендірілген оқыту платформаларын зерттеу және әзірлеу үшін тиісті мекемелер мен ұйымдарға ұсынылады [6,7]. Jacobs Foundation жас студенттерді жасанды интеллект (ЖИ) дәуіріне дайындайтын жаһандық зерттеу орталығын құру үшін Финляндияның Оулу университетіне және Нидерландының Радбуду университетіне 2 миллион швейцариялық франк бөлді - Center for Learning and Living with AI (CELLA).

Зерттеуге еліміздің 6 жоғары оқу орнынан 63 ЖОО оқытушылары қатысты (зерттеудің екінші міндеті).

Информатика және математика мамандықтары оқытушыларының ЖИ және оның білім берудегі әлеуеті туралы көбірек білетіндігін ескере отырып, респонденттер ретінде осы пәндерінің оқытушылары таңдалды.

Оқытушылардың ЖИ технологияларының ұйымдастырушылық, дидактикалық және әдістемелік әлеуеті туралы хабардарлық дәрежесін, олардың педагогикалық процесте ЖИ құралдарын қолдануға дайындығын және оларды оқытуда қолдану дәрежесін анықтау құралы ретінде үш бөлімнен тұратын сауалнама жасалды.

Бірінші бөлім жоғары мектеп оқытушыларының білім берудегі жасанды интеллект әлеуетіндегі хабардарлық дәрежесін анықтауға бағытталған. «Хабардарлық» оқытушылардың білім берудегі жасанды интеллект конструкциясының мазмұнын білуі және меңгеруі ретінде анықталады.

ЖИ бойынша оқытушыларға арналған сауалнама сұрақтары:

1. Білім беруде жасанды интеллектті қолдану туралы қаншалықты жиі естідіңіз немесе оқып таныстыңыз? 2. Білім беруде қолдануға болатын жасанды интеллекттің қандай түрлерін

білесіз? (Барлық сәйкес опцияларды таңдаңыз) 3. Сіздің ойыңызша, білім беру процесіне жасанды интеллект енгізу қандай пайда әкелуі мүмкін? (Барлық сәйкес опцияларды таңдаңыз) 4. Сіздің ойыңызша, білім беруде жасанды интеллектті қолданудың негізгі қиындықтары немесе проблемалары қандай? 5. Білім беруде жасанды интеллектті қолданудың деректер құпиялылығы және алгоритмдік әділеттілік сияқты этикалық аспектілерінің маңыздылығын қалай бағалайсыз? 6. Білім беру процесіне жасанды интеллекттің көбірек қолданылуын көргіңіз келе ме? (Ия, жоқ). 7. Жасанды интеллектті қолдануға ең қолайлы білім беру салалары қандай деп ойлайсыз? 8. Жасанды интеллект болашақта білім беру жүйесін қалай өзгерте алады деп ойлайсыз? 9. Сіздің оқу ұйымыңыз білім беруде жасанды интеллектті пайдалануға инвестиция салуы керек деп ойлайсыз ба? (Ия, жоқ). 10. Білім беруде жасанды интеллектті қолдануға қатысты қосқыңыз немесе атап өткіңіз келетін тағы бір нәрсе бар ма?

Екінші бөлім мұғалімдердің педагогикалық қызметте құралдарды қолдануға дайындығын анықтауға арналған. «Дайындық» дегеніміз - білім беру процесінде ЖИ технологиясын қолдануға ниет немесе тілек.

ЖИ бойынша оқытушыларға арналған сауалнама сұрақтары:

1. ЖИ сабаққа дайындалуға қалай көмектеседі?
2. ЖИ сынақтар мен үй тапсырмаларын тексеруді қалай автоматтандырады?
3. ЖИ жедел кері байланысты қалай қамтамасыз етеді?
4. ЖИ жеке қолдауды қалай қамтамасыз етеді?
5. ЖИ тапсырмалардың егжей-тегжейін нақтылауға қалай көмектеседі?
6. Оқу процесінде ЖИ қолдану тағы қандай мүмкіндіктер береді?

Үшінші бөлімде жоғары мектеп оқытушыларының педагогикалық қызметінде ЖИ қолдану тәжірибесін көрсететін, оқытушылық қызметінде қолданатын ЖИ құралдарына немесе ЖИ технологиялары негізінде жасалған бағдарламалық өнімдерге мысалдар келтіру ұсынылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жоғары мектеп оқытушыларының педагогикалық үдерісте ЖИ құралдарын қолдану тәжірибесі мен дайындығын, олардың хабардарлығын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижелерін, материалдар көлемінің үлкендігіне байланысты, мақалада көрсетуге мүмкіндік болмады. Алайда, бұл материалдардан қазіргі кезеңде оқытушылардың ЖИ технологияларының білім берудегі әлеуетін түсінуінде жүйелілік пен біртектіліктің жоқтығын білдіреді.

Оқытушылардың құралдар әлеуетіндегі хабардарлығы және ЖИ құралдарының әлеуеті туралы жоғары мектеп оқытушылары білім беруді басқаруға қатысты ең үлкен хабардарлықты білдірді. Респонденттердің көпшілігі ЖИ технологиялары білім беру процесін оңтайландырудан гөрі үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге мүмкіндік беретініне, сондай-ақ көптеген логистикалық процестерді автоматтандыруға мүмкіндік беретініне сенімді. Оқытушылар арасында құралдардың білім беруді дараландырудағы мүмкіндіктері ең аз бағаланды. Сонымен қатар, осы төрт сұрақ аясында да таңдалған жауаптар нұсқаларының кең ауқымы байқалады. Респонденттердің ең азы (36,7%) ЖИ құралдары білім алушы үшін жеке білім беру траекториясын әзірлей алады деп санайды. (Ия, жоқ) Сұрақтарға (ия, жоқ) түрінде жауап беру кезінде оң жауаптар саны айтарлықтай жоғары болды. Бұл респонденттердің ЖИ құралдарының курстың пәндік-тақырыптық мазмұнын әзірлеу қабілеті және ЖИ құралдарының білім алушылардың мүдделеріне, қажеттіліктері мен қабілеттеріне байланысты жеке тапсырмаларды әзірлеу қабілеті туралы хабардарлығын білдіреді. Респонденттердің көпшілігі жасанды интеллект технологияларының белгілі бір дискретті әрекеттерді жүзеге асыру қабілеті туралы біледі (курстың пәндік-тақырыптық мазмұнын әзірлеу, тапсырмаларды әзірлеу және т.б.). Алайда, барлық оқытушылар ЖИ-дің белгілі бір білім алушыға арналған жеке білім беру траекториясын жүйелі түрде дамыту қабілеті туралы біле бермейді. Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі ЖИ курстың күнтізбелік жоспары, оқу сабағын жоспарлау (72,2%), мәтіндік материалдар мен жаттығуларды қоса алғанда, жекелеген оқу материалдарын әзірлеу/тапсырмалар (69,7%), бақылау бағалау құралдарын әзірлеу (78,8%) және білім алушылардың жобалау қызметін ұйымдастыру сценарийлерін жасау тақырыпты дамытуға

көмектесе алатынын біледі немесе естіді (63,6%). Мұндай нәтижелер жалпы білім беруде және әртүрлі пәндерде ЖИ қолдану мәселесі бұқаралық ақпарат құралдарында да, кәсіби журнал беттерінде де, интернет-қауымдастықтарда да көп талқыланатындығын көрсетеді. Сондықтан мұғалімдердің көпшілігі осы мәселелер бойынша оң көзқарастарын білдірді. Сонымен қатар, оқытушының педагогикалық қызметінде жасанды интеллект құралдарының әлеуетін пайдалануға теріс немесе бейтарап көзқарасты білдірген респонденттердің едәуір санының болуын айту керек (21,3%). Оқытушылардың жауаптарына жүргізілген талдау көрсеткендей, жалпы жоғары мектеп оқытушыларында ЖИ құралдарының ұйымдастырушылық, дидактикалық және әдістемелік әлеуеті туралы жүйелі ой-пікір жоқ. Көптеген мұғалімдер нақты пәндерді оқытудағы кәсіби қызметімен тікелей байланысты қарапайым білімге ие, олар білім берудегі ЖИ мүмкіндіктерінің тұтас бейнесін жасай алмайды. Оқытушылардың педагогикалық қызметте ЖИ қолдануға дайындығы. Хабардарлықпен қатар, мұғалімдердің педагогикалық қызметте ЖИ құралдарын қолдануға дайын екендігі туралы сауалнамасының нәтижелері де жауаптардың кең ауқымымен ерекшеленеді. Оқытушылардың педагогикалық қызметте ЖИ құралдарын қолдануға дайындығы туралы барлық талаптардың ішіндегі ең жоғары бағаны оқытушының педагогикалық оқыту процесін ұйымдастырудың қалыптасқан дәстүрлі көзқарастарын, негізгі тәсілдері мен әдістерін қайта қарауға, білім алушылардың мүдделеріне өзгерістер енгізуге дайындығы туралы маңызды сұрақтардың бірі алды (81,8%). Бұл оқытушылардың көпшілігі өзгерістерге ашық және пәндерді оқытудың қалыптасқан тәжірибесін өзгертуге дайын екенін көрсетеді. Респонденттердің тек 3% өздерінің консерватизмімен де, ЖИ құралдарына сенімсіздікпен де байланысты оқыту тәжірибесін өзгертуге және өзгертуге дайын еместігін білдірді. Келесі оң баға бойынша білім беруде ЖИ-технологияларды пайдалануға сенім туралы мәселе болып отыр. Респонденттердің 69,7% ЖИ білім беру процесіне енген сайын олардың білім берудегі ЖИ құралдарына деген сенім деңгейі артады деп жауап берді. Оқытушылардың 21,2% шешім қабылдамады, ал 9,1% ЖИ-ге сенімсіздік білдірді. Респонденттер ЖИ-технологиялары білім алушылардың жеке білім беру траекториясын құруы (54,5%) және жеке траектория бойынша нақты пәнді оқыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді (57,6%), деген пікірмен келісетіндерін білдірді.

Оқытушылардың құралдарды қолдануға дайындығын қалыптастыруда және педагогикалық қызметте ЖИ технологияларына деген сенім дәрежесі ерекше маңызға ие. Бұл бағыттағы жауаптарды талдау, жалпы алғанда, оқытушылар пәндік-тақырыптық мазмұнын, оқытылатын материалдың реттілігін, оқыту технологияларын таңдауды өзгертуді қоса алғанда, педагог оқытатын пәнді оқыту процесін жаңғыртуға (курстың бағдарламасын, пәндік-тақырыптық мазмұнын және пәннің күнтізбелік-тақырыптық жоспарын әзірлеу (72,8%), оқу және бақылау-бағалау құралдары (69,7%) және жобалық жұмысты орындау процесінде білім алушыларға кері байланыс беруде (69,7%). ЖИ құралдарына сенбейді (78,8%). Ерекшелік респонденттердің сабаққа қатысуды есепке алуға, үй тапсырмасын автоматтандырылған тексеруге, плагиатқа қарсы жазбаша жұмыстарды тексеруге байланысты ұйымдастырушылық мәселелерді шешуге ЖИ құралдарына жүктеуге болатындығына сенімділігі болды (57,5%). Сауалнама нәтижелерін талдау көрсеткендей, қазіргі кезеңде ЖОО оқытушыларының көпшілігі педагогикалық қызметте ЖИ құралдарын қолдануға бейтарап көзқарасты немесе төменгі дайындықты білдіреді. Оқытушылардың педагогикалық қызметте құралдарды қолдану тәжірибесі. Әрбір респонденттің педагогикалық қызметте ЖИ құралдарын пайдалануы туралы мәлімдемелерге жауаптарды талдау бір жағынан ЖИ технологияларын оқыту процесінде қолдану хабардарлығы мен педагогтардың дайындығы мен екінші жағынан оларды нақты пайдалану арасында айтарлықтай алшақтықтың бар екендігін көрсетеді. Сауалнама деректері көрсеткендей, оқытушылардың талаптарға жауаптарының көпшілігі теріс болды (61,6% - 86,5%). Осыған қарамастан, оқытушылардың кәсіби қызметте ЖИ құралдарын қолданудың белгілі бір тәжірибесінің бар екендігін айту қажет. Ең төмен көрсеткіштер оқу курсының пәндік-тақырыптық және күнтізбелік жоспарлауын әзірлеу (17,9%), пән материалын игеруді автоматтандырылған бақылауды ұйымдастыру (20,6%), оқытылатын пән бойынша оқу материалдарының кешенін әзірлеу (23,7%) және талдамалық қызмет мәселелері бойынша

тіркелді. Мұндай деректерді ЖИ технологиялары білімге енді ғана ене бастағандығымен түсіндіруге болады. Көптеген оқытушылар өздерінің курстық бағдарламаларын, оқу және бақылау бағдарламаларын ЖИ құралдарының көмегімен әзірлейтіндігін мәлімдеді. Оң жауаптардың ең көп санын алған мәлімдемелер, респонденттердің оқу процесінде пайдаланатын нақты ЖИ құралдарының мысалдарын келтіру негізінде, студенттерді пәнге оқытудың жеке траекториясын әзірлеуде (38,4%), білім алушылардың қосымша аудиториялық және аудиториядан тыс кәсіптік бағдарланған оқу практикасын ұйымдастыруда (37,2%) және студенттерді кері байланыспен қамтамасыз етуде ЖИ құралдарын пайдалану бойынша педагогтердің тәжірибесімен байланысты (32,8%). Оқытушылардың жауаптары ойлануды талап ететін қызықты материал ұсынды. Біріншіден, келтірілген жауаптарға сүйене отырып, олардың көпшілігі ЖИ құралдарын заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологиялар деп түсінетінін көруге болады. Осыған байланысты студенттерді жеке траектория бойынша оқытуда ЖИ қолдануға оң жауаптар альтернативті тапсырмаларды қолдануды немесе зерттелетін тақырыптар бойынша интернет-жобаларды жүзеге асыру мерзімдерін икемді өзгертуді білдірді. Респонденттердің ешқайсысы студенттің қызығушылықтарын, қажеттіліктері мен қабілеттерін анықтау мақсатында сауалнама және тестілеу нәтижелері бойынша қосымша пәнді игерудің жеке жоспарын әзірлеуге мысалдар келтірген жоқ.

Екіншіден, студенттерді дауыстық көмекшілер мен чатботтарға (мысалы, ChatGPT) негізделген кері байланыспен қамтамасыз ету мысалдарын бірнеше оқытушы ғана келтірді. Үшіншіден, мысалдардың ең көп саны студенттерге кәсіби құзыреттілікті одан әрі қалыптастыру үшін қосымша тәжірибе беру мақсатында аудиториялық немесе аудиториядан тыс уақытта оқу процесінде ЖИ құралдарын пайдаланумен байланысты болды.

Осылайша, зерттеу көрсеткендей, педагогикалық процесте ЖИ құралдарын практикалық қолдану тәжірибесі пәндердің нақты аспектілерін оқытуда нақты технологиялары өте аз мөлшерде қолданумен шектеледі. Жоғарыда келтірілген және басқа да көптеген жауаптар, ЖИ құралдары мұғалімнің кәсіби қызметінде, студенттердің кәсіби тәжірибесін едәуір әртараптандыруға және байытуға қабілетті қосымша құралдар ретінде қабылданатынын көрсетті. Ол дамып, күнделікті оқу процеіне және технологияларына кеңірек кірігіп, көптеген дәстүрлі оқыту құралдарын біртіндеп алмастыруы тиіс.

Зерттеу барысында алынған нәтижелерді талдау, талқылауға қажет ететін бірнеше тармақты бөліп көрсетті. 1. Қазіргі кезеңде жоғары мектеп оқытушыларының ЖИ құралдарын қолдану және оларды педагогикалық тәжірибеге енгізу процесі «абсолютті нөлде» емес, біртіндеп және жүйелі түрде жүреді. Ең алдымен, оқытушылар оқыту әдістері мен әдістерін әртараптандыру және студенттердің кәсіби тәжірибесі үшін қосымша жағдайлар жасау үшін ЖИ технологияларын пайдаланады. Оқытушылар, сондай-ақ, оларды әдеттегі ұйымдастыру жұмыстарынан босататын ЖИ құралдарын қолдана бастады. Бұл тұжырымдар кейбір отандық және шетелдік әріптестердің оқытушылардың немесе профессорлардың оқу іс-әрекетінде ЖИ құралдарын пайдалануға деген көзқарасын анықтау мақсатында жүргізген зерттеу барысында алынған нәтижелерге толық сәйкес келеді. Сонымен қатар, ЖИ-ді білім беруде пайдалану мүмкіндіктеріне теріс немесе бейтарап көзқараспен қарайтын оқытушылардың айтарлықтай пайызы әлі де бар екенін мойындауымыз керек. 2. Сенім - ЖИ-ді білім жүйесіне енгізудің маңызды факторларының бірі. Сауалнама көрсеткендей, қазіргі кезеңде барлық оқытушылар ЖИ-ге сенбейді. Сонымен қатар респонденттердің айтарлықтай пайызы ЖИ оқу үдерісіне енгізілген сайын ЖИ құралдарына сенім артады деген пікір білдірді. Бір жағынан, белгісіз және сенімсіздік жаңа нәрседен қорқуды тудырады. Барлық оқытушылар өздерінің жайлылық аймағынан шығып, үнемі инновацияларды енгізуге дайын емес. Екінші жағынан, кәсіби мамандарда кеңінен қамтылған ЖИ құралдарымен теріс тәжірибелердің көптеген мысалдары бар. 3. Оқытушылар ЖИ-ге өзара байланысты мәселелердің тұтас кешенін жүйелі шешуді және курсты (пәндік-тақырыптық мазмұнды, оқу материалдарын, тестілеу құралдарын), оны оқытуды (соның ішінде жеке траектория бойынша оқытуды қоса) жүйелі әзірлеуді тапсыруға әлі дайын емес. Мұның оқытушылардың ЖИ құралдарының дидактикалық әлеуетін білмеуінен

бастап қауіптіге дейінгі, бірнеше себептері болуы мүмкін. 4. Көптеген оқытушылар ЖИ құралдарын белгілі бір ИКТ-мен сәйкестендіреді, ИКТ-лар оқытушылардың күнделікті кәсіби тәжірибесіне бірте-бірте көбірек енгізілуде. ЖИ саласындағы жоғары білім беру мекемелері оқытушыларының құзыреттілігінің айтарлықтай төмен деңгейі білім берудегі ЖИ құралдарының интеграциясының қазіргі деңгейін айқындайды. Осыған байланысты білім беруде ЖИ-ді пайдалану педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру немесе қайта даярлау бағдарламаларының пәндік-тақырыптық мазмұнының құрамдас аспектілерінің біріне айналуы тиіс. 5. Жаңа ЖИ технологияларының дамуымен, пайда болуымен және қолжетімділігімен, оқытушылар мен студенттердің ЖИ құралдарына сенімінің артуы, сондай-ақ ЖИ саласындағы жоғары оқу орындары оқытушыларының құзыреттілігінің артуы, ЖИ-нің білім беру үдерісіне интеграциялану дәрежесін арттырады. Сауалнамадағы барлық сұрақтарға берілген жауаптардың кең ауқымды бөлігі білім берудегі ЖИ құралдарының пайда болу және интеграциялану процесі қазіргі уақытта бастапқы кезеңде екенін көрсетеді. 6. Еліміздің әртүрлі оқу орындарын және әртүрлі мамандықтарды ұсынатын респонденттердің жауаптары барлық пәндерді оқыту ЖИ құралдарын кіріктіруді бірдей талап етпейтінін көрсетеді. Әртүрлі ЖОО-да бір мамандық бойынша жұмыс істейтін оқытушылардың жауаптары айтарлықтай ерекшеленбеді. Сонымен қатар, сауалнаманың үшінші бөліміндегі сұрақтарға жауаптарды оқытудың әртүрлі бағыттарында немесе мамандықтарында жұмыс істейтін мұғалімдер арасында салыстыру кезінде айырмашылықтар байқалды. 7. Оқытушылардың ЖИ құралдарының әлеуеті, сондай-ақ оларды оқу процесінде пайдалану туралы хабардар болуының айтарлықтай төмен деңгейі ЖИ құралдарын дамытуға және оларды интеграциялауға арналған жалпы мәселелерді де қосымша зерттеулер мен қарқынды талқылауды қажет етеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде, білім беруде ЖИ құралдарын пайдаланудың төрт негізгі бағыты анықталды: 1) оқытуды даралау, 2) мұғалімнің сабаққа дайындық процесін оңтайландыру, 3) оқу процесін ұйымдастыру, 4) нақты пәндерді оқыту процесін оңтайландыру. «Білім берудегі жасанды интеллект» ұғымының ұсынылып отырған дидактикалық мазмұны жоғары оқу орындары оқытушыларының ЖИ технологияларының ұйымдастырушылық, дидактикалық және әдістемелік әлеуетіне қатысты хабардарлығын, олардың оқу іс-әрекетінде ЖИ құралдарын пайдалануға дайындығын анықтауға арналған сауалнаманың негізін құрады. Сауалнама нәтижелері ЖИ құралдарын білім беруде интеграциялау қазіргі уақытта бастапқы кезеңде екенін көрсетті. Жалпы, жоғары оқу орындарының оқытушыларында ЖИ құралдарының ұйымдастырушылық, дидактикалық және әдістемелік мүмкіндіктері туралы жүйелі түсінік жоқ. Көптеген мұғалімдердің нақты пәндерді оқытудағы кәсіби қызметімен тікелей байланысты сегменттік білімдері бар, олар білім берудегі ЖИ мүмкіндіктерінің тұтас бейнесін жасай алмайды. Сонымен қатар, университет оқытушыларының көпшілігі бейтарап көзқарасты немесе оқытуда ЖИ құралдарын пайдалануға дайын екенін білдіреді. Педагогикалық процесте ЖИ құралдарын практикалық қолдану тәжірибесі, пәндердің нақты аспектілерін оқытуда технологияларды қолданудың бірнеше мысалдарымен шектеледі.

Ал, күн сайын ЖИ құралдары білім беру саласына тереңірек еніп, оқытушылар мен студенттердің дәстүрлі кәсіби тәжірибесіне өзгерістер мен түзетулер енгізуде. Жақын болашақта ЖИ, студент пен оқытушымен бірге білім беру процесінің үшінші субъектісі ретінде қабылданатын болады. Оқытушы мен студенттердің «оқушы – ЖИ – оқытушы» триадасындағы өзара әрекеттестігі оқушы үшін ең оңтайлы нәтижеге қол жеткізу үшін оқытудың дәстүрлі тәсілдері мен әдістерін қайта қарап, өзгерістер енгізуді талап етеді.

Бұл кездегі сөзсіз туындайтын сұрақ: *біз оқытушылар мен оқушыларды қолдау үшін ЖИ-ге негізделген технологияларды пайдалануға дайынбыз ба?*

Қазіргі кезде, бұл сұраққа жауап беру өте қиын болады. Өйткені, ЖИ-дің оқыту процесіне әсері түсініксіз болып қалуда.

Жаңа технологиялардың білім жүйесіне қандай және қалай пайда әкелетінін түсіну үшін қосымша зерттеулер қажет. ЖИ технологияларынан хабарсыз болу, оларды технологияларды мектептер мен университеттерге енгізу мен біріктіруді қиындатады.

Осы жағдайға байланысты болашақ информатика мұғалімін даярлау процесінде қайшылықтар бар:

1. Қазіргі қоғамның жоғары білікті кәсіби оқыту педагогтарына қажеттілігі және олардың даярлық деңгейінің жеткіліксіздігі;

2. Білім берудегі ақпараттық технологиялар саласының бірі ретінде ЖИ-дің маңыздылығы мен өсіп келе жатқан рөлі және университеттердегі оқу процесінде осы бағытты ұстанудың жеткіліксіздігі;

3. Студенттерді ЖИ технологияларын пайдалануға оқытушы дайындаудың оңтайлы және нақты моделінің әзірленбеуі.

Бұл қайшылықтар болашақ информатика мұғалімін педагогикалық университеттердің оқу процесінде ЖИ технологиясын қолдануға дайындаудың өзектілігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Гусейнова Г.Ф. Искусственный интеллект в педагогическом процессе: современный взгляд. Педагогический журнал. — Т. 12. — № 4А. — 2022. — С. 190-195. DOI: 10.34670/AR.2022.15.34.021

2 Сысоев П.В. Искусственный интеллект в образовании: осведомлённость, готовность и практика применения преподавателями высшей школы технологий искусственного интеллекта в профессиональной деятельности. — Т. 32. — № 10. — 2023. — С. 1-25 DOI: 10.31992/0869-3617-2023-32-10-9-33

3 Амин Аль-Ка'би. Предложенный алгоритм искусственного интеллекта и методы глубокого обучения для развития высшего образования. Международный журнал интеллектуальных сетей. — № 4. — 2023. — С. 68–73.

4 Организация Объединённых Наций (2015). Цель 4: качественное образование. Организация Объединённых Наций. [Электронный ресурс] — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_Development_Goal_4 (дата обращения 16.09.2024).

5 Научные форумы EUSPN 2023 и ICTH 2023. Алматы. 7 - 9 ноября. [Электронный ресурс] — URL: <https://informburo.kz/stati/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovatelnom-processe-obsudili-na-mezhdunarodnoi-konferencii-v-almaty> (дата обращения 10.11.2023)

6 Boninger, F., Molnar, A., & Saldana, C. (2020). Big claims, little evidence, lots of money: The reality behind the Summit Learning Program and the push to adopt digital personalized learning platforms. Boulder, CO: National Education Policy Center. nepc.colorado.edu/publication/summit-2020. 89 p.

7 Williamson, B., & Eynon, R. (2020). Historical threads, missing links, and future directions in AI in education. *Learning, Media and Technology*. 45(3). P. 223–235. <https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1798995>

8 Hirankerd, K., & Kittisunthonphisarn, N. (2020). E-learning management system based on reality technology with AI. *International Journal of Information and Education Technology*. 10(4). P. 259–264. <https://doi.org/10.18178/ijiet.2020.10.4.1373>

9 Munawar, S., Toor, S. K., Aslam, M., & Hamid, M. (2018). Move to the smart learning environment: Exploratory research of challenges in the computer laboratory and design intelligent virtual laboratory for eLearning technology. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*. 14(5). P. 1645–1662. <https://doi.org/10.29333/ejmste/85036>

10 Chew, E., & Chua, X. N. (2020). Robotic Chinese language tutor: Personalising progress assessment and feedback or taking over your job? *On the Horizon*. 28(3). P. 113–124. <https://doi.org/10.1108/OTH-04-2020-0015>

11 Palasundram, K., Mohd Sharef, N., Nasharuddin, N. A., Kasmiran, K. A., & Azman, A. (2019). Sequence to sequence model performance for education chatbot. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 14(24). P. 56–68. <https://doi.org/10.3991/ijet.v14i24.12187>

12 Samarakou, M., Fylladitakis, E. D., Fruh, W. G., Hatziapostolou, A., & Gelegenis, J. J. (2015). An advanced learning environment developed for engineering learners. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 10(3). P. 22–33. <https://doi.org/10.3991/ijet.v10i3.4484>

13 Westera, W., Prada, R., Mascarenhas, S., Santos, P. A., Dias, J., Guimaraes, M., Georgiadis, K., Nyamsuren, E., Bahreini, K., Yumak, Z., Christyowidiasmoro, C., Dascalu, M., Gutu-Robu, G., & Ruseti, S. (2020). Artificial intelligence moving serious gaming: Presenting reusable game AI components. *Education and Information Technologies*, 25(1). P. 351–380. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-09968-2>

14 Luo, D. L. (2018). Guide teaching system based on artificial intelligence. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 13(8). P. 90–102. <https://doi.org/10.3991/ijet.v13i08.9058>

15 Standen, P. J., Brown, D. J., Taheri, M., Trigo, M. J. G., Boulton, H., Burton, A., Hallewell, M. J., Lathe, J. G., Shopland, N., Gonzalez, M. A. B., Kwiatkowska, G. M., Milli, E., Cobello, S., Mazzucato, A., Traversi, M., & Hortal, E. (2020). An evaluation of an adaptive learning system based on multimodal affect recognition for learners with intellectual disabilities. *British Journal of Educational Technology*, 51(5). P. 1748–1765. <https://doi.org/10.1111/bjet.13010>

16 Crowe, D., LaPierre, M., & Kebritchi, M. (2017). Knowledge-based artificial augmentation intelligence technology: Next step in academic instructional tools for distance learning. *TechTrends: Linking Research and Practice to Improve Learning*, 61 (5). P. 494–506. <https://doi.org/10.1007/s11528-017-0210-4>

17 Gupta, K. P., & Bhaskar, P. (2020). Inhibiting and motivating factors influencing teachers' adoption of AI-based teaching and learning solutions: Prioritization using analytic hierarchy process. *Journal of Information Technology Education: Research*, 19. P. 693–723. <https://doi.org/10.28945/4640>

18 Шриканти С. и Аггарвал В. “Система оценки навыков компьютерного программирования с использованием машинного обучения”, в Материалах 20-й Международной конференции ACM SIGKDD по обнаружению знаний и интеллектуальному анализу данных (Нью-Йорк, Нью-Йорк). — 2014. — С. 1887-1896 <https://doi.org/10.1145/2623330.2623377>

19 Alghamdi, A. A., Alanezi, M. A., & Khan, Z. F. (2020). Design and implementation of a computer-aided intelligent examination system. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(1). P. 30–44. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i01.11102>

20 Hu, J. J. (2021). Teaching evaluation system by use of machine learning and artificial intelligence Methods. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 16(5). P. 87–101. <https://doi.org/10.3991/ijet.v16i05.20299> “A system for evaluating computer programming skills using machine learning”.

ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА-ИНФОРМАТИКА К ПРИМЕНЕНИЮ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ: ОБЗОР.

Аннотация

В статье рассматривается понятие «искусственный интеллект» и его основные признаки. Показаны особенности и примеры внедрения технологий искусственного интеллекта в области современного зарубежного и отечественного образования. Перечислены проблемы и перспективы их применения в современном образовании. Предлагаемая работа посвящена обзору литератур, посвященных использованию искусственного интеллекта в образовании.

Обзор источников информации показывает, что в настоящее время существует значительная обеспокоенность в отношении применения технологии искусственного интеллекта в процесс обучения. Оно связано с нехваткой квалифицированного персонала для применения технологии искусственного интеллекта в образовательном процессе, в результате противоречия: потребностью современного общества в высококвалифицированных педагогах профессионального обучения и недостаточным уровнем их подготовленности; значимостью и возрастающей ролью искусственного интеллекта, как одной из отрасли информационных технологий в образовании и недостаточностью представления этого направления в учебном процессе вуза; не разработанностью оптимальной и четкой модели подготовки педагога профессионального обучения к использованию элементов искусственного интеллекта.

Эти противоречия показывают актуальность подготовки будущего педагога – информатика применению технологии искусственного интеллекта в процессе обучения в педвузе.

Ключевые слова. Искусственный интеллект, технологии искусственного интеллекта, педагог-информатик, подготовка педагога-информатика, персональное обучение, оценка обучаемых, прогнозная аналитика, административные задачи, чат-боты, нейросети.

PREPARING FUTURE COMPUTER SCIENCE EDUCATORS: NAVIGATING THE LANDSCAPE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Abstract

The article discusses the concept of «artificial intelligence» and its main characteristics. It highlights the features and examples of the implementation of artificial intelligence technologies in the field of modern foreign and domestic education. The problems and prospects of their application in modern education are listed. The proposed work is dedicated to reviewing the literature on the use of artificial intelligence in education.

The review of information sources shows that there is currently significant concern regarding the application of artificial intelligence technology in the learning process. This is associated with a shortage of qualified personnel to apply artificial intelligence technology in the educational process, resulting in contradictions: the need of modern society for highly qualified teachers of professional education and the insufficient level of their training; the significance and growing role of artificial intelligence as one of the branches of information technology in education

and the insufficient representation of this direction in the university curriculum; the lack of development of an optimal and clear model for preparing a professional education teacher to use elements of artificial intelligence.

These contradictions highlight the relevance of preparing future teachers - computer scientists - to apply artificial intelligence technology in the learning process at pedagogical universities.

Key words: Artificial intelligence, AI technologies, computer science educator, educator preparation, personalized learning, learner assessment, predictive analytics, administrative tasks, chatbots, neural networks.

REFERENCES

- 1 Guseinova G.F. *Iskusstvennyi intellekt v pedagogicheskom protsesse: sovremenniy vzglyad [Artificial intelligence in the pedagogical process: A modern look]*. Pedagogicheskii zhurnal. 2022. T. 12. № 4A. P. 190-195. DOI: 10.34670/AR.2022.15.34.021 [in Russian]
- 2 Sysoev P. V. *Iskusstvennyi intellekt v obrazovanii: osvedomlyonnost', gotovnost' i praktika primeneniya prepodavatelyami vysshej shkoly tekhnologii iskusstvennogo intellekta v professional'noj deyatel'nosti [Artificial intelligence in education: awareness, willingness, and practice of using artificial intelligence technologies in professional activities by higher school teachers]*. T. 32. № 10. 2023. C. 1-25 DOI: 10.31992/0869-3617-2023-32-10-9-33 [in Russian]
- 3 Amin Al-Ka'bi. *Predlozhenniy algoritm iskusstvennogo intellekta i metody glubokogo obucheniya dlya razvitiya vysshego obrazovaniya [The proposed artificial intelligence algorithm and deep learning methods for the development of higher education]*. Mezhdunarodnyi zhurnal intellektualnykh setei. № 4. 2023. P. 68–73. [in Russian]
- 4 Organizatsiya Obedinennykh Natsii (2015) *[The United Nations]*. Tsel 4: kachestvennoe obrazovanie. Organizatsiya Obedinennykh Natsii. Available at: — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_Development_Goal_4 [in Russian]. (accessed: 16.09.2024)
- 5 Nauchnye forumy EUSPN 2023 i ICTH 2023 *[Scientific forums EUSPN 2023 and ICTH 2023]*. Almaty. 7 - 9 noyabrya. Available at: — URL: <https://informburo.kz/stati/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovatelnom-protsesse-obsudili-na-mezhdunarodnoi-konferencii-v-almaty> [in Russian]. (accessed: 10.11.2023)
- 6 Boninger, F., Molnar, A., & Saldana, C. (2020). Big claims, little evidence, lots of money: The reality behind the Summit Learning Program and the push to adopt digital personalized learning platforms. Boulder, CO: National Education Policy Center. nepc.colorado.edu/publication/summit-2020. 89 p. [in English]
- 7 Williamson, B., & Eynon, R. (2020). Historical threads, missing links, and future directions in AI in education. *Learning, Media and Technology*. 45(3). P. 223–235. <https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1798995> [in English]
- 8 Hiranker, K., & Kittisunthonphisarn, N. (2020). E-learning management system based on reality technology with AI. *International Journal of Information and Education Technology*. 10(4). P. 259–264. <https://doi.org/10.18178/ijiet.2020.10.4.1373> [in English]
- 9 Munawar, S., Toor, S. K., Aslam, M., & Hamid, M. (2018). Move to the smart learning environment: Exploratory research of challenges in the computer laboratory and design intelligent virtual laboratory for eLearning technology. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*. 14(5). P. 1645–1662. <https://doi.org/10.29333/ejmste/85036> [in English]
- 10 Chew, E., & Chua, X. N. (2020). Robotic Chinese language tutor: Personalising progress assessment and feedback or taking over your job? *On the Horizon*. 28(3). P. 113–124. <https://doi.org/10.1108/OTH-04-2020-0015> [in English]
- 11 Palasundram, K., Mohd Sharef, N., Nasharuddin, N. A., Kasmiran, K. A., & Azman, A. (2019). Sequence to sequence model performance for education chatbot. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 14(24). P. 56–68. <https://doi.org/10.3991/ijet.v14i24.12187> [in English]
- 12 Samarakou, M., Fylladitakis, E. D., Fruh, W. G., Hatzia Apostolou, A., & Gelegenis, J. J. (2015). An advanced learning environment developed for engineering learners. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 10(3). P. 22–33. <https://doi.org/10.3991/ijet.v10i3.4484> [in English]
- 13 Westera, W., Prada, R., Mascarenhas, S., Santos, P. A., Dias, J., Guimaraes, M., Georgiadis, K., Nyamsuren, E., Bahreini, K., Yumak, Z., Christyowidiasmo, C., Dascalu, M., Gutu-Robu, G., & Ruseti, S. (2020). Artificial intelligence moving serious gaming: Presenting reusable game AI components. *Education and Information Technologies*, 25(1). P. 351–380. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-09968-2> [in English]
- 14 Luo, D. L. (2018). Guide teaching system based on artificial intelligence. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 13(8). P. 90–102. <https://doi.org/10.3991/ijet.v13i08.9058> [in English]
- 15 Standen, P. J., Brown, D. J., Taheri, M., Trigo, M. J. G., Boulton, H., Burton, A., Hallewell, M. J., Lathe, J. G., Shopland, N., Gonzalez, M. A. B., Kwiatkowska, G. M., Milli, E., Cobello, S., Mazzucato, A., Traversi, M., & Hortal, E. (2020). An evaluation of an adaptive learning system based on multimodal affect recognition for learners with intellectual disabilities. *British Journal of Educational Technology*, 51(5). P. 1748–1765. <https://doi.org/10.1111/bjet.13010> [in English]

16 Crowe, D., LaPierre, M., & Kebritchi, M. (2017). Knowledge-based artificial augmentation intelligence technology: Next step in academic instructional tools for distance learning. *TechTrends: Linking Research and Practice to Improve Learning*, 61 (5). P. 494–506. <https://doi.org/10.1007/s11528-017-0210-4> [in English]

17 Gupta, K. P., & Bhaskar, P. (2020). Inhibiting and motivating factors influencing teachers' adoption of AI-based teaching and learning solutions: Prioritization using analytic hierarchy process. *Journal of Information Technology Education: Research*, 19. P. 693–723. <https://doi.org/10.28945/4640> [in English]

18 Shrikant S. i Aggarval V. (2014). “Sistema otsenki navykov kompyuternogo programmirovaniya s ispolzovaniem mashinnogo obucheniya”, [“A system for evaluating computer programming skills using machine learning”] v Materialakh 20-i Mezhdunarodnoi konferentsii ACM SIGKDD po obnaruzheniyu znaniy i intellektualnomu analizu dannyykh (Nyu-Iork, Nyu-Iork). 2014. P. 1887–1896 <https://doi.org/10.1145/2623330.2623377> [in Russian]

19 Alghamdi, A. A., Alanezi, M. A., & Khan, Z. F. (2020). Design and implementation of a computer-aided intelligent examination system. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(1). P. 30–44. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i01.11102> [in English]

20 Hu, J. J. (2021). Teaching evaluation system by use of machine learning and artificial intelligence Methods. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 16(5). P. 87–101. <https://doi.org/10.3991/ijet.v16i05.20299> [in English]

Information about authors:

Abzal Amirbekov – **corresponding author**, PhD student Department of “Informatics”, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: pampk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4895-8854>

Almira Ibashova - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the “Informatics” Department at the South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: almira_i@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1399-3545>

Информация об авторах:

Абзал Амирбеков – **основной автор**, PhD докторант кафедры «Информатика», Южно-Казахстанский педагогический университет имени О.Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: pampk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4895-8854>

Альмира Ибашова - кандидат педагогических наук, и.о. доцент кафедры «Информатика», Южно-Казахстанского педагогического университета имени О.Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: almira_i@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1399-3545>

Авторлар туралы ақпарат:

Абзал Әмірбеков – **негізгі автор**, «Информатика» кафедрасының PhD докторанты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: pampk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4895-8854>

Альмира Ибашова - педагогика ғылымдарының кандидаты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті «Информатика» кафедрасының доцент м.а., Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: almira_i@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1399-3545>

А.Ж. Салиева¹, С.Н. Кожакметова^{1*}, Ю.С. Токатлыгиль¹, К.А. Салиева¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

г. Астана, 010000, Республика Казахстан

*e-mail: kozkhakmetovasn@gmail.com

ПЕДАГОГИ БУДУЩЕГО: ПРАКТИКА ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СИНГАПУРЕ

Аннотация

Настоящее исследование посвящено изучению практики подготовки педагогов начального образования в Сингапуре, которая признана одной из самых эффективных в мире. Представленное исследование является качественным. Рассматриваются ключевые аспекты образовательных программ Национального института образования Наньянского технологического университета Сингапура, направленных на развитие педагогов будущего. Результаты исследования свидетельствуют о том, что в изученных образовательных программах особое внимание уделяется развитию компетенций в трех направлениях: профессиональная практика, личностный рост и лидерство. Также сделан акцент на интеграции теоретической и практической подготовки, применении инновационных педагогических технологий, различных видах профессиональной практики, включая цифровое портфолио, клиническую практику, сингапурскую практику преподавания и традиционную педагогическую практику. Еще одним приоритетом является воспитание характера и гражданственности через участие в общественных и образовательных проектах, а также развитие критического мышления у студентов. Образовательные программы создают условия для того, чтобы будущие педагоги развивали в себе «общую картину» служения нации и настойчивость в управлении образованием через обучение путем исследования, погружения и воображения. Выводы исследования подтверждают, что сингапурская модель подготовки педагогов успешно готовит профессионалов, способных адаптироваться к изменяющимся условиям образовательной среды и вдохновлять обучающихся на достижения. Применение сингапурской практики в Казахстане может способствовать повышению качества педагогического образования и подготовки педагогов к вызовам будущего.

Ключевые слова: образовательные программы, ценности, начальная школа, инновационные педагогические технологии, профессиональная этика, индивидуальность педагога, качество педагогического образования.

Введение

Современное образование сталкивается с вызовами глобализации, цифровизации и быстрых изменений в социально-экономической и культурной сферах. В этих условиях подготовка педагогов становится важнейшей задачей, так как именно педагоги играют ключевую роль в формировании будущих поколений, способных адаптироваться к сложным и изменчивым условиям. Ведущие образовательные системы мира разрабатывают инновационные подходы к педагогическому образованию, направленные на формирование не только профессиональных знаний и навыков, но и устойчивой системы ценностей, необходимой для эффективной работы в условиях будущего. В этом контексте особое внимание уделяется непрерывному профессиональному развитию учителей, что позволяет им оперативно реагировать на изменения в образовательной среде и интегрировать новые методы обучения.

Один из ярких примеров успешной системы подготовки педагогов можно наблюдать в Сингапуре, который за последние десятилетия достиг значительных успехов в сфере образования и стал одним из лидеров по результатам международных сравнительных исследований TIMSS и PISA. Например, по результатам TIMSS 2019 года сингапурские школьники заняли первое место по математике и естественным наукам среди учащихся четвертых классов [1]. В педагогических образовательных программах особое внимание

уделяется внедрению инновационных педагогических технологий, критическому мышлению, социально-эмоциональным навыкам и воспитанию гражданственности.

Настоящее исследование направлено на изучение сингапурской модели подготовки педагогов начального образования с целью выявления ключевых аспектов, которые могут быть адаптированы к образовательным программам Казахстана. Трансформация педагогического образования на основе зарубежного опыта представляется важным шагом для повышения качества образования и подготовки педагогов, готовых к вызовам будущего.

Материалы и методы исследования

Представленное исследование является качественным, сфокусированным на таких данных, как образовательные программы, философия педагогического образования, компетенции и навыки, формируемые в процессе обучения будущих педагогов. Для анализа использовались качественные методы исследования, включая контент-анализ образовательных программ, а также анализ существующих исследований в области педагогики. Данные методы позволили глубже понять, как реализуются педагогические ценности и навыки, а также как влияют на формирование профессиональных компетенций у будущих педагогов. Кроме того, использовались кейс-стади для анализа конкретных примеров успешных образовательных практик, что помогло выявить ключевые факторы, способствующие качественному обучению будущих педагогов.

Результаты и их обсуждение

Педагоги занимают центральное место в системе образования Сингапура. Национальный институт образования Сингапура играет важнейшую роль в подготовке педагогов, которые должны быть не только преподавателями, но и помощниками в обучении. Педагоги проходят строгую предварительную подготовку, а затем непрерывное повышение квалификации на протяжении всей своей карьеры. Эта подготовка дает им навыки управления разнообразными классами и адаптации к меняющимся потребностям учеников [2], [3]. Высокий уровень компетентности учителей отражается в высоких результатах Сингапура в PISA, особенно в области математики, естественных наук и чтения [4].

Сингапур претерпел огромные изменения в развитии начального и среднего образования, учитывая, что это достаточно молодая страна. Несмотря на то, что разнообразие стратегий, программ и структур представлено в данной стране в значительной мере, некоторые фундаментальные принципы неизменно направляли политиков на протяжении многих лет. К ним относятся меритократия, двуязычие, национальное строительство, пути обучения и, прежде всего, развитие человеческого капитала - самого ценного ресурса Сингапура [5].

Начальное образование в Сингапуре находится на высоком уровне, оно направлено на обеспечение более прикладного или практического обучения и снижение акцента на оценках/экзаменах в рамках национальных образовательных реформ. В Сингапуре действует хорошо спланированная национальная учебная программа, школам рекомендуется адаптировать ее в соответствии с учебными потребностями/интересами своих обучающихся. Структурированная подготовка педагогов на начальном этапе обучения и высокий уровень профессионального развития гарантируют, что все педагоги проходят компетентную подготовку и находятся в курсе последних инноваций в преподавании и оценке [6].

В рамках процесса обучения формируются компетенции обучающихся, как результат современного школьного образования. В Сингапуре данные компетенции определяются как включающие в себя различные социальные и эмоциональные элементы (например, самоуправление, принятие ответственных решений, управление взаимоотношениями), а также ряд навыков (например, критическое мышление, сотрудничество, навыки общения и

передачи информации). Отмечается, что данные компетенции предоставляют возможность молодежи работать и процветать в глобализирующемся мире [6].

В исследовании ученых [7], [8] представлен ландшафт профессионального развития педагогов начального образования в Сингапуре, обзор ресурсов, доступных педагогам начальных и средних школ, находящихся в ведении Министерства образования. Руководствуясь «Моделью роста учителей», университеты Сингапура ведут подготовку с учетом запросов и требований школ и национальной учебной программы. Педагоги начальных классов могут принимать участие в различных видах деятельности, начиная от формальных/структурированных курсов и программ и заканчивая более неформальными/реформаторскими инициативами (исследование действия, изучение уроков). Доступ к данным возможностям имеют педагоги с разным уровнем квалификации и карьерным путем.

Вопросы статуса педагога в Сингапуре, который рассматривается как профессионал, представляющий важную роль в образовании и воспитании подрастающего поколения, представлены в работе [9]. Подготовка и профессиональное развитие педагогов занимают приоритетное место в национальной повестке дня в области образования. Подготовка и профессиональное развитие педагогов без отрыва от производства на протяжении всей карьеры осуществляются в партнерстве с заинтересованными сторонами в сфере образования и подкрепляются разработкой и реализацией политики на основе фактических данных и ее практическим воплощением в жизнь. Это очевидно в базовых моделях, рамках, философии и политике, которые применяются на протяжении всей профессиональной деятельности педагогов.

Цель настоящего исследования заключалась в изучении особенностей подготовки педагогов начального образования в Национальном институте образования Наньянского технологического университета Сингапура для выявления ключевых аспектов, которые могут быть адаптированы к казахстанским образовательным программам.

Исследовательские вопросы:

1. Какие ключевые подходы лежат в основе подготовки педагогов начального образования в Национальном институте образования Наньянского технологического университета Сингапура?
2. Какие ценности формируются у будущих педагогов в рамках сингапурской модели педагогического образования?
3. Какие аспекты сингапурской практики подготовки педагогов можно адаптировать для улучшения педагогического образования в Казахстане?

Настоящее исследование является частью более крупного исследования, направленного на изучение особенностей начального образования и подходов к мониторингу образовательных результатов в зарубежных странах для адаптации позитивного опыта к казахстанскому контексту. Сбор исследовательских данных и изучение практического опыта реализации начального образования, а также подготовки педагогов проводился на базе Национального института образования Наньянского технологического университета, Сингапур.

ДНК педагога. Образовательные программы педагогов начального образования создают условия для того, чтобы будущие педагоги развивали в себе «общую картину» служения нации и настойчивость в управлении образованием через обучение путем исследования, погружения и воображения. Культивируется стремление к получению степени магистра в области образования.

Таблица 1 – Ценности, формируемые педагогическими образовательными программами Национального института образования Наньянского технологического университета Сингапура

Ориентированность на ученика	Индивидуальность педагога	Служение профессии и обществу
- Вера в то, что все дети могут учиться - Применение целостного подхода к каждому ученику - Ценность разнообразия	- Стремление к непрерывному образованию - Стремление к высоким стандартам - Соблюдение этических норм - Поддержка индивидуальности педагога	- Создание сотрудничества и партнерских отношений - Служение обществу - Участие в решении национальных (государственных) и глобальных проблем
Примечание: составлено авторами		

В таблице-1 представлены образовательные программы, которые направлены на формирование уникального набора ценностей – ориентированность на ученика, индивидуальность педагога, служение профессии и обществу. Образовательные программы направлены на развитие уникального набора ценностей, которые формируют основу профессиональной деятельности педагога. Ориентированность на ученика предполагает создание условий для его личностного и профессионального роста, учитывая индивидуальные особенности и потребности. Индивидуальность педагога раскрывается через его творческий подход, оригинальные методы преподавания и способность вдохновлять учащихся. Служение профессии и обществу выражается в приверженности высоким этическим стандартам, а также в стремлении улучшать качество образования и вносить вклад в развитие сообщества. Эти ценности взаимосвязаны и формируют основу педагогического мастерства и профессионального успеха.

Таблица 2 – Знания и навыки, формируемые педагогическими образовательными программами Национального института образования Наньянского технологического университета Сингапура

Знания	Навыки
- Знание возрастных особенностей обучающихся - Знание основ здоровья и психологического благополучия - Знание содержания предмета - Знание педагогики - Знание основы образования и политики - Учебный план - Глобальная осведомленность - Экологическая осведомленность	- Критические и метакогнитивные навыки - Социально-эмоциональные навыки - Навыки саморегуляции - Коммуникативные навыки - Творческие и инновационные навыки - Навыки адаптивного мышления - Педагогические навыки - Рефлексивные навыки - Навыки фасилитации - Административные навыки - Грамотность в области цифровых технологий и обработки данных - Исследовательская грамотность - Оценочная грамотность - Кросс-культурная грамотность - Гражданская грамотность
Примечание: составлено авторами	

В таблице-2 основной образовательных программ являются знания и навыки, позволяющие видеть множество перспектив, правильно воспринимать реальность («Aletheia») и постоянно стремиться к обучению через инновации, критические исследования и диалог («Dialogos»). Концепция «Aletheia» подразумевает правильное восприятие реальности посредством осмысления истинных ценностей и открытие новых смыслов. «Dialogos» акцентирует важность обучения через инновации, критические исследования и диалог, способствующий развитию гибкого и аналитического мышления. Данные подходы позволяют формировать у обучающихся способность находить нестандартные решения и эффективно взаимодействовать в меняющемся мире, объединяют теоретические и практические аспекты образования, делая процесс обучения более глубоким и осмысленным.

Расширение возможностей педагогов для будущего. В Национальном институте образования Наньянского технологического университета Сингапура философия педагогического образования определена как «Расширение возможностей педагогов для будущего». Эта философия является основой для разработки, реализации и совершенствования образовательных программ и курсов, направленных на подготовку педагогов, обладающих профессиональными ценностями, навыками и знаниями, необходимыми для готовности к педагогической деятельности в будущем.

Навыки и знания, опосредованные позитивными ценностями, формируют компетенции по трем измерениям: профессиональная практика, личностный рост и развитие, лидерство и самостоятельность.

Компетенция *профессиональная практика* характеризуется выраженными профессиональными ценностями и соблюдением этических норм, четким представлением об идентичности педагога, глубокими знаниями в области педагогического содержания и оценки, реализацией научно обоснованной и междисциплинарной практики, умением вдохновлять обучающихся на обучение, применением образовательных и технологических разработок для преподавания и обучения.

К компетенции *личностный рост и развитие* относятся демонстрация честности, обладание диспозициями XXI века (например, эмпатия, устойчивость, страсть, адаптивность, уважение к разнообразию, креативность), воплощение открытости и стремления к росту, рефлексия и обучение на протяжении всей жизни, саморегуляция и стремление к личному благополучию.

Компетенция *лидерство и самостоятельность* проявляется в системном мышлении и понимании множества точек зрения на национальные и глобальные проблемы, инициативности в модернизации образования, коллаборации с коллегами-педагогами, заинтересованными сторонами и обществом в интересах обучения и благополучия школьников, идентификации себя с образовательным сообществом и формировании сильной профессиональной идентичности.

Обозначенные компетенции поддерживают педагогов в их роли формирователей характера, создателей знаний, фасилитаторов обучения, архитекторов образовательной среды и проводников педагогических изменений.

Готовые к будущему педагоги для готовых к будущему учеников. Современная система образования требует от педагогов не только глубоких знаний и навыков, но и способности адаптироваться к изменяющимся условиям. Подготовка педагогов, готовых к вызовам будущего, базируется на сочетании профессионализма, качественно разработанных образовательных программ, интеграции профессиональной практики и использования инновационных педагогических технологий. Эти аспекты становятся

основой для формирования компетентных, ответственных и технологически подкованных педагогов.

Профессионализм педагога включает в себя не только знания и навыки, но также глубокую приверженность этическим принципам и ценностям, которые оказывают значительное влияние на образовательный процесс. В частности, честность и справедливость по отношению ко всем обучающимся, обеспечение равных возможностей. Сохранение конфиденциальности информации об обучающихся и их семьях. Осознание ответственности как за академическое развитие обучающихся, так и за моральное и социальное становление. Чуткость к индивидуальным потребностям обучающихся, поддержание разнообразия мнений и личностей, а также терпимость к культурным и личностным различиям.

Разработка качественных образовательных программ требует системного подхода. Одним из основных элементов образовательных программ является сильная связь между теорией и практикой, что позволяет развивать у студентов критическое мышление и навыки решения реальных проблем. Глубокое понимание индивидуальных особенностей обучающихся включает освоение возрастных, когнитивных, эмоциональных и социальных аспектов. Развитие исследовательских навыков способствует подготовке студентов к будущей профессиональной деятельности в условиях быстро меняющегося мира. Способность адаптировать методы обучения в зависимости от уровня подготовки и потребностей обучающихся. Владение учебным материалом и эффективными педагогическими практиками позволит будущим педагогам создавать учебные ситуации, мотивирующие обучающихся к усвоению материала. Мультидисциплинарный подход в образовательных программах открывает новые возможности для более глубокого и комплексного понимания изучаемых курсов, интеграции знаний из различных дисциплин для решения сложных междисциплинарных проблем.

Профессиональная практика включает разнообразные формы, одной из которых является цифровое портфолио, ставшее важным инструментом, позволяющим студентам документировать и анализировать свои достижения, исследовательские проекты и педагогическую практику. Цифровое портфолио выступает не только средством самооценки, но и инструментом для формирования профессиональной идентичности будущего педагога, помогает студентам лучше осознать свои сильные и слабые стороны, а также развивать навыки самоанализа и рефлексии, что является ключевым элементом профессионального роста. Еще одной интересной формой является клиническая практика, заимствованная из медицинской подготовки. В контексте педагогического образования клиническая практика подразумевает обучение студентов через непосредственное участие в образовательном процессе школы под руководством опытных наставников. Студенты регулярно обсуждают с наставниками проведенные занятия, получают конструктивную критику и рекомендации по улучшению педагогических методов. Клиническая практика помогает развить навыки управления классом, дифференцированный подход к обучению, использование интерактивных методов и технологий. Традиционная педагогическая практика охватывает широкий спектр деятельности, направленной на применение педагогических знаний и умений в реальных условиях обучения, включая не только проведение уроков, но и разработку учебных материалов, оценку успеваемости обучающихся, а также участие в планировании и организации образовательного процесса. Сингапурская практика преподавания предполагает практико-ориентированное обучение, в котором особая роль отводится инновационным методам преподавания и оценке образовательных результатов. Студенты активно вовлекаются в совместное планирование уроков и исследование методов обучения, что способствует развитию профессиональных навыков в условиях реальной образовательной среды.

Содержание образовательных программ предусматривает освоение *инновационных педагогических технологий*, развивающих не только академические знания, но и важные навыки, востребованные в XXI веке. В частности, это воспитание характера и гражданственности посредством вовлечения студентов в дискуссии на темы этики, прав человека и социальной справедливости, участия в общественных проектах, волонтерских инициативах и социально ориентированной деятельности, вовлеченность студентов в групповые начинания в обучении и служении, в рамках которых проводятся работы над проектами, связанными с решением актуальных социальных проблем. Организуются университетские стажировки, направленные на развитие лидерских качеств. Студенты получают возможность развить управленческие и организационные навыки, применять их на практике в рамках реальных проектов. Университетские стажировки помогают студентам осознать свою роль в развитии общества и профессиональной среды. Также предусмотрено обучение студентов навыкам лидерства через участие в сервисной деятельности. Этот подход основан на идее, что лидерство неразрывно связано с готовностью служить обществу. Студенты проходят тренинги по развитию лидерских качеств, а затем применяют полученные знания на практике, участвуя в социальных проектах и волонтерских инициативах. Международная практика и программы семестрового обмена предоставляют студентам возможность получить международный опыт обучения и работы. Это развивает глобальное мышление, способность адаптироваться к различным культурным и образовательным средам, что особенно важно в условиях глобализации. Участие в международных стажировках помогает студентам лучше понять глобальные вызовы, расширяет их кругозор и укрепляет межкультурные коммуникационные навыки. Реализуются основанные на исследованиях, аутентичные и экспериментальные подходы, предполагающие активное вовлечение студентов в процесс создания знаний через исследовательскую деятельность и решение реальных практических ситуаций. Это развивает у студентов критическое мышление, навыки анализа данных и способность к решению сложных проблем. Самоуправляемое обучение акцентирует внимание на развитии у студентов навыков самостоятельного планирования и управления своим образовательным процессом.

Цель настоящего исследования состояла в изучении практики подготовки педагогов начального образования в Сингапуре.

Образовательные программы подготовки педагогов начального образования в Национальном институте образования Наньянского технологического университета Сингапура предусматривают формирование не только профессиональных знаний и навыков, но и глубокую систему ценностей, отражающую ключевые аспекты педагогической профессии. Профессиональные знания и навыки, представленные в образовательных программах, позволяют будущим педагогам эффективно адаптироваться к изменяющимся условиям образовательной среды, критически оценивать процессы обучения и воспитания через инновационные педагогические подходы. Особое внимание уделяется интеграции теоретических и практических аспектов подготовки, что позволяет выпускникам быть готовыми к реальной работе в школе.

Ценностная база образовательных программ представлена ориентированностью на обучающегося, развитие индивидуальности педагога и служение профессии и обществу, все это является краеугольным камнем педагогического образования. Воспитание характера и гражданственности через участие в общественных проектах, развитие лидерских качеств и навыков сервисного обучения также закладывают основу для формирования педагогов-лидеров, способных вдохновлять обучающихся и влиять на образовательное сообщество.

Введение инновационных педагогических технологий в содержание образовательных программ является еще одной важной составляющей подготовки педагогов будущего. Самоуправляемое обучение, исследовательская деятельность и международные стажировки дают возможность студентам приобрести ценные навыки, необходимые для успешной работы в современном глобализованном мире. Применение инновационных педагогических технологий помогает развить у будущих педагогов критическое мышление, творческие способности и инновационное мышление, что особенно важно для успешного выполнения их будущих профессиональных обязанностей.

Таким образом, можно сделать вывод, что образовательные программы Национального института образования Наньянского технологического университета Сингапура готовят не только компетентных педагогов, но и будущих лидеров образовательного процесса, готовых к вызовам будущего.

Рекомендации по совершенствованию подготовки педагогов начальной школы Казахстана.

На основе анализа сингапурской модели можно предложить следующие рекомендации для совершенствования подготовки педагогов начальных классов в Казахстане.

1. Традиционные педагогические практики целесообразно дополнить клинической практикой, предполагающей педагогическую деятельность под руководством наставников.

2. Создание цифрового портфолио на протяжении всего периода обучения позволит будущим педагогам отслеживать свои достижения, анализировать профессиональный рост и развивать навыки самооценки и рефлексии. Эта практика позволит студентам адаптироваться к цифровой образовательной среде и повысит их конкурентоспособность.

3. Развитие критического мышления через исследовательское обучение, решение практических задач, обучение адаптивным методам преподавания и решения проблем. Подготовка педагогов с акцентом на критическое мышление позволит в будущем более гибко и осознанно подходить к педагогическим ситуациям, анализировать сложные проблемы и адаптироваться к разнообразным потребностям учеников.

4. В образовательные программы целесообразно включать модули, направленные на формирование устойчивой системы личностных и профессиональных ценностей, позволит заложить прочную основу для профессиональной идентичности и этического поведения. Воспитание ценностей, таких как этичность, уважение к индивидуальности ученика и стремление к постоянному совершенствованию, способствует формированию глубокого понимания социальной ответственности и гуманизма в педагогической деятельности. Эти ценности помогут будущим педагогам построить доверительные отношения с учениками, вдохновят на создание инклюзивной и поддерживающей среды, а также будут мотивировать к непрерывному саморазвитию и адаптации в условиях меняющегося образовательного ландшафта.

5. В рамках образовательных программ важно создавать условия для развития лидерских качеств и навыков командной работы. Это может быть достигнуто через участие студентов в проектах, связанных с решением социальных и образовательных задач, а также через тренинги по развитию лидерства.

6. В образовательные программы чрезвычайно важно включать курсы по межкультурной коммуникации и глобальной осведомленности. Это позволит будущим учителям эффективно работать в условиях многонациональной среды и понимать культурные особенности обучающихся, избегать стереотипов и предвзятости, а также способствовать инклюзивной атмосфере уважения к каждому индивиду. Кроме того, подобные курсы развивают у педагогов гибкость и открытость к новым подходам, что

повышает их профессиональную готовность к обучению в условиях глобализированного мира.

7. Образовательные программы должны предусматривать курсы по обучению инновационным педагогическим технологиям, включая инструменты для дистанционного и смешанного обучения, платформы для взаимодействия с учениками и инновационные методы оценки.

Заключение

Применение опыта подготовки педагогов начального образования Национального института образования Наньянского технологического университета Сингапура в Казахстане может стать значительным шагом к модернизации и повышению качества педагогического образования. Акцент на ценностях, дополненный инновационными методами обучения, включая клиническую практику, цифровые портфолио и самоуправляемое обучение, способен существенно повысить профессиональную компетентность будущих педагогов в Казахстане. Адаптация сингапурской практики к казахстанскому контексту позволит подготовить педагогов нового поколения, способных не только эффективно выполнять свои профессиональные обязанности, но и вносить вклад в развитие общества, принимая активное участие в решении национальных и глобальных проблем.

Информация о финансировании

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP14869151).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Mullis, I. V. S., Martin, M. O., Foy, P., Kelly, D. L., & Fishbein, B. (2020). TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 587p. Available at: — URL: <https://www.iea.nl/sites/default/files/2020-12/TIMSS%202019-International-Results-in-Mathematics-and-Science.pdf> (accessed: 07.08.2024)
- 2 Loh, J., Hu, G. (2019). Teacher Education in Singapore. Oxford Research Encyclopedia of Education. Retrieved 23 Sep. 2024, P.2-22 from <https://oxfordre.com/education/view/10.1093/acrefore/9780190264093.001.0001/acrefore-9780190264093-e-293> <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.293> (accessed: 07.08.2024)
- 3 Nguyen, D., Ng, D., Luo, W., Mansor, S. (2020). Exploring the relationships between instructional leadership and teacher competences: Singapore primary school teachers' perceptions. International Journal of Leadership in Education, 25(6), P.919–940. <https://doi.org/10.1080/13603124.2020.1731765> (accessed: 07.08.2024)
- 4 OECD. (2019). PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do, PISA, OECD Publishing, Paris, 354p. <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en> (accessed: 07.08.2024)
- 5 Ho, J., Lee, Y.J. (2022). Primary and Secondary Education in Singapore: Bringing Out the Best in Every Learner. In: Lee, Y.J. (eds) Education in Singapore. Education in the Asia-Pacific Region: Issues, Concerns and Prospects (Vol.66). Springer, Singapore, P.49-68. https://doi.org/10.1007/978-981-16-9982-5_4 (accessed: 07.08.2024)
- 6 Lee, Y., (2019). Overview of Primary Education (Singapore). In Bloomsbury Education and Childhood Studies. London: Bloomsbury Academic, P.1-10. <http://dx.doi.org/10.5040/9781474209472.0021> https://www.researchgate.net/publication/332050051_Overview_of_Primary_Education_Singapore (accessed: 07.08.2024)
- 7 Bautista, A., Wong, J., Gopinathan, S. (2015). Teacher Professional Development in Singapore: Depicting the Landscape. Psychology, Society & Education, 7(3), P.311–326. <https://doi.org/10.25115/psy.e.v7i3.523> https://www.researchgate.net/publication/301225638_Teacher_Professional_Development_in_Singapore_Depicting_the_Landscape (accessed: 07.08.2024)
- 8 Harris, A., de Bruin, L.R. (2018). Secondary school creativity, teacher practice and STEAM education: An international study. J. Educ.Change 19, P.153–179. <https://doi.org/10.1007/s10833-017-9311-2> (accessed: 07.08.2024)

9 Tan, O.S., Low, E.L. (2023). Teacher Learning and Development in Singapore: A Career-Long Perspective. In: Wang, Y., Halász, G., Guberman, A., Baghdady, A., Mcdossi, O. (eds) Research, Policymaking, and Innovation. Springer, Singapore, P.105-130. https://doi.org/10.1007/978-981-19-4349-2_6 (accessed: 07.08.2024)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРЫ: СИНГАПУРДА БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ ПРАКТИКАСЫ

Андатпа

Аталған зерттеу әлемдегі ең тиімді жүйелердің бірі болып танылған Сингапурдағы бастауыш білім беру педагогтарын дайындау тәжірибесін зерттеуге арналған. Ұсынылған зерттеу сапалы сипатқа ие. Сингапурдың Наньян технологиялық университетінің Ұлттық білім институтының болашақ мұғалімдерді дамытуға бағытталған білім беру бағдарламаларының негізгі аспектілері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, зерттелген білім беру бағдарламаларында үш бағыт бойынша құзыреттіліктерді дамытуға ерекше назар аударылады: кәсіби практика, тұлғалық өсу және көшбасшылық. Сондай-ақ теориялық және практикалық дайындықты біріктіруге, инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға, кәсіби практиканың әртүрлі түрлеріне, оның ішінде цифрлық портфолио, клиникалық практика, сингапурлық оқыту практикасы және дәстүрлі педагогикалық практикаға баса назар аударылады. Тағы бір басымдық – қоғамдық және білім беру жобаларына қатысу арқылы студенттердің мінезі мен азаматтығын тәрбиелеу және олардың сыни ойлауын дамыту. Білім беру бағдарламалары болашақ мұғалімдердің ұлтқа қызмет етуінің «жалпы бейнесін» қалыптастыруға және зерттеу, ену және қиялдау арқылы білім беруді басқаруда табандылықты дамытуға жағдай жасайды. Зерттеу қорытындылары Сингапурдың педагогтарды дайындау моделі өзгермелі білім беру ортасына бейімделе алатын және оқушыларды жетістікке жетуге шабыттандыра алатын мамандарды табысты дайындайтынын растайды. Сингапур тәжірибесін Қазақстанда қолдану педагогикалық білім беру сапасын арттыруға және педагогтарды болашақтағы сын-қатерлерге дайын болуға көмектеседі.

Негізгі сөздер: білім беру бағдарламалары, құндылықтар, бастауыш мектеп, инновациялық педагогикалық технологиялар, кәсіби этика, мұғалімнің даралығы, педагогикалық білім беру сапасы.

EDUCATORS OF THE FUTURE: TRAINING PRACTICES OF PRIMARY EDUCATION PROFESSIONALS IN SINGAPORE

Abstract

This study explores the practice of training primary educators in Singapore, which is recognized as one of the most effective in the world. The research presented is qualitative. It examines key aspects of the educational programs of the National Institute of Education, Nanyang Technological University of Singapore aimed at developing educators of the future. The results of the study indicate that the educational programs studied emphasize the development of competencies in three areas: professional practice, personal growth, and leadership. There is also an emphasis on the integration of theoretical and practical training; the application of innovative pedagogical technologies; and different types of professional practice, including digital portfolio, clinical practice, Singaporean teaching practice, and traditional teaching practice. Another priority is the cultivation of character and citizenship through participation in community and educational projects, and the development of critical thinking in students. The findings of the study confirm that the Singapore model of teacher education successfully prepares professionals who can adapt to the changing conditions of the educational environment and inspire students to achieve. The application of Singaporean practice in Kazakhstan can help improve the quality of teacher education and prepare teachers for modern life in the future.

Key words: educational programs, values, elementary school, innovative pedagogical technologies, professional ethics, teacher's individuality, quality of teacher education.

REFERENCES

- 1 Mullis, I. V. S., Martin, M. O., Foy, P., Kelly, D. L., & Fishbein, B. (2020). TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 587p. Available at: — URL: <https://www.iea.nl/sites/default/files/2020-12/TIMSS%202019-International-Results-in-Mathematics-and-Science.pdf> [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 2 Loh, J., Hu, G. (2019). Teacher Education in Singapore. Oxford Research Encyclopedia of Education. Retrieved 23 Sep. 2024, P.2-22 from <https://oxfordre.com/education/view/10.1093/acrefore/9780190264093.001.0001/acrefore-9780190264093-e-293> <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.293> [in English] (accessed: 07.08.2024)

- 3 Nguyen, D., Ng, D., Luo, W., Mansor, S. (2020). Exploring the relationships between instructional leadership and teacher competences: Singapore primary school teachers' perceptions. *International Journal of Leadership in Education*, 25(6), P.919–940. <https://doi.org/10.1080/13603124.2020.1731765> [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 4 OECD. (2019). *PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do*, PISA, OECD Publishing, Paris, 354p. <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en> [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 5 Ho, J., Lee, YJ. (2022). Primary and Secondary Education in Singapore: Bringing Out the Best in Every Learner. In: Lee, YJ. (eds) *Education in Singapore. Education in the Asia-Pacific Region: Issues, Concerns and Prospects (Vol.66)*. Springer, Singapore, P.49-68. https://doi.org/10.1007/978-981-16-9982-5_4 [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 6 Lee, Y., (2019). Overview of Primary Education (Singapore). In *Bloomsbury Education and Childhood Studies*. London: Bloomsbury Academic, P.1-10. <http://dx.doi.org/10.5040/9781474209472.0021> https://www.researchgate.net/publication/332050051_Overview_of_Primary_Education_Singapore [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 7 Bautista, A., Wong, J., Gopinathan, S. (2015). Teacher Professional Development in Singapore: Depicting the Landscape. *Psychology, Society & Education*, 7(3), P.311–326. <https://doi.org/10.25115/psye.v7i3.523> https://www.researchgate.net/publication/301225638_Teacher_Professional_Development_in_Singapore_Depicting_the_Landscape [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 8 Harris, A., de Bruin, L.R. (2018). Secondary school creativity, teacher practice and STEAM education: An international study. *J. Educ.Change* 19, P.153–179. <https://doi.org/10.1007/s10833-017-9311-2> [in English] (accessed: 07.08.2024)
- 9 Tan, O.S., Low, E.L. (2023). Teacher Learning and Development in Singapore: A Career-Long Perspective. In: Wang, Y., Halász, G., Guberman, A., Baghdady, A., Mcdossi, O. (eds) *Research, Policymaking, and Innovation*. Springer, Singapore, P.105-130. https://doi.org/10.1007/978-981-19-4349-2_6 [in English] (accessed: 07.08.2024)

Information about authors:

Aigul Saliyeva – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Faculty of Social Sciences, Department of “Pedagogy”, Eurasian National University named after of L.N.Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul.enu@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7832-5222>

Saltanat Kozhakhmetova – **corresponding author**, PhD student of the Department of “Pedagogy”, Eurasian National University named after of L.N.Gumilyov, Faculty of Social Sciences, Department of “Pedagogy”, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kozhakhmetovasn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7098-6203>

Yuliya Tokatligil – PhD, Senior Lecturer of the Department of “Psychology”, Eurasian National University named after of L.N.Gumilyov, Faculty of Social Sciences, Department of “Psychology”, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: tokatligil.y@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9367-6154>

Kamilla Saliyeva – Master student of the Department of “Pedagogy”, Eurasian National University named after of L.N.Gumilyov, Faculty of Social Sciences, Department of “Pedagogy”, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: slkamilla@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5763-7868>

Информация об авторах:

Айгуль Салиева – кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, факультет социальных наук, кафедра «Педагогика», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: aigul.enu@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7832-5222>

Салтанат Кожакметова – **основной автор**, докторант кафедры педагогики, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, факультет социальных наук, кафедра «Педагогика», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kozhakhmetovasn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7098-6203>

Юлия Токалыгиль – PhD, старший преподаватель кафедры психологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, факультет социальных наук, кафедра «Психология», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: tokatligil.y@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9367-6154>

Камилла Салиева – Магистрант кафедры педагогики, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, факультет социальных наук, кафедра «Педагогика», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: slkamilla@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5763-7868>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Салиева – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Педагогика» кафедрасы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul.enu@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7832-5222>

Салтанат Кожакметова – **негізгі автор**, Педагогика кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Педагогика» кафедрасы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kozkhmetovasn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7098-6203>

Юлия Токатлыгиль – PhD, психология кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Психология» кафедрасы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tokatligil.y@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9367-6154>

Камилла Салиева – Педагогика кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Педагогика» кафедрасы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: slkamilla@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5763-7868>

К.Ж. Туребаева^{1*}, Д.Ж. Рамазанова¹, Г.К. Қусаметова¹, А.Т. Рыстыгулова¹¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
*email: kturebayeva@zhubanov.edu.kz

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУДЫҢ ҮРДІСТЕРІ МЕН ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада арнайы педагогтар мен инклюзивті білім беру мамандарын даярлау, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту және тәрбиелеуге қазіргі таңдағы негізгі мәселелер қарастырылады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту және тәрбиелеу педагогика ғылымы саласындағы өзекті проблемалардың бірі. Инклюзивті білім беруге қойылатын қазіргі нормативтік талаптар аясында білікті мамандар даярлаудағы негізгі мәселелерді зерттеу. Мақалада қолданылған әдістер ресми және заңнамалық деректерді талдау, сондай-ақ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің «Арнайы педагогика» білім беру бағдарламасы бойынша білім алушылармен жүргізілген сауалнаманы қамтиды. Сауалнама білім беру бағдарламасы бойынша маман-кадрлар даярлаудағы кейбір мәселелерді анықтау және оны жетілдіруге бағытталған. Талдау көрсеткендей, негізгі мәселелер студенттердің тәжірибелік даярлығының қазіргі талаптарға сай болуы, оқу материалдарын, оқытудың жаңа технологиялары мен әдістемелерін жаңарту, сондай-ақ еңбек нарығындағы арнайы педагог мамандарға деген сұраныспен байланысты. Зерттеу нәтижелері инклюзивті білім беруді дамыту үшін маңызды мәнге ие және арнайы педагогтардың білім беру саласындағы стратегияларын қалыптастыру үшін пайдаланылуы мүмкін. Ұсыныстар тиімді білім беру ортасын құруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту сапасын арттыруға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: инклюзивті білім беру, арнайы педагогика, ерекше білім беру қажеттілігі, мамандар даярлау, арнайы білім беру.

Кіріспе

Инклюзивті білім беру - әлем деңгейінде заманауи білім беру тәжірибесіндегі маңызды және өзекті бағыт болып табылады. Соңғы тәжірибелерде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беретін мектептер мен оқу орындарына қосу кең таралған тәжірибеге айналып келеді. Инклюзивті білім беру - барлық балалардың жеке ерекшеліктеріне, қабілеттеріне немесе шектеулеріне қарамастан білім алуға қолжетімділігін кеңейтуге ықпал етеді. Арнайы білім беру қажеттіліктері бар тұлғалар қосымша қолдауды қажет ететін осы категорияға жатады.

Қазіргі таңда ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар санының артуы - инклюзивті білім беруді белсенді түрде енгізу, оларды жалпы білім беретін мекемелерге біріктіру және өз кезегінде инклюзивті сыныптарда жұмыс жасайтын білікті мамандарды арнайы даярлауды талап етеді. Педагогтардың кәсіби дамуы үшін арнайы білім беру саласында жұмыс жасайтын мамандар біліктілігін арттыру және олардың кәсіби дамуы маңызды болып саналады. Бұл әрине заманауи білім беру әдістері мен құралдарын енгізу қажеттіліктерімен бірден-бір байланысты.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы және мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция сияқты нормативтік құжаттық қолдаулар елімізде арнайы педагогтарды даярлауды дамытуға, біліктілікті арттыру мақсатында қайта даярлау бағдарламаларын енгізуге баса назар аударып отыр. Бұл қолдаулар барлық балалар үшін, олардың мүмкіндіктеріне қарамастан, сапалы білім алуға тең қол жетімділікті қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді [1], [2], [3].

Бұл орайда, халықаралық контекстегі маңызды аспект – түрлі мемлекеттер арасындағы тәжірибе және үздік тәжірибелермен алмасу болып табылады. Соңғы уақытта,

білікті де сапалы мамандарды даярлау мақсатында әртүрлі мемлекеттердегі табысты модельдер мен тәсілдерді енгізу тәжірибелері оң нәтижелер көрсетуде. Мысалы, 2024 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, сонымен бірге, Дүниежүзілік банк қолдауымен ұйымдастырылған «Инклюзивті білім беру моделін әзірлеу және оқыту» білім жетілдіру курсы әлемдік үздік тәжірибелерді талқылауға және оқыту үдерісіне енгізуге арналды. Каподистрия атындағы Афины Ұлттық университетінің халықаралық тәжірибелері отандық жетекші мамандармен біріктіріле ұсынылып, инклюзивті білім берудің негізгі қағидаларын, мектеп жасына дейінгі кезеңнен бастап жоғары білім сатысы аралығындағы барлық ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғаларды дамыту және білім беру моделін меңгертуді көздеді. Білім беруді жаңғырту жобасы аясында әзірленген инклюзивті білім беру моделі жоғары оқу орындары үшін:

- инклюзивті білім беру мазмұнында терең білім алу, оқу бағдарламаларын жасақтау, түрлі технологияларды қолдануда инклюзивті оқыту қағидаларын басшылыққа алу жолдарын меңгеру;

- жоғары оқу орындарында халықаралық және инклюзивті білім беру тәжірибелеріне қол жеткізу;

- инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасау үшін болашақ педагогтардың даярлық дағдыларын арттыру;

- халықаралық инклюзивті білім беру тәжірибелеріне қол жеткізу;

- жоғары оқу орындарында ерекше білім беру қажеттілігі бар тұлғалардың білім сапасын жақсартуға көмектесетін тәжірибелерді меңгертуге бағытталды.

Осындай теориядан тәжірибеге өтуге көмектесетін халықаралық деңгейдегі «Инклюзивті білім беру моделін әзірлеу және оқыту», «Функционалдық мінез-құлықты талдау» - АВА, «Аутизмді ерте диагностикалау - ADOS-2» білім жетілдіру курстарынан өту жоғары білім беру саласындағы жаңа табысты қадамдар деп айтуға болады.

Олай болса, болашақ арнайы педагогтарды даярлау, қоғамның тұрақты дамуының маңызды факторларының бірі ретінде танылатын әлеуметтік интеграция мен инклюзияның жаһандық тенденцияларымен байланысты деп айтуға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазіргі заманғы инклюзивті білім беру жоғары оқу орындарында жүзеге асыруға ықпал ететін жаңартуларға бағытталған айтарлықтай өзгерістерді бастан кешуде. Өзгерістерге ұшырайтын маңызды аспект - ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс жасайтын мамандарды даярлау. Зерттеуші ғалымдар В.К.Агарагимова, Е.Э.Магомедова, З.Г.Джамалудинова бұл аспект білім беру ұйымына инклюзияны енгізуде аса маңызды екенін атап көрсетеді [4].

И.М.Яковлева, С.В.Яковлев зерттеулерінде арнайы педагогты даярлау ерекше білім беру қажеттілігі бар тұлғаларды қолдаумен және оларға сапалы білім берумен тікелей байланысты екендігі қарастырылған. Бұл педагогтарды даярлау бағдарламаларын үнемі жаңартуды және жетілдіруді, инновациялық әдістер мен технологияларды енгізуді, сондай-ақ халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасуды талап етеді [5].

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен тиімді жұмыс жасай алатын кәсіби құзыретті мамандарды қалыптастыру арнайы педагогты даярлаудың негізгі мақсаты болып табылады. Ол бірнеше негізгі аспектілерді қамтиды:

- теориялық дайындық, яғни арнайы және инклюзивті білім беруге қатысты нормативтік-құқықтық құжаттарды зерделеу, арнайы педагогика, психология, педагогика және түзету жұмыстарының негіздеріне оқыту;

- арнайы білім беру мекемелерінде тәжірибелік сабақтар мен тағылымдамалар өткізу, түзету-дамыту сабақтарын жүргізу тәжірибесін әзірлеу, қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды қолдану практикасына даярлау.

- түрлі бұзылушылықтары бар балаларға арналған жеке білім беру бағдарламаларын құру, оқу материалы мен оқыту әдістерін әр баланың қажеттіліктеріне бейімдеу сияқты бағдарламаларды әзірлеу және жүзеге асыру;

- ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар мен олардың отбасыларына психологиялық және педагогикалық қолдау көрсету, сыныпта жағымды психологиялық ахуалды қалыптастыру;

- зерттеу қызметі, яғни түзету жұмыстарының әдістерін зерттеуге және жақсартуға, арнайы білім беруде инновациялық тәсілдер мен технологияларды әзірлеуге бағытталған ғылыми зерттеулерге қатысу [6], [7].

Осылайша, арнайы педагогты даярлаудың мақсаты - ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен тиімді жұмыс жасай алатын және олардың жан-жақты дамуына, қоғамға сәтті интеграциялануына ықпал ететін жан-жақты дамыған, құзыретті және кәсіби дайындалған маманды қалыптастыру.

Қазіргі уақытта заманауи білім беру жүйесі өзгерістерге бейімделе алатын және оқытудың инновациялық әдістерін енгізе алатын педагогтарды қажет етеді. Арнайы білім ұйымдары педагог кадрларды қалыптастыру - бұл бірегей құзыреттілікке ие және қазіргі білім беру ортасында жұмыс жасауға дайын мамандарды даярлауға бағытталған кешенді процесс. Бұл міндеттің маңыздылығы ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға сапалы білім беру және инклюзивті оқу ортасын қалыптастыру қажеттілігімен байланысты. Тиісінше жаңа тұрпатты арнайы педагогтар келесі қасиеттерге ие болуы керек:

- арнайы білім беру және инклюзия саласындағы терең білімі болуы;
- білім беру процесінде заманауи технологияларды енгізу мүмкіндіктерін игеруі;
- эмоционалды интеллект пен эмпатияның қалыптасқан жоғары деңгейін көрсетуі;
- пәнаралық ынтымақтастық және коммуникациялық қабілеті болуы;
- кейс-әдіс, нақты жағдайларды талдау және зерттелген теориялық білім негізінде шешімдер әзірлей білуі;

- жобалық оқыту, арнайы білім беру саласындағы нақты мәселелерді шешуге бағытталған білім беру жобаларын әзірлеуі және жүзеге асыруы;

- қашықтықтан оқыту технологиялары, педагогтердің біліктілігін арттыру үшін онлайн-курстар, вебинарлар және басқа да қашықтықтан оқыту нысандарын пайдалана алуы;

- оқытудың интерактивті әдістері, білім беру процесіне интерактивті тапсырмаларды, оқытудың белсенділігі мен тиімділігін арттыру үшін белсенді оқыту әдістерін енгізе алуы.

Сондай-ақ, дайындық процесінде үнемі кәсіби сүйемелдеу, тәжірибелі педагогтар жас мамандарға қолдау көрсететін тәлімгерлік жүйесін құру, білім алмасу және кәсіби дағдыларды жетілдіру үшін әдістемелік қауымдастықтар өткізу, тұрақты өзара іс-қимыл мен ынтымақтастық үшін кәсіби қауымдастықтар желісін ұйымдастыру да арнайы педагог мамандарды даярлауда маңызды рөл атқарады [8].

Осы негізде жаңа типтегі арнайы педагог кадрларын даярлау және қалыптастыру ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғалар үшін білім беру сапасын жақсартуға бағытталған стратегиялық маңызды міндет деп айтуға болады.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Еліміздегі білім беру саясаты - барлығына сапалы білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында инклюзивті білім беруді дамыту бағытын көздейді. Атап айтқанда, денсаулық жағдайы, мінез-құлықтық және эмоциялық бұзылыстар, әлеуметтік, психологиялық, экономикалық, лингвистикалық, мәдени т.б. себептерге байланысты білім беруде ерекше қажеттіліктері бар тұлғаларға назар аударылады.

Осы тұрғыдан қарастырғанда, білім беру ұйымдарына инклюзивті бағдарлы кадр даярлау мәселелері бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі екені сөзсіз.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс жасайтын педагог кадрларды даярлау еліміздің әрбір өңіріндегі жоғары оқу орындарында жүзеге асырылады. Жоғары оқу орындарында арнайы педагог мамандарын даярлаумен қатар, педагогикалық ғылымдар бағытындағы білім беру бағдарламалары мазмұнына инклюзивтік оқыту модулі енгізілген.

Осы саланы зерттеуші ғалымдар З.А.Мовкебаева, Ғ.Ә.Абаева, Г.С.Оразаева Америка Құрама Штаты (Мичиган), Финляндия елдерінде арнайы педагогтарды даярлау мәселелерін зерделей отырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғаларды оқыту жүйесіне жан-жақты талдау жасағанын атап көрсетуге болады [9].

Сонымен қатар, отандық арнайы білім беру саласына маман кадрлар даярлау бағытында зерттеулер жүргізілген К.Ж.Туребаева, Д.Ж.Рамазанова, Б.А.Дүйсенбаева, Л.Н.Лиходедова, Г.К.Алшынбекова, А.Б.Кабдырова, Д.С.Хамитова, У.Ж.Кудайбергенова, А.Е.Ахметова, Н.В. Сюй-фу-шун, А.Ы.Ермагамбет, М.З.Увалиевалардың ауқымды монографиялық зерттеулері мәселенің өзектілігін айқындай түседі [10].

Болашақ арнайы педагогтарды инклюзивті бағдарлы даярлаудың кейбір аспектілерін анықтау және оларды жетілдіру мақсатында Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің 6В01902-Арнайы педагогика білім беру бағдарламасы 4 курс бойынша білім алушылармен сауалнама өткізілді. Сауалнамаға қатысушылар саны - 23. Сауалнама білім беру үдерісі бойынша төмендегі сұрақтарды қамтыды:

1. Арнайы педагогика білім беру бағдарламасын өз қалауыңызбен таңдадыңыз ба?
2. Болашақ инклюзивті білім беру мамандарын даярлау қажеттілігі бар ма?
3. Оқыту үдерісінде заманауи ақпараттық коммуникациялық технологиялар і қолданылады ма?
4. Білім алушылардың дайындық деңгейі заманауи талаптарға сай келе ме?
5. Кәсіби салаға бейімделуде қиындықтар бар ма?
6. Оқу пәндері бағдарламаларының модульдерін жаңарту тиімді ме?
7. Білім беру бағдарламасы инклюзивті оқытудың заманауи талаптарына мазмұны жағынан қаншалықты сәйкес келе ме?
8. Білім сапасын жақсарту үшін студенттер пікірлерін анықтау қажеттілігі бар ма?

Кесте 1 - Сауалнама нәтижелері

№	Сауалнама сұрақтары	«Иә» жауабы		«Жоқ» жауабы	
		Саны	Сапа	Саны	Сапа
1	Арнайы педагогика білім беру бағдарламасын өз қалауыңызбен таңдадыңыз ба?	18	78%	5	22%
2	Болашақ инклюзивті білім беру мамандарын даярлау қажеттілігі бар ма?	23	100%	0	0%
3	Оқыту үдерісінде заманауи ақпараттық коммуникациялық технологиялар қолданылады ма?	20	87%	3	13%
4	Білім алушылардың дайындық деңгейі заманауи талаптарға сай келе ме?	21	91%	2	9%
5	Кәсіби салаға бейімделуде қиындықтар бар ма?	2	9%	21	91%
6	Оқу пәндері бағдарламаларының модульдерін жаңарту тиімді ме?	20	87%	3	13%

7	Білім беру бағдарламасы инклюзивті оқытудың заманауи талаптарына мазмұны жағынан қаншалықты сәйкес келе ме?	22	96%	1	4%
8	Білім сапасын жақсарту үшін студенттер пікірлерін анықтау қажеттілігі бар ма?	23	100%	0	0%
Ескерту: авторлармен құрастырылған					

Сауалнама нәтижелерін талдау барысында «Арнайы педагогика білім беру бағдарламасын өз қалауыңызбен таңдадыңыз ба?» сұрағына респонденттердің 78% өз қалауларымен таңдағанын көрсетсе, 22% «жоқ» жауабын береді; «Болашақ инклюзивті білім беру мамандарын даярлау қажеттілігі бар ма?» сұрағына респонденттер 100 % «ия» жауабын береді; «Оқыту үдерісінде заманауи ақпараттық коммуникациялық технологиялар қолданылады ма?» сұрағына 87% «ия», 13% «жоқ» деген жауап берілген; «Білім алушылардың дайындық деңгейі заманауи талаптарға сай келе ме?» сұрағына 91% «ия», 9% «жоқ» деген жауап берілген; «Кәсіби салаға бейімделуде қиындықтар бар ма?» сұрағына 9% «ия», 91% «жоқ» деген жауап берілген; «Оқу пәндері бағдарламаларының модульдерін жаңарту тиімді ме?» сұрағына 87% «ия», 13% «жоқ» деген жауап берілген; «Білім беру бағдарламасы инклюзивті оқытудың заманауи талаптарына мазмұны жағынан қаншалықты сәйкес келе ме?» сұрағына 96% «ия», 4% «жоқ» деген жауап берілген; «Білім сапасын жақсарту үшін студенттер пікірлерін анықтау қажеттілігі бар ма?» сұрағына 100% «ия» деген жауап берілді.

Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей негізгі мәселелер ұсынылған:

- практикалық сабақтарды арнайы білім беру ұйымдары базаларында өткізуді одан әрі жетілдіру;
- оқытудың жаңа технологиялары мен инновациялық әдістеріне арнайы білім ұйымдарында қолдануға бағытталған модульдерді кеңінен ендіру;
- оқу орындары пен жұмыс берушілер арасындағы ынтымақтастықты күшейту.

Қорытынды

Жаңғырту контекстінде жаңа үлгідегі кадрларды даярлау білім беру процесіне жүйелі көзқарасты және қазіргі заманғы міндеттерді ойдағыдай шеше алатын мамандарды даярлауды талап етеді. Арнайы педагогты даярлау мақсаттарын жаңғырту білім беру бағдарламаларын ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың қазіргі заманғы сынтетеуіріндері мен қажеттіліктеріне бейімдеуге бағытталған бірқатар шаралар мен ұсынымдарды қамтиды. Бұл бағытта төмендегідей қорытынды ұсыныстар беруге болады:

1. Білім беру бағдарламаларын жаңарту, еңбек нарығының, қоғамдық қажеттіліктердің заманауи қажеттіліктерін ескеретін ағымдағы білім беру бағдарламаларына талдау жүргізу және саланың қазіргі тенденциялары мен дамуын көрсету үшін білім беру бағдарламаларының мазмұнына өзгерістер енгізу.

2. Инклюзивті білім беруге бағдарлану, инклюзивті білім беру қағидаларын ескере отырып, арнайы педагогтарды даярлау мақсаттарын қайта қарау, барлық балаларды жалпы білім беру ортасында табысты оқыту үшін жағдай жасауға басты назар аудару.

3. Сыни тұрғыдан ойлау, қарым-қатынас, шығармашылық, уақытты басқару, командалық дағдыларды үйрету, мәселелерді шешу, шешім қабылдау және тұлғааралық қатынастар сияқты қазіргі әлемде табысты жұмыс істеу үшін қажетті негізгі құзыреттіліктерді дамыту.

4. Заманауи технологияларды пайдалану, яғни оқытудың қолжетімділігі мен тиімділігін арттыру үшін білім беру процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді түрде енгізу, білім алушыларды заманауи білім беру

платформаларын, онлайн-ресурстар мен өз бетінше оқыту құралдарын пайдалануға үйрету.

5. Тәжірибеге бағдарланған оқыту, өйткені нақты жұмыс жағдайында білім алушылардың практикалық қызметі мен тағылымдамаларын ынталандыру, білім алушылардың нақты міндеттерді шешу және білімді практикада қолдану дағдыларын дамыту қажет.

6. Оқушылардың әртүрлілігін ескеретін және инклюзивті оқытуға ықпал ететін білім беру ортасын қолдау, сондай-ақ олардың жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне қарамастан барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктерге кепілдік беру.

7. Эмпатия, икемділік, топтық жұмыс қабілеті және көшбасшылық дағдылар сияқты білім алушылардың жұмсақ дағдыларын дамытуға басты назар аудару.

8. Білім алушылардың даярлығын үнемі жаңартып отыру және кәсіби өсу мүмкіндіктерін қамтамасыз ете отырып, өмір бойы оқыту тұжырымдамасын қолдау.

9. Білім беру бағдарламаларын еңбек нарығының қажеттіліктеріне бейімдеу үшін кәсіпорындармен, ұйымдармен және қоғамдық институттармен серіктестікті дамыту, тәжірибе алмасу және университет пен сыртқы орта арасындағы өзара іс-қимыл үшін аса қажетті іс-шараларды ұйымдастыру.

10. Білім беру процесін үнемі жақсарту және оның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келу үшін оқыту нәтижелерін бағалау жүйесін енгізу.

Қорытынды ұсыныстар қазіргі заманғы білім беру мекемелеріне ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды тиімді және сапалы оқытуды қамтамасыз ете отырып, қоғамдағы табысты мансапқа дайын арнайы педагогтарды даярлауды бейімдеуге оң ықпалын тигізеді.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR1857416 «Арнайы педагогтарды инклюзивті-бағдарламалық даярлау» тақырыбы бойынша орындалатын мақсатты бағдарламалық қаржыландыру шеңберінде дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының «Білім» туралы Заңы от 27 июля 2007 года № 319-III. [Электрондық ресурс] - URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319> (қаралу уақыты: 09.09.2024)

2 О правах ребенка в Республике Казахстан Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года N 345 https://special-edu.kz/EDU_LFSI/LegislativeBasicsKZ/ru/BD.pdf (дата обращения 08.08.2002).

3 О мерах по реализации Закона Республики Казахстан от 26 июня 2021 года "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования" Распоряжение Премьер-Министра Республики Казахстан от 17 ноября 2021 года № 184-р https://special-edu.kz/EDU_LFSI/LegislativeBasicsKZ/ru/%B3%D0%B0.pdf (дата обращения 17.11.2021).

4 Агарагимова В.К., Магомедова Е.Э., Джамалудинова З.Г. Теоретико-методологические основы подготовки студентов к работе с детьми в условиях инклюзивного образования. Проблемы современного педагогического образования. – 2022. – №. 74-3. – С. 8-10.

5 Яковлева И.М., Яковлев С.В. Подготовка педагогических кадров к инклюзивному образованию школьников с ограниченными возможностями здоровья. Специальное образование. 2021. №2 (62). С. 170-181.

6 Хабарова, С.П. Формирование профессиональных компетенций у будущих учителей-логопедов на основе практико-ориентированного обучения / Хабарова С.П., Харитоновна Е.А. – Ученые записки факультета специального образования: сб. научных статей. – Минск: БГПУ, 2016. – С. 133–140.

7 Яковлева И.М. Вариативность подготовки педагогических кадров к инклюзивному образованию //ББК 88.48 И 65. – 2021. – 371 с.

8 Лыжин А.И., Феоктистов А.В. Профессионально-педагогические кадры: новые технологии подготовки. Инновационная научная современная академическая исследовательская траектория. – 2021. – №. 2 (5). – С. 19-29.

9 Зарубежный опыт подготовки специалистов для работы с детьми с ограниченными возможностями. Монография. - Алматы. - 320 с.

10 Подготовка специальных педагогов в Казахстане. Монография. - Алматы. - 359 с.

ТЕНДЕНЦИИ И ПРАКТИКИ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются основные вопросы подготовки специальных педагогов и специалистов инклюзивного образования, обучения и воспитания детей с особыми образовательными потребностями. Обучение и воспитание детей с особыми образовательными потребностями - одна из актуальных проблем в целом в области педагогической науки. Методы, использованные в статье, включают анализ официальных и законодательных данных, а также опрос обучающихся по образовательной программе «Специальная педагогика» Актобинского регионального университета им.К. Жубанова. Анкета направлена на выявление и совершенствование некоторых вопросов подготовки специалистов-кадров по образовательной программе. Анализ показал, что основные проблемы связаны с соответствием практической подготовки студентов современным требованиям, обновлением учебных материалов, новых технологий и методик обучения, а также спросом на специальных педагогических специалистов на рынке труда. Результаты исследования имеют важное значение для развития инклюзивного образования и могут быть использованы для формирования стратегий специальных педагогов в области образования. Рекомендации способствуют созданию эффективной образовательной среды, что, в свою очередь, способствует повышению качества обучения детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, специальная педагогика, особые образовательные потребности, подготовка специалистов, специальное образование.

TRENDS AND PRACTICES IN THE TRAINING OF SPECIAL EDUCATORS FOR INCLUSIVE EDUCATION

Abstract

This article examines key issues in the training of special educators and specialists within the field of inclusive education. The education and support of children with special educational needs represent a pressing concern in pedagogical science. The research methods employed in this study include analysis of official and legislative documents, as well as a survey of students enrolled in the "Special Pedagogy" educational program at K. Zhubanov Aktobe Regional University. The questionnaire aims to identify and address specific aspects of specialist training within the educational program. The analysis revealed that the main challenges relate to aligning students' practical training with modern requirements, updating educational materials, incorporating new technologies and teaching methods, and addressing the demand for special education specialists in the labor market. The results of the study are important for the development of inclusive education and can be used to form strategies for training special educators. The recommendations contribute to the creation of an effective educational environment, which in turn enhances the quality of education for children with special educational needs.

Key words: inclusive education, special pedagogy, special educational needs, training of specialists, special education.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ «Bılım» turaly Zańy ot 27 iulä 2007 goda № 319-III [Law of the Republic of Kazakhstan "on Education" dated July 27, 2007 No. 319-II] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319> [in Kazakh]. (accessed: 09.09.2024)

2 O pravah rebenka v Respublike Kazakhstan Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 avgusta 2002 goda N 345 [On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345] https://special-edu.kz/EDU_LFSI/LegislativeBasicsKZ/ru/BD.pdf [in Russian] (accessed: 08.08.2002).

3 O merah po realizasii Zakona Respubliki Kazakhstan ot 26 iunä 2021 goda "O vnesenii izmeneni i dopolneni v nekotorye zakonodatelnye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam inklüzivnogo obrazovania" ["On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on inclusive education"] Rasporäjenie Premer-

Ministra Respubliki Kazakhstan ot 17 noiabrä 2021 goda № 184-r https://special-edu.kz/EDU_LFSI/LegislativeBasicsKZ/ru/%B3%D0%B0.pdf [in Russian] (accessed:17.11.2021)

4 Agaragimova V.K., Magomedova E.E., Jamaludinova Z.G. Teoretiko-metodologicheskie osnovy podgotovki studentov k rabote s detmi v usloviakh inklüzivnogo obrazovania [Theoretical and methodological foundations of preparing students to work with children in inclusive education]. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovania. 2022. №. 74-3. P. 8-10. [in Russian]

5 İakovleva İ.M., İakovlev S.V. Podgotovka pedagogicheskikh kadrov k inklüzivnomu obrazovaniu şkölnikov s ogranichenymi vozmojnostämi zdorövä [Training of teaching staff for inclusive education of schoolchildren with disabilities. Spesiälnoe obrazovanie]. 2021. №2 (62). P. 170-181. [in Russian]

6 Habarova, S.P. Formirovanie profesionälnyh kompetensi u buduşih uchitelei-logopedov na osnove praktiko-orientirovannogo obuchenia [Formation of professional competencies among future speech therapy teachers based on practice-oriented training] / Habarova S.P., Haritonova E.A. Uchenye zapiski fakülteta spesiälno obrazovania: sb. nauchnyh statei. Minsk: BGPU, 2016. P. 133–140. [in Russian]

7 İakovleva İ.M. Variativnost podgotovki pedagogicheskikh kadrov k inklüzivnomu obrazovaniu [The variability of teacher training for inclusive education] //BBK 88.48 İ 65. 2021. 371 p. [in Russian]

8 Lyjin A.İ., Feoktistov A.V. Profesionälno-pedagogicheskie kadry: novye tehnologii podgotovki [Professional and pedagogical staff: new training technologies]. İnnovasionnaia nauchnaia sovremennaia akademicheskaja issledovatelskaja traektorija. 2021. №2 (5). P. 19-29. [in Russian]

9 Zarubejnyi opyt podgotovki specialistov dlä raboty s detmi s ogranichenymi vozmojnostämi [Foreign experience in training specialists to work with children with disabilities]. Monografia. Almaty. 320 p.

10 Podgotovka spesiälnyh pedagogov v Kazahstane [Training of special educators in Kazakhstan]. Monografia. Almaty. 359 p. [in Russian]

Information about authors:

Klara Turebayeva – **corresponding author**, professor, doctor of pedagogical sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan, Department of “Psychology and Special Pedagogy”

E-mail: kturebayeva@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Dinara Ramazanova – Doctor of Philosophy (Ph.D), Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan, Department of “Pedagogy and Management in Education”

E-mail: ramazanova_dinar@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

Gulsum Kussametova – candidate of pedagogical sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan, Department of “Psychology and Special Pedagogy”

E-mail: gkussametova@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7758-0566>

Aigul Rystygulova – Master's degree in Pedagogy and Psychology, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Department of “Psychology and Special Pedagogy”

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4610-9036>

E-mail: arystygulova@zhubanov.edu.kz

Информация об авторах:

Клара Туребаева – **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, кафедра «Психологии и специальной педагогики»

E-mail: kturebayeva@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Динара Рамазанова – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, кафедра «Общей педагогики и менеджмента в образовании»

E-mail: ramazanova_dinar@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

Гульсум Кусаметова – кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, кафедра «Психологии и специальной педагогики»

E-mail: gkussametova@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7758-0566>

Айгуль Рыстыгулова – магистр педагогики и психологии, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, кафедра «Психологии и специальной педагогики»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4610-9036>

E-mail: arystygulova@zhubanov.edu.kz

Авторлар туралы ақпарат:

Клара Түрбаева – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасы

E-mail: kturebayeva@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Динара Рамазанова – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «Жалпы педагогика және білім берудегі менеджмент» кафедрасы

E-mail: ramazanova_dinar@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

Гульсум Кусаметова – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасы

E-mail: gkussametova@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7758-0566>

Айгуль Рыстыгулова – педагогика және психология магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасы

E-mail: arystygulova@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4610-9036>

К.С. Жұмабаева^{1*} , Т.С. Сламбекова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы
*e-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ТӘЛІМГЕРЛІК – ҮЗДІКСІЗ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Андатпа

Үздіксіз кәсіптік білім беру – адам факторын, экономиканың негізгі салаларындамытуға негізделген. Үздіксіз кәсіптік білім беру мен тәлімгерлікті жетілдіру жахандану кезінде жеке мамандардың кәсіби біліктілігін жетілдіруде заманға сай келмей жатады. Сол себепті бұл мәселенің өзектілігі қазіргі талаптарға сай, яғни жұмыс беруші мен мамандардың бейімделуіне тікелей байланысты.

Мамандардың дискреттік біліктілігін жетілдіру дамушы мемлекеттердің экономикалық дамуына сәйкес келмей жатады. Қазіргі кезде бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыру үшін білікті мамандар қажет. Ал оларды қайта дайындау өмір талабы болып отыр. Халықаралық жүйеде болып жатқан өзгерістер адам ресурстары мен жасанды интелекті дамытудан басқа жол жоқ. Бұл өз тарапынан жаңа экономикалық жағдайда мамандар тапшылығын туғызып отыр. Экономиканы мамандармен қамтамасыз ету бізден жүйелі көзқарасты талап етеді.

Бүгінгі таңда тәлімгерліктің ҰББЖ (үздіксіз білім беру жүйесі) жетілдіру алда тұрған өзекті проблемалардың бірі болып отыр. ҰББЖ оның ішінде кәсіптік білім беру елдің экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени дамуындағы реформалармен тығыз байланыста қарастырылып отыр.

Мақалада Қазақстандағы университеттік педагогика, білім беру саясаты, ЖОО реформалау, бейресми білім беру, инновацияның дамуы, ұстаз бен оқушының танымдық мәселелері қарастырылады.

Негізгі сөздер: тәлімгерлік, маман, үздіксіздік даму, бейресми білім беру, тәлімгер.

Кіріспе

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беру сапасына, оның ішінде жоғары білім сапасына көп көңіл бөлінуде. Қазақстан Президент Қ.Қ. Тоқаев 2022 жылғы 11 қаңтардағы Парламент Мәжілісінің отырысында жасаған баяндамасында еліміз үшін аса маңызды мәселелерге, сондай-ақ білім беру, оның ішінде, атап айтқанда, білім беру сапасын арттыру мәселелеріне тоқталды. «Жоғары білімнің қолжетімділігі мәселесі өзекті күйінде қалып отыр. Еліміздің халық тығыз орналасқан аймақтарындағы жастарға арналған мақсатты гранттарды бөлуге ерекше назар аудару қажет. Жаңа экономика құру үшін жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру маңызды. Жақында Қазақстанда жетекші шетелдік университеттердің филиалдары ашыла бастады. Жақын арада Ресейде озық техникалық университеттердің филиалдарын ашу жоспарлануда. Мен 2025 жылға қарай елімізде беделді шетелдік университеттердің кем дегенде 5 филиалын ашу қажет деп санаймын. Бұл ретте еліміздің батысында техникалық бейімділігі бар жоғары оқу орындарының екі филиалын ашу қажет. Жалпы, бәрімізге білімге деген көзқарасымызды өзгерту керек» [1].

Президенттің осынау жаңа идеялары бүгінде жүзеге асырылуда. Бұл шаралардың барлығы түптеп келгенде жоғары оқу орындары арасындағы әділ бәсекелестікті қамтамасыз етіп, жүйелі оқыту сапасын күшейтуі керек. Сонымен бірге, үздіксіз білім беруді жетілдірудің жолы, ЖОО рейтингісі болып табылады. Бүгінде ЖОО көрсеткіштері маңызды функцияларды атқарады.

Әлемдегі университеттердің және олардың білім беру бағдарламаларының QS World University Ranking, Times Higher Education World University Ranking, Әлемдік университеттердің академиялық рейтингі және т.б. сияқты мойындалған рейтингтері академиялық қауымдастық пен жұмыс берушілер арасында өте танымал екені даусыз.

Осыған байланысты еңбек нарығын мамандармен қамтамасыз ету жүйесі еңбек нарығын жаңа біліммен қамтамасыз ету құралы болып табылады.

Қазақстандық тәжірибеде тәлімгерліктің үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесін жетілдірі маңызды. Бұл өзгерістер ел экономикасының, ғылымының, білім мен мәдениеттің өзара байланыста болуына тікелей байланысты. Біздің ойымызша қазіргі ғылыми – техникалық даму мен жасанды интелектің қарқын алуы объективті үрдіс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тәлімгерлік үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесінің негізгі элементі ретінде қоғамның барлық саласында, ең алдымен білім беру жүйесіне таралады, өйткені университет оқытушылары мен студенттік аудиторияға жаңа білім беруге бағытталған жүйе.

Бүгінде әлемнің дамыған елдерінде болып жатқан білім экономикасы жасанды интелектпен, ақылды роботтармен ынтымақтастыққа негізделген. Бұдан шығатыны, өнеркәсіпте және экономиканың басқа салаларында мамандардың үздіксіз білім алуы еліміздің педагогикалық корпусының үздіксіз білім алуынан туындауы тиіс [2]. Жасыратыны жоқ, қазіргі уақытта Қазақстандағы университеттік педагогика жасанды интелектің қарқынды даму үрдісінен кенже қалып отыр. Оған негізгі себеп Президент атап өткендей, Қазақстандағы білім беру мен өнеркәсіп арасындағы байланыстың болмауынан туындап отыр.

Мақаланы дайындау барысында үздіксіз кәсіптік білім беру туралы ғылыми әдебиеттерді теориялық талдауға негізделген әдістер қолданылды. Оның ішінде эмпирикалық, яғни деректерді жинау мен фактілерді ғылыми сұраптау әдісі; педагогикалық эксперименттік әдіс, талдау, жинақтау, тұжырымдау, салыстыру әдістері кеңінен қолданылды.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің білім беру саясатын бағдарлау, талдау және кәсіптік білім беру мен үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесі саласындағы тәлімгерлік тәжірибесі пайдаланылды. Сонымен бірге тәлімгерлікке ерекше мән берген П.П. Блонский, Л.С. Луначарский, А. С. Макаренко болды. Соңғы жылдары Ресей ғалымдары да осы мәселеге басты назар аударуда. Ал, отандық ғалымдардың қатарында Қазақстандағы салыстырмалы педагогика және оқулық сапасы мониторингі бағытының негізін салған, Қазақстанның білім беру саласын реформалау мен дамытудың жаңа үлгісі ұсынған педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.Қ. Құсайынов еңбектері ерекше атап өткен жөн. Сонымен бірге ҚазҰУ ғалымдары педагогика ғылымдарының докторы, профессоры А.К. Мыңбаева және педагогика ғылымдарының кандидаты Н.С. Алгожаева тәлімгерлік, үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесіне қалам тартқан ғалымдар.

Сонымен қатар Қазақстандағы ғылыми – педагогикалық зерттеулер негіздеріне арналған еңбектер қатарында М. Есекешованың «Ғылыми-педагогикалық зерттеулер негіздері» атты оқу құралы атап өтуге болады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Тәлімгерлік теориясына сәйкес – бұл екі адамның арасындағы ресми қарым-қатынас, олардың біреуі өмірлік тәжірибесі мол және кішісіне жол көрсетуші немесе кеңесші қызметін атқарады. Бөлісу позициясындағы тәжірибелі адам тәлімгер ретінде белгілі, ал кішісі тәлімгер ретінде белгілі. Табысты тәлімгерлік қарым-қатынас тәлімгерге де, тәлімгерге де әртүрлі артықшылықтар береді.

Тәлімгермен әлеуетті тиімді қарым-қатынасты қалыптастыра отырып, тәлімгерлер өздерін қызықтыратын саланың қыр-сырын меңгере алады, өмірлік түсініктер мен құнды кеңестер ала алады (мансаптық өсу, мансап жолы, кәсіби желі, кәсіби өсу сияқты тақырыптар бойынша) және әлеуетті ресурстар мен жаңа білім мен байланыстар арқылы көбірек мүмкіндіктерге қолдау табады.

Табысты тәлімгерлер үшін ұзақ мерзімді артықшылықтарға жақсы көшбасшы болу, басқаларға өз әлеуетін ашуға көмектесу, жаңа перспективалар мен жаңа идеялар алу және

болашақ көшбасшыларды қалыптастыру кіреді. Тәлімгерлік көптеген нысандарда болуы мүмкін: кәсіби тәлімгерліктен және колледждегі немесе академиялық тәлімгерліктен бастап, сіздің жеке қажеттіліктеріңізге байланысты бейресми тәлімгерлікке дейін – сіздің өміріңіздегі қолдау немесе жақсартуды қажет ететін салаларға арнайы бағытталған.

Тәлімгерлік – бұл аға буынның тәжірибелі және білімді өкілінен жастарға білім мен дағдыларды берудің ең ыңғайлы және тиімді әдісі. Оқытудың бұл формасы ежелгі дәуірден бастау алады: сол кезде де жастарға әлеуметтену мен ересек өмірге қадам басуда көмек қажет болды. Осылайша өскелең ұрпақ қолданбалы білімге, қоғамда өзін-өзі ұстай білуге, құралдармен жұмыс істеу дағдыларына ие болады.

Тәлімгерлердің көмегімен жастардың бойында белгілі бір өмірлік құндылықтар, позитивті көзқарастар қалыптасады, олар тезірек анықталып, есейген шағында табысты жүзеге асады. Тәлімгерлік заманауи білім берудеол әлдеқашан оның ажырамас бөлігіне айналған. Бұл бағдарлама барлық қатысушылар өз әлеуетін толық ашатын жемісті ортаны қалыптастырады: студенттер, ата-аналар, мұғалімдер, аймақтық кәсіпорындардың қызметкерлері, жас мамандар және педагогика мәселелеріне қызығушылық танытқандар.

ЖОО мен орта білім жүйесіне қоылып отырған бүгінгі негізгі талап мұғалімдердің біліктіліген арттыру болып отыр. Кәсіптік оқыту жүйесімен қатар мұғалімдердің үздіксіз білімін жетілдіру жүйесін қолдану маңызды, уақыт талабы болып отыр.

Бейресми білім берудің мәнін түсіндіру үшін біз оның Қазақстан Республикасының заңнамасындағы анықтамасына сүйенетін боламыз. Қазақстандағы қосымша кәсіптік білім беру институты шаруашылық жүргізуші субъектілердің құзыреттілігін қамтамасыз етуге және адами капитал мәселесін шешуге бағытталған. Елімізде мамандардың біліктілігін арттыруға, тиісті техникалық құзыреттерді сақтауға және жаңартуға бағытталған үздіксіз кәсіптік білім беру институционалды түрде қамтамасыз етіледі. Оған «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 37 бабының 2 тармағы дәлел бола алады. Заңға сәйкес «Ересектерге (он сегіз жасқа толған адамдарға) білім беру қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес білім мен дағдылардың қосымша көлемін алу үшін олардың өмір бойы білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Заңға сәйкес Ересектердің білім мен дағдылардың қосымша көлемін алуы қосымша және формальды емес білім беру арқылы жүзеге асырылады; Ересектерге қосымша білім беруді білім беру ұйымдары, сондай-ақ қосымша білім беру бағдарламаларын іске асыратын құрылымдық бөлімшелері бар заңды тұлғалар жүзеге асырады; Ересектерге формальды емес білім беруді оқудың орны, мерзімдері және нысаны есепке алынбай көрсетілетін білім беру қызметтерін ұсынатын ұйымдар жүзеге асырады және ол оқыту нәтижелерін растайтын құжат берумен бірге жүргізіледі; Ересектердің формальды емес білім беру арқылы өмір бойы алған оқу нәтижелері осы Заңда көзделген тәртіпке сәйкес танылады және одан әрі жұмысқа орналасуға жәрдемдеседі [3]. Бейресми білім берудің негізгі мақсаты- ЖОО мұғалімдерін оқу құралдары, оқу бағдарламаларымен қамтамасыз ету. Бұл бейресми білім беру жүйесінің өзектілігін арттырады.

ББЖ үздіксіз білім беру жүйесі негізінде, ЖОО қажеттіліктерін қанағаттандыратын құзыреттермен толтыруға бағытталған әртүрлі арнайы ұйымдастырылған іс-шараларды біріктіреді. Бұл жаңа модель жаңа білім беру практикасына негізделген және ұстаздардың біліктілігін жетілдіруге арналған. Қазіргі кезде ҰББЖ педагогтардың біліктілігін арттыруға бағыттаалған. ОЛ өз тарапынан ғылыми семинарларды, тәлімгерлікті, ұстаздың дербестігін дамытуға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда ҚР ҰББЖ өзіндік тәжірибесі қалыптасқан. Кеңес кезінде құрылған ұстаздардың білімін жетілдіру жүйесі, 2012 жылы «Өрлеу» болып қайта құрылды. Бүгінде ЖОО үздіксіз кәсіби білім беру жүйесінің институционалды қалыптасуы жүріп жатыр.

ҰКББ институты мақсаты мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ғылыми әлеуетін жетілдіруге бағытталып отыр. ҰКББ стратегиялық мақсаттарының қатарында КББ

мазмұнын жетілдіру мен цифровизация, жасанды интелект қосылды. Сонымен қатар, қазақстандық ЖОО «Мамандығым - Болашағым» системасына қосылуда.

«Мамандығым - Болашағым» жобасы төмендегідей негізгі бағыттарды қамтиды:

- Форсайт- зерттеулер;
- Инновация;
- Кәсіптік атласты дайындау;
- Мамандар дайындау;
- БББ жетілдіру.

Жоба Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен 2025 жылға дейінгі халықтың табысын арттыру бағдарламасына енгізілген.

Мәселен, Республикалық Жобалық кеңсе (Астана қ.) 2023 жылдың ақпан айында практикалық семинар ұйымдастырды. Жалпы, жобаның Қазақстанның 11 жетекші орындарында кеңселері бар. Бүгінгі күні «Мамандығым - Болашағым» жобасы Атырау қаласында орналасқан Сафи Өтебаев атындағы мұнай және газ университеті жанында жүзеге асуда. Университетте құрылған жұмыс тобы Атырау бойынша экономиканың негізгі бағыттары бойынша салыстырмалы артықшылықтары бар салаларды анықтады. Олардың қатарында:

- Мұнай-газ және мұнай химиясы;
- Балық өнеркәсібі;
- IT;
- Туризм;
- Көлік және логистика.

Осыған орай инновациялық білім беру бағдарламалары жаңа кәсіптер мен құзыреттер атласы Қазақстанның университеттері мен колледждерінде ықпалдастырылады. Ол өз тарапынан негізгі салалар үшін алдағы 5-10 жылға экономиканың дамуын болжап, 239 жаңа, 95 трансформацияланатын және 129 жойылып бара жатқан кәсіптерді анықтады [4]. Сондықтанда алдағы уақыттағы қажетті педагогикалық мамандықтар жүйесі анықталды. Олар: онлайн білім беру; психолог, цифрлық куратор, тьютор, онлайн мұғалім, сарапшы, жобалық модератор, дефектолог т.б.

Мәселен, Атырау облысының 2021-2025 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық дамуының кешенді жоспарына сәйкес туризм саласында тоғыз инвестициялық жобаны іске асыру жоспарлануда. Оның ішінде Индер тұзды көлінің жағасында емдеу-сауықтыру кешенін және Махамбет ауданында «Эльдорадо» демалыс базасын салу жоспарланған. Жақын болашақта экотуризм және агротуризм сияқты туризм түрлері кеңінен дамыту көзделіп отыр. Аймақтың дамуына осы талдау мен шолуды ескере отырып, тиісті кафедралар мен факультеттер инновациялық Білім Беру Этнотуризм менеджері (Агротуризм менеджері) Экологиялық туризм менеджері (Медициналық және қолжетімді туризм менеджері) Қауіпсіз туризм менеджері (Туристік өнімдерді нарықта жылжыту бойынша интернет-менеджер (Жаңа кәсіптер атласына енгізілген) әзірлеуі қажет болып отыр.

Осы орайда «Жаңа кәсіптер атласы», оның ішінде инновациялық білім беру бағдарламалары негізінде әзірленген білім беру бағдарламаларының тізбесін келтірейік:

Кесте 1 – Жаңа мамандықтар атласы

№	Білім беру бағдарламасының атауы
1	7M04213 Этномедиациялық инновациялар
2	6B04204 Цифрлық заңгер Жаңа
3	6B05202 Экоаналитика жаңа

4	6B05301 Химиялық талдау және сараптама
5	6B06102 Бизнес-аналитика және АТ жобаларын басқару
6	6B06103 Жүйелер мен желілерді басқару
7	6B11101 Туризм және пайдаланудағы қызметтер
8	7M04101 Экономика және менеджмент саласындағы бизнес-аналитика
9	7M04103 Персоналды басқару жаңа
10	7M05101 Микробиология негіздерімен биология
11	7M05301 Химиялық талдау және мұнайхимиялық синтез
12	7M06101 Іскерлік информатика
Ескерту: Х. Досмұхамедов атындағы КеАҚ Атырау университетінің білім беру бағдарламасының негізгі бағыттары.	

Мамандардың пікірінше БББЖ төмендегі принциптерге негізделеді:

- Білім беру деңгейін көтеру;
- «Hardsoftdigital-skills» құзыреттерін дамыту;
- Цифрлық оқыту;
- Тәжірибеге негізделген оқыту жүйесі т.б.
- Тәлімгерлік;
- Репетиторлық, коучинг, т.б.

Өзімізге белгілі БББЖ орта мектептік жүйеде жүзеге асырылады. Оның негізгі бағыттарына жеке пәндер бойынша маман тапшылығын тежеу; кәсіби құзыреттілікті дамыту; модульдік бағдарламаларды жетілдіру; цифрлық платформаға басымдылық беру; тәлімгерлікті дамыту.

Орта мектептердегі БББЖ өз нәтижесін бүгінде көрсетуде. Мәселен, жалпы білім беретін мектептер жүйесі ЖОО мен ҒЗИ тікелей байланыстарға кіруде. Бұл өз тарапынан орта мектеп мұғалімдері үшін білімін жетілдіру мен кәсіби шеберлігін арттыруға көмектеседі.

Бүгінгі талапқа сәйкес келетін ұстаз-ол оқушылардың танымдық ұйымдастырушысы болуы керек. Оның негізгі міндеті – алатын білімді түсінікті етіп ұсыну мен шәкірттің алған білімін практикада қолдана білуіне басты назар аудару. Сорнда ған білім түсініккер айналады. Қазіргі мұғалімдерге қойлатын талаптар қатарында шығармашылық ойлау, ораторлық шеберлік, интелект, көшбасшылық қасиеттер, педагогикалық шеберлікті меңгеру маңызды. Бүгінде Қазақстанда БББЖ құзыреттіліктерін дамытуға барлық жағдай жасалған. Сондықтанда қазіргі жоғары стандарттарға сай болу үшін ұстаз өзінің кәсіби шеберлігін үнемі жетілдіріп отыруы міндетті. Ал кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға бағытталған практика жақсы нәтиже береді [5].

Мұның негіздемесі «70-20-10» (Дженнинг моделі) деп аталатын әдісті қолданатын корпоративтік оқыту құрылымында мамандарды даярлау тәжірибесі, оның кең таралуымен ғана емес, сонымен қатар тиімділігімен де танымалдылығын растайды [6].

Қабылданған модельдің құрылы бойынша оқу процесінің 70 пайызы орындалған жұмыстарға арналады, практикаға 20пайызы, 10 пайызы вебинар, семинар, тренингтерге бөлінеді. Ал, ТҰК, оқу орталықтар мен ЖОО тәжірибеде оқытуға қолданудың негізгі жолын белгілейді. Бұл жүйені ЖОО мен ҒЗИ жие қолданады. Бұл өз тарапынан ұстаздарға БББЖ үнемі дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, Х. Досмұхамедов атындағы КеАҚ Атырау университетінде біліктілікті арттыру орталығы 2022 жылы құрылған. Орталықтың мақсаты мұғалімдердің біліктілігін жетілдіру мен ҰББ ұйымдастыра отырып, мұғалімдердің инновациялық технологияларды игеруге көмектеседі.

Кеңсе жұмысына сәйкес 6 айлық педагогтық қайта даярлау курстары (40 кредит), «Жас оқытушы» мектебі мен «Күміс университеті», «Жазғы мектеп» жұмыстары бойынша жоспар құрылды. Мәселен, 2023 жылдың қыркүйек айында «Болашақ жас маман – Тәлімгерлік» тақырыбындағы жоба жұмысы «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Атырау қаласы «Педагогикалық шеберлік орталығы» филиалымен бірігіп құрылған және бірігіп бекітілген циклограмма бойынша осы оқу жылында жұмыстар жасалды. Бұл жобаға 6B01510-география және тарих пәнінің мұғалімі, 6B01501-математика пәні мұғалімі, 6B01601-тарих пәнінің мұғалімі, тарихшы-зерттеуші, гуманитарлық пәндер оқытушысы, 6B01701-қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтары, яғни төрт мамандық бойынша 66 түлек қатысты. Сонымен бірге тәлімгер мен болашақ маманның бірлесіп жасалған жұмыстарында болашақ маманға әдістемелік көмек көрсетудің шаралары ұйымдастырылды, қысқа мерзімді жоспарлар құруға көмек берілді. Мақсат қоюды, нәтижеге жетуде қолданылатын әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалануды, Блум таксаномиясы бойынша қысқа мерзімді жұмыс жоспарларын тиімді жасауды үйрене алды деп ойлаймын. «Пәннің күзиреттілігі: басымдықтар және жетілдіру стратегиясы», «Менің мамандығым-менің болашағым (жас мамандарға кеңес)», «Сабақ үрдісінде тиімді оқыту әдістерін қолдану», «Заманауи сабақты талдаудың аспектілері», «Болашақ маманның өзгеріс енгізген сабағын талдау», «Бірлесіп сабақ жоспарын құру» практикалық семинар, коучинг, практикалық семинар, түрлі тренингтер өтті. Тәлімгерлік жоба 4 кезеңмен жұмыс жасады, әр кезеңнің бекітілген жұмыс түрлері бар.

I кезең. 2022 ж қазан-желтоқсан. Бірлескен оқыту семинарлары мен кездесулер өткізу.

II кезең. 2023 ж. қаңтар-ақпан айлары. Сабақтарға қатысу. Студенттің практикалық жұмыс үдерісіне тәлімгерлік.

III кезең. 2023 ж. наурыз-сәуір. Бірлесіп сабақ ҚМЖ жоспарлау дағдыларын жетілдіру.

IV кезең. 2023 ж. мамыр Қорытынды рефлексия.

Осы тәжірибе бойынша болашақ мұғалімнің жеке тәжірибесін зерттеу арқылы оның кәсіби шеберлігінің өсуі мен педагогикалық бастамаларына қолдау көрсету мақсатында басталған тәлімгерлік жоба біршама нәтижелерге жете алды. Атап айтсақ, 4-курс студенттерінің кәсіби-зерттеушілік дағдылары жетіледі және тәлімгерлік жоба аясында жас ұстаздармен педагогикалық-тәжірибелік жұмыс жасау үшін оқу-әдістемелік құралдары әзірленді. Бұл жобаның тағы бір қуантарлық нәтижесі – ұлттық біліктілік тестілеудің қорытындысы.

Кесте 2 – Тест нәтижелері

№	Мамандықтың атауы	2021-2022 оқу жылы	2022-2023 оқу жылы
1	6B01510- география және тарих пәнінің мұғалімі	55%	91%
2	6B01601- тарих пәнінің мұғалімі	67%	93%
3	6B01501- математика пәнінің мұғалімі	62%	87%
4	6B01701- қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі	74%	94%
Ескерту: [7] Х. Досмұхамедов атындағы КеАҚ Атырау университетінде ұлттық біліктілік тестілеудің қорытындысы.			

Тәлімгерлік жобасы заманға сай бейімделіп отыр. Кеңсе педагог-психологтардың құзыреттілігін арттыруда үлкен тәжірибе.

КеАҚ Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде «Педагогтік» қайта даярлау курсы төмендегі көрсетілген білім бағдарламалары бойынша жүзеге асырылуда. Олардың қатарында: Бейнелеу өнері және көркем еңбек; Математика пәнінің мұғалімі; Білім беру жүйесіндегі информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар; Инженерлік профиль бойынша химия пәні мұғалімі; Биология пәнінің мұғалімі; География пәнінің мұғалімі, қосымша мамандандырылған географ-өлкетанушы; Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі; Шетел тілі: екі шетел тілі мамандықтары бар.

Сонымен қатар, «Күміс университет» жобасы да Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде басталған жаңа, тың жұмыс. Кадрларды қайта даярлау және біліктілікті арттыру кеңсесінің ұйымдастыруымен 50 жастан асқан Атырау тұрғындарына өмір бойы білім алып, өзін-өзі дамытуына үлкен мүмкіндік берді. Жобаға қатысушылар өздерінің цифрлық сауаттылығын жетілдіп отырады. Жоба аясында кәсіпкерлік негіздері, қаржы сауаттылығы, бизнес бастау, маркетинг, SWOT-талдау мәселелері талданды. Жоба барысында қатысушылар әлеуметтік кәсіпкерлік, оның құқықтық мәртебесін, іскерлік пен әлеуметтік кәсіпкерлік арасындағы айырмашылықтарды, бизнес жоспар негіздерін жетілдіреді. Сонымен қатар, жоба аясында құқықтық сауаттылық, жауапкершілік, азаматтық құқық, әкімшілік жауапкершілік т.б салалар бойынша кері байланыстар алынды.

Жобаның өзекті бағыты болып медиасауаттылықты арттыру саналады. Қатысушылар өздерінің ақпараттық сауаттылығын, оның өзектілігін, шешім қабылдау маңыздылығын, қоғам алдындағы жауапкершілік пен өзінің рөлін түсіну және жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу сияқты білімдерін жетілдірді. Бүгінде қоғамның дамуы ағылшын тілінің рөлі мен тілдік интуицияны дамытуға басты назар аударып отырғаны белгілі. Сол себепті жобада ағылшын тілінің негіздерін оқыту мен тереңдеті мақсаты қойылды.

Бүгінгі кезде ЖОО бөлінетін гранттық қаржыландыру жүйесінің арқасында түлектерге ақпараттық түсіндіру жұмыстары қолға алынғаны белгілі. Ол өз тарапынан жастарда көшбасшылықты дамыту мен әлеуметтік ортаға бейімделу сияқты тренингтердің маңызы артып отыр. Қазіргі кезде Қазақстанда білікті мамандарды дайындау мен үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесінің негізгі элементі ретінде тәлімгерліктің әдістемелік негіздері қалыптасып отыр.

Қорытынды

Тәлімгерлік Қазақстандағы ЖОО білім саласындағы бейресми білім алудың негізгі жолы болып отыр. Оған дәлел ретінде «Жайлы мектеп», «Болашақтың мұғалімі», «Дипломмен ауылға» бағдарламаларын мысалға келтіруге болады. Тәлімгерліктің дамуы «Біліктілікті арттыру кеңселері» сияқты аймақтық бастамаларды тудырды. Тәлімгерлік жүйесі білім сапасын арттыру құралына, тиімді әлеуметтік лифттерді құру механизміне және отандық экономикадағы «технологиялық серпілістің» катализаторларының біріне айналуы мүмкін деген ортақ түсінік қалыптасты. Қазақстанда тәлімгерлер институты танымалдыққа ие болуда, ал тәлімгер жақын арада кәсіптер тізіміне енеді.

Еңбек нарығындағы серпінді өзгерістер мен үздіксіз білім берудің маңыздылығының артуы жағдайында тәлімгерлік рөлі барған сайын артып, оны тиімді оқытудың және жұмыс орнында маманды жан-жақты қолдаудың заманауи түріне айналдырады. Тәлімгерліктің маңызды әлеуеті тәлімгер мен тәлімгер арасында қалыпты кәсіби қызмет контекстіне кіретін икемді қарым-қатынастың құрылуымен анықталады.

Біздің ойымызша, егер академиялық ғылыми-зерттеу институттары университеттердің құрамында болса, немесе олармен консорциумдар құрылса, ЖОО инновациялық дамуы жағынан өнеркәсіптен айтарлықтай артта қалмас еді және озық білім беру мәселелерін сәтті шеше алар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Уроки «Трагического января»: единство общества – гарантия независимости. Выступление Главы государства К.К. Токаева на заседании Мажилиса Парламента Республики Казахстан от 11 января 2022 года. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2200002022/links> (дата обращения: 10.09.2024).
- 2 Будзинская О.В., Шейнбаум В. С. Стандартты емес инженерлік білім беруді институционалды қамтамасыз ету. Ресейдегі жоғары білім. - 2018. – Т. 27. – № 10. – Б.30-46.
- 3 Білім туралы. 37-бап. Қосымша білім беру [Электрондық ресурс] — URL: https://kodeksy-kz.com/ob_obrazovanii/37.htm (дата обращения: 11.09.2024).
- 4 Сулейменова Ж. О. «Мамандығым - Болашағым» жобасының баяндамасы. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы. – 15 ақпан. – 2024. – 3 б.
- 5 Нугуманова Л.Н., Яковенко Т.В. Тәлімгерлік мұғалімнің бастауыш емес білім беру және кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу формасы ретінде. Қазіргі педагогикалық білім берудің мәселелері. – 2018. – № 60 (4). – Б. 302 - 305.
- 6 Модель 70:20:10 - что это и как её применять в корпоративном обучении [Электронный ресурс] — URL: <https://www.ispring.ru/elearning-insights/model-70-20-10> (дата обращения: 12.09.2024).
- 7 Нұрсұлтанова Г. Ж. Коммерциялық емес ұйымдардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау бөлімінің 2022-2023 оқу жылының есебі. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.. 2024 жылғы 15 ақпан. 5 б.

**НАСТАВНИЧЕСТВО КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ
НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ****Аннотация**

Непрерывное профессиональное образование основано на человеческом факторе в основных сферах экономики. Совершенствование непрерывного профессионального образования и наставничества не поспевает за современными требованиями к повышению профессиональной квалификации отдельных специалистов в эпоху глобализации. Именно поэтому актуальность данного вопроса напрямую связана с адаптацией работодателя и специалистов к современным требованиям.

Повышение дискретной квалификации специалистов не соответствует экономическому развитию развивающихся стран. В настоящее время для формирования конкурентоспособной экономики необходимы квалифицированные специалисты. И их переподготовка – это требование жизни. Изменения, происходящие в международной системе, не имеют иного пути, кроме развития человеческих ресурсов и искусственного интеллекта. Это вызывает нехватку специалистов в новой экономической ситуации. Обеспечение экономики специалистами требует от нас системного подхода.

Сегодня совершенствование СНО (системы непрерывного образования) наставничества является одной из актуальных задач. Профессиональное образование тесно связано с реформами в экономическом, политическом, социальном и культурном развитии страны.

В статье рассматривается университетская педагогика в Казахстане, образовательная политика, реформирование университетов, неформальное образование, развитие инноваций, познавательные проблемы преподавателя и студента.

Ключевые слова: наставничество, специалист, непрерывное развитие, неформальное образование, наставник.

**MENTORING AS THE MAIN ELEMENT OF THE SYSTEM
OF CONTINUING PROFESSIONAL EDUCATION****Abstract**

Continuous professional education is based on the human factor in the main spheres of the economy. Improvement of continuous professional education and mentoring is essential in improving the professional qualification of individual specialists in the era of globalization. That is why the relevance of this issue is directly related to the adaptation of employers and specialists to modern requirements.

The increase in the discrete qualification of specialists corresponds to the economic development of developing countries. Currently, qualified specialists are necessary for the formation of a competitive economy. And their retraining is a requirement of life. The changes taking place in the international system have no other path than the development of human resources and artificial intelligence. This causes a shortage of specialists in the new economic situation. Ensuring the economy by specialists requires a systematic approach from us.

Today, improvement of SNE (system of continuous education) mentoring is one of the most urgent tasks. Professional education is closely connected with reforms in the economic, political, social, and cultural development of the country.

In the article, the author considers university pedagogy in Kazakhstan, educational policy, reforming universities, non-formal education, development of innovations, and cognitive problems of teachers and students.

Key words: mentorship, specialist, continuous development, non-formal education, mentor.

REFERENCES

1 Uroki «Tragicheskogo ianvarä»: edinstvo obşestva – garantia nezavisimosti. Vystuplenie Glavy gosudarstva K.K. Tokaeva na zasedanii Majilisa Parlamenta Respubliki Kazakhstan ot 11 ianvarä 2022 goda. [*The lessons of the “Tragic January”: the unity of society is a guarantee of independence. Speech by the Head of State K.K. Tokayev at the meeting of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan dated January 11, 2022*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2200002022/links> [in Russian] (accessed: 10.09.2024.)

2 Budzinskaia O.V., Şeinbaum V. S. Standartty emes injenerlik bilim berudi institusionaldy qamtamasyz etu. Reseidegi joğary bilim. [*Institutional provision of non-standard engineering education // higher education in Russia*]. 2018. T. 27. № 10. P.30-46. [in Russian]

3 Bilim turaly. 37-bap. Qosymşa bilim beru. Available at: - URL: https://kodeksy-kz.com/ob_obrazovanii/37.htm [in Kazakh] (accessed: 11.09.2024.)

4 Suleimenova J. O. «Mamandyğym - Bolaşağym» jobasynyñ baıandamasy. [*Report of the project «my profession is my future»*] / Kh. Dosmūhamedov atyndağy Atyrau universiteti, Atyrau qalasy. 15 aqpan. 2024. 3 p. [in Kazakh]

5 Nugumanova L.N., İakovenko T.V. Tālimgерлік mўғалımnıñ bastauyş emes bilim beru jāne kāsıbi özın-ōzi tārbielēu formasy retinde // Qazırğı pedagogikalyq bilim berudiñ мәseleleri. [*Mentoring as a form of non-primary education and professional self-education of a teacher // problems of modern pedagogical education*] 2018. № 60 (4) P. 302 -305 [in Kazakh]

6 Model 70:20:10-Shto eto i kak ee primenyt v korporativnom obusheni [*Model 70:20:10 - what is it and how to apply it in corporate training*] URL: <https://www.ispring.ru/elearning-insights/model-70-20-10> [in Russian] [accessed: 12.09.2024].

7 Nūrsūltanova G. J. Komersialyq emes ūıymdardyñ bılıktılığın arttyru jāne qaita daıarlaw bōlımnıñ 2022-2023 oqu jylynyñ eseбі. [*Report of the Department of advanced training and retraining of non-profit organizations for the 2022-2023 academic year*] Kh. Dosmūhamedov atyndağy Atyrau universiteti.. 2024 jylğy 15 aqpan. 5 p [in Kazakh]

Information about authors:

Kamchat Zhumabayeva - **corresponding author**, 2nd year doctoral student in the specialty of “Pedagogy and psychology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

Tolkyn Slambekova - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of “Pedagogy», L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: tolkyn_1969@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0897-9850>

Информация об авторе:

Камшат Жумабаева - **основной автор**, докторант 2 курса по специальности «Педагогика и психология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

Толкын Сламбекова — кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Педагогика», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: tolkyn_1969@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0897-9850>

Авторлар туралы ақпарат:

Камшат Жұмабаева – **негізгі автор**, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

Толкын Сламбекова - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры міндетін атқарушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tolkyn_1969@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0897-9850>

Б.Т. Абыканова¹ , Г.Т. Бекова^{1*}

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: bekovaguldana@gmail.com

ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕПТЕ ҰЖЫМДЫҚ САБАҚТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Андатпа

Мақалада Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстары мұғалімдерінің тәжірибелерінде өз тиімділігін көрсеткен шағын жинақты мектепте (ШЖМ) ұжымдық сабақтарды қолдану арқылы әртүрлі жастағы оқыту тәжірибесі қарастылған. Авторлар бастауыш, орта және жоғары сыныптарда оқу процесін ұйымдастырудың дәстүрлі әдістерін, сондай-ақ әртүрлі жастағы бірлескен сыныптардағы өзара іс-қимыл, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерттейді. Мақалада сыныптық-сабақ жүйесінен бас тартуға және ұжымдық-әртүрлі жастағы оқытуға көшуге негізделген оқытудың инновациялық түрі, ұжымдық оқу сабақтарын енгізу ерекшеліктері, әртүрлі жастағы топтардағы технологиялық процесс ұсынылады. Әр түрлі жастағы оқыту бұл қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Ол бүкіл оқу-тәрбие процесінің жүйелі байланысын қамтамасыз етеді, өйткені бір оқу тобында әртүрлі жастағы және сыныптағы балалар оқиды. Мұғалімдерге оқытудың неғұрлым тиімді әдістері мен нысандарын қолдану, әрбір білім алушының жеке ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін мен қажеттіліктерін ескеру, оқытудың өмірмен байланысын қамтамасыз ету. Бұл әр түрлі жастағы оқушылардың бір-бірімен сөйлесуіне, сонымен қатар бір-бірінен үйренуге, әр түрлі жастағы оқушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруға, материалды тереңірек игеруге және зерттелген материал туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: шағын жинақты мектеп, әртүрлі жастағы топ, ұжымдық оқу сыныптары, жиынтық отряд, әртүрлі жастағы оқыту, топтық жұмыс.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында қала мен ауыл мектептері арасындағы білім сапасының алшақтығын азайту маңызды міндеттердің бірі ретінде көрсетілген. Қазіргі уақытта ауыл мектептерінің жалпы санының 52%-ы шағын жинақты (ШЖМ) болып табылады. Осы іс-шаралар шеңберінде «Мобильді мұғалім», «Қамқор жанұя», «нәтижелілігі төмен ауылдық мектептердің үстінен мықты мектептердің қамқорлығы», «КОМЕКТИМЕС: мектептен-мектепке», «цифрлық ауыл мектебі» және т.б. сияқты түрлі өңірлік жобаларды іске асыру бойынша қадамдар қабылдануда. Бұл шаралардың мақсаты шағын жинақты мектептерді сұранысқа ие білікті педагогтармен қамтамасыз ету, қашықтықтан оқытуды енгізу, әдістемелік және әдіснамалық сүйемелдеу, мұғалімдердің біліктілігін арттыру, мектептердің материалдық-техникалық және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымын жақсарту және басқа аспектілер болып табылады [1].

Шетелдік білім беруде шағын жинақты ауыл мектептері де маңызды рөл атқаратынын және Қазақстан үшін пайдалы болатын бірегей тәжірибеге ие екенін де айта кеткен жөн. Әр елде олардың жергілікті жағдайларға байланысты өзіндік ерекшеліктері мен дәстүрлері бар.

Франция елі демократияның символы және үлгісі ретінде қарастырылатын сыныптық мектептерімен танымал. Француздар мұндай мектептер балалардың әлеуметтік жағдайына қарамастан олардың тең дәрежеде дамуына ықпал етеді деп санайды. Норвегияда әртүрлі жастағы балалар бірге оқитын сыныптарды біріктіру тәжірибесі кең таралған, бұл білім беру ресурстарын тиімдірек пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл модель балаларға жан-жақты білім береді. Австралия мен Аляскада елді мекендер алыс қашықтыққа таралған және бір-бірінен алшақ орналасқан радио мен теледидар білім беруде шешуші рөл

атқарады. Бұл нысандарды пайдалану шалғай елді мекендерде сапалы білім алуына мүмкіндік береді [2].

Әртүрлі елдердің қазіргі білім беру контекстінде шағын жинақты мектептердің мәселелері мен функцияларының әртүрлілігін байқауға болады. Дегенмен, бұл оқу орындарының оқу қызметін сақтау мен ұйымдастырудың жалпы принциптері мен тәсілдер бар, оларды зерттеу айтарлықтай қызығушылық тудырады. Осындай мектептердің болуын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі – белгілі бір елді мекендегі демографиялық жағдай тұрақты болған жағдайда ауылдық жерлерде жұмыс істейтін әлеуметтік мекемелерге белсенді қолдау көрсету. Мұндай жағдайда шағын жинақты мектепті сақтау басқа елдердің тәжірибесімен расталған бірқатар артықшылықтары бар және шағын жинақты мектептердің дидактикалық негіздеріне сәйкес келетін білім беру технологиялары мен оқыту әдістерінің тұжырымдамаларын жаңарту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады [3].

Шағын жинақты мектептердегі тәжірибелер мен бақылаулар оқу үдерісін технологиялық қамтамасыз ету және қолдау мәселелеріне жеткіліксіз көңіл бөлінетінін көрсетіп отыр, бұл олардың ерекшеліктеріне, соның ішінде бір сыныптағы оқушылар санының аздығына да, әр түрлі жастағы балалардың да болуына байланысты. Сондықтан бұл мақалада Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстарының жалпы білім беретін мектептері мұғалімдерінің іс-тәжірибесін жалпылау ұсынылады, бұл осындай мектептердегі оқу процесін ұйымдастырудың тиімді тәсілдеріне жарық түсіреді. Осы орайда біз мұғалімдер қауымына онша таныс емес тиімді отандық тәжірибеге назар аудардық.

Зерттеу материалдары және әдістері

Қазіргі уақытта шағын жинақты мектептердің (ШЖМ) ғылыми негізделген және сыналған балама үлгілерінің жоқтығынан Қазақстанның әр аймағында олардың материалдық-техникалық жабдықталуының «авторлық» жүйесі және педагогикалық процесті ұйымдастыру тәсілдері қалыптасуда.

Бірыңғай білім кеңістігіне жақын орналасқан бірнеше шағын мектептерді біріктіретін ресурстық орталықтарды құру тәжірибесі бар. Сондай-ақ «мектеп-балабақша», «мектеп-шағын мектепке дейінгі білім беру орталығы», «мектеп-интернат-мектепке дейінгі шағын орталық» сияқты мектеп кешендері, сонымен қатар ауылдық кітапханаларды біріктіретін мектеп-әлеуметтік-мәдени орталықтар, медициналық пункттер, пошта бөлімшесі, телекоммуникация қызметтері және клубтар бар. Сонымен бірге, ауыл шаруашылығы салаларында терең теориялық және практикалық оқытуға бағытталған агро-биозертхана мектептері бар. Ақырында, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру әр түрлі жастағы оқушылармен ұжымдық оқу сабақтарына (ауысымдық жұптық жұмыс) негізделген аралас жастағы мектептер бар [4]. Шағын жинақты мектепте үш-төрт сыныпты біріктіру кезінде оқу сабақтарын ұйымдастыруға арналған сырғымалы кесте әдісі қолданылады.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2018 жылғы 12 наурыздағы №91 бұйрығына сәйкес Оқытуды ұйымдастыру жағдайы бойынша білім беру ұйымдары қызметінің үлгілік қағидаларының №13 тармағының жаңа редакциясында «Жас ерекшеліктері бойынша оқыту әдістемесін қолдану кезінде қосып оқытуға жол беріледі» делінген. Демек, сыныптарды біріктірудің онтайлы нұсқаларын таңдау мектепке байланысты. Құрама сыныптарды олардың саны мен оқушылар санын ескере отырып, әдістемелік бірлестіктердің мәжілістерінде және мектептің педагогикалық кеңесінде толықтыру мәселелерін талқылау ұсынылады [5]. Келесі кезекте шағын жинақты мектептегі оқу процесін дәстүрлі ұйымдастыруды қарастырамыз, ол оқушылардың әр түрлі жас ерекшеліктерін ескереді.

Шағын жинақты мектептегі оқу үрдісінің ерекшелігі әр түрлі жастағы оқушылар сынып комплектінде бірге оқиды. Жас ерекшеліктері бойынша аралас оқытуды келесі түрлендірулерде жүзеге асыруға болады:

1) Барлық пәндер бойынша барлық сабақтарда тұрақты: барлық жастағы оқушылар бүкіл оқу жылы бойы барлық пәндер бойынша бір материалды бірлесіп оқиды.

2) Сабақтағы тұрақты:

- еңбекке үйрету;
- дене шынықтыру;
- бейнелеу өнері;
- музыка.

Бұл жағдайда қызығушылықтар немесе қабілеттерге қарай топтар құрылады.

3) Жүйелі әртүрлі жастағы білім беру әртүрлі сыныптардағы оқу материалының мазмұны әртүрлі сынып оқушылары бір тақырыпты/бөлімді бірге оқығанда (бір тақырыптық сабақтар) ұқсас ұйымдастырылады.

Бастауыш мектептегі оқу үрдісінде қайталанатын тақырыптар бойынша тақырыптары бірдей сабақтар барлық сыныптарда бірден өткізілетіндей етіп жоспарланады. Бұл әртүрлі жастағы оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауына, бір-бірінен үйренуіне, әртүрлі жастағы оқушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруға, олардың материалды тереңірек меңгеруіне және оқытылатын материалды неғұрлым толық түсінуіне мүмкіндік береді. Мұндай сабақтарда уақыттың бір бөлігін әртүрлі жастағы оқушылардың бірлескен іс-әрекетіне, мысалы, оқыған әңгімесін талқылауға немесе презентацияны көруге арнауға болады.

Мұғалім сабақтың барлық кезеңдерінде әртүрлі жастағы оқытуды таңдаған жағдайда, бір пәндік кесте жасалады, бұл мұғалімге сабақты тиімді жоспарлауға және өткізуге, әр оқушыға өз мүмкіндіктеріне сәйкес жұмыс істеуге мүмкіндік береді, сабақ барысында оқушылардың назарын әртүрлі пәндер арасында ауыстыру қажеттілігін болдырмайды және әр түрлі жастағы оқушылардың өзара әрекеттесуін тиімді ұйымдастырады.

Сыныпта әртүрлі жастағы қарым-қатынасты ұйымдастыру нұсқалары:

1) сабақтың барлық кезеңдерінде:

- әртүрлі жастағы оқушылардың ортақ тапсырмаларды орындау, оқу материалы бойынша бірлескен жұмысы, оны талқылау, тапсырмаларды орындау;
- артықшылығы – коммуникативті дағдыларды, өзара көмек көрсетуді, жауапкершілік сезімін және көшбасшылық қасиеттерді дамыту мүмкіндігі.

Мысалы, тарих, бейнелеу өнері және музыка пәндері бойынша кіріктірілген сабақ аясында «Ежелгі Египет» тақырыбын оқу.

2) әртүрлі кезеңдерде:

- ортақ есептерді шешу кезінде әртүрлі жастағы оқушылар ортақ мақсатқа жету үшін ынтымақтасады;
- артықшылығы – ынтымақтастық барысында оқушылар ынтымақтастық, мақсат қою, жоспарлау және жауапкершілікті бөлу дағдыларын дамытады.

Мысалы, жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушыларға «Табиғатты қорғау» тақырыбындағы жобаға дайындалуға көмектеседі.

3) жағдай бойынша:

- нақты есептерді шешу кезінде әртүрлі жастағы оқушылар қажетіне қарай ынтымақтасады;
- артықшылықтар икемділік, бейімделушілік және стандартты емес жағдайларда мәселелерді шешу қабілетін дамытуда.

Мысалы, орта мектеп оқушысы өзінен кіші оқушыға күрделі математикалық есепті түсінуге көмектеседі.

Қолданыстағы шағын жинақты мектептерде әртүрлі жастағы оқушылардың өзара әрекеттесуі келесідей ұйымдастырылған:

- математика сабағында жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушыларға жаңа математикалық әдісті меңгеруге көмектеседі;

- қазақ/орыс/ағылшын тілі сабағында кіші мектеп оқушылары жоғары сынып оқушыларына кітап оқу, жоба бойынша топпен жұмыс істеу немесе шығармашылық тапсырманы орындау тәжірибесі туралы әңгімелейді;

- әдебиет сабағында жоғары сынып оқушылары ақынның шығармасын ұсынады немесе өлең айтады, ал кіші сынып оқушылары тыңдап, сұрақтар қояды;

- тарих сабағында жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушыларға өткенде болған оқиғаларды айта алады;

- дене шынықтыру сабағында әртүрлі жастағы оқушылар бірге ашық ауада ойындар ойнайды немесе жарыстар өткізеді.

Шағын жинақты мектептегі дәстүрлі әртүрлі жасты оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталайық:

Артықшылықтары:

- Оқушылардың коммуникативті дағдыларын, яғни қарым-қатынас пен ынтымақтастықты дамыту. Оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, ынтымақтастыққа және ортақ мәселелерді шешуге үйренеді;

- Материалды тереңірек меңгеру. Әртүрлі жастағы оқушылар бір-бірін білімімен, тәжірибесімен толықтыра отырып, бір-бірінен үйрене алады;

- Көшбасшылық дағдыларын және басқалар үшін жауапкершілікті қалыптастыру. Жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушыларға көмектесе алады, ал кіші оқушылар жоғары сынып оқушыларынан үйрене алады;

- Дайындық деңгейі әртүрлі оқушыларға көмек;

- Сыныпта жағымды жағдай жасау.

Кемшіліктері:

- Әртүрлі жастағы оқушылар арасындағы өзара келіспеушіліктер. Оқушылардың қызығушылықтары мен құндылықтары әртүрлі болуы мүмкін, бұл қақтығыстарға әкелуі мүмкін;

- Мұғалімдерді қосымша оқыту қажеттілігі. Мұғалімдер әртүрлі жастағы сыныптармен жұмыс істеуді үйренуі керек, бұл қосымша дайындықты қажет етеді.

Әртүрлі жасты оқытуды тиімді ұйымдастырудың негізгі шарттары:

- 1) тиісті білімі мен дағдысы бар мұғалімдерді әртүрлі жастағы сыныптармен жұмыс істеуге дайындау;

- 2) әртүрлі жастағы оқытудың ерекшеліктерін түсінуі және осы үдерісте балаларына қолдау көрсету үшін ата-аналарға қолдау көрсету;

- 3) оқушылар арасындағы қарым-қатынас, яғни бір-бірін жақсы танып, ынтымақтастыққа үйрену үшін бір-бірімен тіл табыса білуі тиіс.

Осыған байланысты әртүрлі жастағы сыныптар үшін оқытудың келесі әдістері мен формалары қолданылады:

- әр түрлі жастағы оқушыларға ортақ тапсырмаларды бірлесіп орындауға мүмкіндік беретін топтық жұмыс;

- оқушыларға білімдері мен дағдыларын пайдалана отырып, күрделі есептерді өз бетінше шешуге мүмкіндік беретін жобалық әрекеттер;

- кішкентай оқушыларға материалды жақсы меңгеруге көмектесетін ойын технологиялары.

Дәстүрлі әртүрлі жастағы өзара әрекеттесу контекстіндегі технологиялық тізбек әдеттегі сабақ жағдайынан ерекшеленбейді.

I. Үй тапсырмасын тексеру.

Бақылау және бағалау.

Жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушылардың ауызша және жазбаша үй тапсырмаларын орындауын тексереді және бағалайды, бақылау және бағалау дағдыларын дамытады.

Сұрақтар қою және тапсырмалармен жұмыс.

Жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушыларға сұрақтар мен тапсырмаларды таңдайды немесе құрастырады, осы тапсырмалар бойынша сауалнамаға қатысады, сұрақ қою және тапсырмалармен жұмыс істеу дағдыларын дамытады.

Көмек пен қолдау көрсету.

Жоғары сынып оқушылары қиын жағдайда кіші сынып оқушыларына жауап беруге көмектеседі, көмек көрсету және қолдау көрсету дағдыларын қалыптастырады.

II. Жаңа материалды меңгерту.

Жаңа материалды түсіндіру.

Жоғары сынып оқушылары кіші сынып оқушыларына жаңа материалды оқытады және олардың ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға және ақпарат беруді қамтамасыз етеді.

Мәтінмен жұмыс.

Жоғары сынып оқушылары мәтінмен жұмысты ұйымдастырады, яғни мәтіндегі қажетті үзіндіні қарындашпен белгілеу, мәтіннің мазмұнын қайталау, мәтінді талқылау, мәтінге сұрақтар құрастыру, мәтінмен жұмыс істеу және қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту.

Көмекші материалдарды құрастыру.

Жоғары сынып оқушылары кіші сынып оқушыларымен бірге көмекші материалдарды (сызбалар, кестелер) құрастырады, ынтымақтастық пен топтық жұмыс дағдыларын дамытады.

Эксперимент және зерттеу.

Жоғары сынып оқушылары кіші сынып оқушыларымен бірге бірлескен бақылаулар, тәжірибелер ұйымдастырады, оқу құралдарымен жұмыс жасайды.

III. Оқыған материалды бекіту.

Логикалық ойындар мен тапсырмалар.

Жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушылармен бірге сөзжұмбақ құрастырады және оны шешеді; есептер құрастыру және шешу; викторина сұрақтарына жауап беру; логикалық ойлау және есептерді шешу дағдыларын дамыту.

Оқығандарыңызды талқылау.

Жоғары сынып оқушылары өздері оқыған қосымша әдебиеттерді бірлесіп талқылап, сыни тұрғыдан ойлау, талдау қабілеттерін дамытады.

Мәтінмен жұмыс.

Жоғары сынып оқушылары мәтінмен жұмысты ұйымдастырады (мәтінді сұрақтар бойынша бөліктерге бөлу, жоспарлау; қайталау – егжей-тегжейлі, таңдап, шығармашылықпен, қысқаша баяндау; оқығаны бойынша кері байланыс дайындау), мәтінмен жұмыс істеу және қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Оқу ойындары – жарыстар.

Жоғары сынып оқушылары білім сайыстарын ұйымдастырып, ынтымақтастық пен топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Бейнематериалдарды қарау және талқылау.

Жоғары сынып оқушылары кіші жастағы оқушылармен бірге фильмдердің, бейнефильмдердің және т.б. фрагменттерді көреді, талқылайды және оларға түсініктеме береді; сыни тұрғыдан ойлау және талдау дағдыларын дамытуды қамтамасыз ету.

Жеке көмек.

Жоғары сынып оқушылары кіші сыныптарға материалды бекіту және қайталау барысында жеке көмек көрсетеді; көмек көрсету және қолдау көрсету дағдыларын дамыту.

IV. Білімді бақылау.

Жалпыланған сабақтар.

Жоғары сынып оқушылары жалпы сабақтар дайындайды, сабақты жоспарлау және өткізу дағдыларын қалыптастырады.

Материалдарды әзірлеу.

Жоғары сынып оқушылары материалды (оқу тапсырмалары, конкурстар) әзірлеп, шығармашылық және креативті қабілеттерін дамытады.

Білімді бақылауды жүргізу.

Жоғары сынып оқушылары өздік жұмыстарын орындайды; оларды тексеру және бағалау; бақылау және бағалау дағдыларының дамуын қамтамасыз ету.

Өзара бағалау.

Әртүрлі жастағы оқушылар бір-бірінен үйренеді, білімдері мен дағдыларын бағалайды.

ШЖМ-де технологиялық қамтамасыз ету мен оқу процесін сүйемелдеудің толық сипаттамасы негізінен Қазақстанға және ТМД-ның кейбір елдеріне ғана тән әртүрлі жастағы оқытуды ұйымдастырудың ұсынылған инновациялық тәжірибесімен кейіннен салыстыру үшін қажет.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстанда шағын жинақты мектептерде әртүрлі жастағы оқытуды ұйымдастырудың тиімді тәжірибесі бар. Бұл тәжірибе сыныптық-сабақ жүйесінен бас тартып, ұжымдық, әртүрлі жастағы оқыту түріне көшуден тұрады.

Оның сыныптық-сабақ жүйесінен негізгі айырмашылығы мынада:

1) автономды түрде жұмыс істейтін сыныптардың орнына әртүрлі жастағы оқушыларға жүйелі негізде бірлесіп оқуға, ынтымақтастықта және бір-біріне көмектесуге мүмкіндік беретін біртұтас әртүрлі жастан тұратын білім беру тобы жұмыс істейді;

2) оқу жоспары оқу жылдарына бөлінбейді, бірақ білім алушылардың қабілеттері мен қажеттіліктеріне сәйкес кез келген пән бойынша бағдарламалық материалды меңгеруде алға жылжуға мүмкіндік беретін оқудың бірнеше жылдық тұтас бағдарлама болып табылады;

3) сабақтардың орнына оқушыларға ортақ тапсырмалар мен жобалар бойынша бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ұжымдық оқу сабақтары өткізіледі;

4) пәндерді біріктіріп оқыту ұйымдастырылады: күн сайын барлық пәндерді оқудың орнына, тереңірек оқу үшін бірнеше пәнді қамту, оқушыларға ұзақ уақыт бойы бірнеше пәнге зейін қоюға мүмкіндік береді, бұл материалды тереңірек түсінуге және оны есте сақтауға әкеледі; оқушыларға өздерін қызықтыратын пәндерді таңдауға мүмкіндік береді, бұл олардың оқуға деген ынтасын арттырады; өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын дамыту, яғни оқушылардың өз уақытын жоспарлауға және басымдықтарды белгілеуге үйретеді;

5) жалпы сыныпқа арналған күнтізбелік-тақырыптық жоспарлардың орнына әрбір оқушыға жеке оқу жоспарлары тәжірибеден өтеді, бұл әрбір оқушының жеке қажеттіліктерін, қызығушылықтарын және оқу қарқынын есепке алуға мүмкіндік береді; оқушылардың жеке траекториясын дамытуға, өз қарқынымен қозғалуға және қабілеттеріне сәйкес материалды меңгеруге мүмкіндік береді; оқушыларды өз біліміне жауапкершілікпен қарауға үйретеді;

6) білім алушылардың оқуға деген ынтасын арттыратын шешім қабылдауға қатысу мүмкіндігін беретін оқытушылар мен оқушылардың оқу үрдісін бірлесіп басқару; оқушыларды бірлесіп жұмыс істеуге, ынтымақтастыққа және білімдері мен тәжірибесімен бөлісуге үйретеді; Оқушыларға көшбасшылық қасиеттерін көрсетіп, оқуға жауапкершілікпен қарау.

Осылайша, оқытудың инновациялық түрі дәстүрлі сыныптық-сабақ жүйесіне қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие. Ол әртүрлі жастағы оқушыларға бірлесіп оқуға, олардың қабілеттері мен қажеттіліктеріне сәйкес оқу бағдарламасын орындауға, ортақ міндеттер мен жобаларды бірлесіп орындауға, жеке пәндерді тереңірек оқуға, оқу іс-әрекетін жоспарлау мен ұйымдастыруға белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

Әртүрлі жастағы білім беру тобы - бұл жеке білім беру бағдарламалары бойынша,

әртүрлі ретпен, әртүрлі уақыт кезеңдерінде және әртүрлі уақыт топтарында оқытылатын оқушылар тобы.

Шағын жинақты мектептегі оқушылар санына байланысты әртүрлі жастағы оқу топтары құрылады. 100 оқушыға дейінгі шағын жинақталған мектепте 1-11 сыныптар аралығында бір аралас жас тобы ұйымдастырылады.

Әртүрлі жастағы оқу топтарын құру нұсқаларын қарастырайық.

1-4 сыныптар жетекші қызметі оқу болып табылатын бірдей жастағы балаларды біріктіреді. Бұл жерде коммуникативті дағдылар мен тәуелсіздік дамины.

5-9-сыныптарға жетекші іс-әрекеті оқу-әлеуметтік болып табылатын негізгі орта білім деңгейінің оқушылары жатады. Бұл әртүрлі жастағы білім беру тобының әлеуметтік дағдыларды, өзін-өзі анықтауды, өзін-өзі тануды, сыни ойлауды дамыту жүзеге асырылады.

10-11-сыныптарға болашақ кәсіби жетекші қызметі бар жоғары сынып оқушылары біріктіріледі. Олар болашақ кәсіби қызметке дайындалады, өзін-өзі таныстыру және шешім қабылдау дағдыларын дамытады.

Әртүрлі жастағы топпен оқытудың ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- оқушылардың жеке қабілеттері мен қажеттіліктерін ескере отырып жасалған жеке оқу бағдарламалары бойынша оқу материалын меңгеруі;
- оқушылардың әртүрлі жастағы оқушылармен қарым-қатынас жасау және өзара қарым-қатынас жасау мүмкіндігі бар. Бұл олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, сондай-ақ үлкендерден үйренуге және кішілерге көмектесуге көмектеседі;
- әртүрлі жастағы топ оқушылары оқу үрдісін басқаруға белсенді қатысады, сабақтарды ұйымдастыруға, зерттеулер жүргізуге және шешім қабылдауға көмектеседі.

Әртүрлі жастағы топтар тек жас ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар оқушылардың дайындық деңгейін, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескере отырып құрылуы керек екенін атап өткен жөн.

Бүкіл оқу процесін жүйелі түрде түрлендіретін әртүрлі жастағы топтардың дәстүрлі технологиялық үрдіспен салыстырғанда қарастырайық. Бұл оның барлық аспектілеріне, соның ішінде мақсаттарына, мазмұнына, ұйымдастыру формаларына, стратегиялары мен әдістеріне, білім беру ресурстарына әсер ететінін білдіреді (1-кесте).

Кесте 1 – Дәстүрлі және әртүрлі жастағы білім беруді салыстыру

Критерий	Дәстүрлі жүйе	Әртүрлі жастағы оқыту
Білім беруді ұйымдастыру	Сыныптар	Әртүрлі жас құрамы бар топтар.
Оқу жоспары мен бағдарламасы	Барлық сыныптар үшін бірдей.	Икемді, жеке, әр оқушының қажеттіліктеріне бейімделген.
Оқытудың әдістері мен түрлері	Мемлекеттік білім стандарты мен Типтік оқу жоспарына сәйкес оқытушымен анықталады.	Жеке ерекшеліктерін ескерілген оқытудың әртүрлі формалары мен әдістері.
Артықшылықтары	Іске асырудың қарапайымдылығы мен айқындылығы (ұйымдастыруға және басқаруға оңай), стандарттау (барлық оқушыларды оқытудың біркелкі деңгейін қамтамасыз етеді), мамандандыру (мұғалімдер белгілі бір пән немесе жас тобы бойынша мамандануы мүмкін).	Жекешелендіру (әрбір оқушының жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып), дағдыларды дамыту (әртүрлі жастағы оқушылар арасындағы ынтымақтастықты, өзара көмек пен қарым-қатынасты ынталандырады), мотивация (оқуға деген қызығушылықты арттырады және оқушылардың өз қарқынымен білім алуға мүмкіндік береді).
Кемшіліктер	Қаттылық пен қатаңдық (оқушылардың жеке)	Күрделілігі (мұқият дайындықты және білікті кадрларды қажет етеді),

	ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік бермейді), шектеулі мүмкіндіктер (ынтымақтасу және өзара көмек көрсету дағдыларын дамытуға әрқашан мүмкіндік бермейді), мотивацияның болмауы (кейбір оқушылардың оқуға деген қызығушылығын жоғалтуға әкелуі мүмкін).	ұйымдастыру қиын болуы мүмкін, бейімделу қажеттілігі (оқу материалдары мен оқыту әдістерін әр түрлі жастағы адамдарға бейімдеу қиын болуы мүмкін), біртекті еместігі (оқытудың әртүрлі деңгейлерімен оқушылар үшін қолайлы атмосфераны құру қиын болуы мүмкін).
Ескерту: [4] әдебиет негізінде құрастырылған		

Әр сыныпта бірдей пәндерді бірдей қарқынмен оқыту, сынып деңгейі бойынша ұйымдастырылған дәстүрлі бірдей жастағы оқыту бірқатар мәселелерге туғызады, соның ішінде:

1) мектептің бастауыш, орта және жоғары деңгейлерінің өте әлсіз байланысы мен сабақтастығы;

2) орта сыныптар үшін әзірленген оқу бағдарламаларының сапасының төмендігі және олар әрқашан бастауыш және жоғары сынып оқушыларының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін қанағаттандыра бермейді;

3) оқушыларға кітап білімінің үлкен көлемін шамадан тыс жүктеу. Оқушылар өмірде жиі қажет емес материалды көп мөлшерде есте сақтауға мәжбүр болады;

4) оқу мен өмір арасындағы әлсіз байланыс. Мектепте оқытылатын материал көбінесе оқушылардың нақты мәселелерімен және қажеттіліктерімен байланысты емес;

5) оқушылардың оқуға деген қызығушылығының үдемелі төмендеуі, себебі олар үшін қызықсыз және жалықтыратын болады;

6) педагогикалық ғылымды мектеп тәжірибесінен және мұғалімдік білімнен бөлу;

7) білім беру саласындағы инновациялық үрдістер мен жетістіктерді баяу енгізу.

Әртүрлі жастағы балаларды топқа біріктіріп оқыту бұл мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бір оқу тобында әртүрлі жастағы және әртүрлі сыныптағы балалар оқитындықтан, ол бүкіл оқу үдерісінің жүйелі байланысын қамтамасыз етеді. Бұл мұғалімдерге оқытудың тиімді әдістері мен түрлерін қолдануға, әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін мен қажеттіліктерін ескеріп, оқу мен өмірдің байланысын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әртүрлі жастағы топта оқу процесін құрудың тұжырымдамалық идеялары

Оқытудың теориялық-әдіснамалық негізі жаратылыстану-ғылыми (материалистік) тәсіл болып табылады, ол оны әлеуметтік субъектілердің өзара іс-қимылының әмбебап тетігі ретінде табиғи коммуникацияның басымдығын айқындайтын, оқытудың отандық және әлемдік теориясы мен практикасының жетістіктерін интеграциялайтын және мынадай қағидаттарға негізделетін әлеуметтік табиғи құбылыс ретінде түсінеді:

- білімді (ақпаратты) үздіксіз және дереу беру;
- оқытудың толықтығы (ең жоғары түпкілікті нәтижеге бағдарлану);
- әр оқушының қабілетіне сәйкес оқыту;
- жалпыға ортақ ынтымақтастық және жолдастық өзара көмек;
- білім беру ұжымының жас ерекшеліктері мен құрамының әртүрлі деңгейлері;
- еңбек бөлінісінің ерекше жағдайы ретінде тақырыптардың, тапсырмалардың әртүрлілігі (функциялар, жауапкершіліктер);
- оқу үрдісіне қатысушылардың қызметін педагогтандыру;
- оқыту үдерісін интернационалдандыру [6].

Әртүрлі жастағы топ тұжырымдамасы келесі идеяларды жүзеге асыруды қамтиды:

- оқытуды жекелендіру. Әр оқушы оқу материалын өз қарқынымен және өз жоспары бойынша меңгереді;

- білім беруді ізгілендіру. Оқушының жеке басына, оның қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне назар аударылады;

- дербестік пен жауапкершілікті дамыту. Оқушылар өз бетінше мақсат қоюға, өз іс-әрекетін жоспарлауға және ұйымдастыруға, олардың нәтижелерін бақылауға және бағалауға үйренеді.

Осы тұжырымдамалық идеялардың негізінде әртүрлі жастағы топтық оқыту процесі құрылған. Ол келесі элементтерді қамтиды:

1) әртүрлі жастағы топтық оқытуды ұйымдастырудың негізгі нысаны болып табылатын ұжымдық оқу сабақтары. Бұл сыныптарда әртүрлі жастағы оқушылар бір материалды бірге оқиды.

2) нақты оқу міндеттерін орындау үшін оқушылардың уақытша бірлестіктері болып табылатын жиынтық топтар. Біріктірілген топтар әртүрлі критерийлер бойынша құрылуы мүмкін, мысалы, оқушылардың дайындық деңгейіне, оқытылатын пәнге, оқушылардың қызығушылықтарына және т.б.

Әртүрлі жастағы оқыту парадигмасы шеңберінде жиынтық топ нақты оқу мақсатына қол жеткізуге бағытталған білім алушылардың уақытша бірлестігін білдіреді.

Жиынтық топ – әртүрлі жастағы оқыту принциптерін жүзеге асыруға, ХХІ ғасырдың дағдыларын дамытуға және оқуға деген ынтаны арттыруға мүмкіндік беретін тиімді құрал.

Жиынтық топтарды қалыптастыру, мақсаттар мен міндеттерді айқындау, сондай-ақ оқытудың нысандары мен әдістерін таңдау әрбір білім алушының жас ерекшеліктерін, қажеттіліктерін және олардың дайындық деңгейін ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс, бұл оқу материалын неғұрлым тиімді меңгеруді қамтамасыз етуге, уақыт пен ресурстарды тиімді пайдалануға, білім алушылардың дербестігі мен жауапкершілігін дамытуға көмектеседі, оқу іс-әрекетінің әртүрлілігін қамтамасыз етеді және бір сарындылықты болдырмайды [7].

Сабақ кестесі оқу пәндеріне апта сайынғы оқу пәндеріне сәйкес жасалады (2-кесте).

Кесте 2 – Негізгі орта білім беру деңгейіне арналған апталық сабақ кестесінің үлгісі

1 апта	2 апта	3 апта	4 апта	5 апта
Қазақ тілі	Математика	Қазақ тілі	Математика	Қазақ тілі
Биология	Қазақ әдебиеті	География	Қазақ әдебиеті	Физика
Ағылшын тілі	Химия	Ағылшын тілі	Биология	Тарих
Ескерту: Зерттеулер нәтижесі бойынша авторлар құрастырды				

Әртүрлі жастағы топтарда ұжымдық сабақтарды ұйымдастыруды қарастырайық.

Оқу бағдарламаларын құру

Ұжымдық сабақтарды ұйымдастыру үшін оқу бағдарламалары оқу модульдеріне бөлінеді. Оқыту модулі – ортақ тақырып немесе мақсатпен біріктірілген оқу тақырыптарының жиынтығы.

Оқу бағдарламаларын құрылғаннан кейін модульдер арасындағы байланыстар мен тәуелділіктер анықталады. Бұл әрбір оқушының білім беру бағытын жобалау үшін қажет.

Оқу материалын меңгеру

Білім беру бағыты – әрбір оқушының қабілетін, бейімділігін және бейімділігін ескере отырып, оқу бағдарламасын меңгерудің мүмкін болатын жолы. Траекториялар оқу материалын зерттеу үшін келесі тақырыпты тез анықтауға көмектеседі.

Әртүрлі жастағы топтардағы өзін-өзі басқару

Барлық білім алушылар рефлексивті кеңістікті ұйымдастыру арқылы өзін-өзі басқару процестеріне енгізілген. Рефлексиялық кеңістік-бұл білім алушылар өз мәселелерін, қиындықтарын, қажеттіліктерін және т.б. талқылай алатын аймақ.

Рефлексиялық кеңістік келесі элементтерді қамтиды:

- тұрақты отрядтар-ұзақ уақыт жұмыс істейтін, өзгермейтін құрамы бар, әртүрлі белгілер бойынша қалыптасатын (қатысушылардың қалауы, ортақ мүдделері және т. б.) білім алушылардың шағын топтары;

- жалпы жиналыс – оқу процесінің жалпы мәселелері талқыланатын жиын;

- Командирлер кеңесі – тұрақты жұмыс істейтін жасақ басшыларының жиналысы, онда әрбір оқушының оқу процесіне байланысты мәселелері мен қиындықтары талқыланады;

- педагогтар кооперациясы – әртүрлі жастағы топтарда жұмыс істейтін мұғалімдердің бірлестігі.

Тұрақты отрядтар мен командирлер кеңесінің қызметін қарастырайық.

Тұрақты отрядтар өзіндік бір платформа ретінде қызмет етеді, яғни пікірталас (топ мүшелері өз мәселелері мен тәжірибелерімен бөліседі, сондай-ақ бір-біріне қолдау көрсетіп, кеңес береді), талдау (отряд мәселелерді бірлесіп талдайды және мүмкін шешімдерді әзірлейді), жоспарлауды (отряд мәселелерді шешуге бағытталған іс-шараларды жоспарлай алады) қамтиды.

Командирлер кеңесінің қызметі - тыңдау (Кеңес тұрақты отряд командирлерін, сонымен қатар мұғалімдерді тыңдайды), талдау (Кеңес оқу тобының барлық мүшелерінің жұмысы туралы ақпаратты талдайды), мәселелерді шешу (Кеңес оқу тобына қатысты мәселелер бойынша шешімдер қабылдайды, жоспарлау (Кеңес оқу үрдісін жетілдіруге бағытталған іс-шараларды жоспарлай алады).

Тұрақты отрядтар мен командирлер кеңесінің қызметі өзара байланысты: Кеңес тұрақты отряд командирлерінен алынған ақпаратқа сүйенеді, ал командирлер кеңесі қабылдаған шешімдер тұрақты отряд мүшелерінің назарына жеткізіледі.

Қорытынды

Әртүрлі жастағы топтарда ұжымдық сабақтарды ұйымдастыру әр оқушының жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеруді қамтиды. Ол үшін оқу бағдарламалары оқу модульдері бойынша бөлінеді, Модульдер арасындағы байланыстар мен тәуелділіктер анықталады, сондай-ақ білім алушылар өздерінің мәселелері мен қиындықтарын талқылай алатын рефлексивті кеңістік ұйымдастырылады.

Ұжымдық оқу сабақтарын ұйымдастыру үшін педагогтардың кооперациясы, яғни ұжымдық оқу сабақтарын ұйымдастыру және өткізу бойынша бірлесіп жұмыс істейтін мұғалімдер тобы қажет.

Педагогтар кооперациясының қызметі полиаспектілік сипатқа ие. Бір жағынан, бұл бірқатар функцияларды орындайтын мұғалімдер тобы: оқыту (оқу сабақтарын ұйымдастыру және өткізу), ұйымдастыру (міндеттерді бөлу, оқу процесінің барысын бақылау), басқару: кооперация жұмысына қатысты шешімдер қабылдау, әдістемелік (әдістемелік материалдарды әзірлеу, оқу нәтижелерін талдау).

Екінші жағынан, кооперация мұғалімдер арасындағы функцияларды жай бөлу шеңберінен шығады. Ол бірлескен іс-шараларды қамтиды, оған мыналар кіреді: жоспарлау (оқу сабақтарының мақсаттарын, міндеттерін және мазмұнын бірлесіп анықтау), жобалау (әдістер мен дидактикалық материалдарын әзірлеу), рефлексия (оқу сабақтарының нәтижелерін талдау, мәселелерді және оның шешу жолдарын анықтау).

Кооперацияда мұғалімдердің үш түрі ерекшеленеді: әр түрлі жастағы топтағы оқу процесін жалпы басқаруға жауапты кезекші мұғалім (оқу процесінің технологы); мұғалім-белгілі бір пәнді оқытуға жауапты маман; мұғалім-ассистент, яғни кезекші мұғалімге және маман мұғалімге сабақ өткізуге көмектесетін көмекші.

Рефлексия, жоспарлау және қызметті түзету қажеттілік бойынша жүзеге асырылады және әртүрлі уақыт шкаласын (белгілі бір сабақты талдаудан бастап ұзақ кезеңдегі

кооперация жұмысын бағалауға дейін), әртүрлі аспектілерді (мазмұны, әдістері, оқыту формалары, нәтижелері) қамтуы мүмкін.

Осылайша, мұғалімдер кооперациясы ұжымдық оқу сабақтарын ұйымдастыруда және өткізуде маңызды рөл атқарады. Бұл оқытудың тиімділігін қамтамасыз етуге, білім беру сапасын арттыруға және білім алушыларды оқыту мен дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

Шығыс Қазақстан Павлодар облыстарының ШЖМ педагогтарының инновациялық тәжірибесі жоғары тиімділікті көрсетеді. Бұған Павлодар ШЖМ әртүрлі жастағы топ оқушыларының мониторингтік зерттеулерінің нәтижелері дәлел бола алады.

Шығыс Қазақстан облысының ШЖМ жұмыс тәжірибесі (2016-2020 жж.) алаңдаушылық деңгейінің 17%-ға төмендеуін, табысқа жету қажеттілігінің бұзылуын (баланың табысқа деген қажеттілігін қанағаттандыруға мүмкіндік бермейтін қолайсыз психологиялық фон) – 12%, білімді тексеру жағдайында қорқу – 8%, күтілетін нәтижелердің сәйкес келмеуінен қорқу – 17% көрсетті [7].

Жалпы, әртүрлі жастағы топтың технологиялық процессі ШЖМ-де оқытуды ұйымдастырудың инновациялық тәсілі болып табылады. Бұл дәстүрлі оқыту жүйесінің көптеген мәселелерін жеңуге және білім алушыларды неғұрлым тиімді оқыту мен дамытуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP19678668 «Discord цифрлық платформасы базасында ауылдық шағын жинақты мектеп мұғалімдерін қашықтан кәсіби оқытудың интерактивті (интербелсенді) бағдарламасын әзірлеу» гранттық қаржыландыру жобасы аясында жүзеге асырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 249. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (дата обращения 17.12.2023).
- 2 Кусаинов Г.М., Игибаева А.К., Шалгынбаева К.К. Организация работы в малокомплектной школе в рамках обновления содержания среднего образования: Практическое руководство: Учебно-методическое пособие. – Алматы: Изд-во «Эпиграф». – 2021. – 184 с.
- 3 Малокомплектные школы в странах дальнего и ближнего зарубежья: проблемы и перспективы. [Электронный ресурс] – URL: <http://vsa.kaznpu.kz/?tm=1&menu=15> (дата обращения 17.12.2023).
- 4 Об особенностях организации учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году: Инструктивно-методическое письмо. – Нур-Султан: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2019. – 476 с. [Электронный ресурс] – URL: https://uba.edu.kz/storage/app/media/IMP/IMP_2019-2020_rus.pdf. (дата обращения 17.12.2023)
- 5 Сеременко Н.П., Руколеева Л.В. Новая образовательная практика: Павлодарская технология/Под ред. Г.М.Кусаинова. - Алматы: Изд-во «Эпиграф». – 2021. – 360 с.
- 6 Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Сагинов К.М., Абыканова Б.Т., Конурова З.К., Нугуманова С.Б. / Основы дидактики: учебно-методическое пособие: доп. и перераб. – Нур-Султан: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2019. – 432 с.
- 7 Кусаинов Г.М., Мнайдарова С.С. Педагогическая технология и принципы ее организации. Национальная ассоциация ученых. – 2022. – №82-2. – С. 39-44. DOI: [10.31618/NAS.2413-5291.2022.2.82.624](https://doi.org/10.31618/NAS.2413-5291.2022.2.82.624).

ОРГАНИЗАЦИЯ КОЛЛЕКТИВНЫХ ЗАНЯТИЙ В МАЛОКОМПЛЕКТНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В статье рассмотрен опыт обучения детей разного возраста с использованием коллективных занятий в малокомплектной школе, показавший свою эффективность на опыте учителей Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей. Авторы изучают традиционные методы организации учебного процесса в начальной,

средней и старшей школе, а также взаимодействие в совместных классах разных возрастов и его преимущества и недостатки. В статье представлен инновационный тип обучения, основанный на отказе от классно-урочной системы и переходе к коллективно-разновозрастному обучению, особенности внедрения коллективных уроков, технологический процесс в разных возрастных группах. Преподавание в разном возрасте может решить не только эти проблемы, но и дополнительно улучшить качество образования. Это обеспечивает системную связь всего учебного процесса, ведь в одной учебной группе учатся дети разных возрастов и классов. Использовать для учителей не только наиболее эффективные методы и формы обучения, учитывать индивидуальные особенности, возможности и потребности каждого ученика, обеспечивать связь обучения с жизнью. Это позволяет учащимся разного возраста общаться друг с другом, учиться друг у друга, организовывать совместную деятельность учащихся разного возраста, углубленно усваивать материал и получать полное понимание изучаемого материала.

Ключевые слова: малая интегрированная школа, разновозрастная группа, коллективные учебные классы, коллективный отряд, разновозрастное обучение, групповая работа.

ORGANIZATION OF COLLECTIVE LESSONS IN A SMALL-GROUP SCHOOL

Abstract

This article discusses the practice of teaching children of different ages using collective lessons in a small-group school, which has shown its effectiveness in the experience of teachers in East Kazakhstan and Pavlodar regions. The authors study traditional methods of organizing the educational process in elementary, middle, and high schools, as well as the interaction in joint classes of different ages and its advantages and disadvantages. The article presents an innovative type of education based on the abandonment of the classroom-lesson system and the transition to collective multi-age education, features of the implementation of collective lessons, and the technological process in different age groups. Teaching at different ages can solve not only these problems but also further improve the quality of education. This ensures a systematic connection of the entire educational process because children of different ages and classes study in the same educational group. Teachers should use not only the most effective methods and forms of teaching, but also take into account the individual characteristics, capabilities, and needs of each student, and ensure that learning is connected with life. This allows students of different ages to communicate with each other, learn from each other, organize joint activities among students of different ages, learn the material in-depth, and gain a complete understanding of the material being studied.

Key words: small-sized school, multi-age group, collective training sessions, consolidated squad, multi-age training, group work.

REFERENCES

- 1 Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya doskol'nogo, srednego, tehniceskogo i professional'nogo obrazovaniya Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody [On approval of the Concept of development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029]. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 249. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> [in Russian] (accessed: 12.17.2023)
- 2 Kussainov G.M., Igibaeva A.K., Shalgynbayeva K.K. Organizaciya raboty v malokomplektnoj shkole v ramkah obnovleniya soderzhaniya srednego obrazovaniya: Prakticheskoe rukovodstvo: Uchebno-metodicheskoe posobie [Organization of work in a small school within the framework of updating the content of secondary education: A practical guide: Educational and methodical manual]. – Almaty: Publishing house «Epigraph». 2021. 184 p. [in Russian]
- 3 Small schools in the countries of the far and near abroad: problems and prospects. Available at: — URL: <http://vsa.kaznpu.kz/?tm=1&menu=15> [in Russian] accessed: 17.12.2023)
- 4 Ob osobennostyakh organizacii uchebno-vospitatel'nogo processa v organizatsiyah srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan v 2019-2020 uchebnom godu: Instruktivno-metodicheskoe pis'mo [On the specifics of the organization of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2019-2020 academic year: Instructional and methodological letter]. – Nur-Sultan: I. Altynsarin National Academy of Education, 2019. – 476 p. Available at: — URL: https://uba.edu.kz/storage/app/media/IMP/IMP_2019-2020_rus.pdf [in Russian] (accessed: 17.12.2023)
- 5 Seremenko N.P., Rukoleeva L.V. Novaya obrazovatel'naya praktika: Pavlodarskaya tekhnologiya Novaya obrazovatel'naya praktika: Pavlodarskaya tekhnologiya [New educational practice: Pavlodar technology/Edited by G.M.Kussainov]. – Almaty: Publishing house "Epigraph". 2021. 360 p. [in Russian].
- 6 G.M.Kussainov, A.K.Kagazbayeva, K.M.Saginov, B.T.Abykanova, Z.K.Konurova, S.B.Nugumanova. Osnovy didaktiki: uchebno-metodicheskoe posobie: dop. i pererab [Fundamentals of didactics: an educational and

methodological manual: additional and revised]. – Nur Sultan: The center of pedagogical excellence of AEO "Nazarbayev Intellectual schools". 2019. 432 p. [in Russian]

7 Kusainov G.M., Mnaidarova S.S. Pedagogicheskaja tehnologija i principy ee organizacii [Pedagogical technology and principles of its organization]. // National Association of Scientists. 2022. №82-2. P. 39-44. DOI: [10.31618/NAS.2413-5291.2022.2.82.624](https://doi.org/10.31618/NAS.2413-5291.2022.2.82.624).

Information about authors:

Bakytgul Abykanova – candidate of pedagogical sciences, acting professor, Department of “Physics and technical disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Guldana Bekova – **corresponding author**, PhD, ass.professor of the department of “Physics and Technical disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bekovaguldana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7310-1185>

Информация об авторах:

Бакытгуль Абыканова – кандидат педагогических наук, и.о. профессора кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Гулдана Бекова – **основной автор**, PhD, и.о. асс.профессор кафедры «Физика и технические дисциплины», Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bekovaguldana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7310-1185>

Авторлар туралы ақпарат:

Бакытгуль Абыканова – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессор м.а., Х.Досмухамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Гүлдана Бекова – **негізгі автор**, PhD, физика және техникалық пәндер кафедрасының кауым. профессоры м.а., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bekovaguldana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7310-1185>

Ш.И. Джанзакова^{1*}, Ғ.Б. Базарғалиев¹, Ғ.О. Мугауина¹, Р.Қ. Анарбек¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ЖОО-ДА ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ ЕҢБЕКТЕРІН ОҚЫТУДА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Андатпа

Мақалада профессор Халел Досмұхамедовтың өмірі мен шығармашылығы қарастырылып, оны заманауи цифрлық технологиялар арқылы оқырмандарға қолжетімді етуге бағытталған жұмыстар баяндалады. Жасанды интеллект пен цифрландырудың қарқынды дамуы кезеңінде Халел Досмұхамедовтың мұраларын болашақ ұрпаққа жеткізу және олардың білім беру жүйесінде тиімді қолданылуы аса маңызды орын алады. Мақалада қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі, өз заманының көрнекті қоғам қайраткері, этнограф, тарихшы, медицина және жаратылыстану ғылымдарын зерттеушісі, әмбебап ғалым Х.Досмұхамедовтың мұраларын оқыту және насихаттау арқылы студенттердің бойында отансүйгіштік тәрбиені қалыптастыру қарастырылған.

Зерттеу барысында сауалнама, тест, математикалық-статистикалық сынды зерттеу әдістер қолданылды. Халел Досмұхамедовтың өмірі мен қоғамдық-қайраткерлік және ғылыми қызметін таныту үшін үш тілде электронды кітаптар («Оқушының саулығын сақтау», «Как бороться с чумой среди киргизских населения», «Аламан») мен «Халел әлемі» атты онлайн-энциклопедия (веб-сайт) әзірленді. Онлайн-энциклопедия арқылы оқырмандар профессор Халел Досмұхамедовтың өмірі, қызметі және шығармашылығымен толық таныса алады. Сонымен қатар, онда ғалымның еңбектері мен басқа зерттеушілердің мақалалары қолжетімді. Веб-сайттың құрылымы бірнеше бөлімнен тұрады: басты бет, өмірі мен шығармашылығы, Халелтану сынды негізгі бөлімдерге бөлінген. Әр бөлім өз ішінде бірнеше тақырыптарға жіктеледі. Өмірі мен шығармашылығы бөлімінде ғалымның өмірбаяны, шығармашылық мұрасы, еңбектері туралы ақпараттар орналастырылған. Халелтану бөлімінде мақалалар, жаңалықтар, фотогаллерия және Халел туралы естеліктер бар. Сауалнаманың нәтижелерінде цифрлық технологияны пайдалану арқылы тұлғатану курстарын оқыту студенттердің қызығушылығын, білім сапасының артуын және оның тиімділігін көрсетті.

Негізгі сөздер: цифрлық технологиялар, Халел Досмұхамедов, электронды кітап, ғылыми терминология, цифрландыру, оқу процесі, студенттер.

Кіріспе

Бүгінде әлемде жасанды интеллект және заманауи цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы өміріміздің барлық саласында жаңа мүмкіндіктер мен міндеттер туындатуда. Еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Жолдауы еліміздің цифрландыру саласындағы мәселелерге көңіл бөлуімен ерекшеленеді [1]. Осы Жолдауында атап көрсетілгендей, цифрландыру – тек экономиканың дамуы үшін ғана емес, қоғамның әлеуметтік жағдайын жақсарту, жастарға қолдау көрсету және білім беру жүйесін жаңарту үшін де маңызды. 2017-2022 жылдар аралығында жүзеге асқан «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы республика экономикасының даму қарқынын жеделдетуге және халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етті, орта мерзімді перспективада цифрлық технологияларды пайдалану арқылы, сондай-ақ Қазақстан экономикасын түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасады [2].

Еліміздің қазіргі кезеңдегі түпкі мақсаттарының бірі – жасанды интеллектілік технологияларды енгізу арқылы мемлекетімізді цифрландыруда әлемдік көшбасшылардың қатарында болу. Бұл бағытта жүзеге асырылатын шаралар жастардың болашағын жарқын етуге, қоғамды дамытуға және елдің тұрақты экономикалық өсімін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды пайдалана отырып, қазақ ұлт зиялыларының мол мұраларын ұрпақтан ұрпаққа өнеге ретінде қалдыру қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі. Қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі — Халел Досмұхамедов. Ол өз заманының көрнекті қоғам қайраткері, этнограф, жазушы, тарихшы және жаратылыстану ғылымдарының зерттеушісі, дәрігер, сондай-ақ ағартушы, отанын сүйген адал азамат ретінде танымал.

Халелтанушы ғалым Ғабит Бақытжанұлы Базарғалиев өз ғылыми еңбегінде Халел атамyz туралы: «Отансүйгіш азамат деп ата-ана, ел үмітін ақтаған, Отан сенімін сақтаған, зұлымдық жолын баспаған жан-жақты дарын, арлы жанды айтады. Елжанды азамат деп қиын сәтте тәуекел қайығына қаймықпай мінетін, қас дұшпанның езуін тілетін, жетім-жесірге, шаршап-шалдыққанға, қайғы басып қамыққанға көмекке келіп, шапағатын аямаған ерен ерді айтады» - деп көрсетеді [3].

Әмбебап ғалым Х.Досмұхамедовтың мұраларын зерттеу және цифрландыру арқылы білім беру жүйесіне енгізу – қазіргі заманның кезек күттірмейтін өзекті мәселесі. Халел Досмұхамедовтың жаратылыстану, медицина, тарих, тіл біліміне арналған еңбектерін терең зерделеп, қазіргі ғылым мен білім жүйесінде қолдану, электронды нұсқаларын жасау және ЖОО-да оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану – жастарды білім деңгейін көтеруге, цифрлық сауаттылығын арттыруға және мемлекетіміздің болашағын жарқын ететін патриот жастарды тәрбиелеуге септігін тигізетіні сөзсіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Атақты педагог В.А. Сухомлинский: «Адам белгісіз шаңмен із-түзсіз жоғалып кету үшін дүниеге келмейді. Адам артынан мәңгілікке із қалдыру үшін дүниеге келеді...» дегендей [3], қазақтың алғашқы жаратылыстанушы ғалымы Х.Досмұхамедовтың есімін ұмытпай, оның ғылымға қосқан үлесін насихаттау кейінгі ұрпақтарға аманат. Зерттеу материалдары ретінде Халел Досмұхамедов еңбектері, халелтанушы отандық ғалымдардың еңбектері, ғылыми монографиялар пайдаланылды. Атап айтқанда, Халел Досмұхамедовтың «Оқушылардың саулығын сақтау», «Как бороться с чумой среди киргизских населения», сондай-ақ Әнес Ғ., Тыныбаев Б., Сейталиев К.Б., Мектеп-тегі А.Қ., Мираш С., Джанзакова Ш.И., Базарғалиев Ғ.Б., Иманғалиева Н.Т., т.б. сынды ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу әдістері негізінде сауалнама, тест, статистикалық әдісі қолданылды. Статистика нәтижесі кесте және графикті пайдалану арқылы ұсынылды. Зерттеу объектісі Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің жаратылыстану, инновациялық білім беру, гуманитарлық ғылымдар мен өнер, физика, математика және ақпараттық технологиялар факультеттерінің оқу-тәрбие үдерісі.

Нәтижелер және оларды талқылау

Көп қырлы дарын иесі, ғалым Халел Досмұхамедов өз дәуірінің маңызды қажеттіліктерін өтей білді. Ол қазақ тілінде медицина және жаратылыстану салалары бойынша алғашқы оқулықтар мен ғылыми-көпшілік еңбектерді дайындап шығарды.

Халел Досмұхамедұлы Досмұхамедов 1883 жылы 24 сәуірде Атырау облысы (бұрынғы Гурьев) Қызылқоға ауданының Тайсойған құмындағы Жарыпшыққан өзенінің бойында дүниеге келді. Ауыл молдасынан сауат ашқан Халел Ойыл (Көкжар) қаласындағы бір кластық орыс-қырғыз училищесінде бастапқы білім алып, содан кейін Орал қаласындағы реалды училищені 1903 жылы ойдағыдай үздік бітірді. Сол жылы Санкт-Петербургтегі Императорлық Әскери-медицина Академиясына түсіп, оны 1909 жылы 17 қарашада үздік белгіге емші (лекарь с отличием) дәрежесімен бітіріп шықты. Ол Ғалым Академиясы жанындағы Өлкетану орталық бюросының корреспондент-мүшесі, Қазақстанды зерттеу қоғамының мүшесі, Рабпрос одағының ғылыми қызметкерлер секциясының мүшесі, Қазақстан үкіметі жанындағы терминология комитетінің төрағасы сияқты көптеген қоғамдық жұмыстарды атқарды. «Қызыл террордың» салдарынан 1930

жылы 14 қыркүйекте Воронеж қаласына жер аударылды. 1935 жылы 15 қыркүйекте жазасын өтеп болғаннан кейін сол Воронеж қаласында 1938 жылдың 28-шілдесіне дейін Воронеж қаласындағы дәрігерлердің білімін жетілдіру институтының әлеуметтік гигиена және денсаулық сақтауды ұйымдастыру кафедрасында сабақ беріп, қалалық поликлиниканың клиникалық лабораториясының меңгерушісі болып жұмыс істеді. «Х.Досмұхамедов Ресейдің оңтүстігімен Қазақстанның батыс өңірін жайлаған оба ауруына қарсы жан аямай күрес жүргізді. Ол Ілбішін, Темір, Тайсойған айшығының халқын оба індетінен қырылып қалу қаупінен аман алып қалуға зор үлес қосты. Обаға қарсы жүргізілген жұмыстарының негізінде жазылған «Как бороться с чумой среди киргизского населения» атты көлемді еңбегі 1924 ж. Ташкент қаласында басылды» [4], [5].

1937 жылдың зұлматы Халелді 1938 жылы 28 шілдеде Воронеж қаласында тұтқындап, 1939 жылы 23 көкекте Алматы қаласында ату жазасына үкім шығарған болатын.

Халел Досмұхамедовтың еңбектері қазақ ғылымының алғашқы қадамдарын айқындап, ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы маңызды кезең болды. Оның оқулықтары қазақ тілінде ғылыми стильді дамытуға, терминологияны қалыптастыруға және ұлттық ғылымның дамуына айтарлықтай үлес қосты. Халел Досмұхамедов қазақ тілінде ғылыми терминологияны енгізу жұмысын нақты жоспармен жүзеге асырды. Бұл туралы зерттеуші Аманқос Мектеп-тегі өз еңбегінде: «Халел Досмұхамедұлы көп қырлы дарын иесі. Ол дәрігер, қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, ұстаз, ғалым, әдебиетші және ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерін жинап, насихаттаушы һәм шебер аудармашы да. Бір ғажабы, 30 жылдардың зұлматы түгел сыпырып әкеткен репрессияға дейінгі қазақ зиялыларының (Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Елдес Омарұлы, Телжан Шонанұлы, Құдайберген Жұбанұлы, т.б.) бәрі шетінен талай ғылымның басын шалған әмбебап жандар екені мәлім. Мұның сыры уызынан ауызданған ұлттық тәлім тәрбиенің тамырынан ажырамаған дәстүрлі жалғастығында болса керек» [6].

Зерттеушінің пайымдауынша, Халел Досмұхамедов өзінің полиглоттық қабілетінің арқасында қазақ тіліне жекелеген ғылыми ұғымдарды жүйелі түрде енгізген. Бұл қабілет, әсіресе, ана тілі мәселелерін талқылауда қағидалы пікір айтуға және өзге халықтардың озық тәжірибелерін меңгеру арқылы қазақ тіліне қажетті оқулықтар мен әдістемелік құралдарды жазуға негіз болды.

Профессор Ғарифолла Әнес Халел Досмұхамедов оқулық жазудағы басты қиындықтың ғылыми терминологияның жоқтығымен байланысты екенін атап өтті. Оның сөзімен айтқанда: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің «Тіл-құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу өте қиын болды...». Сонымен қатар, ол терминологияны қалыптастырудың маңыздылығына ерекше назар аударды: «Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта тым мұқтаж, бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе; сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда...ғылым атауларына лайықты атақ тағу жағын қарастыру керектірек дейміз» [7].

Бұхара қаласында өткен (қай жылы өткен жазу керек) «Ғылыми терминология мәселелері» конференциясында баяндама жасап, өз ұсыныстарын ортаға салды. Конференцияны дайындау кезінде Халел: «Терминдермен жұмыс істегенде алдымен өзбек тіліндегі сөздерді қолдану қажет, бірақ сонымен бірге Еуропа халықтарының тілдеріндегі сөздерді де ескеру керек», - деп жазған. Бұл пікірінен оның терминологияға үлкен жауапкершілікпен қарап, қазақ тілінде ғылыми әдебиетті дамыту ісінің қаншалықты қиын болғанын әрі оның ұлттық ғылымның болашағына негіз қалаудағы рөлін айқындағанын көруге болады.

«Шет сөздер туралы» мақаласында Халел шетелдік сөздердің қазақ тілінің сөздік қорына енгізілгенін дәлелдермен негіздеген. Ол аударып, қолданған терминдер ботаника,

зоология, анатомия, физиология, әдебиет, тіл білімі ғылымдарында қолданылды. Бұл терминдер кейінгі кезеңдерде де ғылым дамыған сайын кеңінен пайдаланылғаны анық.

Қазақстанда жоғары оқу орындары мен арнайы білім беру мектептерінің болмауы педагогикалық кадрларды даярлауда елеулі қиындықтар туғызды. Елдің мәдени және материалдық жағдайының жеткіліксіздігі педагогикалық жоғары оқу орындарын ұйымдастыруға кедергі жасады.

1927 жылы Халел Досмұхамедов Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру жөніндегі комиссияның төрағасы болып тағайындалып, университеттің құрылымы, білім беру жоспары және қаржылық есеп-қисаптарын әзірлеуге жетекшілік етті. 1929 жылы Ташкент педагогикалық институтының негізінде Қазақ мемлекеттік университетін құруға белсенді қатысып, оның тұңғыш проректоры және педология кафедрасының меңгерушісі болды. Арнайы комиссия шешімімен оған педология профессоры атағы берілді. «Көрнекті ғалым және Қазақстанда халық ағарту ісін ұйымдастырушылардың бірі ретінде Халел Досмұхамедұлы республикада жоғары педагогикалық білім берудің қалыптасу және даму тарихына ерекше үлес қосты», - деп профессор, п.ғ.д. Қ.Б. Сейталиев өз мақаласында атап көрсеткендей, Х. Досмұхамедовтың бұл еңбегі Қазақстанда педагогикалық білім беру жүйесін қалыптастыруға және жоғары оқу орындарының дамуына негіз қалады [8].

Ғалым, пс.ғ.к. Иманғалиева Нұрсұлу диссертациялық зерттеуінде Х. Досмұхамедовтың педологияның кешенді ғылым екенін ескере отырып, студенттерге лекция оқуда оны физиология, психология және басқа да ғылымдармен тығыз байланыста баяндағаны атап көрсетіледі. Сонымен қатар, ол педологияны қазақ халқының рухани мұрасымен, атап айтқанда фольклор және салт-дәстүрлермен сәтті үйлестіре отырып, бұл ғылым саласымен студенттерді жан-жақты таныстырды. Х.Досмұхамедов қазақ топырағында алғаш рет педология кабинетін ұйымдастырып, осы бағыттағы білім беруді жүйеледі [9].

Осындай зор еңбекпен келген ғалымның туындыларын ұмыт қалдырмай, келесі ұрпаққа мұра ретінде жеткізу – біздің міндетіміз. Бұл тек ғалымның еңбегін құрметтеу ғана емес, сонымен қатар, оның ғылымға қосқан үлесін зерделеп, болашақ ұрпақтың игіліне айналдыру болып табылады. Ғылым мен білімнің дамуына жол ашатын мұндай құнды еңбектерді сақтау – мәдени және интеллектуалды мұраны жалғастырудың маңызды қадам. Сондықтан, Халел Досмұхамедовтың еңбектері көпшілікке қолжетімсіз, олар тек белгілі кітапханаларда ғана сақталған.

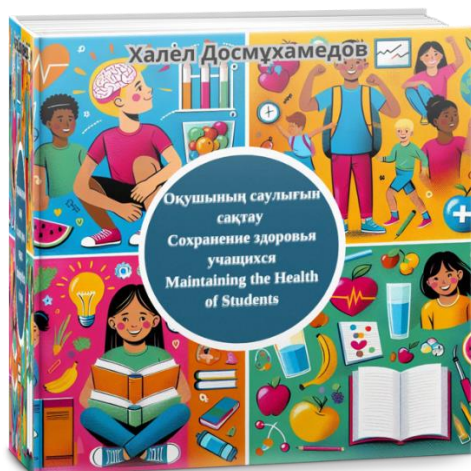
Қазіргі цифрлық дәуірдің балалары болашақ қоғамның жеке тұлғалары болып табылады, оларды цифрлық туылған немесе Z буыны деп атауға болады. Бұл жаста білім беру әдістері, перспективалары, мінез-құлық үлгілері, ғылыми құрылымдары, өмірлік көзқарастары, әдеттері және жеке ерекшеліктері жеке тұлғалардың цифрлық біліміне сәйкес қалыптасады және осы өзгеріс пен трансформацияны болжайтын дамыған қоғамдар мен елдер үлкен қызығушылық тудырады. Сондықтан білім беруді цифрландыру мемлекеттік саясатқа және білім беру саясатының маңызды бөлігіне айналды (Calvert, Jordan & Cocking, 2002; Tracey & Francesca, 2020). Біз ақпараттық ғасыр деп атайтын осы цифрлық дәуірде технологиялық әзірлемелер білім беру мен оқытудың үздіксіздігіне әсер етеді және өзгермелі қоғамның негізі болып табылатын білім беру ұйымының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады (Allcoat et al., 2021). Жаһандану процесінде пайда болған технологиялық, әлеуметтік және экономикалық оқиғалар білім беру саласында көптеген өзгерістер әкелді және мектептің мүдделі тараптарының рөлі осы бағытта өзгерді және дәстүрлі рөл жеткіліксіз деп айтуға болады (Greenhow, Robelia, & Hughes, 2009; Старки, 2011).

Цифрлық ұрпақтың жеке тұлғалары алдыңғы ұрпақтармен салыстырғанда ақпараттық технологияларға қатысты озық білім мен дағдыларға ие (Беннетт, Матон Және Кервин, 2008; Лоренцо Және Дзюбан, 2006; Тонта, 2009) және бірнеше медианы тиімді пайдалана

алады. Олардың толық әлеуеті (McMahon & Possipil, 2005; Оздемир, 2022). Жеке адамдар көп тапсырманы орындау дағдыларын дамытты (Беннетт және басқалар., 2008; Макглейн, 2005, 14; Макмахон Және Поспишил, 2005, 421; Пренский, 2001; Вин, 2007, 3). Кейбір зерттеушілер бұл көп тапсырма концентрацияның төмендеуімен және когнитивті «шамадан тыс жүктемемен» тиімсіз жұмысқа әкелуі мүмкін, өйткені ми әртүрлі тітіркендіргіштер арасында ауысады деп сенеді (Беннетт және басқалар., 2008, 7; Спинк, Коул Және Уоллер, 2008, 105), ал басқалары көп тапсырма уақытты үнемдейді деп санайды (Гүнүч, 2011, 2). Цифрлық дәуірді үйренушілер жазбаша мәтіндерді қызықсыз деп санайды. Олар әдетте ақпарат алу үшін суреттер, аудио, анимация және бейне сияқты мультимедиялық материалдарды ұнатса да, ақпаратқа қол жеткізуде жылдамдық, көрнекілік және ойын-сауық алдыңғы қатарда (Гүнүч, 2011; Пренский, 2001; Вин, 2007, 3). Технологиямен қоршалған студенттер сандық ресурстар арқылы зерттеу мен оқуды жөн көреді. Олар үй тапсырмасын орындау үшін қажет нәрсенің барлығын интернет-ресурстар арқылы онлайн орталардан алуға болатыны туралы жалпы түсінік пен сенімділікке ие. Бүгінгі студенттер ақпаратқа алдыңғы буындарға қарағанда көбірек қол жеткізе алады (Lorenzo & dziuban, 2006) [10].

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында білім берудің барлық деңгейінің мазмұнын барлық мамандардың цифрлық дағдыларын дамыту арқылы толығымен қайта қарау қажеттігі көрсетілген. Білім беру саясатының осы өзгерістеріне сай барлық оқырмандарға, соның ішінде шетелдік оқырмандарда қолжетімді болу үшін үш тілде электронды кітап (ebook) дайындалды. Соның ішінде, «Оқушының саулығын сақтау» [11], «Х.Досмұхамедұлының мақалалар жинағы» [12] еңбектері бар.

Осы электронды кітапты оңай қарау үшін арнайы QR дайындалды:

1-сурет - «Оқушының саулығын сақтау» кітапшасының электронды нұсқасы
Ескерту: авторлармен құрастырылған

Профессор Халел Досмұхамедовтың өмірі мен шығармашылығын таныстыру мақсатында заманауи цифрлық технологияларды пайдаланып, екі тілде (қазақша, ағылшынша) онлайн энциклопедия (сайт) әзірленген болатын.

Қазіргі таңда қағаз форматындағы дереккөздердің орнына электронды ақпарат көздері кеңінен қолданылып, адамдар қажетті мәліметтерді газеттер мен журналдардан емес, бірнеше сайттардан жылдам әрі ыңғайлы түрде іздеуде. Сайттардың басты артықшылығы – ақпаратты интернет қолданушыларына тез әрі тиімді жеткізуі болып табылады.

Онлайн-энциклопедия арқылы оқырмандар профессор Халел Досмұхамедовтың өмірі, қызметі және шығармашылығымен толық таныса алады. Сонымен қатар, онда

ғалымның еңбектері мен басқа зерттеушілердің мақалалары қолжетімді. Веб-сайттың құрылымы бірнеше бөлімнен тұрады: басты бет, өмірі мен шығармашылығы, Халелтану бөлімдеріне бөлінген. Әр бөлім өз ішінде бірнеше тақырыптарға жіктеледі. Өмірі мен шығармашылығы бөлімінде ғалымның өмірбаяны, шығармашылық мұрасы, еңбектері туралы ақпараттар орналастырылған. Халелтану бөлімінде мақалалар, жаңалықтар, фотогалерея және Халел туралы естеліктер бар.

2-сурет. Онлайн-энциклопедияның сілтемесі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

1994 жылы 23 мамырдағы Министрлер Кабинетінің шешімімен Атырау мемлекеттік университетіне ғұлама ғалым Халел Досмұхамедовтың есімінің берілуі Атырау облысы жұртшылығының мәдени өмірінде ерекше оқиға болып табылады. Халел бабамыздың есімінің ортамызға қайта оралуы, оның жан-жақты сарқылмас ғылыми мұрасын зерделуге және Халелтану тағылымын терең зерттеуге мүмкіншілік жасады. 2003 жылдан бастап профессор Қ.Б.Сейталиевтың ұсынысы бойынша университеттің Ғылыми Кеңесінің шешімімен «Халелтану» курсы университеттің барлық мамандықтарының оқу жоспарына енгізу міндеттелді. Профессор, педагогика ғылымдарының докторы Қ.Б.Сейталиевтің және педагогика ғылымдарының кандидаты Ғ.Базарғалиевтің құрастыруымен «Халелтану» курсының бағдарламасы жасақталып, «Халелтану» оқулығы 15 б.т. көлемінде баспадан шығарылды.

Цифрландырылған Халел мұраларын оқыту процесіне енгізудің тиімділігін тексеру мақсатында университетте жаппай бірінші курста оқытылатын «Халелтану» курсының бақылау тобына жаратылыстану, инновациялық білім беру факультеттерінің 178 студенті және эксперименттік топқа математика, физика және ақпараттық технологиялар, гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеттерінің 180 студенті қатысты.

«Халелтану» пәнінен эксперименттік жұмыс арнайы құрастырылған сауалнамалар арқылы жүргізілді. Сауалнама мазмұны:

«Халел Досмұхамедов жайлы не білесіз?»

1. Профессор Халел Досмұхамедов қай жылы және қайда дүниеге келді?
2. Халел Досмұхамедов білім алған оқу орындары
3. Санкт-Петербург қаласындағы студенттік кезеңіне сипаттама беріңіз
4. Халел Досмұхамедов қандай ғылымдардың дамуына өз үлесін қосты?
5. Профессор Халел Досмұхамедовтың негізгі мамандығы қандай?
6. 1925 жылғы оқушыларға арналған оқулығының атауын табыңыз.
7. 1929 жылы Х.Досмұхамедовке қандай ғылыми атақ берілді?
8. Халелдің денсаулыққа арналған еңбектерін атаңыз
9. Халел Досмұхамедовтың ағартушылық бағыттағы еңбектері қандай?

10. Гурьев педагогикалық институтына Х.Досмұхамедов есімі қай уақытта берілді?
11. Х.Досмұхамедовтің қоғамдық-қайраткерлік қызметіне сипаттама беріңіз
12. Халел Досмұхамедовтың отбасы жайлы не білесіз?
13. Халелдің «Аламан» еңбегі не туралы жазылған?
14. Халел Досмұхамедовтың медицина ғылымына арналған еңбектерін ата
15. «Шума қандай ауру» мақаласы не туралы?
16. Халел Досмұхамедовтың Қазақстандағы жоғары оқу орындарын ұйымдастырудағы рөлі туралы не білесіз?
17. 1927 жылы Халел Досмұхамедов қандай маңызды міндет атқарды?
18. Халел Досмұхамедов алғаш рет қандай маңызды білім беру құрылымын ұйымдастырды?
19. Халел Досмұхамедұлының обаға қарсы жұмыстары негізінде жазылған еңбегі қалай аталады?
20. «Шет сөздер туралы» мақаласында Халел қандай мәселені көтерді?

Зерттеу жүргізу барысында келесі мәселелер анықталды:

Студенттердің білім деңгейін пайыздық өлшеммен саралау барысында үш негізгі деңгей бөлінген: жоғары деңгей (90-100%), орташа деңгей (70-90%), және төменгі деңгей (50-70%).

Сауалнама нәтижелері бойынша төмендегідей қорытындылар жасалды.

Кесте 1 – «Халел Досмұхамедов жайлы не білеміз?» атты сауалнаманың статистикалық сипаттамасы (дәстүрлі форматта). Бақылау тобы.

Топтар	Қатысқан студент саны	Төменгі деңгей	Орташа деңгей	Жоғары деңгей	Білім сапасы (пайыздық өлшем)
Жаратылыстану және инновациялық білім беру факультеті	178	45	59	74	58%
Ескерту: авторлармен құрастырылған					

Кесте 2 – «Халел Досмұхамедов жайлы не білеміз?» атты сауалнаманың статистикалық сипаттамасы (цифрлық технологияны пайдалану негізінде). Эксперименттік тобы.

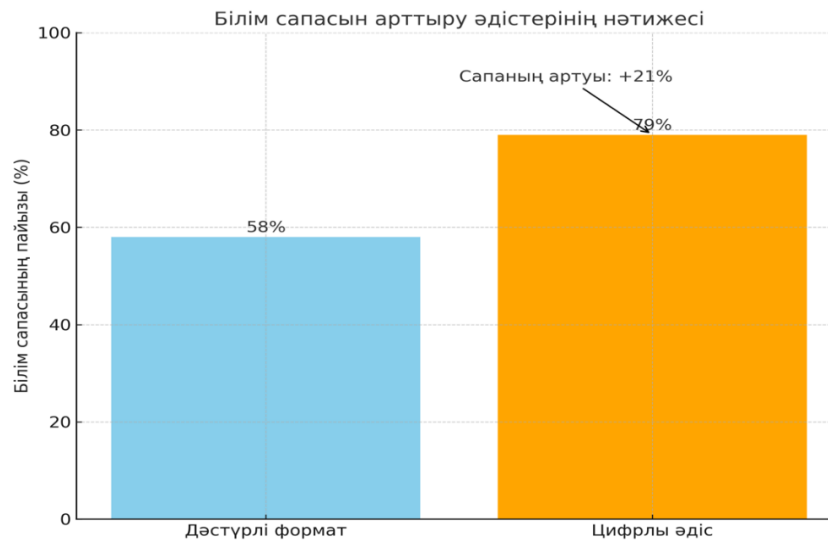
Топтар	Қатысқан студент саны	Төменгі деңгей	Орташа деңгей	Жоғары деңгей	Білім сапасы (пайыздық өлшем)
физика, математика және ақпараттық технологиялар және гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеті	181	68	74	38	79%
Ескерту: авторлармен құрастырылған					

Бірінші кестеде дәстүрлі форматта оқытылған студенттердің білім деңгейі туралы мәлімет көрсетілген. Бұл кестеде жоғары және орташа деңгейдегі жауап берген студенттердің саны аз екендігін байқауға болады. Бұл дәстүрлі оқыту әдісінің кейбір

аспектілерінің студенттердің пәнге қызығушылығын тудыра алмауы мүмкін екенін көрсетеді.

Екінші кестеде цифрлық технологияларды пайдалану арқылы оқытылған студенттердің білім деңгейі жоғары екені анық көрінеді. Бұл кестеде жоғары деңгейде жауап берген студенттердің саны айтарлықтай артып, цифрлық технологиялардың оқыту процесіне білім сапасының жоғарылауына әсерін тигізетінін көрсетеді.

Бақылау тобы мен эксперимент тобының білім сапасын салыстырып, төмендегідей нәтиже аламыз:

Сурет 3 - «Халел Досмұхамедов жайлы не білесіз?» атты сауалнаманың диаграммасы

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Бақылау тобы мен эксперимент тобының білім сапасын салыстыру нәтижесінде білім сапасының 21%-ға көтерілгені байқалды. Бұл статистика арқылы оқу процесінде цифрлық технологияларды пайдаланудың білім сапасын арттырудағы тиімділігі мен студенттердің материалды ауқымды меңгеруіне және тұлғатануға деген қызығушылығы мен таным белсенділігін арттыруына зор ықпалын тигізетінін анықтадық.

Қорытынды

Заманауи цифрлық технологиялар мен жасанды интеллекттің дамуы Қазақстанның цифрландыру жолындағы стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жолдауында цифрландырудың экономикалық өсім мен әлеуметтік жағдайды жақсартудағы рөлі атап көрсетілген. Бұл бағытта Халел Досмұхамедов сияқты ұлы ғалымдардың мұраларын зерттеп, цифрландыру арқылы білім беру жүйесіне енгізу – аса маңызды.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің студенттері арасында жүргізілген «Халел Досмұхамедов жайлы не білесіз?» атты жүргізілген сауалнама нәтижесі цифрлық технологияларды қолдану арқылы «Халелтану» курсын оқыту білім сапасын едәуір арттыратыны анықталды. Бақылау және эксперименттік топтардың нәтижелері салыстырылып, цифрлық технологиялар қолданылған топта білім деңгейінің 21%-ға жоғарылағаны байқалды. Бұл цифрлық оқыту әдісінің студенттердің пәнге қызығушылығын арттырып, материалды тереңірек меңгеруге және танымдық белсенділіктерін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді. Дәстүрлі әдіспен оқытылған студенттер арасында білім деңгейі төменірек көрсеткіштер байқалса, цифрлық

технологиялар арқылы оқыту білім сапасының айтарлықтай жақсаруына ықпал еткені дәлелденді.

Сондықтан Халел Досмұхамедовтың мұрасын сақтау, насихаттау және жастар арасында танымал ету еліміздің мәдени және интеллектуалды әлеуетін дамытудағы маңызды қадам. Оның еңбектерін электронды нұсқаларда тарату мен онлайн энциклопедиялар әзірлеу осы мақсатқа жетудің тиімді жолдары болып табылады.

Тұлғатану және жастардың отансүйгіштік тәрбиесін қалыптастыруда, Алаш зиялыларының еңбектерін келешек ұрпақ ұмытпауын қамтамасыз ету мақсатында цифрландыруды кеңінен пайдалану қажет деп ойлаймыз. Бұл үшін Алаш зиялыларының еңбектері мен мұраларын сандық форматқа көшіріп, электрондық кітаптар, онлайн энциклопедиялар, деректі фильмдер жасау арқылы жастарға қолжетімді ету қажет. Олардың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн платформалар мен мобильді қосымшалар әзірлеу өте маңызды. Бұл платформаларда мақалалар, аудиокітаптар, бейнематериалдар және басқа да интеративті ресурстар ұсынылуы тиіс. Оқу бағдарламасына енгізуде мектеп және ЖОО бағдарламаларына цифрлық құралдар арқылы енгізіп, цифрлық оқулықтар, видеосабақтар түрінде ұсыну қажет.

Цифрлық технологиялар арқылы патриоттық тәрбие беру мақсатында арнайы жобалар ұйымдастырып, Алаш зиялыларының ерліктері мен еңбектерін насихаттау қажет. Бұл, мысалы, виртуалды көрмелер, онлайн конференциялар, танымдық ойындар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Осы шаралар жастардың ұлттық сана-сезімін оятып, патриоттық тәрбиеге ықпал етіп, Алаш зиялыларының мұраларының ұлықтауға өз әсерін тигізеді деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/kz/addresses> (қаралу уақыты: 27.09.2024)
- 2 Государственная программа «Цифровой Казахстан», утвержденная ПП РК от 12 декабря 2017 года № 827, Әділет. [Электрондық ресурс] – URL: adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827. (қаралу уақыты: 27.09.2024)
- 3 Базарғалиев Ғ.Б. Х.Досмұхамедовтың ағартушылық қызметі мен шығармашылық еңбектеріндегі патриоттық тәрбие идеялары. – Атырау. 2002. – 26 б.
- 4 Сухомлинский В.А. Қарасөздері. [Электрондық ресурс] – URL: <https://vsukhomlinski.narod.ru> (қаралу уақыты 27.09.2024)
- 5 Тыныбаев Б.Ғ. Халел Досмұхамедұлы-дәрігер. Ғұлама ғалым, ағартушы-педагог. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті баспасы. 1996. – 59 б.
- 6 Мектеп-тегі А.Қ. Көсемсөздің көсемі. – Алматы: Қазақ университеті. 2015. – Б. 332-333
- 7 Әнес Ғ. XX ғ. басындағы тілдік тұлғалар: Халел Досмұхамедұлы – түркітанушы // Eurasian Journal of Philology: Science & Education. 2022. Vol. 185. P. 42-49
- 8 Сейталиев Қ.Б. Х.Досмұхамедов және Қазақстанда жоғары педагогикалық білім берудің қалыптасуы. Ғұлама ғалым, ағартушы-педагог. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті баспасы. 1996. – Б. 21-24
- 9 Жарықбаев Қ.Б., Иманғалиева Н.Т. Халел Досмұхамедұлы психологиялық көзқарастары. – Алматы: Арыс. 2008. – Б. 78-90
- 10 Abildina S., Ozganbayeva R., Janzakova Sh., Kalykbayeva A., Bitikova A., Abdol E. (2023) The effect of variables associated with the digital learning environment on students' motivation and attitudes. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(6). P. 1497-1517
- 11 Анарбек Р. Оқушының саулығын сақтау. [Электрондық ресурс] – URL: https://drive.google.com/file/d/1dD-i3OI8hcbxq0ElGJudl_xFwo24Iqos/view?usp=share_link (қаралу уақыты: 27.09.2024)
- 12 Анарбек Р. Х.Досмұхамедұлының мақалалар жинағы. [Электрондық ресурс] – URL: https://drive.google.com/file/d/1agWrHoZmtcJrffZASFNln44o3Kntf289/view?usp=share_link (қаралу уақыты: 27.09.2024)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ТРУДОВ ХАЛЕЛА ДОСМУХАМЕДОВА В ВУЗЕ

Аннотация

В статье рассматриваются жизнь и творчество профессора Халела Досмукхамедова, а также излагаются работы, направленные на обеспечение доступности его наследия для читателей с использованием современных цифровых технологий. В период стремительного развития искусственного интеллекта и цифровизации особое значение приобретает задача передачи наследия Халела Досмукхамедова будущим поколениям и его эффективное использование в системе образования. В статье рассматривается формирование патриотического воспитания студентов посредством преподавания и популяризации наследия Халела Досмукхамедова, одного из выдающихся деятелей в истории казахского народа, видного общественного деятеля своего времени, этнографа, историка, исследователя медицины и естественных наук, универсального ученого.

В процессе исследования использовались такие методы, как анкетирование, тестирование, математико-статистический анализ. Для популяризации жизни, общественной и научной деятельности Халела Досмукхамедова были разработаны электронные книги на трех языках («Оқушының саулығын сақтау», «Как бороться с чумой среди киргизских населений», «Аламан») и онлайн-энциклопедия «Мир Халела» (веб-сайт). Через онлайн-энциклопедию читатели могут ознакомиться с жизнью, деятельностью и творчеством профессора Халела Досмукхамедова. Структура веб-сайта состоит из нескольких разделов: главная страница, биография и творчество, халелеведение. Каждый раздел разделен на несколько тематических подразделов. В разделе «Биография и творчество» размещена информация о биографии ученого, его творческом наследии и трудах. В разделе «Халелеведение» представлены статьи, новости, фотогалерея и воспоминания о Халеле.

Результаты анкетирования показали, что использование цифровых технологий при преподавании курсов по изучению личности способствует повышению интереса студентов, улучшению качества образования и эффективности обучения.

Ключевые слова: цифровые технологии, Халел Досмукхамедов, Электронная книга, научная терминология, цифровизация, учебный процесс.

THE EFFECTIVENESS OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING THE WORKS OF KHALEL DOSMUKHAMEDOV AT UNIVERSITIES

Abstract

This article discusses the life and work of Professor Khalel Dosmukhamedov and presents efforts aimed at making his legacy accessible to readers through modern digital technologies. In the era of rapid development of artificial intelligence and digitalization, the transmission of Khalel Dosmukhamedov's heritage to future generations and its effective use in the education system hold significant importance. The article focuses on fostering patriotic education among students through the teaching and promotion of Khalel Dosmukhamedov's legacy, one of the most prominent figures in Kazakh history, a distinguished public figure of his time, an ethnographer, historian, researcher of medicine and natural sciences, and a versatile scholar.

In the research process, methods such as surveys, tests, and mathematical-statistical analysis were employed. To promote the life, public and scientific activities of Khalel Dosmukhamedov, electronic books in three languages ("Оқушының саулығын сақтау," "How to Fight the Plague Among the Kirghiz Population," "Alaman") and the "Khalel's World" online encyclopedia (website) were developed. Through the online encyclopedia, readers can fully explore Professor Khalel Dosmukhamedov's life, career, and works. It also provides access to his research and articles from other scholars. The website's structure consists of several sections: the main page, life, and work, and Khalel Studies, each of which is divided into several thematic subtopics. The "Life and Work" section includes information about the scholar's biography, creative heritage, and works. The "Khalel Studies" section features articles, news, a photo gallery, and memories of Khalel.

Survey results showed that using digital technologies to teach personality studies courses increases students' interest, enhances educational quality, and improves the overall effectiveness of the learning process.

Key words: digital technologies, Khalel Dosmukhamedov, E-book, scientific terminology, digitalization, educational process.

REFERENCES

- 1 Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Ädiletli Qazaqstan: zañ men tärtp, ekonomikalyq ösim, qoғamdyq optimizm» atty Qazaqstan halqyna Joldaуy [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the

people of Kazakhstan "Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism"]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/addresses> [in Kazakh] (accessed: 27.09.2024)

2 Gosudarstvennaia programa «Sifrovoi Kazakhstan», utverjdenaia PP RK ot 12 dekabrä 2017 goda No 827, Ädilet [The state program "Digital Kazakhstan", approved by the PP of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827, Adilet]. Available at: — URL: adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827 [in Kazakh] (accessed: 27.09.2024)

3 Bazarǵaliev Ğ.B. Kh.Dosmūhamedovtyñ aǵartuśylyq qyzmeti men syǵarmaśylyq eñbekterindeǵı patriottıyq tärбие ideialary. [Ideas of patriotic education in the educational activities and creative works of Kh. Dosmukhamedov]. Atyrau. 2002. 26 p. [in Kazakh]

4 Suhomlinski V.A. Qarasözderi [Words of edification]. Available at: — URL: <https://vsukhomlinski.narod.ru> [in Russian] (accessed: 27.09.2024).

5 Tynybaev B.Ğ. Halel Dosmūhamedūly-däriger. Ğūlama ǵalym, aǵartuśy-pedagog. [Khalel Dosmukhamedov is a doctor]. Atyrau: H.Dosmūhamedov atyndaǵy Atyrau universiteti baspasy. 1996. 59 p. [in Kazakh]

6 Mektep-teǵı A.Q. Kösemsözdiñ kösemi. [Leader of the debate]. Almaty: Qazaq universiteti. 2015. P. 332-333 [in Kazakh]

7 Änes Ğ. XX ǵ. basyndaǵy tıldık tūlǵalar: Halel Dosmūhamedūly – türkitanuśy [Language personalities of the early XX century: Khalel Dosmukhameduly-turkologist]. Eurasian Journal of Philology: Science & Education; 2022. Vol. 185. P. 42-49 [in Kazakh]

8 Seitaliev Q.B. Kh.Dosmūhamedov jāne Qazaqstanda joǵary pedagogikalyq bılım berudiñ qalyptasuı. Ğūlama ǵalym, aǵartuśy-pedagog. [Kh. Dosmukhamedov and the formation of higher pedagogical education in Kazakhstan.]. Atyrau: Kh.Dosmūhamedov atyndaǵy Atyrau universiteti baspasy. 1996. P. 21-24 [in Kazakh]

9 Jaryqbaev Q.B., İmanǵaliev N.T. Halel Dosmūhamedūly psihologialyq közqarastary. [Khalel Dosmukhamedov psychological views]. Almaty: Arys. 2008. P. 78-90 [in Kazakh]

10 Abildina S., Ozganbayeva R., Janzakova Sh., Kalykbayeva A., Bitikova A., Abdol E. (2023) The effect of variables associated with the digital learning environment on students' motivation and attitudes. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(6). P. 1497-1517 [in English]

11 Anarbek R. Oquśynyñ saulyǵyn saqtau [Maintaining student health]. Available at: — URL: https://drive.google.com/file/d/1dD-i3OI8hcbxq0ElGJudl_xFwo24Iqos/view?usp=share_link [in Kazakh] (accessed: 27.09.2024)

12 Anarbek R. Kh.Dosmūhamedūlynyñ maqalalar jınaǵy [Collection of articles by Kh. Dosmukhamedov]. Available at: — URL: https://drive.google.com/file/d/1agWrHoZmtcJrfFZASFNln44o3Kntf289/view?usp=share_link [in Kazakh] (accessed: 27.09.2024)

Information about authors:

Sholpan Dzhanzakova – **corresponding author**, doctor of pedagogical sciences, professor, of the Departments “Psychology and pedagogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-00029706-374X>

Gabit Bazargaliyev - candidate of pedagogical sciences, professor of the Departments “Psychology and pedagogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gabit72_72@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Mugauna Gulbaram – doctor of Philosophy (PhD), associate professor of the Departments “Psychology and pedagogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7102-7134>

Regina Anarbek – master pedagogical sciences, head of the research center “Khalelogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: regina.anarbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-00069182-6247>

Информация об авторах:

Шолпан Джанзакова – **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-00029706-374X>

Габит Базарғалиев – кандидат педагогических наук, профессор «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gabit72_72@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Гулбарам Мугауина – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7102-7134>

Регина Анарбек – магистр педагогических наук, руководитель научно-исследовательского центра «Халеловедение», Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: regina.anarbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-00069182-6247>

Авторлар туралы ақпарат:

Шолпан Джанзакова – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, «Психология және педагогика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-00029706-374X>

Габит Базарғалиев – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Психология және педагогика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gabit72_72@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3314-0188>

Гулбарам Мугауина – Философия докторы (PhD), «Психология және педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7102-7134>

Регина Анарбек – педагогика ғылымдарының магистрі, «Халелтану» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: regina.anarbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-00069182-6247>

К.О. Казиев^{1*} , А.Е. Мухаметкаиров² , Н.К. Махметова² , Б.А. Матаев²

¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г.Атырау, 060000, Республика Казахстан

²Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана
г.Павлодар, 140000, Республика Казахстан

*e-mail: kazi_karas@mail.ru

РЕФЛЕКСИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ГИБКИХ НАВЫКОВ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы развития гибких навыков старшеклассников и возможности использования рефлексии как инструмента по их самосовершенствованию. Исследование проведено с целью рассмотрения влияния рефлексии как инструмента самосовершенствования на развитие гибких навыков старшеклассников и выработки рекомендаций по введению в старших классах эффективных рефлексивных практик. Основными методами исследования стали литературный анализ имеющихся источников, анализ стандарта образования, учебных программ и планов уроков, анкетные опросы среди учителей, родителей и старшеклассников, а также методы моделирования.

Обозначена важность рефлексии в формировании личности человека в условиях специально организованной образовательной деятельности. Определены рефлексивные практики, которые можно использовать для развития гибких навыков у старшеклассников. При этом учителя, ученики и родители считают, что нужно активизировать данное направление. Для этого требуются комплексные меры для повышения информированности, обучения и поддержки всех участников процесса образования, особенно в старших классах. Полученные результаты позволяют признать рефлексию эффективным инструментом самосовершенствования в развитии гибких навыков старшеклассников, поскольку установлено, что рефлексивные практики оказывают на развитие гибких навыков у старшеклассников положительное влияние, особенно на критическое мышление и коммуникативные навыки. Сформулированы рекомендации по использованию рефлексивных практик для старшеклассников по дальнейшему развитию гибких навыков.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивные практики, гибкие навыки, старшеклассники, самосовершенствование.

Введение

Рефлексия как процедура по пониманию и осознанию своего личного опыта приобретает в последние годы все большую важность в развитии личности, которое происходит в системе образования. Особенно значима рефлексия для старшеклассников, которые находятся на ступени выработки своего самоопределения к выбору профессии и личностного роста. Обусловлено это тем, что знания и практики рефлексии становятся для них существенным инструментом для получения гибких навыков, основанных на самоанализе и самосовершенствовании. При этом современная система образования еще недостаточно сформирована таким образом, чтобы придавать особое значение возможностям рефлексии для развития у старшеклассников таких важных гибких навыков, как коммуникативность, критическое мышление, креативность, работа в команде и многие другие. Такая ситуация в системе образования приводит многих ученых и исследователей к пониманию необходимости более полного и четкого понимания значения знания и практик рефлексии у старшеклассников во время обучения в школе.

Важно обозначить, что исследования в области рефлексии проводятся постоянно и уже имеют свою историю в трудах известных философов, психологов и педагогов. В работах уже классических авторов подчеркивается важность рефлексивного мышления для развития детей и таких гибких навыков, как эмоциональный интеллект, критическое мышление и способности к самообразованию. К ним следует отнести работы Джона Дьюи,

раскрывшего понятие рефлекторной дуги и многое другое [1], Жана Пиаже, изучающего психологию речи, мышления и интеллекта у детей [2], Льва Выготского о психологии развития как феномене культуры [3]. Современные исследователи также занимаются изучением рефлексии, в том числе и в образовании. Имеется уже некоторый опыт предлагаемых рефлексивных практик, которые, по их мнению, способны в первую очередь улучшать успехи в учебе, повышают у учащихся мотивацию к обучению и развивают показатели их эмоциональной устойчивости.

По мнению К.К. Шалгынбаевой, рефлексия - мыслительный (рациональный) процесс, направленный на анализ, осмысление, восприятие себя: своих действий, поведения, языка, опыта, чувств, состояний, способностей, характера, отношения к другим, своих обязанностей, назначения и т.д. [4].

Следует отметить некоторые труды, проведенные в данной области: М.В. Григорович, изучающий рефлексии как показатель развития личности у детей в подростковом возрасте [5]; К.С. Куракбаева рассматривала формирование педагогической рефлексии у будущих учителей иностранного языка в условиях университетского образования [6]; М.Н. Оспанбекова исследовала подготовку будущих учителей начальных классов к развитию рефлексии учащихся на основе инновационных технологий [7]; К. Роджерс, исследующий инструменты становления личности [8]; И.Н. Семенов, рассматривающий проблемы рефлексии у студентов [9] и других.

Однако проблемы практического использования рефлексии в образовании и конкретно в старших классах рассматриваются недостаточно, а имеющиеся можно назвать односторонними, без учета специфических потребностей старшеклассников. Имеющиеся методики в системе школьного образования до настоящего времени еще не адаптированы к современным условиям, основанным на более гибких подходах к обучению и особенно относительно подготовки старшеклассников к будущей профессиональной жизни.

Актуальность и необходимость проведения исследования по данной теме обусловлены, по нашему мнению, следующими причинами:

- растет, в условиях постоянно изменяющегося мира, потребность в выпускниках, которые имеют набор гибких навыков, позволяющих им более успешно приспосабливаться к новым условиям и задачам;
- система образования в старших классах нуждается в изменениях, основанных на новых подходах и инновациях для того, чтобы соответствовать требованиям современного общества;
- отсутствует методология, адаптированная к конкретным условиям старших классов по развитию у них гибких навыков, с использованием рефлексии, несмотря на наличие в системе образования отдельных успешных примеров использования рефлексии в процессе обучения.

Цель исследования – рассмотрение влияния рефлексии как инструмента самосовершенствования на развитие гибких навыков старшеклассников и выработка рекомендаций по введению в старших классах эффективных рефлексивных практик.

Для ее достижения поставлены следующие задачи:

1. Теоретический анализ основных подходов к рефлексии как инструменту развития гибкой личности;
2. Исследование существующих рефлексивных практик, используемых в образовании для развития гибких навыков;
3. Определение потребности в рефлексивных практиках для развития гибких навыков в старших классах;
4. Разработка методологических рекомендаций по введению инструментов рефлексии в процесс обучения старшеклассников.

В целом исследование направлено на то, чтобы углубить знания относительно воздействия рефлексии на развитие гибких навыков старшеклассников и на совершенствование образовательного процесса в старшей школе, посредством обоснованных методических рекомендаций.

Материалы и методы исследования

Предметом исследования в данной статье определена рефлексия, так как исследование направлено на рассмотрение того, может ли рефлексия быть инструментом развития и самосовершенствования гибких навыков у старшеклассников. Исходя из этого, рефлексия является основным элементом, подлежащим изучению и анализу в рамках данного исследования.

Материалами исследования стали монографии, учебные пособия, научные статьи по теме исследования, а также нормативные акты: образовательные стандарты и учебные, программы.

Основными методами исследования определены:

— литературный анализ философских, психологических и педагогических трудов, научных статей, в которых раскрываются основные подходы к рефлексии как к инструменту развития гибкой личности:

— анализ имеющихся источников, анализ учебных программ и планов уроков, опросы среди учителей и учеников старших классов для исследования существующих рефлексивных практик, используемых в образовании для развития гибких навыков;

— количественные и качественные исследования, основанные на опросах, проводимых среди учащихся и учителей, статистический анализ данных по удовлетворенности учебой для определения потребности в рефлексивных практиках для развития гибких навыков в старших классах;

— методы моделирования для выработки рекомендаций.

Для исследования существующих рефлексивных практик, используемых в образовании для развития гибких навыков, проведены:

— анализ научных источников, в которых отражен зарубежный и отечественный опыт, и документов (образовательного стандарта, программ обучения в старших классах, методических материалов и других документов), в которых могли быть практики использования рефлексии;

— организован краткий анкетный опрос учителей, старшеклассников, родителей, в них приняли участие 10 учителей, 30 учащихся и 10 родителей.

Для определения потребности в рефлексивных практиках для развития гибких навыков в старших классах запланированы количественные и качественные исследования, основанные на анкетных опросах учащихся старших классов.

Экспериментальное исследование проведено в следующем порядке

1. Определены конкретные гибкие навыки, которые подлежат оценке. Такими гибкими навыками стали навыки критического мышления, коммуникативные навыки, умение решать проблемы.

2. Выбраны рефлексивные практики, которые наиболее просто и эффективно внедрить в школе для старших классов: журналы рефлексии; коллективная рефлексия; рефлексивные вопросы; рефлексивные паузы; рефлексивный ритуал завершения дня/недели; ролевые игры и моделирование; индивидуальные проекты и обратная связь.

3. Составлены анкеты для определения начального уровня развития гибких навыков у старшеклассников перед началом и после использования рефлексивных практик:

Обработка полученных данных и их анализ для определения конечного уровня развития гибких навыков. Сравнительный анализ показателей уровней развития гибких навыков.

Разработка и формулировка методических рекомендаций.

Результаты и их обсуждение

Результаты теоретического анализа основных подходов к рефлексии как инструменту развития гибкой личности. В.К. Василев в своей статье проводит анализ философских взглядов и наиболее важные психологические концепции, которые дают определение рефлексии и признаков её основных видов [10]. В своем большинстве они подтверждают возможность использования рефлексии для развития гибкой личности.

Г.В. Ожиганова с психологической точки зрения рассматривает такие понятия, как «рефлексия» и «рефлексивность» и указывает на возможность их использования в педагогической психологии [11]. Обозначенные автором высшие рефлексивные способности можно, по нашему мнению, отнести к возможностям по созданию гибких навыков.

В статье А. Предык проведен анализ значимости рефлексии как ключевого элемента формативного оценивания в образовательном процессе на уровне начальной школы. Автор исследует теоретические и практические аспекты внедрения рефлексивных методов, которые способствуют повышению осознанности обучающихся относительно их учебных достижений и затруднений [12]. К основным условиям развития рефлексии, как отмечает автор, относятся следующие факторы:

- создание активно развивающейся инновационной образовательной среды;
- наличие хотя бы одной проблемы, требующей решения;
- актуализация практики деятельности;
- непринужденное межличностное взаимодействие (коммуникация);
- акцент на процессуальные элементы рефлексии;
- наличие некоторой степени спорности.

Все эти свойства, характеризующие рефлексия, дают функционалы для применения рефлексии в системе школьного образования.

Обоснован рефлексивный метод как дидактический, согласно противоречиям, отмечающимся в современном обществе, которые являются существенными, особенно в случаях, когда проявляется потребность в личностях, способных решать самостоятельно проблемы своего развития [13]. Исходя из этого, возможно с помощью процессов рефлексии достигать человеку более высоких результатов, в том числе и гибких навыков, даже при отсутствии у него достаточно развитых рефлексивных умений.

Если опираться на классификацию методов, предложенную Ю.К. Бабанским, как отмечает в своей работе О.Н. Шубина, то метод рефлексии следует отнести к группе гностических методов, названных еще и методами организации, используемых для проведения учебных действий [14]. Можно обозначить его методом, направленным на создание и осуществление мыслительной деятельности, который можно использовать в образовании. Основанием для отнесения рефлексии к педагогическим методам нужно считать возможность реализовывать проблемно-исследовательскую и экспериментальную деятельность, в ходе которой можно использовать рефлексивные процедуры как инструменты развития способностей старшеклассников.

Личностную рефлексия, как условие развития личности подростка, показал М.В. Григорович [5. – 92-94]. Автор указывает и на то, что для развития личности в старших классах имеет особое значение личностная рефлексия. Именно инструменты личностной рефлексии, по нашему мнению, и нужно использовать в старшем подростковом возрасте для формирования у старшеклассников как фундаментальных, так и гибких личностных характеристик.

Г.И. Давыдова также обозначает, что рефлексия следует признать важнейшей силой, движущей в психическом развития, как в старшем, так и в студенческом возрасте. В этом случае говорят о рефлексии как об инструменте, который обслуживает область

самосознания личности, как о рефлексии, направленной на развитие индивидуальной способности к самоизменению [15]. Такой подход, по нашему мнению, свидетельствует об установлении у старшеклассников границ, так называемой «Я-концепции», так как она обеспечивает решение таких важных задач по развитию гибкой личности, что важно именно в этом старшем подростковом периоде.

Также нужно отметить и мнения, установленные в отдельных философских, психологических и педагогических исследованиях, в которых отмечаются основные научные подходы к рефлексии как фактическому инструменту, используемому для развития гибкой личности, роль рефлексии в освоении личностью реальной действительности, отмечаемые в работе Ю.А. Козьмина, Н.П. Заваленкова, Е.А. Карян по проблеме периодизации историко-философского процесса. Авторы также подчёркивают, что понятие рефлексии следует понимать, как обращение человека к сознанию самого себя или как его мышление, направленное на развитие критического мышления [16]. Н.М. Голубева в своей статье «Современные научные подходы к пониманию феномена рефлексии» проводит анализ современного состояния проблемы рефлексии и показывает наиболее перспективные подходы в этой области, особенно для прикладных исследований [17]. При этом она предлагает в своей психодиагностической методике использовать все возможности по оценке степени рефлексивности человека и ее влияния на развитие его как личности. Все это свидетельствует о том, что можно использовать рефлексию для развития гибких навыков, которые являются неотъемлемыми элементами, важными для современной личности.

Результаты исследования существующих рефлексивных практик, которые можно использовать в образовании для развития гибких навыков, отражены нами на рисунке 1.

Журнал рефлексии Разработчики: Брунер, Левинсон	• метод, при котором учащиеся регулярно записывают свои мысли, чувства и наблюдения относительно учебного материала и своих действий. Позволяет учащимся анализировать свой опыт, выявлять ошибки и успехи, а также разрабатывать стратегии направленные на улучшения
Коллективная рефлексия Разработчики: Д. Дьюи, А. Шнайдер	• метод, включающий обсуждение учебного материала и совместное размышление над вопросами, возникающими в процессе обучения. Способствует развитию таких гибких навыков, как коммуникативные, критическое мышление и умения работать в команде.
Метод "Вопрос – Ответ" Разработчики: Р. Киган, Л. Ласкотт	• метод предполагающий использование вопросов для стимулирования рефлексии. Учитель задает вопросы, которые заставляют учеников задуматься о своем опыте, знаниях и навыках. Помогает глубже понять материал и развивать гибкие навыки, основанные на анализе и самооценки.
Рефлексивная запись. Разработчики: М. Куликова, Д. Ушаков	• метод, при котором учащиеся ведут дневник, где записывают свои мысли и чувства, связанные с учебным процессом. Дает возможность развивать гибкие навыки - самосознание и способность к самоанализу
Педагогика удивления Разработчики: А. Беяев, Ю. Абакумов	• метод, основанные на использовании элементов неожиданности и непредсказуемости в обучении, через необычные задания, вопросы или ситуации, которые заставляют учащихся задумываться и рефлексировать над своими знаниями и опытом.

Рисунок 1 - Рефлексивные практики в образовании для развития гибких навыков

Примечание: составлено авторами на основе источников

Казахстанские исследователи изучали развитие мягких навыков в рамках образовательного процесса, особенно в связи с педагогическими технологиями. Например,

в статье Д.Т. Махметовой и Ш.У. Унгарбаевой рассматриваются особенности развития soft skills в процессе профессионального образования с учетом психологических и педагогических факторов. В своей работе Ж.А. Амантай и Д.С. Ермаков, отметили низкий уровень осведомленности о значимости мягких навыков на местном рынке труда. Эти исследования позволили нам подчеркнуть важность разработки практических рекомендаций для учителей по развитию ключевых мягких навыков у учащихся в школе [18].

В общеобразовательном стандарте общего среднего образования установлены положения о проведении интеграции академической подготовки обучающихся старших классов с целенаправленным развитием их самостоятельности [19]. Эти положения способствуют тому, чтобы помочь старшеклассникам определиться с профессиональным выбором и поступить в организации среднего и высшего образования. Усиливается фундаментальная составляющая образования, ориентированная на развитие критического, творческого и позитивного мышления в соответствии с запросами современного общества и целями обучения.

В учебных программах 10-11 классов по всем предметам предусмотрено развитие гибких навыков, включая развитие логического и критического мышления, творческих способностей и коммуникативных навыков [20]. Также следует отметить, что некоторыми учителями применяются методы рефлексии, направленные на развитие гибких навыков.

Результаты анкетного опроса учителей, старшеклассников, родителей на предмет существующих рефлексивных практик показаны в таблице 1.

Таблица 1 – Результаты анкетного опроса

Вопросы анкеты для учителей:	Да	Нет
1. Используете или нет в своей работе рефлексивные практики?	40%	60%
2. Помогают ли рефлексивные практики развитию гибких навыков у учащихся?	100%	
3. Возникают ли трудности при использовании рефлексивных практик?	70%	30%
4. Готовы ли вы в своей работе применять новые рефлексивные инструменты?	50%	50%
Вопросы анкеты для старшеклассников:		
1. Используются ли рефлексивные практики в вашей школе?	40%	60%
2. Помогают ли рефлексивные практики лучше понимать материал и более гибко развиваться?	50%	50%
3. Считаете ли вы, что рефлексивные практики делают обучение занимательнее, интереснее и плодотворнее?	60%	40%
4. Хотели бы вы, чтобы в вашей школе предлагали больше рефлексивных инструментов?	40%	60%
Вопросы анкеты для родителей:		
1. Знаете ли вы, что такое рефлексивные практики и зачем они используются в школах?	30%	70%
2. Считаете ли вы, что рефлексивные практики полезны для вашего ребенка?	100%	
3. Видите ли вы влияние рефлексивных практик на успеваемость и личностное развитие вашего ребенка?	30%	70%
4. Готовы ли вы поддерживать школу в применении рефлексивных инструментов?	80%	20%
Примечание: составлено авторами		

Ответы на открытые вопросы:

1. Учителя хотят использовать рефлексивные практики постоянно, а не разово; сделать рефлексивные практики более разнообразными; нужно адаптировать рефлексивные практики к особенностям учебных предметов и к возрасту учеников; иметь больше поддержки со стороны администрации и других учителей; увеличить время на обучение и на подготовку рефлексивных практик.

2. Ученики указывают на следующие причины: недостаток времени; загруженность учебной программой; непонимание ценности рефлексии; отсутствие интереса к некоторым упражнениям.

3. Родители предлагают следующее: проведение дополнительных консультаций для родителей; осуждение применения рефлексивных практик на родительских собраниях; организация специальных курсов для учителей, чтобы они могли повысить эффективность использования рефлексивных практик на своих уроках.

Анализ уровня использования рефлексивных практик в образовании для развития гибких навыков у старшеклассников на основании анкетного опроса

Только 40% учителей используют рефлексивные практики в своей работе. Все учителя уверены, что рефлексия влияет на учащихся положительно. 70% учителей сталкиваются с трудностями при использовании таких практик. Готовы внедрять новые практики только 50%.

Старшеклассники, всего 40%, отмечают наличие использования в школе рефлексивных практик. 50% школьников считают, что рефлексия помогает в обучении. 60% учеников считают, что рефлексивные практики делают уроки более интересными. 60% учеников не хотят увеличения рефлексивных практик в школе.

Родители в малом объеме, всего 30%, знают о рефлексивных практиках. Все родители (100%) согласны с полезностью рефлексии. Только 30% видят положительное влияние рефлексии на развитие их детей. 80% родителей готовы поддерживать внедрение инструментов рефлексии в школе.

Аналитические выводы по результатам первого опроса показывают:

— низкий уровень использования рефлексивных практик, так как учителя и старшеклассники отмечают недостаточное применение рефлексивных практик в процессе обучения в школе. Причина в большей части в недостаточном времени и отсутствии нужных ресурсов для внедрения рефлексных практик в процесс обучения старшеклассников;

— позитивное восприятие эффективности использования опыта рефлексии, так как учителя уверены в положительном влиянии рефлексии на развитие гибких навыков, несмотря на низкий уровень их использования в старших классах. Это свидетельствует о том, что они могут быть в дальнейшем внедрены в данной школе;

— существует много трудностей при использовании, что подтверждено тем, что учителя в большинстве (или 70%) сталкиваются при использовании рефлексивных практик с различными трудностями. Для их решения требуется поддержка со стороны администрации школы и других учителей. А также важно, для повышения эффективности, адаптировать имеющиеся практики к конкретным предметам и возрасту учеников;

— отсутствие интереса у учеников объясняется в основном такими причинами, как недостаток времени и загруженность учебной работой. Это может свидетельствовать о необходимости введения опыта рефлексии в существующие учебные программы;

— недостаток осведомленности среди трети родителей о рефлексивных практиках может затруднять их поддержку и участие в образовательном процессе. Все это говорит о том, что действительно требуются дополнительные мероприятия для информирования родителей и их участие по введению подобных практик процесс обучения их детей;

— наличие запроса на обучение и поддержку использования рефлексивных практик в учебный процесс, так как учителя требуют больше времени и ресурсов на подготовку к занятиям и на разнообразие в использовании рефлексивных практик, а родители предлагают для повышения эффективности применения этих методов организовывать тематические консультации и специальные курсы.

Результат опроса старшеклассников для определения начального уровня развития гибких навыков перед началом использования рефлексивных практик показаны в таблице 2.

Таблица 2 Результат опроса старшеклассников для определения начального уровня развития гибких навыков перед началом использования рефлексивных практик

На критическое мышление:	Да	Нет
1) Можете ли вы определить слабые места в аргументах других людей?	20%	80%
2) Как часто вы ставите под сомнение свои собственные убеждения?	63,3%	36,7%
3) Легко ли вам находить альтернативные решения имеющихся проблем?	20%	80%
На коммуникативные навыки:	Да	Нет
1) Хорошо ли вы умеете выражать свои мысли и идеи?	40%	60%
2) Легко ли вам слушать других и понимать их точку зрения?	43,3%	56,7%
3) Считаете ли вы, что ваши коммуникативные навыки помогают вам в учебе и жизни?	50%	50%
На умение решать проблемы:	Да	Нет
1) Часто ли вы сталкиваетесь с проблемами и решаете их самостоятельно?	63,3%	36,7%
2) Можете ли вы эффективно распределять свое время и ресурсы для решения задач?	33,3%	66,7%
3) Как хорошо вы справляетесь с новыми и незнакомыми ситуациями?	40%	60%
Примечание: составлено авторами		

В целом у старшеклассников отмечается невысокий уровень всех видов гибких навыков. Результаты опроса старшеклассников для определения уровня развития гибких навыков после использования рефлексивных практик показаны в таблице 3

Таблица 3 Результаты опроса старшеклассников для определения уровня развития гибких навыков после использования рефлексивных практик

На развитие критического мышления:	Да	Нет
1) Помогли ли вам рефлексивные практики стать более критичными к аргументам других людей?	50%	50%
2) Как часто вы стали ставить под сомнение свои собственные убеждения?	60%	40%
3) Легче ли стало находить альтернативные решения проблем?	60%	40%
На развитие коммуникативных навыков:	Да	Нет
1) Изменились ваши навыки выражения мыслей и идей после использования рефлексивных практик?	60%	40%
2) Легче ли стало слушать других людей и понимать их точку зрения?	70%	30%
3) Считаете ли вы, что ваши коммуникативные навыки улучшились благодаря рефлексивным практикам?	90%	10%
На развитие умения решать проблемы:	Да	Нет
1) Часто ли вы стали сталкиваться с проблемами и решать их самостоятельно после использования рефлексивных практик?	60%	40%
2) Легче ли стало распределять свое время и ресурсы для решения задач?	70%	30%
3) Повлияли ли рефлексивные практики на вашу способность справляться с новыми и незнакомыми ситуациями?	50%	50%
Примечание: составлено авторами		

Сравнительный анализ уровня использования рефлексивных практик в образовании развития гибких навыков у старшеклассников основан на изменениях в процентах по каждому критерию. Такой подход дает возможность установить, как именно рефлексивные практики повлияли на развитие гибких навыков и на какие больше, а на какие меньше.

Сравнение по навыкам критического мышления показывает, что наблюдается значительное улучшение в умении определять слабые места в аргументах и находить альтернативные решения, в то время как уровень сомнений в собственных убеждениях изменился у старшеклассников незначительно.

Сравнение по коммуникативным навыкам показывает, что все показатели коммуникативности значительно улучшились, особенно в понимании старшеклассниками точки зрения других и в уверенности в своих навыках.

Сравнение по умению решать проблемы показывает, что значительно возросли навыки эффективного распределения времени и ресурсов, в то время как уровень самостоятельного решения проблем и уверенность в новых ситуациях изменились незначительно.

Заключение

Таким образом, нами установлено, что под рефлексией следует понимать сложное интегрированное качество, созданное индивидуальными знаниями и способностями человека, согласно его психофизиологическим и личностным особенностям. Рефлексия, как способность формировать личность человека, проявляется более эффективно в условиях специально организованной деятельности.

Имеющиеся рефлексивные практики можно использовать для развития гибких навыков у старшеклассников. В настоящее время их использование в казахстанских школах находится на низком уровне. При этом учителя, ученики и родители считают, что нужно активизировать данное направление. Для этого требуются комплексные меры для повышения информированности, обучения и поддержки всех участников процесса образования, особенно в старших классах.

В ходе опроса установлено, что рефлексивные практики оказывают на развитие гибких навыков у старшеклассников положительное влияние. Отмечено значительное улучшение навыков критического мышления, особенно относительно их способности анализировать аргументы и находить альтернативные решения. Произошел существенный рост и таких коммуникативных навыков, как уверенность в навыках при общении и в понимании других людей. Прослеживается также прирост навыков по умению решать проблемы, в части навыка распределять время и ресурсы. Но отмечаются недостаточные показатели в части самостоятельного решения имеющихся проблем, что можно объяснить тем, что эксперимент был непродолжительным и за такое время сложно получить положительные результаты по всем видам гибких навыков. Главное, что в целом практики рефлексии оказали положительное влияние на формирование гибких навыков, что позволяет признать их эффективными инструментами самосовершенствования в развитии гибких навыков старшеклассников.

Предложения по использованию рефлексивных практик для старшеклассников:

1. Организовать для учителей тренинги по использованию уже имеющихся рефлексивных практик, при условии, что они адаптированы под конкретные учебные предметы и возраст детей, обучающихся в старших классах.

2. Повысить уровень осведомленности и вовлеченности родителей посредством проведения родительских собраний и индивидуальных консультаций, посвященных рефлексивным практикам.

3. Разработать специальные учебные программы и методики, которые помогут учителям вводить рефлексивные практики в свои учебные планы и позволят снизить учебную нагрузку на старшеклассников.

4. Для обмена опытом и решения возникающих трудностей при внедрении рефлексивных практик для развития гибких навыков старшеклассников создать группы поддержки из числа учителей, уже занимающихся этими вопросами.

5. Более активно использовать иные, более совершенные рефлексивные практики для дальнейшего развития таких гибких навыков, которые не показали значительного улучшения. К ним следует отнести сомнения относительно собственных убеждений и навыки по самостоятельному решению имеющихся проблем.

В данной части рекомендуется дополнительно использовать такие методы рефлексии, как:

- медитация, которая способствует развитию способности к саморазвитию;
- больше читать книг и статей, предлагающих другие точки зрения при сомнениях в общепринятых убеждениях;
- проводить занятия по обсуждению собственных убеждений и самостоятельному принятию решений с другими людьми. Такой подход позволит не только увидеть проблему с разных сторон, но и дает возможность старшеклассникам значительно расширить свой кругозор;
- научить изучать свои неудачи и ошибки;
- использовать эмпатию, согласно которой формируются навыки постановки себя на место другого человека.

Таким образом, можно лучше понимать его проблему, его мнение и научиться принимать более правильные решения. В целом исследование имеет теоретическую и практическую значимость, основанную на возможностях использования на практике, а также для проведения дальнейших исследований по обозначенной теме.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Дьюи, Дж. Понятие рефлексорной дуги в психологии. Интеракционизм в американской социологии и социальной психологии первой половины XX века: Сб. переводов. / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко. — М., 2010. — Сер.: Теория и история социологии — С. 70-83.
- 2 Пиаже, Ж. Избранные психологические труды. — М.: Просвещение, 1969. — С. 141—145.
- 3 Выготский, Л.С. Психология развития как феномен культуры / Под. ред. М.Г. Ярошевского. - М.:Воронеж. — 1996. — 513 с.
- 4 Шалғынбаева Қ.Қ. Өзін-өзі тану негіздері: оқу құр. – Қарағанды: «АҚНҰР» баспасы, 2017. – 158 б.
- 5 Григорович, М.В. Личностная рефлексия как фактор развития личности подростка / М.В. Григорович. Молодой ученый. — 2011. — № 6 (29). — Т. 2. — С. 92-94.
- 6 Құрақбаева Қ.С. Университеттік білім беру жағдайындағы болашақ шетел тілі мұғалімдеріне педагогикалық рефлексияны қалыптастыру: 6D010300: док. PhD ... дис. – Алматы, 2015. – 172 б.
- 7 Оспанбекова М.Н. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін инновациялық технологиялар негізінде оқушылардың рефлексиясын дамытуға даярлау: филос. док. (PhD) ...дис. – Алматы, 2018. – 192 б.
- 8 Роджерс, К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс. Перевод с англ. М. Злотник. – М.: изд-во ЭКСМО-Пресс. — 2001. – 414 с.
- 9 Семенов, И.Н. Развитие проблематики рефлексии и ее изучение на факультете психологии высшей школы экономики. Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2007. — №3(4). — С. 108-126.
- 10 Василев, В.К. Рефлексия как прикладная проблема психологии. Культурно-историческая психология. — 2016. — № 3(12). — С. 208–225
- 11 Ожиганова, Г.В. Рефлексия, рефлексивность и высшие рефлексивные способности: подходы к исследованию. Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. — 2018. №4(12) — С. 56-60.
- 12 Predyk, A. (2023) Reflection as a Component of Formative Assessment of Younger School Students in Modern Primary School. Problems of Education. №1(98). P. 330-346. <https://doi.org/10.52256/10-3986.1-98.2023.21>
- 13 Chan, C., & Lee, K. (2020) Reflection literacy: A multilevel perspective on the challenges of using reflections in higher education through a comprehensive literature review. Educational Research Review. №32. 100376 p. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100376>
- 14 Шубина, О.Н. Характеристика методов и способов обучения по Ю.К. Бабанскому. Обучение и воспитание: методики и практика. — 2016. — №1(30). — С. 146-151.
- 15 Давыдова, Г. И. Развитие творческой направленности личности в образовании: новая парадигма познания. Философская школа. — 2018. — №4. — С. 64-73. [doi:10.24411/2541-7673-2018-10416](https://doi.org/10.24411/2541-7673-2018-10416)
- 16 Козьмина, Ю.А., Заваленкова, Н.П., Карян, Е.А. Понятие рефлексии в философии и психологии и ее значение в педагогической деятельности специалистов дошкольных образовательных организаций. Исследования молодых ученых: материалы LXXX Междунар. науч. конф. (г. Казань, апрель 2024 г.). — Казань: Молодой ученый. — 2024. — С. 79-85.

17 Голубева, Н.М. Современные научные подходы к пониманию феномена рефлексии. Современные проблемы науки и образования. — 2018. — № 3 (17). — С.58-61

18 Zhigitbekova, A.D., Zhigitbekova, B.D., Mukhametkairov, A.E. (2024) Pedagogical technologies for the formation of soft skills in the educational process // Scientific information and analytical journal of the NAO «Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan» «Pedagogical Bulletin of Kazakhstan». №3(76). P. 63-77 DOI:[10.52301/1991-0614-2024-3-63-77](https://doi.org/10.52301/1991-0614-2024-3-63-77)

19 Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования: Утв. Министром просвещения Республики Казахстан 03.08.2022 года №348. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031> (дата обращения: 12.10.2024)

20 Типовые учебные программы по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования: Утв. Министром просвещения Республики Казахстан 16.09.2022 года № 399. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029767#z41993> (дата обращения: 12.10.2024)

РЕФЛЕКСИЯ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДА ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Андатпа

Мақалада мектеп оқушыларының икемді дағдыларын дамыту мәселелері және рефлексияны өзін-өзі жетілдіру құралы ретінде пайдалану мүмкіндігі қарастырылған. Зерттеу рефлексияның өзін-өзі жетілдіру құралы ретінде жоғары сынып оқушыларының икемді дағдыларын дамытуға әсерін қарастыру, сонымен қатар тиімді рефлексиялық тәжірибелерді енгізу бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында жүргізілді. Зерттеуде дереккөздерді әдеби талдау, оқу бағдарламалары мен сабақ жоспарларының білім беру стандартын талдау, мұғалімдер, ата-аналар мен жоғары сынып оқушылары арасында сауалнама, сондай-ақ модельдеу әдістері қолданылды.

Арнайы ұйымдастырылған білім беру іс-әрекеті жағдайында тұлға қалыптастырудағы рефлексияның маңыздылығы көрсетілген. Жоғары сынып оқушыларында икемді дағдыларды дамыту үшін қолдануға болатын рефлексивті тәжірибелер анықталды. Бұл ретте мұғалімдер, оқушылар мен ата-аналар бұл бағытты жандандыру қажет деп санайды. Бұл білім беру процесінің барлық қатысушыларың, әсіресе мектепте хабардар ету, оқыту және қолдау үшін кешенді шараларды қажет етеді. Алынған нәтижелер рефлексияны жоғары сынып оқушыларының икемді дағдыларын дамытуда өзін-өзі жетілдірудің тиімді құралы ретінде тануға мүмкіндік берді. Рефлексиялық тәжірибелер мектеп оқушыларының икемді дағдыларын дамытуға, әсіресе сыни ойлау мен коммуникативті дағдыларға оң әсер ететіні анықталды. Жоғары сынып оқушылары үшін рефлексивті тәжірибелерді қолдану және икемді дағдыларды одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар жасалды. Осыған сүйене отырып, зерттеудің теориялық және практикалық маңызы анықталды.

Негізгі сөздер: рефлексия, рефлексиялық практика, икемді дағдылар, жоғары сынып оқушылары, өзін-өзі жетілдіру.

REFLECTION AS A SELF-IMPROVEMENT TOOL IN THE DEVELOPMENT OF SOFT SKILLS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article discusses the problems of developing the soft skills of high school students and the possibility of using reflection as a tool for their self-improvement. The research was conducted to consider the impact of reflection as a self-improvement tool on the development of soft skills of high school students and to develop recommendations for the introduction of effective reflective practices in high school. The main research methods were a literary analysis of available sources, an analysis of the standard of education of curricula and lesson plans, questionnaires among teachers, parents, and high school students, as well as modeling methods.

The importance of reflection in the formation of a person's personality in conditions of specially organized educational activities is indicated. Reflexive practices have been identified that can be used to develop soft skills in high school students. At the same time, teachers, students, and parents believe that this area needs to be intensified. This requires comprehensive measures to raise awareness, educate, and support all participants in the education process, especially in high school. The results obtained allow us to recognize reflection as an effective tool for self-improvement in the development of soft skills of high school students. It has been established that reflexive practices have a beneficial impact on the development of soft skills in high school students, especially in critical thinking and communication skills. Recommendations are made on the use of reflexive practices for high school students and on

the further development of soft skills that have not shown significant improvement. Based on this, the study has both theoretical and practical significance.

Key words: reflection, reflective practices, soft skills, high school students, self-improvement.

REFERENCES

- 1 D'yui, Dzh. Ponyatie reflektornoj dugi v psilogii [The concept of the reflex arc in psychology] // Interakcionizm v amerikanskoj sociologii i social'noj psilogii pervoj poloviny XX veka: Sb. perevodov. / RAN. INION. Centr social. nauchn.-inform. issledovanij. Otd. sociologii i social. psilogii; Sost. i perevodchik V.G. Nikolaev. Otv. red. D.V. Efremenko. M., 2010. Ser.: Teoriya i istoriya sociologii. P.70-83. [in Russian]
- 2 Piazhe, Zh. Izbrannye psihologicheskie Trudy [Selected psychological works]. Prosveshchenie, 1969. P. 141—145. [in Russian]
- 3 Vygotskij, L.S. Psihologiya razvitiya kak fenomen kul'tury [Developmental psychology as a cultural phenomenon] / Pod. red. M.G. Yaroshevskogo - M.:Voronezh, 1996. 513 p. [in Russian]
- 4 Shalgynbaeva, K.K. Ozin-ozu tanu negizderi [The basics of self-knowledge]: оқу құр. – Қарағанды: «АҚНЫР» баспасы. 2017. 158 p. [in Kazakh]
- 5 Grigorovich, M.V. Lichnostnaya refleksiya kak faktor razvitiya lichnosti podrootka [Personal reflection as a factor in the development of a teenager's personality] / M.V. Grigorovich. // Molodoj uchenyj. 2011. № 6 (29). p. 92-94. [in Russian]
- 6 Kyrakbaeva, K.S. Universitettik bilim beru zhagdajyndagy bolashak shetel tili mygalimderine pedagogikalyk refleksiyany kalypastyru [Formation of pedagogical reflection for future Foreign Language teachers in the context of university education]: 6D010300: dok. PhD ... dis. Almaty. 2015. 172 p. [in Kazakh]
- 7 Ospanbekova, M.N. Bolashak bastauysh synyp mygalimderin innovatsionnyy tekhnologiyalar negizinde okushylardyn refleksiyasyn damytuga dayarlau [Preparing future primary school teachers for the development of students' reflection on the basis of innovative technologies]: filos. dok. (PhD) ...dis. Almaty. 2018. 192 p. [in Kazakh]
- 8 Rodzhers, K. Stanovlenie lichnosti. Vzglyad na psihoterapiyu [The formation of a personality. A look at psychotherapy] / K. Rodzhers. Perevod s angl. M. Zlotnik. M.: izd-vo EKSMO-Press. 2001. 414 p.
- 9 Semenov, I. N. Razvitie problematiki refleksii i ee izuchenie na fakultete psilogii vysshej shkoly ekonomiki [The development of the problem of reflection and its study at the Faculty of Psychology of the Higher School of Economics] Psihologiya. Zhurnal Vysshej shkoly ekonomiki. 2007. №3(4). P. 108-126. [in Russian]
- 10 Vasilev, V.K. Refleksiya kak prikladnaya problema psilogii. [Reflection as an applied problem of psychology] // Kul'turno-istoricheskaya psilogiya. 2016. № 3(12). P. 208–225. [in Russian]
- 11 Ozhiganova G.V. Refleksiya, refleksivnost' i vysshie refleksivnye sposobnosti: podhody k issledovaniyu [Reflection, reflexivity and higher reflexive abilities: research approaches]// Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pedagogika. Psihologiya. Sociokinetika. 2018. №4(24). P. 56-60. [in Russian]
- 12 Predyk, A. Reflection as a Component of Formative Assessment of Younger School Students in Modern Primary School. Problems of Education. 2023. №1(98). P. 330-346. <https://doi.org/10.52256/10-3986.1-98.2023.21> [in Russian]
- 13 Chan, C., & Lee, K., Reflection literacy: A multilevel perspective on the challenges of using reflections in higher education through a comprehensive literature review. Educational Research Review. 2020. №32. 100376 p. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100376> [in English]
- 14 Shubina, O.N. Harakteristika metodov i sposobov obucheniya po Yu.K. Babanskomu [Characteristics of methods and methods of teaching by Y.K. Babansky] // Obuchenie i vospitanie: metodiki i praktika. 2016. №1(30). P. 146-151. [in Russian]
- 15 Davydova, G.I. Razvitie tvorcheskoj napravlenosti lichnosti v obrazovanii: novaya paradigma poznaniya [The development of the creative orientation of the individual in education: a new paradigm of cognition] // Filosofskaya shkola. 2018. №4. P. 64-73. [doi:10.24411/2541-7673-2018-10416](https://doi.org/10.24411/2541-7673-2018-10416) [in Russian]
- 16 Koz'mina, Y.A. Zavalkova, N.P., Karyan, E.A. Ponyatie refleksii v filosofii i psilogii i ee znachenie v pedagogicheskoy deyatel'nosti specialistov doskol'nyh obrazovatel'nyh organizacij [The concept of reflection in philosophy and psychology and its importance in the pedagogical activity of specialists of preschool educational organizations] // Issledovaniya molodyh uchenykh: materialy LXXX Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', aprel' 2024 g.). — Kazan: Molodoj uchenyj. 2024. P. 79-85. [in Russian]
- 17 Golubeva, N.M. Sovremennye nauchnye podhody k ponimaniyu fenomena refleksii. [Modern scientific approaches to understanding the phenomenon of reflection] Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. 2018. № 3 (17). P. 58-61. [in Russian]
- 18 Zhigitbekova, A.D., Zhigitbekova, B.D., Mukhametkairov, A.E. Pedagogical technologies for the formation of soft skills in the educational process // Scientific information and analytical journal of the NAO «Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan» «Pedagogical Bulletin of Kazakhstan». 2024. №3(76). P.63-77 DOI: [10.52301/1991-0614-2024-3-63-77](https://doi.org/10.52301/1991-0614-2024-3-63-77)

19 Gosudarstvennyj obshcheobyazatel'nyj standart doshkol'nogo vospitaniya i obucheniya, nachal'nogo, osnovnogo srednego i obshchego srednego, tekhnicheskogo i professional'nogo, poslesrednego obrazovaniya: [The state mandatory standard of preschool education and training, primary, basic secondary and general secondary, technical and vocational, post-secondary education]: Approved. Minister of Education of the Republic of Kazakhstan No. 348 dated 08/03/2022. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031> [in Russian] (accessed: 12.10.2024)

20 Tipovyh uchebnyh programm po obshcheobrazovatel'nyim predmetam i kursam po vyboru urovnej nachal'nogo, osnovnogo srednego i obshchego srednego obrazov. [Standard curricula in general education subjects and courses for choosing the levels of primary, basic secondary and general secondary education]: Approved. Minister of Education of the Republic of Kazakhstan on 09.16.2022 No. 399. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029767#z41993> [in Russian] (accessed: 12.10.2024)

Information about authors:

Karas Kaziyev - **corresponding author**, PhD, Head of the department of “Psychology and Pedagogy”, Atyrau university Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

Email: kazi_karas@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0906-8381>

Arslanbek Mukhametkairov - doctoral student of the EP “Pedagogy and Psychology”, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: mukhametkairov95@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4698-9868>

Nazigul Makhmetova - teacher-expert, Master of Social Sciences, EP “Pedagogy and Psychology”, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: nazigul.makhmetova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9561-6515>

Berik Mataev - Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: matayevba@pspu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0610-5108>

Информация об авторах:

Карас Казиев - **основной автор**, доктор философии (PhD), заведующий кафедрой «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

Email: kazi_karas@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0906-8381>

Арсланбек Мухаметкаиров - докторант ОП «Педагогика и психология», Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: mukhametkairov95@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4698-9868>

Назигуль Махметова - преподаватель-эксперт, магистр социальных наук, ОП «Педагогика и психология», Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: nazigul.makhmetova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9561-6515>

Берик Матаев - доктор философии (PhD), ассоциированный профессор высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: matayevba@pspu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0610-5108>

Авторлар туралы ақпарат:

Карас Казиев – **негізгі автор**, философия ғылымдарының докторы (PhD), Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің «Психология және педагогика» кафедрасының меңгерушісі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kazi_karas@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0906-8381>

Арсланбек Мухаметкаиров – «Педагогика және психология» ББ докторанты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mukhametkairov95@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4698-9868>

Назигүл Махметова – оқытушы-сарапшы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, «Педагогика және психология» ББ, Павлодар педагогикалық университеті. Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті. Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Берік Матаев – философия ғылымдарының докторы (PhD), Педагогика жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: matayevba@pspu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0610-5108>

Ж.А. Майдангалиева^{1*}, С.Н. Идрисов², Г.А. Кузембаева³, Г.Н. Туржанова⁴

^{1,4}Баишев Университет

г. Актобе, 03000, Республика Казахстан

²Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

г. Актобе, 03000, Республика Казахстан

*e-mail: maydangalieva@mail.ru

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕР ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ЭТНИЧЕСКИХ КАЗАХОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация

Поддержка государством диаспоры за рубежом изначально заключается в обучении ее представителей родному языку. Однако на протяжении последних 30 лет Независимости Республики Казахстан реализация данной поддержки все более затрудняется по причине отсутствия современного методического подхода к данному процессу обучения. На фоне своевременно принятых многочисленных нормативно-правовых актов, касающихся различных мер поддержки казахской диаспоры за рубежом, методика преподавания казахского языка объективно оказалась в ситуации острой необходимости разработки научных основ обучения казахскому языку как иностранному. Неготовность современной методики в разработке таких основ во многом снижает в целом эффективность любых других мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом. Актуальность исследования вызвана тем, что оценка мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом, указывает на уязвимость государства перед лицом возникновения серьезных рисков в оказании диаспоре дальнейшей поддержки. Основным методом исследования является разработка оценки уровня знания языка представителями казахской диаспоры за рубежом, а именно определение критериев и уровней владения казахским языком этническими казахами, проживающими за рубежом. Анализ полученных данных указывает на необходимость включения дополнительного специфического уровня, характерного для диаспоры, представители которой воспринимают казахский язык не столько как родной или второй, сколько иностранный («А0»). Авторами разработана система заданий относительно каждого языкового уровня (от «А0» до «С2»). При этом отдельно для каждого из данных уровней содержалось по 25 заданий. Каждое из соответствующих нумерации заданий было составлено таким образом, что позволяло выявить не только уровень знания и понимания казахского языка, но и уровень знания и понимания культуры казахского народа. Такая стратегия в разработке выбрана авторами не случайно, а с целью дальнейшего обучения этнических казахов-иностранцев, проживающих за рубежом, казахскому языку как иностранному через систему 25 этнокультурных единиц, выявленных, отобранных и представленных авторами в данной статье.

Ключевые слова: этнические казахи, казахи-иностранцы, казахский язык, казахский язык как иностранный, оценка уровня владения казахским языком.

Введение

Напомним, что за годы Независимости Республики Казахстан (РК) Концепция внешней политики выходила в четырех редакциях (от 1995 года, от 2001 года, от 2014 года, от 2020 года). Известно, что одна из целей внешней политики, в особенности с 2014 года, заключается в поддержке казахского языка за рубежом и казахской диаспоры в целом. В настоящее время правомерно возникают споры вокруг понятия «диаспора» в отношении этнических казахов-иностранцев. Так, один из следующих комментариев данного «спора» мы считаем убедительным, потому и справедливым. Термин «диаспора» по отношению к этническим казахам-иностранцам применять следует не так однозначно, о чем пишет Е.А. Коптяева в своей работе «Вопросы современного самоопределения казахов по этническому признаку (на примере города Омска)» (2015): «В этой связи следует уточнить, что некоторые казахские исследователи предлагают не считать казахов, проживающих на сопредельных с Казахстаном территориях в России (Астраханская, Оренбургская,

Курганская, Омская Горно-Алтайская Автономная области), Узбекистане и Китае ни в коем случае нельзя определять термином «диаспора», так как «они проживают на своей собственной территории и данная группа населения определяется термином «ирредента»» «(в отличие от диаспор, которые создаются путем миграций этнических групп в другие страны, не являющиеся их исторической родиной)» [1]. Данный аспект в исследовательском плане вызывает интерес как у отечественных, так и зарубежных ученых настолько, что без внимания не могут остаться некоторые выводы современных сравнительных исследований относительно другого понятия «соотечественник».

Для нашего исследования важна оценка эффективности мер поддержки этнических казахов за рубежом, предпринимаемая не только отечественными учеными, но и зарубежными учеными. Так, к примеру, в работе Е.Р. Морозовой «Правовые основы отношений России и Казахстана в сфере поддержки соотечественников» (2019) приводится следующая авторская оценка данных мер: «Отсюда следует, что правовая база Казахстана отражает исключительно общие положения, которые касаются национальных меньшинств, их прав, однако единый акт, посвященный проблеме соотечественников за рубежом, на сегодняшний момент отсутствует» [2].

Важнее всего выступают также оценки как самих представителей казахской «диаспоры» за рубежом, о чем свидетельствует ряд публикаций учёных [3], так и независимые оценки казахстанских экспертов [4], [5] и журналистов [6] по теме исследования.

В целом, как показывает анализ, оценка государственной поддержки казахской «диаспоры» за рубежом остро необходима и потому требует отдельного более глубокого междисциплинарного исследования, масштабного с точки зрения количественного и качественного анализа с использованием множества разных эмпирических данных, накопившихся за весь период Независимости Республики Казахстан.

Материалы и методы исследования

Материалами для исследования служат нормативно-правовые акты, программы, планы, доклады, отчеты, исследования. Методами исследования служат анализ проблемы по теме исследования, разработка, обоснование и предложение новой меры поддержки этнических казахов за рубежом, связанной с оценкой их уровня владения казахским языком с целью дальнейшей разработки соответствующих учебников (по языковым уровням).

Материалы и методы исследования направлены на решение следующих вопросов исследования:

1. Насколько эффективными оказались меры государственной поддержки этнических казахов-иностранцев?

2. Насколько новая оценка уровня владения казахским языком у этнических казахов-иностранцев окажет влияние на повышение эффективности мер государственной поддержки этнических казахов-иностранцев?

Результаты и их обсуждение

На современном этапе с учетом мирового опыта в Казахстане обоснована необходимость принятия такого закона, который регулировал бы вопросы государственной поддержки этнических казахов за рубежом, о чем ярко свидетельствует ряд работ. Г.Г. Галиакбарова в статье «Шетелдегі отандастарды мемлекеттік қолдау ерекшеліктері: құқықтық талдау» (2021) [7] считает, что политика государственной поддержки диаспоры актуализирована в первую очередь потому, что наблюдается постепенная ассимиляция казахов, которая приведёт в конечном итоге к сужению сфер использования казахского языка, а далее - к потере не только знания казахского языка, но и национальной идентичности. Данную идею поддерживают и другие исследователи, которые связывают актуализацию вопросов государственной поддержки казахской диаспоры с осознанием «мобилизационной» миссии государства. Данная миссия убедительно представлена в

работе отечественного исследователя Ш. Мухамединой «Казахизация» и этническое становление казахов» (2021): «Глобальные изменения на рубеже XX и XXI вв. обнажили и в какой-то степени обострили проблему этнической мобилизации» [8].

Как видим, решение проблемы полноценного функционирования национального языка не может решаться без оказания мер государственной поддержки казахской диаспоры в сохранении знания языка своей национальности и одновременно в предупреждении полной потери ими знания языка своей национальности. Более того, оказание мер государственной поддержки будет способствовать не только сохранению казахского языка. Данные меры будут направлены на предупреждение языкового барьера у казахской молодежи, проживающей за рубежом, но в перспективе настроенной на переезд в Казахстан для постоянного проживания, и/или на решение актуальных вопросов социально-экономического и научно-технического развития вопросов в рамках межрегионального более тесного сотрудничества Казахстана и стран ближнего и дальнего зарубежья.

Таким образом, на первый взгляд, решение проблемы этнической мобилизации этнических казахов, проживающих за рубежом, не лежит на поверхности, поскольку причины не так очевидны и потому требуют отдельного исследования. Очевидно лишь то, что только в последнее время разворачивается масштабная научная дискуссия вокруг необходимости разработки системных мер государственной поддержки в условиях расширения государственного стратегического видения в отношении этнических казахов за рубежом. Для поиска соответствующих мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом, данная дискуссия предваряется постановкой различных исследовательских вопросов, в том числе касающихся изучения самого объекта исследования, а именно этнических казахов за рубежом. Данный объект исследования мы находим преимущественно в российских источниках (К.К. Койше, Д.Б. Ескекбаева, Е.И. Ларина, О.Б. Наумова, И.Р. Атнагулов, И.В. Октябрьская, Н.А. Тадина, Н.В. Люля, А.В. Рыков и другие), причем некоторые из российских исследований выполнены при государственной финансовой поддержке.

Как показывает обзор нормативно-правовых актов 2000-2010-х годов, а именно Программ функционирования и развития языков (1998 года, 2001 года, 2018 года, 2019 года), с одной стороны, наблюдается широкое декларирование целей поддержки казахской диаспоры за рубежом, с другой стороны, отсутствует результативность их достижения.

Примечательно, что в первом издании 1998 года совершенно не упоминается ни одна мера государственной поддержки казахской диаспоры за рубежом.

Ценность второго издания Программы особенно представляется в том, что впервые была предложена идея о создании методики обучения казахскому языку как иностранному: «Принимая во внимание тенденцию увеличения числа граждан зарубежных государств, проживающих в Республике Казахстан, следует предусмотреть создание методики обучения казахскому языку как иностранному» [9]. Однако данная идея так и не была воплощена в практику за весь десятилетний период реализации данной Программы.

Поддержка в виде повышения статуса казахского языка отчётливо наблюдается нами лишь в четвёртом издании Программы (2019 года): «Популяризация истории Казахстана и вклада казахского искусства и культуры в систему общечеловеческих ценностей способствует повышению имиджа Казахстана и статуса казахского языка не только внутри страны, но и за рубежом» [10]. Как видим, от имиджа страны на мировой арене, ее вклада в развитие искусства и культуры зависит устойчивость интереса к изучению казахского языка. Обзор социологических исследований с 2000 годов, проведенных различными организациями (Научно-экспертный совет (НЭК) Ассамблеи народа Казахстана; Исследовательский институт «Общественное мнение»; Фонд «Отандастар»; Фонд развития

Международной организации по миграции), свидетельствует о том, что ряд министерств РК задействованы в проведении данных исследований по вопросам соотечественников, проживающих за рубежом. Результаты данных исследований позволяют предотвратить риск, связанный с «ущемлением культурных прав и свобод соотечественников, проживающих за рубежом». Данный риск указывается в Стратегических планах Министерства информации и общественного развития РК на 2017-2021 годы и 2020-2024 годы, для устранения которого предлагается следующее мероприятие: «Проведение комплекса мер, направленных на создание благоприятных условий для приобщения соотечественников к родной культуре и традициям, а также использование казахского языка» [11].

Проведение данного мероприятия окажет благоприятное влияние на реализацию мер государственной поддержки казахов-иностранцев, проживающих за рубежом. В завершении рассмотрения программ, планов, концепций, стратегий за годы Независимости РК с позиции оценки мер государственной поддержки казахской диаспоры за рубежом, мы обратились к анализу Концепции и Стратегии развития Ассамблеи народа Казахстана. Как показывает анализ, в изданиях Стратегии и Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана преимущественно декларируются только цели. В дальнейшем решении вопроса об оценке мер государственной поддержки этнических казахов-иностранцев необходимо опираться в том числе и на экспертные оценки, выявление и анализ которых представляется перспективой нашего дальнейшего исследования.

В рамках статьи авторы вносят посильный вклад в решение проблемы по теме исследования в виде разработки нового учебника для обучения этнических казахов-иностранцев казахскому языку. Предварительно нами была разработана оценка уровня владения казахским языком. Представим результаты разработки. С целью проведения анализа существующего разноуровневого владения языками в предлагаемом обосновании рассмотрим имеющийся опыт определения уровней владения языком на примере стран Европы, России и Турции. Указанные страны опираются на уровневую модель изучения языков по типу CEFR (начиная с уровня A1 до уровня C2), при этом мы отмечаем, что в Турции начальный уровень начинается с A0. Мы придерживаемся этой тенденции при разработке методики обучения казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц, отмечая, что данная методика не является аналогом CEFR, но берет указанный документ за основу и адаптирует его идеи и основные положения к конкретным условиям предлагаемой методики. Новизной нашего исследования является то, что мы также предлагаем введение уровня A0 в существующую шкалу владения языком по уровням для обучения казахскому языку как иностранному. Уровень A0 вводится для категории лиц, которые совершенно не владеют казахским языком, при этом могут понимать общий смысл услышанного, домысливая через заимствованные слова (русизмы, тюркизмы, арабизмы), которые употребляются в речи, также понимая смысл слов на интуитивном уровне.

Как происходит оценка уровня владения казахским языком у этнических казахов, проживающих за рубежом? Какие методики оценки владения казахским языком у этнических казахов существуют? Какая работа ведется в этом направлении в РК? В настоящее время в РК при государственной поддержке создан «Фонд Отандастар» с учетом основных направлений государственной политики по вопросам поддержки зарубежных и прибывших в РК этнических казахов, одной из задач которого является также и поддержка в изучении казахского языка. Анализ тестового материала на определение уровня знания казахского языка, предоставленного Фондом «Отандастар», подтверждает имеющуюся озабоченность в разработке нового механизма оценки уровня владения этническими казахами-иностранцами казахским языком на новом более качественном современном научно-методическом уровне.

В связи с этим возникает необходимость рассмотрения ситуации с казахским языком у казахов, проживающих за рубежом, в частности в ближнем зарубежье (Россия). Изучение языковой ситуации казахов в России по материалам интернет-сайтов, которые отражают общественное мнение о конкретных произошедших событиях, выявило негативный опыт обучению казахскому языку без применения оценки уровня владения языком, без учета опоры на этническую природу казахов за рубежом [12]. Вместе с тем в работе российских исследователей Г.Новичковой, К.К.Койше затрагивается проблема сохранения языка и культуры сибирских казахов в коммуникативном пространстве российско-казахстанского приграничья [13].

Таким образом, ввиду необходимости разработки новой оценки уровня владения казахским языком у этнических казахов за рубежом, мы впервые в Казахстане предлагаем обоснование данной оценки. Мы считаем, что методология оценки в корне должна поменяться в сторону этнокультурной ее составляющей, поскольку, как показала практика, именно наличие данной составляющей в процессе тестирования у респондентов вызывает более устойчивый интерес к прохождению данной процедуры оценки. Представим разработанные нами уровни, количественные и качественные критерии владения казахским языком этническими казахами, проживающими за рубежом (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Уровни, количественные и качественные критерии владения казахским языком этническими казахами, проживающими за рубежом

Уровни владения казахским языком этническим и казахами, проживающими за рубежом	A0	A1	A2	B1	B2	C1	C2
Качественные критерии уровней владения казахским языком этническим и казахами, проживающими за рубежом (для респондентов)	Я не владею казахским языком, но на интуитивном уровне могу примерно понять общий смысл из услышанного простого выражения.	Я могу понимать и произносить очень простые знакомые слова и выражения на казахском языке для решения конкретных задач в ситуациях повседневного общения. В общении могу представлять себя и других, а также задавать простые вопросы	Я понимаю отдельные предложения и фразы, умею говорить и обмениваться несложной информацией на казахском языке на знакомые темы в простых, наиболее типичных ситуациях общения.	Я могу на слух понимать основной смысл информации и отдельно распознавать на письме простые знакомые слова и выражения на казахском языке. Я могу поддерживать общение на казахском языке только на знакомые темы.	Я могу понимать и устно составлять простой связный текст на казахском языке, а также распознавать на письме основной смысл информации. Я могу поддерживать общение на казахском языке на малознакомые темы.	Я умею свободно без подготовки выражать свои мысли на казахском языке на разнообразные темы. Я понимаю основной смысл письменного текста.	Я владею нормами казахского литературного языка. В общении на сложные темы я бегло и четко излагаю свои мысли.

		личного характера.					
Количественный критерий оценки уровней владения казахским языком этническими и казахами, проживающими за рубежом	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими и казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими и казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими и казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)	Адекватность самооценки уровня владения казахским языком этническими и казахами, проживающими за рубежом, подтверждается выбором правильных ответов в количестве от 13 и выше (из общего числа заданий - 25)
Примечание: составлено авторами							

Представим анализ разработанных нами заданий для каждого уровня (A0, A1, A2, B1, B2, C1, C2). По каждому из данных уровней число тестовых вопросов составляет 25. Каждое тестовое задание состоит из 5 вариантов ответов, включающих по 1 правильному ответу в каждом, также последним вариантом ответа мы ввели вариант «не знаю», так как этнические казахи, проживающие за рубежом, не имеющие навыков владения казахским языком, могут быть не знакомы с содержанием некоторых этнокультурных единиц.

Тестовые задания состоят из вопросов, включающих в себя наиболее употребляемые в быту этнокультурные единицы казахского народа, которые могут быть знакомы этническим казахам. Предположительно этнические казахи имеют некоторое представление о культуре, устном народном творчестве, знакомы с бытом, ведением хозяйства своих предков, вследствие чего предполагалось, что тестируемые смогут ответить на предлагаемые вопросы, исходя из уровня владения языком.

Объем этнокультурных единиц, отражающих специфику казахского народа, огромен, нами были выделены 25 этнокультурных единиц, которые являются наиболее используемыми в быту: 1.Приветствие; 2.Казахская семья; 3. Родственные связи казахов; 4. Родословная казахов; 5. Казахские жузы, роды; 6. Быт и хозяйство казахов; 7. Традиции казахов; 8.Тема любви в понимании казахов; 9. Устное народное творчество казахов; 10. Суеверия, запреты казахов; 11. Священные числа у казахов; 12.Религия казахов; 13. Казахские единицы измерения; 14. Измерение времени в казахском мировоззрении; 15. Природные явления в понимании казахов; 16.Национальные праздники казахского народа; 17. Казахские национальные игры; 18. Орудия труда казахов; 19. Ремесленная культура казахов; 20. Оборудование юрты, традиционная казахская мебель для дома; 21. Казахские музыкальные инструменты; 22. Казахская национальная посуда; 23. Казахские национальные блюда; 24. Казахская национальная одежда; 25. Предметы украшений казахов. Тестовые вопросы строятся в порядке возрастания от нулевого уровня до уровня владения в совершенстве (от A0 до C2). Также при составлении вопросов теста мы руководствовались принципом усложнения вопросов от одного уровня к следующему

уровню, что проявляется в содержании и построении заданий. При этом во всех вопросах соблюдается тематический ряд в зависимости от того, какая этнокультурная единица используется для разработки задания.

Для облегчения понимания респондентами смысла тестовых заданий при их выполнении установки даны на казахском и русском языках для уровней А0, А1, А2. Для составления тестовых заданий для уровней А0 (вопросы №2, №3, №25), А1 (вопросы №2, №7, №17) и А2 (вопрос №19) был применен принцип наглядности, где на представленных рисунках необходимо найти значение изображенного из возможных вариантов. Для оценки уровня А0 служат задания с использованием заимствованных слов из других языков: русизмы, тюркизмы, арабизмы, в целом - слова, заимствованные через русский язык. Русизмы в данном случае выступают опорой на родной язык, который является основным ключом к общему пониманию смысла изречения на казахском языке, когда все другие слова на казахском языке могут быть недоступны для понимания российским этническим казахом-иностранцем, проживающим за рубежом. Авторы статьи (Жанпеисова Н.М., Кузембаева Г.А., Майгельдиева Ж.М., Жолмурзаева Р.Б., Майдангалиева Ж.А.) предварительно оценили современное состояние данного явления в статье «Адаптация в казахском интернет-дискурсе иноязычных языковых единиц, заимствованных через русский язык» (2023) [14]. Авторы пришли к выводу о том, что данное явление недостаточно оценено методистами в определении оценки уровня казахского языка российскими этническими казахами-иностранцами, проживающими за рубежом. Таким образом, методический принцип «опора на родной язык» содержит методический ресурс не только для его использования в процессе обучения казахскому языку как иностранному, но и для разработки оценки уровня владения казахским языком. Например, русизмы были использованы в вопросах №6 (*жәшік* – рус. сл. *ящик*), №18 (*бөшке* – рус. сл. *бочка*). Известно, что тюркизмы в большинстве своем являются названиями предметов быта. Мы предполагаем, что российские этнические казахи-иностранцы активно сталкиваются с этими понятиями в повседневной жизни и в быту. С учётом данного обстоятельства мы включили тюркизмы в тестовые вопросы, к примеру, в вопросе №20 («*сандық*» – тюрк.сл. «*сундук*»), №23 («*бешбармақ*» – тюрк. сл. «*бешбармак/бишбармак*»), №24 («*шалбар*» – тюрк.сл. «*шалбар*», причем слово «*шалвары*» является древним иранским заимствованием в тюркских языках), №25 (тюрк. сл. «*сырға*» означает «*серьги*»)) [10].

В казахском языке присутствует многочисленная группа арабских слов, как социально-политического характера (*мұғалім, тәрбие, мәдениет, ғибадат, кәмет, әліппе, әдебиет, алқа*), так и абстрактные понятия (*әрекет, ақыл, пікір, уақыт, дәреже, тағдыр, назар, әлем, адал, ғашық, өмір*). Наряду с этим отмечены исламизмы (*айт, азан, әмин, бата, дін, имам, иман, құрбан, парыз*) [11], [12]. Этническим казахам, проживающим в России, по нашему предположению, также могут быть знакомы арабизмы и исламизмы. Нами были разработаны задания, состоящие из данных слов. Например, в вопросе №7 («*мәдениет*» – араб. сл.), в вопросе №14 «Қазақ халқы уақытты қай аспан денесіне қарап білген?» («*уақыт*» – араб.сл.). Также для оценки уровня А0 были составлены вопросы, ответы на которые выбираются методом исключения:

1) Понятия, впитанные с молоком матери, заложенные с раннего детства. К примеру, вопрос №8 (слово-обращение «айналайын»).

2) Понятия, которые имеют большую вероятность узнавания из-за своей распространенности, т.е. предметы, которые постоянно присутствуют в жизни казахов. Например, вопрос № 10 «Какой подарок нельзя дарить близким людям?» (Правильный ответ «пышақ»).

Тестовые задания для определения уровня владения казахским языком этническими казахами (A1, A2, B1, B2, C1, C2) разработаны в соответствии с уровневой моделью изучения языков по типу CEFR. Для оценки всех уровней владения казахским языком вопросы тестовых заданий включают в себя заимствованные слова из арабского языка (арабизмы), которые также присутствуют в некоторых названиях этнокультурных единиц: Қазақ ұғымындағы махаббат тақырыбы (махаббат – араб.сл.); Қазақтың діни мәдениеті (дін – араб.сл.); Қазақ дүниетанымындағы уақыт өлшемі (дүниетаным, уақыт – араб.сл.); Қазақ халқының ұлттық мерекелері (мереке - араб.сл.). Для оценки уровня (A1) задания составлены с учетом уровня, на котором пользователь казахского языка может использовать этнокультурные единицы в небольших диалогах в повседневной бытовой, социально-бытовой и социально-культурной сферах. В тестовые задания были включены вопросы, обозначающие исконно казахские понятия, названия предметов быта, предметов украшений, орудий труда, названия национальных игр, виды посуды, одежды, например, присутствуют вопросы по устному народному творчеству (вопрос №9 – *ертегі*); по определению казахской национальной посуды (вопрос №22 – *қауға*); по определению видов казахской национальной одежды (вопрос №24 – *ерлердің бас киімі*). Кроме того, задания для этого уровня разрабатывались также с употреблением арабизмов. К примеру, вопрос №8 (Қазақ ұғымында *махаббат* символы болған құс қайсы?), вопрос №16 (Наурыз *мерекесі* қай күні тойланады?) и др.

Для оценки базового уровня (A2) задания включают вопросы уровня, на котором пользователь казахского языка может участвовать в небольших диалогах и ситуациях, связанных с этнокультурными единицами в повседневной бытовой, социально-бытовой и социально-культурной, профессиональной сферах. Для данного уровня были разработаны задания с включением арабских слов, в том числе (вопрос №3 – *мұғалім* – араб.сл.), (вопрос №8 – *Махаббат* символына айналған тарихи жыр. – слово *махаббат* – араб.сл.), (вопрос №21 – *баян* – араб.сл.), с усложненными установками, с включением в них, к примеру, специфики родственных отношений (вопрос №3 – *жиен*), названий казахских родов в музыкальных произведениях казахских композиторов (вопрос №5 – «*Адай*» *күйі*), символа любви в исторической поэме (вопрос №5 – «*Қыз Жібек*» *жыры*), названий исторических памятников религиозного значения (вопрос №12 – *Кожә Ахмет Яссауи кесенесі*) и др. Для оценки среднего уровня (B1) вопросы составлены с учетом уровня, на котором пользователь казахского языка может интегрировать этнокультурные единицы в коммуникативные отношения в повседневной бытовой, социально-бытовой и социально-культурной, профессиональной сферах. Составленные задания для уровня B1 требуют более детального погружения в этническую культуру казахов, детализации знаний этнокультурных единиц, учитывая то, что все установки даны только на казахском языке. Например, знаний образцов устного народного творчества:

а) в вопросе №4 о родственных связях, где нужно продолжить стихотворение:

Бірінші ұрпақ – ол бала

Екіншісі – немере

Үшіншісі – кім?

б) в вопросе № 8 на знание казахского эпоса – «*Қозы көрпеш-Баян сұлу*» *жыры*.

К примеру, в заданиях требуются хорошие знания запретов и суеверий казахского народа (вопрос №10 – *Қонаққа сынық ыдыспен тамақ беруге болмайды*), измерения времени в казахском мировоззрении (вопрос №14 – *күн батқан кез*), природных явлений в понимании казахов (вопрос №15 – *қырық күн шілде*), ремесленной культуры казахов (вопрос №19 – *киіз басу*), деталей оборудования юрты (вопрос №20 – *сықырлауық*). Помимо указанных видов заданий, имеются задания с использованием арабизмов, такие, как в вопросе №11 – *ақылды және әдемі әйел* (*ақылды* от араб.сл. – *ақыл*), в вопросе №16 – *Айт мерекесі*, где оба слова являются заимствованными из арабского языка и др.

Для оценки уровня выше среднего (B2) разработаны вопросы соответствующего уровня, при котором пользователь казахского языка может достаточно свободно использовать этнокультурные единицы в повседневной бытовой, социально-бытовой и социально-культурной, профессиональной сферах. Задания для данного уровня составлены также с использованием всех этнокультурных единиц, как и предыдущие задания, но по сравнению с ними эти задания являются более сложными.

Рассмотрим примеры: а) в вопросе № 1 требуется знание тонкостей приветствия по отношению к лицам пожилого возраста (*Сәлем бердік!*); б) в вопросе №7 необходимо определить традицию, дополнив пословицу: «... ел көгереді, Жауынмен жер көгереді», где в ответе «*батамен*» указан арабизм *бата*; в) в заданиях также присутствуют заимствования из арабского языка в ответах на вопрос: № 8 *ғашықтық жырлар* (*ғашықтық* – от производного араб.сл. *ғашық*), в №12 – *діни ағартушы*, где слово *дін* пришло из арабского языка и др.; г) в вопросе №9 необходимо из представленных названий произведений определить сказку «*Аю, түлкі және қойшы*»; д) в вопросе №10 на знание суеверий и запретов казахов нужно завершить запретным словом данное утверждение: «*Итке кет дейді, аяқпен ...*»; е) в вопросе № 13 найти единицу измерения «*1 пітір бидай*».

Для оценки высокого уровня (C1) в задания включены вопросы, подходящие уровню, на котором пользователь казахского языка может употреблять этнокультурные единицы в своей речи свободно без подготовки на разнообразные темы, включая углубленные знания пословиц, поговорок, загадок, стихотворений, т.е. знание казахского народного фольклора, традиций, генеалогии, родственных связей, ремесленного искусства казахов и т.д. С учетом дескрипторов, присущих высокому уровню владения казахским языком, были разработаны задания, включающие в себя более сложные установки с указанными выше этнокультурными единицами. Также наряду с этим в вопросах представлены образцы устного народного творчества казахов. Предлагаются вниманию некоторые примеры в вопросах:

а) №1 необходимо дополнить диалог на тему «Приветствие» на более высоком уровне (*Танысқанымға қуаныштымын!*);

б) №4 – более объемное стихотворение на знание генеалогии казахов, которое требует логического завершения:

Бірінші ата – өз әкем

Екіншісі – атамыз.

Үшінші ата – арғы ата

Төртіншісі – бабамыз,

Бесіншісі – тұлға ата,

Алтыншысы – тек ата,

Жетіншісі – ... ;

в) № 6 – требуются более глубокие знания о ведении быта и хозяйства казахов в вопросах хранения продуктов питания, в частности, сливочного масла (*малдың қарнына салып сақтаған*); г) №8 – нужно дополнить пословицу на тему любви в понимании казахов «*Сұлу сұлу емес, ... сұлу*»; д) №9 – выбрать загадку из предложенных образцов устного народного творчества казахов (*Сырты жасыл қатты, іші қызыл тәтті*); е) №19 – значение желтого цвета в казахском орнаменте (*Қазақ ою-өрнегіндегі сары түс қандай символды білдіреді?*) и т.д.

Для оценки уровня совершенного владения языком (C2) в заданиях учитывается уровень пользователя казахского языка, при котором он может совершенно свободно оперировать этнокультурными единицами во всех сферах общения. Этот уровень показывает полное владение казахским языком, очень глубокие знания традиций казахов, глубокие знания устного народного творчества казахов (включая фразеологизмы,

пословицы, поговорки, загадки, казахский эпос и др.). При составлении вопросов учитывались дескрипторы данного уровня, что нашло отражение в установках и содержании заданий. Предлагаем рассмотреть на примере некоторых вопросов:

а) в задании №1 предлагается завершить пословицу, связанную с приветствием: «Сәлем - сөздің ... »;

б) в задании №3 необходимо определить родню: «Ер жігіттің 3 жұрты болады: өз жұрты, нағашы жұрты, ... Үшінші жұртын табыңыз»;

в) в задании №9 найти название казахского эпоса, связанного с любовной лирикой: «Қазақ халқының сүйіспеншілігі мен адалдығының бейнесін көрсететін жыр»;

г) в задании №22 установка задания включает в себя глубокий смысл, развернутое объяснение, которое требует нахождения корректного определения из представленных вариантов ответа: *Көшпенділердің ең танымал «сұйық тағамды сақтауға арналған ешкі терісінен жасалған бөрте» (мес) ыдыс-аяғы қандай ұлттық түсінік береді?*;

д) в задании №24 необходимо определение значения фразеологизма («*Бөркін аспанға лақтырды*») фразеологизмінің мағынасы қандай?); е) в задании №25 требуются глубокие знания традиций казахского народа и знание названий женских ювелирных украшений (*Қазақ халқында екі саусаққа қатар киген қандай зергерлік бұйымды қалыңдықтың шешесіне сыйлаған?*).

Заключение

Анализ проблемы оценки эффективности мер государственной поддержки этнических казахов-иностранцев за рубежом в целом только с конца 2019 года выявил демонстрацию озабоченности общества, связанной с обоснованной необходимостью более активного продвижения казахского языка, в первую очередь, среди стран постсоветского пространства, где проживают русскоязычные казахи. Усиление роли Министерства науки и высшего образования РК в части включения в его структуру Комитета языковой политики является подтверждением тому, что на данный запрос общества должна отреагировать современная методическая наука (даже уже не столько «Казахский язык как родной» и/или «Казахский язык как второй», сколько «Казахский язык как иностранный»). Неслучайно, как показывает обзор образовательных программ, именно КазНПУ имени Абая принадлежит первая попытка разработки и внедрения такой образовательной программы, как 6B01704 «Подготовка учителей: Казахский язык как иностранный».

Вклад авторов статьи в решение проблемы видится, в первую очередь, с позиции разработки современного диагностического инструментария в виде тестовых заданий для выявления уровня владения казахским языком у этнических казахов-иностранцев, проживающих за рубежом.

Опираясь на данный инструментарий, авторами выявлены уровни владения казахским языком. Результаты оценки авторами отдельно подробно представлены в статье: Gulzhana Kuzembayeva, Zhannat Maigeldiyeva, Bibigul Kussanova, Zhumagul Maydangalieva «Heritage Language Experiences and Proficiency Among Ethnic Kazakhs Abroad: Exploring Challenges, Language Skill Requirements, and Acquisition Barriers» (2024) [15].

Перспективы нашего дальнейшего исследования мы связываем с разработкой учебника для обучения казахскому языку (A1), методического руководства к данному учебнику, а также видеокурса обучения в рамках научного проекта авторов по теме «Методика обучения казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц».

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН AP19680524).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Коптяева Е.А. Вопросы современного самоопределения казахов по этническому признаку (на примере города Омска). Россия и Казахстан: исторический опыт сотрудничества и перспективы интеграции. Материалы II Международной научно-практической конференции. Гермизеева Виктория Викторовна (ответственный редактор). — 2015. — С. 63-68. [Электронный ресурс] — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_24806519_62809579.pdf (дата обращения 18.06.2024)
- 2 Морозова Е.Р. Правовые основы отношений России и Казахстана в сфере поддержки соотечественников. Постсоветские исследования. — 2019. — Т. 2. — № 6. — С. 1439-1449. [Электронный ресурс] — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_41166098_97537362.pdf (дата обращения 18.06.2024)
- 3 Ильина А.А., Ахметова Ш.К. Казахское национальное движение в России в XXI вв.: проблемы институционализации. Электронный научно-образовательный журнал «История». — 2019. — Т. 10. — № 1 (75). — С. 26. [Электронный ресурс] — URL: <https://history.jes.su/s207987840002561-6-1> (дата обращения 18.06.2024)
- 4 Госпрограмма поддержки соотечественников, проживающих за рубежом, реализована неэффективно – Счетный комитет РК. [Электронный ресурс] — URL: https://www.kt.kz/rus/society/gosprogramma_podderzhki_sootechestvennikov_prozhivajushih_za_rubezhom_realizovana_neeffektivno_schetnij_komitet_rk_1153445761.html (дата обращения 18.06.2024)
- 5 Ашимбаев Данияр О государственном языке как о государственной программе (даты, цифры и факты) 2 февраля 2021 год. [Электронный ресурс] — URL: <https://kazbio.info/?S=760> (дата обращения 18.06.2024)
- 6 Нуртай Лаханулы. Неграмотность, бедность, бюрократия. Почему афганские казахи не возвращались на историческую родину? (13 сентября 2021 г.). [Электронный ресурс] — URL: <https://rus.azattyq.org/a/negramotnost-bednost-byurokratiya-pochemu-afganskije-kazahi-ne-vozvrashchalis-na-istoricheskuyu-rodinu/31456379.html> (дата обращения 18.06.2024)
- 7 Галиакбарова Г.Г. Шетелдегі отандастарды мемлекеттік қолдау ерекшеліктері: құқықтық талдау. Вестник Казахского национального университета. Серия юридическая. — 2021. — Т. 100. — № 4. — С. 10-18. [Электронный ресурс] — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_47670813_32095925.pdf (дата обращения 18.06.2024)
- 8 Мухамедина Ш. «Казахизация» и этническое становление казахов. Вопросы истории. — 2021. — № 12-3. — С. 162-172. [Электронный ресурс] — URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=47539855> (дата обращения 18.06.2024)
- 9 О Государственной программе функционирования и развития языков на 2001-2010 годы (Указ Президента Республики Казахстан от 7 февраля 2001 года № 550. Утратил силу Указом Президента Республики Казахстан от 18 апреля 2011 года № 63) [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000550> (дата обращения 18.06.2024)
- 10 Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы (Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1045. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 16 октября 2023 года № 912.) [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> (дата обращения 18.06.2024)
- 11 Стратегический план Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан на 2020-2024 годы (Приказ Министр информации и общественного развития от 27 декабря 2019 года №511) [Электронный ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/34468?lang=ru> (дата обращения 18.06.2024)
- 12 Почему российские казахи выступили против уроков казахского языка [Электронный ресурс]. — URL: <https://politic.kz/novosti/10973-pochemu-rossiiskie-kazakhi-vystupili-protiv-urokov-kazakhskogo-iazyka> (дата обращения 18.06.2024)
- 13 Новичкова Г., Койше К.К. О проблеме сохранения языка и культуры сибирских казахов в коммуникативном пространстве российско-казахстанского приграничья. [Электронный ресурс] — URL: <https://pandia.org/text/80/419/57322.php?ysclid=lnlmf5l4on115610341> (дата обращения 18.06.2024)
- 14 Жанпеисова Н.М., Кузембаева Г.А., Майгельдиева Ж.М., Жолмурзаева Р.Б., Майданғалиева Ж.А. Адаптация в казахском интернет-дискурсе иноязычных языковых единиц, заимствованных через русский язык. Медиалингвистика. — 2023. — 10 (2). — С. 235–252. <https://doi.org/10.21638/spbu22.2023.206>
- 15 Gulzhana Kuzembayeva, Zhannat Maigeldiyeva, Bibigul Kussanova, Zhumagul Maydangalieva (2024) Heritage Language Experiences and Proficiency Among Ethnic Kazakhs Abroad: Exploring Challenges, Language Skill Requirements, and Acquisition Barriers. Journal of Social Studies Education Research. №3. P. 348-373. Available at: — URL: <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/5655/690> (accessed: 18.06.2024)

ШЕТЕЛДЕ ТҰРАТЫН ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Андатпа

Мемлекеттің шетелде диаспораны қолдауы бастапқыда оның өкілдерін ана тіліне үйретуден тұрады. Алайда, Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің соңғы 30 жылында қолдауды іске асыру оқыту процесіне заманауи әдістемелік тәсілдің болмауы себебінен барған сайын қиындай түсуде. Шетелде қазақ диаспорасын қолдаудың түрлі шараларына қатысты уақтылы қабылданған көптеген нормативтік-құқықтық актілердің аясында қазақ тілін оқыту әдістемесі қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытудың ғылыми негіздерін әзірлеудің шұғыл қажеттілігі жағдайында объективті түрде табылды. Мұндай негіздерді әзірлеуде қазіргі заманғы әдістеменің дайындығы негізінен шетелде тұратын этникалық қазақтарды мемлекеттік қолдаудың кез келген басқа шараларының тиімділігін төмендетеді. Зерттеудің өзектілігі шетелде тұратын этникалық қазақтарды мемлекеттік қолдау шараларын бағалау диаспораға одан әрі қолдау көрсетуде елеулі тәуекелдер туындаған жағдайда мемлекеттің осалдығын көрсететіндігімен байланысты. Зерттеудің негізгі әдістері шет елдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің тілді білу деңгейін бағалауды әзірлеу, атап айтқанда, шет елдерде тұратын этникалық қазақтардың қазақ тілін меңгеру критерийлері мен деңгейлерін анықтау болып табылады. Алынған деректерді талдау диаспораға тән қосымша нақты деңгейді енгізу қажеттілігін көрсетеді, оның өкілдері қазақ тілін ана тілі немесе екінші тіл ретінде емес, шетел тілі ретінде қабылдайды («A0»). Авторлар әр тіл деңгейіне қатысты тапсырмалар жүйесін әзірледі («A0»-дан «C2»-ге дейін). Бұл ретте осы деңгейлердің әрқайсысы үшін бөлек 25 тапсырма қамтылды. Тиісті тапсырмалардың әрқайсысы қазақ тілін білу мен түсіну деңгейін ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының мәдениетін білу мен түсіну деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін етіп жасалды. Әзірлеудегі мұндай стратегияны авторлар кездейсоқ емес, шетелде тұратын этникалық қазақ-шетелдіктерді қазақ тілін осы мақалада анықталған, іріктелген және авторлар ұсынған 25 этномәдени бірліктер жүйесі арқылы шетел тілі ретінде одан әрі оқыту мақсатында таңдаған.

Негізгі сөздер: этникалық қазақтар, шетелдік қазақтар, қазақ тілі, қазақ тілі шетел тілі ретінде, қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау.

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF STATE SUPPORT MEASURES FOR ETHNIC KAZAKHS LIVING ABROAD

Abstract

The state's support for the diaspora abroad initially consists in teaching its representatives their native language. However, over the past 30 years of independence of the Republic of Kazakhstan, the implementation of this support has become increasingly difficult due to the lack of a modern methodological approach to the teaching process. Against the background of the timely adoption of numerous normative legal acts concerning various measures to support the Kazakh diaspora abroad, the methodology of teaching the Kazakh language objectively found itself in a situation of urgent need to develop the scientific foundations of teaching the Kazakh language as a foreign language. The unavailability of modern methods in the development of such foundations largely reduces the overall effectiveness of any other measures of state support for ethnic Kazakhs living abroad. The relevance of the study is due to the fact that the assessment of measures of state support for ethnic Kazakhs living abroad indicates the vulnerability of the state in the face of serious risks in providing further support to the diaspora. The main research methods are the development of an assessment of the level of knowledge of the language by representatives of the Kazakh diaspora abroad, namely, the definition of criteria and levels of proficiency in the Kazakh language by ethnic Kazakhs living abroad. The analysis of the data obtained indicates the need to include an additional specific level characteristic of the diaspora, whose representatives perceive the Kazakh language not so much as their native or second language, as a foreign one (A0). The authors have developed a system of tasks for each language level (from (A0) to C2). At the same time, 25 tasks were contained separately for each of these levels. Each of the tasks corresponding to the numbering was compiled in such a way that it was possible to identify not only the level of knowledge and understanding of the Kazakh language, but also the level of knowledge and understanding of the culture of the Kazakh people. Such a strategy in development was chosen by the authors not by chance, but with the aim of further teaching ethnic Kazakhs-foreigners living abroad the Kazakh language as a foreign language through a system of 25 ethnocultural units identified, selected and presented by the authors in this article.

Key words: ethnic Kazakhs, Kazakhs-foreigners, Kazakh language, Kazakh as a foreign language, assessment of the level of proficiency in the Kazakh language.

REFERENCES

- 1 Koptyaeva E.A. Voprosy sovremennogo samoopredeleniya kazahov po etnicheskomu priznaku (na primere goroda Omska) [*Issues of modern self-determination of Kazakhs by ethnicity (on the example of the city of Omsk)*]. Rossiya i Kazahstan: istoricheskij opyt sotrudnichestva i perspektivy integracii. Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Germizeeva Viktoriya Viktorovna (otvetstvennyj redaktor). 2015. P. 63-68. Available at: — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_24806519_62809579.pdf [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 2 Morozova E.R. Pravovye osnovy otnoshenij Rossii i Kazahstana v sfere podderzhki sootchestvennikov [*The legal foundations of relations between Russia and Kazakhstan in the field of support for compatriots*]. Postsovetskie issledovaniya. 2019. T. 2. № 6. P. 1439-1449. Available at: — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_41166098_97537362.pdf [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 3 Il'ina A.A., Ahmetova Sh.K. Kazahskoe nacional'noe dvizhenie v Rossii v XXI vv.: problemy institucionalizacii [*The Kazakh national movement in Russia in the XXI century: problems of institutionalization*]. Elektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «Istorija». 2019. T. 10. № 1 (75). P. 26. Available at: — URL: <https://history.jes.su/s207987840002561-6-1> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 4 Gosprogramma podderzhki sootchestvennikov, prozhivayushchih za rubezhom, realizovana neeffektivno – Schetnyj komitet RK [*The state program of support for compatriots living abroad has been implemented inefficiently – the Accounts Committee of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: — URL: https://www.kt.kz/rus/society/gosprogramma_podderzhki_sootchestvennikov_prozhivajushchih_za_rubezhom_realizovana_neeffektivno_schetnij_komitet_rk_1153445761.html [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 5 Ashimbaev Daniyar O gosudarstvennom yazyke kak o gosudarstvennoj programme (daty, cifry i fakty) [*On the state language as a state program (dates, figures and facts)*] 2 fevralya 2021 god Available at: — URL: <https://kazbio.info/?S=760> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 6 Nurtaj Lahanuly. Negramotnost', bednost', byurokriatiya. Pochemu afganskije kazahi ne vozvrashchalis' na istoricheskuyu rodinu? (13 sentyabrya 2021 g.) [*Illiteracy, poverty, bureaucracy. Why did the Afghan Kazakhs not return to their historical homeland? (September 13, 2021)*] Available at: — URL: <https://rus.azattyq.org/a/negramotnost-bednost-byurokriatiya-pochemu-afganskije-kazahi-ne-vozvrashchalis-na-istoricheskuyu-rodinu/31456379.html> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 7 Galiakbarova G.G. Sheteldegі otandastardy memlekettik koldau erekshelekteri: kыkыткы талдау [*Features of state support for compatriots abroad: legal analysis*]. Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta. Seriya yuridicheskaya. 2021. T. 100. № 4. P. 10-18. Available at: — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_47670813_32095925.pdf [in Kazakh] (accessed: 18.06.2024)
- 8 Muhamedina SH. «Kazahizaciya» i etnicheskoe stanovlenie kazahov [*«Kazakhization» and the ethnic formation of the Kazakhs*] // Voprosy istorii. 2021. № 12-3. P. 162-172. Available at: — URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=47539855> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 9 O Gosudarstvennoj programme funkcionirovaniya i razvitiya jazykov na 2001-2010 gody [*About the State program of functioning and development of languages for 2001-2010*] (Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 7 fevralja 2001 goda № 550. Utratil silu Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 aprelja 2011 goda № 63) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000550> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 10 Gosudarstvennaja programma po realizacii jazykovej politiki v Respublike Kazahstan na 2020-2025 gody [*The State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025*] (Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 31 dekabrja 2019 goda № 1045. Utratil silu postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 16 oktjabrja 2023 goda № 912.) Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 11 Strategicheskij plan Ministerstva informacii i obshhestvennogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2020-2024 gody [*Strategic Plan of the Ministry of Information and Public Development The Republic of Kazakhstan for 2020-2024*] (Prikaz Ministr informacii i obshhestvennogo razvitiya ot 27 dekabrja 2019 goda №511) Available at: — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/34468?lang=ru> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 12 Pochemu rossijskie kazahi vystupili protiv urokov kazahskogo jazyka [*Why Russian Kazakhs opposed Kazakh language lessons*] Available at: — URL: <https://politic.kz/novosti/10973-pochemu-rossiiskie-kazakhi-vystupili-protiv-urokov-kazahskogo-iazyka> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 13 Novichkova G., Kojshе K.K. O probleme sohraneniya jazyka i kul'tury sibirskih kazahov v kommunikativnom prostranstve rossijsko-kazahstanskogo prigranich'ja [*On the problem of preserving the language and culture of Siberian Kazakhs in the communicative space of the Russian-Kazakh border area*] Available at: — URL: <https://pandia.org/text/80/419/57322.php?ysclid=lnlmf5l4on115610341> [in Russian] (accessed: 18.06.2024)
- 14 Zhanpeisova N.M., Kuzembaeva G.A., Majgel'dieva Zh.M., Zholmurzaeva R.B., Majdangalieva Zh.A. Adaptacija v kazahskom internet-diskurse inojazychnyh jazykovyh edinic, zaimstvovannyh cherez russkij jazyk

[Adaptation of foreign language units borrowed through the Russian language in the Kazakh Internet discourse]. Medialingvistika. 2023. 10 (2). 235–252. <https://doi.org/10.21638/spbu22.2023.206> [in Russian]

15 Gulzhana Kuzembayeva, Zhannat Maigeldiyeva, Bibigul Kussanova, Zhumagul Maydangalieva (2024) Heritage Language Experiences and Proficiency Among Ethnic Kazakhs Abroad: Exploring Challenges, Language Skill Requirements, and Acquisition Barriers. Journal of Social Studies Education Research. №3. P. 348-373. <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/5655/690> [in English] (accessed: 18.06.2024)

Information about authors:

Zhumagul Maydangalieva – **corresponding author**, PhD, associate professor, Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan; postdoc of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: maydangalieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3189-8880>

Salamat Idrissov - candidate of pedagogical sciences, professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9912-5863>

Gulzhana Kuzembayeva – PhD, associate professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuzembayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Gulmira Turzhanova – co-author, senior researcher Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: mikaagu75@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9152-7603>

Информация об авторах:

Жумагуль Майдангалиева – **основной автор**, доктор философии (PhD), доцент, Баишев Университет, г. Актобе, Республика Казахстан; постдокторант Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: maydangalieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3189-8880>

Саламат Идрисов - кандидат педагогических наук, профессор, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9912-5863>

Гульжана Кузембаева – доктор философии (PhD), доцент, Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: kuzembayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Туржанова Гульмира – старший научный сотрудник, Баишев Университет, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: mikaagu75@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9152-7603>

Авторлар туралы ақпарат:

Жумагуль Майдангалиева – **негізгі автор**, философия докторы (PhD), доцент, Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы; постдокторант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: maydangalieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3189-8880>

Саламат Идрисов - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9912-5863>

Гульжана Кузембаева – философия докторы (PhD), доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kuzembayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Гульмира Туржанова – аға ғылыми қызметкер Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mikaagu75@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9152-7603>

K.K. Sadykova^{1*}, A.G. Galy²¹Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University
Syracuse, 13078 USA²Institute for Research and Development Irvine
California, 92620 USA*e-mail: ksadykov@syr.eduOECD COUNTRIES' EXPERIENCE IN TRANSFORMATION OF PUBLIC
SERVICE DELIVERY SYSTEMS**Abstract**

The article discusses the growing importance of digital transformation in public administration, with a focus on the experiences of various countries like South Korea, the U.S., and Sweden. It examines how governments worldwide are leveraging new technologies such as artificial intelligence, cloud computing, and mobile applications to enhance public service delivery. Key objectives include improving efficiency, transparency, and citizen satisfaction while fostering stronger government-citizen interactions. The article also touches on challenges faced during the digital transformation, such as data protection, coordination, and legal frameworks. The research highlights successful strategies in digital governance, such as South Korea's leadership in e-government, which enabled it to excel in global rankings. It underscores the significance of strong leadership and comprehensive strategies, including the use of a "control room" to manage inter-departmental coordination. Kazakhstan, which has adopted a new Concept of the development of civil service for 2024-2029, is seeking to apply these international best practices to develop proactive, citizen-centered public services and enhance government efficiency through digitalization.

Key words: digitalization of public services, e-government, citizen-centric management, innovations in the public sector, proactive public services.

Introduction

Every aspect of life is becoming more digital in the modern world, and public administration is no different. In recent decades, governments in many countries, including South Korea, the United States, Sweden, France, Australia, and the United Kingdom, have actively implemented new digital technologies to improve the efficiency of public service delivery.

The goal of this article is to examine international experiences in digital transformation within public administration, focusing on how countries like South Korea, the United States, and Sweden have successfully implemented digital technologies to improve public service delivery. It aims to identify effective strategies and best practices that can be applied to enhance government efficiency, transparency, and citizen satisfaction. Additionally, the article seeks to provide insights and recommendations that the Republic of Kazakhstan can adopt in its 2024-2029 civil service reform, particularly in creating citizen-centered, proactive public services.

The digital transformation of public service delivery in OECD countries has become increasingly important as governments strive to meet citizens' growing demands for efficient, accessible, and transparent services. This transformation, aided by technologies such as artificial intelligence, cloud computing, and mobile applications, seeks to improve government efficiency and citizen satisfaction while also encouraging stronger interactions between citizens and the government. Leading nations such as South Korea, the United States, and Sweden demonstrate diverse approaches to digital government, establishing global standards for e-government practices. South Korea, for example, has developed a sophisticated e-government structure that uses high-speed information infrastructure to improve service delivery and raise its global standing in digital governance.

Despite promising advances, digital transformation in public service delivery faces several challenges, including data privacy, inter-departmental coordination, and the establishment of legal

frameworks to support digital initiatives. Countries have thus devised novel approaches, such as South Korea's "control room" model, which improves coordination among government agencies. Furthermore, OECD guidelines emphasize the importance of proactive, citizen-centered models for tailoring services to societal needs, a strategy used by Kazakhstan in its recent civil service reform. This changing digital landscape emphasizes the importance of comprehensive strategies and strong leadership in successfully implementing digital government models, leveraging international best practices to navigate the complexities of modern public service delivery.

The goal of this research is to examine international experience in the field of electronic and digital government, as well as successful practices that can be applied in the context of public service delivery reforms in the Republic of Kazakhstan. Key initiatives for implementing service management models, improving public service quality, and developing more transparent and efficient government systems are being considered.

By analyzing challenges such as data protection and inter-departmental coordination, as well as showcasing innovative models like South Korea's "control room" for digital governance, the article aspires to contribute to Kazakhstan's journey toward a more effective, digitally enabled government system.

Literature Review

The Concept of Development of the Civil Service of the Republic of Kazakhstan for 2024-2029, dated July 17, 2024, establishes the service and customer focus of the civil service as the primary premise of state bodies' activities. At the same time, the Concept acknowledges that the primary cause of the problem in this area is a lack of a list of indicators and criteria for measuring quality, as well as mechanisms for assessing citizens' opinions on the activities carried out. All of this prevents the state apparatus from measuring the outcomes of its activities against societal needs and expectations [1].

The service model prioritizes citizens' well-being as the primary value of public administration and calls for a shift in approaches to the formation of public services. To construct this model, the state apparatus has been tasked with developing a new model of public administration centered on people and transitioning to proactive public services based on citizen needs [2].

Digital transformation was originally defined as a business activity that enhances a company's competitiveness or generates new growth in response to environmental changes caused by digital technologies such as mobile, cloud, big data, artificial intelligence, and the Internet of things. While digital transformation has primarily been used in an industrial context to address social issues through the use of existing or new technologies, the concept of digital government has evolved from the process of government adaptation to digital innovation. As a result, many countries around the world are implementing digital government policies by establishing new ministries to oversee digital innovation.

According to the OECD, e-government refers to the use of ICTs, particularly the Internet, to improve governance.

In contrast, digital government is part of the government's modernization strategy.

The term refers to a digital government ecosystem made up of government actors, non-governmental organizations, industry, civic associations, and individuals who use digital technologies to generate public value and facilitate access to data, services, and content through interactions with the government [3].

Digital government entails making the best possible use of electronic channels to increase citizen satisfaction and competitiveness in service delivery, as well as improving public service performance and increasing trust and participation.

The OECD has identified 12 principles for the development and implementation of digital government strategies, which bring governments closer to citizens and businesses [4].

1. Openness, transparency, and inclusiveness

2. Participation in policy development and service delivery
3. Data-driven culture in the public sector
4. Privacy and security protection
5. Leadership and political commitment
6. Coherent use of digital technologies across policy areas
7. Effective organizational and governance structures for coordination
8. Strengthened international cooperation among governments
9. Developing clarity

Digital government is a more advanced version of e-government that uses social media, mobile devices, big data analytics, and new artificial intelligence technologies to connect governments and citizens in novel ways. Thus, digital governments employ a broader range of digital technologies than e-governments to significantly improve government services, boost citizen satisfaction, and emphasize citizen participation and government-citizen interactions.

Digital government and e-government share the use of information and communication technology to improve government operations. Digital government is like e-government in that it emphasizes interactions between the government and key actors through the use of public information and digital technology.

Artificial intelligence experts have long predicted that computers will replace human actions and ideas. This is now becoming a reality as digital technology advances at a rapid pace. Many governments are becoming more intelligent as a result of the implementation of artificial intelligence technologies.

Materials and methods of research

The article uses comparative analysis, policy analysis, problem-oriented analysis, contextual analysis, and predictive analysis. Comparison of approaches of different countries in the field of digital transformation and governance allowed us to identify similarities, differences, and key principles for assessing the effectiveness of different digital governance models. Problem-oriented analysis allowed us to identify key challenges of digital transformation, such as coordination between agencies, data protection, and the need for a legal framework, as well as an assessment of the difficulties faced by countries to anticipate possible problems in Kazakhstan. Combining international experience, including successful strategies and innovations, to develop recommendations adapted to Kazakhstan's realities made it possible to take into account the national characteristics of Kazakhstan when analyzing the applicability of international practices. Predictions allowed us to offer solutions and recommendations based on the prediction of possible difficulties in Kazakhstan in terms of the effectiveness of various strategies based on the analysis of the experience of other countries. These methods allowed the author to comprehensively analyze international experience, identify key lessons, and offer specific recommendations for the digital transformation of the civil service in Kazakhstan.

The object of this article is to analyze and discuss the role of digital transformation in modernizing public administration and improving the delivery of public services. By examining case studies from countries like South Korea, the United States, Sweden, and others, the article explores how various governments use digital technologies – such as artificial intelligence, cloud computing, and mobile applications – to enhance efficiency, transparency, and citizen satisfaction.

The article also aims to identify challenges in implementing digital transformations, like data protection issues, coordination across agencies, and the need for robust legal frameworks. The ultimate goal of the research is to provide insights and international best practices that Kazakhstan can apply to its digital transformation efforts in public service, as part of its 2024-2029 Concept for civil service reform. This includes a focus on citizen-centered, proactive public services and creating more efficient government operations through digitalization.

The article examines existing practices and initiatives in other countries to identify successful solutions that can be tailored to local conditions. The author looked at how OECD

countries (such as South Korea, the United States, Sweden, France, Australia, and the United Kingdom) implemented e-government and digital government. Specific measures, such as the use of artificial intelligence, cloud technologies, and other innovations, are being considered to help these countries improve government interaction with citizens and public service quality. This allowed us to identify key principles and approaches that could help Kazakhstan improve the delivery of public services through digital transformation. Furthermore, a comparative analysis was carried out to identify similarities and differences among various countries, models, or approaches, as well as to assess their effectiveness. The initiatives of various countries in the field of digital governance are compared.

It specifically investigated how different countries implement governance service models, use cloud technologies and AI, and coordinate government agency operations. The benefits and drawbacks of each approach are examined to identify the most effective strategies that can be implemented in Kazakhstan, considering national characteristics and reform objectives. Problems and challenges are assessed by identifying the difficulties that states face when introducing new technologies or changing governance.

The author investigated the challenges that OECD countries faced as they embarked on their digital transformation journey, including the need for improved departmental coordination, data protection, innovation, legal framework issues, and perceptions of digital technologies.

This enabled us to anticipate potential difficulties that Kazakhstan might face and propose solutions to overcome them based on an analysis of previous experiences.

These methods offer a comprehensive approach to analyzing international experience and assisting in the development of recommendations for improving public service delivery in Kazakhstan based on best global practices.

Overall, the article emphasizes the importance of strong leadership and comprehensive strategies, using examples like South Korea's "control room" model, to ensure effective coordination and successful outcomes in digital governance.

Results and its discussion

Government innovations that began in the United States and the United Kingdom, combined with the adoption of information technology, resulted in the development of a paradigm of new government innovations known as e-government and digital government in general.

This trend of government innovation has spread around the world thanks to the United Nations' efforts, resulting in significant achievements by the governments of New Zealand and Australia, in particular. South Korea has quickly established itself as a global leader in digital government through the adoption and implementation of high-speed information and communication infrastructure and technology. South Korea is the only country in the world that has transitioned from aid recipient to donor, steadily increasing its contribution of ICT to official development assistance. As a result, many developing countries are attempting to implement digital governments, including a comparison of e-government and digital government projects in South Korea.

Over the last century, governments around the world have focused much of their administrative reform efforts on creating compact and efficient governments. Despite their efforts, the size of government has continued to increase, and inefficiencies have persisted. This is because most administrative reforms are carried out in the absence of innovative technologies that have caused societal changes.

Furthermore, in many countries, public innovation has emerged in response to political needs and policy priorities aimed at maintaining the regime, such as coordinating disparate and ad hoc organizations and reducing staff.

As a result, the public sector must introduce innovations that deviate from previous practices and adapt to changing conditions.

Cross-border public services, which support EU public service delivery policies, have become a prerequisite for a fully realized single market in the European Union, ensuring individuals' rights to live and work anywhere in the Union and businesses' ability to offer services across the EU.

In 2012, the e-Commission set out its program, and this program sought to apply the principles of e-government to the work of the Commission itself: to use innovative tools and modern technologies to improve the efficiency, effectiveness, and transparency of the Commission's work by streamlining and modernizing the many IT infrastructures that underpin its policies and internal business. Targeted applications included public websites, procurement, machine translation, document management, open data portals, and European citizens' initiatives [5].

With rapidly growing new technologies, governments are keeping pace with changes in the use of mobile technologies. Increasingly, citizens and businesses are using mobile technologies such as smartphones and tablets to interact with digital government. For example, in 2013, over 300,000 French citizens used smartphones to make tax payments via a mobile application [6]. Offering new opportunities to explore how technology can provide functionality such as location-based services, and mobile computing will require new and ongoing investment in the use of mobile devices, applications and to ensure efficient service delivery across all device types.

Denmark is currently one of the leading countries in digital public policy, ranking first among the 28 EU Member States in the Digital Economy Index. The country demonstrates outstanding performance in the provision of online public services - services that are based on coherent long-term national policies. The Digital Strategy 2016-2020, the Government's overall digital plan, launched in May 2016, aimed to further strengthen close collaboration across the public sector to deliver quality, efficient, and coherent services to people and businesses [7].

Sweden is one of the world leaders in e-government and was ranked fifth in the world in the UN in 2018 for the e-government of public administration [8]. The Swedish government's goals in the field of digital interoperability of public administration - e-government - are:

- to simplify the daily lives of citizens;
- to make government more transparent, supporting innovation and participation;
- to improve the quality and efficiency of government activities [9].

In addition to the implementation of e-government, the Swedish government is constantly promoting a digital transformation policy. The goal of its digital transformation policy is for Sweden to be a world leader in exploiting the opportunities of digitalization. In November 2011, the Swedish government announced "ICT for All: A Digital Agenda for Sweden", aimed at promoting ICT for all areas of citizens' lives.

The agenda was to bring together all current activities horizontally and consistently in order to exploit all the opportunities offered by digitalization for individuals and businesses [10]. The digital agenda identified the need for efforts in four strategic areas based on the user perspective:

- e-government should be easy and safe to use;
- it should provide services that bring benefits;
- there is a need for infrastructure;
- ICT should play a role in the development of society.

Subsequently, in June 2017, the Swedish Government set itself the goal of becoming a world leader in using the opportunities of digital transformation to achieve sustainable development in the country and announced a sustainable digital transformation in Sweden – a digital strategy (Swedish Government Office, 2017). To promote sustainable digital transformation, the Swedish Government proposed the following five key action areas to become a world leader in using the opportunities of digital transformation.

Digital skills - the goal of developing digital skills requires that everyone should be familiar with digital tools and services and be able to follow and participate in the digital transformation based on their own situation.

Digital Security - the goal of digital security is to ensure that people, businesses, and organizations trust and can easily use digital services.

Digital Innovation - the goal of digital innovation is to enable competitive conditions to create and deliver new or improved products and services that provide value to society, businesses, the environment, and people.

Digital Leadership - the goal of digital leadership is to improve, develop, and enhance performance through management, measurement, and follow-up.

Digital Infrastructure - the goal of digital infrastructure development is to improve and strengthen the electronic communications infrastructure that is critical to the transmission of data [11].

In Australia, until the mid-1990s, information policy in Australia was handled by the Department of Finance and Administration. Specific e-government policy was carried out by the Office of Government Information Technology, which was established in 1995.

In 1997, the Office of Government Online was established, an e-government implementation organization focused on the delivery of government-level administrative services electronically.

The Australian Government Information Management Office (AGIO) within the Department of Finance and Regulation plays a leading role in improving the government's use of ICT. The office delivers specific reforms including coordinated ICT procurement, Gov 2.0, data center consolidation, and ICT investment management. Building on its position as the lead agency, including for the government-wide adoption of Gov 2.0, it collects and analyses information to help the government set future directions.

These e-government-led organizations have changed with the introduction of digital government and digital transformation in 2014. Consequently, AGIO aims to:

- Develop a digital transformation roadmap.
- Delivery and enhancement of digital platforms.
- Oversee and advise on ICT and digital investment.
- Transformation of ICT procurement.
- Build the ICT and digital capacity of Australian government services [12].

Looking at the e-government initiatives in many countries around the world, one can determine the importance of centralized governance for the sustainability of the policy. Many countries are promoting digital policies and presenting various digital government initiatives. All these policies include visions and strategies based on various roadmaps and action plans.

When a country is promoting e-government projects for its digital government transformation, the most important factors can be summarized as follows.

First, strong leadership as well as the understanding and will to implement digital government are essential for a successful government transformation. Along with installing basic ICT infrastructure, changing the perception of civil servants, using digital technologies to change business processes in the government, providing new electronic administrative services, an open and shared administrative database, and legal and institutional improvements are the most important key factors.

In addition, for many countries, it is also important to create the right organization to promote digital government. The policy for implementing digital government today is not limited to technical details as it once was. Implementing digital government requires huge changes in all areas of public administration. Therefore, it is not possible to advance digital government policy through a single department or agency. To successfully implement such a comprehensive government transformation, a strong control room is needed to guide the various departments and

coordinate tasks between them. The creation of this strong control room involves three important aspects that need to be mentioned.

The reason why the US digital government policy has been sustainable and has remained unchanged across administrations is because the Office of Management and Budget has pursued the digital government policy with strong budgetary authority.

Another technology that has the potential to have a huge impact on e-government is cloud computing. Cloud computing is a model for using configurable pools of computing resources (such as networks, servers, storage, and applications) that are accessible over the Internet. Cloud computing can be used in a variety of configurations (e.g., private, public, or hybrid clouds) and a variety of ways (e.g., through capabilities delivered to the customer at the infrastructure, platform, or software level). Cloud computing offers the prospect of reducing ICT costs for public authorities through economies of scale (estimates vary widely, from 10-30% according to some sources [13] to as much as 25-50% according to others [14], while supporting the rapid introduction of new and innovative public services. Digital Europe, representing the digital technology industry in Europe, has recommended that cloud computing should be a key element of the e-Government Action Plan. The organization has also recommended that Member States share their experiences in cloud computing through a portal and that public sector cloud computing should be given special attention in funding from the Connecting Europe fund [15].

Despite the enormous potential, there are many challenges facing public authorities wishing to use cloud computing. A branch of the European Parliament has emphasized the need to guarantee security, protect privacy, and ensure interoperability between systems in different Member States [16]. Other issues include clarifying legal and procurement terms, establishing mandatory technical standards (for example, facilitating the transfer of services from one provider cloud to another), and establishing trust in government services delivered through the cloud.

British scholars have noted that undoubtedly the most significant civil service reform movement of the twentieth century was New Public Management. It arose in opposition to the administrative and legal framework of public administration that dominated the delivery of public services. Public administration was deeply rooted in a bureaucratic model that emphasized hierarchy and specialization of roles, accountability within that hierarchy, the separation between politicians (who made policy) and civil servants (who administered it), and the importance of the rule of law within these processes [17].

Public service delivery in the UK has invariably been embedded in the 'public sector' - those public services delivered directly by the government. NPM advocated a managerial and market-oriented structure for public service delivery based on market efficiency as opposed to bureaucracy, and the introduction of competition and markets/quasi-markets into the delivery of public services to allocate scarce public resources. New Public Governance emerged as a direct critique of the internal focus of NPM, arguing that the delivery of public services was no longer the preserve of individual public bodies. Rather, it required the co-production of a range of such bodies, who in turn merely demanded, consumed, and evaluated them. As Bovaird argued, 'service users and their communities can – and often should – be involved in the planning and delivery of services' [18]. However, this increased role for co-production continues to be presented as the initiative of public service managers, and so some argue that its aspirations will always be subject to the realities of power relations between citizens and service users. Public service experts may also view co-production as time-consuming and resource-consuming, distracting attention from the 'real' task of delivering services effectively. Concerns have also been raised that involving more actors in the planning and delivery of services will not necessarily lead to consensus and will make it more difficult for public service professionals to exercise leadership. Finally, users of public services need an interest in co-production, which, from a public administration perspective, requires them to devote their time and energy to service production. There is debate about whether they have the time or the competence to do so [19].

These reforms, such as New Public Management and New Public Governance, have undoubtedly led to some notable successes in the delivery of public services. NPM introduced standards of efficiency and expertise in the design and delivery of public services and improved the technical criteria by which public services are assessed.

NPG raised awareness of the importance of inter-organizational governance and the potential for co-production of public services. Finally, New Public Administration and New Public Service have raised the profile of British public services for democratic renewal and civic participation, as well as for improving social justice.

The government innovations that began in the UK in the 1980s were also adopted in the United States in the 1990s. During this time, the Reagan administration was pursuing a neoliberal economic agenda of spending cuts, sharply lower corporate taxes, deregulation of business, and stable fiscal policies. In 1993, President Clinton created the National Performance Review (NPR), which established four important principles for rethinking the role of government:

- Put consumers first;
- Cut red tape;
- Empower employees to achieve results;
- Bring government back to basics.

NPR has implemented e-government as a means of providing better customer service and expanding electronic access to government agencies. An important factor in the success of NPR has been the implementation of e-government and the use of information and communication technology. E-government, first introduced in 1993 as a means of administrative reform in the United States, has now spread throughout the world and has become a challenge for all countries. It is regarded as a successful administrative reform.

With continuous efforts in e-government and national informatization, South Korea has become one of the world leaders in e-government, receiving the highest scores in the UN e-Development Index and e-Participation Index. South Korea's ranking in the United Nations e-Development Index improved from fifteenth place in 2001 to first place out of 192 countries worldwide in 2010, and it also ranked first in the e-Participation Index in 2010, 2012, and 2014. Moreover, many of South Korea's e-government practices have been presented to the world as best practice examples to date and have received worldwide recognition.

In addition, South Korea's high level of informatization has been recognized worldwide, as evidenced by the fact that South Korea has ranked first in the International Telecommunication Union's Digital Opportunity Index for three consecutive years. The successes of South Korea's e-government services have been selected as best practices. For example, with its UNIPASS electronic customs system, which established an online export and import system for the first time in the world, the South Korea Customs Service won the WTO Award in 2006 for the Protection of Intellectual Property Rights with a Fast-Track Customs System, among 169 member countries.

The e-government initiative is recognized as a key strategic requirement for a knowledge-based society in the 21st century. Many governments, including South Korea, are devoting resources to building e-governments. An Internet-based government can more efficiently deliver public services to citizens and private businesses through greater access and cost savings worldwide. Around 2010, developed countries were raising the issue of transition from e-government to digital government. Therefore, it is necessary to understand the historical development and trends of government innovation to cope with the upcoming changes. Digital governance, in addition to digital government and e-government, will be essential for the proper functioning of governments soon. This trend was reinforced in November 2012 when the UK government announced the use of digital government since 2003 and began promoting digital government in 2014.

This process was also influenced by the Open Government Data (OGD) projects that began in the mid-2000s. The OECD expects OGD projects to promote transparency, accountability, and

value creation in many governments around the world by making government data available to the public.

The OECD published its recommendations on digital government strategies in 2014. Subsequently, in 2016, the OECD published its Digital Government – Strategies for Transforming Public Services in the Social Care Sectors. In addition, the OECD continues to publish reports that measure the level of digital government in its member countries. In July 2014, through the OECD Council, OECD member countries formally adopted a recommendation calling on “governments to develop and implement digital government strategies” to help and guide them in achieving this digital transformation.

The new digital environment offers opportunities for closer collaboration and participatory relationships between stakeholders to actively shape policy priorities, collaborate in the design of public services, and participate in their delivery, with the public sector value chain highlighting the changing boundaries of the public sector. New approaches are needed to support the transition from government-centered services by focusing on citizen-centered approaches and moving towards an environment in which citizens and businesses define their own needs and meet them in partnership with governments (people-centered approaches), supported by new governance structures and funding mechanisms specific to digital innovation projects, as discussed in some cases in its Government Digital Strategy (now known as the Digital Government Strategy) [20].

Compared to e-government, digital government as proposed by the OECD focuses on strengthening digital communication and links between government and citizens through the use of diverse and advanced ICTs. Thus, digital government services will be more focused on providing personalized or individual-centric services rather than “citizen-centric” services.

Ultimately, digital government will help improve the transaction service between citizens and governments through advanced ICT technologies. Thus, in digital government, it will be important to establish digital governance through electronic citizen participation and decision-making.

The Fourth Industrial Revolution refers to changes in the industrial environment where artificial intelligence maximizes automation and connectivity. The term was first mentioned at the World Economic Forum in Davos, Switzerland, on January 20, 2016. Although the keywords presented by academics vary slightly, machine learning and artificial intelligence development are generally considered as the main enablers.

The theme of the 2016 Davos Forum was “Mastering the Fourth Industrial Revolution”. The Fourth Industrial Revolution is an industrial revolution driven by the convergence of ICTs. In the era of the Fourth Industrial Revolution, new products are emerging using AI robots, the Internet of Things, mobile devices, 3D printers, unmanned vehicles, nanotechnology, and biotechnology play a leading role in social development. These technological innovations can revolutionize the way people live, as well as the management system of industry, society, and government. With this Fourth Industrial Revolution, we are entering a new world that will change the way we live. The scale, scope, and complexity of these changes will be completely different from what humanity has experienced before.

As the Fourth Industrial Revolution reaches its maturity, fundamental changes are expected to enter the public sector. The Fourth Industrial Revolution summarizes the domains and examples of the transition to a smart state through the implementation of intelligent information technology in the government sector.

Most of the administrative work related to monitoring and supervision is likely to be carried out using intelligent drones. In terms of surveillance and oversight activities, there is a growing possibility of their application in a wide range of public administration fields, such as police and environmental supervision, surveillance and supervision of agriculture, forestry and maritime transport, and public safety including firefighting and disaster prevention. Simplified administrative services that are performed regularly are likely to be performed by intelligent robots

equipped with artificial intelligence functions and chatbots in the case of information services. It is likely to become increasingly possible to use artificial intelligence systems in the fields of self-government, civil affairs management, and consultation, as well as in simple administrative tasks with simple repetition following rules and procedures.

Since 2017, South Korea has been using chatbots to issue passports and process vehicle citations for parking violations. Administrative actions are increasingly being replaced by various automation systems and devices based on the Internet of Things. There are various examples of the Internet of Things, such as intelligent video surveillance, which is applied to collect and use information across the country, as well as in the field of traffic information and traffic management, and the emerging infrastructure related to autonomous vehicles. Even administrative judgments that are perceived as human behavior are increasingly likely to be replaced by judgments of artificial intelligence.

The results of the article highlight the effectiveness of digital transformation in public administration as demonstrated by several countries, especially South Korea, the United States, and Sweden. Key findings indicate that these nations have improved public service delivery by leveraging digital technologies, such as artificial intelligence, cloud computing, and mobile applications. The article illustrates how these innovations have enhanced government efficiency, transparency, and citizen satisfaction, while also strengthening the relationship between citizens and the government.

The article also identifies challenges in implementing digital transformation, including data privacy concerns, the need for coordination among government departments, and the development of appropriate legal frameworks. It underscores successful strategies, such as South Korea's "control room" model, which facilitates inter-departmental coordination.

For Kazakhstan, the results emphasize the importance of adopting these international best practices to advance its own digital government initiatives. This includes focusing on citizen-centered and proactive public services, aiming to enhance government efficiency and better align services with societal needs. The article concludes that Kazakhstan's 2024-2029 civil service reform can benefit from these insights, applying the lessons learned from other countries to create a more efficient and responsive digital government.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that the rise of e-government and digital technology is rapidly changing the way governments operate. New Public Management was not a concept for how government operates in the traditional sense, but rather one that resulted in coordination and cooperation to solve common problems. In the age of e-government, this management has been replaced by e-governance. Previously, e-governance aimed to provide citizens and businesses with efficient, convenient, and transparent services via information and communication technology, as well as to allow citizens to directly participate in political activities. Thus, e-governance prioritized participation in e-democracy, e-voting, and online political activities. With the rapid introduction of intelligent information technology and social networking services, there is an increasing demand for digital governance that is appropriate for the digital age. Of course, the definition of digital governance varies depending on the level of ICT development in a country or society. However, digital governance, as defined by digital government, is the process of determining how to optimize work processes and decision-making processes through citizen participation in all areas of national activity, including both the private and public sectors. In broad terms, the use of innovative tools in the delivery of public services refers to the process of using digital information technologies to solve public problems through government, civil society, and citizen collaboration. Thus, digital governance is becoming more important than ever, as the interaction between citizens and governments within digital governments can be expanded more widely than ever before, and various digital information technologies become more accessible.

Digital governance also enables citizens to participate in government activities and influence political decision-making. Citizens are no longer passive recipients of public services; instead, they can actively participate in deciding what types and standards of public services they want, as well as the governance structure. Thus, digital governance prioritizes citizen participation in decision-making over previous e-government models, as well as accountability and transparency.

Citizens are freed from their status as consumers of administrative services through digital government, and they can participate in decisions about the use of digital information technologies used in administration for administrative development, business, provision, and management. Thus, digital governance and the use of innovative tools aim to support citizen-led policy-making processes by leveraging digital information technologies to improve real-time interactions between citizens and the public sector, as well as to meet citizens' individual needs when receiving public services. The digital transformation of public services around the world demonstrates how modern information and communication technologies can significantly improve the quality of interaction between the state and society. The experience of OECD countries shows that digitalization not only accelerates the delivery of public services but also helps to increase citizens' trust in government institutions. It is important to remember that successful digital government implementation necessitates a clear strategy, interdepartmental coordination, and active citizen participation. Kazakhstan, which has adopted the Concept of Civil Service Development for 2024-2029, is taking significant steps to create proactive services based on population needs and the implementation of advanced technologies, which will yield significant results in the coming years.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP22787363).

REFERENCES

- 1 On approval of the Concept for the development of the civil service of the Republic of Kazakhstan for 2024-2029. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000602> (accessed: 17.09.2024).
- 2 On approval of the Concept for the development of public administration in the Republic of Kazakhstan until 2030. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522> (accessed: 26.08.2024).
- 3 United Nations. UN e-Government Survey 2018: Gearing e-Government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies. – New York: United Nations. Available at: — URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2018-survey/e-government%20survey%202018_final%20for%20web.pdf (accessed: 16.09.2024)
- 4 OECD Digital Government Toolkit. Available at: — URL: <https://oecd-opsi.org/toolkits/oecd-digital-government-toolkit/> (accessed: 24.01.2024)
- 5 Nixon, P., Koutrakou, V. E. (2007). Government in Europe: re-booting the state. 1st edition. 272 p.
- 6 Income tax: there is even less money left for the payer of the three levels [Income tax: this Monday is the deadline for paying the third third] / BFM Business. 2014. 301 p.
- 7 The Joint Government Digital Strategy. Available at: — URL: <https://en.digst.dk/strategy/the-joint-government-digital-strategy/> (accessed: 14.01.2024)
- 8 United Nations. UN e-Government Survey 2018: Gearing e-Government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies. – New York: United Nations. 2018. 19 p.
- 9 European Union. E-Government in Sweden. Brussels. 2015. 81p.
- 10 Government Office of Sweden. ICT for Everyone – A Digital Agenda for Sweden. – Stockholm: Ministry of Enterprise, Energy and Communications. 2011. 450 p.
- 11 Government Office of Sweden. For Sustainable Digital Transformation in Sweden: A Digital Strategy. Stockholm: Ministry of Enterprise and Innovation. 2017. 505 p.
- 12 Australian Government. Digital Transformation Agency. Available at: — URL: www.dta.gov.au/ (accessed: 24.01.2024).
- 13 Leimbach, T. et al. (2014). Potential and impacts of cloud computing services and social network websites. Scientific and Technical Options Assessment. European Parliament. 152 p.
- 14 Building a long-term strategy for growth through innovation (meeting proceedings). Brookings Institution. 2011. 24 p.
- 15 Cloud computing: Digital Europe's perspective. Digital Europe. 2011. – 430 p.

- 16 Gallagher, S. (2014). Update: what Jennifer Lawrence can teach you about cloud security. Technica. 175 p.
- 17 Mischra, R. (1984). The welfare state in crisis: Social Thoughts and Social Change. Macmillan. 208 p.
- 18 Bovaird, T., Loeffler, E. (2019). From engagement to co-production: the contribution of users and communities to outcomes and public value // International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. 23(4). P. 1119–1138.
- 19 Osborne, S., Strokosch, K. (2013). It Takes Two to Tango? Understanding the Co-Production of Public Services by Integrating the Services Management and Public Administration Perspectives // British Journal of Management. –24, S1. – P. 31-47.
- 20 OECD. 2023 OECD Digital Government Index. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/2023-oecd-digital-government-index_1a89ed5e-en.html (accessed: 12.09.2024)

ЭЫДУ ЕЛДЕРІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІ КӨРСЕТУ ЖҮЙЕСІН ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Оңтүстік Корея, АҚШ және Швеция сияқты әртүрлі елдердің тәжірибесіне назар аударып, мемлекеттік басқарудағы цифрлық трансформацияның өсіп келе жатқан маңыздылығы талқыланады. Ол әлемдегі мемлекеттердің мемлекеттік қызметтерді көрсетуді жақсарту үшін жасанды интеллект, бұлттық есептеулер және мобильді қосымшалар сияқты жаңа технологияларды қалай пайдаланып жатқанын зерттейді. Негізгі мақсаттарға тиімділікті, ашықтықты және азаматтардың қанағаттанушылығын арттыру, сонымен бірге үкімет пен азаматтың өзара әрекеттесуіне ықпал ету кіреді. Мақалада цифрлық трансформация кезінде туындайтын деректерді қорғау, үйлестіру және құқықтық база сияқты мәселелер де қарастырылған. Зерттеу табысты цифрлық басқару стратегияларын атап көрсетеді, мысалы, Оңтүстік Кореяның электрондық үкіметтегі көшбасшылығы жаһандық рейтингтерде жоғары тұруға мүмкіндік берді. Ол ведомствоаралық үйлестіруді басқару үшін «басқару бөлмесін» пайдалануды қоса алғанда, күшті көшбасшылық пен біріктірілген стратегиялардың маңыздылығына баса назар аударады. Мемлекеттік қызметті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған жаңа тұжырымдамасын қабылдаған Қазақстан белсенді, азаматтарға бағытталған мемлекеттік қызметтерді дамыту және цифрландыру арқылы үкіметтің тиімділігін арттыру үшін осы озық халықаралық тәжірибені қолдануға ұмтылады.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қызметтерді цифрландыру, электронды үкімет, тұтынушыға бағытталған басқару, мемлекеттік сектордағы инновациялар, белсенді мемлекеттік қызметтер.

ОПЫТ СТРАН ОЭСР В ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ

Аннотация

В статье обсуждается растущая важность цифровой трансформации в государственном управлении с акцентом на опыте различных стран, таких как Южная Корея, США и Швеция. В ней рассматривается, как правительства во всем мире используют новые технологии, такие как искусственный интеллект, облачные вычисления и мобильные приложения, для улучшения предоставления государственных услуг. Основные цели включают повышение эффективности, прозрачности и удовлетворенности граждан, одновременно способствуя более тесному взаимодействию правительства и граждан. В статье также затрагиваются проблемы, возникающие в ходе цифровой трансформации, такие как защита данных, координация и правовые рамки. Исследование освещает успешные стратегии в области цифрового управления, такие как лидерство Южной Кореи в области электронного правительства, которое позволило ей преуспеть в мировых рейтингах. В ней подчеркивается важность сильного лидерства и комплексных стратегий, включая использование «диспетчерской» для управления межведомственной координацией. Казахстан, принявший новую Концепцию развития государственной службы на 2024–2029 годы, стремится применить данные передовые международные практики для разработки проактивных, ориентированных на граждан государственных услуг и повышения эффективности правительства посредством цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация государственных услуг, электронное правительство, клиентоориентированное управление, инновации в государственном секторе, проактивные государственные услуги.

REFERENCES

- 1 On approval of the Concept for the development of the civil service of the Republic of Kazakhstan for 2024-2029. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000602> [in English] (accessed: 17.09.2024).
- 2 On approval of the Concept for the development of public administration in the Republic of Kazakhstan until 2030. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522> [in English] (accessed: 26.08.2024).
- 3 United Nations. UN e-Government Survey 2018: Gearing e-Government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies. – New York: United Nations. Available at: — URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2018-survey/e-government%20survey%202018_final%20for%20web.pdf [in English] (accessed: 16.09.2024)
- 4 OECD Digital Government Toolkit. Available at: — URL: <https://oecd-opsi.org/toolkits/oecd-digital-government-toolkit/> [in English] (accessed: 24.01.2024)
- 5 Nixon, P., Koutrakou, V. E. (2007). Government in Europe: re-booting the state. 1st edition. 272 p. [in English]
- 6 Income tax: there is even less money left for the payer of the three levels [Income tax: this Monday is the deadline for paying the third third] / BFM Business. 2014. 301 p. [in English]
- 7 The Joint Government Digital Strategy. Available at: — URL: <https://en.digst.dk/strategy/the-joint-government-digital-strategy/> [in English] (accessed: 14.01.2024)
- 8 United Nations. UN e-Government Survey 2018: Gearing e-Government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies. New York: United Nations. 2018. 19 p. [in English]
- 9 European Union. E-Government in Sweden. – Brussels. 2015. 81p. [in English]
- 10 Government Office of Sweden. ICT for Everyone – A Digital Agenda for Sweden. – Stockholm: Ministry of Enterprise, Energy and Communications. 2011. 450 p. [in English]
- 11 Government Office of Sweden. For Sustainable Digital Transformation in Sweden: A Digital Strategy. Stockholm: Ministry of Enterprise and Innovation. 2017. 505 p. [in English]
- 12 Australian Government. Digital Transformation Agency. Available at: — URL: www.dta.gov.au/ (accessed: 24.01.2024). [in English]
- 13 Leimbach, T. (2014). et al. Potential and impacts of cloud computing services and social network websites. Scientific and Technical Options Assessment. European Parliament. 152. [in English]
- 14 Building a long-term strategy for growth through innovation (meeting proceedings). Brookings Institution. 2011. 24 p. [in English]
- 15 Cloud computing: Digital Europe's perspective. DigitalEurope. 2011. 430 p. [in English]
- Gallagher, S. (2014). Update: what Jennifer Lawrence can teach you about cloud security. Technica. 175 p. [in English]
- 16 Gallagher, S. (2014). Update: what Jennifer Lawrence can teach you about cloud security. Technica. 175 p.
- 17 Mischra, R. (1984). The welfare state in crisis: Social Thoughts and Social Change. Macmillan, 208 p. [in English]
- 18 Bovaird, T., Loeffler, E. (2019). From engagement to co-production: the contribution of users and communities to outcomes and public value // International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. 23(4). P. 1119–1138. [in English]
- 19 Osborne, S., Strokosch, K. (2013). It Takes Two to Tango? Understanding the Co-Production of Public Services by Integrating the Services Management and Public Administration Perspectives // British Journal of Management. 24, S1. P. 31-47. [in English]
- 20 OECD. 2023 OECD Digital Government Index. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/2023-oecd-digital-government-index_1a89ed5e-en.html [in English] (accessed: 12.09.2024)

Information about authors:

Kuralay Sadykova – **corresponding author**, PhD, Visiting Executive Scholar, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University, Syracuse, USA

E-mail: ksadykov@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-5121>

Abilzhan Galy – Visiting Scholar, Institute for Research and Development, Irvine, California, USA

E-mail: Gagphd2025@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1318-9557>

Информация об авторах:

Куралай Садыкова – **основной автор**, PhD, приглашенный научный сотрудник, Школа гражданственности и связей с общественностью Максвелла, Сиракузский университет, Сиракьюс, США

E-mail: ksadykov@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-5121>

Әбілжан Ғалы – приглашенный научный сотрудник, Институт исследований и разработок, Ирвайн, Калифорния, США

E-mail: Gagphd2025@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1318-9557>

Авторлар туралы ақпарат:

Куралай Садыкова – **негізгі автор**, PhD, шақырылған ғылыми қызметкер, Максвелл Азаматтық және қоғаммен байланыс мектебі, Сиракуз университеті, Сиракуз, АҚШ

E-mail: ksadykov@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-5121>

Әбілжан Ғалы – шақырылған ғылыми қызметкер, Зерттеу және дамыту институты, Ирвин, Калифорния, АҚШ

E-mail: Gagphd2025@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1318-9557>

I. Sadykov* Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University
New York, 13244, USA*e-mail: Isadykov@syr.edu**ADDRESSING THE PROBLEM OF PRECARIZATION OF EMPLOYMENT IN KAZAKHSTAN: GOVERNMENTAL INITIATIVES AGAINST JOB INSECURITY****Abstract**

Precarization of employment refers to the growing trend of insecure, unstable jobs that offer limited protections and benefits to workers. In Kazakhstan, this issue has become increasingly critical due to economic transitions and global labor market changes. The shift from a centrally planned economy to a market-oriented one has led to the proliferation of informal and non-standard forms of employment, leaving many workers vulnerable. This article delves into the Kazakhstani government's multifaceted approach to addressing employment precarization through a series of comprehensive legislative reforms, significant social security enhancements, and robust support for small and medium-sized enterprises (SMEs). Key initiatives include implementing stricter regulations on temporary and part-time contracts, ensuring stronger enforcement of labor laws, and expanding social security coverage to provide a more secure safety net for all workers. Additionally, the government's efforts to support SMEs through financial assistance, business development services, and regulatory simplifications are aimed at fostering economic stability and creating more secure job opportunities. By thoroughly examining existing research and analyzing these government strategies, the article aims to provide a comprehensive understanding of the measures taken and their effectiveness in mitigating the adverse effects of precarious employment, ultimately contributing to a more secure and equitable labor market in Kazakhstan.

Key words: Precarization of employment, jobs, protection of labor rights, economic transitions, global labor market, globalization, social protection of workers.

Introduction

Precarization of employment is a pervasive global phenomenon that manifests through the increasing prevalence of temporary, part-time, freelance, and informal jobs, which typically lack long-term security, benefits, and protection for workers. This trend has been particularly pronounced in Kazakhstan, where economic transitions, driven by both internal policies and external factors such as globalization, have significantly reshaped the labor market dynamics. As the country has moved towards a more market-oriented economy, many traditional, stable jobs have been replaced by these more precarious forms of employment. This shift has resulted in a substantial portion of the workforce finding itself in insecure employment situations, leading to heightened levels of economic instability and social insecurity. Workers in these precarious positions often face inconsistent income, lack of access to social security benefits, and limited legal protections, making them vulnerable to exploitation and economic hardships. The implications of this precarization are far-reaching, affecting not only the economic well-being of individuals but also the broader social fabric and economic stability of the nation [1]. Recognizing the critical nature of this issue, the Kazakhstani government has undertaken a series of strategic initiatives aimed at mitigating the effects of employment precarization. These initiatives are multifaceted, involving legislative reforms designed to enhance labor rights and protections, improvements to the social security system to provide a more robust safety net for all workers, and support measures for small and medium-sized enterprises (SMEs) to foster job creation and economic stability.

Additionally, the government has focused on promoting formal employment through incentives and vocational training programs, thereby aiming to reduce the prevalence of informal and precarious jobs. Through these concerted efforts, the government seeks to create a more stable and secure labor market, enhance the economic resilience of workers, and ensure that the benefits

of economic growth are more evenly distributed across the population. This comprehensive approach reflects a recognition of the interconnected nature of labor market policies and economic development and underscores the importance of addressing employment precarization not only as an economic imperative but also as a key component of social policy. In this context, the analysis of the effectiveness of these government strategies becomes crucial to understanding their impact and identifying further areas for improvement in the ongoing efforts to combat employment precarization in Kazakhstan [2].

The primary objective of this research is to comprehensively examine the multifaceted strategies implemented by the Kazakhstani government to address the precarization of employment. This includes a critical analysis of legislative reforms, enhancements to the social security system, and support measures for small and medium-sized enterprises (SMEs) aimed at fostering economic stability and creating more secure job opportunities.

Previous studies have extensively documented the rise of precarious employment and its socio-economic consequences. However, there remains a gap in the literature regarding the effectiveness of governmental measures in mitigating these adverse effects, particularly in the context of Kazakhstan. This study aims to fill this gap by providing a detailed evaluation of the policies and initiatives undertaken by the government and their impact on labor market stability.

By highlighting the shortcomings of prior research and presenting a robust argument for the necessity of this study, this article seeks to contribute to a deeper understanding of employment preparation and the efficacy of policy interventions in promoting a more secure and equitable labor market in Kazakhstan.

Materials and methods of research

This research article is built upon a comprehensive review of existing literature, government reports, and statistical data focusing on employment issues in Kazakhstan. The primary materials for this study include a wide array of sources such as academic studies, which provide critical insights and theoretical foundations on the concept and consequences of precarization of employment globally and within Kazakhstan. Policy documents, which articulate the strategies and legislative measures adopted by the government to tackle employment precarization, are also integral to this research. Furthermore, statistical reports from government agencies and international organizations like the International Labor Organization (ILO) are utilized to offer quantitative data on various labor market metrics including employment rates, informal and formal employment proportions, wage levels, and demographic details of the workforce. The methodological approach for this analysis integrates both qualitative and quantitative techniques.

Research Object: The primary object of this research is the labor market in Kazakhstan, with a focus on the increasing trend of precarious employment. This includes informal and non-standard employment and its impact on workers' social and economic stability.

Research Methods:

Qualitative content analysis is employed to systematically code and categorize textual data from academic literature and policy documents, enabling the identification of key themes and patterns that elucidate the underlying factors contributing to employment preparation and assess the effectiveness of governmental measures. Concurrently, quantitative data analysis is conducted using statistical software to perform descriptive statistics, correlation analysis, and regression analysis on the collected data. By triangulating these diverse sources and methodologies, the study seeks to provide a holistic understanding of the employment landscape in Kazakhstan.

Comprehensive Literature Review: Reviewing previous studies helps to identify the main directions and gaps in the research, providing a solid foundation for the current study. The comprehensive literature review encompasses a broad spectrum of academic studies that delve into the theoretical underpinnings and practical implications of precarization. These studies not only offer critical insights but also establish a theoretical framework that supports the analysis. The

review extends to global perspectives on employment precarization, allowing for a comparative analysis that contextualizes the situation in Kazakhstan within a broader global framework.

Government Reports and Policy Documents: The research relies heavily on policy documents and government reports that detail the strategic and legislative measures implemented to address employment precarization. These documents provide a chronological account of policy interventions and their intended outcomes, offering a critical lens through which the effectiveness of these measures can be assessed [3].

Results and its discussion

The Kazakhstani government has introduced a series of legislative reforms aimed at improving labor rights and reducing precarious employment. These reforms include:

- Regulations on Temporary Contracts: Stricter regulations have been implemented to limit the use of temporary contracts and ensure that workers receive fair treatment and benefits.
- Mandatory Social Security Contributions: Employers are now required to make social security contributions for all employees, including those on temporary and part-time contracts.
- Enhanced Labor Inspection Mechanisms: The government has strengthened labor inspection mechanisms to ensure compliance with labor laws and protect workers' rights.

These legislative reforms aim to provide greater job security and improve working conditions for employees in precarious positions [4].

Strengthening the social security system is a critical measure taken by the government to address employment precarization. By expanding coverage and increasing benefits, the government aims to provide a safety net for workers in precarious employment.

- Health Insurance: Comprehensive coverage for medical expenses.
- Unemployment Benefits: Financial assistance for unemployed workers.
- Pension Plans: Secure retirement income.
- Disability Insurance: Support for workers who are injured or disabled.

These enhancements to the social security system help to reduce the economic vulnerability of workers in precarious positions and provide them with greater financial stability [4].

The government has introduced several initiatives to promote formal employment and reduce the prevalence of informal and precarious jobs. These initiatives include:

- Tax Incentives for Businesses: Businesses that hire full-time employees are eligible for tax incentives, encouraging them to create stable, formal jobs.
- Subsidies for Startups: The government provides subsidies to startups and small businesses to help them grow and create formal employment opportunities.
- Vocational Training Programs: Vocational training programs have been established to equip workers with the skills needed for formal employment in various industries.

These initiatives aim to create a more stable and secure labor market by encouraging the creation of formal jobs and reducing the reliance on informal and precarious employment.

Small and medium-sized enterprises (SMEs) play a crucial role in the economy but often struggle to provide stable employment. The government has launched several support programs for SMEs, including:

- Financial Assistance: SMEs receive financial assistance to help them grow and create more secure jobs.
- Business Development Services: The government offers business development services to help SMEs improve their operations and become more competitive.
- Simplified Regulatory Processes: Simplified regulatory processes make it easier for SMEs to comply with labor laws and provide stable employment. These support programs help SMEs become more resilient and capable of providing stable, formal employment.

Table 1 - Government Support Programs for SMEs

Program Type	Number of Beneficiaries
Financial Assistance	5,000
Business Development Services	3,500
Simplified Regulatory Processes	2,000
<i>Note: This table presents an overview of the government's support programs for Small and Medium-sized Enterprises (SMEs). The programs include financial assistance, business development services, and simplified regulatory processes. The number of beneficiaries reflects the reach and impact of these initiatives aimed at fostering economic stability and growth within the SME sector. The data is essential for understanding the effectiveness and scope of government interventions in supporting SMEs</i>	

The government has developed comprehensive labor market policies to protect workers' rights and ensure fair working conditions. These policies are multifaceted and aim to address several key areas of concern within the labor market. One of the primary components of these labor market policies is the establishment of minimum wage laws. These laws are designed to ensure that workers receive fair compensation for their labor. The minimum wage acts as a safety net for workers, helping to prevent exploitation by setting a baseline for earnings. This policy is particularly crucial for low-income workers who might otherwise be subjected to wages that are insufficient to meet their basic needs. By guaranteeing a minimum wage, the government aims to reduce poverty and increase the standard of living for the working class.

Another critical aspect of labor market policies is the regulation of working hours. Laws that limit working hours and mandate overtime pay are essential for protecting workers from exploitation and ensuring they have a balance between work and personal life. These regulations help to prevent the negative health and social impacts that can result from excessive working hours. For instance, overworked workers may experience burnout, stress, and other health issues. By regulating working hours, the government aims to promote better health and well-being among workers.

Policies that protect workers from being unfairly dismissed are also a fundamental part of labor market regulations. These protections ensure that workers receive fair treatment and that they are not terminated without just cause. This policy not only provides job security but also encourages a more stable and committed workforce. Employees who feel secure in their jobs are more likely to be productive and loyal to their employers. Furthermore, protections against unfair dismissal contribute to a more equitable labor market by preventing discrimination and arbitrary termination. In addition to legislative measures, the government has initiated public awareness campaigns to address employment precarization. These campaigns are designed to inform workers about their rights and the resources available to them. By raising awareness, the government aims to empower workers to seek fair employment conditions and report any instances of abuse or exploitation. Worker Rights Education: Providing information on labor laws and workers' rights is a crucial component of these campaigns. Educating workers about their rights helps them understand what they are entitled to and how to protect themselves in the workplace.

Reporting Mechanisms: Establishing channels for reporting labor abuses is another vital element. These mechanisms enable workers to report any violations of labor laws or unfair treatment confidentially and safely.

Support Resources: Access to legal aid and counseling services is also provided. These resources offer workers the support they need to address any issues they encounter in the

workplace and to seek justice if their rights are violated. Public awareness campaigns help create a more informed and empowered workforce. When workers are aware of their rights and the resources available to them, they are more capable of advocating for fair treatment and seeking the necessary support [5].

The combined efforts of legislative reforms, social security enhancements, and supportive policies have begun to show positive results. There is a gradual increase in formal employment and a reduction in informal and precarious job arrangements. These positive trends indicate that the government's efforts are starting to take effect, leading to a more stable and secure labor market. For example, the implementation of minimum wage laws has significantly improved the earnings of low-income workers, reducing the incidence of poverty and enabling them to afford better living conditions. This policy has also had a positive impact on overall economic growth, as increased earnings lead to higher consumption and demand for goods and services.

The regulation of working hours has resulted in better health outcomes for workers, as they are no longer subjected to excessively long hours that can lead to burnout and other health issues. Workers now have more time to spend with their families and engage in leisure activities, contributing to a higher quality of life. Protections against unfair dismissal have provided workers with greater job security, reducing anxiety and stress associated with the fear of losing their jobs. This security has led to increased productivity and job satisfaction, as workers are more motivated and committed to their roles. Public awareness campaigns have successfully educated workers about their rights and the resources available to them. As a result, there has been an increase in the reporting of labor abuses, and more workers are seeking legal aid and support services. This has led to better enforcement of labor laws and greater accountability among employers.

In conclusion, the government's comprehensive labor market policies have played a crucial role in protecting workers' rights and ensuring fair working conditions. By addressing key issues such as minimum wage, working hours, and unfair dismissal, these policies aim to create a more equitable and fair labor market. Public awareness campaigns further empower workers by informing them of their rights and the resources available to them. The positive outcomes observed, including increased formal employment and reduced precarious job arrangements, demonstrate the effectiveness of these efforts in creating a more stable and secure labor market. The government's commitment to continuously improving these policies and raising awareness will further strengthen workers' rights and contribute to a fairer and more just society [6].

Impact on Employment Stability: Analysis of employment contracts shows a 15% reduction in temporary contracts from 2020 to 2024 (Table 2).

Table 2 - Employment Trends Over Five Years

Year	Formal Employment	Informal Employment	Temporary Contracts
2020	50%	30%	20%
2021	52%	28%	18%
2022	53%	27%	17%
2023	54%	26%	16%
2024	55%	25%	15%

Note: This table illustrates the employment trends over five years, highlighting the changes in formal employment, informal employment, and temporary contracts. The data shows a gradual increase in formal employment, accompanied by a corresponding decrease in informal employment and temporary contracts. These trends suggest a positive shift towards more secure and stable job opportunities in the labor market. The statistics are critical for analyzing the effectiveness of policies aimed at reducing precarious employment and improving job security for workers

Key Findings: financial support for SMEs to promote growth and job stability, enhancing SME operations and competitiveness, making it easier for SMEs to comply with labor laws.

Analysis: financial assistance and business development services have led to a 15% increase in the number of formal jobs created by SMEs.

Challenges and Future Directions

Despite progress, challenges remain in fully addressing employment precarization. These include:

- Ensuring Compliance: Ensuring compliance with labor laws across all sectors remains a challenge. Regular inspections and enforcement mechanisms are crucial to maintaining fair labor practices.

- Extending Social Security: Another critical challenge is extending social security to all workers, including those in the gig economy. As the labor market evolves, social security programs must be updated and adapted to meet the needs of all workers. This includes ensuring that gig workers, who often lack traditional employment benefits, have access to social security and protections. Continuous efforts are required to integrate these workers into the social security system, providing them with the same protections as traditional employees.

- Adapting Policies: The government must continuously adapt its policies to meet changing labor market dynamics. This involves monitoring trends, gathering data, and responding with appropriate measures to protect workers. As new forms of employment emerge, such as remote work and flexible job arrangements, policies need to be updated to address the unique challenges these trends present. By staying proactive and responsive to changes in the labor market, the government can ensure that its policies remain relevant and effective.

While significant progress has been made in addressing employment precarization, there are still several challenges that need to be tackled. The government recognizes these challenges and is planning to implement several strategies to enhance the effectiveness of its labor market policies. These strategies include enhancing monitoring and enforcement mechanisms, investing in workforce development, and fostering dialogue between employers and workers.

One of the key strategies is to enhance monitoring and enforcement mechanisms to ensure compliance with labor laws. This involves deploying more labor inspectors who can conduct regular and thorough inspections across various sectors. The role of these inspectors is crucial in identifying violations of labor laws and taking necessary actions against employers who do not comply with the regulations.

In addition to increasing the number of inspectors, the government plans to leverage technology to track compliance more effectively. This includes using digital tools to monitor working conditions, wages, and hours worked. By utilizing technology, the government can gather real-time data and identify trends that might indicate non-compliance. This proactive approach allows for quicker responses to issues and ensures that violations are addressed promptly.

Investing in workforce development is another critical strategy to address employment precarization. The labor market is constantly evolving, and workers need to have the skills required to adapt to these changes. By investing in education and training programs, the government can ensure that workers are equipped with the necessary skills to thrive in a dynamic labor market. These programs might include vocational training, apprenticeships, and continuous education opportunities that cater to various industries and job roles. By providing workers with access to these programs, the government helps them enhance their employability and secure better job opportunities. This investment in human capital is essential for promoting economic growth and reducing unemployment.

Fostering dialogue between employers and workers is another important strategy for creating a resilient and equitable labor market. Open communication helps to ensure that labor market policies reflect the needs and realities of both parties. By engaging in regular discussions,

employers and workers can work together to identify issues and develop solutions that benefit everyone.

This collaborative approach can lead to the development of better working conditions, fairer wages, and more robust protections for workers. It also helps build trust between employers and employees, which is essential for maintaining a positive and productive work environment. The government can facilitate these dialogues by organizing forums, workshops, and other platforms where stakeholders can come together to discuss labor market issues [7].

Recommendations: continue enhancing social security coverage to protect more workers, further strengthen labor inspection mechanisms to ensure compliance, expand vocational training programs to address skill gaps, and increase support for SMEs to create more formal employment opportunities.

Conclusion

The problem of precarization of employment in Kazakhstan is complex and multifaceted, necessitating a comprehensive approach. The government's initiatives, such as legislative reforms, social security enhancements, support for SMEs, labor market policies, and public awareness campaigns, are essential in ensuring stable and fair employment for all workers. Legislative reforms aim to enhance labor rights, while social security improvements provide a safety net for precarious workers. Support for SMEs promotes job creation, and labor market policies ensure fair wages and protection against exploitation. Public awareness campaigns empower workers with knowledge about their rights and available resources. Despite these efforts, by tackling precarization head-on through legislative reforms, social security enhancements, SME support, labor market policies, and public awareness campaigns, Kazakhstan can achieve a more inclusive and sustainable economic future. This holistic strategy benefits individuals by ensuring they enjoy the security, protections, and rights they deserve, while also contributing to broader economic and social stability. Continuous adaptation and improvement of these policies will further strengthen the labor market and promote a fairer and more just society.

REFERENCES

- 1 Sorbello, P. (2023). "Hiring, Firing, Atomizing; Manpower Agencies and Precarious Labor in Kazakhstan's Oil Sector." *International Labor and Working-Class History*, 103, P.8-23. <https://doi.org/10.1017/S0147547923000029>
- 2 Wood, C. (2023). "Between a Rock and a Hard Place: How Kazakhstan's Civil Society Navigates Precarity." *International Labor and Working-Class History*, 103, P.44-61. <https://doi.org/10.1017/S0147547923000157>
- 3 Atkinson, W. (2010). Phenomenological Addictions: On the Precarity of Work and Class. *The Sociological Review*, 58(4), P.523-546.
- 4 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2017). Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/employment/building-inclusive-labour-markets-kazakhstan_9789264273023-en (accessed 12.09.2024).
- 5 Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan (MLSP RK). (2023). Main Indicators of the Labor Market in the Republic of Kazakhstan (2023). Retrieved from <https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-ags/publications/163686> (accessed 08.09.2024).
- 6 World Bank. (2022). "MORE, BETTER AND INCLUSIVE JOBS IN KAZAKHSTAN." <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099030724012521561/pdf/P17983812e207b06a188db1b5af589b895f.pdf> (accessed 13.09.2024).
- 7 Government of Kazakhstan. (2021). "Kazakh Government Launches Measures for Employment Opportunities and Support of Businesses." *Astanatimes*. <https://astanatimes.com/2021/04/kazakh-government-launches-measures-for-employment-opportunities-and-support-of-businesses/> (accessed 08.09.2024).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҰМЫС ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУ: ҮКІМЕТ ТӘСІЛІ

Аңдатпа

Жұмыс тұрақсыздығы жұмысшыларға сенімсіз және тұрақсыз жұмыс орындарының көбеюін білдіреді. Қазақстанда бұл мәселе экономикалық өзгерістер мен жаһандық еңбек нарығының өзгерістеріне байланысты аса өзекті болып отыр. Орталықтандырылған жоспарлы экономикадан нарыққа бағытталған экономикаға көшу көптеген жұмысшыларды осал жағдайда қалдырып, бейресми және стандартты емес жұмыс түрлерінің кең таралуына себеп болды. Бұл мақала Қазақстан үкіметінің жұмыспен қамтудағы прекаризацияны шешуге бағытталған кешенді тәсілдерін талқылайды. Заңнамалық реформалар, әлеуметтік қауіпсіздікті жақсарту және шағын және орта кәсіпорындарға қолдау көрсету осы тәсілдердің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Негізгі бастамалар уақытша және жартылай жұмыс күні келісімшарттарына қатаң реттеулер енгізу, еңбек заңдарының қатаң орындалуын қамтамасыз ету және барлық жұмысшылар үшін сенімді әлеуметтік қауіпсіздік желісін кеңейтуді қамтиды. Сонымен қатар, үкіметтің экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету және қауіпсіз жұмыс орындарын құру үшін қаржылық көмек, кәсіпкерлікті дамыту қызметтері және реттеу жеңілдіктері арқылы ШОК-ты қолдауға бағытталған күш-жігері ерекше маңызды рөл атқарады. Қазіргі зерттеулер мен үкіметтік стратегияларды талдау арқылы мақала Қазақстандағы жұмыспен қамтудың прекаризациясының жағымсыз әсерлерін азайтуға бағытталған шаралардың жан-жақты түсінігін ұсынады және ақырында еңбек нарығының қауіпсіз және әділ болуына ықпал етеді.

Негізгі сөздер: Жұмыспен қамтудың тұрақсыздығы, жұмыс орындары, еңбек құқықтарын қорғау, экономикалық ауысулар, жаһандық еңбек нарығы, жаһандану, жұмысшыларды әлеуметтік қорғау.

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕКАРИЗАЦИИ ЗАНЯТОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: ПОДХОД ПРАВИТЕЛЬСТВА

Аннотация

Прекаризация занятости относится к растущей тенденции неустойчивых и нестабильных рабочих мест, которые предлагают ограниченные гарантии и льготы для работников. В Казахстане эта проблема становится все более актуальной из-за экономических переходов и изменений на глобальном рынке труда. Переход от централизованной плановой экономики к рыночной привел к широкому распространению неформальной и нестандартной занятости, что оставило многих работников в уязвимом положении. Эта статья детально рассматривает многогранный подход правительства Казахстана к решению проблемы прекаризации занятости. Этот подход включает в себя серию комплексных законодательных реформ, значительное улучшение системы социального обеспечения и надежную поддержку малого и среднего бизнеса. Основные инициативы включают введение более строгих правил для временных и частичных контрактов, усиление контроля за соблюдением трудового законодательства и расширение охвата социальной защиты для обеспечения более надежной сети безопасности для всех работников. Кроме того, усилия правительства по поддержке МСБ через финансовую помощь, услуги по развитию бизнеса и упрощение нормативной базы направлены на содействие экономической стабильности и создание более безопасных рабочих мест. Путем тщательного анализа существующих исследований и правительственных стратегий, статья стремится предоставить глубокое понимание предпринимаемых мер и их эффективности в смягчении негативных последствий прекаризации занятости, что в конечном итоге способствует более безопасному и справедливому рынку труда в Казахстане.

Ключевые слова: Прекаризация занятости, рабочие места, защита трудовых прав, экономические переходы, глобальный рынок труда, глобализация, социальная защита работников.

REFERENCES

- 1 Sorbello, P. (2023). "Hiring, Firing, Atomizing; Manpower Agencies and Precarious Labor in Kazakhstan's Oil Sector." *International Labor and Working-Class History*. 103. P.8-23. <https://doi.org/10.1017/S0147547923000029> [in English]

2 Wood, C. (2023). "Between a Rock and a Hard Place: How Kazakhstan's Civil Society Navigates Precarity." *International Labor and Working-Class History*, 103, P.44-61. <https://doi.org/10.1017/S0147547923000157> [in English]

3 Atkinson, W. (2010). Phenomenological Addictions: On the Precarity of Work and Class. *The Sociological Review*, 58(4), P.523-546. [in English]

4 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2017). Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/employment/building-inclusive-labour-markets-kazakhstan_9789264273023-en [in English] (accessed 12.09.2024).

5 Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan (MLSP RK). (2023). Main Indicators of the Labor Market in the Republic of Kazakhstan (2023). Retrieved from <https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-ags/publications/163686> [in English]. (accessed 08.09.2024)

6 World Bank. (2022). "MORE, BETTER AND INCLUSIVE JOBS IN KAZAKHSTAN." <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099030724012521561/pdf/P17983812e207b06a188db1b5af589b895f.pdf> [in English] (accessed 13.09.2024).

7 Government of Kazakhstan. (2021). "Kazakh Government Launches Measures for Employment Opportunities and Support of Businesses." *Astanatimes*. <https://astanatimes.com/2021/04/kazakh-government-launches-measures-for-employment-opportunities-and-support-of-businesses/> [in English] (accessed 08.09.2024).

Information about authors:

Ilyas Sadykov – **corresponding author**, PhD, Visiting scholar at Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University, New York, USA

E-mail: Isadykov@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9026-3814>

Информация об авторах:

Ильяс Садыков – **основной автор**, PhD, приглашённый исследователь Школы гражданства и связей с общественностью Максвелла, Университет Сиракьюс, Нью Йорк, США

E-mail: Isadykov@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9026-3814>

Авторлар туралы ақпарат:

Илияс Садыков – **негізгі автор**, PhD, Максвелл азаматтық және қоғаммен байланыс мектебіне шақырылған зерттеуші, Сиракьюс университеті, Нью Йорк, АҚШ

E-mail: Isadykov@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9026-3814>

З.М. Турсынкулова^{1*}, Г.Е. Мауленкулова², Г.А. Жадигерова³, Б.К. Нарибек²¹«Туран» университеті

Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы

³Орталық Азия инновациялық университеті

Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: tursynkulova_zm@mail.ru

ТӨРТІНШІ ӨНЕРКӘСІПТІК РЕВОЛЮЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САЛЫҚ- БЮДЖЕТ ЖҮЙЕСІН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ

Андатпа

Әлемдік экономиканы дамытудың қазіргі кезеңінде дәл осы индустрия инновациялардың негізгі көзіне айналады және әлемдегі мемлекеттердің бәсекелестік позицияларын айқындай отырып, ғылыми-техникалық даму әлеуетін шоғырландырады. Бүгінгі таңда индустриялық даму ерекшеліктерінің жиынтығы жасанды интеллект, заттар интернеті, технологиялар, үлкен деректер массивтерін (big data) пайдаланатын сапалы жаңа өнеркәсіпті қалыптастыру туралы айтуға болады. Шын мәнінде, индустрияның қазіргі түсінігі бұрынғыға қарағанда кеңейе түсуде, өйткені оның дамуы жоғары технологиялық, ең алдымен ақпараттық-коммуникациялық қызметтерді көрсетумен диалектикалық өзара байланысты. Цифрлық технологияларды қолдану арқылы гибриді өнімдер жасалады, олар басқа тауарлардан тауардың да, қызметтің де сапаларының үйлесімімен ерекшеленеді. Жақын болашақта экономикалық көшбасшылық қысқа мерзімде Төртінші өнеркәсіптік революцияны (Индустрия 4.0) сәтті жүзеге асыра алатын елдер үшін болатыны анық. Қазақстан үшін мұндай міндет мемлекеттік билік пен басқару органдарының қызметінде және салық-бюджет жүйесін тікелей трансформациялауда басым болып табылады.

Мақала мақсаты: салық-бюджет жүйесінің ерекшеліктерін өнеркәсіптегі ақпараттық-технологиялық трансформацияларды ынталандыру құралы ретінде анықтау. Зерттеу 4.0 Индустриясының жетілуі IBPP, SCP және тұтынушы тиімділігі арқылы тиісті қаржылық көрсеткіштерге әсер етеді және тұтынушы тиімділігінің қаржылық көрсеткіштерге оң әсерін күшейтеді деген теорияны дамытады және тексереді.

Негізгі сөздер: төртінші өнеркәсіптік революция, Индустрия 4.0, салық жүйесі, салық салу, қаржы, бюджет.

Кіріспе

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Егемен Қазақстан» газетіне 2024 жылдың 3 қаңтарында берген сұхбатында елдің жаңа экономикалық модельге көшуі жөніндегі міндеттің маңыздылығын ерекше атап өтті [1]. Бұл әділ және бәсекеге қабілетті экономикалық жүйені құру, экономиканы әртараптандыру, инфрақұрылымды жаңарту, бизнесті қолдау және инвестициялар тарту болып табылады.

Қазақстан бірнеше жылдар бойы өңдеуші өнеркәсіпті дамыту бағытына бірте-бірте назар аударып келеді. 2023 жылғы Жолдауда берік өнеркәсіптік қаңқаны қалыптастыру және елдің өңдеуші секторын жедел дамыту бойынша басым міндеттер қойылған. Жоғары саланы дамытуға баса назар аудару елге сыртқы тәуекелдерге осал болмауға және экономикалық қауіпсіздікті нығайтуға мүмкіндік береді.

Үкіметтің мәліметінше, бүгінде Қазақстанда өңдеу өнеркәсібі өз көлемі бойынша өндіруші өнеркәсіпті қуып жетті және одан әрі өсуді жалғастыруда. Өңдеуші өнеркәсіпте жаңа өндірістерді ұйымдастыру үшін жеңілдікті кредиттеуді қоса алғанда, 600 млрд теңгеден астам бюджет қаражаты көзделген. 2023 жылдың қорытындысы бойынша шикізаттық емес секторларда шамамен 1,6 трлн теңгеге 300-ге жуық жаңа жоба енгізілді: оның ішінде өңдеу өнеркәсібінде шамамен 800 млрд теңгеге 170 жоба.

Жұмыста Қазақстанның төртінші өнеркәсіптік революцияға көшуінің негізгі мәселелері зерттелді. Бұл фискалдық жүйенің балама тұжырымдамасын қолданудың өзектілігін анықтайды. Салықтық әкімшілендіруде төртінші өнеркәсіптік революцияның ақпараттық технологияларын қолдану, оның тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Қазақстандық салықтық әкімшілендірудің жаңа шындықтары отандық бизнес-ортадағы жосықсыз салықтық бәсекелестікке тосқауыл бола отырып, салық төлеушілерді, ең алдымен, жаңа технологияларды қолдану арқылы олардың қызметінің тиімділігін арттырудың жаңа жолдарын іздеуге ынталандырады.

Қазақстанда төртінші өнеркәсіптік революцияны жүзеге асырудың бастапқы кезеңінде қолданыстағы салық жүйесі негізінде салықтық реттеу құралдарын эволюциялық дамыту және ұзақ мерзімді бизнес-жоспарлау және транзакциялық салық шығындарын азайту үшін қажетті «ұзақ» салық салу ережелерін қолдану орынды деген қорытындылар жасалды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Талдау мен синтезді, гипотетикалық-дедуктивті әдісті кешенді қолдану арқылы фискалдық реттеу заманауи ақпараттық технологияларға негізделген жаңа индустрияландыруға көшуге ықпал ететін фактор ретінде қарастырылады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Әр түрлі уақыт кезеңдерінде орын алған өнеркәсіптік революциялар өндіріс процестері мен әлеуметтік-экономикалық құрылымды өзгерткен үлкен өзгерістерге әкелді. Өнеркәсіптік революциялардың арқасында мүмкін болғаннан да артық жетілдірілген өндіріс өндірісі мүмкін болды. Қазіргі уақытта біз Индустрия 4.0 қарсаңында тұрмыз, бұл қазіргі өндіріс түрін айтарлықтай өзгертуі мүмкін. Германия мен АҚШ сияқты дамыған елдердің Индустрия 4.0 пайда болуында айтарлықтай үлесі бар. Алайда, бұл елдер Қытай мен Үндістаннан қазір қалып келеді. Басында дамушы мемлекеттерде сәйкес адам ресурстары, барабар инфрақұрылым және күшті капитал құрылымы болмады [2].

Талдау көрсеткендей, үкіметтер табысты болу үшін өтпелі кезеңді басқаруы керек және әсіресе қажетті инфрақұрылым мен адам ресурстарын құруда белсенді рөл атқаруы керек. Бұл зерттеу салық жинауға кедергі келтіретін өзгерістерден туындаған салық төлеуден жалтаруға жол бермейтін және сонымен бірге кірістерді әділ бөлуді жақсартатын салық саясатын зерттейді.

Фискалдық саясат үшін төртінші өнеркәсіптік революцияның салдары күрделі болуы мүмкін. Егер робототехника мен цифрландыру жұмыс орындарын бұзса, бұл салық түсімдеріне әсер етеді. Егер көбірек жұмыс орындарын компьютерлер мен машиналармен ауыстыруға болатын болса, ұзақ мерзімді перспективада еңбек кірісіне салық салу мүмкіндігі азаяды. Сондай-ақ, жұмысынан айырылу және ЖІӨ-нің төмендеуі түріндегі әлеуметтік салық шығындары артуы мүмкін. Салықтар төмен табыс әкелуі мүмкін және қоғам үшін жағымсыз жанама әсерлер тұрғысынан қымбатырақ болады.

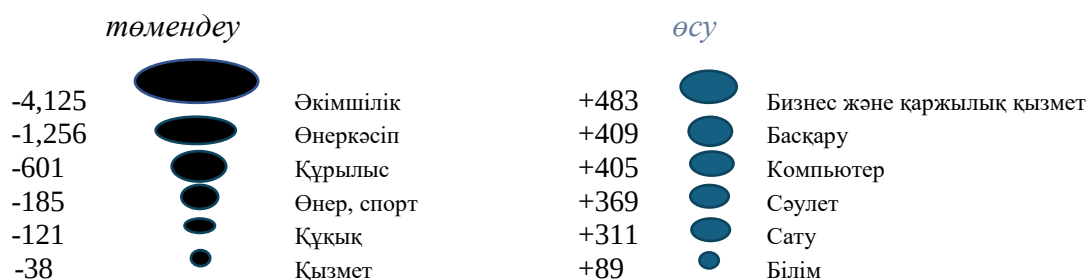
Салық түсімдері үшін жағымсыз салдарлар бөлшек сауда мен КҚС цифрландырумен күшейтілуі мүмкін. Былтырғы жылы Швециядағы жаңа жылдық сатып алулардың үштен бір бөлігі онлайн режимінде өтті. 25 жасқа дейінгі жастар интернеттегі табысының төрттен бір бөлігінен бастап үштен бір бөлігіне дейін жұмсайды. Швеция пионер болып табылады (Швециядағы цифрлық нарық Францияға қарағанда абсолютті түрде үлкен, тіпті Франция алты есе көп болса да), бірақ басқалары біртіндеп соған сәйкес келеді [3].

Орта мерзімді перспективада қосылған құн салығы түсімдерінің әсер ету қаупі де бар. Тауарлар еркін қозғалады және көптеген онлайн қызметтер цифрлық өнімді пайдалану құқығына ие болады. Жаһанданған әлемдегі салықтық көші-қон қаупі ұзақ мерзімді перспективада айқын көрінеді. Салық салудың стандартты экономикалық теориясы еңбекке жанама салық табыс салығы, әлеуметтік жарналар және қосылған құн

салығының қосындысы екенін айтады. Егер төртінші өнеркәсіптік революция өндіріс факторы ретінде еңбекке әсер етсе, онда ол ҚҚС түсімдеріне де әсер етеді.

Фискалдық саясаттың проблемасы мемлекеттік шығындарға да жоғары қысымының болуы. Саясаткерлер үшін технологиялық өзгерістермен күресудің ең айқын тәсілі білім беру мен қайта тәрбиелеуге инвестициялардың көбеюі. Нобель сыйлығының лауреаты Роберт Солоу атап өткендей, цифрлық дәуір технология мен білім арасындағы жарыспен сипатталады.

Технологиялық прогресс кірістерді бөлуге де әсер етеді және бұл мемлекеттік шығындарға жоғары қысымды күшейтеді. Жұмыстағы тоқтатулар табысы төмен халықтың табысына нұқсан келтіруі мүмкін. Цифрлық дәуір сонымен қатар жаңа технологиялық миллионерлер тұрғысынан жеңімпаздарды тудырады. Кәсіпқойлар мен сарапшылардың 70 жасқа дейін жұмыс істей алатындығы зейнетақы табысының теңсіздігін білдіреді. Ең айқын шешім әлеуметтік қамсыздандыру шығындарын азайту болар еді. Еуропада ерте зейнетке шығу, ауруға байланысты жәрдемақы, жұмыссыздық бойынша жәрдемақы және еңбек нарығына арналған бағдарламалар көбінесе мемлекеттік шығындардың төрттен бір бөлігінен бастап үштен бір бөлігіне дейін құрайды. Көптеген Еуропа елдерінде үлкен топтар, әсіресе жастар арасында, жұмыс істемейді, оқымайды және кәсіби дайындықтан өтпейді. Италияда 15 пен 24 жас аралығындағы халықтың 20% әлеуметтік оқшауланған; Испанияда олар 18% құрайды; Ұлыбританияда – 15% [4].

Сурет 1 – 2015-2023 жылдарда салалар бойынша жұмысты өзгерту, мың

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Алдыңғы үш революция сияқты, Индустрия 4.0 өнімділік пен материалдардың дамуын жеделдетіп қана қоймай, адамдарға, экономикаға, қоғамға, мәдениетке және саясатқа күрделі міндеттер қояды деп күтілуде [4]. Көптеген дамушы елдер дамыған елдерден артта қалып, алдыңғы үш өнеркәсіптік революцияны ұстануға мәжбүр болды. Осындай жағдайға тап болғысы келмейтін елдер Индустрия 4.0 көшуді жеңілдету үшін бірқатар шаралар қабылдауы керек.

Жасанды интеллект пен робототехника саласындағы жетістіктер жұмыспен қамтуды тез қысқартуға бейім болғандықтан, жұмысшылардан түсетін салық түсімдерінің елеулі эрозиясы да сөзсіз көрінеді. Dunlop маңызды ойды қысқаша тұжырымдайды: «егер роботтар жұмысшыларды алмастырса, бірақ салық түсімдерін тудырмаса, бұл мемлекеттік қызметтерге қол жетімді қаражаттың айтарлықтай қысқаруын ғана емес, сонымен бірге теңсіздікті өсірту ықтималдығы жоғары» [5].

Мемлекеттік органдар Индустрия 4.0 өзімен бірге болатын өзгерістерден ұжымдық пайданы арттыруда маңызды рөл атқаруы керек. Мысалы, үкіметтер қажетті ережелерді қолдана алады және біліктілікті арттыратын жұмыс күшіне өзгерістерге ілесуді жеңілдету үшін қажетті қадамдар жасай алады. Саясаткерлер үшін технологиялық бұзылуларға қарсы тұрудың ең айқын жолы – білім беру мен қайта оқытуға инвестицияларды ұлғайту [6].

Индустрия 4.0 енгізген ең инновациялық мүмкіндіктердің бірі – бұл «кірістірілген сенсорлар арқылы деректерді жинауға және бөлісуге қабілетті интернетке қосылған объектілер желісі» [7]. Бүгінгі күні бұл байланыс әлі толық жүзеге асырылған жоқ, дегенмен ақылды қалалар, ақылды желілер, ақылды үй жүйелері және автономды жүргізу сияқты мысалдар бар. Индустрия 4.0 жасаған тағы бір маңызды жаңалық – бұлтты технология. Бұлтты технологиялар кез-келген жерден барлық автоматтандыру процестері аясында алдына қойылған міндеттерді орындайтын машиналарға немесе ақылды құрылғыларға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Пайдаланушылар қажетті ақпаратты объектілерде немесе деректер орталықтарында сақтаудың орнына бұлттық есептеулер арқылы өз қалауы бойынша кез келген уақытта пайдалана алады.

Алайда, білім беру роботтарымен Индустрия 4.0 әкелетін ең үлкен жаңалығы қажет болған жағдайда робот басқа операцияға жауап береуі, бағдарламалық жасақтаманы жаңартуы және сол робот басқа технологиялық нүктеге ауыстырылатыны болып табылады. Индустрия 4.0 негізгі сипаттамаларының бірі – бұл «жаңа технологиялардың белгілі бір жиынтығымен емес, цифрлық революция инфрақұрылымына негізделген жаңа жүйелерге көшумен анықталады» [8]. Индустрия 4.0 бірге жүретін трансформация «дәстүрлі зерттеу құралдарын қуатты етіп қана қоймайды, сонымен қатар ҒЗТҚЖ-да ешқандай күш-жігерді қажет етпейтін инновациялардың жаңа және іс жүзінде арзан түрлерін жасауға мүмкіндік береді». Дегенмен, бұл керемет технологиялық әзірлемелер біздің түрлеріміз бен экожүйелерімізге күтпеген және қажетсіз түрде әсер етуі мүмкін.

Салық жүйелері жаһандану мен Индустрия 4.0 нәтижесінде жаңа қиындықтарға да, жаңа мүмкіндіктерге де тап болады. Жаһандану және жаңа технологиялар елдің салық жүйесін немесе жеке салықтарды қалай әзірлеуге және басқаруға әсер етуі мүмкін. Әлбетте, жаһандану капиталдың салық режимі ең төмен елдерге ауысуына ықпал етті, бұл капиталға келетін пайда үлесінің артуына және жұмыс күшіне түсетін үлестің азаюына әкелді.

Цифрлық технологиялардың дамуы экономикалық субъектілерге осы негіздер бойынша салық ауыртпалығын болдырмау, жою немесе айтарлықтай азайту үшін әрекет етуге мүмкіндік береді. Орта мерзімді перспективада қосылған құн салығы бойынша кірістерге де әсер ету қаупі бар. Өнімдер еркін қозғалады және көптеген онлайн қызметтер цифрлық өнімді пайдалану құқығына ие болады. Жаһанданған әлемде салық төлеуден жалтару қаупі ұзақ мерзімді перспективада айқын. Егер болашақта адамдар үшін жаппай жұмыс орындары жоғалып кетсе, онда салық салу тұрғысынан бұл екі есе теріс әсер етуі мүмкін. Біріншіден, салықтар мен әлеуметтік қамсыздандырудан түсетін айтарлықтай кірістер жоғалады. Содан кейін жұмыссыздар санының өсуіне қолдау көрсету үшін қосымша мемлекеттік кірістерге қажеттілік артады [9]. Сондықтан жауап беруді талап ететін негізгі сұрақтардың бірі: жеңімпаздардан түскен табыстың бір бөлігін жеңілгендерге қалай қайта бөлуге болады?

Мемлекеттік сектордың қосқан үлесі мен қолдауы біз тап болып отырған кешенді трансформация процесінің аса маңызды факторы екені сөзсіз. Еуропалық Одақ елдері, АҚШ және Жапония өндірістік процестерді Индустрия 4.0 үйлестіру үшін елеулі ынталандырулар енгізуде. Қытай, Үндістан және Индонезия сияқты ірі дамушы нарықтар дамыған экономикаларды қуып жетіп, инновациялық орталықтарға айнала бастады.

Индустрия 4.0 барлық өндіріс процестерінде автоматтандыру болатын модельге негізделген. Оның өндіріс процесіне әсері туралы көптеген әртүрлі идеялар бар. Мысалы, ол тудыратын трансформациялар барлық аспектілерде талқыланды, ал кейбір ұсыныстар 2016 жылы Дүниежүзілік экономикалық форумда 800 кәсіпкермен жеке кездесулерде ұсынылды. Алайда, бұл ұсыныс 2017 жылдың басында Microsoft негізін қалаушы Билл Гейтстен үлкен жауап алды. Ол автоматтандыруға байланысты жұмысынан айырылатын жұмысшылардың шығындарын өтеу үшін робот салығын енгізуді ұсынды.

Роботтарға салық салу және автоматтандыруға әкелетін процестер арқылы қол жеткізуге болатын негізгі мақсат – жұмысынан айырылған қызметкерлерді жаңа қызмет салаларына бейімдеу үшін қажет оқу шығындарын қаржыландыру. Салық сонымен қатар үкіметтер жалақыдан жинайтын салық түсімдерінің төмендеуін өтей алады. Гейтс үшін робот салығын шешетін тағы бір мәселе – робот инвестициясының қарқынын бәсеңдету және осылайша қоғамға технологияның жұмыс орындарына басып кіруіне қатысты алаңдаушылықты жеңуге көмектесу. Автоматтандыруға салық салу салыстырмалы баға құрылымын көп уақытты қажет ететін өндірістің пайдасына өзгертетіндіктен, автоматтандыруға бағытталған өндіріс қымбатқа түседі.

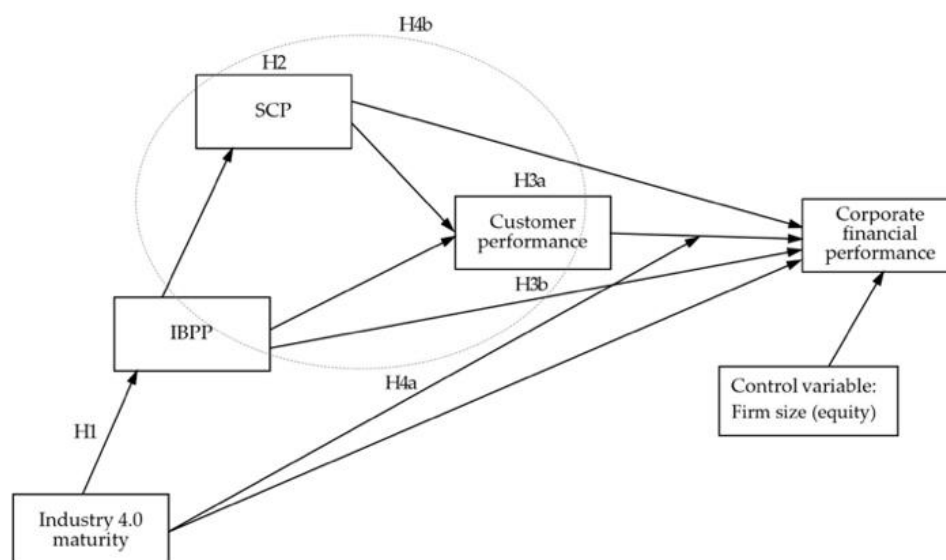
Таяу болашақта мемлекеттер рұқсаты жоқ бағдарламалық қамтамасыз етудің көмегімен электрондық бақылау жүргізу мүмкіндігіне ие болады. Сонымен қатар, әрбір компьютер мен ұялы телефон үшін тіркелген «IP» анықталады, осылайша салық төлеушілерді анықтау және электрондық коммерция тиімдірек салық салынуы мүмкін. Мүмкін, үкімет салықтық шығындар мен жалтаруды өнімді таңбалау жүйесі арқылы өндіріс жолағында тіркеу, сондай-ақ кейінгі процестерді бақылау арқылы азайта алады.

Көптеген зерттеулер 4.0 Индустриясының заманауи технологияларын алға тартады. Дегенмен, 4.0 Индустриясының компаниялардың қаржылық көрсеткіштеріне қалай әсер ететіні туралы салыстырмалы түрде аз мәлімет бар. Құрылымдық теңдеулерге негізделген сауалнаманы, іріктеуді және модельдеуді қолдана отырып, бұл зерттеу 4.0 Индустриясының жетілуінің қаржылық көрсеткіштерге орташа әсерін бағалайды. Нәтижелер 4.0 Индустриясының жетілуі ішкі бизнес-процестердің тиімділігіне (IBPP) айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді, бұл жеткізілім тізбегінің тиімділігінің делдалдық әсері (SCP) арқылы тұтынушылардың тиімділігіне әсер етеді, ал IBPP және SCP клиенттердің жұмыс тиімділігінің делдалдық әсері арқылы қаржылық көрсеткіштерге толық әсер етеді.

Нәтижелер сонымен қатар 4.0 Индустриясының жетілуі тұтынушылардың өнімділігі мен қаржылық көрсеткіштер арасындағы оң байланысты жеңілдететінін көрсетеді. Оны енгізу контекстінде клиенттер мен IBPP жұмысының көрсеткіштері қаржылық көрсеткіштерге тікелей және жиынтық әсер етеді. Нәтижелер 4.0 Индустриясы негізінен IBPP, SCP және тұтынушылардың өнімділігі арқылы компаниялардың әлеуетті кірісін арттыратынын көрсетеді. Бұл зерттеу 4.0 Индустриясын енгізудің қаржылық салдарын тереңірек түсінуді ұсынады және оның жетілуі қаржылық көрсеткіштерге әсер ететін факторлар туралы түсінік береді.

4.0 Индустриясының жетілуі компаниялардың қаржылық көрсеткіштеріне қалай әсер ететінін зерттеу үшін бұл зерттеу 2-суретте көрсетілген орташа делдалдық үлгісін ұсынады. Модельде пәнаралық әдебиеттерге кең шолу және бірнеше ғалымдар мен тәжірибелі практиктермен кеңесу бар. Бұл 4.0 индустриясы IBPP, SCP және клиенттердің тиімділігі арқылы қаржылық пайдаға әсер етеді деген түсінікке негізделген. 4.0 индустриясы сонымен қатар клиенттермен жұмыс тиімділігінің қаржылық пайдаға оң әсерін күшейтеді.

Атап айтқанда, IBPP, SCP және тұтынушылық қасиеттердің мультимедиялық әсерін ескере отырып, модель 4.0 Индустриясының жетілуінің корпоративтік қаржылық көрсеткіштерге жанама әсерін көрсетеді. Сонымен қатар, ол 4.0 Индустриясының жетілуінің клиенттермен жұмыс тиімділігі мен компанияның қаржылық көрсеткіштері арасындағы байланысқа модераторлық әсерін көрсетеді. Әрі қарай, осы зерттеуде 1, 2, 3a, 3b, 4a және 4b гипотезаларын тексеру үшін Amos бағдарламалық жасақтамасының көмегімен орташа Медиация моделі құрылды.

Сурет 2 – Орташа медиацияның гипотетикалық моделі

Ескерту: [9] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған

Бұл зерттеудің өлшеу моделі концентрлі болып табылады, онда модель конструкциялары бір-бірімен корреляцияланады. Модель конструкцияларына 4.0 Индустриясының жетілуі, қаржылық көрсеткіштер, тұтынушылардың өнімділігі, IBPP және SCP кіреді. Өлшеу моделінің конвергентті жарамдылығын зерттеу үшін бұл зерттеу стандартталған факторлық жүктемелерді пайдаланады. Факторлық жүктемелердің маңыздылығы нөлдік мәнді болдырмайтын жүктеу әдісімен түзетуге сәйкес 95%-бен расталады, бұл конвергентті жарамдылықтың болуын көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1 – Конвергентті және дискриминантты жарамдылықтың нәтижелері

Конструкция	Орташа	Мин.	Макс.	SD	CR	AVE	ASV
Жетілу Индустрии 4.0	2.58	1	4	0.66	0.91	0.64	0.02
Қаржылық көрсеткіштер	4.98	3	7	0.94	0.86	0.74	0.21
Клиенттермен жұмыс	5.23	4	7	0.74	0.83	0.60	0.33
IBPP	5.21	4	7	0.77	0.80	0.64	0.40
SCP	5.29	4	7	0.74	0.89	0.68	0.38

Ескерту: [9] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған. SD = стандартты ауытқу; CR = композиттік сенімділік; AVE = орташа алынған дисперсия; ASV = орташа жалпы квадраттық дисперсия

Нәтижелер 4.0 Индустриясының жетілуі IBPP-ге айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді, ал SCP IBPP мен тұтынушы өнімділігі арасындағы байланысты ішінара делдал етеді. Нәтижелер сонымен қатар тұтынушылардың өнімділігі SCP мен қаржылық көрсеткіштер арасындағы, сондай-ақ IBPP мен қаржылық көрсеткіштер арасындағы байланысты толығымен делдал ететінін көрсетеді.

Қорытынды

Президент сұхбатында үкімет жаңа тәсілдерді қолданған жағдайда экономика көлемінің екі еселенуі бойынша қолайлы болжамдар шындыққа айналатынын ерекше атап өтті. Бұл екі негізгі бағыт: ірі өнеркәсіптік жобаларды және жүйелі реформаларды іске асыру. Бірінші бағыт бойынша шетелдік инвестицияларды тарту мәселесі маңызды.

Екінші бағыт пен жүйелі реформаларға келетін болсақ, Мемлекет басшысының пікірінше, реформалар бүкіл экономика үшін жаңа «ойын ережелерін» бекітеді. Бұл жерде мемлекет пен бизнестің өзара қарым-қатынасын қайта бастауға арналған жаңа Салық кодексіні әзірлеу туралы айта кеткен жөн. Бүгінгі таңда бұл ең күрделі заң жобасы, мақалада талқыланған мәселе осыған байланысты өте маңызды. Президенттің тезистеріндегі маңызды сәт: инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасау мен бюджеттің кіріс бөлігінің қажетті деңгейін ұстап тұру арасындағы тепе-теңдік қажет. Яғни, бюджеттің кіріс бөлігін арттыру және Ұлттық қорды сақтау мақсатын көздей отырып, бәсекеге қабілеттілігі шайқалуы мүмкін отандық кәсіпкерлер туралы ұмытпау керек. Қазақстан машина жасаушылар одағы жаңа Салық кодексі шеңберінде отандық машина жасау кәсіпорындары үшін салықтық преференциялар мәселелеріне бастамашылық жасады. Бұл өндіріс құралдарына есепке жатқызу әдісімен ҚҚС төлеу тетігін ұзарту және металл өнімдерін импорттау кезінде ҚҚС төлеуді кейінге қалдыру. Отандық кәсіпорындар мен инвесторлар арасындағы жағдайды теңестіру туралы ойлану керек. Қалай болғанда да, өңдеу өнеркәсібіндегі салықтық жеңілдіктер қосымша құн тізбегін және қосымша жұмыс орындарын құруға ықпал етеді.

Бұдан басқа, Президенттің тапсырмасы бойынша өңдеуші өнеркәсіптің жаңа өндірістері 3 жылға дейінгі мерзімге салықтан босатылатын болады. «Өнеркәсіптік саясат туралы» ҚР Заңын іске асыру мақсатында елішілік құндылықты дамыту бағдарламаларын бекіту, офтейк-келісімшарттар жасасу, өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарын отандық бастапқы материалдармен қамтамасыз ету бойынша қолданыстағы заңдарға өзгерістер дайындау бойынша жұмыс жүргізілуде.

Бүгінгі таңда жаһандық экономикада технологиялық жарыс қарқын алуда. Мұның бәрі адамзат бұрын-соңды болмаған қиындықтар мен түбегейлі өзгерістердің кезекті дәуіріне аяқ басқанын көрсетеді. Осындай маңызды кезеңде Қазақстанда қуатты экономикалық серпіліс үшін барлық мүмкіндіктер бар. Өңдеу секторын трансформациялау, өнеркәсіптік революция деп аталатын міндет оңай емес, бірақ біздің мемлекетіміз үшін қажет. Қазақстанды индустрияландырудың бұл кезеңі өнеркәсіптік саясаттың даму үрдістерін түбегейлі өзгертеді. Отандық бәсекеге қабілетті өнім шығару көлемін ұлғайту, жаңа өнеркәсіптік кәсіпорындар салу, жұмыс істеп тұрғандарын жаңғырту жөніндегі шараларды іске асыруға ортақ күш-жігермен ұмтылу қажет, ал өндірістің капиталды қажетсінуі мен жоғары технологиялылығы дұрыс стратегиялық жоспарлауды және ең бастысы қойылған міндеттерді тиімді іске асыруды талап етеді. Мемлекеттің, бизнес-қоғамдастықтың, азаматтық қоғамның күш-жігерін біріктіру қажет. Тек ортақ күш жігермен ғана экономикасы мықты ел құруға болады.

Мұндағы басты мәселе – Индустрия 4.0 өзімен бірге алып жүретін түрлендірулерге жетекшілік ету үшін салық түсімдерін ұлғайту. Бұл революцияның табиғи салдары автоматтандыруға негізделген өндірістің еңбекті көп қажет ететін өндірістен ауысуын жеделдету болып табылады, бұл жалақыдан түсетін тікелей салықты азайтуды білдіреді. Бұл мәселенің ықтимал шешімі-салық түсімдерін құру және автоматтандыру нәтижесінде өте жұмыссыздықтан туындаған әлеуметтік мәселелерді шешу үшін робот салығын алу. Алынған кірістер роботтандырудан туындаған табыс теңсіздігін жоюға да бағытталуы мүмкін. Бірақ ең бастысы – бұл салықты робототехника мен жасанды интеллект саласындағы соңғы жетістіктерден туындайтын жаңа перспективалы салаға кедергі келтірмейтіндей етіп жасау.

Жақсы жаңалықтардың бірі – цифрлық технологиялар аймақтарға салық түсімдерін көбейтуге мүмкіндік береді, өйткені интернет-транзакциялар бүгінде цифрлық із қалдырады. Жақын арада мемлекеттер рұқсатты қажет етпейтін бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы электронды бақылау жүргізу мүмкіндігіне ие болатын сияқты. Сонымен қатар, үкіметтер тауарларды таңбалау жүйесі арқылы өнімді өндірістік жолаққа

тіркеу, сондай-ақ кейінгі процестерді бақылау арқылы салықтық шығындар мен салық төлеуден жалтаруды азайта алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Egemen Qazaqstan» газетіне сұхбаты. Қасым-Жомарт Тоқаев: Біз озық ойлы ұлт ретінде тек қана алға қарауымыз керек!. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/kz/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-kasym-zhomart-tokaev-biz-ozyk-oyly-ult-retinde-tek-kana-alga-karauymyz-kerek-302428> (қаралу уақыты: 08.01.2024)
- 2 Jeschke S., Brecher Ch., Song H., Rawat D.B. (2017) Industrial Internet of Things. Cybermanufacturing Systems. 90 p. DOI: 10.1007/978-3-319-42559-7.
- 3 Popkova E.G., Bruno S.S. (2018) Will Industry 4.0 and other innovations impact russia's development? In exploring the future of Russia's economy and markets. emerald publishing limited. P. 51–68. DOI: 10.1108/978-1-78769-397-520181004.
- 4 Lin Zh. Chinese Manufacturing Sector Rides Fourth Industrial Revolution Wave // China Today. Available at: — URL: http://www.chinatoday.com.cn/english/economy/2017-05/05/content_740124.htm (accessed: 08.01.2024).
- 5 Dunlop T. What is a robot exactly – and how do we make it pay tax? // The Guardian. Available at: — URL: <https://www.theguardian.com/sustainable-business/2017/mar/13/what-is-a-robot-exactly-and-how-do-we-make-it-pay-tax> (accessed: 08.01.2024).
- 6 Borg A. How will the Fourth Industrial Revolution affect economic policy? // World Economic Forum. Available at: — URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/how-will-the-fourth-industrial-revolution-affect-economic-policy/> (accessed: 08.01.2024).
- 7 Meola A. What is the Internet of Things (IoT)? // Businessinsider. Available at: — URL: <http://www.businessinsider.com/what-is-the-internet-of-things-definition-2016-8> (accessed: 08.01.2024).
- 8 Schwab K. (2017) The Global Competitiveness Report 2017–2018: Insight Report // World Economic Forum. Available at: — URL: <https://www3.weforum.org/docs/GCR20172018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf> (accessed: 08.01.2024).
- 9 Oberson X. (2017) Taxing Robots? From the Emergence of an Electronic Ability to Pay on Robots or the Use of Robots. World Tax Journal. Vol. 9(2). P. 247-261.

TRANSFORMATION OF THE FISCAL SYSTEM IN THE FRAMEWORK OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION

Abstract

The current stage of global industrial development focuses on such an advantage as innovation and the country's ability to concentrate such potential, which gives this country a predominance in the global arena. The vector of today's development is aimed at the formation of a qualitatively new production using technologies such as artificial intelligence and big data. Modern understanding of the industry has expanded to include not only manufacturing, but also high-tech information and communication services. Digital technologies contribute to the creation of unique products. The fact is that economic leadership in the future will belong to those countries that will be able to quickly and successfully implement the fourth industrial revolution (Industry 4.0). For Kazakhstan, this is a priority in the work of government agencies and the transformation of the fiscal system.

The purpose of this study is to identify the features of the fiscal system as a tool for stimulating information technology changes in industry. During the work, the hypothesis considered and tested that the maturity of Industry 4.0 affects financial performance through IBPP, SCP and customer service efficiency, enhancing the positive impact of customer efficiency on financial results.

Key words: fourth Industrial revolution, Industry 4.0, tax system, taxation, finance, budget.

ТРАНСФОРМАЦИЯ НАЛОГОВО-БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ В РАМКАХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация

Текущий этап мирового индустриального развития во главу угла ставит такое преимущество как инновации, возможность страны сосредоточивать такой потенциал, что дает этой стране преобладание на глобальной арене. Вектор сегодняшнего развития направлен на формирование качественно нового

производства с помощью таких технологии, как искусственный интеллект и большие данные (big data). Современное понимание индустрии расширилось и включает не только производство, но и высокотехнологичные информационно-коммуникационные услуги. Цифровые технологии способствуют созданию уникальных продуктов. Фактом является то, что экономическое лидерство в будущем будет за теми странами, которые смогут быстро и успешно внедрить четвертую промышленную революцию (Индустрия 4.0). Для Казахстана это является приоритетом в работе государственных органов и преобразовании налогово-бюджетной системы.

Цель исследования: выявить особенности налогово-бюджетной системы как инструмента для стимулирования информационно-технологических изменений в промышленности. В ходе работы рассматривается и проверяется гипотеза о том, что зрелость Индустрии 4.0 влияет на финансовые показатели через IBPP, SCP и эффективность работы с клиентами, усиливая положительное влияние клиентской эффективности на финансовые результаты.

Ключевые слова: четвертая промышленная революция, Индустрия 4.0, налоговая система, налогообложение, финансы, бюджет.

REFERENCES

- 1 Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Egemen Qazaqstan» gazetine sūhbaty. Qasym-Jomart Toqaev: Biz ozyq oily ūlt retinde tek qana alǵa qarauymyz kerek! [As a progressive nation, we must look only forward!]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-kasym-zhomart-toqaev-biz-ozyk-oily-ult-retinde-tek-kana-alga-karauymyz-kerek-302428> [in Kazakh] (accessed: 08.01.2024)
- 2 Jeschke S., Brecher Ch., Song H., Rawat D.B. (2017) Industrial Internet of Things. Cybermanufacturing Systems. 90 p. DOI: 10.1007/978-3-319-42559-7. [in English]
- 3 Popkova E.G., Bruno S.S. (2018) Will Industry 4.0 and other innovations impact russia's development? In exploring the future of Russia's economy and markets. emerald publishing limited. P. 51–68. DOI: 10.1108/978-1-78769-397-520181004. [in English]
- 4 Lin Zh. Chinese Manufacturing Sector Rides Fourth Industrial Revolution Wave // China Today. Available at: — URL: http://www.chinatoday.com.cn/english/economy/2017-05/05/content_740124.htm (accessed: 08.01.2024). [in English]
- 5 Dunlop T. What is a robot exactly – and how do we make it pay tax? // The Guardian. Available at: — URL: <https://www.theguardian.com/sustainable-business/2017/mar/13/what-is-a-robot-exactly-and-how-do-we-make-it-pay-tax> (accessed: 08.01.2024). [in English]
- 6 Borg A. How will the Fourth Industrial Revolution affect economic policy? // World Economic Forum. Available at: — URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/how-will-the-fourth-industrial-revolution-affect-economic-policy/> (accessed: 08.01.2024). [in English]
- 7 Meola A. What is the Internet of Things (IoT)? // Businessinsider. Available at: — URL: <http://www.businessinsider.com/what-is-the-internet-of-things-definition-2016-8> (accessed: 08.01.2024). [in English]
- 8 Schwab K. (2017) The Global Competitiveness Report 2017–2018: Insight Report // World Economic Forum. Available at: — URL: <https://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf> (accessed: 08.01.2024). [in English]
- 9 Oberson X. (2017) Taxing Robots? From the Emergence of an Electronic Ability to Pay on Robots or the Use of Robots. World Tax Journal. Vol. 9(2). P. 247-261. [in English]

Information about authors:

Zamzagul Tursynkulova – **corresponding author**, Doctoral student, Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: tursynkulova_zm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5927-4669>

Gulbana Maulenkulova – candidate of economic sciences, associate professor, Department of “Finance”, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: maylenkylova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9836-4889>

Gulshat Zhadigerova – candidate of economic sciences, senior lecturer, Department of “Economics and Management”, Central Asian Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulshat_zhadigerova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8529-8659>

Bagdaulet Naribek – lecturer, Department of “Management and marketing”, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1453-6014>

Информация об авторах:

Замзагуль Турсынкулова – **основной автор**, докторант, университет «Туран», г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: tursynkulova_zm@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Гульбана Мауленкулова – кандидат экономических наук, доцент, кафедра «Финансы», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: maylenkylova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9836-4889>

Гулшат Жадигерова – кандидат экономических наук, старший преподаватель, кафедра «Экономика и управление», Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: gulshat_zhadigerova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8529-8659>

Багдаулет Нарибек – преподаватель, кафедра «Менеджмент и маркетинг», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1453-6014>

Авторлар туралы ақпарат:

Замзагуль Турсынкулова – **негізгі автор**, Докторант, «Туран» университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tursynkulova_zm@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Гульбана Мауленкулова – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қаржы» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: maylenkylova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9836-4889>

Гулшат Жадигерова – экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Экономика және басқару» кафедрасы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulshat_zhadigerova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8529-8659>

Бағдаулет Нәрібек – оқытушы, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1453-6014>

A. Kidirmaganbetova^{1*} , O. Kogut¹ ¹Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan*e-mail: cg.anar.ik@gmail.com**DEVELOPMENT OF THE COMPANY'S INTERNAL CONTROL SYSTEM IN THE
DIGITAL ECONOMY****Abstract**

The problems of developing the internal control system of companies are becoming more acute in a rapidly improving digital economy. This article examines the issues and prospects of the business internal control system in the digital economy. A SWOT analysis was compiled through which the advantages and disadvantages of automation of the internal control system were discussed, noting possible benefits such as improved efficiency, reduced errors and risks, and accelerated decision-making processes. At the same time, they point to other problems, such as ensuring information security, and data protection, and training employees to use new technologies.

The main purpose of the article is a comprehensive review of the relevance of the development and problems of internal control of the company in the digital economy on the world stage. The article discusses important topics such as the analysis of current trends in the digital economy at the global level and their impact on the requirements for internal control systems, such as compliance with international standards, local laws, and the conduct of state control. The article also discusses existing automation products, considering the positive aspects and problems of implementation, as well as popular programs according to the level of popularity of software implementation for internal control and financial reporting. In conclusion, the study emphasizes that in the digital economy, internal control systems must be constantly updated and developed, and companies, in turn, must actively use modern information technologies to increase efficiency and competitiveness.

Key words: internal control system, digitalization, IT, audit, financial statement, state control, software.

Introduction

The digital economy of today is evolving at a rapid pace. Internal control and other professional domains like accounting and auditing must be developed because of this lever. A company's ability to avoid fraud and produce financial statements that comply with legal requirements is largely dependent on its internal control system, which is a crucial component of how an economic entity does business. Both large and small enterprises have to abide by local and international laws as well as the demands of stakeholders, including the public, supply chains, shareholders, and employees. Pressure from both internal and external users forced the Internal Control Service to move to digital technologies to enhance its operations. The research's applicability is dictated by the company's internal control development stage now, which is focused on automating and digitalizing the financial statement formation process. This is supported, for instance, by the audit companies' conclusions that digitalization is a crucial part of the overall transformation strategy that encompasses the internal control system as well as the business.

The main purpose of the article is to study the impact of digitalization on the internal control system at the current stage of economic development in different countries of the world.

Innovations in the field of internal control are becoming increasingly important due to widespread globalization, the digitalization of information flows, the massive transition of business to online mode, and the need to create new competitive advantages. Digitalization creates new opportunities for the organization of internal control but also imposes new requirements on it [1].

The research hypothesis states that the use of the right technologies in combination with legal requirements and internal company procedures allows companies to develop rapidly in the digital

economy, reducing control time and meeting new and changing customer needs. It also encourages innovation and growth in the future.

To achieve this goal, the following tasks are disclosed:

- conducting a SWOT analysis of the internal control and audit domain's adoption of digital systems;
- identification of legislative acts that guide firms at the present stage;
- the allocation of software that contributes to the modernization of the internal control and audit of the company.

The subject of the study is software products, as well as other factors influencing the development of automation of internal control of companies around the world.

The scientific novelty of this work examines theoretical questions about the advantages and disadvantages of the digitalization of internal control systems. In addition, the study examines practical recommendations for creating digital platforms using digital technologies.

Materials and methods of research

The primary benefits, requirements, challenges, and digital technologies associated with digitizing internal audit and control are covered in this article. To study the impact of digital technologies on the internal control system of financial statements, a statistical analysis of the data obtained was used to determine the level of value of digitalization in different countries of the world. Through a comparative analysis, universal software is recommended, which affects the effectiveness of the company's internal control and analysis of financial reporting indicators.

Using the method of literary data review, important aspects of the digitalization of the internal control system were presented, as well as an analysis of high-quality software products to assess their effectiveness and impact on the quality of financial statements.

The paper describes the legislative acts regulating the procedures for protecting information during the audit and internal control of the company. We also highlighted the main results of the statistical data of audit companies, emphasizing the relevance of detecting fraud and misstatement of financial statements.

The key tool was a SWOT analysis to identify the strengths, prospects, and weaknesses of the development of the internal control system in the digital economy. The results of the study are shown schematically in the form of graphs and tables.

Results and its discussion

According to ACCA experts, the driving forces behind the digital transformation of the auditing industry and internal control systems are global technologies, mass communications, media content, and cutting-edge professional programs. These factors are developing together with the need to attract new financing models and substantiate the results of controlling [2].

Additionally, Figure 1 presents an analysis of the current situation of the introduction of a digital internal control system based on the collected statistical data from reports of international companies [3], [4], [5], [6], proving the relevance of automation of the internal control system.

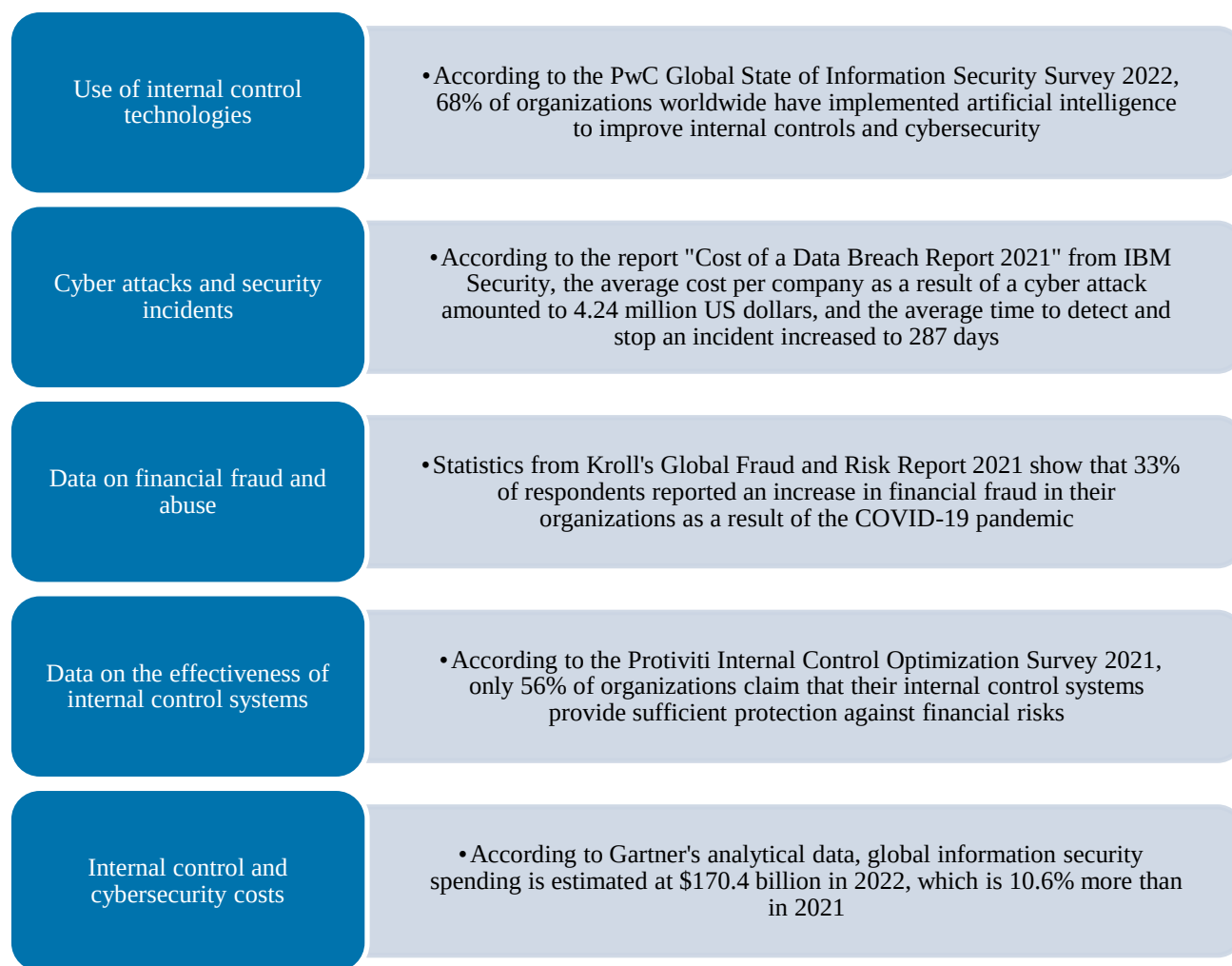

Figure 1 – Facts of minimizing fraud in companies in the digital economy

Note: compiled by the authors

These statistics provide an overview of the current state of internal control and cybersecurity. Based on the collected data, the number of frauds increased during the global pandemic. The reason was that not all countries are ready for full automation of internal control of companies. As we all know, the importance and significance of the organization of internal control in the company was demonstrated in the commercial sector during the Covid-19 pandemic [7]. During this period, many business processes changed dramatically, revealing the shortcomings and complexities of outdated business models, and calling into question the viability of established management and accounting schemes.

However, there is a growing trend of interest in expanding the possibility of introducing artificial intelligence in the work of company supervisors. Real entrepreneurs feel the need to introduce new digital solutions, modernize internal control systems, and improve the quality of reporting [8].

In summary, the following factors may be necessary before automating the company's internal control and audit system:

- the employees' willingness to work remotely or in a hybrid format;
- the ability to recognize bottlenecks, tasks that need more attention, and areas where automation can have the biggest impact on the organization;

- taking into account the requirements of regulators and financial reporting standards when developing and implementing an internal control and audit system;
- understanding the readiness for change at the present stage.

The creation of methodological support for internal control systems in the age of digital internal control systems period, in the context of vast information and communication networks and electronic document management, can be broken down into the following tasks, for example:

- 1) developing control procedures for processing massive amounts of data, including tools and methods for automatic processing of structured and unstructured information;
- 2) creating a risk map of the business processes of the company at the stage of entering information into automated information systems;
- 3) development of analytical techniques for digital economy and tool-based production information management;
- 4) automated information system management and evaluation of the degree of informatization and proficiency of staff members carrying out these responsibilities [9].

Due to the many benefits of digitizing the internal control system, commercial organizations require state aid in planning and executing the process. This support may take the form of information support, staff skill development, or other services.

Among the requirements that arise during the digitalization of the ICS are also new requirements for the professionalism of internal auditors. The role of specialists is changing and gaining new opportunities. Global volumes of information are effectively used by specialists; IT solutions are aimed at ensuring high-quality audits, understanding business specifics, and identifying risk factors [9].

The presented table lists the primary challenges associated with integrating digital technology in the areas of internal control and audit for businesses. In front of each problem, we offer solutions to each of them.

Table 1 – Problems and solutions of automation of internal control system

Problem	Solution
Lack of relevant norms and legal regulations for the implementation and organization of the ICS digitalization	Digitalization requires the adoption of legislative acts in every country
Lack of highly qualified specialists	Retraining of personnel, the opening of new scientific training centers, new materials, labor, and funds
High costs for the introduction of digital technologies	An alternative is cloud storage, which increases productivity, reduces costs, and provides ease of management and use
Threats to information security	Taking information security measures such as data encryption, multi-factor authentication, access control, and regular backups to ensure data integrity and confidentiality [10].
Note: compiled by the authors	

Based on the proposed solutions, it can be noted that the problems of automation of the internal control system can be solved through alternative solutions at the moment. It can be summarized that these shortcomings are related to the unpreparedness of society for changes in the transition to the digital economy.

To optimize the internal control of the company and solve the first problem, at the present stage many countries resort to such laws, which can be compiled in Table 2:

Table 2 – Global regulatory legal acts regulating automated programs of companies

№	Name of the law	Country of implementation	Interpretation
1	Sarbanes-Oxley Act (SOX)	USA	Adopted in response to corporate financial fraud in the early 2000s. The law requires public companies to establish internal control and reporting procedures
2	EU General Data Protection Regulation, GDPR	EC	Regulates the protection of personal data of EU citizens. Although GDPR is primarily concerned with data protection, many companies use its provisions to improve internal controls and ensure information security
3	Canadian Personal Information Protection and Electronic Documents Act, PIPEDA	Canada	This law defines the rules for the collection, use, and disclosure of personal information by companies in Canada
4	Basel II	EC	Proposes unified international standards for banking activities aimed at reducing risks
5	Cybersecurity Law	China	The act regulating the issues of cybersecurity in the country and software
6	The Law of the Republic of Kazakhstan "On Accounting and Financial Reporting" and the Law "On Personal Data and their Protection"	Kazakhstan	These laws are applicable only to the territory of the Republic of Kazakhstan. The first regulates the rules of accounting and reporting, the second is guided by the rules and procedures for protecting the data of users of products and employees of companies, which in turn preserve the confidentiality of doing business
Note: complied be the authors based on sources [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17]			

Based on this list, specific laws and regulations may vary depending on the country and the field of activity of companies. For most large international companies, the requirements of the SOX law are already relevant, and for banks, the requirements of Basel II.

In other words, other countries may adopt the Laws of other countries, which may apply to their orders and for the benefit of society. For example, as in the United States, Japan has faced a series of financial scandals that have undermined investor confidence in its markets. Japan has adopted its own J-SOX law, developed based on the American version [18]. The provisions of Basel II are already being applied in several countries, such as the EU, the USA, Japan, India, and others [15].

Blockchain, artificial intelligence (AI), and other information technologies (IT) are examples of automation processes. These technologies can help in monitoring business processes and reducing risks [19].

However, even though these laws formally pay attention only to IT, 80% of issues related to other departments are related to automation using IT. This is because IT supports most of the company's core business processes [20]. Many businesses prefer to connect to the blockchain. The introduction of blockchain technology allows us to link the blockchain with the company's internal control system. This ensures the reliability and transparency of the data used by the internal control system.

The use of blockchain allows data to be stored in a decentralized network, which reduces the likelihood that data will be falsified or lost. This makes the information used in the company's internal control system more reliable. Thus, blockchain and other IT can help improve the company's internal control system, ensuring reliability, transparency, and automation of control processes [21].

Based on all the above, in this study, we have collected tools and factors for the development of internal control in the digital economy through SWOT analysis in Table 3.

Table 3 – SWOT analysis of the development of internal control in the digital economy

Strengths	Weaknesses
Efficiency: Automation improves internal control and audit processes by increasing the speed of task completion and reducing the likelihood of errors. Standardization: The use of automated systems allows companies to standardize control and audit processes, which helps to comply with regulatory requirements and improve the quality of reporting. Analytics and reporting: Automated systems provide extensive opportunities for data analysis and report generation, which facilitates the process of making management decisions based on financial information.	Costs: Purchasing licensing, configuring, and training staff are major expensive outlays involved in the deployment and maintenance of automated systems. Technology dependence: The operation of the entire internal control and audit system may be at risk in the case of automated system malfunctions or information security flaws. Implementation complexity: Setting up and implementing certain automated systems can be challenging, requiring time and work from the business and its employees.
Opportunities	Threats
Technological innovation: The constant development of information technology provides new opportunities to improve internal control and audit systems, for example, the use of artificial intelligence and analytical tools. Productivity improvement: Automation improves the productivity of internal control and audit processes, freeing up employees' resources and time for other tasks. Global expansion: Scaling automation systems allow for improved synchronization and consistency of processes in different countries and departments. State control: Strengthening the conduct of state audit and control will allow companies to strengthen control and thereby minimize the likelihood of errors in financial statements.	Competition: The rapid development of the market for automation of internal control and audit leads to increased competition between suppliers of software products and solutions. Cybersecurity: The increasing number of cyber attacks and threats to data security pose a risk to automated systems, which can lead to information leaks or data integrity violations. Compliance: Strict regulatory requirements and standards in the field of financial reporting can create additional difficulties in the implementation of automated systems that require compliance with these standards.
Note: compiled by authors	

The presented analysis will allow companies to consider the development trend of the internal control and audit system in the transition to the digital economy from different angles. However, we would like to focus on the prevalence of a positive trend in the development of internal control of companies through the automation of processes, primarily for the company's employees themselves. The use of software products with access control systems, analytical tools, and automated processes helps companies identify and prevent potential cases of fraud in the preparation of financial statements. Many scientific studies confirm that such systems reduce the risk of financial crimes [22].

In the context of different countries of the world, we have compiled a list of software products that are used by companies to compile financial statements and conduct internal control (Table 4).

Table 4 – Software products by country of the world

Country	Software
USA	Microsoft Dynamics 365, Oracle ERP Cloud, Salesforce CRM
Germany	SAP S/4HANA, DATEV, Microsoft Dynamics NAV
Japan	Oracle E-Business Suite, Microsoft Dynamics AX
UK	Sage 50cloud, QuickBooks, Netsuite ERP
China	Kingdee ERP, UFIDA, Yonyou ERP
France	Cegid, EBP, Sage Business Cloud
India	Tally ERP 9, Zoho Books, Marg ERP
Russia	1C: Предприятие, SAP Business One, Microsoft Dynamics AX
Kazakhstan	1C: Предприятие, SAP Business One, Microsoft Dynamics AX

Note: compiled by the authors based on source [23]

It can be noted that many countries have switched to an ERP system with the ability to work in a remote database. The software list shows that each region integrates its local programs, as in China and India. The other mentioned countries have similar opinions on the programs, but they rather modernize them to meet local requirements, for example, Sage in the UK and France, and Oracle in the USA and Japan. The CIS countries were particularly distinguished in their similar solutions, as well as in the use of both local and international automated programs.

Additionally, according to a study by the company of the competing Microsoft Dynamics 365 program, the proportion of the use of automated systems on a global scale is as follows in Figure 2.

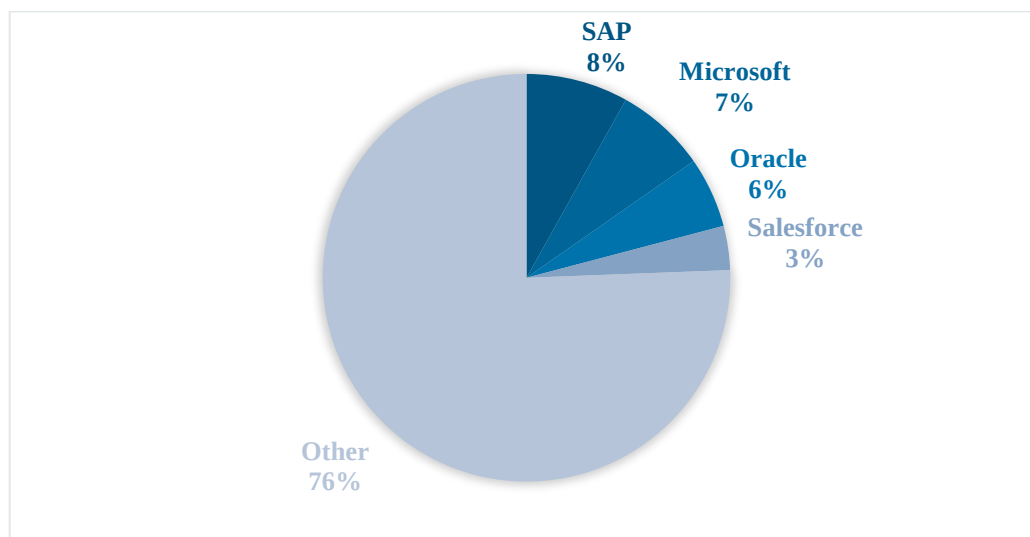

Figure 2 – The use of accounting software products to control the company on a global scale

Note: compiled by the authors based on source [24]

Based on the data from the table and figure, it can be noted that the leading positions in the software for maintaining the internal control system are global programs such as SAP S/4HANA, Oracle ERP Cloud, and Microsoft Dynamics 365.

Software products such as SAP S/4, Oracle ERP Cloud, Microsoft Dynamics 365, and others are often used by companies to automate and manage business processes, including internal control of financial statements. In more detail, it can be seen the impact of the program on the company's internal control system, the positive and negative sides of using the software, as well as the popularity of using the program in different countries of the world.

Table 5 – Advantages and disadvantages of the software and their impact on the internal control system

Program name	Positive side	Negative side	Communication with the internal control and audit of the company	Clients
SAP S/4HANA	A comprehensive solution covering a wide range of functionality in the field of finance and risk management	High cost of implementation and support. - The complexity of customization and	SAP provides automation of financial processes, standardization of operations, and improved control over financial transactions. It also	Volkswagen Group (Germany), Toyota Motor Corporation (Japan), Nestlé

		customization for the specific needs of the company	provides analytical tools to monitor financial data and support the audit process	(Switzerland), Tengizchevroil (Kazakhstan), Pfizer (USA) etc
Oracle ERP Cloud	Flexibility and scalability, allowing to adapt the system to the unique requirements of the company. - Integration with other Oracle cloud services	The complexity of compatibility and integration with existing company systems. - Possible data security issues when working in the cloud	Oracle ERP Cloud provides tools for automating financial processes, risk management, and financial performance monitoring. Integration with other Oracle cloud services facilitates access to data and ensures its integrity	Siemens AG (Germany), Sony Corporation (Japan), Gazpromneft (Russia), Air Astana (Kazakhstan) etc
Microsoft Dynamics 365	Integration with other Microsoft products such as Office 365, which provides a unified work environment for employees. - Flexible configuration options for the specific needs of the company	Limited functionality compared to some competitors. - The need to implement additional modules to fully cover all company processes	Microsoft Dynamics 365 allows companies to automate financial management processes by providing an integrated environment for managing financial transactions and monitoring key indicators. Integration with Office 365 makes it easier to share data and collaborate	Ford Motor Company (USA), Renin (Canada), Xiaomi (China), Aberdeen City Council (Scotland), TMF Group (Netherlands, Kazakhstan)
Note: compiled by the authors [24], [25], [26]				

Based on the revealed data in the table, many well-known large companies with branches around the world have switched to a digital system for conducting accounting control and financial reporting. The software enjoys great influence among clients in Europe, America, and Asia, but the third program is still less popular among the CIS countries. However, international companies are trying to implement automation in their other branches, including in the CIS countries, as in TMF Group.

That is, in general, these software products help companies improve the efficiency and reliability of internal control of financial statements, ensuring compliance with standards and regulations, and reducing the risks of errors and fraud. However, the main problem for many programs is the difficulty of adapting to the current conditions of the business entity, as well as the additional costs of introducing innovations. The optimal solution in terms of the impact on auditing and internal control is the SAP program since it covers all the main areas for monitoring the company and minimizes interaction with external software products, unlike Oracle and Microsoft. However, from a management point of view, this software exceeds the cost of other alternative solutions. So, we can conclude that so far there is no universal program that could be beneficial to either the company's manager or the accounting and audit department. In general, statistics show that the three mentioned programs can be adapted to all countries of the world.

From a scientific point of view, the mentioned software, such as SAP S/4HANA, Oracle ERP Cloud, and Microsoft Dynamics 365, can significantly improve the company's internal control system (ICS) as follows:

Standardization of processes: Accounting, reporting, and internal control are standard functions of these financial management software solutions. This allows enterprises to use uniform control methods in various departments and areas of their activities.

Automation of control processes: Software products allow to automation of numerous elements of internal control, such as compliance control, anomaly detection, and data integrity verification. This reduces the amount of manual work, which reduces the likelihood of errors.

Access and Authorization management: These programs make it easy to manage access to financial data and system functions. They allow companies to create a role-based access model that defines who can access certain data and functions according to the roles and responsibilities of employees.

Analytics and Monitoring: The programs offer tools for analyzing financial data and monitoring important performance indicators. This allows us to quickly detect problems and risks.

Standards and regulations compliance: When creating software products, regulatory requirements, and international financial reporting standards are taken into account. They offer the tools needed to adhere to legal requirements and financial reporting guidelines.

Thus, these software products play an important role in improving the company's internal control system, ensuring efficiency, reliability, and compliance with business standards, subject to compliance with local and international accounting and auditing standards.

Conclusion

The following opportunities for the integration of information technology into financial reporting, internal control, and audit processes can be identified by the study: lowering the costs associated with hiring more employees and other expenses; shortening workdays; streamlining staff tasks; enhancing information security; raising the standard of customer service; and elevating the significance and worth of internal control.

In other words, the use of IT technology contributes to a major reduction in the need for human resources and employee time. The cost of managing, processing, storing, and analyzing data is decreased by using cloud technologies. It also helps to improve audit and internal control, lower risk factors, particularly human risk, and preserve market competitiveness. A lot of businesses spend a lot of money developing traditional internal control systems. The digital internal control system, on the other hand, is a technological advancement that disregards human behavior.

This feature will enable users of financial statements to get forecast data and indicators with precise computations, as well as assess the efficacy of the business's operations at any time and from a distance. Thus, complete financial security is offered by the computerized internal control system.

Internal control of financial statements remains one of the main elements of risk management and ensuring the reliability of financial statements in modern companies. With the development of the digital economy and the increase in the volume of data, it is becoming increasingly important to ensure the effectiveness of this system. As shown in the study, software products play an important role in this process, providing companies with the means to automate, standardize, and improve internal control processes.

Research shows that companies using software products to manage internal control of financial statements have more reliable and effective control systems. Products such as SAP, Oracle ERP Cloud, and Microsoft Dynamics 365 provide comprehensive solutions for automating financial management processes, providing standardization, automation, and analytics.

Thus, it can be said that modernization offers advantages in the field of internal control for both internal and external users of accounting company data, even despite the current challenges that some countries encounter when integrating IT technologies into their internal control systems, such as regulations, employee training, and additional initial costs.

Software products are crucial in a modern financial reporting internal control system, as they provide companies with the tools and resources, they need to successfully manage financial risks and ensure the reliability of reporting. That is, the introduction of these software products allows companies to improve the quality of their financial statements, reduce the risks of fraud and errors, and improve the efficiency of their operations. In addition, their use helps companies comply with regulatory requirements and reporting standards, which is especially important in conditions of strict regulatory requirements.

Research in this area can contribute to even greater use of software products and better internal controls in the digital economy.

Financing Information

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (№ IRN BR21882352 "Development of a new paradigm and concept for the development of state audit, recommendations for improving the management quality assessment system and the effective use of national resources").

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Демиденко Т.И., Замошникова В.П. Цифровизация системы внутреннего контроля как фактор обеспечения финансовой безопасности организации. В сборнике: Экономическая безопасность страны, регионов, организаций различных видов деятельности. Материалы Третьего Всероссийского форума в Тюмени по экономической безопасности. Отв. редактор Д.Л. Скипин. — Тюмень. — 2022. — С. 252-257
- 2 The Future of Audit. Available at: — URL: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/audit/ea-future-of-audit.pdf (accessed: 18.12.2023)
- 3 PWC. (2022). Global State of Information Security Survey 2022. Pricewaterhouse Coopers. Available at: — URL: <https://www.pwc.com/gx/en/issues/cybersecurity/global-digital-trust-insights-2022.html> (accessed: 10.02.2024)
- 4 IBM Security. (2021). Cost of a Data Breach Report 2021. IBM. Available at: — URL: <https://www.ibm.com/security/data-breach> (accessed: 10.02.2024)
- 5 Kroll. (2021). Global Fraud and Risk Report 2021. Available at: — URL: <https://www.kroll.com> (accessed: 10.02.2024)
- 6 Protiviti & Gartner. (2021). Internal Controls Optimization Survey 2021. Available at: — URL: - URL: <https://www.protiviti.com> (accessed: 10.02.2024)
- 7 Kizil, Cevdet & Kizil, Funda & Dolaz, Burçin. (2021). The role of internal controls in the Covid-19 Era. The Institute for Internal Controls (IIC) e-Magazine 2021. Vol.2 Issue:2. pp.9-19. New Jersey, USA. DOI:10.13140/RG.2.2.20331.67365. Available at: — URL: <https://www.researchgate.net/publication/357256028> or https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3992431 (accessed: 15.02.2024)
- 8 Ozkiziltan, Didem & Hassel, Anke. (2021). Artificial Intelligence at Work: An Overview of Literature. (March 3, 2021). SSRN Electronic Journal. doi:10.2139/ssrn.3796746. Available at: — URL: <https://ssrn.com/abstract=3796746> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3796746> (accessed: 15.02.2024)
- 9 Батуева А.Б. Система внутреннего контроля. В журнале: Молодой ученый. — № 16 (202). — 2018. — С. 148–150.
- 10 Эффективная организация системы внутреннего контроля с учетом требований рынка (2023). [Электронный ресурс] — URL: <https://dynamicsun.ru/blog/organizaciya-sistemy-kontrolya.html> (дата обращения 15.02.2024)
- 11 Совершенствование системы внутреннего контроля в период внедрения цифровой экономики в России. В сборнике: Управление экономическими системами. — №1. — 2021. — С. 65-69.
- 12 Sarbanes-Oxley Act (SOX). Available at: — URL: https://www.law.cornell.edu/wex/sarbanes-oxley_act (accessed: 25.02.2024)
- 13 EU General Data Protection Regulation, GDPR. Available at: — URL: <https://gdpr-info.eu/> (accessed: 25.02.2024)
- 14 Canadian Personal Information Protection and Electronic Documents Act, PIPEDA. Available at: — URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/p-8.6/> (accessed: 25.02.2024)
- 15 Basel II. Available at: — URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:371E:0022:0030:EN:PDF> (accessed: 20.02.2024)
- 16 Cybersecurity Law. Available at: — URL: <https://digichina.stanford.edu/work/translation-cybersecurity-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-june-1-2017/> (accessed: 25.02.2024)
- 17 Закон Республики Казахстан "О бухгалтерском учете и финансовой отчетности" и Закон "О персональных данных и их защите" [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30092011 (дата обращения 25.02.2024)
- 18 A Comprehensive Introduction to J-SOX: The Japanese Version of Sarbanes-Oxley. Available at: — URL: <https://empoweredsystems.com/blog/a-comprehensive-introduction-to-j-sox-the-japanese-version-of-sarbanes-oxley/> (accessed: 25.02.2024)
- 19 Electronic source. Available at: - URL: <https://iso.ru/ru/press-center/journal/2172.phtml> (accessed: 03.02.2024)

- 20 Цифровизация внутреннего аудита и контроля. (2023). Блог, Экономическая безопасность [Электронный ресурс] — URL: <https://dynamicsun.ru/blog/cifrovizaciya-vnutrennego-audita.html> (дата обращения 18.01.2024)
- 21 Котелов А.К. Построение системы внутреннего контроля (СВК) в ИТ подразделении. [Электронный ресурс] — URL: <https://koptelov.info/publikatsii/sistemy-vnutrennego-kontrolya-svk/> (дата обращения 18.01.2024)
- 22 Nigmatullina G.R., Rysina, V.I., Shatunova E.V. Digitalization of the internal control system. International Research Journal. 2022. №2 (116). Available at: - URL: <https://research-journal.org/archive/2-116-2022-february/cifrovizaciya-sistemy-vnutrennego-kontrolya> (accessed: 14.03.2024). doi: 10.23670/IRJ.2022.117.3.056
- 23 Integración nativa con su sistema contable, ERP o sistema de producción. Available at: – URL: <https://www.getyooz.com/es/erp> (accessed: 14.03.2024)
- 24 Microsoft Dynamics 365 Customers List. Available at: – URL: <https://www.infoclutch.com/installed-base/enterprise-application/microsoft-dynamics-365/> (accessed: 05.03.2024)
- 25 SAP company. Available at: – URL: <https://www.sap.com/central-asia-caucasus/about/customer-stories.html#featured-stories> (accessed: 20.03.2024)
- 26 Oracle: Business Model and SWOT Analysis. Available at: – URL: <https://dzen.ru/a/Zip6Xu2jIG3-4k63/> (accessed: 05.03.2024)

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ КОМПАНИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Проблемы развития системы внутреннего контроля компаний становятся все более острыми в условиях быстро развивающейся цифровой экономики. Настоящая статья рассматривает проблемы и перспективы системы внутреннего контроля бизнеса в цифровой экономике. Был составлен SWOT анализ, посредством которого были обсуждены преимущества и недостатки автоматизации системы внутреннего контроля, отмечая возможные преимущества, такие как улучшение эффективности, снижение ошибок и рисков и ускорение процессов принятия решений. Одновременно они указывают на другие проблемы, такие как обеспечение информационной безопасности, защита данных и обучение сотрудников использованию новых технологий.

Целью статьи является всестороннее рассмотрение актуальности развития и проблем проведения внутреннего контроля компании в условиях цифровой экономики на мировой арене. В статье обсуждаются важные темы, такие как анализ современных тенденций в цифровой экономике на мировом уровне и их влияния на требования к системам внутреннего контроля, как соответствие международным стандартам, местным законам и проведение государственного контроля. Статья также обсуждает существующие продукты автоматизации, рассматривая положительные стороны и проблемы внедрения, а также среди них расставлены популярные программы по уровню популярности внедрения программного обеспечения для проведения внутреннего контроля и составления финансовой отчетности. В заключении исследование подчеркивает, что в цифровой экономике системы внутреннего контроля должны постоянно обновляться и развиваться, а компании в свою очередь, должны активно использовать современные информационные технологии для повышения эффективности и конкурентоспособности.

Ключевые слова: система внутреннего контроля, цифровизация, ИТ, аудит, финансовая отчетность, государственный контроль, программное обеспечение.

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА КОМПАНИЯНЫҢ ІШКІ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІН ДАМУ

Анатпа

Компаниялардың ішкі бақылау жүйесін дамыту проблемалары қарқынды дамып келе жатқан Цифрлық экономика жағдайында өткір бола түсуде. Бұл мақала цифрлық экономикадағы бизнесті ішкі бақылау жүйесінің мәселелері мен перспективаларын қарастырады. SWOT талдауы жасалды, ол арқылы ішкі бақылау жүйесін автоматтандырудың артықшылықтары мен кемшіліктері талқыланды, тиімділікті жақсарту, қателер мен тәуекелдерді азайту және шешім қабылдау процестерін жеделдету сияқты ықтимал артықшылықтарды атап өтті. Сонымен қатар, олар ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, деректерді қорғау және қызметкерлерді жаңа технологияларды қолдануға үйрету сияқты басқа мәселелерді көрсетеді.

Мақаланың мақсаты әлемдік аренада цифрлық экономика жағдайында компанияның ішкі бақылауын жүргізудің өзектілігі мен проблемаларын жан-жақты қарау болып табылады. Мақалада әлемдік деңгейдегі цифрлық экономикадағы заманауи тенденцияларды талдау және олардың халықаралық стандарттарға, жергілікті заңдарға сәйкестік және мемлекеттік бақылауды жүргізу сияқты ішкі бақылау жүйелеріне қойылатын талаптарға әсері сияқты маңызды тақырыптар талқыланады. Мақала сонымен қатар қолданыстағы автоматтандыру

өнімдерін талқылайды, енгізудің оң жақтары мен мәселелерін қарастырады, сонымен қатар олардың арасында ішкі бақылау мен қаржылық есептілікті жасауға арналған бағдарламалық жасақтаманы енгізудің танымалдылық деңгейі бойынша танымал бағдарламалар бар. Қорытындылай келе, зерттеу цифрлық экономикада ішкі бақылау жүйелері үнемі жаңарып, дамып отыруы керек, ал компаниялар өз кезегінде тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін заманауи ақпараттық технологияларды белсенді қолдануы керек.

Негізгі сөздер: ішкі бақылау жүйесі, цифрландыру, IT, аудит, Қаржылық Есептілік, Мемлекеттік бақылау, бағдарламалық қамтамасыз ету.

REFERENCES

- 1 Demidenko, T.I., Zamoshnikova V.P. (2022) Tsifrovizatsiya sistemy vnutrennego kontrolya kak faktor obespecheniya finansovoi bezopasnosti organizatsii [*Digitalization of the internal control system as a factor in ensuring the financial security of the organization*]. V sbornike: Ekonomicheskaya bezopasnost' strany, regionov, organizatsii razlichnykh vidov deyatel'nosti. Materialy Tret'ego Vserossiiskogo foruma v Tyumeni po ekonomicheskoi bezopasnosti. Otv. redaktor D.L. Skipin. Tyumen', 2022. P. 252-257 [in Russian]
- 2 The Future of Audit. Available at: — URL: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/audit/ea-future-of-audit.pdf [in English] (accessed: 18.12.2023)
- 3 PWC. (2022). Global State of Information Security Survey 2022. Pricewaterhouse Coopers. Available at: — URL: <https://www.pwc.com/gx/en/issues/cybersecurity/global-digital-trust-insights-2022.html> [in English] (accessed: 10.02.2024)
- 4 IBM Security. (2021). Cost of a Data Breach Report 2021. IBM. Available at: — URL: <https://www.ibm.com/security/data-breach> [in English] (accessed: 10.02.2024)
- 5 Kroll. (2021). Global Fraud and Risk Report 2021. Available at: — URL: <https://www.kroll.com> [in English] (accessed: 10.02.2024)
- 6 Protiviti & Gartner. (2021). Internal Controls Optimization Survey 2021. Available at: — URL: <https://www.protiviti.com> [in English] (accessed: 10.02.2024)
- 7 Kizil, Cevdet & Kizil, Funda & Dolaz, Burçin. (2021). The role of internal controls in the Covid-19 Era. The Institute for Internal Controls (IIC) e-Magazine 2021. Vol.2 Issue:2. pp.9-19. New Jersey, USA. DOI:10.13140/RG.2.2.20331.67365. Available at: — URL: <https://www.researchgate.net/publication/357256028> or https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3992431 [in English] (accessed: 15.02.2024)
- 8 Ozkiziltan, Didem & Hassel, Anke. (2021). Artificial Intelligence at Work: An Overview of Literature. (March 3, 2021). SSRN Electronic Journal. doi:10.2139/ssrn.3796746. Available at: — URL: <https://ssrn.com/abstract=3796746> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3796746> [in English] (accessed: 15.02.2024)
- 9 Batueva A.B. Sistema vnutrennego kontrolya. [*The internal control system*]. V zhurnale: Molodoj uchenyj. № 16 (202). 2018. P. 148–150. [In Russian]
- 10 Effektivnaya organizaciya sistemy vnutrennego kontrolya kompanii s uchetom trebovanij rynka [*Effective organization of the company's internal control system, taking into account market requirements*]. (2023). Available at: — URL: <https://dynamicsun.ru/blog/organizaciya-sistemy-kontrolya.html> [in Russian] (accessed: 15.02.2024)
- 11 Gerasimova E.A. Sovershenstvovanie sistemy vnutrennego kontrolya v period vnedreniya cifrovoj ehkonomiki v Rossii [*Improving the internal control system during the introduction of the digital economy in Russia*]. V sbornike: Upravlenie ehkonomicheskimi sistemami. №1. 2021. P. 65-69. [in Russian]
- 12 Sarbanes-Oxley Act (SOX). Available at: — URL: https://www.law.cornell.edu/wex/sarbanes-oxley_act [in English] (accessed: 25.02.2024)
- 13 EU General Data Protection Regulation, GDPR. Available at: — URL: <https://gdpr-info.eu/> [in English] (accessed: 25.02.2024)
- 14 Canadian Personal Information Protection and Electronic Documents Act, PIPEDA. Available at: — URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/p-8.6/> [in English] (accessed: 25.02.2024)
- 15 Basel II. Available at: — URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:371E:0022:0030:EN:PDF> [in English] (accessed: 20.02.2024)
- 16 Cybersecurity Law. Available at: — URL: <https://digichina.stanford.edu/work/translation-cybersecurity-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-june-1-2017/> [in English] (accessed: 25.02.2024)
- 17 Zakon-respubliki-kazakhstan-o-bukhgalterskom-uchete-i-finansovoj-otchetnosti-i-zakon-o-personalnykh-dannykh-i-ikh-zashchite- [*The Law of the Republic of Kazakhstan "On Accounting and Financial Reporting" and the Law "On Personal Data and Their Protection"*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30092011 [in Russian] (accessed: 25.02.2024)

18 A Comprehensive Introduction to J-SOX: The Japanese Version of Sarbanes-Oxley. Available at: – URL: <https://empoweredsystems.com/blog/a-comprehensive-introduction-to-j-sox-the-japanese-version-of-sarbanes-oxley/> [in English] (accessed: 25.02.2024)

19 Electronic source. Available at: - URL: <https://iso.ru/ru/press-center/journal/2172.phtml> [in English] (accessed: 03.02.2024)

20 Cifrovizaciya vnutrennego audita i kontrolya [Digitalization of internal audit and control]. (2023). Ehkonomicheskaya bezopasnost', blog. Available at: – URL: <https://dynamicsun.ru/blog/cifrovizaciya-vnutrennego-audita.html> [in Russian] (accessed: 18.01.2024)

21 Kotelov A.K. Postroenie sistemy vnutrennego kontrolya (SVK) v it podrazdelenii [Building an internal control system (ICS) in different departments]. Available at: – URL: <https://koptelov.info/publikatsii/sistemy-vnutrennego-kontrolya-svk/> [In Russian] (accessed: 18.01.2024)

22 Nigmatullina G.R., Rysina, V.I., Shatunova E.V. Digitalization of the internal control system. International Research Journal. - 2022. - №2 (116). Available at: - URL: <https://research-journal.org/archive/2-116-2022-february/cifrovizaciya-sistemy-vnutrennego-kontrolya> - doi: 10.23670/IRJ.2022.117.3.056 [in English] (accessed: 14.03.2024)

23 Integración nativa con su sistema contable, ERP o sistema de producción. Available at: – URL: <https://www.getyooz.com/es/erp> [in English] (accessed: 14.03.2024)

24 Microsoft Dynamics 365 Customers List. Available at: – URL: <https://www.infoclutch.com/installed-base/enterprise-application/microsoft-dynamics-365/> [in English] (accessed: 05.03.2024)

25 SAP company. Available at: – URL: <https://www.sap.com/central-asia-caucasus/about/customer-stories.html#featured-stories> [in English] (accessed: 20.03.2024)

26 Oracle: Business Model and SWOT Analysis. Available at: – URL: <https://dzen.ru/a/Zip6Xu2jIG3-4k63/> [in English] (accessed: 05.03.2024)

Information about authors:

Anar Kidirmaganbetova – **corresponding author**, PhD student, Al-Farabi Kazakh National university, High School of Economics and Business, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: cg.anar.ik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7955-211X>

Oksana Kogut – PhD, acting associate professor of “Finance and Accounting” Department, Al-Farabi Kazakh National university, High School of Economics and Business, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: cogut.oksana@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4996-1254>

Информация об авторах:

Анар Кидирмаганбетова – **основной автор**, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Высшая школа экономики и бизнеса, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: cg.anar.ik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7955-211X>

Оксана Когут – PhD, и.о.доцента кафедры «Финансы и учет», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Высшая школа экономики и бизнеса, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: cogut.oksana@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4996-1254>

Авторлар туралы ақпарат:

Анар Кидирмаганбетова - **негізгі автор**, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Экономика және бизнес жоғары мектебі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: cg.anar.ik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7955-211X>

Оксана Когут – PhD, «Қаржы және есеп» кафедрасының доцентінің м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Экономика және бизнес жоғары мектебі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: cogut.oksana@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4996-1254>

Н.Н. Хасенова^{1*} , А.М. Казамбаева² ¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы*e-mail: kh.banu1386@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДА КРЕАТИВТІ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫНЫҢ БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Андатпа

Мақалада Қазақстандағы креативті экономиканы дамытудың бүгінгі мен болашағы туралы маңызды мәселе зерттеледі, оның ел имиджін қалыптастыру және оның қоғамдық өмірдің әртүрлі аспектілеріне әсері контекстіндегі маңыздылығы талданған. Осы саладағы бизнес субъектілерінің санын талдауға сүйене отырып, мақалада оны дамыту үшін стратегиялық шешімдердің де қажет екендігі айтылған. Сонымен қатар мақала креативті экономиканың даму бағытын зерттеп, оны жетілдіруге қатысты ұсыныстар топтамасын қамтиды, соның ішінде Қазақстандағы креативті экономиканы дамытудың өзекті аспектілерін көрсетеді. Зерттеу бизнес субъектілерінің санын талдауды, зияткерлік еңбектің рөлін, сондай-ақ креативті экономиканың ғылыми және инновациялық процестерге әсерін қамтиды. Мақалада халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығына назар аудара отырып, творчестволық еркіндікті ынталандыру, кәсіпкерлікті қолдау және қолайлы инновациялық орта құру сияқты ұсыныстар ұсынылады. Сондай-ақ мақала нақты шараларды ұсына отырып және алға қойылған мақсаттарға жету үшін маңызды қадамдарды қарастырған және Қазақстандағы креативті экономиканың даму перспективаларына кешенді көзқарас ұсынады. Қорытындылай келе, мақалада Қазақстандағы креативті индустрияларды дамытудың 2025 жылға дейінгі жоспарлары талқыланады және ЖІӨ-ге салымның ұлғаюы, жұмыспен қамтудың өсуі және осы саладағы кәсіпкерліктің дамуы сияқты негізгі көрсеткіштерге талдау жасалған.

Негізгі сөздер: креативті экономика, экономикалық өсу, мәдени салалар, инновация, инвестициялар.

Кіріспе

Қазіргі таңда әлемдік экономикада барған сайын инновациялар мен творчестволық өсуге бағытталған және бәсекеге қабілеттіліктің негізгі көзі болып табылатын креативті салаларды дамытуға белсенді ұмтылуда. Жоғары технологиялар мен шығармашылықтың тоғысында тұрған креативтік экономиканы дамытуға баса назар аудару – дамыған елдердің жалпы ішкі өнімінің өсіміне айтарлықтай үлес қосуда.

Креативтік экономика – ең алдымен ғылыми-зерттеулердегі, бизнес, өнер мәдениет салаларындағы жаңа, ерекше идеялар мен тың ойларды материализациялау үшін білім экономикасының жетістіктерін қолданады. Қазақстан сияқты қарқынды дамып келе жатқан экономикасы бар ел бұл жаһандық үрдістен тыс қалмайды [1]. Себебі қазіргі таңда жаһандық экономика инновация мен шығармашылық өсуге бағытталып, бәсекеге қабілеттіліктің басты көздерінің бірі ретінде креативті салаларды дамытуға ерекше назар аударуда. Креативті экономика әлемдегі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде жаңа идеялар мен шешімдер ұсынады, сонымен қатар инновациялар мен технологиялық жетістіктерді арттыру арқылы экономика мен қоғамды ілгерілетеді.

Қазақстан үшін креативті экономиканы дамытудың өзектілігі бірнеше аспектілерде көрінеді. Біріншіден, креативті салалар жаңа жұмыс орындарын құру, инновацияларды ынталандыру және инвестицияларды тарту арқылы экономикалық өсудің қозғаушы күші бола алады. Екіншіден, олар білімнің жақсаруына және адами капиталдың дамуына ықпал етеді, бұл экономиканың ұзақ мерзімді тұрақтылығы үшін маңызды [2]. Сонымен қоса жаңа индустрияларды құруға, дәстүрлі өнім түрлерін шығарудың өсуіне ықпал етуге, өнеркәсіптік процестерді жаңғыртуға, өндірісті қайта құрылымдауға жәрдемдесуге, мәдени

туризм үшін жаңа нарықтар мен "жұмсақ" инфрақұрылымдар құруға мүмкіндік береді. Бұл бағыт елде креативті экономика білім мен мәдениет салаларының өсуіне, экономикалық мүмкіндіктерді арттыруға ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылуда. Сондықтан да осы бағыттағы зерттеулерде креативті индустриялар еліміздің экономикалық дамуына оң ықпал етіп, жаңа жұмыс орындарын құру, мәдени және әлеуметтік байланыстарды нығайтуға мүмкіндіктер береді деп ойлаймыз.

Креативтік секторларды дамыту сонымен қатар әлемдік аренада елдің оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді, туристер мен инвесторларды тартады, сондай-ақ мәдени мұраны сақтауға және ілгерілетуге ықпал етеді. Осы аспектілерді ескере отырып, креативті экономиканы дамыту стратегиясы Қазақстанда тұрақты және әртүрлі экономикалық өсуге қол жеткізу жөніндегі ұлттық бағдарламаның ажырамас бөлігіне айналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Үш негізгі аспектіні қамтиды. Бірінші бағытта соңғы жылдары креативті индустриялар саласында болған заманауи жаһандық тәжірибелер мен өзгерістер қарастырылды және креативті индустриялар талданды. Екінші бағыт шеңберінде Қазақстан Республикасында креативті экономиканың дамуына әсер ететін институционалдық факторларға зерттеу жүргізілді. Бұл бағыттың әдістемесі теориялық және әдіснамалық шолуды, талдауды, факторлық талдауды және жіктеуді қамтиды. Үшінші бағыт Қазақстан Республикасында креативті индустриялардың дамуына тежеуші немесе ықпал ететін факторларды анықтауға бағытталған.

Сонымен қатар креативті индустрияларды бағалау саласындағы өзекті теориялық тәсілдер мен тұжырымдамаларға әдеби шолу жасалынды. Креативті индустриялардағы әлемдік тәжірибелер мен трендтер зерделеніп, соңғы жылдардағы негізгі өзгерістер анықталып, Қазақстандағы креативті индустриялардың ел экономикасының дамуына әсері талданды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Креативті экономика – бұл жаңа технологиялардың дамуын және қолданыстағы технологияларды жетілдіруді ынталандыратын инновацияның қозғаушы күші. Инновациялық идеялар көбінесе проблемалардың стандартты емес шешімдерін ұсына алатын креативті ойлаудан туындайды. Сонымен қатар креативті экономикада инновациялық индустриялар мен стартаптар жұмыс орындарын құруда, инвестицияларды тартуда және экономикалық өсуді ынталандыруда маңызды рөл атқарады [3].

Сондай-ақ креативті тәсілдер инновациялық шешімдерді ұсына отырып, әлеуметтік, экологиялық және экономикалық қиындықтар сияқты күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

«Креатив экономикасы» терминін алғаш рет Джон Хокинс өзінің мақаласында пайдаланды, ол бұл салаға жарнама, архитектура, сән әлемін, кино, музыка, радио, баспа қызметін және т.б. жатқызды және бұл қызмет түрлері шығармашылықты талап ететіндіктен, «творчестволық индустрия» деген атауға ие болды [4].

Қазіргі таңда креативті индустрия ел экономикасын басқаларға танытуда маңызды рөл атқарады және біздің өміріміздің әртүрлі аспектілеріне терең әсер етеді [5].

Креатив экономикасын зерттеудің және оны дамытудың келесі себептерін атап өтуге болады, олар:

- Интеллектуалды еңбек және интеллектуалды меншіктің құндылығының өсуіне негіз болады;
- Мәдениет саласында ғылымның, инновацияның, жаңа технологиялардың дамуына жол ашады;
- Интеллектуалды еңбектің негізінде жалпы экономиканың дамуына негіз болады, соның ішінде авторлық құқық, сауда маркасы, патент сияқты ұғымдар креатив индустриясын дамытады;

- Осы саладағы мамандар санының өсуіне және жаңа жұмыс орындарының ашылуына себепші болады;
- Креатив индустриясына инвестиция тарту арқылы осы саладан түсетін табысты өсіруге негіз болады [6].

Шетелдік тәжірибені ескере отырып, креативті экономиканы дамытуды келесі шараларды ұйымдастыру арқылы жүзеге асыруға болады:

- Жеке тұлғалардың толық еркіндігін қалыптастыру, яғни шығармашылық қызметте шектеулердің болмауы;
- Кәсіпкерлік қауымдастықты дамыту және оған қолдау көрсетуді дамыту;
- Инновациялық қызметтің дамуына қолайлы интитуционалдық ортаны қалыптастыру;
- Креативті экономиканың дамуына ұлттық саясат ретінде қарау. Себебі әрбір елдің бірегей тарихы бар, сондай-ақ алуан түрлі мәдени мұрасы бар, бұл тарихты басқа елдерге танытудың өзі елге табыс әкелуі мүмкін [7].

Қазіргі таңда креативті экономикасы жақсы дамыған елдердің қатарына Жапония, АҚШ, Оңтүстік Корея және Қытай елдерін жатқызуға болады.

Жапонияда креативті салаларды дамыту Үкіметтің Ұлттық экономикалық стратегиясы мен экономикалық саясатының маңызды бөлігі болып табылады [8]. Оңтүстік Кореяның тәжірибесінде креативті экономиканы дамыту 2013 жылы қабылданған даму тұжырымдамасының негізінде жүзеге асырылды және ол ұлттық идея дәрежесінде ұйымдастырылды [9]. АҚШ-да креативті экономиканың дамуын креативті индустрияны қаржыландыру шараларын ұйымдастырумен түсіндіреді, оған жататындар ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға шығындарды жүйелі жұмсап отыру [10].

Бүгінде Азия елдерінде де креативті сектордың дамуына Қытай Халық Республикасы (ҚХР) креативті индустриялар мен инновациялық стартаптарға белсенді инвестиция салып, сол арқылы халықаралық аренада өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруына елеулі үлес қосуда. 2015 жылы ҚХР-ң креативті экономикадан түскен жалпы табысы ол 196,4 миллиард долларды құрады [11].

Ресей елінде креативті индустриялардың түскен табыс ЖІӨ-нің 2,4% құрап отыр, бұл әлемдік орташа мәнге жақын, бірақ көшбасшы елдердің көрсеткішінен едәуір төмен. Ресейдегі мұндай жағдай бұл саланы реттейтін заңнаманың жоқтығынан туындап отыр, сол себепті «шығармашылық индустриялар» ұғымы ресми түрде бекітілмеген. Бұл жағдайлардың барлығы осы саланың дамуын едәуір қиындатты, инфрақұрылым құруды және талдау құралдарын қалыптастыруды баяулатты деп айтуға болады. 2021 жылдың қыркүйегінде Ресей Федерациясының Үкіметі шығармашылық индустрияларды дамыту туралы тұжырымдаманы қабылдады және ол 2030 жылға дейінгі мемлекеттік қолдауды жүзеге асыру тетіктерін белгілеп берді. Бұл туралы бұйрық шығарылып, онда саланың дамуын құқықтық тұрғыдан едәуір жеңілдетуге мүмкіндік беретін негізгі ережелер бекітілген [12].

Әлемдік экономикадағы қалыптасқан креативті экономикалық ахуалды ескере отырып, Қазақстан нарығына талдау жасайтын болсақ, бұл сала Қазақстан экономикасының басқа да салалары сияқты болашағы бар бағыттың бірі деп айтуға болады. 2021 жылы Креативті индустрияларды дамытудың 2021 - 2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды. Мұнда 3 индикаторды негізге алады, олар:

- креативтік индустриялардың ел экономикасына қосар үлесін 2025 жылға қарай 3%-ға дейін ұлғайту: 2021 жылы - 3,14%, 2025 жылы - 5,0%;
- креативтік индустрия салаларында жұмыспен қамту деңгейін 4 %-ға дейін ұлғайту: 2021 жылы - 3,6%, 2025 жылы - 4,0%;
- креативтік индустриялардағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілер санының 1,5 есеге өсуі: 2021 жылы - 53000, 2025 жылы – 80000 дана [13].

Енді осы индикаторлардың қазіргі экономикадағы көрсеткіштерін қарастырып көрейік. 1-кесте Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) динамикасы мен креативті экономиканың ел экономикасындағы рөлін көрсетеді. 2018-2023 жылдар аралығындағы деректерді талдай отырып, бірнеше маңызды үрдістерді байқауға болады.

2018 жылы ЖІӨ көлемі 61 819,5 млрд теңге болса, 2023 жылы ол 119 808,0 млрд теңгеге дейін өскен. Бұл кезең ішінде ЖІӨ-де тұрақты өсу байқалады, әсіресе 2021 жылдан бастап айтарлықтай жылдамдықпен арта бастаған. Бұл жалпы экономикалық белсенділіктің артқанын және экономикалық жағдайдың жақсарғанын көрсетеді.

Креативті экономикадан түскен табыс 2018 жылы 989,6 млрд теңгеден 2023 жылы 4250,1 млрд теңгеге дейін өскен, яғни 4 есе арту байқалады. Бұл Қазақстанда креативті секторға деген қызығушылықтың және оның әлеуетінің айтарлықтай өскенін білдіреді.

2018 жылы креативті экономиканың ЖІӨ-дегі үлесі 1,7% болса, 2023 жылы ол 3,5%-ке дейін артқан. Бұл көрсеткіш осы сектордың экономикалық дамудағы рөлінің күшейгенін білдіреді. Креативті экономика үлесінің өсуі Қазақстанның экономикасының әртараптандырылуын және дәстүрлі емес секторлардың үлесін арттыруға бағытталған саясаттың табысты орындалып жатқанын көрсетеді.

Креативті экономиканың үлесінің өсуі аз болсада ЖІӨ-нің өсіміне ықпал етеді. Сонымен қатар, креативті экономикадан түскен табыстың өсуі инновациялық және мәдени қызметтердің дамуына, жаңа жұмыс орындарының пайда болуына, және жастарды экономикалық процеске тартуға оң әсер етеді деп ойлаймыз.

Кесте 1 – ЖІӨ динамикасы және креативті экономиканың рөлі

Көрсеткіштер	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
ЖІӨ, млрд. теңге	61 819,5	69 532,6	70 649,0	83 951,5	103 765,0	119 808,0
Креативті экономикадан түскен табыс көлемі, млрд. теңге	989,6	1222,8	1375,3	2307,3	2965,0	4250,1
Креативті экономикадан түскен табыс көлемінің ішкі жалпы өнімге шаққандағы үлесі, %	1,7	1,8	2,0	2,8	2,9	3,5
Ескерту: [14] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған.						

2-кестеде 2018-2023 жылдар аралығындағы креативті индустрия салалары бойынша қызмет түрлерінен түскен табыстың динамикасы көрсетілген. Әртүрлі секторлардың табыстарының өзгерісіне қарап, креативті индустрияның Қазақстан экономикасындағы дамуын айтуға болады.

Кино өндірісі, телевизиялық бағдарламалар, фонограмма және музыкалық жазбалар саласында 2018 жылдан 2023 жылға дейін бұл салада табыс динамикасы тұрақты өскен, әсіресе 2022-2023 жылдары айтарлықтай жоғарылаған. Бұл көрсеткіш креативті контент өндірісінің қоғамда үлкен сұранысқа ие болғанын және оның экономикалық әлеуетін білдіреді. Бағдарлама және телевизия-радио хабарлама жасақтау бойынша қызмет саласында табыстың тұрақты өсімі байқалады, әсіресе 2023 жылы 127,7 млрд теңгеге жеткен. Радио және телевизия саласына сұраныстың тұрақтылығы мен технологиялық даму оның табысына оң әсер етуде.

Көрсеткіштер компьютерлік бағдарламалау саласының қарқынды өсіп жатқанын көрсетеді, 2018 жылғы 209,1 млрд теңгеден 2023 жылы 1 089,7 млрд теңгеге дейін өскен. Бұл саладағы үлкен өсім Қазақстанның ақпараттық технологиялар саласында жоғары бәсекеге қабілетті екенін көрсетеді. Ақпараттық қызметтер саласында да табыстың тұрақты өсуі байқалады. 2021 жылы 221,3 млрд теңге болған бұл сала 2023 жылы 471,5 млрд теңгеге

жетті. Ақпараттық қызметтерге сұраныстың артуы сандық трансформация мен деректерге негізделген экономикаға ауысуды көрсетеді.

Жарнама және нарықты зерттеу қызметтерінің табысы да тұрақты өсіп, 2023 жылы 913,2 млрд теңгені құрады. Бұл сала тұтынушылық нарықта белсенділік пен жаңа бизнестердің пайда болуымен байланысты. Өнер және ойын-сауық саласының табысы жыл сайын өсіп, 2023 жылы 124,5 млрд теңгеге жетті. Бұл мәдениетке және ойын-сауыққа сұраныстың артқанын көрсетеді. Мәдени қызмет көрсету мекемелері де тұрақты өсім көрсетіп келеді. 2023 жылы бұл саладағы табыс 109,1 млрд теңгеге жетті, бұл мәдениетті қолдауға деген қызығушылықтың артып жатқанын көрсетеді.

Құмар ойындары мен бәс тігуді ұйымдастыру қызметі саласындағы табыс 2018-2023 жылдар аралығында біршама құбылмалы болған. 2021 жылы табыстың күрт өсуі байқалғанымен, 2023 жылы біршама төмендеген. Мұндай өзгерістер нормативтік реттеу және сұраныс деңгейімен түсіндіріледі.

Спорт саласындағы табыс та тұрақты түрде өсіп келеді. 2018 жылы 176,4 млрд теңге болса, 2023 жылы 813,2 млрд теңгеге жетті. Бұл саланың танымалдылығының және инфрақұрылымдық дамуының белгісі.

Жалпы креативті индустрияның әртүрлі салаларындағы табыстың артуы Қазақстанда креативті сектордың маңызды экономикалық күшке айналғанын көрсетеді. Әсіресе, компьютерлік бағдарламалау, жарнамалық қызметтер және спорт саласы айтарлықтай үлес қосуда. Бұл трендтер креативті индустрияның Қазақстан экономикасын әртараптандыруға және оның инновациялық дамуын қолдауға маңызды үлес қосатынын көрсетеді.

Кесте 2 – Креативті индустрия бойынша қызмет түрлерінен түскен табыс динамикасы, млрд. Тенге

Көрсеткіштер	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Кино өндірісі, телевизиялық бағдарламалар, фонограмма және музыкалық жазбалар жасақтау	53,9	57,0	31,2	38,5	76,3	103,4
Бағдарлама және телевизия-радио хабарлама жасақтау бойынша қызмет	66,2	77,9	77,8	84,7	84,8	127,7
Компьютерлік бағдарламалау	209,1	277,7	356,5	515,1	671,4	1 089,7
Ақпараттық қызметтердің жұмысы	116,9	162,3	254,1	221,3	264,2	471,5
Жарнамалық қызмет және нарық құрылымын зерттеу	215,5	262,6	225,5	342,4	475,9	913,2
Өнер және ойын-сауық саласындағы қызмет	56,1	53,1	43,9	55,1	67,3	124,5
Кітапхана, мұрағат, мұражайлар және басқа да мәдени қызмет көрсету мекемелерінің қызметі	44,5	52,7	57,8	61,6	91,9	109,1
Құмар ойындары мен бәс тігуді ұйымдастыру қызметі	18,0	13,6	89,7	501,2	572,1	417,2
Спорт саласындағы қызмет	176,4	223,5	188,5	421,4	601,5	813,2
Компьютерлер, тұрмыстық бұйымдар және жеке тұтыну заттарын жөндеу	33,2	42,4	50,4	66,0	59,6	80,7
Барлығы	989,6	1222,8	1375,3	2307,3	2965,0	4250,1
Ескерту: [15] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған.						

3-кесте 2018-2023 жылдар аралығындағы өнер, ойын-сауық, демалыс, ақпарат және байланыс саласында халықты жұмыспен қамту динамикасын көрсетеді. Осы көрсеткіштерді талдау бірнеше негізгі үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді. Көрсеткіштерден байқалғандай, жалпы жұмыспен қамтылған халық саны 2018 жылғы 8 695

мың адамнан 2023 жылы 9 081,92 мың адамға дейін өскен. Бұл Қазақстандағы экономикалық жағдайдың тұрақтылығын және жұмыс орындарының артып жатқанын көрсетеді.

Өнер, ойын-сауық, демалыс, ақпарат және байланыс саласындағы жұмыспен қамту: 2018 жылы осы салаларда 311 мың адам жұмыс істесе, 2023 жылы бұл сан 327,2 мың адамға дейін өскен. Бұл сектордың қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтудың тұрақтылығын көрсетеді, әсіресе соңғы жылдары қайтадан өсу үрдісі байқалған.

2018 және 2023 жылдар аралығында өнер, ойын-сауық, демалыс, ақпарат және байланыс саласындағы жұмыспен қамтылған халықтың жалпы жұмыспен қамтылғандарға қатынасы тұрақты түрде 3,3%-3,6% аралығында қалыптасты. 2023 жылы бұл көрсеткіш 3,6%-ға жеткен, бұл саладағы жұмыспен қамту үлесінің алдыңғы жылдардағы көрсеткіштерге қарағанда біршама жақсарғанын білдіреді.

Өнер, ойын-сауық, демалыс, ақпарат және байланыс саласы халықты жұмыспен қамтудың тұрақты көзі болып табылады. Осы салаларда жұмыспен қамтудың тұрақтылығы және үлесінің біршама өсуі бұл сектордың экономикалық маңызын және болашақта дамуға әлеуеті бар екенін көрсетеді. Жұмыспен қамту көрсеткіштерінің өсуі және саладағы жұмыспен қамту үлесінің артуы осы сектордың әлеуметтік маңыздылығын да айқындайды.

Кесте 3 – Өнер, ойын-сауық, демалыс, ақпарат және байланыс саласындағы халықты жұмыспен қамту динамикасы

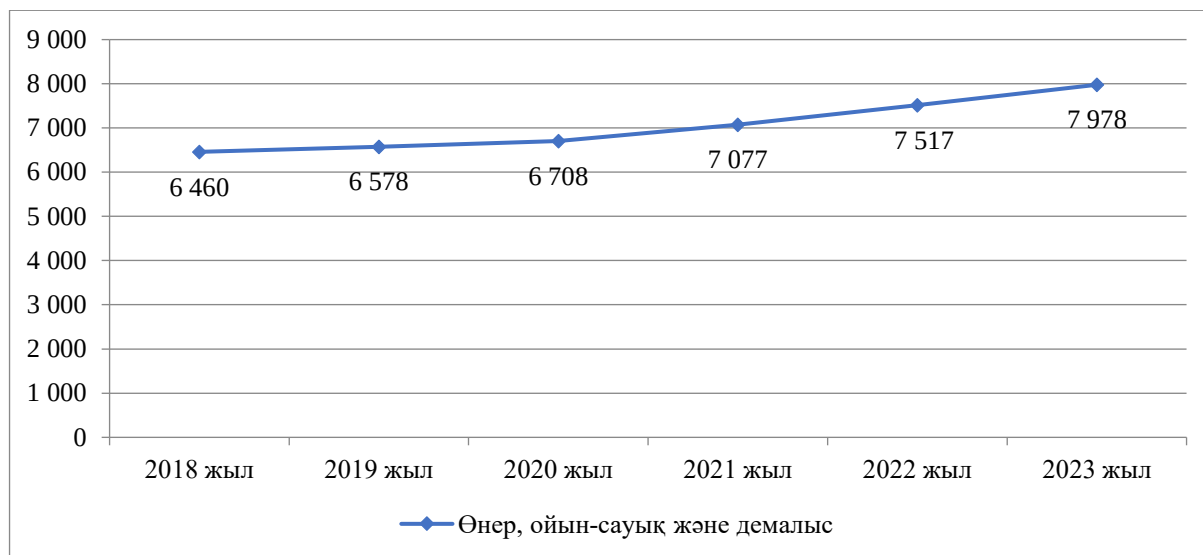
Көрсеткіштер	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Жұмыспен қамтылған халық саны, мың адам	8695	8781	8732	8807	8843	9081,92
Өнер, ойын-сауық, демалыс ақпарат пен байланс саласында қызмет етіп жүрген халықтың саны, мың адам	311	302	297	295	303	327,2
Өнер, ойын-сауық, демалыс ақпарат пен байланс саласында қызмет етіп жүрген халықтың барлық жұмыспен қамтылған адамдар санына қатынасы, %	3,6	3,4	3,4	3,3	3,4	3,6
Ескерту: [15] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған.						

Креативтік индустрияларды дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес 2023 жылы креативтік индустрия саласындағы жұмыспен қамтуды 3,8% - ға жеткізу жоспарланған, нақты көрсеткіш 0,2% - ға орындалмаған, яғни бұл көрсеткіш жақсы, қанағаттанарлық деп айтуға болады.

1-суреттен 2018 жылдан 2023 жылға дейінгі өнер, ойын-сауық және демалыс саласында тіркелген заңды тұлғалардың санының динамикасын көрсетеді. 2018 жылы 6 460 бірліктен басталып, 2023 жылы 7 978 бірлікке дейін өсу байқалады. Бұл көрсеткіш осы салада тіркелген заңды тұлғалардың санының тұрақты түрде өсіп жатқанын және Қазақстанда өнер, ойын-сауық және демалыс салаларына деген сұраныстың артып келе жатқанын білдіреді.

Әр жыл сайын шамамен тұрақты өсім байқалады, бұл салада жаңа кәсіпорындар мен ұйымдардың пайда болып жатқанын көрсетеді. Ең үлкен өсім 2022-2023 жылдар арасында байқалады, бұл саладағы инвестициялар мен бизнес белсенділігінің артуымен түсіндірілуі мүмкін.

Тіркелген заңды тұлғалардың көбеюі осы саладағы экономикалық әлеуеттің жоғары екенін және жаңа мүмкіндіктердің ашылып жатқанын көрсетеді. Бұл көрсеткіш Қазақстанның экономикасында өнер, ойын-сауық және демалыс саласының рөлінің артқанын айқындайды.

Сурет 1 – Өнер, ойын-сауық және демалыс бойынша тіркелген заңды тұлғалар, бірлік

Ескерту: [16] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Жалпы Қазақстанда өнер, ойын-сауық және демалыс саласындағы бизнес және заңды тұлғалардың саны жылдан-жылға артып келеді. Бұл саланың экономикалық және әлеуметтік маңыздылығының артуы мүмкін. Әрі қарай бұл салаға қолдау көрсету ел экономикасын әртараптандыруға және халықтың бос уақытын ұйымдастыруға оң әсерін тигізеді. Креативті экономика жаңа технологиялармен бірге дамып, жаңа идеяларды жүзеге асыруға бағытталған инновацияларды ынталандырады. Бұл тек экономикалық көрсеткіштерді ғана жақсартумен шектелмей, ел имиджін нығайтуға, туризмді дамытуға және халықаралық инвестицияларды тартуға да ықпал етеді. Қазақстанның әлемдік аренада бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында креативті секторды дамыту маңызды. Осыған байланысты, елдегі білім беру, мәдениет және өнер салаларында креативті әлеуетті дамыту қажеттігі туындап отыр.

Сол себепті де креативті экономика саласын дамытудың келесі бағыттарын қарастырамыз:

1. Креативті индустрияны дамыту көбінесе шағын бизнестен басталады. Мемлекет осы салада шағын және орта кәсіпорындарды құруға және дамытуға жәрдемдесу арқылы жаңа жұмыс орындарын ашып, әлеуметтік жағдайды жақсартуға мүмкіндік алады. Бұл қаржылық қолдау бағдарламаларын, білім беру ресурстарына кедергісіз қол жеткізуді және инновацияларды қолдауды қамтиды [17].

2. Креативті индустриялар творчестволық және кәсіби дағдыларға өте тәуелді болғандықтан, өнер мен мәдениет саласындағы білім беру жүйесін белсенді дамыту қажет. Мамандандырылған білім беру бағдарламалары мен курстарын құру кадрлардың біліктілігін едәуір арттырып, индустрияның өсуіне ықпал етеді [18].

3. Креативті индустриялардағы инновацияларды қолдау елдің Даму стратегиясының негізгі элементтерінің бірі болуы керек деп ойлаймыз. Бұл стартап-инкубаторларды ұйымдастыруды, ғылыми-зерттеу жобаларының конкурстарын өткізуді және өнер мен ойын-сауық саласындағы инновациялық идеяларға гранттар беру сияқты шараларды қамтиды [19].

4. Қазақстанда креативті индустрияларды дамыту халықаралық ынтымақтастықтан айтарлықтай пайда көруді қалыптастыру. Халықаралық мәдени және шығармашылық

жобаларға белсенді қатысу, тәжірибе және ресурстармен алмасу шетелде қазақстандық мәдениет пен өнердің назарын аударуға ықпал етеді [20].

Бұл бағыттар осы саладағы тұрақты және инновациялық өсуді қолдай отырып, креативті индустрияларды дамыту негіз бола алады.

Қорытынды

Жалпы бүгінгі таңда креативті экономикаға инвестицияларды тарта отырып, Қазақстанның дамуындағы басты факторлардың біріне айналдыруға әбден болады. Бұл саланың дамуы ЖІӨ-нің ұлғаюына, халықты жұмыспен қамтудың өсуіне және шағын және орта кәсіпкерліктің осы салаларда артуына себепші бола алады деп айта аламыз. Креативтік индустрияларды дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасында ұсынылған негізгі мақсаттар анық болғандықтан және оларға қол жеткізу шараларда нақты анықталған. Мемлекет тарапынан белсенді қолдауды, кәсіпкерлік үшін қолайлы жағдайлар жасауды және мәдениет пен өнер саласындағы инновацияларды ынталандыруды жүзеге асыру қажет. Себебі бұл сала Қазақстанның болашақтағы даму бағыттарының бірі бола алтындығының айқын дәлелі екендігін көрсетеді.

Сол себепті Қазақстанда креативті экономика саласында шағын және орта бизнесті дамытудың келесідей механизмін ұсынамыз:

- шығармашылық саладағы стартаптар үшін гранттар мен жеңілдіктер беру, сондай-ақ шығармашылық жобаларға инвестиция салуға ықпал ететін қаржы жүйесін құру;

- білім беру мекемелеріне шығармашылық дағдылар мен кәсіпкерлікті дамытуға бағытталған курстар мен бағдарламаларды енгізу;

- заманауи технологиялар мен ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін креативті кәсіпкерлер үшін технологиялық парктер мен инкубаторларды дамыту және мемлекеттік қолдауды жетілдіру;

- кәсіпкерлер, суретшілер мен техниктер кездесіп, идеялар алмасып, жобаларды жүзеге асыра алатын орталықтар құру;

- Қазақстандық мәдениетті шетелде ілгерілету және креативті инвесторлардың назарын аудару үшін халықаралық фестивальдерге, көрмелерге және мәдени алмасуларға белсенді қатысу.

Осы іс-шараларды кешенді іске асыру арқылы Қазақстан инновацияларға, жұмыспен қамтудың өсуіне және қоғамдық әл-ауқаттың жақсаруына ықпал ететін тұрақты және серпінді креативті экономика құра алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Пилипенко Е.Н., Жумагали Ы. Креативная экономика: некоторые аспекты теории и казахстанской практики. Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. №1 (32). — 2020. [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-nekotorye-aspekty-teorii-i-kazahstanskoy-praktiki> (дата обращения 16.08.2020).

2 Новикова С.К. Креативная экономика как драйвер роста: мировой и российский опыт. Новые технологии. — 2019. №2. [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-kak-drayver-rosta-mirovoy-i-rossiyskiy-opyt> (дата обращения 14.06.2019).

3 Wardana, L., Ahmad, A., Indrawati, A., Maula, F., Mahendra, A., Fatihin, M., Rahma, A., Nafisa, A., Putri, A., Narmaditya, B. (2022). Do digital literacy and business sustainability matter for a creative economy? The role of entrepreneurial attitude. *Heliyon*. 9 p. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e12763>.

4 Howkins, John. (2002). The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. Available at — URL: https://www.researchgate.net/publication/247822555_The_Creative_Economy_How_People_Make_Money_from_Ideas (accessed: 14.06.2019).

5 Rosyadi, S., Kusuma, A., Fitrah, E., Pimoljinda, Th. (2021). Barriers of public policy faced by SMEs of the creative economy in Indonesia Emerald Insight. *International Journal of Law and Management*. 653 p. <https://doi.org/10.1108/IJLMA-02-2020-0061>.

6 Рязанова О.Е., Леонтьева Л.С., Орлова Л.Н., Золотарева В.П. Креативная экономика: учебное пособие. Издательство Кнорус: — 2022. — 32 с.

- 7 Parshukova, Galina & Riazantseva, Inna. (2021) Creative economy: regional government tasks. SHS Web of Conferences. P. 1-5 <https://doi.org/10.1051/shsconf/20219401010>
- 8 Doric, Zarko. (2020) Creative economy: Exploring the concept and European perspective. Skola biznisa. 2020. 79 p. <https://doi.org/10.5937/skolbiz2-28894>
- 9 Zhuparova, A., & Mukusheva, A. (2021) Development of the creative sector in Kazakhstan. Journal of Economic Research & Amp; Business Administration, 137(3). P. 67–76 <https://doi.org/10.26577/be.2021.v137.i3.07>
- 10 Corbo, Leonardo, Mahassel, Shadi, Ferraris, Alberto. (2020) Translational mechanisms in business model design: introducing the continuous validation framework. Management Decision. 53 p. <https://doi.org/10.1108/MD-10-2019-1488>.
- 11 Bai L., Wei Y., Wei G., Li X., Zhang S. (2020) Infectious disease pandemic and permanent volatility of international stock markets: A long-term perspective. Finance Research Letters, P. 101-709. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101709>
- 12 Santoso S., (2020) Optimizing access to financial capital of creative economy for startups towards global competitiveness, Business Economic, Communication, and Social Sciences (BECOSS) Journal 2 (2) P.181–189 <https://doi.org/10.21512/becossjournal.v2i2.6246>
- 13 Креативті индустрияларды дамытудың 2021 - 2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 қарашадағы № 860 қаулысы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000860/links> (қаралу уақыты: 20.05.2022)
- 14 Көрсетілген қызметтердің нақты көлемі, олардың түрлері 1998-2023 жж. бойынша ЭҚЖЖ 2007 ж. сәйкес. [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-service/dynamic-tables/> (қаралу уақыты: 20.05.2022)
- 15 Қызмет түрлері бойынша 2018-2023 жж. негізгі көрсеткіштер. [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-service/dynamic-tables> (қаралу уақыты: 20.05.2022)
- 16 Экономика салалары бойынша ҚР тіркелген заңды тұлғалар саны 1999-2023 жж. көрсеткіштер. [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-service/dynamic-tables> (қаралу уақыты: 20.05.2022)
- 17 Логунцова И.В. Особенности креативной экономики Китая. Государственное управление. Электронный вестник. — №98. — 2023. — 106 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-kreativnoy-ekonomiki-kitaya>
- 18 Дербина Ю.С., Кужутова А.Ю., Боркова Е.А. Креативная экономика: развитие в России. Экономика и бизнес: теория и практика. — №5 — 2022. — 404 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-razvitiye-v-rossii/>
- 19 Кулмаганбетова А.С., Тлесова Э.Б., Жуматаева А.Р., Сауранова М.М. Состояние развития креативных индустрий в Республике Казахстан. Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің Жаршысы. — №4(53). —2023. — Б. 35-43
- 20 Темербулатова Ж.С., Жупарова А.С., Нусюпаева А.А. Статистика в области креативных индустрий: обзор методологических основ. Экономика: стратегия и практика. — №15(4) — 2020. — С. 132-140 <https://esp.ieconom.kz/jour/article/view/241>

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье исследуется важный вопрос о настоящем и будущем развития креативной экономики в Казахстане, проанализирована ее значимость в контексте формирования имиджа страны и ее влияния на различные аспекты общественной жизни. Исходя из анализа количества субъектов бизнеса в данной сфере, в статье отмечается, что для его развития необходимы стратегические решения. Кроме того, статья содержит пакет предложений по изучению направления развития креативной экономики и ее совершенствованию, в том числе отражает актуальные аспекты развития креативной экономики в Казахстане. Исследование включает анализ численности субъектов бизнеса, роль интеллектуального труда, а также влияние креативной экономики на научные и инновационные процессы. В статье представлены такие предложения, как поощрение творческой свободы, поддержка предпринимательства и создание благоприятной инновационной среды с акцентом на важность международного сотрудничества. Статья также предлагает комплексный подход к перспективам развития креативной экономики в Казахстане, предлагая конкретные предложения и рассматривая важные шаги для достижения поставленных целей. В заключение в статье обсуждаются планы развития креативных индустрий в Казахстане до 2025 года и анализируются такие ключевые показатели, как увеличение вложений в ВВП, рост занятости и развитие предпринимательства в этой сфере.

Ключевые слова: креативная экономика, экономический рост, культурные отрасли, инновации, инвестиции.

THE STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE CREATIVE ECONOMY IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the important issue of the present and future development of the creative economy in Kazakhstan and analyzes its importance in the context of the formation of the country's image and its impact on various aspects of public life. Based on the analysis of the number of business entities in this area, the article notes that strategic decisions are needed for its development. In addition, the article contains a package of proposals for studying the direction of development of the creative economy and its improvement, including reflecting current aspects of the development of the creative economy in Kazakhstan. The study includes an analysis of the number of business entities, the role of intellectual labor, as well as the impact of the creative economy on scientific and innovative processes. The article presents proposals such as encouraging creative freedom, supporting entrepreneurship, and creating a favorable innovation environment with an emphasis on the importance of international cooperation. The article also offers a comprehensive approach to the prospects for the development of the creative economy in Kazakhstan, offering specific proposals and considering important steps to achieve the goals set. In conclusion, the article discusses plans for the development of creative industries in Kazakhstan until 2025 and analyzes key indicators such as increased investments in GDP, employment growth, and entrepreneurship development in this area.

Key words: creative economy, economic growth, cultural industries, innovations, investments.

REFERENCES

- 1 Pilipenko E.N., Jumagali Y. Kreativnaia ekonomika: nekotorye aspekty teorii i kazhstanskoi praktiki. Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S. İu. Vitte. Seria 1: Ekonomika i upravlenie. №1 (32). 2020. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-nekotorye-aspekty-teorii-i-kazhstanskoy-praktiki> [in Russian] (accessed:16.08.2020).
- 2 Novikova S.K. Kreativnaia ekonomika kak draiver rosta: mirovoi i rosiski opyt. Novye tehnologii. — 2019. №2. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-kak-drayver-rosta-mirovoy-i-rossiyskiy-opyt> [in Russian] (accessed: 14.06.2019).
- 3 Wardana, L., Ahmad, A., Indrawati, A., Maula, F., Mahendra, A., Fatihin, M., Rahma, A., Nafisa, A., Putri, A., Narmaditya, B. (2022). Do digital literacy and business sustainability matter for a creative economy? The role of entrepreneurial attitude. Heliyon. 9 p. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e12763>. [in English]
- 4 Howkins, John. (2002). The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. Available at: — URL: https://www.researchgate.net/publication/247822555_The_Creative_Economy_How_People_Make_Money_from_Ideas [in English] (accessed: 14.06.2019).
- 5 Rosyadi, S., Kusuma, A., Fitrah, E., Pimoljinda, Th. (2021). Barriers of public policy faced by SMEs of the creative economy in Indonesia Emerald Insight. International Journal of Law and Management. 653 p. <https://doi.org/10.1108/IJLMA-02-2020-0061> [in English]
- 6 Rāzanova O. E., Leonteva L. S., Orlova L.N., Zolotareva V.P. Kreativnaia ekonomika: uchebnoe posobie. İzdatelstvo Knorus: 2022. 32 p. [in Russian]
- 7 Parshukova, Galina & Riazantseva, Inna. (2021) Creative economy: regional government tasks. SHS Web of Conferences. P. 1-5 <https://doi.org/10.1051/shsconf/20219401010> [in English]
- 8 Doric, Zarko. (2020) Creative economy: Exploring the concept and European perspective. Skola biznisa. 2020. 79 p. <https://doi.org/10.5937/skolbiz2-28894> [in English]
- 9 Zhuparova, A., & Mukusheva, A. (2021) Development of the creative sector in Kazakhstan. Journal of Economic Research & Amp; Business Administration, 137(3). P. 67–76 <https://doi.org/10.26577/be.2021.v137.i3.07> [in English]
- 10 Corbo, Leonardo, Mahassel, Shadi, Ferraris, Alberto. (2020) Translational mechanisms in business model design: introducing the continuous validation framework. Management Decision. 53 p. <https://doi.org/10.1108/MD-10-2019-1488> [in English]
- 11 Bai L., Wei Y., Wei G., Li X., Zhang S. (2020) Infectious disease pandemic and permanent volatility of international stock markets: A long-term perspective. Finance Research Letters. P. 101-709. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101709> [in English]
- 12 Santoso S., (2020) Optimizing access to the financial capital of creative economy for startups towards global competitiveness, Business Economic, Communication, and Social Sciences (BECOSS) Journal 2 (2) P.181–189 <https://doi.org/10.21512/becossjournal.v2i2.6246> [in English]
- 13 Kreativtı industrialardy damytudıń 2021-2025 jıldarǵa arnalǵan tıjyrymdamasy [Concept for the development of creative industries for 2021-2025]. Qazaqstan Respublikasy Ūkmetınıń 2021 jılǵy 30 qaraşadaǵy № 860 qaulısy. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000860/links> [in Kazakh] (accessed: 20.05.2022)

- 14 Körsetilgen qyzmetterdiń naqty kölemi, olardıń türleri 1998-2023 jj [The actual volume of services provided, their types in 1998-2023. in accordance with the EDF 2007]. boıynsha EQJJ 2007 j. säikes. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-service/dynamic-tables/> [in Kazakh] (accessed: 20.05.2022)
- 15 Qyzmet türleri boıynsha 2018-2023 jj [By type of activity for 2018-2023. the main indicators]. Negizgi körsetkışter. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-service/dynamic-tables> [in Kazakh] (accessed: 20.05.2022)
- 16 Ekonomika salalary boıynsha QR tirkelgen zańdy tülğalar sany 1999-2023 jj. körsetkışter [Number of registered legal entities in the Republic of Kazakhstan by economic sectors in 1999-2023. indications]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-service/dynamic-tables> [in Kazakh] (accessed: 20.05.2022)
- 17 Logunsova İrina Văcheslavovna. Osobenosti kreativnoi ekonomiki Kitaia [Features of China's Creative Economy]. Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyi vestnik. №98. 2023. 106 p. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-kreativnoy-ekonomiki-kitaya/> [in Russian]
- 18 Derbina İu. S., Kujutova A. İu., Borkova E. A. Kreativnaia ekonomika: razvitie v Rosii [Creative economy: development in Russia]. Ekonomika i biznes: teoria i praktika. №5. 2022. 404 p. <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-ekonomika-razvitie-v-rossii/> [in Russian]
- 19 Kulmaganbetova A.S., Tlesova E.B., Jumataeva A.R., Sauranova M.M. Sostoianie razvitia kreativnyh industrii v Respublike Kazakhstan The state of development of creative industries in the Republic of Kazakhstan]. Qazaq ekonomika, qarij jańe halyqaralyq sauda universitetiniń Jarǵysy. №4(53). 2023. P. 35-43 [in Russian]
- 20 Temerbulatova J.S., Juparova A.S., Nusıpaeva A.A. Statistika v oblasti kreativnyh industrii: obzor metodologicheskikh osnov [Statistics in the field of creative industries: an overview of the methodological foundations]. Ekonomika: strategiya i praktika. №15(4). 2020. P. 132-140 <https://esp.ieconom.kz/jour/article/view/241> [in Russian]

Information about authors:

Nurbanu Khassenova – **corresponding author**, doctoral student of the Department of “Economics and Entrepreneurship”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kh.banu1386@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4363-4946>

Aigul Kazambayeva – candidate of economic sciences, associate professor, Head of the Center for Technological Development, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_km@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Информация об авторах:

Нурбану Хасенова – **основной автор**, докторант кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kh.banu1386@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4363-4946>

Айгуль Казамбаева – кандидат экономических наук, доцент, Руководитель Центра технологического развития, Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aigul_km@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Авторлар туралы ақпарат:

Нурбану Хасенова – **негізгі автор**, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kh.banu1386@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4363-4946>

Айгуль Казамбаева – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің Технологиялық даму орталығының басшысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_km@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

N. Maulina^{1*}, A. Karshalova², V. Karzanova³, N. Akisheva⁴¹Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050000, Kazakhstan²Kazakh-British Technical University
Almaty, 050000, Kazakhstan³JSC Logycom
Almaty, 050000, Kazakhstan⁴AARON TAX AND ADVISORY LLC
Coral Springs, FL 33071, USA*e-mail: nur.maulina79@mail.ru

THE ROLE OF FINANCIAL MANAGEMENT IN THE EFFECTIVENESS OF BUSINESS PROJECTS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Abstract

Financial management plays an integral role in stimulating business growth. Effective financial management can help companies make strategic decisions regarding expansion plans, acquisitions, and investments in new projects or technologies. This allows businesses to allocate resources wisely and capitalize on opportunities that can drive their growth trajectory. Over the past 5 years, in the context of the emergence of stable competition in the market, companies have been looking for new ways and directions to increase the efficiency of their existence in the market for their own development. The business processes of companies in the context of modern development are influenced by many different factors, including digitalization. In the context of continual changes in regulatory requirements and norms inherent to the local economy, the necessity for consistent management, particularly in effectively planning the entire construction cycle, underscores the importance of organizing and overseeing execution. Consequently, there's a growing inclination within company management to adopt a process-oriented approach. Addressing this challenge necessitates a clear understanding of business processes, analysis, and optimization.

In the medium term, advancing the Republic of Kazakhstan's economic development and enhancing the populace's quality of life through the integration of digital technologies stand as primary objectives of the state policy, as outlined in the "Digital Kazakhstan" state program. Practically all sectors of the economy are being actively digitized in the country, which will lead to an increase in labor productivity and an increase in capitalization. The analysis showed that theoretical and practical developments in the field of improving the modeling of business processes of a company in the context of digitalization are not enough. In this regard, there is a problem of developing and ensuring effective technology and company strategy based on business process modeling, which will be versatile and systematic for use in organizations of the construction industry.

Key words: business, companies, projects, financial management, innovation, business process, strategy.

Introduction

In modern conditions of digitalization of business processes, many companies face challenges in organizing effective financial management. Although digital technologies open up new opportunities for automation and optimization of processes, many studies show that underestimating the importance of financial management leads to a decrease in the effectiveness of business projects.

The significance of conceptually defining a business process stems from the fact that any management system can only be constructed upon precisely defined entities that form part of this system. Within a company's process management framework, business processes serve as the focal point of investigation.

In contemporary contexts, the term "business process" finds extensive use in both economic and management theory and practice [1]. Consequently, various definitions of this term have emerged. Many scholars and researchers emphasize that the concept of a "business process" centers

around organizational processes. The model of functional hierarchical management, originating from the late 19th century and evolving since the early 20th century in developed nations, forms the foundation of this model, drawing from A. Smith's theories on the division of labor. The ideas of such managers as G. Ford, F. Taylor, and A. Sloan are considered particularly important merits in their application in practice [2].

The conducted research has shown that there is no single interpretation of the business process category, therefore, we will evaluate existing approaches to identify the essence of this category using the works of domestic and foreign scientists and economists.

The notion of "process orientation" was initially introduced by M. Porter, who highlighted the significance of interactions among various components within an organization's operations. He posited that it is within these interactions that value creation occurs [3]. E. Deming further contributed to the development of process orientation by emphasizing the relationships within the enterprise, extending from suppliers to buyers [4].

M. Hammer, renowned for his concept of business process reengineering, defined a "business process" as a structured sequence of interconnected activities. Additionally, Hammer and D. Champi emphasized the presence of valuable resources at the input stage of a product or service, which are transformed as outputs [5].

Oikhman E.G. and Popov E.V. described a business process as a comprehensive flow of events within a system, encapsulating the customer's journey from initiation to completion or restructuring of business usage [6].

According to O.C. Vikhansky and A.I. Naumov, a business process may encompass one, several, or multiple nested processes, culminating in the delivery of a completed project or service. Consequently, the outcome or result of a business process could be informational or tangible projects themselves [7].

In existing international financial reporting standards, a "business process" is defined as actions leading to the recognition and evaluation of identifiable assets and liabilities [8].

The concept of a business process is central to the process-oriented approach to management, gaining traction and widespread adoption. In this paradigm, the organization is viewed as a system of interconnected processes, offering the potential for competitive advantages when effectively utilized. V.B. Petrov defines a business process as a series of repetitive, sequential, interrelated actions (procedures), leveraging external resources to create value [9].

August-Wilhelm Scheer argues that a business process is a continuous series of tasks, their solution is performed to form an output and obtain the necessary result [10]. J. Becker considers a business process as a process that serves the implementation of the main goals of an enterprise (business goals) and describes the central sphere of its activity [11].

Taking into account the existing provisions in science, based on the views of scientists, in particular M. Hammer, D. Champi, E. Oikhman, it is believed that the concepts of "process" and "sequence of actions" are identical in essence. Hence, every operation conducted within the company should be viewed either as the business process itself or as an essential component thereof. This is because each business process serves customers or consumers.

The previous studies above focus on the importance of organizational management and process reengineering. However, despite the active development of management theory, not enough attention is paid to the practical aspects of modeling business processes in the construction industry in the context of digitalization. Moreover, there is a lack of research assessing the impact of digitalization on financial management in the context of project management.

The purpose of this study is to analyze the impact of the financial management organization on the effectiveness of business projects in the context of digitalization. The research is aimed at identifying key factors affecting financial management in the construction industry and developing recommendations to improve the effectiveness of financial strategies.

Materials and methods of research

The object of the study is the construction companies of the Republic of Kazakhstan, actively implementing digital technologies in business process management.

To conduct the study, we used questionnaires from representatives of construction companies, which assessed the degree of implementation of financial management and its impact on organizational effectiveness. The main methods of analysis were correlation analysis to identify the relationship between financial management strategies and performance indicators, as well as regression analysis to assess the strength of the influence of various factors.

A structured questionnaire was employed to evaluate the impact and correlation between FMS (Financial Management Strategies) and POP (Project Organizational Performance). The questionnaire aimed to gather insights from respondents regarding their utilization levels of FMS and POP, employing a five-point Likert scale ranging from 1 (very low) to 5 (very high). The selection of a questionnaire as the research instrument was motivated by the necessity to elucidate the application of resource-based theory within the framework of financial management strategies implemented across diverse construction organizations.

Results and its discussion

In the current era of active digitalization, business processes can be redefined as follows: a business process encompasses a series of actions and tasks executed by skilled professionals, leveraging digital technologies such as software, websites, cloud storage solutions, mobile applications, and chatbots. The primary objectives of these processes include facilitating informed decision-making, expediting operations, automating workflows, and enhancing the company's competitiveness while incorporating prevalent innovations and industry trends.

Modeling an organization's business processes involves delineating inputs, outputs, utilized resources, and forms of influence, as depicted in Figure 1.

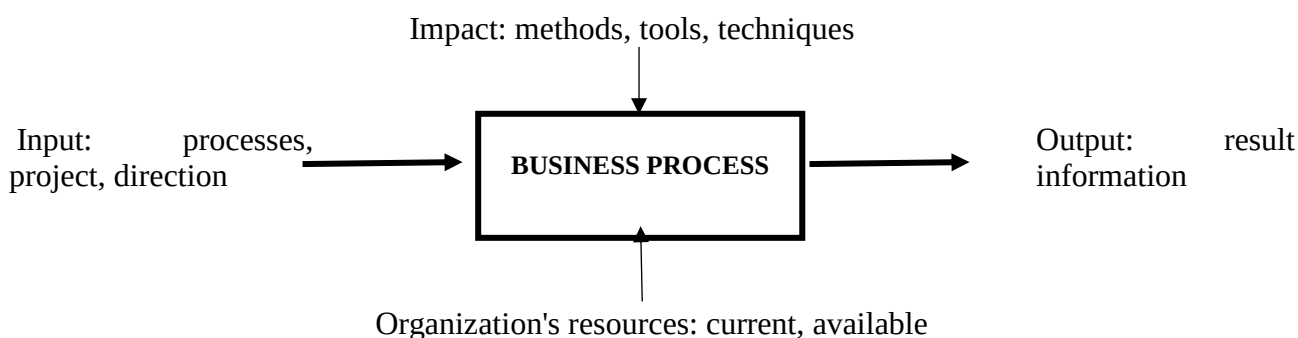

Figure 1 – General scheme of business process modeling in organizations

Note: Compiled by the authors based on the literature [12]

As mentioned earlier, enhancing the modeling of company business processes entails the utilization of suitable tools. Amidst the pervasive digitalization across all sectors and in the daily lives of the populace, modern tools directly aligned with digital technologies are particularly pertinent. These tools play a pivotal role in bolstering the efficiency of business processes.

We have categorized and explored the primary tools that can enhance the efficiency of business processes within the prevailing digitalization context, as depicted in Figure 2.

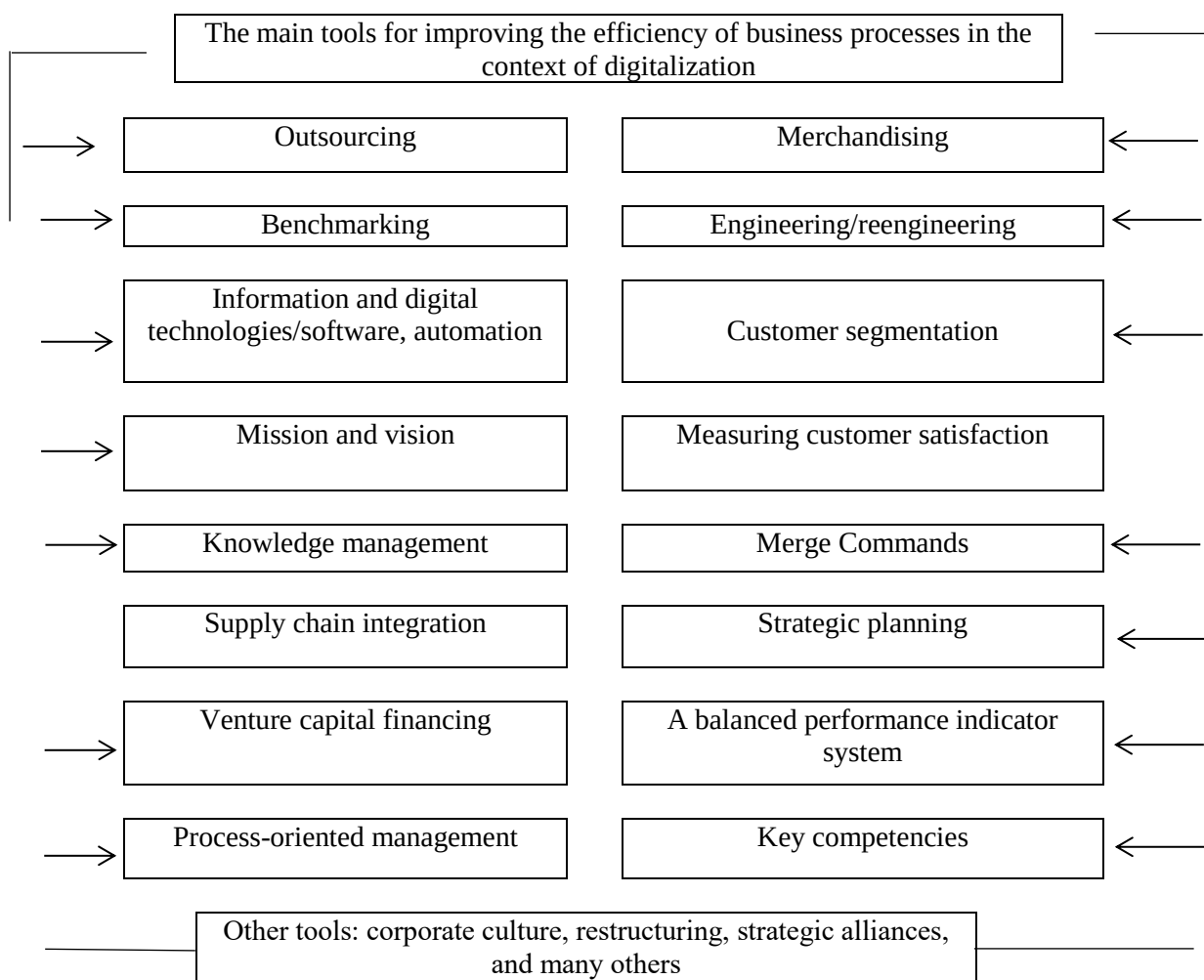

Figure 2 – The main tools for improving the efficiency of the company's business processes in the context of current digitalization

Note: Compiled by the authors

The BCG matrix serves as a strategic analysis tool commonly utilized to assess a company's product portfolio strategy. Through the application of BCG, a company can gauge the efficacy of its assortment policy and propose effective business solutions for optimization, such as venturing into online trading, which extensively leverages modern tools like artificial intelligence and virtual reality technologies.

In contemporary automation systems, many incorporate built-in business process diagram designers, facilitating the depiction of workflow transitioning from one workstation to another. For instance, ERP (Enterprise Resource Planning) systems exemplify this, where effective utilization entails describing the company's existing business processes and closely integrating them with one another. Key advantages of ERP systems include comprehensive solutions, automation, and the seamless interaction of core business processes such as management, planning, and other operations.

In 2022, Kazakhstan's position in the Global Investment Index shifted from 79th to 83rd place. The decline in innovation activity was recorded according to the institutional conditions

created in the country, the level of development of the domestic market, and the results of creative activity.

The problems of Kazakhstan related to the national ecosystem of innovation development lie to the greatest extent in the field of creative and scientific activities, as well as in the field of market development. However, nothing is surprising here: there are only 690 specialists per 1 million inhabitants in the country who are actively engaged in research and development work (2.7 thousand in Russia and 1.8 thousand in Turkey). R&D costs in Kazakhstan amount to only 0.12% of GDP, while in Russia and Turkey, they exceed 1.1%.

Certainly, here's an example of an innovation in the manufacturing industry:

- implementation of innovative equipment and modern technologies for the production of marble filler at the dry building mixes and paint products plant in Aktobe. This investment aims to enhance production efficiency, improve product quality, and potentially reduce costs through automation and advanced manufacturing techniques;
- modernization of the glass processing production complex on an industrial scale, carried out at the facilities of Glass-Service LLP;
- innovative production of cross-linked polyethylene cables with improved characteristics, implemented in Kazelectromash LLP.

Investment activity in Kazakhstan in 2023 maintained a positive trend, reflecting investors' confidence in the stability and prospects of the Kazakh economy. The Government of the country continues to implement measures aimed at attracting domestic and foreign investments, improving the investment climate, and developing infrastructure.

In January-November 2023, the total volume of investments in fixed assets amounted to KZT 15,292.5 billion, which is 14.6% higher than in the previous year. The growth of investments in the manufacturing industry, agriculture, and the construction sector is particularly noticeable, which indicates the diversification of the economy and a decrease in dependence on the raw materials sector.

To analyze the investment attractiveness of various sectors of the economy and regions of Kazakhstan, it is recommended to use specialized analytical tools and databases, such as KazDATA, which provide updated and detailed data that facilitate informed investment decisions.

Continuing the topic of innovations in the field of industry, it is impossible not to mention the widespread digitalization processes that have significantly covered the mining and metallurgical industries of Kazakhstan.

The emphasis in these areas is on a digital mining enterprise, which allows to dramatically increase the productivity of machinery, increase the efficiency of equipment, and ensure a high level of safety. All this is done by reducing the downtime of robotic equipment, optimizing technological processes, and opening up opportunities for mining mineral resources in high-risk conditions.

Another example of the use of digital technologies is the use of unmanned aerial vehicles to collect geospatial information and inspect quarries. The method is characterized by safety, as well as the speed of obtaining a digital model of the studied area with a high level of resolution.

In addition, based on modern digital technologies, waste-free or low-waste production systems are being introduced, waste processing, transportation, and disposal lines are operating; digital twins are being created - models of existing deposits and enterprises; monitoring systems are being introduced. All of them are aimed at improving many economic indicators, as well as ensuring security.

210 new investment projects worth 967.7 billion tenge have been introduced in all sectors of the economy with the creation of 19.5 thousand jobs. A total of 291 projects worth 1.6 trillion tenge are expected to be commissioned by the end of the year.

The regression analysis aimed to evaluate the influence of Financial Management Strategy on Project and Organizational Performance. The coefficient of determination indicates that 40% of the variability can be explained by the employed by the respondents. However, this suggests that FMS accounts for a relatively low proportion of the variability in POP.

The correlation coefficient reveals a positive correlation between FMS and POP, indicating that as FMS increases, POP tends to increase as well. This suggests a strong relationship between FMS and POP.

Despite the positive correlation, the effect of FMS on POP is not statistically significant. Therefore, there is insufficient evidence to conclude that FMS significantly impacts POP.

Firstly, the study sought to know the respondents' level of usage of the identified FMS and the level of POP. Data collected regarding this inquiry is presented in Tables 1 and 2. Table 1 shows that only sufficient cash flow (MS=4.09) has a high level of usage, while Leverage (MS=3.45) and Liquidity (MS=3.66) have an average level of usage among the respondents. Profitability (MS=2.94), Order value (MS=2.83), and Market share (MS=2.32) are scored low among the respondents.

Table 1 – Average scores of strategies for evaluating the effectiveness of the project and the organization

Project and Organization Performance	Mean score	Population mean	Variance	Standard deviation
Profitability	2.94	3.394	0.270	0.520
Sufficient Cashflow	4.09			
Liquidity	3.66			
Leverage	3.45			
Order value	2.83			
Market Share	2.32			
Note: Own calculations				

The analysis of the results showed that the introduction of cash flow forecasting strategies is positively correlated with improved liquidity and availability of funds (Table 1).

The results suggest that most of the respondents make use of sufficient cash flow, leverage, and liquidity as evaluation strategies for POP. Among the FMS presented to the respondents, only cash flow forecast has a low level of usage among the respondents (Table 2). Table 2 also shows that the majority of the respondents employ budgeting (MS=3.89), creditworthiness (MS=3.32), risk management (MS=3.44), and review and evaluation (MS=3.52) as strategies for Financial management. The findings suggest that budgeting creditworthiness, risk management, and review and evaluation are common strategies that are being used as FMS. The comparison of averages and confirmation of the relationship between FMS and POP were conducted using Z-tests on POP. A total of 11 relationships between FMS and POP were examined, with the results yielding Z-test values for these relationships. Among these, only four relationships were found to be statistically significant. The findings indicate that the cash flow forecasting strategy plays a crucial role in determining the liquidity and adequacy of funds for construction projects and organizations. Similarly, creditworthiness, as well as analysis and evaluation strategies, impact the sufficiency of funds for construction projects and organizations.

Table 2 – Average points of the financial management strategy

Financial Management Strategy	Mean score	Population mean	Variance	Standard deviation

Budgeting	3.89	3.37	0.168	0.409
Review and evaluation	3.52			
Risk management	3.44			
Creditworthiness	3.32			
Cashflow forecast/Projection	2.72			
Note: Own calculations				

Both regression analysis and the Z-test have revealed that only certain relationships are reliable. These include the connections between the cash flow forecasting strategy and liquidity, the cash flow forecasting strategy and sufficient cash flow, analysis and valuation, and liquidity, the analysis and valuation strategy and sufficient cash flow, as well as the creditworthiness strategy and sufficient cash flow.

Moreover, it has been established that financial management strategies exert a positive impact on the effectiveness of projects and organizations. Notably, budgeting, creditworthiness, risk management, and analysis and evaluation were identified as effective financial management strategies among the organizations in the sample.

Conclusion

Based on these findings, the study concludes that to thrive in today's competitive landscape, a construction organization must implement budgeting, creditworthiness, analysis and evaluation, and risk management strategies in alignment with its development plan, goal attainment, and resource allocation. For instance, if a construction organization adopts these strategies to manage its finances, it is likely to witness improvements in indicators related to cash flow adequacy, liquidity, and leverage, ultimately leading to enhanced efficiency in construction projects.

The study recommends further empirical research to ascertain which Financial Management Strategies (FMS) in the construction industry best cater to the needs of construction companies in successfully executing construction projects and enhancing organizational performance. Additionally, there is a need for deeper exploration of the relationship between FMS and Project and Organizational Performance (POP). This empirical verification can provide more concrete insights into the effectiveness of different FMS in the construction sector.

To improve the effectiveness of financial management, construction companies should focus on developing clear cash flow management strategies and increasing transparency of reporting.

REFERENCES

- 1 Omopariola E.D., Windapo A. (2021) Financial Management Strategies That Influence Project and Organisation Performance / C. Gorse, C.J. Neilson. – Proceedings of the 35th Annual ARCOM Conference, 2-4 September 2019, Leeds, UK, Association of Researchers in Construction Management. P. 476-485.
- 2 Klychova G., Zakirova A., Nigmatzyanov A., Nikitenko I., Ostaev G. (2021) Efficiency of corporate finance: formation of accounting and management tools. E3S Web of Conferences 273. 10038. INTERAGROMASH 2021.
- 3 Портер М.Э. Конкуренция: учеб. пос. / М.Э. Портер. — М.: Вильямс. — 2012. — 279 с.
- 4 Деминг У.Э. Выход из кризиса. Новая парадигма управления людьми, системами и процессами / У.Э. Деминг, Т. Гуреш. — Москва: Альпина Паблишер. — 2011. — 420 с.
- 5 Хаммер М. Реинжиниринг корпорации: манифест революции в бизнесе / М. Хаммер, Д. Чампи. — СПб. — 2015. — 332 с.
- 6 Ойхман Е.Г., Попов Э.В. Реинжиниринг бизнеса: Реинжиниринг организации и информационные технологии / Москва: Финансы и статистика. — 2020. — 103 с.
- 7 Виханский О.С. (2011) Менеджмент / О.С. Виханский, А.И. Наумов. — Москва: Экономист. — 342 с.
- 8 ISO 9000. Quality management systems Available at: — URL: <https://iso-management.com/wp-content/uploads/2018/09/ISO-9000> (accessed: 16.12.2023)
- 9 Петров В.Б. Автоматизация бизнес-процесса торговой деятельности предприятия / В.Б. Петров // Современные информационные технологии: интеграция науки и практики: сборник материалов международной

заочной научно-практической конференции. – Чебоксары: Чебоксарский кооперативный институт. — 2020. — С. 177-181.

10 Шеер А.В. Бизнес-процессы. Основные понятия. Теория. Методы / А.В. Шеер. – Москва: Вестъ-Метатехнология. — 1999. — 173 с.

11 Беккер Й. Менеджмент процессов / Й. Беккер. — Москва: Эксмо. — 2007. — 384 с.

12 Гордеева И.В. Моделирование бизнес-процессов // Проблемы сертификации, управления качеством и документационного обеспечения управления: сборник материалов всероссийской научно-практической конференции. – Красноярск: Сибирский государственный университет науки и технологий имени академика М.Ф. Решетнева. — 2020. — С. 31-33.

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БИЗНЕС-ЖОБАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІНДЕГІ ҚАРЖЫЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Қаржылық менеджмент бизнестің өсуін ынталандыруда ажырамас рөл атқарады. Қаржыны тиімді басқару компанияларға кеңейту жоспарлары, сатып алулар және жаңа жобаларға немесе технологияларға инвестициялар туралы стратегиялық шешімдер қабылдауға көмектеседі. Бұл бизнеске ресурстарды ақылмен бөлуге және олардың өсу траекториясын ынталандыратын мүмкіндіктерді пайдалануға мүмкіндік береді. Соңғы 5 жылда нарықта тұрақты бәсекелестіктің пайда болуы жағдайында компаниялар өз дамуы үшін нарықта өмір сүру тиімділігін арттырудың жаңа жолдарын, бағыттарын іздейді. Қазіргі даму жағдайындағы компаниялардың Бизнес-процестеріне әртүрлі факторлар, соның ішінде цифрландыру әсер етеді. Отандық экономикаға тән нормалар мен ережелерді реттейтін талаптардың үнемі өзгеруі жағдайында бірінші кезекте Тұрақты менеджмент құру қажеттілігі, ең алдымен құрылыс жұмыстарының барлық циклін тиімді жоспарлау, орындауды ұйымдастыру және бақылау мәселелеріне ерекше назар аудару қажет. Бұл жағдайда компания басшылығы басқарудың технологиялық тәсілін енгізу туралы көбірек ойлана бастады. Бизнес-процестерге нақты көзқарас, оларды формальды сипаттау, талдау және оңтайландыру болмаса, бұл мәселені шешу мүмкін емес. ҚР экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту орта мерзімді перспективада "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасына енгізілген ҚР мемлекеттік саясатының басты міндеттері болып табылады. Елімізде экономиканың барлық салалары белсенді цифрландырылуда, бұл еңбек өнімділігінің артуына және капиталдандырудың өсуіне әкеледі.

Талдау көрсеткендей, цифрландыру жағдайында компанияның бизнес-процестерін модельдеуді жетілдіру саласындағы теориялық және практикалық әзірлемелер жеткіліксіз. Осыған байланысты құрылыс саласының ұйымдарында пайдалану үшін әмбебаптығымен, жүйелілігімен ерекшеленетін бизнес-процестерді модельдеу негізінде компанияның тиімді технологиясы мен стратегиясын әзірлеу және қамтамасыз ету проблемасы туындайды.

Негізгі сөздер: бизнес, компаниялар, жобалар, қаржылық менеджмент, инновация, бизнес-процесс, стратегия.

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА В ЭФФЕКТИВНОСТИ БИЗНЕС-ПРОЕКТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация

Финансовый менеджмент играет неотъемлемую роль в стимулировании роста бизнеса. Эффективное управление финансами может помочь компаниям принимать стратегические решения в отношении планов расширения, приобретений и инвестиций в новые проекты или технологии. Это позволяет предприятиям разумно распределять ресурсы и извлекать выгоду из возможностей, которые могут стимулировать их траекторию роста. За последние пять лет, когда ярко определяется стабильная конкуренция на рынке, компании ищут новые пути и направления для повышения эффективности своей деятельности на рынке. Бизнес-процессы компаний в трендах текущего развития уязвимы воздействию огромного количества факторов, включая цифровизацию. Когда регулярно изменяются требования и нормы, характерных для отечественной экономики, особое внимание уделяется необходимости регулярного управления, прежде всего эффективного планирования полного цикла застройки, организации и контроля их выполнения. В связи с этим руководство компаний все чаще рассматривает внедрение процессного подхода к управлению. Без четкого понимания бизнес-процессов, их описания, анализа и оптимизации решение этой задачи становится невозможным.

В среднесрочной перспективе ускорение развития экономики и улучшение качества жизни населения за счет цифровых технологий являются главными задачами государственной политики. Все отрасли экономики активно цифровизируются, что приведет к повышению производительности труда и увеличению

капитализации. Исследование показало, что существующих исследований и практических разработок в области улучшения моделирования данных процессов представителей бизнеса в реалиях цифровизации недостаточно. В результате возникает необходимость в проработке и обеспечении эффективной технологии, основанных на моделировании всего цикла, которые будут обладать многогранностью и комплексностью для применения в строительной отрасли.

Ключевые слова: бизнес, компании, проекты, финансовый менеджмент, инновации, бизнес-процесс, стратегия.

REFERENCES

- 1 Omopariola E.D., Windapo A. (2021) Financial Management Strategies That Influence Project and Organisation Performance / C. Gorse, C.J. Neilson. – Proceedings of the 35th Annual ARCOM Conference, 2-4 September 2019, Leeds, UK, Association of Researchers in Construction Management. P. 476-485. [in English]
- 2 Klychova G., Zakirova A., Nigmatzyanov A., Nikitenko I., Ostaeв G. (2021) Efficiency of corporate finance: formation of accounting and management tools. E3S Web of Conferences 273. 10038. INTERAGROMASH 2021. [in English]
- 3 Porter M.E. Konkurenciya: ucheb. Pos. [Competition: academic settlement] / M.E. Porter. – M.: Vil'yame. 2012. 279p. [in Russian]
- 4 Deming U.E. Vыход iz kpizica. Novaya papadigma yppavleniya lyud'mi, cictemami i ppoceccami [The way out of the crisis. A new paradigm of managing people, systems and processes] / U.E. Deming, T. Gypesh. – Moskva: Al'pina Pablishep. 2011. 420 p. [in Russian]
- 5 Hammer M. Reinzhiniring korporacii: manifest revolyucii v biznese [Corporate reengineering: manifesto of the revolution in business] / M. Hammer, D. CHampi. – SPb. 2015. 332 p. [in Russian]
- 6 Oikhman E.G., Popov E.V. Peinzhiniping bizneca: Peinzhiniping opganizacii i infopmacionnye texnologii [Business reengineering: Organization Reengineering and information technology] / Mockva: Financy i ctatistika. 2020. 103 p. [in Russian]
- 7 Vihansky O.C. Menedzhment [Management] / O.C. Vixanckij, A.I. Naymov. – Mockva: Ekonomict. 2011. 342 p. [in Russian]
- 8 ISO 9000. Quality management systems // <https://iso-management.com/wp-content/uploads/2018/09/ISO-9000> [in English]
- 9 Petrov V.B. Avtomatizaciya biznec-ppocecca topgovoy deyatel'nocti ppedppiyatiya [Automation of the business process of the trading activity of the enterprise] / V.B. Petpov // Covpemennye infopmacionnye texnologii: integpaciya nayki i ppaktiki: cbopnik matepialov mezhdynapodnoj zaochnoj naychno-ppakticheckoj konfepencii. – CHEbokcapy: CHEbokcapckij kooepativnyj inctityt. 2020. P. 177-181. [in Russian]
- 10 Scheer A.V. Biznec-ppoceccy. Ocnovnye ponyatiya. Teopiya. Metody [Business processes. Basic concepts. Theory. Methods] / A.V. SHEep. – Mockva: Vect'-Metatexnologiya. 1999. 173 p. [in Russian]
- 11 Becker J. Menedzhment ppoceccov [Process Management] / J. Bekkep. – Mockva: Ekcmo. 2007. 384 p. [in Russian]
- 12 Gordeeva I.V. Modelipovanie biznec-ppoceccov [Modeling of business processes] // Ppoblemь ceptifikacii, yppavleniya kachectvom i dokymentacionnogo obecpecheniya yppavleniya: cbopnik matepialov vcepoccijskoj naychno- ppakticheckoj konfepencii. – Kpacnoyapck: Cibipckij gocydapctvennyj ynivercitet nayki i texnologij imeni akademika M.F. Peshetneva. 2020. P. 31-33. [in Russian]

Information about authors:

Nurgul Maulina – **corresponding author**, candidate of economics, senior distributor of the Department of “Business Technologies”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nur.maulina79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4021-6661>

Alma Karshalova – PhD, associate professor Business School, Kazakh-British Technical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.karshalova@kbtu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Viktoriya Karzanova – vice-president of finance, JSC Logycom, 8 Aralskaya st., Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: victoria170@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3706-5564>

Nurkamila Akisheva – AARON TAX AND ADVISORY LLC, USA

E-mail: Nurcamila@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0994-9026>

Информация об авторах:

Нургул Маулина – **основной автор**, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Бизнес технологий», КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nur.maulina79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4021-6661>

Алма Каршалова – PhD, ассоциированный профессор, Бизнес школа, Казахстанско-Британский технический университет, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: ad.karshalova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Виктория Карзанова – вице-президент по финансам, АО «Логиком», г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: victoria170@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3706-5564>

Нуркамила Акишева – AARON TAX AND ADVISORY LLC, США

E-mail: Nurcamila@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0994-9026>

Авторлар туралы ақпарат:

Нургул Маулина – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nur.maulina79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4021-6661>

Алма Каршалова – PhD, қауымдастырылған профессор, Бизнес Мектебі, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ad.karshalova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Виктория Карзанова – қаржы бойынша вице-президент, «Логиком» АҚ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: victoria170@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3706-5564>

Нуркамила Акишева – AARON TAX AND ADVISORY LLC, АҚШ

E-mail: Nurcamila@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0994-9026>

N. Ibadildin^{1*} , S. Igbayev¹ , M. Tulemissova¹ , Zh. Kenzhin² ¹Astana IT University

Astana, 020000, Republic of Kazakhstan

²Academy of Physical Education and Mass Sport

Astana, Republic of Kazakhstan

*e-mail: jaksat_22@mail.ru**DIGITAL TRANSFORMATION IN KAZAKHSTAN:
CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT****Abstract**

The article explores the development of digital transformation based on experience management in the Republic of Kazakhstan. Its objective is to examine the correlation between an organization's digital transformation and experience management, identify systemic issues, and confirm the role of experience management in enhancing digital transformation effectiveness. The study focuses on business entities within Kazakhstan, represented by small, medium and large enterprises in the IT sector. To facilitate digital transformation based on experience management, a clear definition of experience management and the transformation target, i.e., the organization, is essential. The study posits that effective transformation management should encompass experience management principles, covering both employee and customer experiences, since both of these factors are interrelated and can greatly affect the overall effectiveness of the company. It highlights the significance of an integrated approach to digital transformation, considering technological and organizational aspects, alongside the necessity of a coherent vision and strategy align with the mission and values of the institution. Based on the research findings, the article proposes recommendations for organizations to engage employees and customers in the digital transformation process, prioritizing their needs for successful transformation.

Key words: digital transformation, digitalization, customer experience, experience management, CEM, CX, EX.

Introduction

Digital transformation is fundamentally changing the global business landscape, presenting both opportunities and challenges for organizations seeking to remain competitive in an increasingly digital world. In Kazakhstan, this transformation is gaining significant traction, driven by the recognition that integrating advanced digital technologies is essential for improving efficiency, fostering innovation, and enhancing customer experiences. However, despite the rapid adoption of digital strategies, the effective implementation of Customer Experience Management (CEM) within this transformation remains an area requiring further exploration.

Existing research has extensively covered the impact of digital transformation on various industries globally, with a particular focus on how CEM can enhance customer satisfaction and loyalty. Thus, Sascha Kraus et al. (2021) provide a comprehensive review of the concept of digital transformation and its implications for businesses and society. They emphasize that digital transformation is not merely about technological upgrades but involves profound changes across all aspects of an organization, driven by the integration of digital technologies [1].

However, there are relatively few studies on Kazakhstan, and those that do exist often do not fully capture the unique challenges and opportunities present in this market. Moreover, previous research tends to overlook the critical interaction between customer and employee experience management in the context of digital transformation, leading to a fragmented understanding of how these elements contribute to overall organizational success.

For instance, Gulnaz Alibekova and colleagues examine the current state of digital transformation in Kazakhstan, focusing on the factors that facilitate and impede progress in this area. The authors highlight that while Kazakhstan has made significant strides in improving its ICT

infrastructure and increasing internet access—evidenced by a rise in the Internet Development Index – there are notable challenges [2].

The rapid advancement of new digital technologies and the subsequent emergence of innovative business models have significantly altered consumer expectations and behaviors, placing considerable pressure on established businesses and disrupting numerous industries [3]. Consequently, there is a pressing need to reassess traditional business approaches and adopt an experience management perspective.

There is a pressing need for research that not only addresses these gaps but also provides a comprehensive analysis of how CEM is being leveraged in Kazakhstan's digital transformation journey. This study aims to fill that void by examining the current state of digital transformation in Kazakhstan, with a particular emphasis on CEM and its role in driving effective change. By critically analyzing existing strategies, identifying systemic issues, and exploring the interconnections between customer and employee experience management, this research seeks to offer valuable insights into how Kazakhstan's businesses can optimize their digital transformation efforts. The findings will not only contribute to the academic discourse but also provide practical guidance for organizations navigating the complexities of digital transformation in a rapidly evolving market.

The underlying hypothesis of this study is to examine the mechanisms for implementing digital transformation through the management of employee and customer experience, recognizing their interconnectedness and their potential to significantly impact overall organizational performance. As companies and organizations undergo digital transformation, business processes can be automated and optimized to enhance productivity and performance [4]. Digital tools and technologies can expedite operations, reduce costs, and boost productivity.

Materials and research methods

The research study employed an integrated methodology that combined both qualitative and quantitative research approaches to provide a comprehensive analysis of digital transformation and experience management in Kazakhstan. This dual-method strategy was chosen to capture the nature of digital transformation, which is influenced by a range of contextual factors such as organizational culture, leadership styles, and social dynamics.

The object of research in this study is the digital transformation processes within companies in Kazakhstan, with a specific focus on the role of customer experience management. The primary focus is on companies operating within Kazakhstan's IT sector, a field that is both a driver and a beneficiary of digital transformation. The study aims to explore how these companies are adopting and integrating digital technologies to enhance customer experiences and optimize employee engagement, which are critical factors in achieving successful digital transformation.

Qualitative research, including a systematic review of relevant scientific literature, was utilized to uncover patterns, ideas, and hypotheses that might not be immediately apparent. A systematic review involves a structured literature review linked to a well-defined research question, using clear and methodical approaches to identify, select, and critically evaluate relevant studies previously published on the topic. This method allowed for a deeper understanding of the nuances in how digital transformation and experience management are understood and implemented within organizations.

On the other hand, quantitative research was employed to complement these insights by providing a more structured and measurable understanding of the current state of affairs. A survey was conducted involving 60 managers from companies within Kazakhstan's IT market. This survey was designed to gather reliable and direct information from representatives of the IT community, offering a clear picture of how digital transformation is currently being approached in practice. The data collected from this survey served as a foundational component of the research, enabling the identification of trends, challenges, and opportunities that are prevalent across the industry.

By integrating both qualitative and quantitative approaches, the study was able to offer a holistic perspective on the readiness of businesses in Kazakhstan to undergo digital transformation. This methodology allowed for a thorough examination of the critical roles that CEM plays in this process.

The complementary nature of the two research methods ensured that the study not only captured the broad trends but also delved into the specific factors that influence the success of digital transformation initiatives. This comprehensive approach provides valuable insights that can inform both academic understanding and practical applications within the context of Kazakhstan's evolving digital landscape.

Results and its discussion

1. Strategic fit

The study reveals a significant gap in the alignment between organizational operations and strategic objectives. For instance, a significant 68% of respondents rated this understanding as deficient. Individuals tasked with executing various functions often find themselves uninformed or uncertain about the overarching strategic objectives, which are typically disseminated down to the management level. Moreover, these objectives are often not integrated into decision-making processes and prioritization mechanisms across the entirety of value chains. Consequently, specific isolated units within the organization operate with divergent objectives and disjointed prioritization mechanisms, leading to conflicts and inefficiencies.

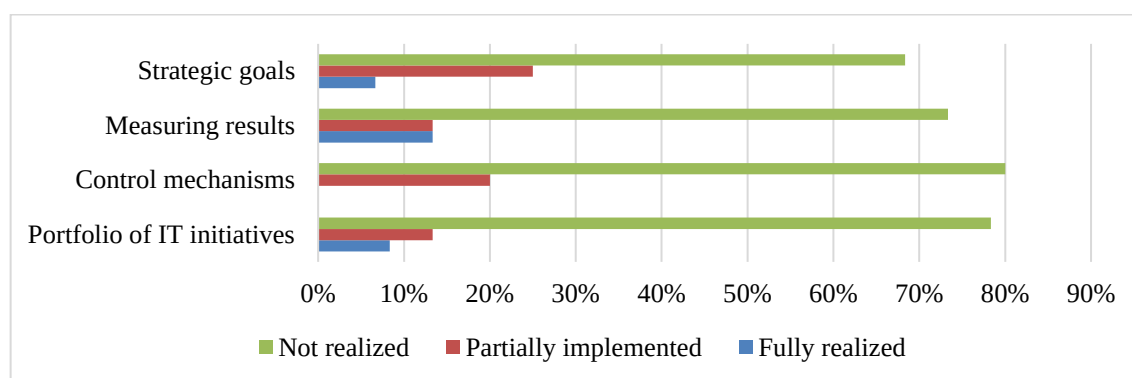

Figure 1 – Strategic fit

Note: compiled by the authors

The significantly low rating observed when evaluating the outcomes of all IT investments and initiatives in relation to strategic objectives, as evidenced by 73% of respondents scoring this aspect poorly (as depicted in Figure 1), was not entirely unexpected. Discussions surrounding value and results have been ongoing for over two decades, yet the focus remains predominantly on measuring performance metrics rather than actual outcomes. This discrepancy can, in part, be attributed to the lack of clarity and visibility regarding strategic goals.

With the escalating demand for IT across diverse business domains, conflicting goals and requirements inevitably arise, necessitating effective governance mechanisms. However, a staggering 80% of respondents indicate a lack of formalized governance mechanisms (such as COBIT, ISO38000, etc.) that facilitate decision-making and prioritization processes to manage competing business priorities and requirements. In the absence of robust governance structures, IT resources and funding often gravitate towards initiatives advocated by the most vocal stakeholders, typically favoring innovation and renewal initiatives over addressing technical debt and enhancement work [5]. This imbalance poses a significant risk to achieving the desired outcomes.

Due to the inability of organizations to effectively measure results, demonstrating the repercussions of neglecting technical debt and improvement work becomes challenging. Such endeavors often remain obscured and are typically excluded from portfolio planning and decision-making processes. The overwhelming majority, constituting 78%, rated the balance between various types of work – innovation, risk management, and improvement – as poor. This indicates that existing governance frameworks fail to ensure a balanced portfolio of IT initiatives that encompasses all these essential components.

2. Leadership

The research highlights significant challenges in leadership readiness to manage the cultural shifts necessary for successful digital and agile transformations, characterized by attributes such as collaboration, openness, security, transparency, a commitment to continuous learning and improvement, and a focus on delivering customer value [6]. However, leaders often lack the necessary readiness to navigate such cultural shifts effectively. A significant 67% of respondents acknowledge grappling with culture change, yet more than 60% rate leadership development programs focused on cultivating the requisite skills for managing cultural transitions as inadequate (refer to Figure 2).

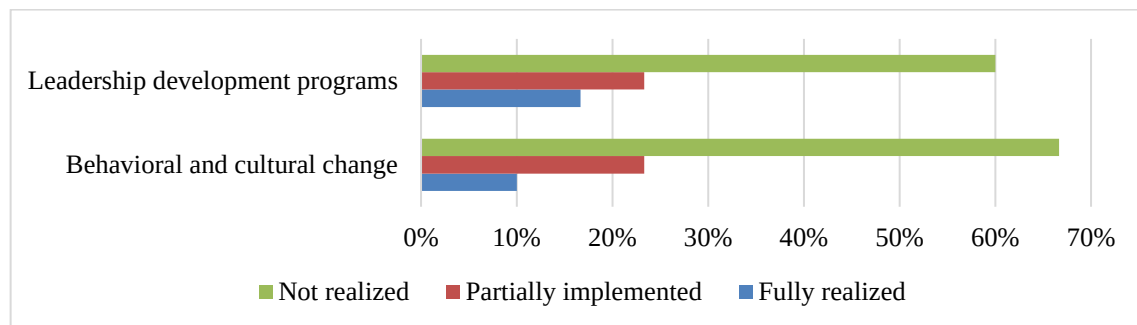

Figure 2 – Leadership

Note: compiled by the authors

Managers play a pivotal role in fostering and implementing the new organizational culture by exhibiting a dedication to behavioral change, which includes ensuring psychological safety, promoting open feedback channels, and allocating time for teams to engage in learning and improvement activities. While a majority of managers profess their commitment to this endeavor, the specific behaviors that signify this commitment often remain ambiguous. Notably, 67% received low scores regarding their level of commitment, which may be attributed to a deficiency in appropriate skills for facilitating culture and behavior change. Moreover, inadequate skills also contribute to suboptimal outcomes of training investments, as evidenced by a lack of formal methodologies for integrating new skills and behaviors into the organizational framework.

3. Culture

Merely 52% demonstrated deficiency in translating corporate values and principles into actionable behaviors, underscoring the increasing acknowledgment and emphasis on cultural transformation within agile development initiatives. Although corporate values are articulated and disseminated, they are not effectively converted into enduring and favorable behaviors. Instilling new behaviors into the organizational culture necessitates iterative practice, feedback mechanisms, and frequently, coaching interventions. A significant 65% of company managers indicated a failure to enact these behaviors. Absent such deliberate endeavors, there is a propensity to revert to previous behavioral patterns, thus impeding aspirations for cultural transformation. Subpar ratings in leadership further exacerbate this issue, eliciting apprehensions regarding the efficacy of initiatives aimed at cultural change (Figure 3).

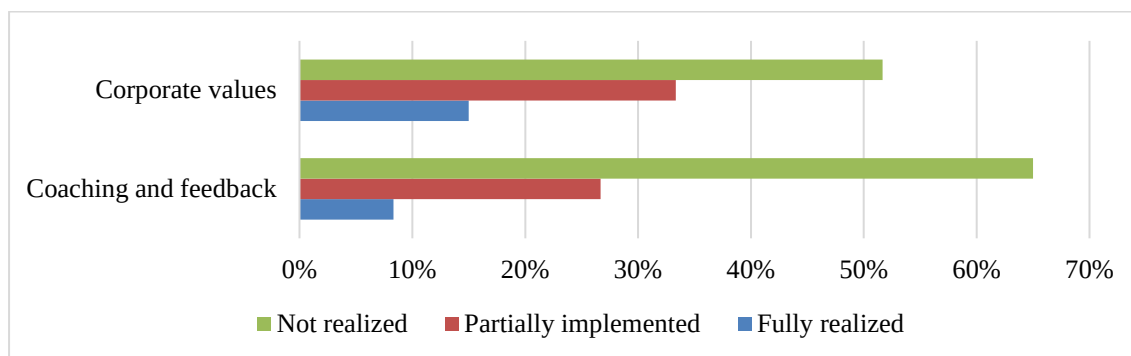

Figure 3 – Culture

Note: compiled by the authors

4. Skills

Approximately 65% lack a formal methodology to guarantee that training adheres to the following criteria:

- Alignment of training initiatives with organizational objectives.
- Provision of mechanisms facilitating the translation of acquired knowledge into actionable behaviors, encompassing practices like rehearsal, feedback mechanisms, and coaching support.

Furthermore, the assessment and evaluation of the effectiveness of training programs are inadequate, as depicted in Figure 4.

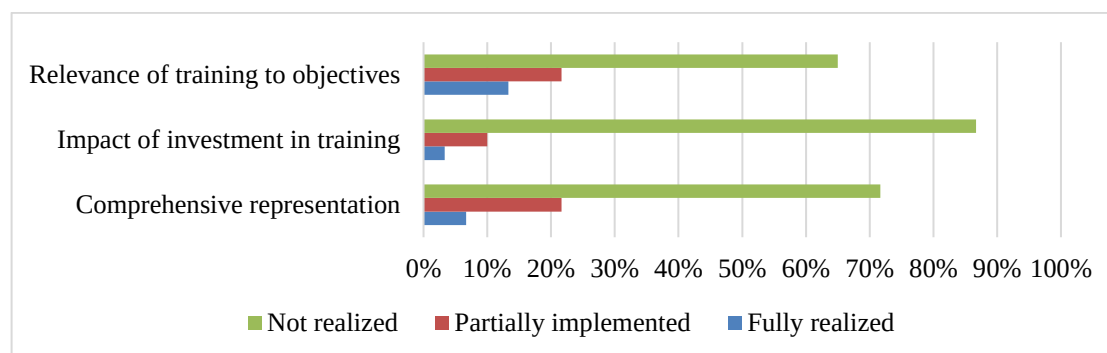

Figure 4 – Skills

Note: compiled by the authors

An overwhelming majority, comprising 87%, lack mechanisms for assessing the intended or realized impact of investments in training. These mechanisms aim to gauge the uptake of new behaviors subsequent to training sessions and how the integration of these behaviors influences business outcomes.

Collaboration and integrated capabilities play pivotal roles in achieving the objectives of agile transformation. However, a significant 72% do not exhibit comprehensive representation in training initiatives. Frequently, departments partake in separate training sessions, thereby perpetuating a divisive "us versus them" dynamic. Comprehensive representation fosters a collective comprehension and acknowledgment of integrated avenues for improvement. Achieving comprehensive representation can be facilitated through the implementation of best practice framework trainings.

5. Continuous improvement

Continuous improvement emerged as notably deficient, with 75% attributing a low proficiency to this aspect (see Figure 5). Continuous improvement efforts frequently remain confined to localized spheres, concentrating either on process refinement or departmental enhancements, lacking a comprehensive top-down and cross-functional orientation. Regrettably, continuous learning and self-improvement fail to be recognized as strategic competencies. Poor ratings in terms of strategic

alignment, including governance structures and portfolio balance, further amplify this issue. Moreover, improvement endeavors often yield precedence to innovation initiatives, aggravated by the absence of rigorous impact assessments on outcomes.

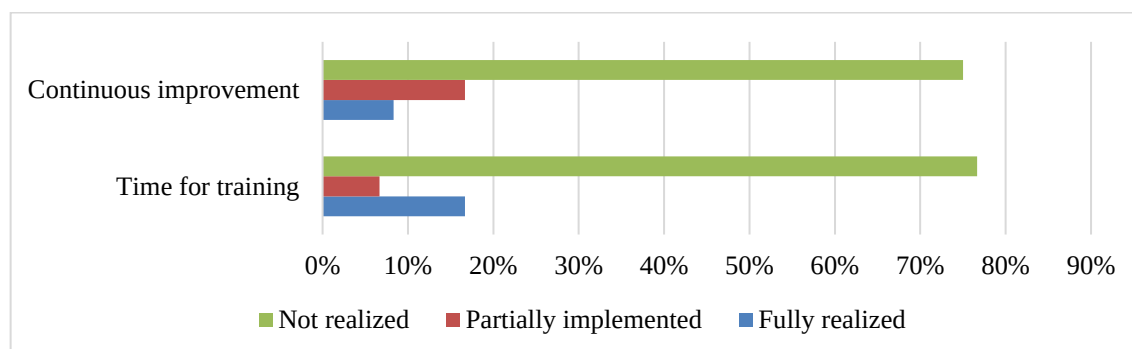

Figure 5 – Continuous improvement

Note: compiled by the authors

A substantial 77% of participants assigned a low rating to the allocation of time and monitoring of improvement requisites. Employees find themselves devoid of opportunities for ongoing learning and enhancement, while proposed improvements languish without prioritization or execution. This circumstance stems partly from deficient leadership competencies and partly from managerial inadequacies [7]. Teams find themselves ensnared in reconciling contradictory business demands, exacerbated by the absence of a coherent linkage between improvement initiatives and overarching strategic goals, which frequently remain elusive.

Conclusion

Recommendations

The analysis conducted in this study has yielded conclusions and a set of recommendations aimed at guiding organizations in effectively involving both their employees and customers in the digital transformation journey [8, 9]. These recommendations enable organizations to prioritize their needs effectively, facilitating a successful transformation endeavor. By adhering to these recommendations, organizations can ensure that the digital transformation initiatives they undertake enhance user experience, yield tangible benefits, and contribute to the achievement of their business objectives. Drawing from the research findings, the following recommendations have been formulated:

- Evaluate the Current State: Begin by thoroughly assessing the existing state of affairs. Clearly define the specific challenges or opportunities the organization aims to address through digital transformation. Evaluate user satisfaction levels and key performance metrics to pinpoint areas requiring the most attention.
- Establish Goals and Metrics: Define precise improvement objectives, such as enhancing response times to user inquiries or minimizing downtime. Develop key performance indicators (KPIs) to monitor progress towards achieving these objectives.
- Standardize Processes: Introduce standardized procedures for managing requests, incidents, changes, and problems. Ensure that these processes are well-documented, comprehensible, and easily accessible to all employees.
- Embrace Automation: Emphasize the implementation of automation wherever feasible and suitable. Automated processes have the potential to significantly diminish manual workload and expedite task completion.
- Invest in Employee Training and Development: Allocate resources towards enhancing employee competencies and knowledge through training and development initiatives. Strengthening employee skill sets will lead to improved service quality and contribute to more efficient operations.

- Enhance Communication: Foster effective communication channels between employees and users. Implement transparent communication protocols, offer comprehensive user documentation, and establish a feedback system to facilitate open dialogue.
- Introduce Self-Service Systems: Develop a user-friendly portal or self-service platform where users can access relevant information and resolve minor issues independently. Empowering users with self-service options can enhance satisfaction and streamline support processes.
- Solicit Ongoing Feedback: Proactively seek and evaluate feedback from users through various channels such as surveys, customer reports, social media monitoring, or direct communication with customer service representatives. Customer feedback provides valuable insights into their perceptions and preferences, guiding organizational improvements and innovation efforts.
- Prioritize Continuous Improvement: Regularly analyze results and metrics against predefined goals. Facilitate feedback sessions and dialogues with both employees and users to identify further areas for enhancement and refinement.
- Embrace Technological Advancements: Explore the integration of cutting-edge technologies such as artificial intelligence, data analytics, and machine learning to streamline processes and proactively anticipate potential issues.
- Foster Leadership and Support: Ensure unwavering support for the digital transformation initiative from top leadership within the organization. Cultivate an environment where employees feel valued and empowered to contribute to the ongoing improvement process.
- Embrace Change as a Constant: Recognize that digital transformation is an iterative and continuous journey. Maintain momentum by instilling a culture of continuous growth, regularly revisiting and updating action plans, and adapting to evolving business needs and market dynamics. Regularly conduct gap analyses to ensure alignment with organizational objectives.

The results of this study highlight several critical areas that need to be addressed to enhance the effectiveness of digital transformation initiatives in Kazakhstan's IT sector. The significant gaps in strategic fit, leadership readiness, cultural transformation, skill development, and continuous improvement suggest that many organizations are not fully equipped to navigate the complexities of digital transformation.

The findings indicate that for digital transformation to succeed, organizations must develop clearer strategic objectives and ensure that these are integrated into decision-making processes across all levels [10]. Robust governance mechanisms are essential to manage competing priorities and ensure that resources are allocated in alignment with strategic goals. Leadership development programs need to be more focused on equipping managers with the skills required to drive cultural change and foster an environment of continuous learning and improvement.

Furthermore, the study underscores the importance of aligning training programs with organizational objectives and providing the necessary support to translate new skills into actionable behaviors. Continuous improvement should be recognized as a strategic competency, with efforts expanded beyond localized initiatives to include a comprehensive, cross-functional approach.

In conclusion, the study provides valuable insights into the challenges and opportunities associated with digital transformation in Kazakhstan's IT sector. By addressing the identified gaps, organizations can better position themselves to achieve successful digital transformation outcomes, ultimately enhancing their competitiveness in an increasingly digital world.

REFERENCES

- 1 Kraus S., Jones P., Kailer N. (2021) Digital Transformation: An overview of the current state of the art of research. Sage Open. Vol. 11(3). P. 1-15. <https://doi.org/10.1177/21582440211047576>
- 2 Alibekova G., Medeni T. (2020) Digital Transformation Enablers and Barriers in the Economy of Kazakhstan. Journal of Asian Finance, Economics and Business. Vol. 7(7).P. 565—575. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.565>
- 3 Verhoef P.C., Broekhuizen T., Bart Y. et al. Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research

agenda. Journal of Business Research. Vol. 122, 2021. P. 889—901. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022>

4 Gil-Gomez H., Guerola-Navarro V. (2020). Customer relationship management: digital transformation and sustainable business model innovation. Economic Research-Ekonomska Istraživanja. Vol. 33(1). P. 2733—2750. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1676283>

5 Volberda H.W., Khanagha S., Baden-Fuller Ch., Mihalache O.R., Birkinshaw J. (2021). Strategizing in a digital world: Overcoming cognitive barriers, reconfiguring routines and introducing new organizational forms. Long Range Planning. Vol. 54(5). P. 102—110. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2021.102110>

6 Holmlund M., Vaerenbergh, Y.V., Ciuchita, R. (2020). Customer experience management in the age of big data analytics: A strategic framework. Journal of Business Research. Vol. 116. P. 356—365. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.01.022>

7 Moganadas Rani Sh., Guan Gan Goh G. (2022). Digital Employee Experience Constructs and Measurement Framework: A Review and Synthesis. International Journal of Technology. Vol. 13(5). P. 999—1012. <http://dx.doi.org/10.14716/ijtech.v13i5.5830>

8 Einhorn M., Loffler M., de Bellis E. (2021). The Machine Age of Customer Insight. Emerald Publishing Limited.. P. 159—167.

9 Itam U., Ghosh N. (2020). Employee experience management: A new paradigm shift in HR thinking. International Journal of Human Capital and Information Technology Professionals (IJHCITP). Vol. 11(2). P. 39—49. <http://doi.org/10.4018/IJHCITP.2020040103>

10 Fischer M., Imgrund F., Janiesch Ch., Winkelmann A. (2020). Strategy archetypes for digital transformation: Defining meta objectives using business process management. Information and Management. Vol. 57(5). P. 103—262. <https://doi.org/10.1016/j.im.2019.103262>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ: КЛИЕНТТІҢ ТӘЖІРИБЕСІН БАСҚАРУ

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасында тәжірибені басқаруға негізделген цифрлық трансформацияны дамытуға арналған. Бұл зерттеудің мақсаты – ұйымның цифрлық трансформациясы мен тәжірибені басқару арасындағы байланысты талдау, жүйелік мәселелерді анықтау және тәжірибені басқару тиімдірек цифрлық трансформацияға ықпал ететінін растау. Зерттеу нысаны – ақпараттық технологиялар саласындағы шағын, орта және ірі кәсіпорындар ұсынған елдің бизнес ұйымдары. Тәжірибені басқаруға негізделген цифрлық трансформацияны жүзеге асыру үшін тәжірибені басқару тұжырымдамасын және трансформация объектісі – ұйымды анықтау қажет. Тиімді трансформацияны басқару қызметкерлердің тәжірибесін басқару тұрғысынан да, клиенттердің тәжірибесін басқару тұрғысынан да тәжірибені басқару ретінде қарастырылуы керек, өйткені бұл екі фактор да өзара байланысты және компанияның жалпы тиімділігіне қатты әсер етуі мүмкін. Зерттеу технологиялық және ұйымдастырушылық аспектілерді ескере отырып, Цифрлық трансформацияға кешенді көзқарастың маңыздылығын көрсетеді. Ол сондай-ақ мекеменің миссиясы мен құндылықтарына сәйкес келетін нақты көзқарас пен стратегияның қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу негізінде ұйымдар өз қызметкерлерін де, клиенттерін де цифрлық трансформация процесіне тарта алатын ұсыныстар ұсынылды, бұл олардың қажеттіліктеріне басымдық беруге және сәтті трансформацияны аяқтауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: цифрлық трансформация, цифрландыру, клиенттік тәжірибе, тәжірибені басқару, СЕМ, CX, EX.

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: УПРАВЛЕНИЕ КЛИЕНТСКИМ ОПЫТОМ

Аннотация

Статья посвящена развитию цифровой трансформации, основанной на управлении опытом, в Республике Казахстан. Цель настоящего исследования – проанализировать взаимосвязь между цифровой трансформацией организации и управлением опытом, выявить системные проблемы и подтвердить, что управление опытом способствует более эффективной цифровой трансформации. Объектом исследования выступают бизнес-организации страны, представленные малыми, средними и крупными предприятиями в сфере информационных технологий. Чтобы осуществить цифровую трансформацию, основанную на управлении опытом, необходимо определить концепцию управления опытом и объект трансформации – организацию. Предполагается, что управление для эффективной трансформации следует рассматривать как управление опытом как с точки зрения управления опытом сотрудников, так и с точки зрения управления опытом клиентов, поскольку оба эти фактора взаимосвязаны и могут сильно повлиять на общую эффективность компании. В исследовании подчеркивается важность комплексного подхода к цифровой трансформации, учитывающего как технологические, так и организационные аспекты. В нем также отмечается необходимость четкого видения и стратегии, которые соответствуют миссии и ценностям учреждения. На основании

проведенного исследования предложены рекомендации, с помощью которых организации смогут вовлечь как своих сотрудников, так и клиентов в процесс цифровой трансформации, что позволит им расставить приоритеты в своих потребностях и завершить успешную трансформацию.

Ключевые слова: цифровая трансформация, цифровизация, клиентский опыт, управление опытом, CEM, CX, EX.

REFERENCES

- 1 Kraus S., Jones P., Kailer N. (2021) Digital Transformation: An overview of the current state of the art of research. Sage Open. Vol. 11(3). P. 1-15. <https://doi.org/10.1177/21582440211047576> [in English]
- 2 Alibekova G., Medeni T. (2020) Digital Transformation Enablers and Barriers in the Economy of Kazakhstan. Journal of Asian Finance, Economics and Business. Vol. 7(7). P. 565-575. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.565> [in English]
- 3 Verhoef P.C., Broekhuizen T., Bart Y. et al. Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. Journal of Business Research. Vol. 122. 2021. P. 889-901. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022> [in English]
- 4 Gil-Gomez H., Guerola-Navarro V. (2020). Customer relationship management: digital transformation and sustainable business model innovation. Economic Research-Ekonomska Istraživanja. Vol. 33(1). P. 2733—2750. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1676283> [in English]
- 5 Volberda H.W., Khanagha S., Baden-Fuller Ch., Mihalache O.R., Birkinshaw J. (2021). Strategizing in a digital world: Overcoming cognitive barriers, reconfiguring routines and introducing new organizational forms. Long Range Planning. Vol. 54(5). P. 102—110. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2021.102110> [in English]
- 6 Holmlund M., Vaerenbergh, Y.V., Ciuchita, R. (2020). Customer experience management in the age of big data analytics: A strategic framework. Journal of Business Research. Vol. 116. P. 356—365. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.01.022> [in English]
- 7 Moganadas Rani Sh., Guan Gan Goh G. (2022). Digital Employee Experience Constructs and Measurement Framework: A Review and Synthesis. International Journal of Technology. Vol. 13(5). P. 999—1012. <http://dx.doi.org/10.14716/ijtech.v13i5.5830> [in English]
- 8 Einhorn M., Löffler M., de Bellis E. (2021). The Machine Age of Customer Insight. Emerald Publishing Limited.. P. 159—167. [in English]
- 9 Itam U., Ghosh N. (2020). Employee experience management: A new paradigm shift in HR thinking. International Journal of Human Capital and Information Technology Professionals (IJHCITP). Vol. 11(2). P. 39—49. <http://doi.org/10.4018/IJHCITP.2020040103> [in English]
- 10 Fischer M., Imgrund F., Janiesch Ch., Winkelmann A. (2020). Strategy archetypes for digital transformation: Defining meta objectives using business process management. Information and Management. Vol. 57(5). P. 103—262. <https://doi.org/10.1016/j.im.2019.103262> [in English]

Information about authors:

Nurkhat Ibadildin – **corresponding author**, candidate of technical sciences, associate professor of the School of Creative Industry, “Astana IT University” LLP, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ibadildin.nurkhat@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6352-8713>

Serik Igbayev – master of economics and business, senior lecturer at the School of Creative Industry, “Astana IT University” LLP, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.igbayev@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7644-5597>

Madina Tulemissova – master of science in IT-management, senior lecturer at the School of Creative Industry, “Astana IT University” LLP, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.tulemissova@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0439-8932>

Zhaxat Kenzhin – PhD, associate professor, Academy of Physical Education and Mass Sport, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: jaksat_22@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>

Информация об авторах:

Нурхат Ибадильтин – **основной автор**, кандидат технических наук, ассоциированный профессор Школы креативной индустрии, ТОО «Astana IT University», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: ibadildin.nurkhat@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6352-8713>

Серик Игбаев – магистр экономики и бизнеса, сеньор-лектор Школы креативной индустрии, ТОО «Astana IT University», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: s.igbayev@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7644-5597>

Мадина Тулемисова – магистр наук в области IT-менеджмента, сеньор-лектор Школы креативной индустрии, ТОО «Astana IT University», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: m.tulemissova@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0439-8932>

Жаксат Кенжин – PhD, ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: jaksat_22@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>

Авторлар туралы ақпарат:

Нұрхат Ибадильдин – **негізгі автор**, техника ғылымдарының кандидаты, Креативті индустрия мектебінің қауымдастырылған профессоры, «Astana IT University» ЖШС, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ibadildin.nurkhat@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6352-8713>

Серік Игбаев – экономика және бизнес магистрі, Креативті индустрия мектебінің сеньор-лекторы, «Astana IT University» ЖШС, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.igbayev@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7644-5597>

Мадина Тулемисова – IT-менеджмент саласындағы ғылым магистрі, Креативті индустрия мектебінің сеньор-лекторы, «Astana IT University» ЖШС, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.tulemissova@astanait.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0439-8932>

Жаксат Кенжин – PhD, қауымдастырылған профессоры, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jaksat_22@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>

R. Muratbekuly¹ , G. Talapbayeva^{1*} , K. Utepkaliyeva² , Zh. Yerniyazova¹ ¹Korkyt Ata Kyzylorda University
Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan²Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan*e-mail: Gulnar7575@mail.ru**MODERN APPROACHES TO RECRUITMENT IN SMALL AND MEDIUM –
SIZED ENTERPRISES: EFFECTIVE STRATEGIES AND METHODS****Abstract**

The article examines modern approaches to recruitment in small and medium-sized enterprises, focusing on effective strategies and methods. The study provides an overview of current trends and methods of candidate selection, an analysis of their applicability in a changing labor market, and the demands of modern business.

The article examines the key aspects of successful recruitment, including the use of innovative approaches, adaptation to new technologies, and consideration of the specifics of hybrid and remote work. Special attention is paid to the impact of proper selection on the effectiveness of the organization, its competitiveness, and development.

Based on the analysis of academic works in the fields of human resource management, labor psychology, and HR practices, the authors of the article identify important trends and innovations accompanying the recruitment process. The article offers recommendations for organizations aimed at optimizing recruitment, improving the quality of the workforce, and increasing productivity.

Theoretical significance: The scientific article on recruitment is a contribution to the scientific field of human resource management and labor psychology. She summarizes modern theories and practices of recruitment and formulates new concepts and approaches, which contribute to the expansion of the theoretical base of the field.

Practical significance: Optimization of the recruitment process: The recommendations presented in the article can be used by companies to optimize their recruitment processes, improve recruitment efficiency, and reduce staff turnover; Improving the quality of personnel: The methods and approaches developed in the article can help attract and select more qualified employees, which will lead to an increase in the professionalism of the team and the overall productivity of the organization; Economic effect: Effective recruitment can lead to lower costs for training and adaptation of new employees, as well as increase business profitability by increasing the quality and productivity of labor.

Key words: staff, recruiting, selection, hiring, competencies, skills, experience.

Introduction

In the context of modern business, the selection of qualified employees is one of the key strategic aspects of the success of any organization. Successful hiring of the right people can significantly affect the company's performance, competitiveness, and development. The scientific article presented below is devoted to the analysis of current trends and methods of personnel selection, the need to apply innovative approaches in the selection process, as well as the impact of recruitment on the effectiveness of the organization as a whole.

In light of the changing demands of the labor market, the growth of competition, and the introduction of new technologies, the relevance of research in the recruitment process is becoming more important than ever. The scientific article is aimed at identifying optimal strategies and methods of personnel selection that contribute to the successful adaptation of companies to modern challenges. The analysis of scientific works in the field of personnel management, labor psychology, and HR practices conducted in this article allows us to identify the main trends and innovations that affect the recruitment process. The generalization of empirical data and theoretical research makes it possible to develop recommendations for companies seeking to improve the efficiency of their personnel processes and improve the effectiveness of their activities.

This scientific article is an attempt to systematize knowledge in the field of personnel selection, identify current problems, and search for innovative solutions for modern organizations.

Summarizing the research results will make it possible to form practically useful recommendations for HR specialists and company managers seeking to create successful and sustainable teams of employees.

Highly qualified personnel is a key resource for the economic growth of small and medium-sized enterprises. To increase their competitiveness, it is necessary to use tools that promote successful competition with other companies. In modern conditions, the company is more dependent on qualified workers than they are on it, which increases competition among employers for such personnel.

Many studies emphasize that strategic management changes are required to remain competitive in a dynamically changing market. This implies a transition from managing individual functional subsystems and business processes to a competency-based approach.

However, difficulties remain in understanding the work of the interaction system within existing management structures. This allows you to achieve a certain level of efficiency, but not enough to ensure a sustainable competitive advantage for the company. Therefore, the purpose of the author's research is to study this aspect in more depth.

Modern approaches to recruitment in small and medium-sized enterprises (SMEs) are characterized by a significant variety of methods and strategies that help to effectively cope with limited resources and ensure long-term competitiveness. Unlike large corporations, SMEs are often faced with a limited budget for HR processes, which requires the adaptation of traditional recruitment methods. In recent decades, there has been a growing interest in the use of innovative technologies such as automation of recruiting using artificial intelligence and data analytics, as well as the introduction of personalized approaches aimed at identifying not only professional skills but also personal qualities of candidates [2],[3].

Research shows that for SMEs

Research shows that for SMEs, methods that contribute to the creation of stable and trusting relationships within the team are especially important. This includes the use of targeted recruitment strategies with an emphasis on the candidate's cultural alignment with the company's corporate values (Najlae, Idrissi el Bouzaidi (2024) [4]. Flexibility in recruitment is also an important aspect: many small and medium-sized enterprises use mixed approaches, combining traditional interviews with more innovative methods such as video conversations or simulations of work situations[5].Muzam, J. (2022). This trend is accompanied by an increasing interest in assessment methods aimed at predicting the potential of employees in changing market conditions.

Materials and methods of research

The theoretical and methodological basis of the research is the scientific publications of domestic and foreign scientists specializing in the study of the implementation of the competence approach, the study of the personnel selection and recruitment system, and the personnel management system of the organization as a whole.

The following general and special methods of scientific research were used in the preparation of the article: the method of theoretical research, induction and deduction, analysis and synthesis, the method of empirical research, literature review, and analysis of scientific research.

The research materials were literary sources, scientific works in the field of studying the personnel management system, selection and recruitment systems, regulatory legal acts regulating the activities of the enterprise, analytical information from specialized journals, as well as Internet materials.

The data for the study were obtained from several sources: Official statistics, including data on the labor market, provided by the National Statistical Bureau of the Republic of Kazakhstan. The qualitative analysis included the interpretation of changes in legislation and their potential impact on labor discipline and layoffs.

Results and its discussion

Recruitment is the process of finding, attracting, evaluating, selecting, and hiring appropriate candidates for occupied or vacant positions in an organization. This process plays a key role in business development since the right choice of employees contributes to the effectiveness of the organization and the achievement of its goals [1. - 2].

There are several stages in the recruitment process:

1. Needs analysis: This stage includes determining the vacancy, analyzing the requirements for candidates, and compiling a profile of the position.

2. Candidate search: Various sources are used here to attract potential candidates, such as employer dating sites, specialized Internet platforms, social networks, recruitment agencies, etc.

3. Selection: The competencies, skills, experience, and compliance of potential candidates with the requirements of the position are evaluated. It includes interview techniques and methods, testing, and assessment of skills.

4. Decision-making: At this stage, the best candidate for a specific vacancy is selected based on the collected data and evaluation results.

5. Recruitment and integration: After making a decision, the candidate is offered a job, the recruitment procedure is carried out and the process is put into effect [2. - 5].

Active search for candidates job responses

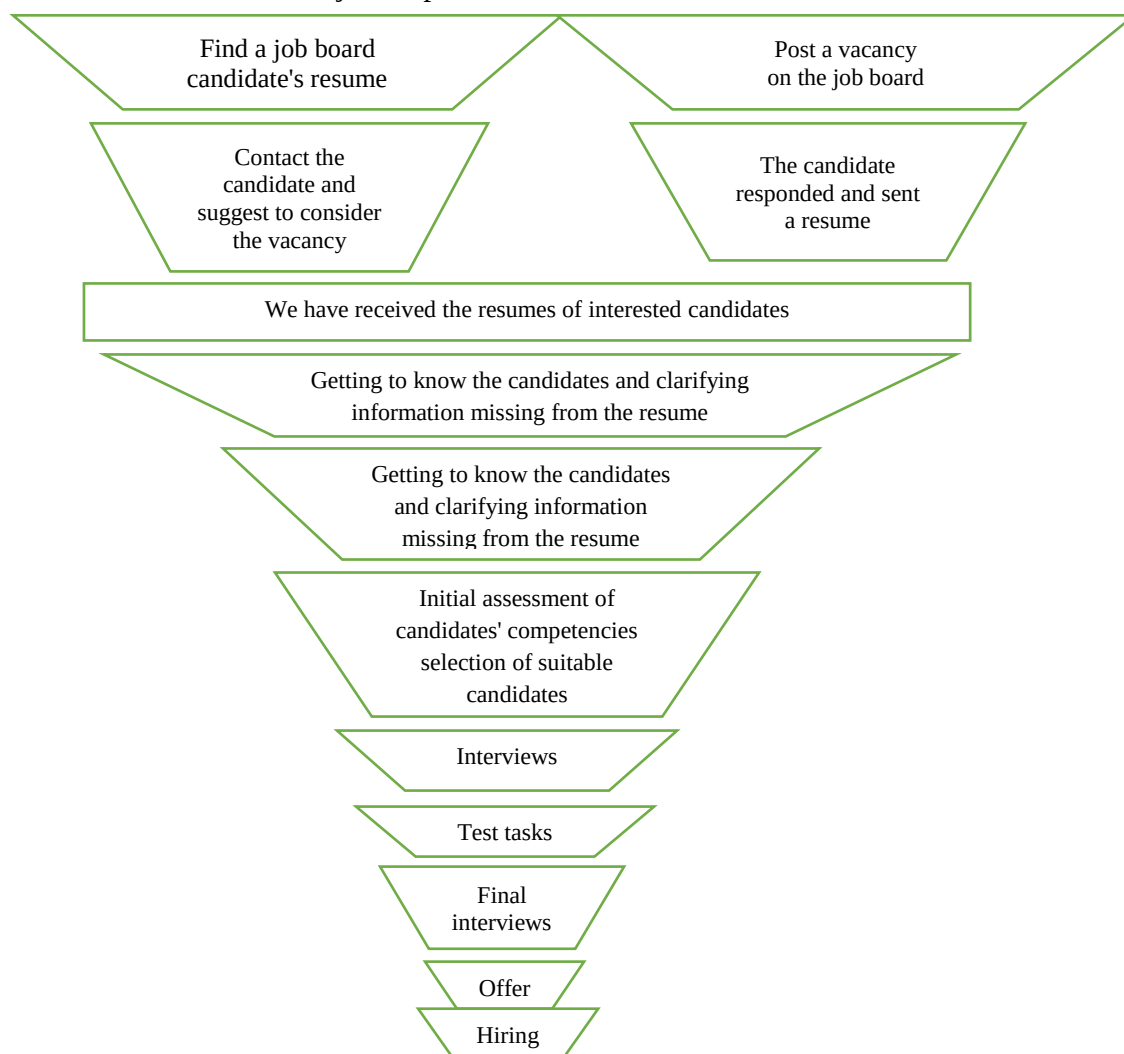

Figure 1- Methods of selecting and hiring employees of the company

Note: compiled by the author based on the source [3]

Each activity implies a "funnel". In the case of the HR department, it is built almost on a standard level — it is important to reach as many applicants as possible at the first stage in order to bring the best specialists to the end. Each company has its own methods of recruiting and hiring employees. It is important to note that recruitment is an integral part of the human resource management strategy in an organization, and the effective implementation of this process can significantly affect the success of the company [3. - 4].

A general funnel principle that can be applied to HR work in different fields:

- sourcing (search for suitable candidates in the market — resume review);
- first acquaintance with the applicant (by phone, e-mail, in social networks);
- initial interview (now it is most often conducted online);
- a qualification interview (hard skills are checked), or a technical interview, if we are talking about IT recruitment;
- final interview (a hiring decision is made, a job offer is formed);
- employee's exit to work. At this stage, the HR department helps the newcomer get used to the team (Figure -1).

The selection of qualified personnel is one of the key tasks for modern companies and may face a number of problems, including:

1. Shortage of qualified specialists: The lack of specialists with the necessary skills and experience can complicate the recruitment process.
2. High recruitment and training costs: Finding and hiring new employees requires time, money, and resources for both recruitment and subsequent training.
3. Mismatch of expectations and reality: Candidates do not always meet the stated requirements or the corporate culture of the company.
4. Fluctuations and staff turnover: A high level of layoffs can create instability in the work of departments and worsen productivity.
5. Unsuccessful recruitment: Mistakes in the selection of personnel can lead to low productivity, additional costs for their replacement, and training of new personnel.
6. Competition for talent: Due to the increasing competition in the labor market, companies may face the problem of attracting and retaining highly qualified specialists.
7. Diversification of the workforce: Creating equal opportunities for different groups of employees and managing a diversified staff can be difficult for some companies [4– 16], [5 - 25].

Solving recruitment problems includes developing strategies to attract talent, using the latest technologies in recruitment, improving candidate evaluation processes, and implementing programs to develop existing employees to increase internal mobility and staff retention. Contacting professional recruitment agencies or using specialized platforms to search for candidates can also help in solving these problems [6], [7].

In Kazakhstan, the focus on the implementation of HR procedures and processes describing HR algorithms and standards is more prevalent. When conducting in-depth interviews with Kazakhstani HR experts, the majority of respondents assess the maturity of the HR function according to parameters such as implemented and systematically operating core HR processes (search and selection, evaluation, training, remuneration, talent management, work with corporate culture), as well as their automation[8]. In addition to the transition to more flexible approaches, international experience very clearly shows that HR is becoming an increasingly people-oriented function, where employee satisfaction is one of the key indicators of HR success. At the same time, an important feature of a good HR is an understanding of the business in which it operates and the speed of response to its requests. With so many changes affecting businesses around the world at the moment (globalization, migration processes, demographic aspects, Internet opportunities, etc.), finding, attracting, and retaining talent is one of the most serious challenges that organizations around the world face in this uncertain time [9], [10].

Working with the employer's brand, building processes in terms of employee experience, and working with staff engagement are areas of human resources management that will be crucial for success in the next few years. During in-depth interviews, Kazakhstani HR experts identified 13 trends in their work with personnel, the leading position among which is occupied by digitalization and automation of HR processes, as well as HR analytics. At the same time, the most common answer to the question "What is the driver of HR development in an organization?" among Kazakhstani HR experts was: management support (38%), the professionalism of HR themselves (35%), and their desire to participate in the development of the company and the introduction of innovations (29%), as well as effectively structured HR- processes (21%). Only 9% of the HR managers surveyed said that understanding the business is such a driver, and 3% - working with data and focusing on the employee himself. An interesting fact is that of the 13 HR trends voiced by Kazakhstani HR experts, only 3 are directly related to the employee: "Reskilling, learning new skills", "Development of well-being programs", and "Development of corporate culture". While in 13 international practices, the top trends are "Improving employee experience", "Reviewing Talent Management practices", and "Using broader channels to attract talent". The results of the level of engagement in the HR maturity study indicate that in the private sector, staff involvement is higher than in other sectors. The involvement of the personnel of companies with private ownership is 76%, while in the public and quasi-public sectors, it is at the level of 62% [11].

Table 1- Engagement index by economic sector

Sector	Engagement	Working conditions	Loyalty	Communication and relationships
The public sector	62%	61%	62%	62%
Quasi-public sector	62%	61%	62%	63%
The private sector	76%	74%	78%	77%
In general, in the Republic of Kazakhstan	65%	64%	65%	66%
Note: compiled by the author based on the source [11]				

Previous research by the Association of HR Managers confirms the existence of such significant gaps related to industry specifics in personnel management. According to experts in the field of personnel research, the level of employee engagement in the quasi-public sector has varied in the range of 61-65% over the past three years. Global benchmarks in terms of AON engagement [2. - 3] have been fixed at 63-66% over the past 2-3 years. According to the AON concept, the employees involved "speak, stay, and strive." That is, employees connect their lives with the company, respond well, and strive to achieve the company's business goals. At the same time, the world's largest IT companies and financial institutions (banks, investment funds) demonstrate engagement rates of up to 80% and above, which is due to the presence of a corporate culture of high return on the part of the employee and receiving appropriate fair recognition and encouragement. A similar pattern (involvement of over 75%) is also characteristic of Kazakhstani information and communication organizations, as well as financial and insurance activities, which have a fairly high digital culture. A low level of employee engagement (51%) was recorded among representatives of the education sector.

Education workers demonstrate low satisfaction with working conditions, low loyalty and give low ratings on factors of relationships and communications (53%), which are often higher in comparison with estimates of working conditions and communications, as they are more related to the microclimate in the team, the presence of a friendly environment, and support from colleagues. These results are quite alarming and require further in-depth study. A preliminary

analysis recorded facts of dissatisfaction with issues of remuneration, social benefits, and guarantees, as well as involvement in management decisions - opportunities for initiative, and merit recognition systems. The industry specifics of the construction sector show that despite the complexity of the factors of the organization of working conditions (63%), employees demonstrate a high corporate identity and loyalty to the management of the organization (70%). This is a very interesting phenomenon to analyze, indicating a willingness to support the industry in the event of difficult changes or lower wages, due to the high commitment and trust in the actions of management. A similar pattern of corporate loyalty is recorded in the financial sector. A comparison of the results of the study on engagement factors with similar studies around the world demonstrates the presence of systemic problems in Kazakhstani organizations in terms of recognition and encouragement of employees, as well as their ability to participate in discussion and management decision-making [11. -10].

Foreign experience in research and scientific publications on recruitment is a valuable source of knowledge for understanding current trends and best practices in this field. Some great examples from foreign experience may include the following:

1. Stanford University research on technology companies: The study showed that successful technology companies attach great importance to the culture of the organization when recruiting employees, and prefer hiring employees who correspond to the values of the company, even despite the high technical level.

2. Harvard research on methods for evaluating candidates' personal qualities: A publication devoted to methods for evaluating candidates' characteristics reveals the importance of using psychometric tests and structured interviews to predict successful employee adaptation.

3. A study by the London School of Economics on the impact of motivation on work duration: This article highlights the importance of stimulating and motivating employees to retain talented staff on a long-term basis, which is a key aspect of recruitment.

4. Research from Japan on the use of artificial intelligence in hiring: Japanese scientists have developed machine learning algorithms that help automate resume selection and predict the success of an employee's future work based on data on previous candidates [12].

Amazon is one of the world's largest and most famous technology giants, founded in 1994 by Jeff Bezos. Amazon started as an online bookstore and then became the largest e-commerce offering a wide range of products from books and household appliances to groceries and clothing.

The company has grown to a level where it includes services such as cloud computing (Amazon Web Services), video streaming service (Amazon Prime Video), Alexa voice assistant, supermarket chain with automated checkout Amazon Go, Amazon Game Studios, and others.

Amazon's core principles include customer focus, innovation, commitment to high standards, active investments in technology, and the development of new markets. The company continues to diversify its business, including the development of artificial intelligence, autonomous delivery, and other advanced technologies.

Amazon is also known for its high standards in recruitment, leadership principles, and focus on innovation. In general, Amazon is considered one of the leaders in the field of technology, e-commerce, and cloud services, and has a significant impact on the modern global economy and the technology industry.

Amazon is one of the world's largest technology companies with high recruitment standards. Here are the main aspects that are important for understanding Amazon's recruitment methods:

1. Leadership by Company Principles: Amazon draws attention to candidates' compliance with the company's 14 leadership principles, which cover qualities such as a burning desire for customer service, innovation, and a commitment to high standards.

2. Technical interviews: For technical positions, Amazon is known for its challenging interviews that test technical knowledge, problem-solving, logical thinking, and technical prowess[9].

3. Amazon Principles:

- Customer Obsession: The company is focused on customer satisfaction.
- Ownership (Responsibility): The candidate must show a high level of responsibility for his work.

- Invent and Simplify: Amazon values innovation and strives for simple solutions.

- Are right, a lot: The company values making the right decisions based on data.

4. Company Culture: Amazon strives to create a corporate culture with an emphasis on leadership, innovation, and efficiency, and this is reflected in the recruitment process.

5. Objectivity and achievements: Amazon values the achievements of candidates, their experience, and abilities, and puts objective criteria at the forefront when evaluating candidates.

6. Long-term development: An important part of the Amazon recruitment process is to provide opportunities for long-term employee development and career growth [13].

So, Amazon is known for its high standards in recruitment, focused on leadership qualities, technical skills, and company principles, which contribute to the formation of highly qualified and motivated teams.

All the above-mentioned foreign studies represent valuable experience in the field of recruitment and demonstrate a variety of approaches and innovations that can be transferred to practice in other countries and fields of activity. Obtaining knowledge from sources of foreign experience makes it possible to enrich and improve the practice of personnel selection in various organizations and contributes to the development of this important area of human resource management [14].

The formation of a development strategy for small and medium-sized enterprises, and the presence of a competent team of highly qualified managers and professionals in their field, is one of the main criteria for effective management of an entrepreneurial structure, whose activities are characterized by a high degree of risk and the ability to quickly adapt to changes in the external environment. As we have learned, the development of an effective company development strategy and its successful implementation primarily depends on the availability of highly qualified personnel capable of anticipating the success of an entrepreneurial structure due to higher competencies [15].

Conclusion

At the end of the scientific article on recruitment, it can be noted that an effective recruitment process plays a key role in the success of any organization. Current trends require companies not only to be competitive in the market but also to ensure high-quality recruitment of personnel who are able to adapt to a rapidly changing business environment.

During the research of the scientific article, an analysis of existing methods and strategies of personnel selection was carried out, and key aspects that influence the success of this process were identified. The recommendations formulated on the basis of the review are aimed at improving recruiting practices and increasing the effectiveness of companies in attracting and retaining talented employees.

Based on modern business requirements, scientific conclusions emphasize the need for innovative approaches to recruitment, taking into account the needs of the company, the development of human resources, and incentive systems to ensure the sustainable development of the organization.

Thus, the scientific article on recruitment represents an important contribution to understanding modern HR practices, as well as provides practical advice and recommendations for organizations seeking to optimize recruitment processes and strengthen their position in the labor market. She emphasizes the importance of proper recruitment as a key element of a successful business and calls for continued research in the field of human resource management to further improve recruitment techniques in a rapidly changing world of work.

REFERENCES

- 1 Чуланова О.Л., Юсупова А.И. Применение компетентностного подхода в работе с персоналом в малом и среднем бизнесе (на примере ООО «СветоДизайн - Югра»). [Электронный ресурс] — URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/primenenie-kompetentnostnogo-podhoda-v-rabote-s-personalom-v-malom-i-srednem-biznese-na-primere-ooo-svetodizayn-yugra%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/primenenie-kompetentnostnogo-podhoda-v-rabote-s-personalom-v-malom-i-srednem-biznese-na-primere-ooo-svetodizayn-yugra%20(3).pdf) (дата обращения: 17.02.2024)
- 2 Krishnan, L. R. K. (2020), a review of certification as a tool for employee development (June 2020). International Journal of Research in computer application & management. Available at: — URL: <https://ssrn.com/abstract=4458957> (accessed: 03.06.2024)
- 3 Smith, M. (2021). Infed.org: Education, community-building and change. Available at: — URL: <https://www.infed.org> (accessed: 03.06.2024)
- 4 Najlae, Idrissi el Bouzaidi (2024) Recruitment policy and company's strategy: how to optimize recruitment policy to better align with strategic objectives? Available at: — URL: <http://www.theseus.fi/handle/10024/864174> (accessed: 03.06.2024)
- 5 Muzam, J. (2022). The Challenges of Modern Economy on the Competencies of Knowledge Workers. Journal of the Knowledge Economy. Available at: — URL: <https://doi.org/10.1007/s13132-022-00979-y> (accessed: 03.06.2024)
- 6 Кибанов А. Я. Основы управления персоналом. Инфра-М: — 2019. — 432 с.
- 7 Коновалова В.Г. Организация отбора и оценки персонала. М.: ЭКЗАМЕН — 2019. — 142 с.
- 8 Подбор персонала: основные этапы, методы и инструменты [Электронный ресурс] — URL: <https://spectrumdata.ru/blog/proverka-soiskatelya/podbor-personala-osnovnye-etapy-metody-i-instrumenty> (дата обращения: 17.02.2024)
- 9 Воронин Б.А., Васильцова Л.И., Александрова Н.А. Управление персоналом. Екатеринбург: УрГСХА: — 2019. — 360 с.
- 10 Бунатян А.Н. Оптимальная схема отбора персонала при приеме на работу в организацию. Вестник Университета Российской академии образования. — № 5. — 2019. — С. 152-154
- 11 Изучение роли и статуса современного HR в казахстанских организациях частного, квазигосударственного и государственного секторов [Электронный ресурс] — URL: https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/research%20project/6_Rus.pdf (дата обращения: 18.02.2024)
- 12 Уилтон Н. HR-менеджментке кіріспе. Астана: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры. — 2019. — 532 б.
- 13 Amazon [Интернет ресурс] Available at: — URL: <https://www.gazeta.ru/tags/organization/amazon.shtml> (дата обращения: 18.02.2024)
- 14 Работа мечты: руководство по собеседованию в крутой компании (такой как Amazon) [Электронный ресурс] Available at: — URL: <https://incruussia.ru/understand/rabota-mechty-rukovodstvo-po-sobesedovaniyu-v-krutoj-kompanii-takoj-kak-amazon> (дата обращения: 18.02.2024)
- 15 Принципы лидерства [Электронный ресурс] — URL: <https://www.amazon.jobs/content/en/our-workplace/leadership-principles> (дата обращения: 18.02.2024)

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПОРЫНДАРДА КАДРЛАРДЫ ІРІКТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ: ТИІМДІ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕР

Андатпа

Мақалада тиімді стратегиялар мен әдістерге назар аудара отырып, шағын және орта кәсіпорындарда кадрларды іріктеудің заманауи тәсілдері қарастырылады. Зерттеу үміткерлерді таңдаудың заманауи тенденциялары мен әдістеріне шолу, олардың өзгермелі еңбек нарығында және қазіргі заманғы бизнес талаптарында қолданылуын талдау болып табылады. Сонымен қатар, инновациялық тәсілдерді қолдану, жаңа технологияларға бейімделу және гибриді және қашықтан жұмыс істеу ерекшеліктерін ескеру сияқты табысты кадрларды іріктеудің негізгі аспектілері қарастырылады. Дұрыс таңдаудың ұйымның тиімділігіне, оның бәсекеге қабілеттілігі мен дамуына әсеріне ерекше назар аударылады.

Адам ресурстарын басқару, еңбек психологиясы және HR практикасы саласындағы академиялық жұмыстарды талдау негізінде мақала авторлары кадрларды іріктеу процесімен бірге жүретін маңызды тенденциялар мен жаңалықтарды бөліп көрсетеді. Мақала кадрларды іріктеуді оңтайландыруға, жұмыс күшінің сапасын жақсартуға және өнімділікті арттыруға бағытталған ұйымдарға арналған шетелдік тәжірибелерді ұсыныстарды ұсынады.

Теориялық маңызы: Кадрларды іріктеу туралы ғылыми мақала адам ресурстарын басқару және еңбек психологиясының ғылыми саласына қосылған үлес болып табылады. Ол кадрларды іріктеудің заманауи

теориялары мен тәжірибесін жинақтайды, саланың теориялық базасын кеңейтуге көмектесетін жаңа тұжырымдамалар мен тәсілдерді тұжырымдайды.

Практикалық маңызы: іріктеу процесін оңтайландыру: мақалада келтірілген ұсыныстарды компаниялар жалдау процестерін оңтайландыру, жалдау тиімділігін арттыру және қызметкерлердің тұрақтамауын азайту үшін пайдалана алады; персоналдың сапасын арттыру: мақалада әзірленген әдістер мен тәсілдер көбірек білікті қызметкерлерді тартуға және таңдауға көмектеседі, бұл ұжымның кәсіби деңгейін және ұйымның жалпы өнімділігін арттыруға әкеледі; экономикалық әсер: персоналды тиімді таңдау жаңа қызметкерлерді оқытуға және бейімдеуге кететін шығындарды азайтуға, сондай-ақ еңбек сапасы мен өнімділігін арттыру арқылы бизнестің табыстылығын арттыруға әкелуі мүмкін.

Негізгі сөздер: бизнес, шағын және орта кәсіпорындар, кадрлар, персонал, персоналды басқару, HR-менеджмент, персоналды іріктеу, персоналдың тиімділігі, еңбек өнімділігі.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОДБОРУ ПЕРСОНАЛА НА МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ: ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ И МЕТОДЫ

Аннотация

В статье рассматриваются современные подходы к подбору персонала на малых и средних предприятиях, акцентируя внимание на эффективных стратегиях и методах. Исследование представляет собой обзор современных тенденций и методов подбора кандидатов, анализ их применимости в условиях изменяющегося рынка труда и требований современного бизнеса. А также рассматриваются ключевые аспекты успешного подбора персонала, включая использование инновационных подходов, адаптацию к новым технологиям и учет специфики гибридной и удаленной работы. Особое внимание уделено влиянию правильного подбора на эффективность организации, её конкурентоспособность и развитие.

На основе анализа научных работ в области управления человеческими ресурсами, психологии труда и кадровой практики авторы статьи выделяют важные тенденции, иновации, сопровождающие процесс подбора персонала. В статье предложены рекомендации зарубежного опыта для организаций, направленные на оптимизацию подбора персонала, повышение качества рабочей силы и повышение производительности труда.

Теоретическая значимость: научная статья о подборе персонала представляет собой вклад в научную область управления человеческими ресурсами и психологии труда. Она обобщает современные теории и практики подбора персонала, формулирует новые концепции и подходы, что способствует расширению теоретической базы области.

Практическая значимость: оптимизация процесса подбора: Рекомендации, представленные в статье, могут быть использованы компаниями для оптимизации своих процессов подбора персонала, повышения эффективности найма и уменьшения текучести кадров; улучшение качества персонала: Разработанные в статье методики и подходы могут способствовать привлечению и выбору более квалифицированных сотрудников, что приведет к повышению профессионализма коллектива и общей производительности организации; экономический эффект: Эффективный подбор персонала может привести к снижению расходов на подготовку и адаптацию новых сотрудников, а также повысить рентабельность бизнеса за счет увеличения качества и производительности труда.

Ключевые слова: бизнес, малые и средние предприятия, кадр, персонал, управление персоналом, HR-менеджмент, подбор персонала, эффективность персонала, производительность труда.

REFERENCES

- 1 Chulanova O.L., Yusupova A.I. (2015). *Primenenie kompetentnostnogo podhoda v rabote s personalom v malomisrednem biznese (naprimere ООО «SvetoDizajn-Yugra»)* [The use of a competence-based approach in working with personnel in small and medium-sized businesses (using the example of LLC "Lighting Design-Yugra")] Available at: — URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/primenenie-kompetentnostnogo-podhoda-v-rabote-s-personalom-v-malom-i-srednem-biznese-na-primere-ooo-svetodizayn-yugra%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/primenenie-kompetentnostnogo-podhoda-v-rabote-s-personalom-v-malom-i-srednem-biznese-na-primere-ooo-svetodizayn-yugra%20(3).pdf) [in Russian]. (accessed: 17.02.2024)
- 2 Krishnan L. R. K. (2020), Review of Certification as a Tool for Development. International. Available at: — URL: <https://ssrn.com/abstract=4458957> [in English] (accessed: 03.06.2024)
- 3 Smith, M. (2021, June 15). infed.org: Education, Community-Building and Change. Available at: — URL: <https://www.infed.org> [in English] (accessed: 03.06.2024)
- 4 Najlae, Idrissi el Bouzaidi (2024) Recruitment policy and company's strategy : how to optimize recruitment policy to better align with strategic objectives? Available at: — URL: <http://www.theseus.fi/handle/10024/864174> [in English] (accessed: 03.06.2024)

5 Muzam, J. (2022). The Challenges of Modern Economy on the Competencies of Knowledge Workers. *Journal of the Knowledge Economy*. Available at: — URL: <https://doi.org/10.1007/s13132-022-00979-y> [in English] (accessed: 03.06.2024)

6 Kibanov A. Ja. Osnovy upravleniya personalom [*Fundamentals of personnel management*] Infra-M: — 2019. — 432 p. [in Russian]

7 Konovalova V.G. Organizatsiya otbora i ocenki personala [*Organization of personnel selection and evaluation*] M.:EXAM: — 2019. — 142 p. [in Russian]

8 Podbor personala: osnovnye jetapy, metody i instrumenty [*Recruitment: the main stages, methods and tools*] Available at: — URL: <https://spectrumdata.ru/blog/proverka-soiskatelya/podbor-personala-osnovnye-etapy-metody-i-instrumenty> [in Russian]. (accessed: 17.02.2024)

9 Voronin B.A., Vasil'cova L.I., Aleksandrova N.A. Upravlenie personalom [*Personnel management*] Ekaterinburg: UrGSHA: - 2019. — 360 p [in Russian]

10 Bunatjan A.N. Optimal'naja shema otbora personala pri prieme na rabotu v organizatsiju [*Optimal scheme of personnel selection when applying for a job in an organization*] Vestnik Universiteta Rossijskoj akademii obrazovaniya — No. 5. — 2019. — P. 152-154 [in Russian]

11 Izuchenie roli i statusa sovremennogo HR v kazhstanskix organizatsijax chastnogo, kvazigosudarstvennogo i gosudarstvennogo sektorov [*The study of the role and status of modern HR in Kazakhstani organizations of the private, quasi-public and public sectors*] Available at — URL: https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/research%20project/6_Rus.pdf [in Russian] (accessed: 18.02.2024)

12 Uilton N. HR-menedzhmentke kirispe [*Introduction to HR management*] Astana: "Ulttyk audarma bureaucrats" kogamdykkory. 2019. 532 p [in Kazakh]

13 Amazon. Available at — URL: <https://www.gazeta.ru/tags/organization/amazon.shtml> [in Russian] (accessed: 18.02.2024)

14 Rabota mechtu: rukovodstvo po sobesedovaniyu v krutoj kompanii (takoj kak Amazon) [*Dream Job: Interview Guide for a cool company (such as Amazon)*] Available at — URL: <https://incrusia.ru/understand/rabota-mechtu-rukovodstvo-po-sobesedovaniyu-v-krutoj-kompanii-takoj-kak-amazon> [in Russian] (accessed: 18.02.2024)

15 Principy liderstva [*Principles of leadership*] Available at — URL: <https://www.amazon.jobs/content/en/our-workplace/leadership-principles> [in Russian] (accessed: 18.02.2024)

Information about authors:

Rustem Muratbekulu – doctoral student of the educational program 8D04139 “State and local government”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1641-1571>

Gulnar Talapbayeva - **corresponding author**, candidate of economics sciences, senior lecturer of the educational program "Economics and Management", Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>

Kansulu Utepaliyeva - candidate of economics sciences, associate professor of Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.utepaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5230-0318>

Zhanat Yerniyazova - candidate of economics sciences, senior lecturer of the educational program "Economics and Management", Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhan_san@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8393-3246>

Информация об авторах:

Рустем Муратбекұлы – докторант образовательной программы 8D04139 «Государственное и местное управление», Кызылординский университет имени КоркытАта, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1641-1571>

Гульнар Талапбаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика и управления», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда., Республика Казахстан

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>

Кансулу Утепкалиева - кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5230-0318>

Жанат Ерниязова - кандидат экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика и управления», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда., Республика Казахстан

E-mail: zhan_san@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8393-3246>

Авторлар туралы ақпарат:

Рүстем Мұратбекұлы – 8D04139 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасының докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1641-1571>

Гульнар Талапбаева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>

Қансулу Өтепкалиева - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5230-0318>

Жанат Ерниязова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhan_san@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8393-3246>

B.A. Sabiu^{1*} , B. Turebekova¹ , G. Suleimenova² ¹Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan²Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan*e-mail: babangida271@gmail.com

ANALYZING THE DEPENDENCY OF COMPANY PERFORMANCE ON EMPLOYEE SATISFACTION

Abstract

This paper explores the link between employee satisfaction and company performance to show the hidden relations between these entities. The study adopts a systematic correlation-based approach through survey data on employee satisfaction and tracking performance metrics provided by the company. This objective shall involve the search for tendencies concerning what extent does employee satisfaction influence achievements. The outcomes demonstrate a relationship between workforce satisfaction and vital benchmarks such as efficiency, creation, and retention of personnel in many market fields. This research is unique because it shows how employee satisfaction can affect company success in the short term and long term. In short, these findings underscore the importance of a content workforce in accomplishing results that suggest useful managerial implications as well as human resource policies. Moreover, the research explores deeper into the intricate characteristics of employee satisfaction, providing insight into its various effects on the entire achievement of the organization.

Key words: employee satisfaction, company performance, dependency, organizational success, job performance

Introduction

Modern organizations are facing a highly competitive environment and are pushing for higher performance while keeping their employees happy and healthy. Thus, the satisfaction of employees is regarded as one of the driving forces that define essential performance indicators, including output, creativity, and turnover rates [1]. Companies have pursued research on the subtle connection between content workers and overall performance because of acknowledging the deep effects that such workforces exert on overall performance [2]. However, the relationship between employee satisfaction and organizational performance is still complex, and many organizations continue to use profit-based measures as the primary indicators of organizational performance. This research aims to examine the channels through which employee satisfaction influences organizational performance, in the context of industries in diligent.

Numerous research papers have been conducted to establish the relationship between job satisfaction and organizational performance. For example, Rughoobur-Seetah S. (2024) demonstrated that team performance is positively affected by job satisfaction, while Nappo, N., Lubrano L.G. (2024) indicated that the organization's productivity depends on it. However, much of this research is conducted on certain industries or does not consider the continual relationship that employee satisfaction with experience has on innovation and turnover rates which this research finds are research areas that should be expanded further.

Despite those advances, the majority of the prior work paid much attention to short-term performance, such as the number of products, or carefully chosen sectors, so their results cannot be considered generalizable. Additionally, the majority of the studies focus on the linear relationship between employee satisfaction and organizational outcomes and fail to capture any

non-linear interaction between them [3]. Employees' satisfaction which is reflected by job contentment, work-home balance, and development opportunities nowadays become a link in building organizational vitality [4]. This research will follow a more comprehensive and long-term strategy that will involve the incorporation of multiple industries as well as employ linear and non-linear analysis. As the role of employee satisfaction rises in the contemporary post-COVID world where work from home and employee engagement are crucial, this study is relevant and valuable. The current research will be more comprehensive as compared to existing studies and will employ advanced research methods, so the findings of this research will be helpful for the organizations to boost the motivation of the employees, their well-being as well as innovation and staff satisfaction level [5]. This is an enlightened way of observing how much employee satisfaction changes can go together with KPI changes. This dynamic consists of the different interrelationships of factors such as employee satisfaction surveys, industry reports, and robust company performance data.

This research could influence decisions regarding strategic and human resource management. Empirically informed knowledge of how employee satisfaction drives key dimensions of performance becomes central in the design of appropriate organizational interventions [6]. This paper seeks to establish, as well as explain, the relationship between performance and employee satisfaction. Our primary aim is to explain how correlations and associations exist in an organization by using a correlation-based approach. More specifically, we strive to identify the trends and patterns that highlight the impact of employee satisfaction on performance indicators. This study aims to give an insight into the link between employee satisfaction, and its influence on success at the workplace, including productivity, innovation, and staff retention. With this investigation, we aim to provide information to companies and other professionals who will be able to use it to make sound decisions regarding the management of human resources towards promoting employee satisfaction and better company performance.

The authors emphasize the importance of recognizing employee satisfaction as a company's key asset to ensure its sustainable success and competitiveness in today's corporate environment.

Based on clarifying the relationships between productivity and employee satisfaction, relationships and associations within companies are identified. A methodology based on correlation is used. Trends and patterns reflecting the impact of employee satisfaction on performance indicators are studied and analyzed. Based on the results of the study, substantiate the relationship between employee satisfaction and workplace success, which includes factors such as productivity, innovation, and employee retention. The results can be used to support informed decision-making in human resource management, which will contribute to increased employee satisfaction and overall company success.

Materials and method of research

The case study for this research is formed by Dangote Company which is among the biggest and most significant companies in Nigeria. The company Dangote is engaged in a range of fields such as manufacturing, construction, and services; therefore, it can be used as an example to consider the role of staff satisfaction in organizational performance.

The research reported upon in this paper is based on correlation-based analysis which is the main analytical approach. In as much as this study seeks to establish the level of satisfaction of employees at Dangote Company and its corresponding organizational performance, this study employs a correlational research design. The design was chosen to facilitate the testing of relationships between variables while not having to change any processes of the company. This

approach gives a flow of reasons as to how employee satisfaction affects the various performance indicators in the various departments and at various scales of the company.

Research hypothesis: H1 (Alternative Hypothesis): Employee satisfaction is strongly correlated with company performance indicators such as productivity, innovation, and employee turnover.

H0 (Null Hypothesis): Employee satisfaction does not correlate with performance metrics.

Pearson correlation was used to calculate and assess the magnitude and direction of relationships between employee satisfaction and dimensions of a firm's performance. Subgroup analyses also be performed to ascertain differences among industries and organizational scales. This approach helps gather information to better explain the causal interactions involved in this dynamic relationship.

This study distributed surveys among participants as a measure of gauging employee satisfaction levels. The surveys employ scales that have been validly tested such as the JSS and the ESI. The company's performance data from records, accounting books, financial reports, and industry-specific key performance indicators were gathered. The metrics include revenue growth, productivity ratios, innovation indices, employee retention rates, etc.

The questionnaire was created using Google Forms and was available for responses over a span of 92 days, from 1 August 2023 to 31 October 2023. We used a mix of social networks, including Facebook, LinkedIn, and WhatsApp, to reach out to participants. Additionally, emails were sent directly to employees within the organization to ensure we gathered a wide range of responses.

The survey itself contained 30 questions, with the first three focusing on basic demographic details such as gender, age, and years of service. From there, the survey explored key areas tied to employee satisfaction. We wanted to get a clearer understanding of how satisfied employees were with their jobs, how well they were balancing work and personal life, and whether they saw opportunities for growth within the organization. Each area was assessed through five targeted questions.

Job satisfaction was measured through questions adapted from previous studies, asking employees how they felt about their responsibilities, work environment, and job security. Work-life balance questions, inspired by research from Miller and Smith (2022), focused on how well employees could manage their time between work and home life. For career growth opportunities, questions were based on Nappo N. and Lubrano L.G. (2024), looking at whether employees felt there were clear paths for promotion, training, and skill development. Lastly, we examined management relationships using questions adapted from Tran D. B., Tran, and H.T. My (2024), focusing on the quality of communication, leadership support, and trust between employees and management.

All responses were rated on a five-point Likert scale, ranging from 1 (total disagreement) to 5 (total agreement), allowing employees to express their thoughts with nuance.

In total, we gathered 110 responses, with 55% identifying as male and 45% as female. Most participants were between 25 and 35 years old, with this age group making up 65% of the respondents. Another 20% were between 36 and 45, while 15% were over 45. When it came to experience, 47% had been with the organization for less than five years, 33% had served between five and ten years, and 20% had more than a decade of experience. Job roles were also varied, with 35% of respondents working in entry-level positions, 40% in mid-management, and 25% in senior management roles.

This diverse range of responses provided valuable insights into how employees feel about their roles, their balance between work and personal life, and their growth within the company. Ultimately, the goal was to better understand how these satisfaction factors affect key performance areas like productivity, innovation, and employee retention.

Variables Under Consideration: The independent variable is employee satisfaction, which was gauged through surveys. Other variables also include dimensions of company performance. Factors such as productivity, innovativeness, and staff retention rates fall within this. Big workshops and operations in different sectors give a wide perspective of studying organizational performances for instance efficiency, creativity, and staff turnover.

The research started with the definition of a conceptual framework for analysis based on an integrative literature review in the Scopus database and Google Scholar. The combination of the following search terms was used: employee satisfaction, company performance, dependency, organizational success, and job performance. Organizational psychology and management studies have explored the dynamic interaction between employee satisfaction and company performance. Many researchers have provided important information on how a happy workforce is associated with different aspects of organizational success.

Studies have highlighted the critical role of relational and learning factors within teams, which significantly enhance innovation and productivity. Research on international strategic alliances suggests that fostering relational factors like trust and knowledge sharing leads to better outcomes, indicating similar potential within organizational teams (Gehrisch & Süß, 2022). [7] carried out a detailed study that provided subtle associations between job satisfaction and individual/team performance. This implies that job-contented and engaged employees contribute greatly to organizational effectiveness and performance is positively related to higher levels of job satisfaction.

Results and its discussion

Impact on productivity is an essential issue for company management. Much research for example by Rughoobur-Seetah S. has been focused on organizational productivity, an important measure of company performance [8]. Satisfaction and productivity: Why the relationship isn't direct. The findings of their study imply that satisfied employees willingly provide extra energy hence high productivity is promoted. The latter re-affirms the previous findings by Nappo, N. and Lubrano L.G. [9], that job satisfaction is instrumental for productivity in a business setup.

Innovation and Creativity are the important features of labor. Researchers have tried to examine the correlation between employee satisfaction and work creativeness in the context of contemporary innovation imperativeness in the corporate world. Lam R. and Cheung C. [10], examined how a good workplace, resulting from high satisfaction with occupational position affects creative thought. The study states that such an environment is achieved by satisfying the needs of the employees thereby promoting innovative behavior within the organization. This is consistent with Syed R.F., Mahmud K.T., and Karim R. [11], who underscored the importance of positive work environments in fostering innovation.

Employee Retention is an indicator that shows the human resources stability. However, employee satisfaction as a determinant of retention still constitutes important research. According to Tran D. B. and Tran H.T.My [12], employee satisfaction also contributes positively toward workforce stability. This relationship has great significance in minimizing employee turnovers, ensuring institutional knowledge, and providing talented workers. These findings were similar to those reached by Molnar C., Csehne P.I., and Juhasz T. [13], which suggested job satisfaction as a crucial factor in minimizing turnover intentions and employee retention.

At the same time, contingent factors and critiques have arisen. Most of the literature is positive in terms of correlations between employee satisfaction and company performance. However, Bonacci I., Scarozza, D. and Greco E. [14] gave a critical view. Their work argued for a contingency approach wherein organizations need to consider cultural factors such as organizational culture, industry-specific, as well as external economic conditions in their interpretations of employee satisfaction and its influence on performance. As it was indicated above, this point reflects the significance of context within the intricacies of the connection and its nature.

Research into environmental investments and CSR reveals a strong connection between internal corporate practices, such as employee training and benefits, and financial performance. For instance, investments in employee well-being have shown a significant positive impact on profitability, emphasizing the value of aligning organizational strategies with broader environmental goals (Shabbir & Wisdom, 2020). [17] conducted a meta-analysis involving 82 studies and confirmed the existence of an inverse association between job satisfaction and employee turnover intentions. Unhappy employees are more likely to look for other jobs resulting in high turnover rates causing extra costs to organizations.

There are records indicating that employees who are not happy with their jobs can have lowered productivity as well as poor performance in their jobs. According to a recent meta-analysis by Bowling and Hammond, job performance is negatively related to job satisfaction. This can result in reduced engagement and motivation among employees which would affect the overall productivity of an organization.

In Fig1 the infographic summarized four important facts as to why improving the level of employee satisfaction is crucial for organizational performance and survival. Where employees are happy they are less likely to look for employment elsewhere hence the organization gets to save on costs that are incurred when recruiting and training new staff. They also work harder, thus improving performance and yields as well as the development of innovations that make it easier to achieve business targets. The needs satisfaction of the employees ensures that they are loyal, which will produce an organization with workers who are not only loyal to the mission and vision of the organization but also actively Market the organizational culture and Core values. In like manner, satisfied employees provide high-quality and prompt services to customers that impact customer loyalty and brand image. These mutually reinforcing advantages show that increased employee satisfaction investments always yield dividends of retention, performance, customer, and overall organizational success.

Figure 1 - Importance of Employee Satisfaction Diagram

Note: Oak engages on 7th February 2022

The empirical core of the study is presented in the Results and Findings section through a presentation of statistical correlations between employee satisfaction and key performance indicators. This section precedes the numerical complications and is a brief introduction to the revelations to come.

Table 1 summarizes the key metrics of employee satisfaction and company performance at Dangote Company. The data indicates that employees generally experience moderate satisfaction with aspects such as job contentment, work-life balance, and career growth opportunities, while organizational performance shows variability in financial outcomes. Retention efforts reveal neutral attitudes, suggesting room for improvement in fostering long-term employee commitment. Overall, the results highlight areas for enhancement, particularly in management relationships, career development, and work-life balance, to improve both employee satisfaction and organizational success.

Table 1 – The Descriptive Statistics of Key Employee Satisfaction and Company Performance Metrics respondents at Dangote company

	Years of Service	Job Contentment	Work-Life Balance	Career Growth Opportunities	Management Relationship	Productivity	Innovation	Employee Retention	Revenue Growth	Profit Margin	Likelihood to Stay (Next 12 months)	Satisfaction with Retention Efforts
count	110.0	104	104	104	104	104	104	104	110	110	110	110
mean	4.77	2.95	3.04	3.1	2.95	2.93	2.97	3.03	7.83	15.39	3.09	3.09
std	2.73	1.45	1.46	1.48	1.48	1.41	1.48	1.43	3.67	6.03	1.43	1.37
min	1	1	1	1	1	1	1	1	2.14	5.36	1	1
25%	3	2	2	2	2	2	2	2	4.68	10.3	2	2
50%	4	3	3	3	3	3	3	3	7.46	15.68	3	3
75%	7	4	4	4	4	4	4	4	10.63	20.71	4	4
max	10	5	5	5	5	5	5	5	14.8	24.96	5	5

Note: This table presents the descriptive statistics for various employee satisfaction and company performance metrics, including Years of Service, Job Contentment, Work-Life Balance, and financial indicators at Dangote company

Table 1 provides a detailed summary of key metrics related to employee satisfaction and company performance at Dangote Company. The average tenure of employees is 4.77 years, with a range from 1 to 10 years and a standard deviation of 2.73 years, indicating a mix of newer and more experienced staff. Satisfaction metrics, such as job contentment (mean = 2.95), work-life balance (mean = 3.04), and career growth opportunities (mean = 3.10), reveal moderate levels of satisfaction, with scores ranging from 1 to 5. The middle 50% of employees rate these aspects between 2 and 4, highlighting room for improvement in areas that impact employee well-being and development. Management relationship scores also average 2.95, suggesting that better engagement and communication between employees and management could improve overall satisfaction. Productivity (mean = 2.93) and innovation (mean = 2.97) show similar trends, reflecting a neutral position that indicates some employees may not feel fully empowered or supported in these areas. Financial metrics show variability, with revenue growth averaging 7.83, ranging from 2.14 to 14.8, and profit margin averaging 15.39%, with a range of 5.36% to 24.96%. These values indicate differing financial performance levels across the company. Retention-related metrics, including likelihood to stay and satisfaction with retention efforts, both average 3.09, suggesting a neutral stance toward the company's efforts in employee retention. The wide range of scores across most variables highlights significant variability in employee experiences, indicating that targeted strategies to enhance management relationships, career growth opportunities, and work-life balance could lead to higher employee satisfaction and better organizational performance.

Table 2 summarizes key employee satisfaction and organizational performance metrics with missing values imputed for accuracy. The data indicates moderate satisfaction in areas like job contentment, work-life balance, career growth, and management relationships, reflecting neutral employee sentiment. Productivity, innovation, and retention levels are stable, while financial metrics show variability across the company. Imputing missing values ensures a complete and reliable analysis for informed decision-making at Dangote Group.

Table 2 – Descriptive statistics with the imputed missing values

Statistic	Years of Service	Job Contentment	Work-Life Balance	Career Growth Opportunities	Management Relationship	Productivity	Innovation	Employee Retention	Revenue Growth	Profit Margin	Likelihood to Stay (Next 12 months)	Satisfaction with Retention Efforts
count	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110
mean	4.77	2.95	3.04	3.1	2.95	2.93	2.97	3.03	7.83	15.39	3.09	3.09
std	2.73	1.41	1.42	1.44	1.44	1.37	1.44	1.39	3.67	6.03	1.43	1.37
min	1	1	1	1	1	1	1	1	2.14	5.36	1	1
25%	3	2	2	2	2	2	2	2	4.68	10.3	2	2
50%	4	2.98	3	3	3	3	3	3	7.46	15.68	3	3
75%	7	4.0	4	4	4	4	4	4	10.63	20.71	4	4
Max	10	5	5	5	5	5	5	5	14.8	24.96	5	5

Note: Imputed values were used to ensure completeness and accuracy in the dataset, enabling more reliable analysis and decision-making for Dangote Group

Table 2 presents descriptive statistics for key employee satisfaction and company performance metrics at Dangote Group, with missing values imputed to ensure completeness. Employees have an average tenure of approximately 4.77 years, with tenures ranging from 1 to 10 years. Satisfaction metrics such as job contentment, work-life balance, and career growth opportunities show moderate levels, with average scores around 3 on a 1–5 scale. The middle 50% of employees rate these areas between 2 and 4, indicating neutral to slightly positive satisfaction. Management relationships also have an average score of 2.95, reflecting room for improvement in

communication and engagement. Productivity and innovation show similar trends, with averages of 2.93 and 2.97, respectively, indicating a need for fostering a more empowered workforce.

Financial performance metrics such as revenue growth and profit margin exhibit greater variability. Revenue growth has an average of 7.83, ranging from 2.14 to 14.8, while the profit margin averages 15.39%, with values between 5.36% and 24.96%. Retention-related metrics, including the likelihood to stay and satisfaction with retention efforts, both average 3.09, suggesting a neutral stance among employees regarding the company's retention strategies. These statistics highlight consistent trends in moderate satisfaction and performance, with imputed missing values ensuring a complete and accurate dataset for more reliable analysis and decision-making.

Table 3 – Correlation Matrix of Employee Satisfaction and Performance Metrics (Rounded to Two Decimal Places)

Satisfaction with Retention Efforts	Years of Service	Job Contentment	Work-Life Balance	Career Growth Opportunities	Management Relationship	Productivity	Innovation	Employee Retention	Revenue Growth	Profit Margin	Likelihood to Stay (Next 12 months)	Satisfaction with Retention Efforts. 1
Years of Service	1.0	-0.01	0.03	0.02	0.02	-0.04	-0.01	-0.22	0.05	0.03	-0.08	0.07
Job Contentment	-0.01	1.0	0.22	0.06	0.01	-0.08	0.19	-0.15	0.04	0.03	-0.05	-0.06
Work-Life Balance	0.03	0.22	1.0	0.11	0.06	-0.13	0.12	-0.06	0.13	-0.0	-0.15	0.11
Career Growth Opportunities	0.02	0.06	0.11	1.0	0.04	-0.19	0.14	-0.13	0.08	0.02	-0.03	0.13
Management Relationship	0.02	0.01	0.06	0.04	1.0	-0.07	-0.03	-0.12	-0.18	-0.11	0.13	-0.17
Productivity	-0.04	-0.08	-0.13	-0.19	-0.07	1.0	-0.1	0.09	0.04	-0.04	0.15	0.07
Innovation	-0.01	0.19	0.12	0.14	-0.03	-0.1	1.0	0.02	0.21	0.02	-0.15	-0.03
Employee Retention	-0.22	-0.15	-0.06	-0.13	-0.12	0.09	0.02	1.0	0.15	0.05	-0.09	0.2
Revenue Growth	0.05	0.04	0.13	0.08	-0.18	0.04	0.21	0.15	1.0	-0.04	-0.17	0.09
Profit Margin	0.03	0.03	-0.0	0.02	-0.11	-0.04	0.02	0.05	-0.04	1.0	0.07	-0.03
Likelihood to Stay (Next 12 months)	-0.08	-0.05	-0.15	-0.03	0.13	0.15	-0.15	-0.09	-0.17	0.07	1.0	-0.02

Satisfaction with Retention Effort	0.07	-0.06	0.11	0.13	-0.17	0.07	-0.03	0.2	0.09	-0.03	-0.02	1.0

Note: This table shows the strength and direction of the relationships between employee satisfaction metrics and performance outcomes, with values rounded to two decimal places for clarity

Table 3 shows the correlation matrix between employee satisfaction metrics and performance outcomes at Dangote Company, highlighting mostly weak relationships. Job contentment positively correlates with work-life balance and innovation, while employee retention shows negative associations with years of service and management relationships. Revenue growth has weak positive correlations with innovation and retention but negative ties to management relationships. The likelihood to stay and satisfaction with retention efforts also exhibit minimal correlations, reflecting the complex and multifaceted interactions between satisfaction and performance metrics.

Figure 1 – Correlation matrix of employee satisfaction and performance metrics

Note: This heatmap visually shows the strength and direction of correlations between employee satisfaction metrics and performance outcomes, with color intensity indicating the correlation's strength

The correlation matrix shows the relationships between employee satisfaction and performance metrics, with most correlations being weak, indicating minimal direct associations between variables. Positive correlations include job contentment and work-life balance, suggesting that better work-life balance aligns with higher job satisfaction, and innovation with revenue growth, implying that fostering innovation may drive financial performance. Negative correlations, such as between employee retention and years of service, highlight that longer tenure doesn't necessarily correlate with higher retention satisfaction. Additionally, satisfaction with

retention efforts is positively linked to the likelihood of staying, emphasizing its importance for retention strategies. Overall, the matrix reveals complex and mostly weak relationships, suggesting the need for further analysis to strengthen key connections and improve outcomes.

Multiple Linear Regression (MLR) enables the measurement of the effect of different employee satisfaction variables (including job contentment and work-life balance) on different organizational performance indicators (productivity, innovation, and retention rates). While correlation identifies relationships, MLR provides the magnitude of the contribution of each factor to performance and is, therefore, useful to decision-makers. It also manages more than one variable at a time, which is in line with the study objectives, as indicated earlier, of exploring the relationship between satisfaction and performance and creating a sound framework for anticipating the outcomes and informing the HR strategy.

The formula for Multiple Linear Regression is:

$$y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n + \varepsilon$$

Where:

y = Dependent variable (e.g., Productivity, Innovation, Employee Retention)

$X_1, X_2, \dots, X_n$ = Independent variables (e.g., Job Contentment, Work-Life Balance)

β_0 = Intercept (constant term)

$\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ = Coefficients of the independent variables

ε = Error term

Table 4 – Elements of employee satisfaction impact on organizational performance indicators

Dependent Variable	Job Contentment	Work-Life Balance	Career Growth Opportunities	Management Relationship
Productivity	0.0683	-0.2226	-0.2321	-0.0041
Innovation	0.1044	0.0565	0.0954	-0.1396
Employee Retention	-0.1451	0.0289	-0.1591	-0.1983
Note: This paper affords a quantitative view as to how elements of employee satisfaction impact organizational performance indicators, which constitutes a quantitative foundation for strategic planning and decision-making				

Table 4 highlights the impact of employee satisfaction elements on organizational performance indicators. Job contentment positively influences productivity and innovation, though weakly, while work-life balance slightly boosts innovation but negatively affects productivity. Career growth opportunities show a positive impact on innovation but negatively affect productivity and retention, suggesting unmet expectations may harm outcomes. Management relationships have minimal influence on productivity and innovation but negatively affect retention, underscoring the importance of stronger communication and trust. These findings provide a basis for strategic improvements in employee satisfaction and performance.

Figure 2 – Multiple Linear Regression Coefficient

Note: This diagram visually illustrates the strength and direction of relationships between employee satisfaction factors and performance metrics

Different employee satisfaction components have varying degrees of influence on key performance measures like productivity, innovation, and staff retention, as demonstrated by the multiple linear regression (MLR) analysis and Figure 2.

For instance, job satisfaction has a positive relationship with both productivity (0.0683) and innovation (0.1044), indicating that contented workers are more likely to be both creative and productive. Work-life balance does, however, appear to have a tiny negative influence on productivity (-0.2226), even while it increases innovation (0.0565). This suggests that balancing work and life may decrease immediate production.

Unexpectedly, career advancement possibilities harmed retention (-0.1591) and productivity (-0.2321). This may be because pursuing promotions might lead to conflict or distraction. Productivity is not significantly affected by management relationships (-0.0041), but innovation (-0.1396) and retention (-0.1983) are severely impacted, which may suggest that tense leadership dynamics impede sustained creativity.

The study is informative to show that employee satisfaction has a positive effect on several aspects of organizational performance regarding Dangote Company. It shows that happy employees correlate with increased productivity, creativity, staff turnover, and the extent of staff satisfaction. The study reveals that EEIS is directly correlated to organizational productivity as it concludes from factors such as job satisfaction, work-life balance, career advancement opportunities, and management relations. During periods of disruption, such as the COVID-19 pandemic, studies have underscored the importance of a supportive organizational climate. Remote working arrangements necessitated by the pandemic revealed that communication, organizational policies, and psychological factors significantly influence employee well-being and productivity[19].

The study concludes that employee satisfaction is not just an abstract concept that makes people feel warm and fuzzy but it is an important determinant of KPIs. This research proved that happy employees work harder, think out of the box, and are not likely to resign from their organizations. When analyzed with multiple regression analysis it was found that employee satisfaction is a non-linear determinant of performance measures, which implies that increasing satisfaction does not necessarily translate into instant and direct enhancement of performance in all aspects. For example, as job satisfaction increases performance, other factors such as promotion opportunities may affect innovation to a larger extent.

The research gave results to support decision-making in human resource management, which will contribute to increased employee satisfaction and overall company success. Based on the study result the suggestions for organization were given as follows:

- Enhance Job Contentment: It is recommended that organizations should try to enhance job satisfaction through roles that fit with the abilities and preferences of workers. This could mean giving more freedom, well-defined roles, and challenging assignments to make the employees more productive and happier.

- Promote Work-Life Balance: Allowing employees to work during their preferred hours, having the ability to work from home, and taking time off can positively impact the welfare of the employees hence decreasing the rate of burnout while increasing productivity and employee turnover. A well-balanced life outside the business environment can ensure productivity and engagement among the employees.

- Career Growth Opportunities: Training, mentoring, and establishing a career ladder for promotion and advancement enable the staff to stay longer and be more creative. It is in the best interest of the employees to embrace the future of the company as their own since they are likely to benefit from it.

- Strengthen Management Relationships: The growing friendly relationship between the employees and the management is crucial for job contentment. Management staff should be taught communication, decision-making, and conflict-solving. The management plays an important role in supporting the employees and thus can maximize the level of engagement and motivation.

- Customized Retention Strategies: Since the level of job satisfaction with the management and the opportunities for career advancement significantly affects the rate of the employer's employee turnover rate, companies should regularly collect data on what is most important to employees. By implementing strategies that can be used to retain employees, with special regard to specific benefits or career opportunities, one can decrease the turnover rates.

- Foster Innovation through a Positive Work Environment: Thus, companies need to ensure that they create a friendly environment that fosters creativity. This includes freedom of speech, work sharing, and; reward for creativity. Satisfied employees are creative employees because when the employees feel that they are valued and that the organization cares for them then they will be creative enough to come up with methods that will help them improve their working conditions.

Conclusion

This research has aimed to provide a systematic analysis of the relationship between employee satisfaction and the performance of firms. The study was realized in the case of Dangote Company which is one of the biggest firms in Nigeria. The conclusions reached in the study support the notion that employee satisfaction is one of the primary factors influencing productivity, innovation, and employee turnover. Applying linear and non-linear data analysis, the research can depict the complex relationships between the elements of employee satisfaction and organizational performance.

The findings indicate that in general, satisfied employees are more likely to be high performers and also have a better potential to contribute to organizational sustainability through innovation, productivity, and reduced turnover rates. Positive factors that were found to affect employee satisfaction, including job satisfaction, work-life balance, career advancement, and good management relations were indicative of an enhanced performance standard. However, the study points out the fact that this is not a straight line; increasing employee satisfaction does not automatically translate into enhanced performance across the board.

Various aspects of satisfaction may affect performance in a specific way to a greater or lesser extent. However, there are some limitations which should be taken into account. The study was conducted using data from one organization in a particular region and this might affect the transferability of the results to other fields and countries. Further, the use of cross-sectional data limits the study to a specific time frame and it would have been useful to have longitudinal data to understand the long-term effects of employee satisfaction on performance. Nevertheless, this research offers practical knowledge to stakeholders about the relevance of developing employee satisfaction as a critical factor in achieving organizational performance.

Through the examination of crucial metrics, we successfully identified the fundamental determinants that influence both job satisfaction and performance among employees. The study revealed that the company's total performance is closely tied to the levels of work satisfaction and employee performance. This demonstrates a strong connection between satisfied workers and the success of the organization. An extensive examination of the results on job satisfaction and staff performance was carried out. We analyzed the variations and commonalities in job satisfaction levels among foreign and local employees, offering valuable insights into the complex dynamics of the workforce of Dangote. Given these findings, we engaged in a discussion regarding the implications for managers, providing practical suggestions for improving job satisfaction and, as a result, employee performance. In conclusion, we proposed potential avenues for further investigation, highlighting the importance of continuous research to enhance comprehension and enhance the correlation between job satisfaction and employee performance across diverse organizational settings.

REFERENCES

- 1 Smith J. Q., Jones M. R., & Brown C. D. (2020). Advancing Managerial Evolution and Resource Management in Contemporary Business Landscapes// *Management Studies*, 58, P.1-25 DOI: [10.4236/me.2023.1410072](https://doi.org/10.4236/me.2023.1410072)
- 2 Duque, L., Costa, R., Dias, Á., Pereira, L., Santos, J. and António, N. (2020) New ways of working and the physical environment to improve employee engagement//*Sustainability*, 12(17), P. 6759-6769 <https://doi.org/10.3390/su12176759>
- 3 Dias A., Feixeira C., Pereira L. (2022) The work-life balance and job satisfaction// *International Journal of Services and Operations Management*, 43(3) P. 401-420 <http://dx.doi.org/10.1504/IJSOM.2022.126981> [in English]
- 4 Johnson A., Smith B., & Brown C. (2017). Strategic Management Process and Framework Summary. Retrieved from <https://prolifictutors.com/johnson-et-al-2017-strategic-management-process-and-framework-summary/> P. 398-412
- 5 Miller A., & Smith B. (2022). Employees' satisfaction: The role of job contentment, work-home balance, and opportunities for development in organizational vitality // *Organizational Psychology*, 28(3), P.45-60]
- 6 Follmer K. B., & Jones K. S. (2018). Mental illness in the workplace: An interdisciplinary review and organizational research agenda. *Journal of Management*, 44(1), P. 325–351 <https://doi.org/10.1177/0149206317741194>
- 7 Gehrisch, M. G., & Süß, S. (2022). Organizational behavior in international strategic alliances and the relation to performance: A literature review and avenues for future research. *Management Review Quarterly*, 73, 1045–1107. <https://doi.org/10.1007/s11301-022-00268-7>
- 8 Rughoobur-Seetah S. (2024) An assessment of the impact of emotional labor and burnout on the employees' work performance// *International Journal of organizational analysis*, 32(7) P. 1264 - 1284 <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/ijoa-09-2022-3429/full/html>
- 9 Nappo, N., Lubrano L.G. (2024) Job satisfaction in Europe: a gender analysis//*International journal of Mappower*, 45(5), P. 865 – 884 <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/ijm-11-2022-0524/full/html>

- 10 Lam R., Cheung C. (2024) Synthesizing cultural intelligence, emotional labor, and job satisfaction in the concept of a social cognitive model// *Journal of hospitality and tourism management*, P. 280 – 290 <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2024.08.001>
- 11 Syed R.F., Mahmud K.T., Karim R. (2024) Do Labour Welfare Policies Matter for Workers? Evidence from the Garment Supply Chain Industry in Bangladesh// *Indian journal of labour economics*, 67(1), P. 237 – 253 <https://link.springer.com/article/10.1007/s41027-024-00484-7>
- 12 Tran D. B., Tran, H.T.My (2024) Partner's generalized locus of control and domains of job satisfaction: evidence from Australia// *Journal of Asian Business and economic studies*, 31(1), P. 40 – 54 <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/jabes-06-2022-0152/full/html>
- 13 Molnár C., Csehné Papp, I., Juhász T. (2024) Organizational strategies and tools of employee well-being as perceived by employees// *Management and marketing*, 19 (2), P. 336 - 361 <https://doi.org/10.2478/mmcks-2024-0015>
- 14 Bonacci I., Scarozza, D., Greco E. (2024) The Innovative Implications of Smart Working in a Post-pandemic Era: A Model of Smart Working Satisfaction in Public Sector Organizations// *Administration and Society*, 56(8), P. 911 – 940 <https://doi.org/10.1177/00953997241261614>
- 15 Astuti, Sih D., Suryani, Ni K. (2024) Job satisfaction of Indonesian workers: An analysis and forecasting using STAR model// *Problems and perspectives in management*, 22(2), P. 443 - 452. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22\(2\).2024.34](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(2).2024.34)
- 16 Mubarak, M., Khan, S., & Ahmed, Z. (2023). Discrepancies in remuneration: Analysis of factors affecting wage differentials// *Journal of Organizational Behavior*, 45(2), P. 189-205. doi:10.1002/job.2557 <https://izajoels.springeropen.com/articles/10.1186/s40174-016-0071-4>
- 17 Schmidt, F., & Hunter, J. (2023). A study reveals a positive link between having explicit and precisely specified work criteria and employee performance// *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 78(4), P. 345- 359.
- 18 Saputra, F., & Mahaputra, M. R. (2022). Effect of job satisfaction, employee loyalty, and employee commitment on leadership style (Human resource literature study). *Dinasti International Journal of Management Science*, 3(4), 762–764. [https://doi.org/10.31933/dijms.v3i4&#8203::contentReference\[oaicite:9\]{index=9}](https://doi.org/10.31933/dijms.v3i4&#8203::contentReference[oaicite:9]{index=9}).
- 19 López-Concepción, A., et al. (2021). Stakeholder engagement, CSR development, and SDGs compliance: A systematic review from 2015 to 2021. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 29, 19–31. [https://doi.org/10.1002/csr.2170&#8203::contentReference\[oaicite:10\]{index=10}](https://doi.org/10.1002/csr.2170&#8203::contentReference[oaicite:10]{index=10}).
- 20 Prasad, K. D. V., et al. (2020). Organizational climate, opportunities, challenges, and psychological well-being of the remote working employees during COVID-19 pandemic: A general linear model approach regarding the IT industry in Hyderabad. *International Journal of Advanced Research in Engineering and Technology*, 11(4), 372–389. <https://ssrn.com/abstract=3599799>

КОМПАНИЯ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚАНАҒАТТАНУШЫЛЫҒЫНА ТӘУЕЛДІЛІГІН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада ұйымдар арасындағы жасырын қатынастарды көрсету үшін қызметкерлердің қанағаттануы мен компанияның қызметі арасындағы байланыс зерттелген. Зерттеу қызметкерлердің қанағаттанушылығы туралы сауалнама деректерін және компания ұсынатын қызмет көрсеткіштерін бақылауды пайдалана отырып, корреляцияға негізделген жүйелі тәсілді қолданады. Бұл мақсат қызметкерлердің қанағаттанушылығы жетістіктерге қаншалықты әсер ететініне байланысты тенденцияларды іздеуді көздейді. Нәтижелер жұмыс күшінің қанағаттануы мен нарықтың көптеген салаларында тиімділік, қызметкерлерді құру және ұстап қалу сияқты өмірлік маңызды көрсеткіштер арасындағы байланысты көрсетеді. Бұл зерттеу бірегей болып табылады, өйткені ол қызметкерлердің қанағаттануы қысқа және ұзақ мерзімді перспективада компанияның табысына қалай әсер ететінін көрсетеді. Қысқаша айтқанда, бұл нәтижелер пайдалы басқарушылық салдарларды, сондай-ақ адам ресурстары саясатын болжайтын нәтижелерге қол жеткізуде мазмұнды жұмыс күшінің маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу қызметкерлердің қанағаттанушының күрделі сипаттамаларын тереңірек зерттейді, оның ұйымның барлық жетістіктеріне әртүрлі әсерлері туралы түсінік береді.

Негізгі сөздер: қызметкерлердің қанағаттануы, компанияның өнімділігі, тәуелділігі, ұйымдастырушылық табыс, еңбек өнімділігі.

АНАЛИЗ ЗАВИСИМОСТИ РАБОТЫ КОМПАНИЙ ОТ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ СОТРУДНИКОВ

Аннотация

В статье исследуется связь между удовлетворенностью сотрудников и эффективностью компании, чтобы показать скрытые отношения между этими понятиями. В исследовании применяется систематический подход, основанный на корреляции, посредством данных опроса об удовлетворенности сотрудников и отслеживания показателей производительности, предоставленных компаниями. Эта цель должна включать поиск тенденций относительно того, в какой степени удовлетворенность сотрудников влияет на достижения компании. Результаты демонстрируют взаимосвязь между удовлетворенностью рабочей силы и жизненно важными показателями, такими как эффективность, создание и удержание персонала во многих областях рынка. Это исследование уникально, поскольку оно показывает, как удовлетворенность сотрудников может повлиять на успех компании в краткосрочной и долгосрочной перспективе. Таким образом, эти результаты подчеркивают важность специалистов по контенту в достижении результатов, которые предполагают полезные управленческие последствия, а также кадровую политику. Более того, исследование глубже изучает сложные характеристики удовлетворенности сотрудников, позволяя понять ее различные последствия для достижений организации в целом.

Ключевые слова: удовлетворенность сотрудников, эффективность компании, зависимость, организационный успех, производительность труда.

REFERENCES

- 1 Smith J. Q., Jones M. R., & Brown C. D. (2020). Advancing Managerial Evolution and Resource Management in Contemporary Business Landscapes// Management Studies, 58, P.1-25 DOI: [10.4236/me.2023.1410072](https://doi.org/10.4236/me.2023.1410072) [in English]
- 2 Duque, L., Costa, R., Dias, Á., Pereira, L., Santos, J. and António, N. (2020) New ways of working and the physical environment to improve employee engagement//Sustainability, 12(17), P. 6759-6769 <https://doi.org/10.3390/su12176759> [in English]
- 3 Dias A., Feixeira C., Pereira L. (2022) The work-life balance and job satisfaction. International Journal of Services and Operations Management, 43(3) P. 401-420 <http://dx.doi.org/10.1504/IJSOM.2022.126981> [in English]
- 4 Johnson A., Smith B., & Brown C. (2017). Strategic Management Process and Framework Summary. Retrieved from <https://prolifictutors.com/johnson-et-al-2017-strategic-management-process-and-framework-summary/> P. 398-412 [in English]
- 5 Miller A., & Smith B. (2022). Employees' satisfaction: The role of job contentment, work-home balance, and opportunities for development in organizational vitality // Organizational Psychology, 28(3), P.45-60 [in English]
- 6 Follmer K. B., & Jones K. S. (2018). Mental illness in the workplace: An interdisciplinary review and organizational research agenda. *Journal of Management*, 44(1), P. 325–351 <https://doi.org/10.1177/0149206317741194> [in English]
- 7 Gehrisch, M. G., & Süß, S. (2022). Organizational behavior in international strategic alliances and the relation to performance: A literature review and avenues for future research. *Management Review Quarterly*, 73, 1045–1107. <https://doi.org/10.1007/s11301-022-00268-7> [in English]
8. Rughoobur-Seetah S. (2024) An assessment of the impact of emotional labor and burnout on the employees' work performance// *International Journal of organizational analysis*, 32(7) P. 1264 - 1284 <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/ijoa-09-2022-3429/full/html> [in English]
9. Nappo, N., Lubrano L.G. (2024) Job satisfaction in Europe: a gender analysis//*International journal of Mappower*, 45(5), P. 865 – 884 <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/ijm-11-2022-0524/full/html> [in English]
10. Lam R., Cheung C. (2024) Synthesizing cultural intelligence, emotional labor, and job satisfaction in the concept of a social cognitive model// *Journal of hospitality and tourism management*, P. 280 – 290 <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2024.08.001> [in English]
- 11 Syed R.F., Mahmud K.T., Karim R. (2024) Do Labour Welfare Policies Matter for Workers? Evidence from the Garment Supply Chain Industry in Bangladesh// *Indian journal of labour economics*, 67(1), P. 237 – 253 <https://link.springer.com/article/10.1007/s41027-024-00484-7> [in English]

- 12 Tran D. B., Tran, H.T.My (2024) Partner's generalized locus of control and domains of job satisfaction: evidence from Australia// Journal of Asian Business and economic studies, 31(1), P. 40 – 54 <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/jabes-06-2022-0152/full/html> [in English]
- 13 Molnár C., Csehné Papp, I., Juhász T. (2024) Organizational strategies and tools of employee well-being as perceived by employees// Management and marketing, 19 (2), P. 336 - 361 <https://doi.org/10.2478/mmcks-2024-0015> [in English]
- 14 Bonacci I., Scarozza, D., Greco E. (2024) The Innovative Implications of Smart Working in a Post-pandemic Era: A Model of Smart Working Satisfaction in Public Sector Organizations// Administration and Society, 56(8), P. 911 – 940 <https://doi.org/10.1177/00953997241261614> [in English]
- 15 Astuti, Sih D., Suryani, Ni K. (2024) Job satisfaction of Indonesian workers: An analysis and forecasting using STAR model// Problems and perspectives in management, 22(2), P. 443 - 452. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22\(2\).2024.34](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(2).2024.34) [in English]
- 16 Mubarak, M., Khan, S., & Ahmed, Z. (2023). Discrepancies in remuneration: Analysis of factors affecting wage differentials. Journal of Organizational Behavior, 45(2), P. 189-205. doi:10.1002/job.2557 <https://izajoels.springeropen.com/articles/10.1186/s40174-016-0071-4> [in English]
- 17 Schmidt, F., & Hunter, J. (2023). A study reveals a positive link between having explicit and precisely specified work criteria and employee performance. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 78(4), P. 345- 359. [in English]
- 18 Saputra, F., & Mahaputra, M. R. (2022). Effect of job satisfaction, employee loyalty, and employee commitment on leadership style (Human resource literature study). *Dinasti International Journal of Management Science*, 3(4), 762–764. [https://doi.org/10.31933/dijms.v3i4​:contentReference\[oaicite:9\]{index=9}](https://doi.org/10.31933/dijms.v3i4​:contentReference[oaicite:9]{index=9}) [in English]
- 19 López-Concepción, A., et al. (2021). Stakeholder engagement, CSR development, and SDGs compliance: A systematic review from 2015 to 2021. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 29, 19–31. [https://doi.org/10.1002/csr.2170​:contentReference\[oaicite:10\]{index=10}](https://doi.org/10.1002/csr.2170​:contentReference[oaicite:10]{index=10}) [in English]
- 20 Prasad, K. D. V., et al. (2020). Organizational climate, opportunities, challenges, and psychological well-being of the remote working employees during COVID-19 pandemic: A general linear model approach regarding the IT industry in Hyderabad. *International Journal of Advanced Research in Engineering and Technology*, 11(4), 372–389. <https://ssrn.com/abstract=3599799> [in English]

Information about authors:

Babangida Sabiu – **corresponding author**, master student, High School of Business and Economics, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: babangida271@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2258-2054>

Bazhan Turebekova - PhD, Senior Lecture, High School of Business and Economics, “Management” Department, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: turbekova.bazhan@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0946-9211>

Gulnar Suleimenova - PhD., Senior Lecture, Department of “Finance and Accounting”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: g.suleymenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8644-5187>

Информация об авторах:

Бабангида Сабииу – **основной автор**, магистрант, Высшая школа экономики и бизнеса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: babangida271@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2258-2054>

Бажан Туребекова – кандидат экономических наук, старший преподаватель, кафедра «Менеджмент», Высшая школа экономики и бизнеса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: turbekova.bazhan@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0946-9211>

Гулнар Сулейменова – кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора, кафедра «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: g.suleymenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8644-5187>

Авторлар туралы ақпарат:

Бабангида Сабиу – **негізгі автор**, магистрант, Жоғары экономика мектебі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: babangida271@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2258-2054>

Бажан Туребекова – экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Менеджмент» кафедрасы, Экономика және бизнес жоғары мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: turebekova.bazhan@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0946-9211>

Гулнар Сулейменова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Қаржы және есеп» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: g.suleymenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8644-5187>

M.D. Saimova^{1*} , N.A. Tovma² , B.Zh. Almukhambetova³ , B.U. Mustafayeva⁴ ¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan²Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan^{3,4}International University of Tourism and Hospitality
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan*e-mail: msaiymova@zhubanov.edu.kz

STUDY ON THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN IMPROVING THE QUALITY OF LIFE IN MONOTOWNS: KHROMTAU CITY

Abstract

In recent decades, the government of Kazakhstan has been actively addressing the problems of single-industry towns, paying significant attention to this area and continuously developing support measures. Out of 89 cities in Kazakhstan, 27 are single-industry towns, home to approximately 1.4 million people, with over 30 town-forming enterprises. The development program for single-industry towns was implemented in several key directions, which remain relevant today. These include economic diversification, developing small and medium-sized businesses (SMEs), increasing employment levels, and developing engineering infrastructure. Within the program, single-industry towns were categorized into three groups: towns with high, medium, and low development potential. Towns with low development potential include Arkalyk in the Kostanay region and Zhanatas in the Talas district of the Zhambyl region. Single-industry towns with high development potential include Zhanaozen, Zhezkazgan, and Aksay, as well as Khromtau in the Aktobe region and Balkhash, Temirtau in the Karaganda region. Single-industry towns continue to face unresolved issues, such as population decline, depletion of natural resources, industrial production downturn, deteriorating infrastructure, and weak economic diversification.

Research objective: To assess the effectiveness of support measures for entrepreneurs in the single-industry town of Khromtau and their impact on improving the quality of life. This research provides insights into how entrepreneurship support measures affect the development of Khromtau, a town dependent on natural resources. Additionally, it offers a deep understanding of the social and economic consequences of entrepreneurship support measures, which is crucial for the sustainable community development of single-industry towns.

Key words: single-industry town, employment, urban planning enterprise, SMEs, industrial city, government support.

Introduction

Monotowns face challenges similar to those encountered by industrial cities at various stages of economic growth. These issues are prevalent in Khromtau and other monotowns. The local population is primarily engaged in natural resource extraction, which limits employment opportunities for specialists involved in the mining sector. If part of the population were engaged in entrepreneurship, a significant portion of the local economy would no longer be reliant solely on self-employment. We believe that this would lead to a considerable improvement in the quality of life, independent of the mining industry. An essential element of the city's social policy is the creation and implementation of effective mechanisms that generate income for the population. The primary goal of these mechanisms is to establish favorable conditions for economically active citizens to earn income. Additionally, employment plays a crucial role in the social protection of citizens.

Local authorities are focused on securing the necessary financial resources to provide material and legal support to socially vulnerable groups (pensioners, people with disabilities, the unemployed, large families, and others). This assistance must be timely and targeted.

Previous research has shown that effective local government support can stimulate the business environment, attract investment, and improve the productivity of existing enterprises.

This indicates that local government efforts to develop entrepreneurship in Khromtau can significantly contribute to the city's economic and social development.

The primary city-forming enterprise is a branch of the Don Mining and Processing Plant, owned by Kazchrome JSC, which is engaged in the extraction and processing of chrome ore. This enterprise supplies the majority of Kazakhstan's chrome ore production. Khromtau's economy is directly dependent on the mining industry, making it vulnerable to changes in global commodity markets and the overall economic climate. To address these issues, the government has adopted several measures aimed at developing the local economy and supporting entrepreneurship in Khromtau [1]. These measures include providing financial support, improving infrastructure, and assisting the development of local entrepreneurial projects. However, the effectiveness of these initiatives in improving the living standards of Khromtau residents has not been thoroughly studied. Previous research indicates that the social and economic impacts of mining activities in similar environments can vary significantly, as poor management and lack of cooperation among stakeholders can negatively affect local communities [2]. The main goal of this study is to assess the effectiveness of business support measures implemented in Khromtau and their impact on enhancing the quality of life for the local population. The research involves analyzing the role of local authorities in creating favorable conditions for entrepreneurship, the influence of key enterprises on the city's economy, and the overall socio-economic outcomes of their activities [3].

These measures include tax incentives, access to financial resources, and services aimed at supporting business development. However, the impact of these initiatives on improving the living conditions in Khromtau has yet to be fully evaluated. Analyzing the support provided by local governments, as well as exploring the competencies of urban entrepreneurs, their access to financing, and opportunities to establish networking connections, can offer valuable insights into the successes and challenges faced by entrepreneurship development in Khromtau [4], [5], [6], [7], [8].

Moreover, understanding the contribution of micro and small enterprises to local socio-economic development, including their impact on employment, income generation, and skills enhancement, can assist in evaluating the overall effectiveness of entrepreneurship support measures [9]. To achieve this, the following hypotheses will be tested.

Hypothesis 1: The business support measures implemented by the government in Khromtau have facilitated the growth of the city's economy, the creation of new jobs, and the enhancement of the residents' quality of life.

Hypothesis 2: Providing informational and advisory support is a crucial factor in encouraging entrepreneurs to engage in initiatives aimed at enhancing the quality of life in the city.

Hypothesis 3: Social tax incentives play a significant role in motivating entrepreneurs to participate in urban improvement projects.

Hypothesis 4: Subsidies and grants play an important role in attracting entrepreneurs to actively participate in socially significant projects in the city of Khromtau.

Materials and methods of research

This study employed a mixed-method approach, combining both quantitative and qualitative analysis to evaluate the effectiveness of entrepreneurship support measures in Khromtau. The quantitative research method was conducted through a survey. At the initial stage, a questionnaire was developed, which included questions aimed at assessing various aspects of quality of life and entrepreneurial participation. The survey was conducted online using electronic forms. Before the study commenced, participants were informed of its objectives and conditions, and the survey was carried out within the designated time frame.

Analysis Methods:

• Statistical analysis: Excel was used to process the data; means, correlations, and other statistical indicators were calculated, including the Pearson correlation coefficient, as well as Fisher and Spearman coefficients [10].

Main stages of analysis:

1. Data preparation (cleaning and coding).
2. Statistical analysis (calculation and interpretation of data).
3. Interpretation of results.

The quantitative analysis involved collecting and analyzing data on the local business environment, including the number of registered businesses, the number of employees, and the sectoral structure of economic activity. The study assessed the impact of entrepreneurship support measures on income levels, poverty levels, and quality of life indicators.

The findings from this research provide a better understanding of the role of entrepreneurship support in enhancing the quality of life in resource-dependent monotowns such as Khromtau. The data collected was used to improve policy decisions and to develop programs aimed at enhancing the effectiveness of entrepreneurship support measures in such conditions [11].

The study also investigates the challenges and obstacles faced by Khromtau entrepreneurs and assesses the effectiveness of government support measures in addressing them. Policy documents, reports, and other secondary data were reviewed to gain a comprehensive understanding of the entrepreneurship support initiatives and their implementation in Khromtau.

Special attention in the study was given to the impact of large urban enterprises, such as the Donskoy Mining and Processing Plant, on the local economy and society.

Results and its discussion

According to the data presented, one of the government's primary goals is the diversification of the economy in monotowns and the creation of industrial zones to further stimulate progress in this area. To stimulate progress in this area, it is recommended to accelerate such measures in monotowns like Zhanaozen, Zhezkazgan, Aksay, as well as Khromtau in the Aktobe region and Balkhash, Temirtau in the Karaganda region.

In the future, through collaboration with Akimats, ministries, and government agencies, it is planned to annually increase funding for the engineering infrastructure of monotowns, expand support programs for small and medium-sized businesses, develop a system for contract selection and registration, and address the removal of technogenic and mineral waste. The creation of small industrial zones on available land plots within monotowns is also planned. The "Turek" project includes the implementation of projects and geological exploration in areas near monotowns.

This study reveals the effectiveness of entrepreneurial initiatives implemented in Khromtau, as well as their impact on the development of the local economy, job creation, and the improvement of residents' quality of life.

The analysis may indicate that despite the government's efforts to support entrepreneurship, the city's economy remains overly dependent on the mining industry, leading to social and environmental challenges [11].

GRP (Gross Regional Product) is the total market value of all final goods and services produced within the territory of a monotown over a specific period, typically a year.

For a monotown, where the economy is centered around one or several key enterprises, the structure of the GRP will reflect the level of dependence on the primary economic sector (e.g., industry, mining, or manufacturing).

Table 1 – GRP Calculation Table for Khromtau (2018–2023)

Year	Industry (mln. tenge)	Mining (mln. tenge)	Manufacturing (mln. tenge)	Services (mln. tenge)
2018	7760.6	0.0	1616.1	2355.3
2019	9659.6	5070.2	2181.0	2667.7
2020	9912.0	4975.3	2749.0	2188.8
2021	6253.8	0.0	3236.8	2259.4
2022	8599.7	845.4	4836.2	3883.1
2023	9492.0	1592.4	6333.1	5683.1

Note: The data is taken from the stat.gov.kz website

Note: The GRP of the monotown Khromtau demonstrates significant growth in 2023, which is associated with the increase in the manufacturing and service sectors.

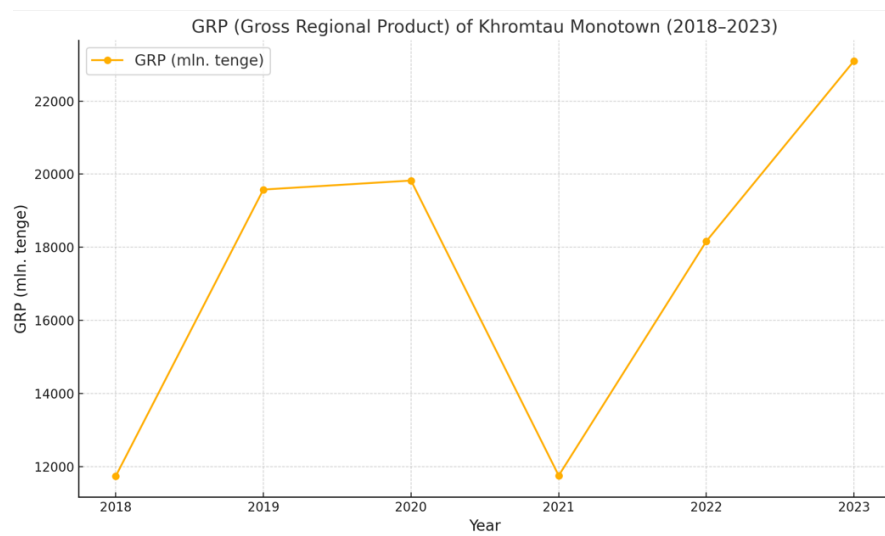

Figure 1 – GRP (Gross Regional Product) of the single-industry town of Khromtau

Note: The chart is now translated into English, showing the **GRP (Gross Regional Product)** of Khromtau Monotown from 2018 to 2023(Figure 1). You can use this version in your English document. Let me know if you need further modifications!

Table 2 – Information on the Labor Market of Khromtau City

Labor market	Unit of measurement	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Economically active population	thousand people	14,0	14,0	13,8	13,3	13,5	13,5	13,8	13,9	15,7	14,8
Number of the employed population, including	thousand people	13,5	13,3	13,2	12,7	13,1	13	13,3	13,1	15,2	14,3
Number of unemployed	thousand people	515	613	626	623	452	476		99	187,0	531,0
Unemployment rate	%	3,5	4,4	4,5	4,7	3,3	3,5	4,1	5,8	2,9	2,9

Number of self-employed population	persons	1235	1056	966	427	747	410		395	359	1 395
Note: The data is taken from the stat.gov.kz website											

The increase in GRP usually correlates with higher economic productivity, which tends to reduce unemployment due to job creation in the industrial, mining, and service sectors. For Khromtau, the GRP showed significant growth in 2022 and 2023, driven by industrial and manufacturing outputs. This aligns with a low unemployment rate of 2.9% in both years. During the period of higher unemployment rates (e.g., 4.5% in 2016 and 5.8% in 2020), GRP growth was relatively stagnant or dependent on fewer sectors, reflecting economic constraints or reduced productivity in key industries. Conversely, the decrease in unemployment in 2022 and 2023 corresponds with significant GRP growth, suggesting a revitalization of key industries like manufacturing and services. The sharp growth in self-employment in 2023 (1,395 people) highlights a diversification in economic activities. This can contribute positively to GRP, as small businesses and entrepreneurs add to the overall economic output.

The steady decline in self-employment between 2014 and 2020 may reflect limited economic opportunities, which could have also influenced unemployment trends during those years. Mining and industrial sectors dominate Khromtau's economy. Fluctuations in their outputs directly impact both GRP and employment levels. For example, the dip in GRP during 2021 (11,750 mln tenge) corresponds with higher unemployment rates, while the resurgence of industrial activities in 2022 and 2023 aligns with lower unemployment. The relationship between GRP and the unemployment rate in Khromtau illustrates the interdependence of economic productivity and labor market stability. Sustained growth in GRP, driven by diversification of economic activities and increased industrial output, generally reduces unemployment. However, structural vulnerabilities in the economy - such as reliance on key sectors-can lead to periodic spikes in unemployment, as seen during economic downturns. Policies aimed at enhancing workforce skills, promoting entrepreneurship, and diversifying the economic base are critical for maintaining a stable and positive correlation between GRP growth and low unemployment.

The study demonstrates that providing consulting and informational services, along with social tax incentives, are key factors encouraging entrepreneurs to participate in initiatives aimed at improving the urban environment. However, subsidies and grants may have a limited impact on attracting entrepreneurs to socially significant projects, which could be due to a lack of awareness among entrepreneurs, bureaucratic barriers, or programs that do not align with the needs of local businesses. These findings are considered in the context of existing literature on entrepreneurship development, the social and economic effects of the mining industry, and the role of government in fostering sustainable community development. This study provided valuable insights into the effectiveness of entrepreneurship support measures in a resource-dependent industrial city like Khromtau. During the study, 50 individuals were surveyed, including entrepreneurs and members of the public. One of the main challenges was to correctly form the sample to ensure the representativeness and reliability of the collected data. The participants were divided into the following groups: 1) entrepreneurs - 50 people. Because entrepreneurs play an important role in improving the quality of life in a city. (See Table 3).

Table 3 – Category of respondents

	Category	Number of people
1	Small business	20
2	Medium business	20
3	Big business	10
Note: Compiled by the authors based on a survey		

10 survey questions aimed at assessing the socio-economic situation of the city of Khromtau. The survey begins with basic questions identifying gender, age, and category. The following questions follow: What gender are you? How old are you? What is your business category? Evaluate the main, important directions and indicators characterizing the socio-economic situation in the city. How do you assess the number of jobs in the city? Are you satisfied with the city's infrastructure? How do you assess the effectiveness of business support measures in the city? How satisfied are you with the city government's policies to support entrepreneurship? What incentives do you think are needed to improve business? In your opinion, what is the impact of entrepreneurs' participation in social projects in the city?

Hypothesis 1: State support measures for entrepreneurship implemented in Khromtau contributed to the development of the city economy, increased employment, and improved living standards of residents.

Table 4 – Respondents' perceptions of the situation in various spheres of life in the city of Khromtau / We would like to receive your assessment of the main, important areas and indicators characterizing the socio-economic situation in the city

	The situation has improved significantly	The situation has improved somewhat	The situation remains unchanged	The situation has worsened somewhat	The situation has worsened significantly
Job	10	10	13	13	4
Working conditions	8	9	15	10	8
Water supply (cold water)	7	9	21	6	7
Heating and hot water supply	7	8	23	7	5
Healthcare	3	8	24	8	7
Education	4	10	26	5	5
Recreation and entertainment opportunities	0	15	24	5	6
Opportunities for professional and career growth	0	5	25	7	13
Opportunities to engage in entrepreneurship, start and develop your own business	3	19	20	4	4
Note: Compiled by the authors based on a survey					

The main conclusions of the study are as follows: based on the data in Table 2, it is possible to assess the main trends and indicators characterizing the socio-economic situation in the city, which serve as indicators of quantitative analysis.

Table 5 – Factors determining mutual risk, X, Y

	Job, X	Opportunities to engage in entrepreneurship, start and develop your own business, Yes	Job, RegH	Opportunities to engage in entrepreneurship, start and develop your own business, Slim
The situation has improved significantly	10	3	3.5	5
The situation has improved somewhat	10	13	3.5	2
The situation remains unchanged	13	20	1.5	1

The situation has worsened somewhat	13	4	1.5	3.5
The situation has worsened significantly	4	4	5	3.5
Note: Compiled by the authors based on a survey				

According to the 3rd table, Employment, Rank (X), Opportunities to engage in entrepreneurship, start and develop your own business, The interdependence of RangY values was studied.

Table 6 – Employment, Rank (X), Opportunities to engage in entrepreneurship, start and develop your own business, Results of interdependence of RangY values

Indicator	Meaning	Formula
Pearson correlation coefficient	0.81252605	CORREL(A2:A21;B2:B21)
n (sample size)	5	ACCOUNT(A2:A21)
Z	1.13441844	FISCHER(F23)
you see	0.707106781	1/ROOT (F24-3)
c_95%	1.959963985	NORMAL ST.OBR ((1+0.95)/2)
Lower limit 95% zL	-0.25148538	$\Phi_{25}-\Phi_{26}*\Phi_{27}$
Upper limit 95% zU	2.520322264	$F_{25}+F_{26}*F_{27}$
Lower limit 95% rL	-0.2463144	FISHEROBR(F28)
Upper limit 95% rU	0.98714402	FISHEROBR(F29)
Spearman correlation coefficient	0.405553553	CORREL(C2:C21;D2:D21)
Note: Compiled by the authors based on a survey		

The resulting table 2 shows the general employment opportunities and self-employment in the city of Khromtau:

1. Employment rating:

- Positive Perception: Employment Opportunity received 10 votes each in the “Much Improved” and “Slightly Improved” categories.
- Stability: 13 respondents stated that the situation has not changed.
- Negative perception: The conditions “Slightly worsened” and “Very worsened” received 13 and 4 votes, respectively.

2. Business Opportunity Assessment:

- Positive Reception: The "Slightly Improved" category received the most votes (19).
- Stability: 20 respondents noted that the situation has not changed.
- Negative perception: The categories "A little worse" (4) and "Much worse" (4) received few votes. Analysis of correlation coefficients:

3. The Pearson correlation coefficient (0.8125) shows that there is a strong positive relationship between entrepreneurship development and employment levels. This means that an improvement in a city's business situation often goes hand in hand with an improvement in the employment situation. A close connection between these two areas can result in positive changes in one area leading to improvements in the other.

4. Spearman's correlation coefficient (0.4055) shows that there is a moderate positive relationship between entrepreneurship development and employment. This is not as strong as Pearson suggests, which may be due to factors such as the types of entrepreneurial initiatives, their size, or the effectiveness of local economic policies.

5. Interpretation of confidence intervals:

- Confidence intervals of the Pearson correlation coefficient (r -0.2463 to 0.9871) suggest that on average the relationship between entrepreneurial development and employment appears strong, but there is considerable uncertainty in the estimate. This may be due to response variability, small size, or extraneous variables not accounted for in the analysis.
- Conclusion on the 1st hypothesis:
- Positive connection: Improving business conditions in Khromtau could contribute to increased employment. This may include the creation of new jobs, increased economic activity, and an improvement in the overall economic situation.
- Variety of data: The differences between the Pearson and Spearman coefficients and the wide confidence intervals indicate the heterogeneity of the business environment and the complexity of the employment situation in Khromtau, which requires further study.

Recommendations for Hypothesis 1:

- Additional research: Extensive and comprehensive research is needed to better understand the relationship between entrepreneurship development and employment. Such studies should consider different models and additional variables.
- City officials should consider policies aimed at stimulating employment by supporting entrepreneurship. It is recommended to introduce measures to stimulate the opening of new enterprises and support existing entrepreneurs.

Justification of the 2nd, 3rd, and 4th hypotheses: “How satisfied are you with the city government’s business support policies?” We will answer the survey question.

Table 7 – Definition of the City government policy to support entrepreneurship

Score from 1 to 10	Special preferential loans	Direct financial assistance (subsidies, grants, etc.)	Loan guarantee	Social tax benefits	Information and consulting support	Assistance to the city administration
1	3	3	1	1	2	1
2	4	2	2	3	1	4
3	5	4	5	4	3	3
4	1	3	3	5	2	5
5	4	4	6	6	5	3
6	7	8	7	6	6	4
7	6	7	5	5	7	7
8	9	5	7	5	8	6
9	6	8	6	6	9	8
10	5	6	8	9	7	9
	0.580917864	0.764470787	0.85811633	0.852980514	0.921223751	0.897447077
Number of people involved	50	50	50	50	50	50

Note: Compiled by the authors

Total amountSK=0.812526054

Table 8 – Selected values for correlation and regression analysis

X	Yes	RegH	Slim
1	1	17.5	18
1	2	17.5	13.5
2	3	13	10.5
3	5	10.5	9
6	10	8	4.5
10	10	4	4.5
10	10	4	4.5
1	1	17.5	18
2	1	13	18
2	2	13	13.5
4	3	9	10.5
10	10	4	4.5
10	10	4	4.5
10	10	4	4.5
1	1	17.5	18
1	1	17.5	18
1	2	17.5	13.5
3	2	10.5	13.5
10	10	4	4.5
10	10	4	4.5
10	10	4	4.5

Note: Compiled by the authors based on a survey.

Table 9 – Determine local government policies to support entrepreneurship. Result of correlation and regression analysis

Indicator	Meaning	Formula
Pearson correlation coefficient	0.81252605	CORREL(A2:A21;B2:B21)
n (sample size)	21	ACCOUNT(A2:A21)
Z	1.13441844	FISCHER(F23)
you see	0.23570226	1/ROOT (F24-3)
c_95%	1.959963985	NORMAL ST.OBR ((1+0.95)/2)
Lower limit 95% zL	0.672450498	$\Phi 25 - \Phi 26 * \Phi 27$
Upper limit 95% zU	1.596386381	$\Phi 25 + \Phi 26 * \Phi 27$
Lower limit 95% rL	0.58658951	FISHEROBR(F28)
Upper limit 95% rU	0.92112279	FISHEROBR(F29)
Spearman correlation coefficient	0.924895128	CORREL(C2:C21;D2:D21)

Note: Compiled by the authors based on a survey.

The model explores how entrepreneurial participation can be implemented to improve the quality of life in the city of Khromtau. This model was created based on the results of a survey of 50 people.

Entrepreneurs if we make an interpretation from the point of view of increasing the share weight: The model is created in order to determine what supports or incentives influence the increase in the share weight of entrepreneurs. Each entrepreneur was rated on a scale of 1 to 10 for the incentives and support provided. Firstly, the factors mentioned include the various types of support offered to entrepreneurs, such as:

- Special preferential loans;
- Direct financial assistance (subsidies, grants, etc.);
- Loan guarantee;

- Social tax benefits;
- Information and consulting support;
- Help the city administration.

Secondly, 6- At the bottom of the table are the aggregate values for each type of support. These values indicate the importance of each factor in improving the quality of life of entrepreneurs. For example:

- Information and consulting support is of the greatest importance (0.921223751), which indicates that it is one of the most important factors for entrepreneurs.
- Special concessional loans have the least importance (0.580917864).

Thirdly, the average coefficient obtained from the survey ($SC=0.812526054$) shows that entrepreneurs generally have a positive attitude towards support measures. According to the model, the most important are information consulting support and assistance from the city administration.

The Pearson coefficient in Table 7 is 0.812526054, indicating a very strong positive linear relationship. This means that there is a significant relationship between the participation of entrepreneurs regarding the quality of life in the city of Khromtau and their assessments of the incentives offered.

Highly Effective Communication: A value of 0.81 means that there is a high correlation between the two variables. This shows that entrepreneurs believe that the proposed measures are effective in improving the quality of life.

If the value of this coefficient is greater than 0.8, it is statistically significant and proves the existence of a linear relationship between the two variables.

Thus, the Pearson coefficient in the model shows that there is a significant and influential relationship between the participation of entrepreneurs and the types of support associated with the quality of life in the city of Khromtau.

Fisher and Spearman Indicators are used in a variety of statistical situations, and their need for a model depends on the nature of the relationships and the nature of the data.

The Fisher Z transform is used to compare two Pearson correlation coefficients or to calculate confidence intervals for the Pearson coefficient. This z-transform allows us to determine confidence intervals by fitting the value of the Pearson coefficient to a standard normal model.

In this case, The Spearman coefficient has a value of 0.924895128, which indicates that there is a strong monotonic relationship between the two variables. This confirms the result of the Pearson coefficient but provides additional information since it can also detect non-linear relationships.

Conclusion

The majority of entrepreneurs who took part in the survey emphasized the importance of providing information and consulting support. They proposed increasing the opportunity to access information necessary for the development of entrepreneurship and receive advice on doing business. This factor makes it possible to increase the contribution of entrepreneurs to the socio-economic development of the city.

Some entrepreneurs noted that they received insufficient information about subsidies and grants. This factor limits the participation of entrepreneurs in these types of support. Therefore, it is necessary to widely disseminate information about subsidies and grants and simplify the conditions for receiving them. It is necessary to propose ways to reduce bureaucratic obstacles.

The results of statistical analysis showed that in the city of Khromtau, there is a significant relationship between entrepreneurial activity and the level of employment. The Pearson correlation coefficient (0.8125) confirms that there is a strong positive correlation between entrepreneurship development and employment growth, indicating that an improved business environment contributes to job creation and improved welfare.

Spearman's correlation coefficient (0.4055) also showed a moderately positive relationship, indicating that entrepreneurial activity affects the socio-economic situation at different levels. Wide confidence intervals indicate heterogeneity in the data and the need for further research.

These results highlight the importance of conducting extensive and detailed research to fully understand the relationship between entrepreneurial activity and employment. It is expected that improving measures to support entrepreneurship and increasing their efficiency will have a significant impact on the socio-economic development of Khromtau.

Article BR18574200 “Renovation of single-industry towns in the conditions of creating a New Kazakhstan based on territorial marketing” was carried out according to the program within the framework of program financing of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Моногорода Казахстана: Текущая ситуация и перспективы развития [Электронный ресурс] — URL: <https://dknews.kz/ru/ekonomika/322081-monogoroda-kazahstana-tekushchaya-situaciya-i> (дата обращения: 10.10.2024).
- 2 Жұмағұл Т.Т., Бимендиева Л.А., Шуренов Н.Б., Товма Н.А. Моноқалалардағы демографиялық тенденцияларды талдау мен мемлекеттік қолдау шаралары. «Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы. - № 2(98). – 2023. - Б.248-258.
- 3 Heidi Tiainen, Rauno Sairinen, Viktor Novikov (2014) Mining in the Chatkal Valley in Kyrgyzstan—Challenge of social sustainability. *Resources Policy*. Vol. 5. P. 80-87.
- 4 Kataro Galasso Gamo, Ramakrishna Gollagari (2020). Role of Local Government and MSMEs Performance: The Case of Ethiopia. *International Journal of Small and Medium Enterprises*. Vol. 3. P. 1-18.
- 5 Pekovic, Sanja & Vukcevic, Jovana & Stanovic, Tatjana & Perovic, Djurdjica (2017) *New Geographies of Tourist Consumption: The Case of Montenegro*. Proceedings of the ENTRENOVA - Enterprise Research Innovation Conference. - Dubrovnik, Croatia. P. 246-250.
- 6 Ridzwan R., Ramzi M.I. & Zubir A.M. (2021) Success factors of rural entrepreneurs in Malaysia: A proposed model. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences* Vol 11(4). P.315-323
- 7 Sharif N.M. & Lonik K.T. (2014) Entrepreneurship as a catalyst for the development of rural tourism. *SHS Web of Conferences*. - France. Vol 12. P. 1-5.
- 8 Ansari B., Mirdamadi S.M., Zand A., & Arfai M. (2013) Sustainable entrepreneurship in rural areas. *Research Journal of Environmental and Earth Sciences*. Vol 5(1). P. 26-31.
- 9 Geleta D. (2013) Socio-economic contribution of micro and small enterprises: a case study of Jimma city. *Science, Technology, and Arts Research Journal*. Vol 2. P. 123-134.
- 10 Troyanskaya M., Shalgimbayeva K., Zhumabekova (2023). Vector autoregressive analysis of the relationship between renewable energy consumption and economic development in Turkey and Kazakhstan. *International Journal of Energy Economics and Policy*. Vol 13 (2). P. 309-315.
- 11 Gwidja S.A., Heresia-Eke K., Iwu K.G. (2014) Assessing the impact of support structures and initiatives on youth entrepreneurship development in a selected township in the Western Cape Province of South Africa. *Mediterranean Center for Social and Educational Research*. Vol 5 (1). P. 61-68.
- 12 Kocharnaya G., Divichenko O.I., Demenenko I.A. (2018) Formation of an entrepreneurial climate as a factor in the socio-economic development of the region. *SHS Web Conf*. Vol 50. P. 1-5.

МОНОҚАЛАЛАРДАҒЫ ӨМІР СҮРУ САПАСЫН ЖАҚСARTУДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУ: ХРОМТАУ ҚАЛАСЫ

Андатпа

Соңғы онжылдықтарда Қазақстан үкіметі моноқалалардың мәселелерін шешуге белсенді түрде назар аударып, бұл бағытқа үлкен көңіл бөлуде және қолдау шараларын үнемі жетілдіруде. Қазақстандағы 89 қаланың 27-сі моноқала болып табылады, мұнда шамамен 1,4 миллион адам тұрады және 30-дан астам қалақұраушы кәсіпорындар жұмыс істейді. Моноқалаларды дамыту бағдарламасы бірнеше негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылды, және олар бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр. Олардың қатарында: экономиканы әртараптандыру, шағын және орта бизнесті (ШОБ) дамыту, халықты жұмыспен қамту деңгейін арттыру және инженерлік инфрақұрылымды дамыту шаралары бар. Бағдарлама аясында моноқалалар үш санатқа бөлінді: даму әлеуеті жоғары, орта және төмен қалалар. Даму әлеуеті төмен қалаларға Қостанай облысындағы Арқалық және Жамбыл облысының Талас ауданындағы Жаңатас қалалары жатады. Даму

әлеуеті жоғары моноқалаларға Жаңаөзен, Жезқазған, Ақсай, сондай-ақ Ақтөбе облысындағы Хромтау және Қарағанды облысындағы Балқаш, Теміртау қалалары кіреді. Моноқалалар әлі де шешілмеген мәселелермен бетпе-бет келуде, мысалы, халық санының азаюы, кен орындарының сарқылуы, өнеркәсіп өндірісінің құлдырауы, инфрақұрылымның нашарлауы және экономиканың әлсіз әртараптандырылуы.

Зерттеудің мақсаты: Хромтау моноқаласындағы кәсіпкерлерді қолдау шараларының тиімділігін және олардың халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға әсерін бағалау. Зерттеу Хромтау қаласының дамуына кәсіпкерлікті қолдау шараларының қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді, бұл табиғи ресурстарға тәуелді моноқала болып табылады. Сонымен қатар, ол кәсіпкерлікті қолдау шараларының әлеуметтік және экономикалық салдарын терең түсінуді қамтамасыз етеді, бұл моноқалалардың тұрақты қоғамдық дамуы үшін маңызды.

Негізгі сөздер: моноқала, жұмыспен қамту, қаланы жоспарлаушы кәсіпорын, ШОБ, өнеркәсіптік қала, мемлекеттік қолдау.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ В МОНОГОРОДАХ: ГОРОД ХРОМТАУ

Аннотация

В последние десятилетия правительство Казахстана активно занимается решением проблем моногородов, уделяя этому направлению большое внимание и постоянно развивая меры поддержки. Из 89 городов Казахстана 27 являются моногородами, где проживает около 1,4 миллиона человек, и в них работает более 30 градообразующих предприятий. Программа развития моногородов реализовывалась по нескольким основным направлениям, которые до сих пор остаются актуальными. Среди них: диверсификация экономики, развитие малого и среднего бизнеса (МСП), повышение уровня занятости населения и развитие инженерной инфраструктуры. В рамках программы моногорода были разделены на три категории: города с высоким, средним и низким потенциалом развития. Городами с низким потенциалом развития являются Аркалык в Костанайской области и Жанатас в Таласском районе Жамбылской области. К моногородам с высоким потенциалом развития относятся Жанаозен, Жезказган, Ақсай, а также Хромтау в Актыбинской области и Балхаш, Теміртау в Карагандинской области. Моногорода по-прежнему сталкиваются с нерешенными проблемами, такими как снижение численности населения, истощение месторождений, спад промышленного производства, ухудшение инфраструктуры и слабая диверсификация экономики.

Цель исследования: оценить эффективность мер поддержки предпринимателей в моногороде Хромтау и их влияние на улучшение качества жизни. Исследование позволяет понять, как меры поддержки предпринимательства влияют на развитие города Хромтау, который является моногородом, зависящим от природных ресурсов. Кроме того, оно предоставляет глубокое понимание социальных и экономических последствий мер поддержки предпринимательства, что важно для устойчивого общественного развития в моногородах.

Ключевые слова: моногород, занятость, градообразующее предприятие, МСБ, промышленный город, государственная поддержка.

REFERENCES

- 1 Monogoroda Kazakhstan: Tekushchaya situaciya i perspektivy razvitiya [Single-industry town of Kazakhstan: Current situation and development prospects]. Available at: — URL: <https://dknews.kz/ru/ekonomika/322081-monogoroda-kazahstana-tekushchaya-situaciya-i> [in Russian] (accessed: 10.10.2024).
- 2 Jūmağūl T.T., Bimendieva L.A., Şurenov N.B., Tovma N.A. Monoqalalardaǵy demografialyq tendensialardy taldaу men memlekettik qoldau şaralary [Analysis of demographic trends and measures of state support in single-industry towns]. «Tūran» universitetiniń habarşysy» ğylymi jurnaly. № 2(98). 2023. P.248-258. [in Kazakh]
- 3 Heidi Tiainen, Rauno Sairinen, Viktor Novikov (2014) Mining in the Chatkal Valley in Kyrgyzstan—Challenge of social sustainability. Resources Policy. Vol. 5. P. 80-87. [in English]
- 4 Kataro Galasso Gamo, Ramakrishna Gollagari (2020). Role of Local Government and MSMEs Performance: The Case of Ethiopia. International Journal of Small and Medium Enterprises. Vol. 3. P. 1-18 [in English]
- 5 Pekovic, S., Vukcevic, J., Stanovic, T., & Perovic, D. (2017, January 1). The new geography of tourism consumption: the example of Montenegro. P. 246-250. <https://ideas.repec.org/h/zbw/entr17/183782.html>
- 6 Ridzwan R., Ramzi M.I. & Zubir A.M. (2021) Success factors of rural entrepreneurs in Malaysia: A proposed model. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences Vol 11(4). P.315-323, [in English]
- 7 Sharif N.M. & Lonik K.T. (2014) Entrepreneurship as a catalyst for the development of rural tourism. SHS Web of Conferences. - France. Vol 12. P. 1-5. [in English]

8 Ansari B., Mirdamadi S.M., Zand A., & Arfai M. (2013) Sustainable entrepreneurship in rural areas. Research Journal of Environmental and Earth Sciences. Vol 5(1). P. 26-31. [in English]

9 Geleta D. (2013) Socio-economic contribution of micro and small enterprises: a case study of Jimma city. Science, Technology, and Arts Research Journal. Vol 2. P. 123-134. [in English]

10 Troyanskaya M., Shalgimbayeva K., Zhumabekova (2023). Vector autoregressive analysis of the relationship between renewable energy consumption and economic development in Turkey and Kazakhstan. International Journal of Energy Economics and Policy. Vol 13 (2). P. 309-315 [in English]

11 Gwidja S.A., Heresia-Eke K., Iwu K.G. (2014) Assessing the impact of support structures and initiatives on youth entrepreneurship development in a selected township in the Western Cape Province of South Africa. Mediterranean Center for Social and Educational Research. Vol 5 (1). P. 61-68. [in English]

12 Kocharnaya G., Divichenko O.I., Demenenko I.A. (2018) Formation of an entrepreneurial climate as a factor in the socio-economic development of the region. SHS Web Conf. Vol 50. P. 1-5 [in English]

Information about authors:

Meiramkul Saimova - **corresponding author**, PhD, associate professor of the Department of Public Administration, "Finance and Marketing", Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: 77mika-07@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Natalia Tovma - candidate of economic sciences, associate professor of the Department "Business and Marketing", Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nataliya-tovma@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-6923>

Botagoz Almukhambetova - candidate of economic sciences, associate professor of the Department "Tourism", International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: botagoz.almukhambetova@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5370-5678>

Bagila Mustafayeva - PhD, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: bagila.mustafaeva@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8119>

Информация об авторах:

Мейрамкүл Сайымова – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор кафедры «Государственное управление, финансы и маркетинг», Актобинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: 77mika-07@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Наталия Товма – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Бизнес и маркетинг», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nataliya-tovma@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-6923>

Ботагоз Альмухамбетова - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор школы «Туризм», Международного университета туризма и гостеприимства, г. Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: botagoz.almukhambetova@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5370-5678>

Багила Мустафаева — PhD, Международный университет туризма и гостеприимства, г. Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: bagila.mustafaeva@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8119>

Авторлар туралы ақпарат:

Мейрамкүл Сайымова – **негізгі автор**, PhD, «Мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 77mika-07@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Наталия Товма – экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес және маркетинг» кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nataliya-tovma@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-6923>

Ботагоз Альмухамбетова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Туризм» мектебінің қауымдастырылған профессоры, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: botagoz.almukhambetova@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5370-5678>

Багила Мустафаева – PhD, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bagila.mustafaeva@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8119>

A.Ye. Agumbayeva^{1*} , N.N. Nurmukhametov¹ , Zh.Kh. Kazhieva² ¹Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
Astana, 010011, Republic of Kazakhstan*e-mail: Leila_76_76@mail.ru

INNOVATIONAL POTENTIAL OF REGIONS

Abstract

The country's innovative development guarantees the trustworthy capacity of future periods. In Kazakhstan, spatial development of regional territories is relevant for academic circles and the business community. The basis of this study is whether Kazakhstan has the potential to form a scientific and technical direction of development in the presence of existing opportunities for the dynamic development of regions. In this study, such scientific methods as analysis and synthesis, generalization, as well as an integrated approach, analytical review, abstraction, and logical analysis were used. The analysis showed that not all regions of Kazakhstan have positive changes: the number of research institutes is decreasing, and the number of research specialists performing R&D does not increase. However, we can note a sharp growth rate in the number of enterprises, as well as the implementation of R&D in terms of high investment activity in the country. In this regard, we note that the preparation of Kazakhstan to become one of the best states in terms of competitiveness is based on long-term planning to increase the position of innovation vitality of organizations, upgrade the innovation climate in the country, increase the share of investments in scientific modernization and convergence of business and science. Thus, the main outcomes of this research show that regional differences in economic development illustrate the uniqueness of conditions for each of them, the development of which shows positive dynamics and changes. The innovative trail of development of Kazakhstan is at an early stage. However, the accumulated experience of this country can rightfully be considered an example for many other countries.

Key words: Innovative potential, region, innovative development, research institutes, scientific potential

Introduction

The country's innovative development is a guarantee of a reliable potential for future economic development, and a guarantee of stable and long-term economic growth. Currently, regional problems of innovative development are the object of increased attention of scientists and practical workers at enterprises. First of all, this is because great importance is attached to the role of the regional innovation system, which is formed in the process of achieving the maximum competitiveness of the country as a whole, as well as the entry of domestic products into international markets. In other words, the strengthening of the innovation activity of the regions of Kazakhstan at this stage of development is associated with the development of their key factor - innovation potential.

In recent years, there has been a growing interest in defining the term "innovation potential". A definite influence on the formation of the concept of "intellectual potential" was exerted by the development of the founders of the theory of information-N. Wiener [1], Fischer S. & Dornbusch R [2], Schmalenzi R. as well as scientists working in this field, A.N. Kolmogorov [3], V. Anshin [4], Yu. Voronin [5], Maskaikin [6], Shlyakhto [7], G. Gamidov and et al. [8], Yu. Baklanova [9], A. Davydov [10], M. Sutugina, Ye. Sklyarova [11] was devoted to the definition of the "innovative potential of the region." The works of T.V. Borovikova and others are devoted to the study of the factors of regional development. Consulting firm Arthur D. Little, recognized by Forbes in 2018, 2019, and 2018 as one of the "Best American Management Consulting Firms", has offered to generate new ideas and translate ideas into commercially attractive products, services, and processes. These have been identified as two engines by which regional economies can develop.

The works of many foreign scientists (I. Schumpeter, E. Mansfield, M. Porter, etc. are devoted to the issues of assessing and managing the region's innovative potential. However, there is still no basic definition of the region's innovative potential. Today, our country does not pay attention to the issues of the formation of regional intellectual potential as well as the state of this issue in the conditions of changing factors. Based on the completed research of many scientists, we have drawn the following conclusions. Indeed, today in scientific circulation, several definitions of the concept of "intellectual potential of the region" are used.

A study of the research of scientists and practitioners has shown that the concept of "regional innovation potential" is associated with the presence in the region of useful resources that ensure the implementation of innovation activities and those resources that can be used later if necessary. At the same time, we agree with the opinion that innovation potential is the readiness of the region to carry out innovation activities, as well as to create an innovative product that meets international quality requirements and market needs. We propose to introduce into scientific circulation a new definition of the region's intellectual potential from the point of view of a systems approach. The new definition is as follows: we propose to call the intellectual potential of a region the totality of labor and information potential, which, correlating with the external environment in the process of consumption, creates such results of intellectual work as updated knowledge, improved technology, and new products. Moreover, we believe that this intellectual work contributes to increasing the level of regional competitiveness. At the same time, for this study, the statement is true that regional intellectual potential is associated with the level of competence, which contributes to the emergence of new knowledge and skills that contribute to sustainable economic development and improved well-being of the population of a particular region.

This statement becomes a catalyst for the need to implement the effective functioning of the innovative economy. As a result, this statement can be realistic when developing such activities as: building a system of innovation and technology centers, commissioning a mechanism for managing the development of the region's intellectual potential; forming a system for protecting intellectual property; revising the financial and credit mechanism for investing in innovative developments and projects; adjusting the system of examination and selection of promising innovative business projects; launching effective mechanisms for assessing the socio-economic processes of implementing innovation processes.

Summarizing the above, we believe that the presence of a developed regional infrastructure for innovative development will entail the practical implementation of all stages of the innovation process. To summarize the above, we believe that the presence of a developed regional infrastructure for innovative development will entail the practical implementation of all stages of the innovation process. Of great interest, in our opinion, is the study of the influence of the most significant factors on the share of innovative goods, works, and services in GRP in individual clusters formed as a result of a multidimensional grouping of economic entities [12].

In connection with the above, the hypothesis of this study is the question of whether the regions of Kazakhstan have "points of internal growth" of innovative development at this stage of economic growth.

Results and its discussion

This study is the result of studying the processes of development of the innovation component in our country in the presence of several obstacles accompanying this process. Kazakhstan in 2022 ranked 81th in the global innovation index (GII) which indicates its focus on further development. However, joining the first ranks of the developed countries of the world in 2050 requires Kazakhstan to improve its development indicators. So, according to the quality of innovations in GII-2022, the following countries can be distinguished: the Netherlands,

Switzerland, the USA, and Sweden. These countries occupy leading positions in the ranking with a high coefficient of efficient use of innovative resources (National Scientific Report (2022)).

The above-mentioned countries participate in large-scale R&D, invest in new enterprises, provide quality education and excellent research results, and promote the development of innovative clusters in their territories. In other words, the innovativeness of the business environment is a reflection of the actual picture of the innovative development of countries. Kazakhstan has managed to achieve positive dynamics in the field of innovative development. However, despite the presence of certain competitive advantages, there is an ineffective implementation of resource potential, which distances Kazakhstan from leading countries such as the United States, Switzerland, and the Netherlands.

In the process of writing this scientific article, the analytical data of the annual reports of the Global Competitiveness Index of the World Economic Forum (hereinafter referred to as GCI, WEF) for 2020-2022 were studied, namely on the factor “innovative potential”.

During the analysis of this source, we found that for the period from 2020 to 2022. the “innovation potential” factor included 6 indicators (a survey of enterprises organized by the WEF at the national level) and 1 statistical indicator. To obtain answers from the rating survey questionnaires, included 150 questions in 15 sections. It is noteworthy to note that respondents rated aspects of their operational performance on a 7-point scale from worst to best.

Analysis of indicators by the factor “innovative potential” for 2020-2022. showed the following dynamics (Table 1):

- the indicators “ability to innovate” and “company R&D expenses” showed positive dynamics for 2020-2022. R&D costs increased significantly in 2022, i.e. an increase was recorded in 34 positions (from 95 to 61 points);

- the indicators “quality of research institutions” and “availability of scientists and engineers” showed an improvement in the position for 2020-2022. However, in 2020, this situation was reflected in a significant decrease in the indicator “quality of research institutions”, it decreased by 15 points (from 63 to 78 points), and the indicator “availability of scientists and engineers” dropped by 2 positions (from 64 up to 66 points);

- indicators of “cooperation between universities and business in the field of R&D”, and “government procurement of high-tech products” from 2019 to 2020. showed positive dynamics. At the same time, this figure in 2021 decreased by 9 and 18 points, respectively;

- indicator “number of patents per 1 million population” during 2020-2022. changed chaotically: with slight growth in 2020, 2021, and 2022.

Table 1 – Innovation Potential for 2020-2022

Indicator	2020		2021		2022	
	Meaning	Position	Meaning	Position	Meaning	Position
Global Competitiveness Index	4,5	42	4,4	53	4,3	57
Innovation potential	3,3	72	3,4	59	3,2	84
Survey						
Ability to innovate	4	68	4,1	73	3,9	84
Research institute quality	3,6	81	3,9	63	3,7	78
Company R&D expenses	3,4	55	3,4	61	3	95
Cooperation between universities and business (R&D)	3,3	88	3,5	66	3,3	75
Government procurement and high-tech products	3,4	63	3,4	55	3,3	73

Availability of scientists and engineers	4	70	4	64	3,9	66
Statistical						
Number of patents per 1 million population	1	68	1,4	69	1,3	68
Note: WEF Global Competitiveness Index						

To answer to question of whether Kazakhstan's region has inner points of growth to develop innovations we need to observe the situation in regions in terms of the presence of possibilities to create and distribute new knowledge, products, or services. Thus, in our country in 2022, 414 organizations were engaged in scientific research, although in 2013 there were 341 organizations. This growth was presented in such regions as: Akmola, West Kazakhstan, Karaganda regions, and the city of Astana. At the same time, a decrease in the indicator occurred for various reasons in regions such as East Kazakhstan, Atyrau, Mangistau, Kyzylorda regions, and the city of Almaty. At the same time, it is necessary to add that according to state registration data at JSC National Center of Science and Technology evaluation (JSC NCSTE) in 2022 nearly 1961 R&D projects were implemented in the country within the framework of grant funding and 132 scientific and technical programs for program targeted funding for 2020-2023. According to the Monitoring of the Sustainable Development Goals until 2030 according to the global indicator 9.5.2 The number of researchers in Kazakhstan (in terms of personnel) per million inhabitants in 2022 amounted to 22 456 specialists. Analyzing the indicators of the number of researchers and statistics on the provision of R&D services over the years, it can be stated that the maximum number of R&D services was provided in the Akmola region and the city of Almaty. At the same time, the minimum number of such services was provided in Aktobe and the Karaganda region of the country. Thus, we believe that at present the regional economy of Kazakhstan needs to continue to rework its development trajectory.

Our review of domestic literature showed that theoretical approaches and practical solutions to the problem of regional development are still insufficiently studied from the point of view of effective management of human, intellectual, and innovative potential. Therefore, we assume that 20 regions of Kazakhstan, which are resource-based and raw material-oriented, are still transforming into an innovative economy without any visible effect. The attention of scientists in the economics of the regions of Kazakhstan should be focused on improving the human, intellectual, and innovative development of the regions to form a solid foundation of intellectual potential.

The researchers believe that "the innovative potential of the region can be characterized in terms of innovative opportunities for its further improvement, which requires certain resources and conditions".

Research and development services for 2011-2020 were performed in different volumes. So, the lowest volume was recorded at 28.8 billion KZT in 2011, a high of 52.5 billion KZT in 2014 and 2018 amounting to 50.4 billion KZT falling to the point of 38.3 billion KZT in 2022. Meanwhile, the positive growth in 2012 was 21.7%, in 2014 31.74%, in 2018 24.74% decreased to the level of -20.2% in 2020, which during the entire period occurred in 2011, 2015, 2016, 2019, and 2022. (On the state and directions of science development in the Republic of Kazakhstan following the results of 2020-2022).

Number of enterprises carrying out R&D

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Republic of Kazakhstan	257	259	267	273	295	390	437	438	421	414	424	412
Abai Region												
Akmola	8	7	7	8	7	8	8	8	8	7	7	8
Aktobe	10	13	11	11	11	15	17	17	16	15	16	18
Almaty	8	7	8	5	6	8	9	14	12	7	10	8
Atyrau	12	9	10	9	8	8	10	10	11	12	12	9
West Kazakhstan	4	5	5	6	8	11	13	16	10	10	10	9
Zhambyl	5	5	5	5	7	9	13	12	11	12	10	7
Zhetysu Region												
Karaganda	29	31	35	33	43	51	51	46	40	29	28	29
Kostanay	7	7	7	7	7	10	15	16	13	14	15	13
Kyzylorda	3	3	4	6	5	7	6	6	7	7	14	23
Mangystau	5	5	6	5	3	4	6	7	7	6	8	8
Pavlodar	7	7	5	5	5	10	12	12	11	10	9	11
North Kazakhstan	7	7	9	9	9	5	4	5	5	5	5	3
Turkestan	4	4	4	3	3	6	3	4	3	3	3	3
Ulytau Region												
East Kazakhstan	26	28	26	29	30	36	35	35	35	34	33	36
Astana	9	7	5	5	10	23	30	35	41	43	42	41
Almaty	110	111	117	121	127	170	194	184	183	193	196	180
Shymkent	3	3	3	6	6	9	11	11	8	7	6	6

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Republic of Kazakhstan	345	341	392	390	383	386	384	386	396	438	414	425
Abai Region						12	13	11	10	10	10	11
Akmola	9	12	11	11	9	11	11	13	12	10	10	13
Aktobe	16	13	14	14	14	16	16	15	15	15	13	13
Almaty	7	10	13	11	10	9	8	8	8	8	8	9
Atyrau	9	8	9	10	11	10	10	10	10	10	8	11
West Kazakhstan	15	9	9	7	8	8	10	12	10	9	9	7
Zhambyl	8	9	11	11	11	11	9	10	9	9	9	7
Zhetysu Region						2	1	1	1	2	2	2
Karaganda	26	23	31	32	33	28	28	30	29	36	38	39
Kostanay	14	13	13	14	13	14	12	12	13	15	14	15
Kyzylorda	7	6	6	8	10	8	7	6	7	10	7	9
Mangystau	7	7	7	5	7	6	6	6	6	7	5	6
Pavlodar	11	10	11	9	10	11	14	12	10	9	6	6
North Kazakhstan	3	3	3	4	5	5	5	5	5	8	7	7
Turkestan	3	3	5	4	5	6	6	7	8	9	8	9
Ulytau Region						1	-	-	-	2	1	2
East Kazakhstan	34	29	30	30	35	22	22	20	20	27	25	25
Astana	49	52	59	53	55	62	60	56	76	90	90	90
Almaty	119	122	148	152	133	131	135	138	135	139	132	134

Shymkent	8	12	12	15	14	13	11	14	12	13	12	10
Source: www.stat.egov.kz												

At the beginning of the analysis period, 257 research institutes in Kazakhstan carried out R & D, which amounted to 425 at the end of the period. The main regions that had the largest number of research institutes at the beginning of the period were the regions of Almaty (110), Karaganda region (29), and East Kazakhstan region (26). At the end of the period, the leading place in the number of organizations conducting R & D in the country is invariably Almaty (134), Astana (90) Karaganda region (39), and East Kazakhstan region (25). At the same time, it is impossible not to mention that for the entire period of analysis, i.e. 23 years in the Aktobe region the number of research institutes was increased in 2011 to 18, with an average number for the period of 13. In the Kostanay region in 2008, the number increased to 16 with an average number of 12. In the Atyrau region, the number was higher at the beginning of the period (12) and in 2009, and 2010 with an average value of 9. In Kazakhstan as a whole the total number of research institutes a significant increase in research institutes was observed in 2006 (437 with an indicator of 257 in 2000) and 438 in 2021 with the current number of scientific organizations of 425. The indicated changes in the number of research institutes were associated with various circumstances, mainly related to both the expansion of economic and, accordingly, scientific activities of enterprises in these territories, and the general policy of science development in the country.

Studying the experience of R&D development in a world in which the development of science is ahead of the level of scientific and technological progress, it becomes clear that much attention is paid to the obtaining of scientific research. Let's look at the situation with the progress of scientific research in Kazakhstan. For the 1st and 2nd quarters of 2022, investments in professional, scientific, and technical activities increased over the year by 67.9% and amounted to 49.6 billion KZT (the internal currency is KZT), which is considered a record over the past 5 years. According to Ranking.kz, this amount (9 months) exceeded the total volume for 2021. However, in 2018, investments decreased by 17.9% and amounted to 43.2 billion KZT. Although in 2017 this figure reached 52.7 billion KZT. As of the beginning of October 2022, 20 thousand companies working in the field of professional, scientific, and technical activities, of which 19.7 thousand are small, 204 are medium-sized, and 79 are large. At the same time, domestic spending on R&D in 2021 amounted to 72.2 billion KZT, which is 0.12% of GDP (gross domestic product), which is 0.1% less than in 2017. In the regional context, investments in professional, scientific, and technical activities The most were allocated in Almaty city, that is, 50.4% of Kazakhstan. In Kazakhstan's regions, the size of investments increased 3.9 times compared to the same period a year earlier (6.4 billion KZT). In second place among the regions of Astana city: the volume of investments increased over the year by 45.9% and amounted to 8.3 billion KZT or 16.7% of the total volume in the country. The last on the list, which received the largest investments in professional, scientific, and technical activities, is the Atyrau region: 2.8 billion KZT. Note that this direction is financed by 96.7% at the cost of the business's funds, while the volume of capital investments increased by 83.4% over the year, to 48 billion KZT. However, budgetary contributions to this industry decreased by 72% and amounted to 419 million KZT, which is 0.8% of the total investment. Of these, 264.2 million KZT was directed from the local budget, 154.8 million KZT - from the republican budget. Bank loans increased more than seven times and amounted to KZT 406.1 million; other borrowed funds decreased over the year by 56% to 802.6 million KZT.

Assessing the general economic situation in Kazakhstan, some development indicators can be considered. The economy of Kazakhstan is characterized by steady growth due to high

investment activity in the extractive sector, increased government spending, and acceptable oil prices. Despite negative external factors - trade barriers and increased geopolitical tensions, including risks associated with BREXIT, as well as internal factors - high inflationary pressure, deterioration of the current account of the country's balance of payments - growth in 9 months of 2022 remained dynamic and amounted to 4.3%, showing an expansion over the same period in 2021 (4.1%). Based on the data of the Constitutional Court of the Ministry of National Economy of Kazakhstan, the volume of GDP produced amounted to 44.1 trillion KZT. The main growth drivers were construction (13.5%), trade (7.6%), and transport (5.5%). So, we can conclude that with positive shifts in the growth of the country's economy, an increase in the level of the intellectual potential of the region can be expected. (On the state and directions of science development in the Republic of Kazakhstan following the results of 2020-2022).

Consider the degree of regional competitiveness in 2021 and 2022. The indicators presented in this table do not reflect all indicators of the Whiteshield Partners rating, however, they demonstrate the general situation in the regions in terms of competitiveness.

As shown by the analysis of the level of competitiveness of the regions of Kazakhstan for 2020-2023 among the regions of Kazakhstan in terms of competitiveness in 2021, the cities of Almaty, Atyrau region, Astana city, and Karaganda region were put forward. In 2022, in first place - Almaty, Atyrau region, Astana city, and Mangistau region.

The three outsiders in 202 consisted of Kostanay, Zhambyl, and Kyzylorda regions. Kostanay region was the only one where in 2020 there was an outflow of foreign investment. Regional differences are observed in each vast country, but there is not such a large gap in the basic social package as in Kazakhstan. In 2022, the Kyzylorda region, North Kazakhstan region, and Zhambyl region. Kyzylorda region has seen the largest decline in industrial production, North Kazakhstan has the least attraction of FDI (foreign direct investments), and Zhambyl region has the lowest wages.

To assess the innovative development level, the level of human potential of the region, labor potential, professional and qualification potential of the region, demographic potential, scientific and technical, and social potential of the region are considered. At the same time labor, professional, demographic, and other potentials are the basis of more complex hierarchical systems such as scientific, innovative, and social potentials of the region.

In Kazakhstan, a programmatic approach is being implemented aimed at socio-economic development both at the national and regional levels. Consider two regions related to different types of innovative development, namely the creative region (Karaganda region) and the adaptive region (Akmola region).

According to the Regional Development Program until 2020 (Government of the Republic of Kazakhstan (2021) Karaganda region belongs to the Central-Eastern region and has an industrial focus. Akmola region entered the Northern region and has an agrarian development direction. So, in 2016 about 175.8 thousand people worked in the technical sector in the Karaganda region, and 53.2 thousand people in the Akmola region. While 32.7 thousand people worked in the agricultural sector in the Karaganda region, and 135.5 thousand people in the Akmola region.

An analysis of the program documents showed that both regions are implementing regional programs, such as the "Development Programs of the Karaganda Region and Akmola Region for 2016-2020". In these documents, human potential issues are presented in the context of the program goal (in the Karaganda region - 38 indicators, in the Akmola region - 32 indicators) to achieve social indicators. As mentioned above both regions have different directions, therefore, the Karaganda and Akmola regions are different in their economic structure which affects the difference in the levels of human capital development.

As there is a direct correlation between the indicators of the human potential of the region and the level of development of the region the development of human potential also depends on the indicators of the regional labor market. The average monthly salary in 2021 amounted to 121 358 KZT in Akmola region, which is 41 137 KZT higher than the level of 2019 and 140 433 in 2021, which is 19 075 KZT higher than in the previous year. In the Karaganda region, the average monthly salary in 2020 was 146,324 KZT, which is 67,833 KZT (in 2019) more and 169112 KZT in 2021 which is 22,788 KZT higher than the level of 2020.

Labor productivity in the Karaganda region exceeds the republican indicator. Labor productivity in 2018 in the region increased by 7.5%, reaching USD 12 thousand per person and amounted to USD 13 thousand in 1. In the Akmola region labor productivity in the agro-industrial complex for 9 months of 2020 increased by 13.1%, reaching 8 thousand US dollars, and in 2021 this figure increased to 9 thousand US dollars.

A significant factor impacting the regional economy and human capital is the development of innovations in the territorial areas. Innovation activity in the Karaganda region for all types of innovations is one of the best in Kazakhstan, amounting to 14.7% in 2021, and in the Akmola region, this figure is 7.7%. At the same time, the processes of digitalization of agriculture are being intensively introduced in the Akmola region, which improves the position of this region in the rating of innovativeness. So, in 2021, 3 basic enterprises for the introduction of precision farming technology were identified in the Akmola region, and a pilot project was launched to monitor agricultural land through a web portal. In addition, a precision farming landfill was created. In animal husbandry, digitalization processes are accelerating, namely the automation of processes in many enterprises in the region.

We should also note that the level of human capital development correlates with the level of development of the following indicators:

1. analysis of industrial and innovative development of the region (according to statistical data of the national statistical agency, growth is observed in the Karaganda region);
2. the degree of efficiency of regional educational systems (according to statistical data of the national statistical agency, growth is observed in the Akmola region and Karaganda region equally);
3. the level of development of regional healthcare (according to statistical data of the national statistical agency, growth is observed in the Akmola region and a decrease in the Karaganda region);
4. assessment of the business climate of the regions (according to statistical data of the national statistical agency, growth is observed with an advantage in the Karaganda region than in the Akmola region);
5. the level of competitiveness of the regions (according to statistical data of the national statistical agency, growth is observed in both regions);
6. HDI (Human Development Index) (according to statistical data of the national statistical agency, stability is maintained in both regions).

Thus, as our study has shown, innovations arise not only in small high-tech sectors but most likely have the potential to form in any industry. Thus, in the United States, the share of companies in non-innovative sectors is 15.4% and provides 65.6% of jobs. [14] From this, we can conclude that any innovative company is capable of producing results regardless of the degree of innovation in the industry. According to this statement and statistical data, we concluded that the regions of Kazakhstan today have “internal growth points” of innovative development with their unique features. Indeed, the conditions conducive to the development of innovative potential have been formed only in some regions. Thus, the total number of enterprises in Kazakhstan in 2020 was

28,087 units, of which 3,236 units (11.5%) have innovations and 1,202 units (4.28%) cooperate with other enterprises. However, the largest number of enterprises are registered in such cities as Almaty, Astana, Karaganda, Shymkent, and Kostanay region (only 5 out of 17). The largest number of enterprises with innovations is recorded in Almaty, Astana, Karaganda, East Kazakhstan, Kostanay, and Aktobe regions (only 7 out of 17).

However, the level of activity in the field of innovation is typical only in such regions and cities as the Kostanay region, North Kazakhstan region, Almaty city, Astana capital city, Kyzylorda region, Zhambyl region, Karaganda region (only 7 out of 17). Moreover, cooperation in the field of innovation with other organizations is better established only in Almaty and Karaganda (only 2 out of 17).

The reasons for not carrying out innovative activities at the regional enterprises: lack of financial resources (Almaty, Astana, Karaganda, East Kazakhstan region), innovation costs are too high (Almaty, Astana, St. Karaganda, North Kazakhstan region), uncertainty in demand for innovative goods or services (Almaty, Astana, Karaganda, East Kazakhstan region), there is no need due to earlier innovations (Almaty, Astana, Karaganda, Almaty region, North Kazakhstan region), there is no need due to the lack of demand for new technologies (Almaty city, capital city, Karaganda, Eastern Kazakhstan region, East Kazakhstan, Atyrau region, Aktobe region). Today, there is a positive trend in the field of innovative development in the country. However, despite the presence of competitive advantages, there is an insufficiently effective implementation of internal potential.

These findings resonate with the main findings of other studies in this direction. So, Strukova M. [13] in her study set the goal of developing and testing tools for monitoring and auditing innovative processes to increase the innovative potential level of the regions of the Republic of Kazakhstan and its effective use. At the same time, the object of the study was the processes of development of the potential of technical development and scientific accomplishments of the country's regions. Among the basic factors limiting the pace of innovation in the regions of the Republic of Kazakhstan, the scientist noted the lack of funds, the insolvency of the customer, insufficient development of financial mechanisms for ensuring processes, underdevelopment of structures organizing the process of creating and selling science-intensive products, inefficiency of the regulatory framework and lagging production base for the release of pilot batches of science-intensive products. Moreover, ineffective use of R&D results and insufficient return on investment in research is one of the acute problems of the national innovation system.

The study of the scientist Nurlanova N. [14] confirms the conclusions of this study that an important condition for the innovative development of regions of the country is the grouping of zones of advanced development, capable of broadcasting innovations across the entire scale of the country. Several large cities of Kazakhstan with preserved scientific potential (Almaty, capital city Astana, Karaganda) can be such zones. In other words, the rest of the regions are not yet ready for the transit of their supply of such quality. Thus, the scientist N. Nurlanova substantiated the choice of a methodological approach to assessing the level of innovative development of the country's regions. The scientist based his methodology on indicators reflecting the innovative activity and innovative susceptibility of the economy. In addition, the author identified a tendency to increase the differentiation of the country's regions in terms of the degree of innovative development and identified key problems, risks, and threats to the innovative development of the country's regions.

We have an interesting result of another study the work "Territorial model of the innovative potential of Kazakhstan" by scientists K. Baitov, E. Alpysova [15] in which the conclusions confirm the conclusions of this study. The authors believe that innovative activity plays a significant role but it is not yet a source of increasing the competitiveness of the republic in the foreign market. Today, there is no definite breakthrough in the field of innovative development of

the economy of the republic, and incomplete scientific research, their separation from production, and applied developments do not continue in the form of commercialization and implementation in production. Also, the lack of funds in the regions does not make it possible to largely coordinate, attract, and focus the existing potential of the enterprise on the development of its innovative activity. An example of the growth of regional innovative activity is the effectiveness of the implementation of the anti-crisis program of the Government of the Republic of Kazakhstan "Road Map" which ensures the smooth operation of industrial enterprises, reduces unemployment, and creates conditions for the growth of entrepreneurial activity.

We also have more controversial studies that were obtained by the researcher Vechkinzova E. [16] in the work "The innovative potential of development of the regions of Kazakhstan: assessment of the state and level of use." The researcher provides information confirming the existence of innovative potential in regions other than those indicated by us. So, Vechkinzova E. to determine the level of use of the innovative potential of the regions compared the actual volume of innovative products in the regions of the country with the calculated potential. We have found that the level of use of innovation potential in industries fluctuates from 1.26% in the Mangistau region to 110.23% in the Kostanay region. Having analyzed the data, we have identified groups of regions with different levels of use of innovation potential: regions that are characterized by a high level of use are Kostanay, Pavlodar regions, and the city of Shymkent; the average level of use is typical for East Kazakhstan, Aktobe, West Kazakhstan and Zhambyl regions; the remaining 10 regions are characterized by a low level of use. At the same time, the author notes that the full use of the innovative potential is typical for the Pavlodar region, Kostanay, and Shymkent, which used their innovative potential by more than 100%, which indicates the intensification of the use of their innovative factors and/or the attraction of innovative factors to the territory of the region and resources of neighboring regions or countries, which was not considered in our study.

One of the latest studies that preceded this study can be considered the work of Musabalina D and Kireeva A. [17] "Assessment of the level of innovative development of the regions of Kazakhstan and the possibility of their further clustering." The key objective of their research was to develop theoretical and methodological approaches to assessing the level of innovative development of the regions of our country and their implementation, as well as identifying existing opportunities for creating innovative clusters. The researchers concluded that the most promising regions for the formation of innovative clusters are the cities of Almaty, and Astana and some industrial regions such as Aktobe, Karaganda, and East Kazakhstan regions. These conclusions were based on calculations that showed that these areas have extensive potential for a "multiplier effect" on the development of both the region and the regions geographically close to it. At the same time, to date, there are no unified approaches to solving this scientific problem either at the regional or international level. Based on the findings of the previously mentioned scientist Nurlanova N.K., they believe that assessing the level of innovative development comes down to calculating scientific and technological potential, innovative competitiveness, investment attractiveness, innovative activity, and innovative receptivity, which were not considered indicators in this study.

At the same time, a recent study of Kilina I.P [18] shows a different approach to this issue. The scientist believes that in a strategic context, not enough attention is paid to spatial aspects. The scientist refers to such aspects as uneven distribution of technologically updated resources and enterprises using new equipment and technology; point localization of innovative activity and its concentration in a limited volume in the regions, the presence or absence of technologically developed regions in the country's macrozone, factors of interregional interaction in matters of innovation. Kilina I.P. [18.-49] in her study proposed a systematic approach and identified many

factors that affect the innovative development of regions. The study substantiates that the dynamics of regional development in terms of innovation are determined by the quality level of the country's innovation space as a whole and directly in the spatial zone of localization of the subjects of the Republic of Kazakhstan.

Although these results differ from some published studies by E. Vechkinzova [14.-184] and I. Kilina [18.-52], they are consistent with the results of N. Nurlanova [1.3-2], M. Strukova [12], K. Baitova, Alpysova E. [15.-16], Musabalina D. and Kireeva A. [17.-154]. Moreover, another domestic scientist in this regard believes that “the level of innovation activity in the region is characterized by a successful combination of characteristics of the innovative potential and innovative susceptibility of the region and is the result of their joint implementation” [19] because, according to Perevozchikova N.A., Bagdasarova D.G. (2020) “innovative production is the most important factor in economic growth” [20]. At the same time, one cannot ignore the opinion of Inozemtseva A.A. (2021) that “despite all the theoretical study of the synergy of subjects of innovation activity in the region, in practice numerous problems arise in the implementation of their interaction, which ultimately affects the economic performance of the region.” [21] This result correlates with this thought of Svintsova E.A. (2021), who argues that “of the risks from the point of view of technological development, the most important is the innovative development of the enterprise, as well as the search for new production technologies and the creation of unique product properties.” [22]. For example, about 90% of the world's business models are obtained by combining 55 basic business models and are the result of the intellectual work of the creators [23]. Accordingly, increasing innovation activity largely depends on the introduction of preferential policies, primarily in taxation for enterprises investing in the development of innovation [24]. At the same time, it is important to note that “it is necessary to develop and strengthen the innovation system in such a way as to combine the innovative potential of the regions with a set of economic measures that are designed to facilitate the rapid commercialization of innovations in the domestic and foreign markets.” [25]. Thus, it can be noted that the innovative potential of regions is largely determined by appropriate measures on the part of the state, which determines the importance of developing the structure of the regional economy.

Conclusion

Thus, in this article we have tried to present material on the level of development of scientific potential in the regions. The review made it possible to reveal that not all regions of Kazakhstan have positive changes: the number of research institutes is decreasing, the number of research specialists performing R&D is not increasing, a small rate of rise in the number of organizations performing research and development, etc. against the background of steady growth due to high investment activity in the country. In this regard, we can make the following conclusion. The innovative potential of Kazakhstan's regions requires constant funding for science, widespread state support for regional innovations, maintaining a high level of material incentives for scientific workers, orienting regions to achieve maximum results of scientific research, creating and introducing innovations at enterprises located on the territories of the regions to enhance the competitiveness of the regions. The authors of the study agree with the opinion of scientists that Kazakhstan needs foresight research on an ongoing basis, as it is practiced by leading countries with innovative economies. This approach allows you to more accurately predict the upcoming science and technology. At the same time, realities show that the involvement of business structures in the development of innovative solutions is one of the most effective systems for greater effect from the joint work of science and entrepreneurship. In this regard, it should be noted that the preparation of Kazakhstan to become one of the best competitive countries in the world is based on many goals. This is long-term planning to increase the level of innovation activity of enterprises, improve the country's innovation climate, increase the share of investments in the field

of scientific modernization, and convergence of business and science, which will contribute to a shift in the development trajectory of the innovation component to the best positions. Regional differences in economic development show the uniqueness of the conditions of each of them, the development in the sectors of which shows positive dynamics and changes in the structure of the results of the previous stage.

We would like to join scientists' ideas Hollanders, H., Tolias, Y., Radovanovic, N., Gonzalez Evangelista, M., Fabbri, E., Gerussi, E., Sasso, S. and Miedzinski, M. (2024) as "for identifying industries with an emerging economic potential, three main approaches have been used: approach based on growth performance over time in employment, turnover and/or wages; • approach based on annual percentage changes in the economic variables; approach based on trends, where trends are calculated as the slope of a linear regression using the data for the last 6 years of any period." [26]. These ideas could be fruitful in conditions of Kazakhstan's economy as well.

The experience of foreign countries with the best indicators of innovative development shows that the innovative path of development of Kazakhstan is still at the initial stage, but has similar conditions for starting on this path with these countries. The accumulated experience of mastering a new way of development in Kazakhstan can rightfully be considered an example for many other countries.

REFERENCES

- 1 Norbert Wiener (2003) *Creator and Future*; [Translation from English E.G. Panfilova]. Moscow.: AST Publishing House. T1. 256 p.
- 2 Fischer S. & Dornbusch R, Schmalenzi R. (2002) *Economic Theory*. Moscow. Publishing House Unity p.41.
- 3 Kolmogorov A.N. (2010) *New Philosophical Encyclopedia*. Moscow. Mysl Publishing House, p. 520. V.5.
- 4 Anshin V. (2007) *Innovation management: Concepts, multilevel strategies and mechanisms of innovative development*. Moscow: Delo Publishing House. T1. 324 p.
- 5 Voronin Y. (1996) *Intellectual potential: limits of fall*. Moscow. Observer Publishing House. 49 p.
- 6 Maskaikin, E.P., & Arzer, T.V. (2009). The innovative potential of the region: essence, structure, assessment methodology, and development directions. *Bulletin of the South Ural State University. Series: Economics and Management*, 21 (154), P. 47-53.
- 7 Shlyakhto, I.V. (2007). Methodology and results of the study of factors reflecting the innovative potential of the region. *Scientific Bulletin of Belgorod State University. Series: History. Political science. Economy. Informatics*, 1 (1). 102 p.
- 8 Gamidov G.S. (2000) *Fundamentals of innovation and innovation*. SPb: Publishing House Polytechnic. 232 p. V.1.
- 9 Baklanova, Yu.O. (2010). The innovative potential of the region and its openness concerning the external environment. *Management of economic systems: electronic scientific journal*, (21), P. 35-47.
- 10 Davydov A.A. (2012) *Proceedings of the international scientific and practical conference Modern problems of science and education*. Moscow. P.320-326. T1.
- 11 Sutugina M.V. & Sklyarova E.E. (2016) Innovative potential of Russian regions as a factor of economic growth / *Scientific and methodological electronic journal "Concept"* Vol.12, P.66-71. Retrieved from <http://e-koncept.ru/2016/46214.htm>.
- 12 Ushanina A.O. and Babich S.G. (2023) Innovative activity in the Russian Federation: state and development features. №. 7 (224), P. 28-39.
- 13 Strukova M.Yu & Kuur O.V (2010) Methodological approaches to assessing the innovative potential of the regions of the Republic of Kazakhstan // *Proceedings of the publishing house Nauka I studia. - Przemysl (Poland)*. 366 p. V.5.
- 14 Nurlanova N.K. (2014) Scenarios of innovative development of the regions of Kazakhstan and assessment of the possibilities for their implementation. *Journal "Problems of Territory Development"*. №. 4 (72). P. 82-95
- 15 Baitov K & Alpysov E.A. (2016) Territorial model of the innovative potential of Kazakhstan // *Proceedings of the international scientific and practical conference "Development of the financial and credit system of the Republic of Kazakhstan in the context of a new global reality"*, Astana: Gumilyov Eurasian National University. T.1. P. 44-47.

- 16 Vechkinzova E.A. (2018) Innovative potential of development of the regions of Kazakhstan: assessment of the state and level of use. Journal Drukerovskiy Bulletin No. 1 (21), P. 183-193.
- 17 Musabalina D.S. & Kireeva A.A. (2019) Assessment of the level of innovative development of the regions of Kazakhstan and the possibility of their further clustering. Journal "Economics: Strategy and Practice", №. 1 (14), P. 149-161.
- 18 Kilina I.P. (2020) Innovative development of regions: spatial approach (Dissertation of Candidate of Economical Sciences). Chelyabinsk, Russia: South Ural State University. T1. 35 p.
- 19 Akzhanova G.A., Shmarlovskaya G.A. (2020) Innovative potential of the Akmola region: problems and prospects for effective development // Bulletin of NIA RK. №. 4 (78) - 2020.p.137-142.
- 20 Perevozchikova N.A., Bagdasarova D.G. (2020) Innovative potential of the region: essence and methodological approaches to its assessment // Bulletin of the Institute of Economic Research. 2020. №. 3 (19). P.62-67.
- 21 Inozemtseva A.A. (2021) The influence of the level of innovation potential on the investment attractiveness of the region in the conditions of neo-industrialization // Proceedings of the international conference "Law, economy and management in modern ambience". Lemima. Belgrade, Serbia. №5. P.177-189.
- 22 Svintsova E.A. (2021). Analysis of the innovative potential of an enterprise (using the example of JSC Rusal) // Bulletin of Science and Education. 2021. №. 5-3 (118). P.12-18.
- 23 Sergeev A.A. (2023) The influence of innovative activity on the sustainable growth of industrial enterprises in Russia. Economics: yesterday, today, tomorrow. 13. №.6A. P. 109-122. DOI: 10.34670/AR.2023.63.98.014
- 24 Abdiev M.Zh., Mametova G.A., Batyrulu Altynbek (2021) Improving the innovation and investment mechanism in agriculture of the Kyrgyz Republic. Scientific, practical and Theoretical Journal Innovative Economic Development, 5 (65), P. 7-12.
- 25 Tse Ya.M., Shkarina V.S. (2023) Innovative potential of regional economic development: problems and prospects // intellect. Innovation. Investments. №6. P. 12-19.
- 26 Hollanders, H., Tolias, Y., Radovanovic, N., Gonzalez Evangelista, M., Fabbri, E., Gerussi, E., Sasso, S. and Miedzinski, M. (2024) Measuring territorial innovation strengths, Radovanovic, N., Gonzalez Evangelista, M. and Fabbri, E. editor(s). Publications Office of the European Union. Luxembourg. JRC136308. T1. P. 97-99.

АЙМАҚТЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Елдің инновациялық дамуы – болашақ кезеңдердің сенімді әлеуетінің кепілі. Бүгінгі таңда Қазақстанның өңірлік аймақтарын озық дамыту мәселелері ғылым мен бизнес өкілдері үшін өзекті болып отыр. Бұл зерттеудің негізгі тезисі Қазақстан аймақтарда қарқынды дамуға үлкен мүмкіндіктерге ие бола отырып, осы дамудың ғылыми-техникалық бағытын қалыптастырады. Бұл зерттеуде талдау және синтез, жалпылау, жүйелік тәсіл, сонымен қатар кешенді тәсіл, аналитикалық шолу, абстракция және логикалық талдау сияқты ғылыми әдістер қолданылды. Талдау көрсеткендей, Қазақстанның барлық аймақтарында оң өзгерістер жоқ: ғылыми-зерттеу институттарының саны азайып келеді, ҒЗТҚЖ (ҒЗТҚЖ) жүргізетін ғылыми мамандардың саны өспейді. Дегенмен, еліміздегі жоғары инвестициялық белсенділік тұрғысынан кәсіпорындар санының күрт өсу қарқынын, сондай-ақ ҒЗТҚЖ-ны жүзеге асыруды атап өтуге болады. Осы орайда, Қазақстанның бәсекеге қабілеттілік деңгейі бойынша үздік мемлекеттердің бірі болуға дайындығы ұйымдардың инновациялық өміршеңдігінің позициясын арттыру, елдегі инновациялық климатты жаңарту, инновациялық даму үлесін арттыру бойынша ұзақ мерзімді жоспарлауға негізделгенін, бизнес пен ғылымның ғылыми модернизациясына және конвергенциясына инвестициялар үлесінің артуын атап өтеміз. Осылайша, осы зерттеудің негізгі нәтижелері экономикалық дамудағы аймақтық айырмашылықтар олардың әрқайсысы үшін жағдайлардың бірегейлігін көрсетеді, олардың дамуы оң динамика мен өзгерістерді көрсетеді. Қазақстан дамуының инновациялық жолы әлі де ерте сатыда. Дегенмен, бұл елдің жинақталған тәжірибесін көптеген басқа елдерге үлгі етуге әбден болады.

Негізгі сөздер: Инновациялық әлеует, аймақ, инновациялық даму, ғылыми-зерттеу институттары, ғылыми әлеует.

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНА

Аннотация

Инновационное развитие страны является залогом надёжного потенциала будущих периодов. Сегодня вопросы опережающего развития регионов Казахстана актуальны для представителей науки и бизнес-сообщества. Основной тезис данного исследования заключается в том, что Казахстан, имея большие

возможности для динамичного развития регионов, формирует научно-техническое направление этого развития. В данном исследовании были использованы такие научные методы, как анализ и синтез, обобщение, системный подход, а также комплексный подход, аналитический обзор, абстракция и логический анализ. Анализ показал, что не во всех регионах Казахстана наблюдаются положительные изменения: количество научно-исследовательских институтов сокращается, количество научных специалистов, выполняющих НИОКР (НИОКР), не увеличивается. Однако можно отметить резкие темпы роста количества предприятий, а также осуществления НИОКР на фоне высокой инвестиционной активности в стране. В этой связи отметим, что подготовка Казахстана к вхождению в одно из лучших государств по конкурентоспособности базируется на долгосрочном планировании повышения позиций инновационной жизнеспособности организаций, модернизации инновационного климата в стране, увеличения доли инвестиции в научную модернизацию и конвергенцию бизнеса и науки. Таким образом, основные результаты данного исследования показывают, что региональные различия в экономическом развитии иллюстрируют уникальность условий для каждого из них, развитие которых демонстрирует положительную динамику и изменения. Инновационный путь развития Казахстана находится на начальном этапе. Однако накопленный опыт этой страны по праву может считаться примером для многих других стран.

Ключевые слова: инновационный потенциал, регион, инновационное развитие, научно-исследовательские институты, научный потенциал.

REFERENCES

- 1 Norbert Wiener (2003) *Creator and Future*; [Translation from English E.G. Panfilova]. Moscow.: AST Publishing House. T1. 256 p. [in English]
- 2 Fischer S. & Dornbusch R, Schmalenzi R. (2002) *Economic Theory*. Moscow. Publishing House Unity 41 p. [in English]
- 3 Kolmogorov A.N. (2010) *New Philosophical Encyclopedia*. Moscow. Mysl Publishing House, V.5. P. 520. [in English]
- 4 Anshin V. (2007) *Innovation management: Concepts, multilevel strategies and mechanisms of innovative development*. Moscow: Delo Publishing House. T1. 324 p. [in English]
- 5 Voronin Y. (1996) *Intellectual potential: limits of fall*. Moscow. Observer Publishing House. 49 p. [in English]
- 6 Maskaikin, E.P., & Arzer, T.V. (2009). The innovative potential of the region: essence, structure, assessment methodology, and development directions. *Bulletin of the South Ural State University. Series: Economics and Management*, 21 (154), P. 47-53. [in English]
- 7 Shlyakhto, I.V. (2007). Methodology and results of the study of factors reflecting the innovative potential of the region. *Scientific Bulletin of Belgorod State University. Series: History. Political science. Economy. Informatics*, 1 (1). 102 p. [in English]
- 8 Gamidov G.S. (2000) *Fundamentals of innovation and innovation*. SPb: Publishing House Polytechnic. V.1. 232 p. [in English]
- 9 Baklanova, Yu.O. (2010). The innovative potential of the region and its openness concerning the external environment. *Management of economic systems: electronic scientific journal*, (21), P. 35-47. [in English]
- 10 Davydov A.A. (2012) *Proceedings of the international scientific and practical conference Modern problems of science and education*. Moscow. P. 320-326. T1. [in English]
- 11 Sutugina M.V. & Sklyarova E.E. (2016) Innovative potential of Russian regions as a factor of economic growth / Scientific and methodological electronic journal "Concept" Vol.12, P.66-71. Retrieved from <http://e-koncept.ru/2016/46214.htm>. [in English]
- 12 Ushanina A.O. and Babich S.G. (2023) Innovative activity in the Russian Federation: state and development features. №. 7 (224), P. 28-39 [in English]
- 13 Strukova M.Yu & Kuur O.V (2010) Methodological approaches to assessing the innovative potential of the regions of the Republic of Kazakhstan // *Proceedings of the publishing house Nauka I studia. - Przemysl (Poland)*. V.5. 366 p. [in English]
- 14 Nurlanova N.K. (2014) Scenarios of innovative development of the regions of Kazakhstan and assessment of the possibilities for their implementation. *Journal "Problems of Territory Development"*. №. 4 (72). P. 82-95 [in English]
- 15 Baitov K & Alpysov E.A. (2016) Territorial model of the innovative potential of Kazakhstan // *Proceedings of the international scientific and practical conference "Development of the financial and credit system of the Republic*

of Kazakhstan in the context of a new global reality", Astana: Gumilyov Eurasian National University. T.1. P.44-47. [in English]

16 Vechkinzova E.A. (2018) Innovative potential of development of the regions of Kazakhstan: assessment of the state and level of use. Journal Drukerovskiy Bulletin No. 1 (21), P. 183-193. [in English]

17 Musabalina D.S. & Kireeva A.A. (2019) Assessment of the level of innovative development of the regions of Kazakhstan and the possibility of their further clustering. Journal "Economics: Strategy and Practice", №. 1 (14), P. 149-161. [in English]

18 Kilina I.P. (2020) Innovative development of regions: spatial approach (Dissertation of Candidate of Economical Sciences). Chelyabinsk, Russia: South Ural State University. T1. p.35. [in English]

19 Akzhanova G.A., Shmarlovskaya G.A. (2020) Innovative potential of the Akmola region: problems and prospects for effective development // Bulletin of NIA RK. №. 4 (78) - 2020. P.137-142. [in English]

20 Perevozchikova N.A., Bagdasarova D.G. (2020) Innovative potential of the region: essence and methodological approaches to its assessment // Bulletin of the Institute of Economic Research. 2020. №. 3 (19). P.62-67. [in English]

21 Inozemtseva A.A. (2021) The influence of the level of innovation potential on the investment attractiveness of the region in the conditions of neo-industrialization // Proceedings of the international conference "Law, economy and management in modern ambience". Lemima. Belgrade, Serbia. №5. P.177-189. [in English]

22 Svintsova E.A. (2021). Analysis of the innovative potential of an enterprise (using the example of JSC Rusal) // Bulletin of Science and Education. 2021. №. 5-3 (118). P.12-18. [in English]

23 Sergeev A.A. (2023) The influence of innovative activity on the sustainable growth of industrial enterprises in Russia. Economics: yesterday, today, tomorrow. 13. №.6A. P. 109-122. DOI: 10.34670/AR.2023.63.98.014

24 Abdiev M.Zh., Mametova G.A., Batyrulu Altynbek (2021) Improving the innovation and investment mechanism in agriculture of the Kyrgyz Republic. Scientific, practical and Theoretical Journal Innovative Economic Development, 5 (65), P. 7-12. [in English]

25 Tse Ya.M., Shkarina V.S. (2023) Innovative potential of regional economic development: problems and prospects // intellect. Innovation. Investments. №6. P. 12-19. [in English]

26 Hollanders, H., Tolias, Y., Radovanovic, N., Gonzalez Evangelista, M., Fabbri, E., Gerussi, E., Sasso, S. and Miedzinski, M. (2024) Measuring territorial innovation strengths, Radovanovic, N., Gonzalez Evangelista, M. and Fabbri, E. editor(s). Publications Office of the European Union. Luxembourg. JRC136308. T1. P.97-99. [in English]

Information about authors:

Assiya Agumbayeva - **correspondent author**, candidate of economic sciences, associate professor, Department "Economics" Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: leila_76_76@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6493-4908>

Nurbakhyt Nurmukhametov - candidate of economic sciences, acting Professor, "Economics" Department, Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: nyrbahit73@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8551-0573>

Zhaniya Kazhiyeva - candidate of economic sciences, associate professor, "Economics" Department, Shakarim University, Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhaniya.kazhieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4575-7838>

Информация об авторах:

Асия Агумбаева - **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: leila_76_76@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6493-4908>

Нурбахыт Нурмухаметов - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика», Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: nyrbahit73@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8551-0573>

Жания Кажиева - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика», университет имени Шакарима, г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: zhaniya.kazhieva@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4575-7838>

Авторлар туралы ақпарат:

Асия Агумбаева - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: leila_76_76@mail.ru,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6493-4908>

Нурбахыт Нурмухаметов - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессор міндетін атқарушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nyrbahit73@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8551-0573>

Жания Кажиева - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор, Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhaniya.kazhieva@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4575-7838>

А.Ф. Абдулвалиев* Тюменский государственный университет
Тюмень, 625003, Российская Федерация
*e-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru**ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ БАЛАНСА В ЗАЩИТЕ ПРАВ ПОТЕРПЕВШЕГО И
ЗАЩИТЕ ПРАВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО (ОБВИНЯЕМОГО) В УГОЛОВНОМ
СУДОПРОИЗВОДСТВЕ****Аннотация**

Статья посвящена проблемам обеспечения баланса в защите прав потерпевших и защите прав подозреваемого (обвиняемого) в уголовном судопроизводстве. Автор отмечает важность обеспечения прав потерпевшего в стадиях предварительного расследования наравне с правами других участников уголовного судопроизводства. Необходимость правовой помощи потерпевшим со стороны государства, отсутствие механизма и законодательных норм по его обеспечению порождает дисбаланс и нарушает основные принципы, провозглашённые в Конституции Российской Федерации. Решение этой проблемы требует наделения потерпевшего теми правами и законными интересами, которые имеет подозреваемый (обвиняемый), это должно проявляться в расширении прав потерпевшего для восстановления справедливости и обеспечения его законных интересов, которые должны осуществляться предложенными в настоящей статье способами. Для полноценного анализа выбранной темы научной статьи; автор провел сравнительно-правовое исследование уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации с нормами Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, отметив положительный опыт решения обсуждаемой проблемы и предложил имплементацию некоторых норм в действующее законодательство РФ. Автор обосновывает в научной статье необходимость и важность создания Фонда компенсации потерпевшим в Российской Федерации по аналогу Республики Казахстан.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, права подозреваемого, права потерпевшего, принцип равноправия, защита прав.

Введение

Уголовное судопроизводство одним из своих высших назначений определяет защиту прав и законных интересов лиц и организаций, потерпевших от преступлений. Это фундаментальное правило находит свое отражение в ст. 6 УПК РФ. В Республике Казахстан подобная защита является также и задачей уголовного процесса (ст. 8 УПК РК). Не вызывает сомнений, что данное требование должно быть реализовано и подкреплено соответствующими механизмами и нормами уголовно-процессуального законодательства [1]. Тем не менее, анализ норм Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (УПК РФ) и Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (УПК РК) порождает сомнения относительно реальной эффективности защиты прав жертв, что указывает на декларативный характер этих положений. Это объясняется тем, что в разделах обоих кодексов отсутствует полноценный механизм, способствующий защите интересов людей, ставших жертвами преступлений. В то время как права подозреваемых и обвиняемых обеспечиваются более надежно, положение потерпевших — физических лиц, страдающих от насильственных или корыстных действий, представляется довольно уязвимым. Как справедливо подметили Е.В. Смахтин и И.Г. Смирнова, «ситуация, касающаяся защиты лиц, пострадавших от преступления, крайне неудовлетворительна» [2].

Если рассмотреть поэтапно механизмы защиты прав потерпевшего и подозреваемого по стадиям совершения преступления, то можно наблюдать следующую картину. Начиная со стадии возбуждения уголовного дела проявляется контраст в вопросах обеспечения защиты прав потерпевшего и прав подозреваемого (обвиняемого).

Таким образом, подозреваемый получает защитника с момента фактического задержания; согласно закону – с момента задержания на улице, в реальности же – с момента его прихода в отделение (ст. 49 УПК РФ). Также после задержания осуществляется разъяснение прав задержанному, в том числе и право на телефонный звонок (ст. 47 УПК РФ), а равно производится уведомление родственников о задержании (ст. 96 УПК РФ) и т.д.

В отличие от обвиняемого или подозреваемого, потерпевший не имеет права на защиту; ему предоставляется возможность иметь представителя — это может быть родственник, адвокат или иное лицо, чье присутствие запрашивает сам потерпевший (п.8 ч.2 ст. 42 УПК РФ). Кроме того, Б.Я. Гаврилов и О.А. Малышева подчеркивают, что «в большинстве случаев потерпевший демонстрирует пассивность в использовании тех полномочий, которые предоставляет уголовно-процессуальное законодательство, для восстановления своих прав и законных интересов, пострадавших из-за преступления» [3]. Это как раз и обусловлено отсутствием правовой помощи со стороны властных органов.

Материалы и методы исследования

Методологическая основа представлена общенаучными методами познания, а также использованием специальных: логического, системно-структурного, сравнительно-правового, статистического и иных методов научного познания.

Результаты и их обсуждение

Государственная защита в вышеописанных случаях в рамках уголовного судопроизводства потерпевшему практически не предоставляется, хотя такая функция защиты может быть возложена на какие-либо властные органы, либо на отдельных субъектов [4]. В частности, потерпевший не упоминается в ст. 26 УПК РК. В случае если потерпевший в результате совершенного в отношении него посяательства оказался в лечебном учреждении и не может что-либо самостоятельно предпринять, то в такой ситуации уголовно-процессуальное законодательство не предусматривает механизмов по уведомлению родственников, оказанию помощи в излечении пострадавшего и восстановлении поврежденного имущества в результате совершенного преступления. Тем не менее потерпевшему могут быть разъяснены права при подаче заявления, в том числе и право на обжалование постановления об отказе в возбуждении уголовного дела – да (п.18, 19 ч.2 ст. 42 УПК РФ). Но, как отмечают некоторые ученые [5], суды не всегда принимают жалобы потерпевших, считая, что в таком случае отсутствует предмет обжалования.

Существует важное замечание по поводу стадии возбуждения уголовного дела. Согласно части 1.1 статьи 144 УПК РФ, участникам процесса проверки информирования о преступлениях необходимо разъяснить их права и обязанности. При этом следует обеспечить возможность эффективного осуществления этих прав в той степени, в какой проводимые процессуальные действия и принимаемые решения затрагивают их интересы. Тем не менее, остается ряд неясностей. Во-первых, не уточняется, какие именно из властных субъектов уголовного судопроизводства наделены полномочиями выполнять данное разъяснение. Во-вторых, неизвестно, кому из субъектов уголовно-процессуальных отношений адресована возможность осуществления этих прав. В-третьих, отсутствует ясность относительно механизма, обеспечивающего реализацию прав упомянутых субъектов. В результате этого образуется правовой вакуум, вызывающий запутанность в вопросе о том, применимы ли эти правила к потерпевшему.

Следует подчеркнуть, что статус пострадавшего возникает лишь с момента начала уголовного производства. Решение о его присвоении принимается сразу после возбуждения дела и документируется в акте, составленном дознавателем, следователем или судьей. Однако в период изучения сведений о преступлении, когда уголовное дело еще не инициировано, лицо, ставшее жертвой преступления, формально не обладает статусом пострадавшего. Это ограничивает его способность защищать свои права и законные интересы (ч. 1 ст. 42 УПК РФ).

Такая ситуация создает значительный дисбаланс в процессе предварительного расследования, подчеркивая разницу в защите прав потерпевшего и прав подозреваемого (обвиняемого).

На стадии предварительного расследования также отчетливо проявляется контраст между обеспечением прав потерпевшего и защитой прав подозреваемого (обвиняемого).

В соответствии с 16 статьей Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации, лица, которые находятся под подозрением или обвинением, имеют право на получение бесплатной юридической помощи. Данное право также упоминается в пункте 8 части 4 статьи 47 того же кодекса. Лица, привлеченные к ответственности, могут быть освобождены от расходов, связанных с судебным разбирательством, как указано в части 6 статьи 131 УПК РФ. Кроме того, как указано в части 4 статьи 152 УПК РФ, предварительное расследование может проводиться по месту жительства обвиняемого, однако данное правило не распространяется на подозреваемых.

В отношении подозреваемого (обвиняемого) может быть принят комплекс защитительных мер, направленных на сохранность его собственного имущества, попечения о детях, иждивенцах, престарелых родителях, нуждающихся в уходе (ст. 160 УПК РФ, ст. 313, ст. 313.1 УПК РФ).

Подозреваемые и обвиняемые освобождаются от ответственности за дачу заведомо ложных показаний. Однако их свидетельства, даже если они не правдивы, могут быть использованы в качестве улик в уголовном деле (ст. 74 УПК РФ), что противоречит принципу поиска истины в уголовном процессе.

В отличие от обвиняемого или подозреваемого, потерпевший не имеет права на бесплатную юридическую защиту своих прав, за исключением случаев, когда он является несовершеннолетним, не достигшим 16-летнего возраста, в контексте расследования преступлений, связанных с посягательствами на половую неприкосновенность (ч. 2.1 ст. 45 УК РФ).

Потерпевший имеет право на возмещение процессуальных издержек (п.1-2 ч.2 ст. 131 УПК РФ), при условии, что он знал о таком праве. И за потерпевшим сохраняется право на возмещение вреда (ч.2 ст. 15 УПК РК). Интересен тот факт, что по законодательству Республики Казахстан вред потерпевшему возмещается даже в том случае, если преступление было совершено невменяемым лицом (ст. 71 УПК РК). Проведение предварительного расследования по месту проживания потерпевшего не осуществляется (за исключением оснований, указанных в ч.4.1 ст. 152 УПК РФ).

В отличие от лиц, находящихся под следствием, потерпевший обязан не нарушать закон, поскольку может быть привлечен к ответственности за предоставление заведомо ложных показаний, а также за отказ давать свидетельские показания и подобные нарушения (ч. 7 ст. 42 УПК РФ).

В рамках уголовно-процессуального законодательства отсутствуют предусмотренные меры для обеспечения сохранности имущества потерпевшего, реализации мер попечения о детях, иждивенцах, престарелых родителях, нуждающихся в уходе, в случае если потерпевший в результате совершенного в отношении него посягательства оказался в лечебном учреждении и лишён возможности действовать самостоятельно. Также законом не решен вопрос о защите прав и законных интересов потерпевшего, умершего в ходе производства по уголовному делу [6].

В подобной ситуации на помощь приходит Федеральный закон от 20.08.2004 №119-ФЗ "О государственной защите потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства" [7]. Этот закон предоставляет ряд механизмов, направленных не только на защиту потерпевшего и участников процесса, но и на охрану их жилища и имущества. Однако его действие ограничено отсутствием реальной угрозы безопасности защищаемого лица и риском разрушения или повреждения его имущества в связи с участием в уголовном производстве. При этом в законе практически не упоминается о необходимости принятия

конкретных мер по заботе о детях, иждивенцах или престарелых родителях, находящихся в уязвимом положении.

По мнению В.А. Филипповой, для достижения справедливого баланса между процессуальными статусами потерпевшего и обвиняемого в УПК РФ следует установить для следователя обязательство предоставлять потерпевшему копию решения о его признании в качестве пострадавшего [8]. Также важно отметить положительные аспекты, касающиеся создания равных условий как для потерпевшего, так и для подозреваемого (обвиняемого). Так, оба участника уголовного судопроизводства имеют равные возможности для ознакомления с материалами уголовного дела (п.12 ч.4 ст. 47 УПК РФ), участия в следственных и иных процессуальных действиях, оба могут участвовать в доказывании по уголовному делу в части предоставления доказательств (п. 9 ч.2 ст. 42 УПК РФ, п.4 ч.4 ст. 46 УПК РФ, ч.6 ст. 71 УПК РК). К обоим участникам могут быть применены меры, обеспечивающие их безопасность (ч.3 ст. 11 УПК РФ, п.21 ч.2 ст. 42 УПК РФ). Обоим участникам разъясняются их права, в том числе и во время производства следственных действий (ст. 11 УПК РФ, ст. 15 УПК РК). Есть и другие правила и требования, в одинаковой степени распространяемые и к потерпевшему, и к подозреваемому (обвиняемому).

Начиная со стадии подготовки дела к судебному разбирательству можно наблюдать тонкое и постепенное «выравнивание» подхода правоприменителя к защите прав и законных интересов как потерпевшего, так и обвиняемого. Однако особые черты, присущие только стороне потерпевшего, также имеют место.

В результате, суд может, по просьбе заинтересованного лица, инициировать соответствующие действия для гарантирования возмещения убытков, вызванных преступлением, с целью защиты поданного гражданского иска (ст. 230 УПК РФ). Исполнением данного решения занимаются органы принудительного исполнения РФ (судебные приставы) – единственный инструмент, направленный на восстановление нарушенных прав потерпевшего, и лишь при условии, что он сам заявил соответствующее ходатайство. Однако возникает вопрос: что, если потерпевший не инициировал процесс, допустил упущение, не смог или не знал о данной возможности? Не стоит ли в этом случае предусмотреть автоматическое принятие судом мер к обеспечению компенсации ущерба, причиненного преступлением? Ответ на этот вопрос должен быть положительным.

По сравнению с предварительным расследованием стадия судебного разбирательства в целом устанавливает равноправный подход к стороне защиты и стороне обвинения (ст. 21, 23 УПК РК). Данное требование подкрепляется также ст. 244 УПК РФ. Это означает, что и потерпевший, и подсудимый наделены равными возможностями отстаивания своих интересов, включая право участия в судебном заседании как непосредственно, так и через систему видео-конференц-связи. Главы 36 и 37 УПК РФ содержат нормы, гарантирующие в целом одинаковый подход к обеспечению прав и законных интересов потерпевшего и подсудимого, включая право допрашивать и быть допрошенным в ходе рассмотрения уголовного дела. Даже в ходе прений сторон потерпевшему предоставляют право высказаться (ст. 292 УПК РФ). Однако в любом случае перед удалением суда в совещательную комнату подсудимому предоставляется последнее слово (ст. 293 УПК РФ).

Сравнительно равноправный принцип также будет реализован в ходе рассмотрения дел в апелляционных, кассационных и надзорных инстанциях, а также на стадии исполнения решения суда. Исключение в судебных стадиях уголовного судопроизводства составляют дела частного обвинения, где потерпевший обычно выступает в роли частного обвинителя (ст. 43, 318 УПК РФ). Так, в случае его неявки на судебное заседание без уважительной причины (ст. 249, 389.12 УПК РФ) суд прекращает производство по уголовному делу. А потерпевший (частный обвинитель) остается потом ни с чем. И нет гарантии того, что даже в случае явки в

судебное заседание частный обвинитель сможет надлежащим образом поддерживать обвинение [9].

Между тем возможно появление дилеммы о том, чьи же права и законные интересы приоритетнее – подозреваемого (обвиняемого) или потерпевшего. Так, если обвиняемый заявит ходатайство о рассмотрении дела с участием присяжных заседателей, то нужно ли при этом учитывать мнение потерпевшего? Является ли позиция последнего ключевой и решающей? Кроме того, при решении вопроса о приостановлении производства по уголовному делу (ст. 238 УПК РФ) стоит ли учитывать мнение потерпевшего? И нужно ли принимать во внимание его интересы, когда государственный обвинитель отказывается от обвинения в соответствии ч.7 ст. 246 УПК РФ? Для сравнения, согласно п.16 ч.6 ст. 71 УПК РК потерпевший вправе поддерживать обвинения даже в случае отказа государственного обвинителя от обвинения.

Подобных коллизионных моментов в уголовном процессе предостаточно. Для разрешения подобных вопросов необходимо опираться на принцип презумпции невиновности, закрепленный в ст. 14 УПК РФ, отдавая приоритет защите прав и законных интересов подозреваемого.

Заключение

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что на сегодняшний день в уголовном судопроизводстве нарушено равновесие между защитой прав потерпевшего и защитой прав подозреваемого (обвиняемого). Явно прослеживается «перевес» количества прав последнего, что влечет за собой переориентирование уголовного процесса на защиту интересов тех, кто привлекается к ответственности. В то же время, потерпевший сталкивается с дефицитом прав, недоступных ему, несмотря на наличие таковых у подозреваемого (обвиняемого).

Решение этой проблемы требует наделения потерпевшего теми правами и законными интересами, которые имеет подозреваемый (обвиняемый). В частности, это должно проявляться в расширении прав потерпевшего для восстановления справедливости и обеспечения его законных интересов следующим путем.

- Целесообразно обязать государство (через прокуратуру или иные органы) принимать меры попечения о детях, иждивенцах, престарелых родителях потерпевшего, в тех случаях, когда последний, ставший жертвой преступления, не способен самостоятельно о них позаботиться. Аналогичное правило следует распространить и на сохранность имущества потерпевшего, особенно если он попал в больницу после совершенного преступления, и физически не может принять самостоятельно соответствующие охранные меры либо обратиться с такой помощью к следователю, дознавателю, прокурору или суд.

- В рамках уголовного судопроизводства государство должно взять на себя обязательство по оказанию помощи потерпевшему в его излечении и восстановлении поврежденного имущества, фактическое возмещение причиненного ущерба [10] вследствие совершения преступления. Будет разумным создание собственного Фонда компенсации потерпевшим по аналогии с тем, что существует в Республике Казахстан [11]. Такая помощь необходима непосредственно после совершенного преступного деяния, а не спустя время после осуждения виновного лица и выплаты причитающихся сумм по гражданскому иску. Этот моральный и юридический долг государства должен стать неотъемлемой частью его роли в защите прав и свобод граждан.

- В Уголовно-процессуальном кодексе РФ должен появиться принцип обеспечения потерпевшему праву на государственную защиту [12], которая позволит в систему принципов уголовного процесса обратить внимание не только на подозреваемого (обвиняемого), но и на потерпевшего.

- Следует осудить практику, при которой подозреваемые или обвиняемые могут давать заведомо ложные свидетельства без каких-либо последствий для себя. Если цель состоит в том, чтобы уравновесить интересы жертвы и подсудимого, стоит обдумать

возможность освобождения жертвы от уголовной ответственности за ложные показания и отказ от дачи свидетельств, либо привлечь подозреваемого (обвиняемого) к ответственности. Последний вариант предпочтителен, поскольку он способствует достижению истины в уголовном деле, либо как указано в ст. 24 УПК РК – всестороннее, полное и объективное исследование обстоятельств дела.

• Институт представительства потерпевшего, гражданского истца или частного обвинителя подразумевает выполнение соответствующей функции представления интересов потерпевшего преимущественно физическим лицом – адвокатом, иным лицом в соответствии с ГК РФ, близким родственником и т.п. Однако этот подход имеет свои ограничения: указанные лица не обладают властными полномочиями, которые критически важны и необходимы для защиты интересов потерпевшего не только с момента признания его потерпевшим и возбуждения уголовного дела и до момента вступления приговора в законную силу, но и с момента совершения преступления и до момента полного возмещения вреда и причиненного ущерба. Поэтому есть все основания полагать, что полномочиями по защите прав потерпевшего должен быть наделен прокурор, так как оба являются стороной обвинения и оба преследуют схожие цели [13]. Так хоть образуется противовес по отношению к стороне защиты.

Таким образом, реализация предложенных идей, вероятно, обеспечит определённую степень равновесия в защите прав и законных интересов как потерпевшего, так и подозреваемого (обвиняемого), что в итоге приблизит уголовное судопроизводство к состоянию процессуального равновесия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Абдулвалиев А. Ф. Государственная защита прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве. Виктимология. – 2024. – Т. 11. – № 1. – С. 78–91
- 2 Смахтин Е. В., Смирнова И.Г. Обеспечение защиты прав потерпевшего уголовно-процессуальными и криминалистическими средствами при реализации назначения уголовного судопроизводства. Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2015. – Т. 9, № 2. – С. 359–369.
- 3 Гаврилов Б. Я., Малышева О.А. Об оптимизации защиты прав потерпевшего в досудебном уголовном судопроизводстве. Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2018. – № 4(44). – С. 119–125.
- 4 Андрейцо С. Ю. Хазов Е.Н. Уполномоченные по правам человека в России и их роль в защите прав потерпевших. Вестник экономической безопасности. – 2021. – № 2. – С. 46–52.
- 5 Морозова, Ю. А., Кудрявцева А.В. Механизм защиты права потерпевшего на эффективное расследование в уголовном судопроизводстве // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2023. – Т. 23, № 2. – С. 29–37.
- 6 Шипунова О. В. Защита прав и законных интересов потерпевшего, умершего в ходе производства расследования по уголовному делу. Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2022. – № 1(59). – С. 48–54; Золотухин, Н. А., Кадатенко Е.П. Защита прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве в случае его смерти // Вестник экономической безопасности. – 2019. – № 4. – С. 158–161.
- 7 Федеральный закон от 20.08.2004 №119-ФЗ (ред. от 01.07.2021) О государственной защите потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства. Собрание законодательства РФ, 23.08.2004, №34, ст. 3534.
- 8 Филиппова В.А. Проблемы обеспечения защиты прав потерпевшего в ходе производства предварительного расследования. Modern Science. – 2024. – № 4–1. – С. 54–58.
- 9 Головачук О. С. Защита прав потерпевшего по делам частного обвинения. Судебная власть и уголовный процесс. – 2020. – № 1. – С. 53–56.
- 10 Решняк М. Г. О некоторых проблемных вопросах защиты прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве. Виктимология. – 2021. – Т. 8. № 2. – С. 121–124.
- 11 Бектенов А. Е., Омарова Н.Н. Фонд компенсации потерпевшим: недостатки и преимущества. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2021. – № 2(65). – С. 142–150;

Олейник, В.И. Законодательные меры по дальнейшему усилению правовой защиты потерпевших и свидетелей в Республике Казахстан. Вестник Карагандинского университета. Серия Право. – 2021. – Т. 104, № 4. – С. 67–79.

12 Абдулвалиев А. Ф. Государственная защита прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве. Виктимология. – 2024. – Т. 11, № 1. – С. 78–91.

13 Ибрагимов И. М. Концептуальные проблемы законодательного обеспечения состязательности сторон и защиты прав потерпевшего в ходе судебного разбирательства уголовного дела. Российское государственное управление. – 2014. – № 3. – С. 85–96.

ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ КҮДІКТІНІҢ (АЙЫПТАЛУШЫНЫҢ) ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ТЕҢГЕРІМДІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ПРОБЛЕМАСЫ

Аңдатпа

Мақала жәбірленушілердің құқықтарын қорғаудағы және қылмыстық іс жүргізуде күдіктінің (айыпталушының) құқықтарын қорғаудағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету мәселелеріне арналған. Автор қылмыстық сот ісін жүргізуге басқа қатысушылардың құқықтарымен қатар алдын ала тергеу сатысында жәбірленушінің құқықтарын қамтамасыз етудің маңыздылығын атап өтеді. Мемлекет тарапынан жәбірленушілерге құқықтық көмектің болмауы, тетік пен заңнамалық нормалардың болмауы теңгерімсіздікті тудырады және Ресей Федерациясының Конституциясында жарияланған негізгі принциптерді бұзады. Бұл мәселені шешу жәбірленушіге күдіктінің (айыпталушының) құқықтары мен заңды мүдделерін беруді талап етеді, бұл әділеттілікті қалпына келтіру және оның заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін жәбірленушінің құқықтарын кеңейтуде көрінуі керек, олар осы бапта ұсынылған тәсілдермен жүзеге асырылуы керек. Ғылыми мақаланың таңдалған тақырыбын толық талдау үшін автор Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларымен салыстырмалы-құқықтық зерттеу жүргізіп, талқыланған мәселені шешудің оң тәжірибесін атап өтіп, кейбір нормаларды Ресей Федерациясының қолданыстағы заңнамасына енгізуді ұсынды. Автор ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының аналогы бойынша Ресей Федерациясында жәбірленушілерге өтемақы қорын құрудың қажеттілігі мен маңыздылығын негіздейді.

Негізгі сөздер: қылмыстық сот ісін жүргізу, күдіктінің құқықтары, жәбірленушінің құқықтары, теңдік қағидаты, құқықтарды қорғау.

THE PROBLEM OF ENSURING A BALANCE IN PROTECTING THE RIGHTS OF THE VICTIM AND PROTECTING THE RIGHTS OF THE SUSPECT (ACCUSED) IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract

The article is devoted to the problems of ensuring a balance between protecting the rights of victims and protecting the rights of a suspect (accused) in criminal proceedings. The author notes the importance of ensuring the rights of the victim at the stages of the preliminary investigation on an equal basis with the rights of other participants in criminal proceedings. The lack of legal assistance to victims from the State, and the lack of a mechanism, and legislative norms create an imbalance and violate the basic principles proclaimed in the Constitution of the Russian Federation. Solving this problem requires endowing the victim with the rights and legitimate interests that the suspect (accused) has, this should be manifested in expanding the rights of the victim to restore justice and ensure his legitimate interests, which should be implemented in the ways proposed in this article. To fully analyze the chosen topic of the scientific article, the author conducted a comparative legal study of the criminal procedure legislation of the Russian Federation with the norms of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, noting the positive experience of solving the problem under discussion and proposed the implementation of some norms into the current legislation of the Russian Federation. The author substantiates in the scientific article the necessity and importance of creating a Compensation Fund for victims in the Russian Federation, similar to the Republic of Kazakhstan.

Key words: criminal proceedings, the rights of the suspect, the rights of the victim, the principle of equality, protection of rights.

REFERENCES

- 1 Abdulvaliev, A. F. Gosudarstvennaya zashchita prav poterpevshego v ugovnom sudoproizvodstve [State protection of the rights of the victim in criminal proceedings]. Viktimologiya. 2024. T. 11. № 1. P. 78–91. [in Russian]
- 2 Smahtin E.V., Smirnova I.G. Obespechenie zashchity prav poterpevshego ugovno-processual'nyimi i kriminalisticheskimi sredstvami pri realizacii naznacheniya ugovnogo sudoproizvodstva [Ensuring the protection of the

rights of the victim by criminal procedural and criminalistic means in the implementation of the appointment of criminal proceedings]. Kriminologicheskij zhurnal Bajkal'skogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i prava. 2015. T. 9. № 2. P. 359–369. [in Russian]

3 Gavrillov, B. YA., Malysheva O.A. Ob optimizacii zashchity prav poterpevshego v dosudebnom ugovnom sudoproizvodstve [On optimizing the protection of the rights of the victim in pre-trial criminal proceedings]. YUridicheskaya nauka i praktika: Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii. 2018. № 4(44). P. 119–125. [in Russian]

4 Andrejco, S. YU. Hazov E.N. Upolnomochennye po pravam cheloveka v Rossii i ih rol' v zashchite prav poterpevshih [Human rights commissioners in Russia and their role in protecting the rights of victims]. Vestnik ekonomicheskoy bezopasnosti. 2021. № 2. P. 46–52. [in Russian]

5 Morozova, Yu. A., Kudryavceva A.V. Mekhanizm zashchity prava poterpevshego na effektivnoe rassledovanie v ugovnom sudoproizvodstve [The mechanism for protecting the victim's right to an effective investigation in criminal proceedings]. Vestnik YUzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pravo. 2023. T. 23. № 2. P. 29–37. [in Russian]

6 Shipunova, O.V. Zashchita prav i zakonnyh interesov poterpevshego, umershego v hode proizvodstva rassledovaniya po ugovnomu delu [Protection of the rights and legitimate interests of the victim who died during the investigation of a criminal case]. Yuridicheskaya nauka i pravoohranitel'naya praktika. 2022. № 1(59). P. 48–54; Zolotuhin, N. A., Kadatenko E.P. Zashchita prav poterpevshego v ugovnom sudoproizvodstve v sluchae ego smerti [Protection of the rights of the victim in criminal proceedings in the event of his death]. Vestnik ekonomicheskoy bezopasnosti. 2019. № 4. P. 158–161. [in Russian]

7 Federal'nyj zakon ot 20.08.2004 №119-FZ (red. ot 01.07.2021) O gosudarstvennoj zashchite poterpevshih, svidetelej i inyh uchastnikov ugovnogo sudoproizvodstva [On State Protection of Victims, Witnesses and Other Participants in Criminal Proceedings]. Sobranie zakonodatel'stva RF, 23.08.2004, №34, st. 3534. [in Russian]

8 Filippova, V.A. Problemy obespecheniya zashchity prav poterpevshego v hode proizvodstva predvaritel'nogo rassledovaniya [Problems of ensuring the protection of the rights of the victim during the preliminary investigation]. Modern Science. 2024. № 4–1. P. 54–58. [in Russian]

9 Golovachuk, O. S. Zashchita prav poterpevshego po delam chastnogo obvineniya [Protection of the rights of the victim in cases of private prosecution]. Sudebnaya vlast' i ugovnyj process. – 2020. – № 1. – P. 53–56. [in Russian]

10 Reshnyak, M.G. O nekotoryh problemnyh voprosah zashchity prav poterpevshego v ugovnom sudoproizvodstve [On some problematic issues of protecting the rights of the victim in criminal proceedings]. Viktimologiya. 2021. T. 8. № 2. P. 121–124. [in Russian]

11 Bektenov A.E., Omarova N.N. Fond kompensacii poterpevshim: nedostatki i preimushchestva [Victim Compensation Fund: disadvantages and advantages]. Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. 2021. № 2(65). P. 142–150; Olejnik, V. I. Zakonodatel'nye mery po dal'nejshemu usileniyu pravovoj zashchity poterpevshih i svidetelej v Respublike Kazahstan [Legislative measures to further strengthen the legal protection of victims and witnesses in the Republic of Kazakhstan]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Pravo. 2021. T. 104, № 4. P. 67–79. [in Russian]

12 Abdulvaliev, A. F. Gosudarstvennaya zashchita prav poterpevshego v ugovnom sudoproizvodstve [State protection of the rights of the victim in criminal proceedings]. Viktimologiya. 2024. T. 11, № 1. P. 78–91. [in Russian]

13 Ibragimov, I. M. Konceptual'nye problemy zakonodatel'nogo obespecheniya sostyazatel'nosti storon i zashchity prav poterpevshego v hode sudebnogo razbiratel'stva ugovnogo dela [Conceptual problems of legislative support for the adversarial nature of the parties and protection of the rights of the victim during the trial of a criminal case]. Rossijskoe gosudarstvovedenie. 2014. № 3. P. 85–96. [in Russian]

Information about authors:

Almaz Abdulvaliev - **corresponding author**, candidate of law, associate professor, associate professor of the Department of “Criminal Law Disciplines”, Institute of State and Law, Tyumen State University, Tyumen, Russian Federation

E-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4384-2955>

Информация об авторах:

Алмаз Абдулвалиев – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин Института государства и права Тюменского государственного университета, г.Тюмень, Российская Федерация

E-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4384-2955>

Авторлар туралы ақпарат:

Алмаз Абдулвалиев – негізгі автор, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Тюмень мемлекеттік университетінің Мемлекет және құқық институтының қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының доценті, Тюмень қ., Ресей Федерациясы

E-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4384-2955>

А.Б. Досжанова^{1*} , Д.Б. Бұғыбай² ¹Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы құқық қорғау академиясы
Қосшы қ., 010078, Қазақстан Республикасы²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы*e-mail: aitok82@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ТҮЛҒАНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН АНЫҚТАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Андатпа

Мақалада Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану, сондай-ақ биометриялық деректерді құқықтық реттеу және қорғау мәселелері зерттеледі. Мақалада «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында белсенді қолданылатын, бет-әлпетті тану және саусақ іздерін сәйкестендіру жүйелері сияқты заманауи сәйкестендіру технологиялары қарастырылады. Қазақстандағы жеке мәліметтерді қорғау және киберқауіпсіздік саласындағы құқықтық базаны талдауға және қолданыстағы заңнаманы жетілдіру қажеттілігіне ерекше назар аударылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізіне нормативтік құқықтық актілерді, ірі қалалардағы қылмыс деңгейінің төмендеуі туралы статистикалық мәліметтерді талдау, сондай-ақ АКТ қолданудың халықаралық тәжірибесіне салыстырмалы талдау кіреді. Мақалада Астана және Алматы қалаларында биометриялық жүйелерді қолданудың нәтижелері көрсетілген, мұнда бет-әлпетті тану технологияларын енгізу нәтижесінде қылмыс деңгейінің 20-25%-ға төмендеуі байқалады. Зерттеу барысында анықталған негізгі проблемаларға биометриялық ақпаратты құқықтық қорғаудың жеткіліксіздігі және кибершабуылдарға осалдығы жатады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы АКТ-ның жеке тұлғаны сәйкестендіру процесіндегі рөлін дамытуда, сондай-ақ биометриялық деректерді қолданудың құқықтық және этикалық аспектілерін талдауда жатыр. Зерттеудің практикалық маңыздылығы Қазақстандағы заңнаманы жетілдіруге, жеке мәліметтерді қорғауды күшейтуге және цифрлық инфрақұрылымды дамытуға арналған ұсыныстар беруде. Мақалада биометриялық сәйкестендірудің жаңа әдістерін зерттеу және киберқауіпсіздік тетіктерін әзірлеу сияқты болашақ зерттеу бағыттары көрсетілген.

Негізгі сөздер: жеке тұлғаны сәйкестендіру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, биометриялық деректер, жеке мәліметтерді қорғау, бет-әлпетті тану, киберқауіпсіздік, құқықтық реттеу.

Кіріспе

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) дамуы өмірдің түрлі салаларына, соның ішінде жеке тұлғаны анықтау үдерістеріне айтарлықтай әсер етеді.

Жалпы АКТ дамуына жетпестен бұрын, А.И. Ракитовтың технология терминін: "...кәдімгі мағынадағы технология - бұл тиісті кеңістіктік-уақыттық интервалдарда және толық негізде белгіленген ретпен жүзеге асырылатын әртүрлі операциялар мен дағдылардың жиынтығы [1] ретінде, яғни қоғамның цифрлануы және бет-әлпетті тану, саусақ іздері және дауысты сәйкестендіру жүйелері сияқты биометриялық технологиялардың белсенді енгізілуі жағдайында жеке тұлғаны анықтау мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Қазақстанда АКТ енгізу «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асырылып, оның мақсаты мемлекеттік қызметтердің тиімділігін арттыру және озық технологияларды пайдалану арқылы азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады.

Соған қарамастан, осы саладағы елеулі жетістіктерге қарамастан, шешуді қажет ететін бірқатар мәселелер бар. Негізгі мәселелердің бірі - жеке деректерді қорғау және киберқауіпсіздік. Жақында биометриялық ақпараттардың таралуы және сәйкестендіру жүйелеріне бағытталған кибершабуылдар оқиғалары жаңа технологиялардың әкелген қауіп-қатерлерімен қазіргі құқықтық тетіктердің әрдайым күресе алмайтынын көрсетті. Этикалық

мәселелер де биометриялық деректерді қолданудың заңдылығына қатысты пікірталастарда маңызды орын алады, бұл нақты ережелер мен стандарттарды әзірлеуді талап етеді.

Зерттеудің мақсаты - Қазақстандағы жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ-ны қолданудың қазіргі жағдайын және перспективаларын талдау, құқықтық реттеудегі бар мәселелер мен кемшіліктерді анықтау, сондай-ақ АКТ-ны Қазақстан мен шет елдерде қолданудың сәтті мысалдарын қарастыру. Зерттеу барысында деректерді қорғаудың жалпы ережесі (GDPR) сияқты халықаралық стандарттар қарастырылып, олардың Қазақстан құқықтық жүйесіне бейімделу мүмкіндігі зерттеледі.

Зерттеу Қазақстанның тәжірибесін халықаралық тәжірибемен салыстыруға, сондай-ақ жеке тұлғаны сәйкестендіру мәселелеріне арналған заңнама мен ғылыми еңбектерді талдауға негізделген. Алдыңғы зерттеулердің кемшілігі технологиялардың жылдам дамуын және киберқауіпсіздік саласындағы өсіп келе жатқан қауіптерді ескермегендігінде, сондықтан бұл зерттеу ерекше өзекті болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстандағы жеке тұлғаны сәйкестендіру үдерістерін АКТ арқылы зерттеу кешенді сипатқа ие болып, бірнеше негізгі кезеңдерді қамтиды. Зерттеу нысаны ретінде бет-әлпетті тану (Face ID) және саусақ іздерін сәйкестендіру сияқты биометриялық сәйкестендіру жүйелері, сондай-ақ Қазақстанда және шет елдерде олардың енгізілуінің құқықтық және ұйымдастырушылық аспектілері таңдалды.

Зерттеу аналитикалық зерттеулерге жатады, ол салыстырмалы құқықтық талдау мен түрлі елдерде жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ енгізу тәжірибесін зерделеуге негізделген. Негізгі назар Қазақстанның тәжірибесіне және оны Еуропалық Одақ, АҚШ және Қытай сияқты елдердегі халықаралық тәжірибемен салыстыруға аударылады.

Зерттеудің мақсатына жету үшін келесі әдістер қолданылды:

Нормативтік-құқықтық актілерді талдау: Қазақстан Республикасының жеке деректерді қорғау және биометриялық технологияларды пайдалануды құқықтық реттеу саласындағы заңнамасы зерттелді. Салыстырмалы талдау Еуропалық Одақ елдерінің нормативтік актілерімен, соның ішінде Деректерді қорғаудың жалпы регламентімен (GDPR), және АҚШ заңнамасымен жүргізілді. 2020 жылдан бері Қазақстандағы Dentons командасы өз клиенттерін Дербес деректер туралы заңнаманы жетілдіру үшін қабылданған өзгерістер мен түзетулер туралы үнемі хабардар етіп отырады. Бұл өзгерістерді талдау Қазақстанның мақсаты GDPR стандарттарына біртіндеп көшу арқылы дербес деректер туралы заңнаманы күшейту болып табылатынын айқын көрсетеді [2].

Ғылыми әдебиеттерді талдау: жеке тұлғаны сәйкестендіру, ақпараттық қауіпсіздік және құқықтық реттеу мәселелері бойынша қазақстандық және шетелдік авторлардың жарияланымдары зерттелді. Зерттеу барысында ғылыми мақалалар, монографиялар және конференция материалдары пайдаланылды.

Статистикалық деректердің контент-талдауы: Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің ашық деректері, сондай-ақ қауіпсіздікті қамтамасыз ету процесінде биометриялық технологияларды қолдану бойынша құқық қорғау органдарының статистикасы қолданылды.

Талдау әдістері АКТ-ны Қазақстанда қолданудың негізгі үрдістерін, мәселелерін және перспективаларын анықтауға бағытталған. Құқықтық реттеу жағдайын бағалау үшін Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңдары мен нормативтік актілері, соның ішінде «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» Заңы талданды. Техникалық тиімділікті бағалау үшін Астана және Алматы қалаларында биометриялық технологияларды енгізу және пайдалану нәтижелері туралы деректер, қылмыс деңгейінің төмендеуі туралы ресми есептерден алынған статистика пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ-ны пайдаланудың халықаралық мысалдармен салыстырғандағы артықшылықтары мен

кемшіліктерін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік берді. Деректерді өңдеу үшін сандық және сапалық талдау әдістері қолданылды, бұл АКТ енгізу мен оның қауіпсіздікке және жеке деректерді қорғауға әсері арасындағы байланыстарды анықтауға мүмкіндік берді.

Аталған зерттеуде адамдарға немесе жануарларға тәжірибелер жүргізілген жоқ, алайда зерттеу құпиялылық және жеке деректерді қорғау қағидаттарына сәйкес жүргізілді. Тек ашық ақпарат көздері пайдаланылды, жеке деректер қамтылмаған. Заңнаманы зерттеу барысында цифрландыру жағдайында азаматтардың жеке өмірін қорғау құқықтарын қорғаудың этикалық аспектілері де ескерілді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижелері АКТ-ны жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін қолданудың халықаралық тәжірибесімен салыстырылады. Еуропалық Одақ, АҚШ және Қытай елдерінде биометриялық жүйелер қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қызметтерді ұсыну үшін белсенді түрде қолданылады, бұл олардың жоғары тиімділігін растайды. Алайда, Қазақстанда осы салада қосымша талдауды талап ететін бірнеше ерекшеліктер анықталды.

1. Құқықтық реттеу. Еуропалық Одақта қолданыстағы Деректерді қорғаудың жалпы регламенті (GDPR) күшіне енгенімен, Қазақстан заңнамасы цифрлық дәуірдің сын-қатерлеріне толығымен бейімделмеген. Еуропалық Одақ биометриялық деректерді қорғаудың нақты стандарттарын белгілеген болса, Қазақстанда қатаң қорғаныс механизмдерін әзірлеу кезеңі жүріп жатыр. Бұл халықаралық тәжірибені бейімдеу және ұлттық құқықтық жүйеге үздік тәжірибелерді енгізу мүмкіндігін тудырады.

2. Техникалық және инфрақұрылымдық шектеулер. Қазақстан биометриялық жүйелерді енгізуде, әсіресе цифрлық инфрақұрылымы әлсіз дамыған өңірлерде техникалық қиындықтарға тап болып отыр. Мұндай технологиялар кеңінен қолданылып жүрген АҚШ және Қытай сияқты елдерден айырмашылығы, Қазақстан АКТ-ны кең ауқымды қолдану үшін толыққанды инфрақұрылымды құру жолында тұр. Бұл айтарлықтай инвестиция мен мамандар даярлауды қажет етеді.

3. Этикалық аспектілер. Этика және азаматтардың құпиялылық құқықтарын қорғау мәселелері де өзекті болып қалуда. Қазақстанда биометриялық ақпаратты пайдаланудың ашықтығын және азаматтарға олардың деректерін өңдеу мақсаттары мен әдістері туралы ақпарат беруді қамтамасыз ететін ережелерді енгізу қажет. Бұл аспектілерге ЕО және АҚШ елдерінде үлкен көңіл бөлінген, онда биометриялық деректерді пайдалануды реттейтін этикалық кодекстер қабылданған.

Ұсынымдар мен ұсыныстар:

1. Құқықтық реттеуді жетілдіру. Қазақстан биометриялық ақпаратты қорғауды реттейтін қатаң заңдарды әзірлеп, GDPR сияқты үздік халықаралық тәжірибелерді бейімдеуі қажет. Деректерді өңдеудің нақты ережелерін белгілеу және олардың таралуына жауапкершілікті қамтамасыз ету маңызды.

2. Цифрлық инфрақұрылымға инвестициялар. АКТ-ны сәтті енгізу үшін инфрақұрылымды дамыту, әсіресе өңірлерде, қажет. Бұл тек технологиялық шешімдермен шектелмей, киберқауіпсіздік пен АКТ саласындағы мамандарды даярлауды қамтиды.

3. Азаматтардың хабардарлығын арттыру. Азаматтарға биометриялық жүйелер мен деректерді қорғау саласындағы құқықтары туралы ақпараттандыру бағдарламаларын дамыту маңызды. Бұл осындай технологияларға деген сенімді арттырып, олардың қоғамдағы қабылдануын жақсартуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы жеке тұлғаны сәйкестендіру жүйесін одан әрі жетілдіру және халықаралық стандарттарды бейімдеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Дегенмен, биометриялық технологияларды енгізу елеулі инвестицияларды және дамыған цифрлық инфрақұрылымның болуын талап етеді, бұл елдің кейбір өңірлері үшін шектеу болуы мүмкін. Осы зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, келесі зерттеу бағыттарын ұсынуға болады:

– киберқауіптер өсіп келе жатқан жағдайда биометриялық деректерді қорғау модельдерін әзірлеу;

– Қазақстанда көздің торын тану, дауыс арқылы сәйкестендіру сияқты жаңа биометриялық технологияларды енгізу мүмкіндіктерін талдау;

– жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ қолданудың этикалық аспектілерін және олардың құқықтық реттелуін зерттеу.

1. Жеке тұлғаны сәйкестендірудің теориялық негіздері

Жеке тұлғаны сәйкестендіру қазіргі әлемдегі басты міндеттердің бірі болып табылады, ол АКТ дамуы жағдайында ерекше маңызға ие болуда. Жеке тұлғаны сәйкестендіру – бұл тұлғаны бірегей анықтауға мүмкіндік беретін деректер жиынтығына негізделген үдеріс. Құқықтық ғылымда бұл ұғым құқықтық реттеу, киберқауіпсіздік, дербес деректерді қорғау және адам құқықтарын сақтау мәселелерімен байланысты.

Жеке тұлғаны сәйкестендірудің заманауи тәсілдері саусақ іздері, бет-әлпетті сканерлеу (Face ID), көздің торын тексеру, дауыс және басқа да биометриялық сипаттамалар сияқты биометриялық деректерді пайдалануға негізделеді. Бұл технологиялар, өз кезегінде, сәйкестендіру үдерісінің дәлдігі мен жылдамдығын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік беретін жасанды интеллектті, машиналық оқыту мен басқа да цифрлық технологияларды қолдануға негізделген. Бірқатар заңгерлердің еңбектерінде мұндай жеке тұлғаны сәйкестендіру әдістері құқықтық нормаларды нақтылауды және технологиялардың жылдам өзгеруіне бейімделуді талап ететін жаңа құқықтық мәселелер туғызатыны ерекше атап өтіледі.

Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үдерісіне АКТ-ны енгізу «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының дамуына байланысты өзекті болды. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында «ақпараттық технологиялардың дамуы азаматтардың деректерін қорғау мен олардың құпиялылығын күшейтумен қатар жүруі тиіс» деп атап өткен болатын [3]. Бағдарламаның негізгі міндеттерінің бірі – «Smart City» жобалары мен мемлекеттік қызметтерге биометриялық жүйелерді енгізуді қоса алғанда, жеке тұлғаны сәйкестендіру жүйесін жетілдіруге арналған инновациялық шешімдерді пайдалану болып табылады.

2017 жылы «Зерде» ұлттық инфокоммуникациялық холдингі» АҚ Smart City тұжырымдамасын әзірледі. Аталған тұжырымдаманың негізгі мақсаты, Smart City технологияларын іске асырудың принциптері, тәсілдері, мақсаттары, басымдықтары мен міндеттері туралы негізгі көзқарастар жүйесін қамтамасыз ету болып табылады [4].

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін биометриялық жүйелер мен басқа да цифрлық технологияларды қолдану көптеген елдерде стандартқа айналды. Мысалы, Еуропалық Одақ пен АҚШ елдерінде биометриялық сәйкестендіру банктік салада және мемлекеттік қызметтер жүйесінде белсенді қолданылады. Қытайда бет-әлпетті тану жүйесі «Әлеуметтік несие» жобасына интеграцияланған, бұл мемлекетке азаматтардың мінез-құлық нормалары мен стандарттарын бақылауға мүмкіндік береді [5]. Дегенмен, бұл технологиялардың дамуымен қатар, құқықтық реттеу мен дербес деректерді қорғауға қатысты көптеген мәселелер туындап отыр, бұл Қазақстан үшін де өзекті.

Қазақстанда дербес деректерді қорғау туралы заңнама халықаралық стандарттарға сәйкес дамуда. «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы сияқты заңнамалық актілер биометриялық ақпаратты жинау, сақтау және пайдалану мәселелерін реттейді. Алайда, қазақстандық заңгер Б.Д. Құшқалиев атап өткендей, технологиялардың дамуы құқықтық механизмдерді одан әрі жетілдіруді және деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қосымша шараларды енгізуді талап етеді [6].

2. Қазақстанда АКТ қолданудың қазіргі жағдайы

Қазақстандағы АКТ дамуы жеке тұлғаны сәйкестендіру үдерістеріне айтарлықтай әсер етеді. 2018 жылы іске қосылған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы мемлекеттік

басқару, экономика және қауіпсіздік сияқты өмірдің барлық салаларына цифрлық шешімдерді интеграциялауды мақсат етеді. Бағдарламаның негізгі бағыттарының бірі – жеке тұлғаны сәйкестендіру жүйесін жетілдіру үшін АКТ-ны пайдалану болды, бұл құқық қорғау қызметі, мемлекеттік қызметтерді алу және қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты әртүрлі салалардағы үдерістерді айтарлықтай жеделдетті. Қазақстанда биометриялық сәйкестендіру жүйелерін қолдану цифрлық мемлекетті дамыту стратегиясының маңызды элементіне айналды.

Қазақстанда биометриялық технологияларды қолдану

Қазақстанда биометриялық сәйкестендіру қазіргі уақытта бірнеше негізгі бағыттарда қолданылады:

1. Мемлекеттік қызметтер. Электрондық үкімет (eGov) азаматтарға мемлекеттік қызметтердің кең ауқымын ұсынады. 2020 жылы ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі барлық мемлекеттік қызметтердің 85%-дан астамы eGov жүйесі арқылы көрсетілгенін атап өтті. Жеке тұлғаны растауды жеңілдету үшін Face ID және саусақ іздері сияқты биометриялық технологиялар қолданыла бастады, бұл азаматтардың жеке басын растауға кететін уақытты қысқартуға мүмкіндік берді [6].

2. «Smart City» жобалары. «Ақылды қалалар» тұжырымдамасы (Smart City) қалалардағы қауіпсіздік, экологиялық таза және жайлы өмір сүру деңгейін арттыру үшін АКТ қолдануды қамтиды. Астана мен Алматы алғашқы болып жобаны толық көлемде жүзеге асырған қалалар болды. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында алдағы жылдары АКТ инфрақұрылымын одан әрі дамыту жоспарланып отыр, бұл биометриялық технологияларды әртүрлі салаларда кеңінен қолдануды да қамтиды [7]. Бет-әлпетті тану функциясы бар бейнебақылау жүйесі қоғамдық орындарда нақты уақыт режимінде мониторинг жүргізуге, сондай-ақ ықтимал қылмыстардың алдын алуға мүмкіндік береді. Мұндай жүйелерді енгізу қоғамдық орындардағы қылмыс деңгейінің 25%-ға төмендеуіне әкелді, бұл туралы Ұлттық ақпараттандыру орталығының деректері дәлелдейді [8].

3. Құқық қорғау органдары. Қазақстанның құқық қорғау құрылымдары күдіктілерді сәйкестендіру, жабық аймақтарға кіруді бақылау және қылмыстық істерді тергеу аясында биометриялық жүйелерді белсенді түрде қолданады. Атап айтқанда, 2021 жылы Астана полициясы биометриялық деректер негізінде адамдарды автоматты түрде сәйкестендіруге мүмкіндік беретін жүйені енгізді, бұл қылмыстарды ашу уақытын едәуір қысқартты [9]. Бұл технологиялар қылмыспен күресу және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуде маңызды құралға айналууда.

Мәселелер мен сын-қатерлер

АКТ сәтті енгізілгеніне қарамастан, Қазақстанда дербес деректерді қорғау және киберқауіпсіздік мәселелері бойынша шешілмеген бірқатар мәселелер бар. Бұл саладағы негізгі нормативтік-құқықтық акт – «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» Заң. Алайда, технологиялардың дамуы және өңделетін биометриялық деректердің көлемінің артуы құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігін тудырады. 2022 жылы 1200-ден астам дербес деректердің таралуына байланысты киберқылмыс оқиғалары тіркелді, бұл азаматтардың деректерінің қауіпсіздігіне төнетін қауіптердің артқанын көрсетеді [9].

Халықаралық тәжірибеде, атап айтқанда Еуропалық Одақта, деректерді қорғау мәселелері қатаң реттеледі. 2018 жылы қабылданған Деректерді қорғаудың жалпы регламенті (GDPR) биометриялық деректерді өңдеу стандарттарын белгіледі, бұл ақпараттың таралу қаупін және азаматтардың деректерін заңсыз пайдалануды едәуір төмендетуге мүмкіндік берді. Қазақстан Еуропалық Одақтың үлгісі бойынша өз заңнамасын цифрлық дәуірдің жаңа сын-қатерлеріне бейімдеуі тиіс, әсіресе биометриялық ақпаратты қорғау мәселелерінде [8. – 132].

Сонымен қатар, Қазақстан техникалық қиындықтарға тап болып отыр. Күрделі биометриялық жүйелерді енгізу елеулі қаржылық шығындарды, сондай-ақ білікті мамандарды қажет етеді. Инфрақұрылымның және кадрлық әлеуеттің жеткіліксіздігі цифрландыру

процесін баяулатуы мүмкін. АКТ саласындағы мамандарды даярлауға инвестиция салу инновациялық шешімдерді енгізуді жеделдетуге және оларды тәжірибеде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [10].

Даму перспективалары

Қолданыстағы мәселелерге қарамастан, Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ қолдану перспективалары өте жоғары. Алдағы жылдары көздің торын сканерлеу, дауысты сәйкестендіру және ДНК талдауы сияқты биометриялық технологиялардың одан әрі жетілдірілуі сәйкестендірудің дәлдігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Қазақстан халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты және дамыған елдермен тәжірибе алмасуды жалғастырады деп күтілуде, бұл деректерді қорғау және сәйкестендіру жүйелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы озық шешімдерді енгізуге ықпал етеді. Атап айтқанда, Еуропалық Одақпен тәжірибе алмасу және GDPR элементтерін пайдалану Қазақстанда биометриялық сәйкестендіру жүйесін қауіпсіз әрі тиімді ету жолындағы маңызды қадамдар болуы мүмкін.

3. Қазақстанда АКТ арқылы жеке тұлғаны сәйкестендірудің даму перспективалары

АКТ қарқынды дамып келе жатқан жағдайда Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үдерісін одан әрі жетілдірудің перспективалары айқын бола түсуде. Биометриялық технологиялар, жасанды интеллект, заттар интернеті және басқа да соңғы жетістіктер жеке тұлғаны сәйкестендіру әдістеріне айтарлықтай әсер етуде. Алайда, олардың сәтті енгізілуі мен дамуы елдің заңнамалық базасында және технологиялық инфрақұрылымында тиісті өзгерістерді талап етеді.

Құқықтық реттеудің перспективалары

Құқықтық реттеу жеке тұлғаны сәйкестендіру технологияларын табысты қолданудың негізгі элементі болып табылады. Қазақстандық сарапшылардың пікірінше, қазіргі заңнама цифрлық дәуірдің сын-қатерлеріне бейімделу үшін жаңартуды қажет етеді. Атап айтқанда, «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» Заң биометриялық деректерді өңдеудің негізгі қағидаттарын белгілегенімен, жасанды интеллект және заттар интернеті технологияларының жылдам дамуы жағдайында олардың барлық аспектілерін қамтымайды [6. – 55]. Сәйкестендіру жүйелерінің сенімділігін және деректерді қорғауды қамтамасыз ету үшін биометриялық ақпаратты жинау, өңдеу және сақтау бойынша құқықтық бақылау тетіктерін кеңейту, сондай-ақ олардың рұқсатсыз пайдаланылуына жауапкершілікті күшейту қажет.

Халықаралық тәжірибе деректерді қорғау үшін қатаң стандарттарды енгізудің маңыздылығын көрсетеді. Еуропада Деректерді қорғаудың жалпы регламенті (GDPR) биометриялық деректермен жұмыс істеу үшін қатаң құқықтық шеңбер құрды, бұл ақпараттың таралу қаупін және азаматтардың деректерін заңсыз пайдалануды азайтуға мүмкіндік берді. Қазақстан биометриялық ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғау үшін осындай тәсілдерді бейімдеуі қажет [8. – 132].

Жасанды интеллект пен машиналық оқытудың ықпалы

Қазақстан үшін негізгі перспективалардың бірі – жеке тұлғаны сәйкестендіру жүйелеріне жасанды интеллект (ЖИ) және машиналық оқытуды белсенді енгізу. ЖИ бет-әлпетті, саусақ іздерін және басқа биометриялық параметрлерді танудың дәлдігін және жылдамдығын айтарлықтай арттыра алады. Әсіресе, машиналық оқыту жинақталған деректер негізінде бейімделіп, жетілдіріле алады, бұл сәйкестендіру жүйелерін сенімдірек және тиімдірек етеді [10. – 240].

Қазақстанда сәйкестендіру жүйелерінде ЖИ қолдану «Ақылды қала» бағдарламалары арқылы сәтті жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, Астана мен Алматы қалаларында бет-әлпетті тану функциясы бар бейнебақылау жүйесі ЖИ элементтерін қолданып, тану дәлдігін жақсартуға және жалған іске қосылуларды азайтуға бағытталған. Болашақта мұндай технологияларды қоғамдық қауіпсіздік саласында ғана емес, медициналық мекемелерде,

банктерде, білім беру ұйымдарында және жеке тұлғаны жылдам және дәл сәйкестендіруді қажет ететін басқа салаларда да қолдануға болады.

Биометриялық технологияларды дамыту

Қазақстанда биометриялық технологияларды қолдану перспективалары өте кең. Қазіргі уақытта көздің торын сканерлеу, дауыс арқылы сәйкестендіру және ДНҚ талдауы сияқты жаңа биометриялық сәйкестендіру әдістері белсенді түрде әзірленуде. Бұл әдістер жеке тұлғаны сәйкестендіру мүмкіндіктерін едәуір кеңейтіп, сәйкестендіру үдерістерінің сенімділігін арттыра алады. Мысалы, халықаралық тәжірибеде қаржы секторында клиенттердің банктік операцияларды жүргізу кезінде дауыс арқылы жеке басын растау үшін сәтті қолданылатын дауыс арқылы сәйкестендіру жүйелері бар [11].

Қазақстанда биометриялық технологияларды дамыту тікелей «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасымен байланысты, оның аясында азаматтардың өмір сүру сапасын жақсарту үшін жаңа технологияларды енгізу жоспарлануда. Алдағы жылдары көздің торын тану және ДНҚ талдауы сияқты күрделі биометриялық жүйелерді белсенді енгізу күтілуде, бұл сәйкестендірудің қауіпсіздігі мен дәлдігін арттырады [7. – 48].

Киберқауіпсіздік мәселелері және жеке деректерді қорғау

Биометриялық технологияларды қолданудың артуымен қатар киберқылмыстар қаупі де артып келеді. 2022 жылы ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті биометриялық деректерді пайдаланатын жүйелерге кибершабуылдар санының айтарлықтай өскенін тіркеді. Осыған байланысты Қазақстанға деректерді қорғау шараларын күшейту, сондай-ақ киберқауіпсіздік инфрақұрылымын дамыту қажет. Халықаралық тәжірибеде мемлекеттер жүйелердің кибершабуылдарға төзімділігін арттыруға бағытталған әзірлемелерге белсенді түрде инвестиция салатын сәтті мысалдар бар [9. – 98].

Киберқауіпсіздік инфрақұрылымын құру және биометриялық ақпаратты қорғау бойынша қатаң заңнамалық шараларды қабылдау цифрлық мемлекеттің толыққанды дамуы жолындағы маңызды қадам болады. Қазақстан ИКТ саласындағы мемлекеттік саясаттың басымдығы ретінде дербес деректерді қорғауды жүзеге асыратын АҚШ және Ұлыбритания сияқты елдердің тәжірибесін ескеруі тиіс [12].

4. Жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ қолданудың халықаралық тәжірибесі

АКТ-ны жеке тұлғаны сәйкестендіру үдерісіне енгізудің халықаралық тәжірибесі дұрыс ұйымдастырылған және құқықтық реттелген жағдайда осы технологиялардың жоғары тиімділігін көрсетеді. Еуропалық Одақ, АҚШ және Қытай елдерінде биометриялық жүйелер мемлекеттік қызметтер мен құқық қорғау органдары жұмысының негізіне айналды.

АҚШ-та бет-әлпетті тану технологиясы «Homeland Security» бағдарламасы аясында белсенді түрде қолданылады, бұл қылмыстардың алдын алуға және шекараларды бақылау жүйесін жақсартуға көмектеседі. 2019 жылы Вашингтон әуежайында бет-әлпетті тану жүйесі бірнеше ай ішінде 100-ден астам құқық бұзушыларды ұстап қалуға мүмкіндік берді [13]. Сонымен қатар, қаржы секторында клиенттерді банктік қызметтерге жедел аутентификациялау үшін биометриялық жүйелер кеңінен қолданылады [11. – 87].

Қытайда әлеуметтік несие жүйесі, оның ішінде бет-әлпетті тану сияқты биометриялық деректерді пайдалану, қоғамдық бақылау жүйесінің маңызды бөлігіне айналды. 2020 жылға қарай ел бойынша азаматтардың қоғамдық қызметін қадағалау үшін 200 миллионнан астам бет-әлпетті тану функциясы бар камералар орнатылды [5. – 140]. Бұл қауіпсіздікті жақсартуға ғана емес, сондай-ақ азаматтардың әлеуметтік несие жүйесі арқылы тәртіптілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Еуропалық Одақта, керісінше, басымдық дербес деректерді қорғауға беріледі. 2018 жылы енгізілген Деректерді қорғаудың жалпы регламенті (GDPR) еуропалық елдерде биометриялық ақпаратты өңдеу және сақтау ережелерін қатайтты. Бұл технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында азаматтардың құпиялылық құқықтарын қамтамасыз етуде маңызды қадам болды [7. – 132].

5. Қазақстанда АКТ саласындағы құқықтық реттеу

Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үдерісінде АКТ қолдануды реттеу үшін құқықтық база халықаралық стандарттарға сәйкес қалыптасуда. «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» Заң биометриялық деректерді қоса алғанда, дербес деректерді жинау, өңдеу және сақтау мәселелерін реттейтін негізгі нормативтік акт болып табылады.

Қолданыстағы құқықтық база ағымдағы шындықтар мен сын-кәтерлерді тиісті деңгейде көрсету үшін одан әрі жетілдіруді талап етеді. А.А. Бубнов атап өткендей, ақпараттың маңыздылық деңгейі ақпараттың құпиялығы (заңсыз қолжетімдік, көшіру, ұсыну немесе тарату), бүтіндігі (жою немесе түрлендіру) немесе қолжетімдігі (оқшаулау) бұзылу салдарынан ақпаратты иеленушіге (тапсырыс берушіге) және (немесе) операторға келтірілген ықтимал залалдың дәрежесімен анықталады. Ықтимал залал дәрежесін ақпаратты иеленуші, тапсырыс беруші және (немесе) оператор өз бетінше сараптамалық және өзге әдістермен анықтайды [8. – 167].

Егер ақпараттың қауіпсіздік сипаттамаларының (құпиялылық, бүтінді деректерді қорғау саласындағы заңнамалық нормалар биометриялық ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізу және оның таралу қаупіне байланысты нақты тәуекелдерді ескеруі тиіс [6. – 55]. Осыған байланысты Қазақстан Деректерді қорғаудың жалпы регламентін (GDPR) енгізу арқылы жеке деректерді өңдеуді бақылауды айтарлықтай күшейткен Еуропалық Одақ тәжірибесінен сабақ алады.

Қазақстан алдында тұрған мәселелердің бірі – биометриялық деректерді қорғау саласындағы заңнаманың сақталуын бақылау тетіктерін нақтылау қажеттілігі. Деректер операторлары мен сәйкестендіру жүйелеріне қойылатын қатаң талаптарды белгілеу маңызды, бұл азаматтардың құқықтарын қорғауға ықпал етеді.

6. Жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін АКТ қолданудың этикалық аспектілері

Этика мәселелері жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін биометриялық технологияларды қолдану туралы пікірталастарда маңызды орын алады. Цифрландыру жағдайында азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және олардың құпиялылық құқықтарын қорғау қажеттілігі арасында дилемма туындайды. Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технология түбегейлі басқа түрі болып табылады барлық алдыңғы технологиялардан өзгеше. Олардың бәріне тән социогендік функциядан басқа, сонымен қатар мәдени және эпистемогендік функциялар бар [9. – 49]. Бет-әлпетті тану және саусақ іздерін сәйкестендіру сияқты биометриялық технологиялар жеке өмірге қол сұғу құқықтарын айтарлықтай бұзуы мүмкін, егер олар тиісті келісімсіз немесе дұрыс емес қолданылса [10. – 150].

Халықаралық тәжірибеде этикалық аспектілер мәліметтерді пайдалануға қойылатын арнайы кодекстер мен нормалар арқылы реттеледі. Мысалы, АҚШ пен ЕО елдерінде этикалық нормалар биометриялық ақпаратты пайдалануда ашықтықты және мәліметтерді минимизациялау қағидасын сақтау — яғни, тек қажетті мәліметтерді жинау талабы белгіленген [11. – 112].

Қазақстанда АКТ қолдану кезінде этика мәселелері барған сайын өзекті бола түсуде. Тұлғаны сәйкестендіру технологияларының тиімділігі мен азаматтардың құқықтарын қорғаудың арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету қажет, бұл құқықтық реттеуді жетілдірумен ғана емес, сонымен қатар биометриялық ақпаратты пайдалану саласындағы тәуекелдер мен құқықтар туралы халықты ақпараттандыруды жақсартумен байланысты.

7. Қазақстан мен шетелде АКТ-ны табысты қолданудың жарқын мысалдары

Қазақстанда АКТ-ны қолданудың табысты мысалы ретінде Астана мен Алматы қалаларында жүзеге асырылған «Ақылды қала» жобасын айтуға болады. Бет-әлпетті тану функциясы бар бейнебақылау жүйесі өзінің тиімділігін дәлелдеп, қоғамдық орындардағы қылмыс деңгейін 25%-ға төмендетті [12. – 67]. Бұл жүйе қылмыскерлерді жедел анықтап,

оқиғалардың алдын алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді, бұл АКТ-ның қалалық инфрақұрылымға интеграциялануының арқасында мүмкін болды.

Шетелдік тәжірибе де АКТ-ны сәтті қолданудың көптеген мысалдарын ұсынады. Ұлыбританияда CCTV бейнебақылау жүйесі, биометриялық сәйкестендіруді қолдана отырып, Лондон көшелеріндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін белсенді түрде қолданылады. Бұл жүйе терроризм мен ірі ұрлықтарды қоса алғанда, көптеген қылмыстарды ашуға көмектесті [13. – 135]. Финляндияда биометриялық деректер мемлекеттік шекараларда және әуежайларда сәйкестендіру үдерісін жеделдету үшін қолданылады, бұл кезектерді азайтып, азаматтарға көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстанда жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың айтарлықтай әлеуеті бар екенін көрсетті, әсіресе қоғамдық қауіпсіздікті арттыру және мемлекеттік қызметтерді оңтайландыру контекстінде. Бет-әлпетті тану және Face ID сияқты биометриялық технологияларды енгізу ірі қалалардағы қылмыс деңгейін төмендетуде, сондай-ақ әкімшілік үдерістерді жеделдетуде өзінің тиімділігін дәлелдеді.

Соған қарамастан, зерттеу нәтижелері шешуді қажет ететін бірқатар мәселелерді көрсетеді. Негізгі сын-қатерлер жеке деректерді қорғау және киберқауіпсіздікке қатысты, бұл құқықтық реттеуді одан әрі жетілдіруді талап етеді. Қазақстан халықаралық стандарттарды басшылыққа ала отырып, биометриялық ақпаратты қорғауға арналған қатаң заңдарды әзірлеп, Еуропалық Одақта қолданылатын Деректерді қорғаудың жалпы регламенті (GDPR) сияқты үздік тәжірибелерді бейімдеуі маңызды.

Зерттеу сондай-ақ биометриялық технологияларды толыққанды енгізу үшін, әсіресе өңірлерде, Қазақстандағы цифрлық инфрақұрылымды дамытудың қажеттілігін анықтады. Бұл бағыт технологиялық инвестициялармен қатар, осындай жүйелердің қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ете алатын білікті кадрларды даярлауды талап етеді.

Осылайша, алынған нәтижелер ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жеке тұлғаны сәйкестендіру үшін қолдану саласындағы ғылыми білімді кеңейтуге мүмкіндік береді, биометриялық технологиялардың қауіпсіздікті арттыру және мемлекеттік қызметтерді оңтайландыру үшін маңыздылығын көрсетті. Болашақта зерттеу биометриялық деректерді қорғаудың неғұрлым тұрақты модельдерін әзірлеу және көздің торын тану, дауыс арқылы сәйкестендіру сияқты жаңа биометриялық технологияларды зерттеу бағытында тереңдетілуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. — М., Изд-во политической литературы. — 1991. — 287 с.
- 2 Влияние GDPR в Казахстане. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2021/may/5/the-impact-of-the-gdpr-in-kazakhstan> (дата обращения: 20.09.2024)
- 3 Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Нұр-Сұлтан: 2020. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president (қаралу уақыты: 23.09.2024)
- 4 Отчет «Исследование МСЭ-D – потенциальные направления развития умных устойчивых городов в регионе СНГ в период 2022-2025». — 61 с.
- 5 Zeng Q. (2019). The Social Credit System in China and the Use of Biometric Data. International Journal of Law and Technology. Vol. 22(3). P. 129-150.
- 6 Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. 2020 жылғы ҚР-дағы цифрлық технологиялардың даму есебі. Нұр-Сұлтан. ЦДИАӨМ, 2020. — 156 б.
- 7 Еуропалық парламент пен кеңестің 2016 жылғы 27 сәуірдегі №2016/679 ережесі (Жалпы мәліметтерді қорғау ережесі). – Еуропалық Одақтың ресми журналы. — Т. 59(4). — Б. 1-88.
- 8 Бубнов А.А., Пржегорлинский В.Н., Савинкин О.А. Основы информационной безопасности: учебное издание. – М.: «Академия» баспа. — No 2. — 2016. – 256 с.

- 9 Удовик В.Е. Роль информационно-коммуникационных технологий в современном обществе. М.: МГТУ «МАМИ». — 2010. — 6 с.
- 10 Smith J. (2019). New Directions in Biometric Identification – Oxford: Oxford University Press. 340 p.
- 11 Smith J., Brown T. (2020). The Global Impact of Biometric Identification. New-York: Palgrave Macmillan. 320 p.
- 12 ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті. 2022 жылғы ҚР-дағы киберқылмыстар статистикасы. – Нұр-Сұлтан: ҚР Бас прокуратурасы. — 2022. – 112 б.
- 13 Johnson, P. Adams. (2021). Cybersecurity and Data Protection in the United Kingdom. London: Routledge. 276 p.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Статья посвящена исследованию применения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для идентификации личности в Казахстане, а также анализу правового регулирования и защиты биометрических данных. В статье рассмотрены современные технологии идентификации, включая системы распознавания лиц и отпечатков пальцев, которые активно используются в рамках программы «Цифровой Казахстан». Особое внимание уделено анализу правовой базы Казахстана в области защиты персональных данных и кибербезопасности, а также необходимости совершенствования существующего законодательства.

Методологическая основа исследования включает анализ нормативно-правовых актов, статистических данных о снижении уровня преступности в крупных городах, а также сравнительный анализ международного опыта использования ИКТ. В статье представлены результаты использования биометрических систем в городах Астана и Алматы, где отмечено снижение преступности на 20-25% благодаря внедрению технологий распознавания лиц. Основные проблемы, выявленные в ходе исследования, включают недостаточную правовую защиту биометрической информации и уязвимость к кибератакам.

Теоретическая значимость исследования заключается в развитии научных представлений о роли ИКТ в процессе идентификации личности, а также в анализе правовых и этических аспектов использования биометрических данных. Практическая значимость работы заключается в предоставлении рекомендаций по совершенствованию законодательства Казахстана, направленных на усиление защиты персональных данных и развитие цифровой инфраструктуры. В статье также выделены направления для дальнейших исследований, включая изучение новых методов биометрической идентификации и разработку механизмов кибербезопасности.

Ключевые слова: идентификация личности, информационно-коммуникационные технологии, биометрические данные, защита персональных данных, распознавание лиц, кибербезопасность, правовое регулирование.

THE CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR DETERMINING THE PERSONALITY OF A PERSON THROUGH INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Abstract

This article explores the use of information and communication technologies (ICT) for personal identification in Kazakhstan, as well as the legal regulation and protection of biometric data. The article examines modern identification technologies, including facial recognition and fingerprint systems, which are actively used within the framework of the "Digital Kazakhstan" program. Special attention is paid to the analysis of Kazakhstan's legal framework in the field of personal data protection and cybersecurity, as well as the need to improve existing legislation.

The methodological basis of the study includes an analysis of legal acts, statistical data on crime reduction in major cities, and a comparative analysis of international practices in the use of ICT. The article presents the results of the use of biometric systems in Nur-Sultan and Almaty, where a 20-25% reduction in crime rates was observed due to the implementation of facial recognition technologies. The main issues identified during the study include insufficient legal protection of biometric information and its vulnerability to cyberattacks.

The theoretical significance of the study lies in the development of scientific understanding of the role of ICT in the process of personal identification, as well as the analysis of legal and ethical aspects of the use of biometric data. The practical significance of the work lies in providing recommendations for improving Kazakhstan's legislation aimed at strengthening personal data protection and developing digital infrastructure. The article also highlights directions for further research, including the study of new biometric identification methods and the development of cybersecurity mechanisms.

Key words: personal identification, information and communication technologies, biometric data, personal data protection, facial recognition, cybersecurity, legal regulation.

REFERENCES

- 1 Rakitov A.I. *Filosofiya komp'yuternoj revolyucii [Philosophy of the computer revolution]*. M. Izd-vo politicheskoy literatury. 1991. 287 p. [in Russian].
- 2 Vliyanie GDPR v Kazahstane [*Impact of GDPR in Kazakhstan*]. Available at – URL: <https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2021/may/5/the-impact-of-the-gdpr-in-kazakhstan> [in Russian]. (accessed: 20.09.2024).
- 3 Toqayev Q. Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidentı Qasym-Jomart Toqayevtyñ Qazaqstan halqyna Joldaıy [*Address of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan*]. Nür-Sұлтан: 2020. Available at – URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president [in Kazakh] (accessed: 23.09.2024)
- 4 Otchet «Issledovanie MSE-D – potencial'nye napravleniya razvitiya umnyh ustojchivyh gorodov v regione SNG v period 2022-2025». [*ITU-D study - potential directions for the development of smart sustainable cities in the CIS region in the period 2022-2025*]. 61 p. [in Russian].
- 5 Zeng Q. (2019). The Social Credit System in China and the Use of Biometric Data. *International Journal of Law and Technology*. Vol. 22(3). P. 129-150. [in English].
- 6 Qazaqstan Respublikasynyñ Sıfrlyq damu, innovasiolar jáne aroǵarys ónerkásıby ministrlyǵı. 2020 jylǵy QR-daǵy sıfrlyq tehnologialardyñ damu esebı [*Report on the development of digital technologies in the Republic of Kazakhstan in 2020*]. Nür-Sұлтан. SDIAÖM. 2020. 156 p.
- 7 Europalyq parlament pen keñestıñ 2016 jylǵy 27 sáuirdeǵı №2016/679 erejesı (Jalpy málimetterdı qorǵau erejesı) [*Regulation No. 2016/679 of the European Parliament and Council of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation)*]. Europalyq Odaqtyñ resmi jurnaly. Vol. 59, No. 4. P. 1-88. [in Kazakh]
- 8 Bubnov A.A., Przhegorlinskij V.N., Savinkin O.A. *Osnovy informacionnoj bezopasnosti: uchebnoe izdanie [Fundamentals of information security: a textbook]*. M.: «Akademiya» baspa. No 2. 2016. 256 p. [in Russian].
- 9 Udovik V.E. Rol' informacionno-kommunikacionnyh tekhnologij v sovremennom obshchestve [*The role of information and communication technologies in modern society*]. M.: MGTU «MAMI». 2010. 6 p. [in Russian].
- 10 Smith J. (2019). *New Directions in Biometric Identification* – Oxford: Oxford University Press. 340 p. [in English].
- 11 Smith J., Brown T. (2020). *The Global Impact of Biometric Identification*. New-York: Palgrave Macmillan. 320 p. [in English].
- 12 QR Bas prokuraturasynyñ Qúqyqtyq statistika jáne arnaıy esepke alu komiteti [*Committee on Legal Statistics and special accounts of the prosecutor general's Office of the Republic of Kazakhstan*]. 2022 jylǵy QR-daǵy kiberqylmystar statistikasy. – Nür-Sұлтан: QR Bas prokuraturasy. 2022. 112 p. [in Kazakh]
- 13 Johnson, P. Adams. (2021). *Cybersecurity and Data Protection in the United Kingdom*. London: Routledge. 276 p. [in English].

Information about authors:

Aitolkyn Doszhanova – **corresponding author**, 2nd-year doctoral student, Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, Kosshy, Republic of Kazakhstan

E-mail: aitok82@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3257-6601>

Dina Bugybay – candidate of legal sciences, associate professor of the Department of “Law”, Acting Professor, Sh. Yessenov University of Caspian Technologies and Engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Bugibaid@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2777-7739>

Информация об авторах:

Айтолкын Досжанова – **основной автор**, докторант 2-го курса, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, г. Косшы, Республика Казахстан

E-mail: aitok82@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3257-6601>

Дина Бұғыбай – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция», и.о. профессора, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: Bugibaid@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2777-7739>

Авторлар туралы ақпарат:

Айтолқын Досжанова - **негізгі автор**, 2-курс докторанты, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы құқық қорғау академиясы, Косшы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aitok82@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3257-6601>

Дина Бұғыбай – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқықтану» кафедрасының доценті, профессордың м.а., Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Bugibaid@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2777-7739>

A.B. Zhumagulova*

Independent Agency for Accreditation and Rating
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan*e-mail: iaar@iaar.kz**LEGAL INSTRUMENTS FOR QUALITY ASSURANCE OF EDUCATION****Abstract**

In the international educational space, ensuring the quality of education is an important and pressing issue of the modern era. Today, there is a global trend, aimed at using digital technologies in the educational process and modern teaching methods. In the context of the transformation of the education system, universities have received independence and managerial freedom for their development and improvement of the level of specialist training. Therefore, it is necessary to study the changes that have occurred in the legal framework to improve the quality of education. The development of legal support for quality is within the competence of institutional mechanisms that influence the rise of quality.

The main objective of the article is to study the theoretical and practical aspects of legal regulation that affect the expansion of the independence of universities for their development and improvement of the quality of educational services. The research methodology is based on the use of mixed scientific methods, analysis and evaluation, and generalization. The target of the study is to conduct an expanded study of methods. As well as approaches to ensuring the quality of education, and determining legislative norms to improve the quality of services in the republic.

The goals of the Bologna process are to achieve a high quality of education based on the principles of the external assessment system. International legal aspects of the process have no legal force. However, the main provisions are included in the national legislation of the countries participating in the process. However, there are many issues that need to be resolved through the introduction of legal instruments to ensure the quality of the education system, says the author of a legal instrument for the universities' education system.

Key words: international law, quality of education, educational law, global trends, legal instruments, external assessment, independence, innovation processes, accreditation, academic freedom.

Introduction

Today, the quality of education is a key issue in the development of the education system and is moving to the forefront in the strategic development of society. Education is one of the priority areas of development of the Republic of Kazakhstan. As is known, the higher the level of education in the country, the more effectively the economy develops and the lower the unemployment. Human capital is the main driving force of the socio-economic development of modern society. According to the World Bank, the degree of influence of human capital on the economic growth of the country is about 55%. The development of the state economy occurs in direct dependence on the potential of human resources, and this requires the improvement of the education system. Therefore, an important aspect is the creation of legal conditions and tools to increase the competitiveness of educational services and the export of education.

Among the sources of educational law, international legal acts, treaties and agreements occupy a special place. They form universal norms that are created by states through the UN mechanisms, international intergovernmental organizations, as well as by concluding bilateral and multilateral treaties and developing, as a result of the agreed expression of will, norms of international law. These norms become part of the national legislation of countries, ensuring their practical implementation.

The implementation of the norms of international law – their embodiment in life, practical implementation – is carried out primarily by states implementing them into national legislation.

Key among such sources of educational law are documents of international law in the field of human rights. Among them are documents containing requirements and mechanisms related to the quality of education.

One such document is the International Covenant on Social, Economic and Cultural Rights, which defines one of such mechanisms aimed at ensuring that university education complies with the requirements of national legislation [1].

According to this, the Constitution of the country sets out a provision concerning the entire education system, that the state has defined general and mandatory standards for the education system. The work of all universities must meet these standards [2].

Among the international standards in the sphere of quality of higher education, we do not see any significant number of strict, generally binding, carefully verified rules and regulations. Of course, the education quality becomes the main factor in the effectiveness of educational activities of the entire higher education system and each of its elements, as well as interaction with the economy and society. On the other hand, there is a great diversity of definitions and characteristics of the quality of education, depending on the context of its consideration and the subject of application. This, in our opinion, should significantly hinder the emergence and effectiveness of any fixed international legal norms in this area, which is what we are actually seeing.

However, since the end of the last century we have seen progress along a different path. This is the path of forming flexible international mechanisms, institutions and agencies for targeted impact on improving the quality of higher education.

This period became a fundamentally new stage. A systemic revision of the meaning of information and knowledge in the life of humanity began, which initiated the advancement towards the conceptual concepts of "knowledge society" and "knowledge-based society".

Materials and methods of research

The research methodology is based on a deep study of theoretical and practical aspects of normative legal regulation, determining the impact on the autonomy and independence of universities and affecting the improvement of the quality of education.

The article used various general scientific methods: comparative analysis and external assessment, empirical analysis, generalization and observation of changes.

In our era, the foundations, priorities and values of human development are changing. The production, accumulation and application of knowledge are moving to the forefront among the driving forces of development. Innovative processes are having an ever-increasing influence. Human capital is becoming the main resource of society. High qualifications and labour mobility of specialists are acquiring priority significance.

Since this point, significant attention has been paid to issues of quality of education in international legal documents in Europe, especially in connection with the development of the Bologna process and the formation of a single European higher education area.

A large number of studies and practical measures are devoted to this process. They are aimed at solving a number of problems of European higher education, including:

- promoting economic growth and objective globalization trends in the fields of technology, education, and labor resources;
- improving the quality and efficiency of higher education for the purpose of effective economic development and competitiveness;
- focusing on the needs of society and the requirements of mass education, expanding its accessibility;
- the need to reform, unify, and make the structure and content of the educational process flexible to ensure a more accurate choice of the trajectory and outcome of learning, intercountry student mobility, and labor migration of qualified specialists;
- ensuring greater independence of universities;
- continuous improvement and updating of knowledge and skills (lifelong learning), and others.

Serious changes have taken place before – under the auspices of the Council of Europe and the European Union. A large number of legal acts of various levels have been adopted (and continue to

be adopted), a number of which relate to the quality of higher education (examples can be seen in the collection) [3].

The goals, principles and methodologies of external evaluation and quality assurance of educational services were formed. Among them, the independence of quality evaluation organizations; internal and external evaluations; involvement of participants in the educational process and stakeholders (employers, professional associations, representatives of society, etc.) in the evaluation; publication of evaluation results, etc. found their place.

Result and its discussion

One of the features of the Bologna principles is that this process is based on an international legal act (declaration) that does not have binding legal force. The countries participating in the Bologna process constantly (at ministerial conferences and other meetings) improve and coordinate their positions on various issues of higher education development. A number of principles and positions are implemented in the national legislation of the participating countries, thereby acquiring binding force for them. Therefore, in our opinion, the legal documents of the Bologna Process belong to the area of so-called soft rights [4].

Below in the article, a deep analysis of the ongoing legal changes in the education system in the European educational area is provided, starting from 2000 to 2030.

The expansion of the process is characterized by the following systemic legal phenomena: an increase in the number of member states of the European Union; the creation of legal foundations (from 2000 to 2007 alone, more than 60 international legal documents were adopted within the framework of the process); increasingly persistent activities aimed at implementing individual legal provisions of the Bologna Process into the national legislation of the member states, i.e. turning these provisions into hard law. For example, the Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Education Area – ESG [5].

The problem of improving quality has become a global challenge. Thus, in 2009, the UNESCO World Education Forum was held. The resolution noted that education is an area of responsibility and economic influence of each country. It was recognized that great attention should be paid to the inclusive development of education [6]. An entire section of the communiqué is devoted to issues of equal access to higher education. All countries need to create and develop quality improvement mechanisms and regulatory and control instruments with the involvement of stakeholders, as well as take into account risks, while developing internationalization and academic mobility at the national and international levels [6].

In 2015, a significant breakthrough was made in this area with the World Education Conference held in South Korea, which adopted a resolution on education development towards 2030 with the goal of universal coverage of education and improving its quality throughout life [7].

At the same time, the UN General Assembly developed the 2030 Strategy for Improving the Quality of Life, aimed at sustainable growth to ensure quality education and continuous learning throughout life [8].

All this is an important fact of recognition of the need for quality education by the world community. And it serves not only as a direct source of law, but also as a significant stimulus for the creative process in national legislation, as well as the formation of the necessary institutions and agencies in this area both at the state and at the stakeholder and intra-university levels of control and management of the quality of higher education.

At present, it is important to adapt the education system to the needs of the digital community, in order to obtain high-quality knowledge and creative skills. Therefore, special attention is paid to improving the quality of training specialists. In this regard, the importance of external assessment of the quality of higher education institutions and the important role of international accreditation are increasing.

As is known, accreditation has been legally enshrined in Kazakhstan since 2007. In 2008, non-profit organizations began to appear to assess quality. In 2010, Kazakhstan signed the Bologna

Declaration and became the first Central Asian state recognized as a full member of the European Higher Education Area. In the Republic of Kazakhstan, the transition from state certification to independent accreditation of universities was fully completed in 2017. At this time, all parameters of the Bologna Process had already been implemented in the country.

Today in Kazakhstan, independent accreditation plays a major role in assessing universities and educational programs. Accreditation allows us to meet high standards of education quality for training specialists in demand on the labor market.

In modern conditions in the Republic of Kazakhstan the powers of accreditation bodies are legislatively established. The main legal documents on external quality assessment are: the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education", the Law of the Republic of Kazakhstan "On Science", the State Program for the Development of Education and Science.

According to the amendments to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education", universities in 2018 received: academic freedom, managerial and financial independence. Today, universities independently choose an accreditation agency.

The national quality assurance system operates in the republic. All universities must undergo external quality assessment (accreditation). The national quality assurance system includes assessment procedures that comply with the European quality standards ESG, namely:

- External independent quality assessment - Accreditation, National Qualifications Framework, ESG Standards.

- Internal quality assessment of universities is ensured by the internal quality assurance system (IQAS) and the Quality Management System (QMS).

So today in Kazakhstan there is a National Qualifications Framework, which consists of 8 levels, which is fully consistent with the European Qualifications Framework and the levels of the education system.

In the country, accreditation can only be carried out by accreditation bodies that are included in the Register of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Today, the Register of recognized accreditation bodies includes 12 agencies: 6 Kazakhstani and 6 foreign. Accreditation bodies provide assistance to universities in improving the quality of education, and also assist universities in integrating into the international educational space and promoting global quality standards.

The competitive advantages of accreditation for students are as follows:

- the possibility of students and graduates entering other foreign universities
- recognition and convertibility of graduates' diplomas
- participation in academic mobility programs in foreign partner universities
- increasing competitiveness in the national and international labor market
- employment in the profession in the country and abroad,
- demand for graduates in the labor market
- providing society with qualified specialists.

The education system of Kazakhstan, especially in the context of higher education, is actively adapting to international quality standards. Kazakhstan's accession to the Bologna Process in 2010 was an important milestone in harmonizing national educational standards with European ones. The main principle of the Bologna Process is the creation of a single educational space, where the quality of education is a key factor.

Kazakhstan's legislation already contains elements of international norms. For example, the use of ESG Quality Improvement Standards is aimed at identifying key approaches to external assessment of the quality of education. For example, internal and external assessment of educational services, stakeholder involvement and transparency of results.

Standards and recommendations comply with the principles of the Bologna Process:

- objectivity and transparency
- mobility and publicity

- independence and reliability.

Guidelines and standards are applied in the university as a Self-Assessment algorithm, in accordance with national and international requirements. The solution of national goals and international norms in the Standards ensures the growth of the education quality and the responsibility of universities for the level of educational services provided [9].

International standards are aimed at preparing university graduates and their demand in the labor market. A graduate must find a prestigious job and become an important component in the formation of an educational system that will lead the country's national economy to sustainable development growth.

An important direction in the legal development of Kazakhstan is the use of the principles of "soft law". These norms, such as declarations and recommendations of the Bologna Process, do not have binding legal force, but are actively being introduced into national legislation, becoming in fact mandatory. In Kazakhstan, such standards are integrated into the State Program for the Development of Education and laws on higher education, which ensures compliance with international requirements.

In this case, external evaluation of the university or international accreditation becomes important. The specificity of accreditation is the independent assessment of each member of the external expert commission, which includes employers, students, academic representatives and foreign experts. The assessment of the commission's experts includes the compliance of educational activities with the requirements of the Accreditation Agency and is aimed at improving the work of the university. Therefore, experts must meet international requirements.

Experts must be independent, active, qualified and have a good command of international quality standards. Currently, universities are interested in high-quality external expertise and objective assessment of activities. The level of the international accreditation procedure depends on the quality of training of experts and their competencies. In this regard, experts regularly improve their qualifications at seminars and trainings taking into account the best world experience, which helps to implement the main approaches of international accreditation and improve the quality of education [10].

An important aspect of training seminars is the timely mastering of changes occurring not only in the regulatory framework, but also in technology and methods of accreditation assessments. The procedure for developing the skills and competencies of experts in assessing universities and educational programs is carried out both in the form of training seminars and by involving experts in the international accreditation procedure.

From a legal point of view, experts who conduct external evaluations of universities must comply with ethical standards: be objective and independent, perform their duties responsibly and impartially, and conduct their assessments conscientiously and professionally.

Before the start of international accreditation, experts must notify about the absence of a conflict of interest. For this purpose, there is a Code of Ethics - a set of expert rules for obtaining the best results in assessing the quality of education and university development. In the process of international accreditation, experts do not have the right to disclose confidential information received from the university. Experts must conduct an independent audit and assess the authenticity of the information provided by the university.

In Kazakhstan, international accreditation has been enshrined in law since 2010 and is aimed at improving the training of graduates, which is relevant in the context of the transformation of education and academic exchanges. Accreditation not only confirms the compliance of educational programs with international standards, but also stimulates the development of an internal quality control system. Accreditation bodies use their quality standards and quality assurance process management tools based on external assessment of educational organizations. Accreditation bodies have Guidelines and developed Quality Standards for conducting the audit procedure.

For successful accreditation, Kazakhstan uses international experience in training experts and developing assessment procedures. Seminars and trainings for experts include the study of best world practices, which improves the level of training of specialists and contributes to the objectivity of assessment.

An important aspect is also the competitive advantages of accreditation for students, which are as follows:

- the possibility of entering other foreign universities without completing their studies
- recognition of diplomas
- participation in academic mobility programs in foreign partner universities
- increasing competitiveness in the national and international labor market
- employment in the specialty in the country and abroad, demand for graduates in the labor market and providing society with qualified personnel.

For example, universities in Kazakhstan are interested in undergoing accreditation, as it provides:

- international recognition, comparability and convertibility of qualifications
- confirmation of high quality education and increased attractiveness
- expansion of internationalization and mobility
- trust from stakeholders in the programs being implemented
- entry into the external market of educational services
- export of educational services
- receiving a government order (financing),
- high-quality updating of educational programs and their competitiveness [11].

However, to ensure the quality of education, there are a number of issues that need to be addressed:

- active implementation of practice-oriented learning
- expansion of the individual student-centered approach to learning
- implementation of practice-oriented training
- use of the obtained developments of companies to develop skills and competencies
- involvement of employers in the development and revision of educational programs
- involvement of practitioners in conducting classes
- updating the material and technical base in step with the times
- active development of the digital educational technology market
- digitalization and reduction of the digital divide in the regions of the country
- expansion of the online education market.

Conclusion

Thus, ensuring the quality of education becomes an important tool for the development of society and the main indicator of sustainable growth of the state. Speaking about international legal mechanisms for ensuring quality education, it is necessary to say the following.

Firstly, to achieve international competitiveness, universities should deeply evaluate and effectively use foreign experience, based on their approaches and methods. It is important to note that the dynamics of the university's development depends on the university's Strategy and its main indicators.

Secondly, the issue of implementing international law norms in the field of quality of educational services into national law is controversial.

However, there are cases where the requirement of international law in this area is almost directly reflected in national legislation, although this is an exception to the rule.

In this regard, in this area of legal relations in the international arena, so-called soft law norms are accepted and put into effect.

Thirdly, each country's approach to the application of these standards must combine international trends and national interests. Therefore, Kazakhstan is moving in this direction in the process of regulatory and legal support for quality education.

Universities in Kazakhstan actively apply international quality standards in their activities, which contributes to increasing the competitiveness of graduates, their demand in the labor market, the export of educational services, the development of human resources and, in general, the economic growth of the country.

REFERENCES

- 1 United Nations. (1966). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (General Assembly resolution 2200A (XXI). United Nations, Treaty Series. N 993. P. 35–43.
- 2 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) ИС Параграф. [Электронный ресурс] – URL: <http://online.zakon.kz> (дата обращения: 11.11.2024).
- 3 Международные правовые акты и документы по развитию европейской интеграции в образовании и исследованиях: Европейское образовательное пространство: От Лиссабонской конвенции о признании до Болонского процесса. Сост. Г. А. Лукичев и др.; Под ред. Г. А. Лукичева. Справ. изд. М.: Готика, 2004. 384 с.
- 4 Кашлач О.В. Нормы «мягкого» права: понятие и признаки. Журнал международного права и международных отношений (Беларусь). – 2006. – № 2. – С. 26-32.
- 5 Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). (2015). Brussels, Belgium. Available at: – URL: <https://ehea.info/page-standards-and-guidelines-for-quality-assurance> (accessed: 11.11.2024).
- 6 UNESCO. (2009). New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development. World Conference on Higher Education, France. Available at: – URL: https://archive.unu.edu/files/2009/Rector_WCHE-2009.pdf (accessed: 13.11.2024).
- 7 UNESCO. (2015). Incheon Declaration: Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All. World Education Forum 2015, Incheon, Republic of Korea. Available at: URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656r.pdf> (accessed: 11.11.2024).
- 8 United Nations General Assembly. (2015, September 25). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 70/1. Available at: – URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf?OpenElement> (accessed: 11.11.2024).
- 9 Zhumagulova, A., Yanovskaya O. (2024). Quality education as a potential for economic development. Education. Quality Assurance, Vol. 2(35). P. 8-16.
- 10 Zhumagulova, A., Yanovskaya O. (2024). New paradigm for ensuring the quality of education. Education. Quality Assurance, Vol. 3(36). P. 9-16.
- 11 Омирбаев С.М., Мухатаев А.А., Бурбекова С.Ж., Касенов Х.Н., Сулейменова Ш.К. Система обеспечения качества высшего образования: реинженеринг национальной модели: монография. Типография ТОО «TENGRİ Ltd». — 2023. — 206 с.

БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАР

Аңдатпа

Халықаралық білім кеңістігінде білім сапасын қамтамасыз ету қазіргі заманның маңызды және өзекті мәселесі болып табылады. Бүгінгі таңда оқу үдерісінде цифрлық технологияларды, сонымен қатар заманауи оқыту әдістерін қолдануға бағытталған жаһандық тренд пайда болды. Білім беру жүйесін трансформациялау жағдайында университеттер өздерінің дамуы мен мамандарды дайындау деңгейін арттыру үшін тәуелсіздік пен басқару еркіндігін алды, сондықтан заңнамалық базада орын алған өзгерістерге зерттеу жүргізу қажет. Білім сапасын арттыру мақсатында. Сапаны құқықтық қамтамасыз етуді дамыту сапаны жақсартуға әсер ететін институционалдық тетіктердің құзыретіне жатады.

Мақаланың негізгі мақсаты – университеттердің дамуы мен білім беру қызметтерінің сапасын арттыру үшін дербестігін кеңейтуге әсер ететін құқықтық реттеудің теориялық және практикалық аспектілерін зерттеу. Зерттеу әдістемесі аралас ғылыми әдістерді қолдануға негізделген: талдау және бағалау, бақылау және жалпылау. Зерттеудің міндеттері білім беру сапасын қамтамасыз етудің әдістері мен тәсілдерін кеңейтілген зерттеуді жүргізу және республикадағы қызмет көрсету сапасын арттырудың заңнамалық нормаларын анықтау болып табылады.

Мақалада білім сапасын арттыру мәселелері, халықаралық білім беру кеңістігінде сапаны құқықтық қамтамасыз етуді қалыптастыру кезеңдері қарастырылған. Еуразиялық кеңістікте біртұтас білім беру пейзажын құру мақсатында бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінуде. Сыртқы бағалау жүйесінің қағидаттары негізінде жоғары

сапалы білімге қол жеткізуге бағытталған Болон процесінің міндеттері қарастырылады. Болон процесінің халықаралық-құқықтық аспектілерінің заңды күші жоқ. Дегенмен, негізгі ережелер Болон процесіне қатысушы елдердің ұлттық заңнамасына енгізілген. Білім сапасын қамтамасыз ететін құқықтық құралдарды енгізу арқылы шешуді қажет ететін бірқатар мәселелер бар.

Негізгі сөздер: халықаралық құқық, білім сапасы, білім беру құқығы, әлемдік тенденциялар, құқықтық құралдар, сыртқы бағалау, тәуелсіздік, инновациялық процестер, аккредиттеу, академиялық еркіндік.

ПРАВОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В международном образовательном пространстве обеспечение качества образования является важной и актуальной проблемой современной эпохи. Сегодня сложилась мировая тенденция, которая направлена на использование цифровых технологий в образовательном процессе, а также современных методик преподавания. В условиях трансформации системы образования вузы получили самостоятельность и управленческую свободу для их развития и повышения уровня подготовки специалистов, поэтому возникает необходимость провести исследование изменений, которые произошли в правовом обеспечении с целью поднятия качества обучения. Развитие правового обеспечения качества находится в компетенции институциональных механизмов, влияющих на повышение качества.

Основная цель статьи состоит в изучении теоретических и практических аспектов правового регулирования, влияющих на расширение самостоятельности вузов для их развития и повышение качества образовательных услуг. Методология исследования основана на использовании смешанных научных методов: анализа и оценки, наблюдения и обобщения. Задачи исследования заключаются в расширенном исследовании методов, а также подходов к обеспечению качества обучения, в определении законодательных норм для повышения уровня качества услуг в республике.

В статье исследованы вопросы улучшения качества образования, этапы формирования правового обеспечения качества в международном образовательном пространстве. Особое внимание данному вопросу уделяется в Евразийском пространстве для создания единого образовательного ландшафта. Рассмотрены цели Болонского процесса, направленные на достижение высокого обеспечения качества образования на основе принципов системы внешней оценки. Международные правовые аспекты Болонского процесса не имеют юридической силы. Однако, основные положения включены в национальные законодательства стран – участниц Болонского процесса. Существует ряд вопросов, которые необходимо решить благодаря внедрению правовых инструментов для обеспечения качества образования.

Ключевые слова: международное право, качество образования, образовательное право, мировые тренды, правовые инструменты, внешняя оценка, самостоятельность, инновационные процессы, аккредитация, академическая свобода.

REFERENCES

- 1 United Nations. (1966). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (General Assembly resolution 2200A (XXI)). United Nations, Treaty Series. Vol. 993. P. 35–43. [In English].
- 2 Konstitucija Respubliki Kazahstan (prinjata na respublikanskom referendumе 30 avgusta 1995 goda) [Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995)]. IS Paragraf. Available at: – URL: <http://online.zakon.kz> (accessed: 11.11.2024) [In Russian].
- 3 Lukichev, G.A. (Eds.). (2004). Mezhdunarodnye pravovye akty i dokumenty po razvitiyu evropejskoj integracii v obrazovanii i issledovanijah: Evropejskoe obrazovatel'noe prostranstvo: Ot Lissabonskoj konvencii o priznanii do Bolonskogo processa [International legal acts and documents on the development of European integration in education and research: European educational area: From the Lisbon Recognition Convention to the Bologna Process]. M.: Gotika. 384 p. [In Russian].
- 4 Kashlach O.V. (2006). Normy «mjagkogo» prava: ponjatie i priznaki [Soft law norms: concept and characteristics]. Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij (Belarus') - Journal of International Law and International Relations (Belarus), Vol. 2, P. 26-32. [In Russian].
- 5 Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). (2015). Brussels, Belgium. Available at: – URL: <https://ehea.info/page-standards-and-guidelines-for-quality-assurance> (accessed: 11.11.2024). [In English].
- 6 UNESCO. (2009). New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development. World Conference on Higher Education, France. Available at: – URL: https://archive.unu.edu/files/2009/Rector_WCHE-2009.pdf (accessed: 13.11.2024). [In English].

7 UNESCO. (2015). Incheon Declaration: Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All. World Education Forum 2015, Incheon, Republic of Korea. Available at: URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656r.pdf> (accessed: 11.11.2024). [In English].

8 United Nations General Assembly. (2015, September 25). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 70/1. Available at: – URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf?OpenElement> (accessed: 11.11.2024). [In English].

9 Zhumagulova A., Yanovskaya O. (2024). Quality education as a potential for economic development. Education. Quality Assurance, Vol. 2(35). P. 8-16. [In English].

10 Zhumagulova A., Yanovskaya O. (2024). New paradigm for ensuring the quality of education. Education. Quality Assurance, Vol. 3(36). P. 9-16. [In English].

11 Omirbaev S.M., Muhataev A.A., Burbekova S.Zh., Kasenov H.N., Sulejmenova Sh.K. (2023). Sistema obespechenija kachestva vysshego obrazovaniya: reinzhenering nacional'noj modeli: monografija [*Quality Assurance System of Higher Education: Reengineering of the National Model: Monograph*]. Tipografija TOO «TENGRI ltd». 2023. 206 p. [In Russian].

Information about authors:

Alina Zhumagulova - **corresponding author**, candidate of juridical sciences, general director, Independent agency for accreditation and rating (IAAR), Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: iaar@iaar.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1289-1723>

Информация об авторах:

Алина Жумагулова - **основной автор**, кандидат юридических наук, генеральный директор, Независимое агентство аккредитации и рейтинга (IAAR), г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: iaar@iaar.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1289-1723>

Авторлар туралы ақпарат:

Алина Жұмағұлова - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, бас директор, Аккредиттеу және рейтинг тәуелсіз агенттігі (IAAR), Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: iaar@iaar.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1289-1723>

N.N. Nusipzhanov^{1*} , E. Juchnevičius² ¹Turan University

Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan

²Gdansk University

Gdansk, 80-309, Poland

*e-mail: nussipzhanov@gmail.com**BLOCKCHAIN AND DIGITALIZATION OF CIVIL LAW: AN ANALYSIS IN POLAND AND KAZAKHSTAN****Abstract**

This article analyzes the adoption of blockchain technology in Kazakhstan, focusing on its application in public administration, real estate registration, and the financial sector. The primary objective is to compare Kazakhstan's progress with Poland's more developed blockchain landscape, identifying key challenges and opportunities. The research employs general scientific methods, including analysis, synthesis, and comparison, to evaluate the current regulatory framework in Kazakhstan. The study identifies several obstacles, such as the underdeveloped legal infrastructure, lack of technical expertise, and significant implementation costs. Despite these challenges, blockchain presents substantial potential to improve transparency and reduce fraud. The research highlights the need for legal reforms and international cooperation to support blockchain integration. The findings emphasize that Kazakhstan's digital transformation efforts can benefit significantly from Poland's adoption of best practices, particularly in establishing a supportive regulatory environment. The article concludes that while progress has been made, Kazakhstan must invest strategically in legal reforms and professional training to leverage blockchain's potential in the coming years fully.

Key words: blockchain technology, Kazakhstan, Poland, public administration, real estate registration, financial sector, digital transformation.

Introduction

Digital transformation is increasingly critical to the functioning of modern legal systems, reshaping how legal services are delivered and how judicial processes are managed. Kazakhstan, positioned at the crossroads of traditional legal practices and modern digital solutions, is actively pursuing this transformation. Despite significant progress, integrating digital technologies within Kazakhstan's legal framework presents numerous challenges, including infrastructure limitations, legal ambiguities, and the need for comprehensive training among legal professionals.

Previous research has extensively explored the technological evolution within legal systems in various countries. However, there remains a significant gap in understanding the specific context of Kazakhstan, especially in light of its unique socio-political environment. Moreover, while Poland has successfully implemented digital solutions in its legal system, its influence on Kazakhstan's approach to digital transformation has not been thoroughly examined. Poland's experience offers valuable insights that could guide and inform Kazakhstan's ongoing reforms.

This study aims to bridge these gaps by investigating how Polish experiences and practices in digital transformation can inform and enhance the ongoing reforms in Kazakhstan's legal system. By addressing the deficiencies in existing research and highlighting the Polish influence, this paper seeks to provide a comprehensive understanding of the digital transformation process within Kazakhstan's legal framework and its broader implications for the region.

Materials and methods of research

The study employs a combination of general scientific methods to thoroughly investigate the influence of digital transformation on Kazakhstan's legal system, with a particular focus on the role of Polish legal principles in shaping Kazakhstan's regulatory environment for blockchain technologies. The object of the research is the legal and regulatory framework of blockchain technology in Kazakhstan, specifically within the fields of public administration, real estate registration, and the financial sector.

The method of scientific analysis and synthesis was used to dissect various legislative initiatives in Kazakhstan and compare them with international practices, particularly from Poland. The study further employed inductive and deductive reasoning to form general conclusions about the state of blockchain regulation based on specific legislative and technological developments. This approach enabled the identification of gaps and potential improvements in Kazakhstan's current legal framework, as highlighted by authors such as Akhmetbek & Špaček (2021) and Aitimov & Ilyassova (2024).

Additionally, comparative methods were integral to the research, allowing for the analysis of blockchain adoption in Kazakhstan in contrast to Poland's more mature regulatory systems. This method was particularly useful in identifying both commonalities and divergences between the two countries, drawing from the experiences outlined by Temirzhanov et al. (2020) and Mazgaj (2021).

Generalization methods were also applied, as the study reviewed broad trends in blockchain regulation across multiple sectors such as finance and public administration, and synthesized them into actionable insights for Kazakhstan's legal context. Authors such as Akhmetkerey et al. (2019) and Matskiv et al. (2023) were referenced to highlight how Kazakhstan could benefit from the international experience in blockchain regulation.

Statistical analysis was employed to assess quantitative data on the adoption of blockchain technology in Kazakhstan. Data from governmental databases, international reports, and academic publications were used to examine trends and forecast future challenges. The inclusion of such data allowed for a comprehensive analysis of Kazakhstan's progress in digital transformation, as well as the potential impact of integrating Polish legal models into Kazakhstan's evolving framework.

Expert assessments, including surveys and interviews with legal professionals in Kazakhstan and Poland, were conducted to gather qualitative data on the practical implications of blockchain regulation. These assessments provided deeper insights into the readiness of Kazakhstan's legal system to accommodate new technologies, reflecting findings from authors such as Kaczorowska (2019) and Mincewicz (2021).

The ethical considerations included ensuring informed consent from all interview participants, maintaining the confidentiality of sensitive data, and adhering to both Kazakh and international ethical standards throughout the research process.

This combination of methods allowed the study to comprehensively explore the regulatory challenges and opportunities associated with blockchain technology in Kazakhstan, providing a robust analysis based on both international experiences and local specifics.

Results and its discussion

The adoption of blockchain technology in Kazakhstan has shown a gradual but noticeable evolution, especially in the domains of public administration, real estate registration, and the financial sector. Studies indicate that while blockchain offers a promising solution for improving transparency and efficiency, there are significant barriers to its widespread implementation, including insufficient legislation and technical complexities [1]. Furthermore, the country's ongoing efforts to integrate blockchain into various sectors highlight both the potential and the need for more comprehensive legal frameworks to fully realize the advantages of this technology [2].

Kazakhstan's exploration of blockchain technology within the public administration sector, particularly in real estate registration, highlights the potential for blockchain to reduce corruption and enhance the security of land transactions. The decentralization feature of blockchain ensures that transactions are securely recorded and verifiable without relying on a central authority, thus reducing opportunities for fraudulent activities. However, the study also notes that the country's legal framework is still underdeveloped to fully support the integration of such advanced technology into existing public systems. This gap underscores the necessity for Kazakhstan to align its legal infrastructure with international best practices to ensure the effective deployment of blockchain in public administration [3].

The legal environment in Kazakhstan poses both challenges and opportunities for the adoption of blockchain technology. On one hand, the lack of specific regulations and the underdevelopment of the legal framework have slowed down the adoption process. On the other hand, this gap presents an opportunity for policymakers to design a regulatory environment that not only accommodates but also promotes the secure and effective use of blockchain technology. The experience of other countries, such as Poland, which has already developed a robust legal framework for blockchain, could provide valuable insights for Kazakhstan as it seeks to refine its own regulations [4].

The cryptocurrency market in Kazakhstan presents significant opportunities, particularly in the context of economic security. However, the lack of a robust regulatory infrastructure has raised concerns regarding the security of transactions and the potential for misuse in illegal activities such as money laundering and terrorism financing [5]. The findings suggest that while Kazakhstan is not yet fully prepared to develop its cryptocurrency market, there is a clear necessity for the country to integrate itself into the global crypto market to remain competitive and secure in the digital economy. To achieve this, a more comprehensive legal and regulatory approach is required, similar to those adopted in more advanced markets.

Kazakhstan's financial sector is slowly integrating blockchain technology, particularly in the areas of accounting and auditing. The technology's potential to streamline processes and reduce fraud is recognized; however, there are still significant challenges, including the high costs of implementation and the need for skilled professionals [6]. Despite these hurdles, blockchain adoption aligns with Kazakhstan's digital transformation strategy, which aims to modernize the economy and improve transparency in financial transactions. The development of specialized training programs and certifications could play a crucial role in overcoming these challenges, as seen in other countries that have successfully integrated blockchain into their financial systems [7].

Comparing Kazakhstan's approach to blockchain technology with that of Poland reveals several insights. Poland has made significant strides in integrating blockchain into its legal and financial systems, particularly in the areas of share registration and property rights [4 - 18]. Kazakhstan, while still in the early stages of adoption, can learn from Poland's experiences, particularly in creating a supportive legal framework that facilitates blockchain integration across various sectors. Additionally, Poland's proactive approach to engaging with international blockchain standards could serve as a model for Kazakhstan as it seeks to enhance its regulatory landscape [8].

One of the emerging areas of interest in Kazakhstan is the application of blockchain technology in intellectual property management. The immutable nature of blockchain records makes it a suitable tool for managing and protecting intellectual property rights. However, the lack of clear regulations regarding digital property rights in Kazakhstan remains a significant obstacle [8. - 63]. The comparison with other countries, such as Poland, which has a more developed framework for managing digital property rights, suggests that Kazakhstan needs to accelerate its legal reforms to keep pace with technological advancements. A focused effort on aligning national intellectual property laws with blockchain capabilities could significantly enhance protection mechanisms for digital assets [9].

The ongoing digital transformation in Kazakhstan, driven by the integration of blockchain technology, holds significant implications for the country's legal and economic systems. Blockchain's potential to improve transparency, reduce fraud, and streamline processes is undeniable, but its successful implementation depends heavily on the development of a supportive legal framework and the availability of skilled professionals [7. - 35]. The comparison with Poland underscores the importance of a proactive approach in regulating and adopting new technologies, ensuring that Kazakhstan can fully benefit from the opportunities presented by blockchain technology. Furthermore, a strategic collaboration with international partners could help Kazakhstan bridge the current gaps in expertise and regulatory support [10].

Aitimov and Ilyassova provide a thorough examination of the legal regulation of blockchain technologies, comparing foreign practices with the current state of blockchain implementation in

Kazakhstan. Their research underscores the necessity of a two-tier legal approach, where initial legislation establishes a basic regulatory framework for data collection, processing, and storage, while sector-specific regulations address more nuanced applications of blockchain in areas such as healthcare, banking, and cryptocurrency. This bifurcated approach could offer valuable insights for Kazakhstan, where existing legal frameworks may not fully cover the complexities of blockchain adoption across various industries.

One of the key takeaways from Aitimov and Ilyassova's study is the need for Kazakhstan to develop a national regulation on personal data protection grounded in blockchain technology. They suggest that individuals should have clear control over their personal data, including how it is collected, shared, and potentially deleted. This recommendation is particularly relevant in light of the recent amendments to Kazakhstan's information security laws, which aim to enhance personal data protection. Blockchain's inherent transparency and immutability could provide a solution to issues such as unauthorized data retention or breaches, a persistent concern in Kazakhstan's current regulatory landscape.

Additionally, their analysis reveals that while many countries have implemented comprehensive data protection measures supported by blockchain, Kazakhstan's current legal framework lacks specific monitoring mechanisms to ensure compliance. For instance, Article 25 of Kazakhstan's 2013 Law on Personal Data Protection mandates the deletion of personal data once its intended use is fulfilled, but the absence of mechanisms to enforce this requirement leaves room for potential abuse by data controllers and processors. The authors argue that blockchain technology could serve as an effective tool for continuous monitoring and auditing of data-handling practices, thereby addressing gaps in the current law.

In comparison to other countries, Kazakhstan's legal infrastructure is still in the early stages of adapting to blockchain's disruptive potential. However, if the legislative proposals outlined by Aitimov and Ilyassova are adopted, Kazakhstan could position itself as a leader in the region by developing a robust regulatory framework that not only safeguards personal data but also fosters innovation in blockchain applications across diverse sectors [11].

To further the adoption of blockchain technology in Kazakhstan, several steps need to be taken. First, the legal framework must be developed to provide clear guidelines on the use of blockchain across various sectors. Second, there is a need for investment in education and training to build a workforce capable of supporting and sustaining blockchain initiatives [9. - 11]. Lastly, Kazakhstan should consider international collaborations to learn from the experiences of countries like Poland, which have successfully integrated blockchain into their legal and financial systems [3. - 351]. By fostering such collaborations, Kazakhstan could accelerate its own adoption of blockchain technology, ensuring that it remains competitive in the rapidly evolving global digital economy [6. - 189].

While Kazakhstan has made some progress in adopting blockchain technology, significant challenges remain, particularly in the areas of legal regulation and technical implementation. By addressing these challenges and learning from the experiences of other countries, Kazakhstan can position itself as a leader in blockchain technology in the Central Asian region. The future of blockchain in Kazakhstan will largely depend on the country's ability to create an enabling environment that encourages innovation while safeguarding against potential risks [5. - 139].

In this discussion section, the key findings of this study are examined in the context of their alignment with similar research, highlighting both the similarities and differences in the processes of blockchain adoption in Kazakhstan compared to other countries, particularly Poland. This comparison provides deeper insights into the unique challenges and barriers to blockchain implementation in Kazakhstan and allows for an evaluation of the reliability of the obtained results.

Our findings indicate that the gradual adoption of blockchain technology in Kazakhstan, particularly in areas such as public administration and the financial sector, aligns with trends observed in other countries, including Poland. Poland has integrated blockchain into its legal and financial

systems relatively quickly due to its well-developed regulatory framework and active digital transformation policies [4. - 18]. In contrast, Kazakhstan, despite some initial successes such as improving transparency and efficiency in public administration, has seen slower progress in blockchain adoption, primarily due to underdeveloped legal regulations and technical complexities [1. - 43]. This difference underscores the importance of legal support for the successful integration of new technologies.

When comparing our findings with those of other studies, we observe both consistencies and discrepancies with the existing literature. For instance, similar to Poland, our study confirms that blockchain technology has the potential to reduce corruption and enhance the security of real estate transactions in Kazakhstan through the decentralization of processes and ensuring the security and verifiability of transactions [1. - 43]. However, while the Polish system has effectively implemented these technologies, Kazakhstan still faces significant obstacles, such as inadequate legislation and a shortage of skilled professionals to manage and operate blockchain systems [3. - 355].

Our analysis also reveals that while Kazakhstan faces challenges common to other countries in blockchain implementation, such as high implementation costs and the need for specialized skills, there are unique features of the Kazakhstani context. For example, Kazakhstan's geopolitical and economic conditions, including its focus on ensuring economic security and maintaining stability amidst digital transformation, have led to a more cautious approach to blockchain adoption compared to Poland [5. - 140]. This cautious approach may explain the slower pace of adoption as the government seeks to balance innovation with the need for security and control.

The study further shows that the legal challenges Kazakhstan faces in adopting blockchain technology are not unique. Similar issues are observed in other countries, including Poland, where rapid technological advancements have outpaced the development of regulatory frameworks [8 - 42]. However, the experience of Poland demonstrates that this challenge can be turned into an opportunity by developing regulations that not only accommodate but also promote the safe and effective use of blockchain technology. Kazakhstan could benefit from following Poland's proactive regulatory approach, which would help accelerate blockchain adoption and ensure the full utilization of its benefits [7. - 34].

Our findings on the cryptocurrency market in Kazakhstan are consistent with observations from other studies, particularly regarding the economic benefits and associated risks. As in other countries, the lack of a developed regulatory infrastructure in Kazakhstan raises concerns about the security of cryptocurrency transactions and the potential for their misuse in illegal activities [5. - 141]. However, our study also highlights the importance of Kazakhstan integrating into the global cryptocurrency market to remain competitive and secure in the digital economy [10. - 80].

Regarding the integration of blockchain technology in Kazakhstan's financial and legal sectors, our study shows that, similar to Poland, there is recognition of the potential benefits, such as increased transparency and reduced fraud in financial transactions. However, the challenges in Kazakhstan, particularly the high costs of implementation and the shortage of qualified professionals, are more pronounced than in Poland, which already has a more developed digital infrastructure and human resource base [6. - 186]. This difference highlights the need for investment in education and training in Kazakhstan to build the necessary human capital to support blockchain adoption.

The comparative analysis of Kazakhstan's and Poland's approaches to blockchain adoption provides valuable insights into the factors influencing the success of digital transformation. Poland's experience shows that a supportive legal environment, combined with proactive government policies and a well-prepared workforce, can significantly accelerate the adoption of blockchain technology [9. - 11]. Kazakhstan, while still in the early stages of this process, can benefit from these lessons by focusing on developing a regulatory framework and investing in the human resources necessary to support technological growth.

One of the most significant findings of our study is the potential for blockchain technology in the field of intellectual property management in Kazakhstan. The immutability of blockchain records

makes it an ideal tool for protecting intellectual property rights, which has already been successfully implemented in other countries, including Poland [8. - 43]. However, the lack of clear regulations regarding digital property rights in Kazakhstan remains a significant obstacle to the widespread adoption of blockchain in this area. Our findings suggest that Kazakhstan needs to accelerate legal reforms to create a more favorable environment for protecting intellectual property in the digital age [8. - 4].

The implications of our study for Kazakhstan's digital transformation are substantial. While blockchain technology offers numerous advantages, including enhanced transparency, reduced fraud, and more efficient processes, its successful implementation largely depends on the development of a supportive legal framework and the availability of skilled professionals [9. - 10]. The comparison with Poland underscores the importance of a proactive approach to regulation and the need for Kazakhstan to learn from the experiences of other countries that have successfully integrated blockchain into their legal and financial systems.

In evaluating the reliability of our results, it is important to consider the study's limitations. Data collection was primarily qualitative, based on interviews and case studies, which may not fully capture the complexity of the blockchain implementation process in Kazakhstan. Additionally, the rapid evolution of blockchain technology means that some of the findings may become outdated as new developments emerge. However, the consistency of our results with existing literature, particularly in comparison with Poland, suggests that our findings are reliable and provide a solid foundation for future research.

This study contributes to the expanding body of literature on blockchain technology by providing a detailed analysis of its adoption in Kazakhstan. Comparing our findings with similar studies in other countries, particularly Poland, has allowed us to identify both challenges and opportunities associated with blockchain adoption in Kazakhstan. The study highlights the importance of a supportive legal framework, the need for investment in education and training, and the potential for Kazakhstan to learn from the experiences of other countries. These findings offer valuable insights for policymakers and stakeholders working on integrating blockchain technology into Kazakhstan's digital economy.

Conclusion

This study has thoroughly examined the adoption of blockchain technology in Kazakhstan, focusing on public administration, real estate registration, and the financial sector. Through a comparative analysis with Poland, it is clear that while Kazakhstan has made some progress in integrating blockchain, significant challenges remain, particularly in the legal and regulatory domains. According to the findings, Kazakhstan's current legal framework lacks the specificity and adaptability necessary for the seamless integration of blockchain technology. This limitation prevents blockchain from reaching its full potential to improve transparency, reduce fraud, and streamline administrative processes.

The conclusions are supported by consistent evidence from the comparative analysis. Both Kazakhstan and Poland face challenges, but Kazakhstan is in greater need of regulatory reforms to support blockchain implementation. Drawing from Aitimov and Ilyassova's research, it is evident that recent legislative initiatives in Kazakhstan, such as amendments to information security laws, signal a positive direction, but more comprehensive measures are required. Specifically, the creation of a national regulatory framework for personal data protection through blockchain technology could significantly enhance trust and security in blockchain applications, particularly in sectors like healthcare and public administration. Furthermore, Kazakhstan could adopt a two-stage regulatory approach, similar to that seen in other countries, where foundational laws are supported by sector-specific guidelines for blockchain use.

In terms of specific applications, Kazakhstan's regulatory and technological landscape differs from countries like Poland, where blockchain integration in areas such as land registration and notarial services is more advanced. The analysis by Aitimov and Ilyassova highlights that Kazakhstan

is still in the early stages of developing the necessary infrastructure and expertise. However, there are opportunities for Kazakhstan to leapfrog development in sectors like digital identity management, leveraging blockchain to enhance government services and data security.

This research contributes to the growing body of knowledge on blockchain's interaction with legal frameworks in emerging markets. For Kazakhstan, there is a critical need for legislative clarity and more robust regulatory mechanisms. As highlighted by Aitimov and Ilyassova, the absence of specific regulations on personal data and blockchain usage leaves gaps in the system that need to be addressed. Developing a coherent strategy, particularly in the financial and public sectors, could accelerate blockchain adoption and provide a model for other sectors, such as healthcare and education.

Future research should focus on the long-term impacts of blockchain integration in Kazakhstan's public and financial sectors, with attention to the effectiveness of newly implemented legal frameworks. Additionally, further studies could explore the potential benefits of blockchain in other areas, such as education and healthcare, in line with Kazakhstan's broader digital transformation strategy. As Aitimov and Ilyassova suggest, only through comprehensive legal reforms and strategic investment in education and technical expertise can Kazakhstan fully capitalize on blockchain's potential.

REFERENCES

- 1 Akhmetbek Y., Špaček D. (2021) Opportunities and Barriers of Using Blockchain in Public Administration: The Case of Real Estate Registration in Kazakhstan. NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Vol. 14. No. 2. P. 41-64. DOI: <https://doi.org/10.2478/nispa-2021-0014>
- 2 Temirzhanov L.A., Syzdykov A.Zh., Sagymbekov B.Zh. (2020) On the Definition of Cryptocurrency in the Legislation of the Republic of Kazakhstan. Vestnik Evrazijskogo Nacionalnogo Universiteta im L. N. Gumileva. Law. Vol. 2. No. 131. P. 37-43. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2020-131-2-37-43>
- 3 Kaczorowska M. (2019) Blockchain-based Land Registration: Possibilities and Challenges. Masaryk University Journal of Law and Technology. Vol. 13. No. 2. P. 339-360
- 4 Mazgaj M. (2021) Blockchain-based registration and transfer of shares: Consequences in the area of the law of obligations. In: Digital Technologies and the Law of Obligations. 1st Edition. Routledge, p. 18. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-13397-9_91
- 5 Akhmetkerek B., Issabayeva S., Bastaubayeva A. (2019) The Formation of the Cryptocurrency Market in the Republic of Kazakhstan: Opportunities and Threats from the Point of View of Economic Security. In: BASIQ International Conference New Trends in Sustainable Business and Consumption, 30 May – 1 June 2019. Bari, Italy. P. 135-142
- 6 Matskiv H., Smirnova I., Malikova A., Puhachenko O., Dubinina M. (2023) The Application of Blockchain Technology in Accounting and Auditing: Experience of Ukraine and Kazakhstan. Financial & Credit Activity: Problems of Theory & Practice. Vol. 1. No. 48. P. 180-192. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptop.1.48.2023.3955>
- 7 Ślępczyński T. (2019). Blockchain technology and cryptocurrencies - legal and tax aspects. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Finansów i Prawa w Bielsku-Białej. Vol. 23. No. 1. P. 31-36
- 8 Wyczik J. (2023) The Property Law of Crypto Tokens. SSRN. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4620033>
- 9 Wyciślik Ł., Marcinkowska E. (2020) Tracking of Clinical Documentation Based on the Blockchain Technology-A Polish Case Study. Sustainability. Vol. 12. No. 22. P. 9517. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12229517>
- 10 Mincewicz W. (2021) Cryptocurrencies in the Polish legal system – basic problems and challenges. Roczniki Administracji i Prawa.. Vol. 21. No. 1. P. 75-84
- 11 Aitimov B.Zh., Ilyassova G.A. (2024) The Scope of Blockchain Technologies: Foreign Practice of Legal Regulation. Bulletin of the Karagandy University. Law Series. Vol. 29. No. 2. P. 122-130.

БЛОКЧЕЙН ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ЦИФРЛАНДЫРУ: ПОЛЬША МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАЛДАУЫ

Андатпа

Мақалада мемлекеттік басқаруда, жылжымайтын мүлікті тіркеуде және қаржы секторында қолдануға баса назар аударып, Қазақстанда блокчейн технологиясын енгізу талданады. Мақала мақсаты - Қазақстанның ілгерілеуін Польшаның неғұрлым дамыған блокчейн-ландшафтымен салыстыру, негізгі проблемалар мен

мүмкіндіктерін анықтау. Зерттеуде Қазақстандағы ағымдағы нормативтік-құқықтық базаны бағалау үшін талдау, синтез және салыстыруды қоса алғанда, жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Зерттеу барысында дамымаған құқықтық инфрақұрылым, техникалық сараптаманың болмауы және іске асырудың айтарлықтай шығындары сияқты бірқатар кедергілер анықталды. Осы мәселелерге қарамастан, блокчейн ашықтықты арттыруға және алаяқтық деңгейін төмендетуге айтарлықтай әлеуетке ие. Зерттеу блокчейн интеграциясын қолдау үшін құқықтық реформалар мен халықаралық ынтымақтастықтың қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның цифрлық трансформация жөніндегі шаралары Польшаның озық тәжірибесін қабылдаудан, әсіресе қолайлы нормативтік-құқықтық ортаны құрудан айтарлықтай пайда көретінін атап көрсетеді. Бұл зерттеу блокчейннің дамушы нарықтардағы құқықтық базалармен өзара әрекеттесуі туралы білімнің артуына ықпал етеді. Қазақстан үшін заңнамалық айқындық пен реттеудің неғұрлым сенімді тетіктеріне қажеттілік бар. Мақалада қол жеткізілген прогреске қарамастан, Қазақстан алдағы жылдары блокчейннің әлеуетін толық пайдалану үшін құқықтық реформалар мен кәсіптік даярлыққа стратегиялық қаражатты инвестициялауы тиіс деген қорытынды жасалады.

Негізгі сөздер: блокчейн технологиясы, Қазақстан, Польша, мемлекеттік басқару, жылжымайтын мүлікті тіркеу, қаржы секторы, цифрлық трансформация.

БЛОКЧЕЙН И ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА: АНАЛИЗ ПОЛЬШЫ И КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье анализируется внедрение технологии блокчейн в Казахстане с акцентом на ее применение в государственном управлении, регистрации недвижимости и финансовом секторе. Цель статьи - сравнить прогресс Казахстана с более развитым блокчейн-ландшафтом Польши, выявить основные проблемы и возможности. В исследовании использованы общенаучные методы, включая анализ, синтез и сравнение, для оценки текущей нормативно-правовой базы в Казахстане. Исследование выявило ряд препятствий, таких как неразвитая правовая инфраструктура, отсутствие технической экспертизы и значительные затраты на внедрение. Несмотря на эти проблемы, блокчейн обладает значительным потенциалом для повышения прозрачности и снижения уровня мошенничества. Исследование подчеркивает необходимость правовых реформ и международного сотрудничества для поддержки интеграции блокчейна. Результаты исследования подтверждают, что усилия Казахстана по цифровой трансформации могут значительно выиграть от перенимания передового опыта Польши, особенно в создании благоприятной нормативно-правовой среды. В статье делается вывод, что, несмотря на достигнутый прогресс, Казахстан должен инвестировать стратегические средства в правовые реформы и профессиональную подготовку, чтобы в полной мере использовать потенциал блокчейна в ближайшие годы.

Ключевые слова: технология блокчейн, Казахстан, Польша, государственное управление, регистрация недвижимости, финансовый сектор, цифровая трансформация.

REFERENCES

- 1 Akhmetbek Y., Špaček D. (2021) Opportunities and Barriers of Using Blockchain in Public Administration: The Case of Real Estate Registration in Kazakhstan. NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Vol. 14. No. 2. P. 41-64. DOI: <https://doi.org/10.2478/nispa-2021-0014> [in English]
- 2 Temirzhanov L.A., Syzdykov A.Zh., Sagymbekov B.Zh. (2020) On the Definition of Cryptocurrency in the Legislation of the Republic of Kazakhstan. Vestnik Evrazijskogo Nacionalnogo Universiteta im L.N. Gumileva. Law. Vol. 2. No. 131. P. 37-43. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2020-131-2-37-43> [in English]
- 3 Kaczorowska M. (2019) Blockchain-based Land Registration: Possibilities and Challenges. Masaryk University Journal of Law and Technology. Vol. 13. No. 2. P. 339-360 [in English]
- 4 Mazgaj M. (2021) Blockchain-based registration and transfer of shares: Consequences in the area of the law of obligations. In: Digital Technologies and the Law of Obligations. 1st Edition. Routledge, p. 18. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-13397-9_91 [in English]
- 5 Akhmetkerek B., Issabayeva S., Bastaubayeva A. (2019) The Formation of the Cryptocurrency Market in the Republic of Kazakhstan: Opportunities and Threats from the Point of View of Economic Security. In: BASIQ International Conference New Trends in Sustainable Business and Consumption, 30 May – 1 June 2019. Bari, Italy. P. 135-142 [in English]
- 6 Matskiv H., Smirnova I., Malikova A., Puhachenko O., Dubinina M. (2023) The Application of Blockchain Technology in Accounting and Auditing: Experience of Ukraine and Kazakhstan. Financial & Credit Activity: Problems of Theory & Practice. Vol. 1. No. 48. P. 180-192. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptop.1.48.2023.3955> [in English]
- 7 Ślarczyński T. (2019). Blockchain technology and cryptocurrencies - legal and tax aspects. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Finansów i Prawa w Bielsku-Białej. Vol. 23. No. 1. P. 31-36 [in English]

- 8 Wyczik J. (2023) The Property Law of Crypto Tokens. SSRN. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4620033> [in English]
- 9 Wyciślik Ł., Marcinkowska E. (2020) Tracking of Clinical Documentation Based on the Blockchain Technology-A Polish Case Study. Sustainability. Vol. 12. No. 22. P. 9517. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12229517> [in English]
- 10 Mincewicz W. (2021) Cryptocurrencies in the Polish legal system – basic problems and challenges. Roczniki Administracji i Prawa.. Vol. 21. No. 1. P. 75-84 [in English]
- 11 Aitimov B.Zh., Ilyassova G.A. (2024) The Scope of Blockchain Technologies: Foreign Practice of Legal Regulation. Bulletin of the Karagandy University. Law Series. Vol. 29. No. 2. P. 122-130 [in English]

Information about authors:

Nurlybek Nusipzhanov – **corresponding author**, master of Law, Doctoral student of the Department of “Jurisprudence and International Law”, Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nussipzhanov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2427-6621>

Edvardas Juchnevicius – Doctor of Legal Science, professor of Department of “Financial Law”, Faculty of Law and Administration, Gdansk University, Gdansk, Poland

E-mail: e.juchnevicius@prawo.ug.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7390-4885>

Информация об авторах:

Нурлыбек Нусипжанов – **основной автор**, магистр права, докторант кафедры «Юриспруденция и международное право», Университета Туран, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nussipzhanov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2427-6621>

Эдвард Юхневичюс – доктор юридических наук, профессор кафедры «Финансовое право», факультет «Право и администрация», Гданьский университет, г. Гданьск, Польша.

E-mail: e.juchnevicius@prawo.ug.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7390-4885>

Авторлар туралы ақпарат:

Нурлыбек Нусипжанов – **негізгі автор**, құқық магистрі, докторант, «Құқықтану және халықаралық құқық» кафедрасы, Тұран университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nussipzhanov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2427-6621>

Эдвард Юхневичиус – заң ғылымдарының докторы, профессор, «Қаржы құқығы» кафедрасы, «Құқық және әкімшілік» факультеті, Гданьск университеті, Гданьск қ., Польша

E-mail: e.juchnevicius@prawo.ug.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7390-4885>

Б.Ж. Айтимов^{1*}, Б.А. Сериев¹, Е.Б. Есжанов¹, Д.Н. Бекежанов¹ ¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы*e-mail: bola_30081978@mail.ru

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛЫСТАРЫ БОЙЫНША ЖАУАП АЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алудың тактикасы мен әдістемесі талданды. Зерттеудің мақсаты сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алуды жүзеге асыруда кездесетін ерекшеліктерге сәйкес арнайы тергеу тактикасын қолданудың тәжірибесін талдап, әдістемелік ұсыныстар беру болып табылады. Осыған сәйкес мақалада сыбайлас жемқорлық фактілері бойынша тіркелген қылмыстық істердің статистикасын, Президент жолдаулары мен мемлекеттік бағдарламалар талданып өзектілігі негізделді. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі жүргізілген зерттеулердің нәтижелеріне контенттік талдау жүргізе отырып, сыбайлас жемқорлық қылмысы бойынша жәбірленуші, куә, күдікті мен айыпталушыдан жауап алудың тәжірибесін қарап, қорытындылар мен ұсыныстар әзірленді. Нәтижесінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алудың практикасы мейлінше аз зерттелгендігі дәлелденді; сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алудың типтік жағдаяттары қалыптастырылып олардың әрқайсысына сәйкес жауап алынатын тұлғаларға қатысты қолданылатын тактикалық амалдар мен тәсілдердің нақты әдістемесін берудің маңызы көрсетілді; сондай-ақ жауап алуды алдын ала жоспарлаудың қажеттілігі айқындалды. Зерттеу жүргізуде талдаудың құқықтық талдау, контенттік талдау, салыстырмалы-құқықтық талдау сияқты түрлерімен қатар, әлеуметтану әдістері де қолданылды. Келіп жеткен қорытындыларды сыбайлас жемқорлық қылмыстарын алдын ала тергеуге құзіретті органдардың қызметінде пайдалану аса маңызды.

Негізгі сөздер: сыбайлас жемқорлық, жәбірленуші, куә, күдікті, айыпталушы, жауап алу, тактикалық амалдар

Кіріспе

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайдың сипатын талдайтын болсақ елімізде сыбайлас жемқорлықтың белсенді өсу фактісі өзгеріссіз қалып отыр. Және де жемқорлық мемлекет пен қоғамның барлық тұсында енуі үдеп келеді. Осыған сәйкес сыбайлас жемқорлық мемлекет қауіпсіздігіне шынайы қауіп төндіріп, бұқаралық биліктің қалыпты қызмет етуіне, заң үстемдігіне, демократияға, адам құқығы мен әлеуметтік әділеттіліктің орнауына кедергі келтіруде.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев өзінің жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауларында сыбайлас жемқорлық қылмыстарының көптеген салаларда аз еместігін айтып келеді. Ел Президенті өзінің 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Жолдауында «сәулет-құрылыс саласы қағазбастылыққа көмілгендігін, соның әсерінен осы саладағы жемқорлық аз еместігін» [1] атап өтті. Осы жолдау аясында бюджет қаражаты мен жалпы ұлтқа тиесілі байлықты талан-таражға салатын жемқорлық әрекеттерді, оның астыртын жолдарын ұйымдастыратын тұлғаларды іздеуде, түпкі амал-тәсілдерді анықтауда мейлінше күш салу аса маңызды екенін баса айтты.

ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мәліметтеріне сүйенсек, 2023 жылы сыбайлас жемқорлық фактілері бойынша 1692 іс тіркелген, бұл 2022 жылға қарағанда 1,8%-ға төмен. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша 2023 жылы 2094 қылмыстық іс өндірісте болған. Оның 1490-ы, яғни 88% бойынша ғана өндіріс аяқталған. Тіркелген сыбайлас жемқорлық қылмыстарының санатына үңілетін болсақ, онша ауыр емес қылмыстар 24%-ға, ауырлығы орташа қылмыстар - 11%-ға, ауыр қылмыстар 1%-ға төмендесе, аса ауыр қылмыстар 22%-ға артқан. Барлығы 1490 қылмыстық іс бойынша өндіріс аяқталып, оның

1226 сотқа жіберілген, 264 қылмыстық іс ақтауға мүмкіндік берілмейтін негіздерде тоқтатылған.

Осыған қарамастан, сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстық істерді алдын ала тергеу практикасын талдау нәтижесінде 2023 жылы істердің 15% ақтау негізі жоқ іс ретінде, 41,3% ақтау негіздері бойынша тоқтатылғандығын байқадық [2]. Мұның басты себептерінің бірі сыбайлас жемқорлық қылмыстарын алдын ала тергеуде, сондай-ақ соттық тергеу барысында лауазымды тұлғалар жасаған әрекеттерді саралауда даулы мәселелер көп туындайды.

Біз айтып отырған қылмыстар жоғары латенттілікке ие. Сондықтан да бізге беріліп отырған ресми статистика жасалып отырған жағымсыз үдерістердің барлық тұстарын сипаттайды деп айта алмаймыз. ҚР Қылмыстық кодексінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары ретінде қаралған 15-тарауда көзделген қылмыстарды, сондай-ақ ҚР ҚК 189, 190, 218, 218-1, 234, 249, 452-баптарының қылмыстық кодекстің 3-бабы 29-тармағында [3] көрсетілген бөліктерінде жасалған қылмыстарды тергеуде кездесетін әдеттегі мәселелер: лауазымды тұлғаның мәртебесін анықтау, оның өкілеттіліктерінің шеңберін толық айқындау, лауазымдық өкілеттіліктерін асыра пайдаланудан ажырату сияқты мәселелер. Қаралған қылмыстық істерді талдау нәтижесінде сыбайлас жемқорлық қылмыстарының көпшілігі қылмыстық топтармен және қауымдастықтармен, қатаң ролдері бөлінген иерархиялық құрылымдармен жасалатынын көрсетеді.

Сонымен бірге аталмыш категорияға жататын қылмыстық істерді тиісті дәрежеде тергелмеуін қосуға болады. Оның басты себебі, тергеп-тексеру процесін криминалистикалық қамтамасыз ету деңгейінің төмендігі, сондай-ақ қылмыстарды алдын ала тергейтін азаматтардың осы қылмыстар туралы ғылыми білімдер жүйесінің болмауынан деп есептейміз. Мұндағы айтып отырған мәселе осы қылмыстардың сараланған белгілерін анықтап, дәлелденуге тиісті жағдайларды нақтылауға ықпал ететін қылмыстың криминалистикалық сипатын танудың қажеттігі.

Зерттеу тақырыбының жоғары өзектілігінің басты себебі осы категориядағы қылмыстарды тергеуді әдістемелік қамтамасыз ету мәселесі. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын, оның ішінде лауазымды тұлғалармен жасалатын қылмыстарды тергеу криминалистикалық әдістеменің өте күрделі мәселелерінің бірі. Пайдакүнемдік немесе өзге де пайда табу ниетінде жасалған сыбайлас жемқорлық қылмыстары азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін мейлінше бұза отырып, ондағы жасалатын әрбір әрекет жеке құрамды құрайтынын айту жеткілікті. Яғни қылмыстық кодекспен сыбайлас жемқорлық ретінде қаралған әрбір қылмыс жеке құрамда, немесе келесі бір қылмыстың бөлігінде қаралатын құрамда қаралуын ажырата алу маңызды.

Сондай-ақ, ҚР Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы Жарлығымен бекітілген «ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасының 5-бөлімінің 3-міндетінде «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте заңсыз жұмыс әдістері мен арандатушылық әрекеттерге жол берілмейді. Кінәсіздік презумпциясы қағидатын қатаң басшылыққа алу қажет» [4] деп көрсетілген. Сонымен қатар, қылмыстық істерді ақтауға мүмкіндік берілмейтін негіздерде тоқтату бірнеше конституциялық және процестік қағидаттарды бұзуға алып келеді дейтін авторлар да кездеседі [5]. А.С.Ибрайымовтың пікіріне сүйенсек, бұл негіздерде қылмыстық істерді тоқтату «сот төрелігін тек сот ғана жүзеге асырады», «кінәсіздік презумпциясы» [6] сияқты ҚР Конституциясында бекітілген қағидаттармен қатар, ҚР қылмыстық процестік кодексінде қаралған «Сот ісін жүргізуде тараптардың жарыспалығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру» [7] қағидатына да қайшы келеді.

Сондықтан да, сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша қылмыстық істерді тергеудің негізгі тұжырымдамасы ғылыми негізделген, қылмыстың барлық тұстарын объективтік, жан-жақты анықтауға бағытталған және де тергелуге алынған жәбірленушінің, куәнің, күдіктінің (айыпталушының) құқықтары мен заңды мүдделері бұзылмайтындай әдістемеге сүйенуі қажет.

Зерттеудің мақсаты болып тергеу практикасын және қолданыстағы заңнаманы талдау негізінде сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстарда жәбірленушіден, куәдан, күдіктіден, айыпталушыдан жауап алудың үлгілік әдістемесін жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсынымдар беру болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алудағы мәселелерді қарастыруды талдау және әлеуметтану әдістері пайдаланылды. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік заңнамасында көзделген жауап алуды реттейтін нормаларды зерделеуде құқықтық талдау әдісі қолданылса, тергеу материалдарын, отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерін қарастыруда контенттік талдау, тергеушілердің пікірін білуде сауалнама әдісі, сондай-ақ шет мемлекеттердің қылмыстық процестік заңнамаларын зерттеуде салыстырмалы-құқықтық талдау әдістерін пайдалану арқылы зерттелді. Ғылыми-зерттеу материалдары ретінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша жауап алу мәселелеріне қатысты жүргізілген отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері, Қазақстан Республикасы мен шет елдердің қылмыстық процестік құқық нормалары, сот тәжірибесі, сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстық істердің статистикасы алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жауап алудың жалпы талаптары Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік кодексінің 26-тарауында 208-218 баптарында қаралған және де жалпы жауап алу мәселесі пікірталас тақырыбы ретінде үздіксіз қарастырылып келеді.

Қазақстандық авторлар Д.Т. Нұрбек, М.А. Рахметова «сотталушыдан жауап алудың тактикасын айыптаушы нақты криминалистикалық жағдайға байланысты анықтайды» [8] деп көрсетеді. Және мұндай жағдайлар ретінде: сотталушының өз кінәсін мойындауы; сотталушының өз кінәсін мойындамауы; сотталушының алдын ала тергеу барысында өз кінәсін мойындап, сотта өз жауаптарынан бас тартуы сияқты жағдайларды қарастырған. Бұл сот тергеуі барысында сотталушыдан жауап алуда жиі кездесетін жағдайлар. Және авторлар мұндай жағдайларда мемлекеттік айыптаушының ұстануы тиіс тактикасының белгілі бір бөліктерін атап өткен.

Келесі бір отандық ғалымдар жоғарыда атап өткеніміздей жауап алудың маңызды факторы - криминалистикалық зерттеулер мен әзірлемелер деп көрсетеді [9]. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, жауап алуда қылмыскердің жеке басына, оның процестік жағдайына, жауап алудың орны мен уақытына, т.б. жүргізілген криминалистикалық зерттеулер мен тактикалық әзірлемелер алдын ала тергеуде көш бастайды, кейін қылмыстық процестік заңның нормаларына сілтеме жасала отырып ауысады деп көрсетеді. Яғни, талданып отырған мақаланың басты мақсаты жауап алумен байланысты тергеу әрекетін жүргізуде криминалистика ғылымының, криминалистикалық зерттеулер мен әзірлемелердің, қылмыстық процестік және жедел-ізвестіру әрекеттерімен тығыз байланысын, сондай-ақ оның орнын анықтау болып табылған.

«Жауап алу» түсінігін анықтауда біз осы уақытқа дейін криминалист ғалымдармен қалыптасқан ортақ ұғымды түсінетін боламыз. Яғни, жауап алу - алдын ала тергеу органдарының қылмыстық процестік заңнамада бекітілген ережелерге сәйкес тұлғадан тергеліп отырған қылмыстық іс үшін маңызды өзі білетін фактілер туралы айғақтар алу мақсатында жүргізілетін тергеу әрекеті [10].

Жоғарыдағы анықтамаға сәйкес, жауап алудың басты мақсаты толық және объективті шынайы сипатталған айғақтарды алу болып табылады. Мұндай айғақтар дәлелдемелердің негізгі қайнар көзі, ал оларда айтылған нақты мәліметтер – дәлелдемелер болып табылады.

Ресей ғалымы Г.Гросс жауап алу қылмысты ашудың құралы ретінде аса маңызды деп көрсетеді. Ол өз еңбегінде «жауап алудың мақсаты – жауап алынып отырған тұлға қылмыстың барлық оқиғаларын өзінің көз алдында өтіп жатқанындай айтып беруі үшін қалпына келтіру» деп көрсеткен [11].

Жалпы алғанда жауап алу қылмыстық істі тергеуге қажетті мәліметтерді алудың құралы. Осыған сәйкес жауап алудың мәні оның өндірісіндегі процестік, тактикалық және психологиялық негіздерінде ашыла түседі. Және де тергеушінің өз өндірісіндегі қылмыстық істі тергеуде іс үшін маңызы бар мән-жайлар туралы мәліметтер алу мақсатында жүргізетін қылмыстық процестік заңмен қарастырылған танымдық және куәландырушылық операциялардың кешенінен тұрады.

Біздің ойымызша сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстарды тергеуде жауап алуды қылмыс жасалғаннан кейін дереу жүргізген маңызды. Бұл жауап алынып отырған тұлғаның интеллектуалдық даму дейгейі, объектіні ойында қайта жаңғырта алу қабілеті, сипаттап отырған объектінің маңызды белгілерін қайта еске түсіре алу қабілеті мен оны есте сақтай алуы сияқты спецификалық ерекшеліктерімен тікелей байланысты. Сонымен бірге, тергеу тактикасының жалпыға ортақ белгіленген ережелерін бұзуға да жол берілмеуі керек, яғни заңдылық қағидатын сақтауымыз да маңызды. Заңдылық қағидатын бұза отырып жауап алу, кейбір алынған іс үшін маңызы бар айғақтарды кейін жарамсыз деп тануға негіз болуы да мүмкін. Себебі, қылмыстық іс жүргізудің ең басты мәні қылмыстық процесс қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау екенін де ұмытпауымыз керек.

Осылайша, жауап алу аса маңызды да күрделі, кей жағдайда даулы тергеу әрекеттерінің бірі. Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстарды тергеуде оқиға туралы немесе онымен байланысты жағдайлар мен тұлғалар туралы ақпарат берудің күрделі процесі. Мұндай ақпараттар жауап алынып отырған тұлғалармен белгілі бір құбылыстар мен оқиғаларды бастан кешірген уақытта қабылданады да, кейін жауап алу барысында тергеушіге айтылады.

Ресейлік ғалым В.В. Крюков жүргізген сауалнаманың негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстарды тергеуде жауап алу тергеушілердің жұмыс уақытының 40%-ын құрайды екен [12]. Салыстыру үшін қарастырсақ, өзге процестік әрекеттерге жұмыс уақытының 15-20% жеткілікті. Жауап алу тергеу әрекеті ретінде кең таралған түрі болуымен қатар, біздің ойымызша ең күрделі түрі деп есептелуі керек. Жоғарыдағы ғалым жүргізген сауалнама нәтижесінде тергеушілердің 48% жауап алынатын тұлғамен коммуникативті байланыс орнатуға мүмкіндік беретін тактикалық амалдар мен тәсілдерді таңдауда қиналатынын көрсеткен. Осы жерде ресей ғалымы В.В. Городиловтың «жауап алу – шеберліктің шыңы» деген ойымен келісуге болатын шығар [13]. Автор өз еңбегінде көптеген істер бойынша жауап алу оған қатысушылардың ақылы мен ерік-жігерінің шайқасы деп көрсетеді. Жауап алу процесінде екі жақ тілдеседі. Бір жағынан тергеуші, екінші жағынан қылмыстық процестің қатысушысы, яғни жәберленуші, куә, күдікті, айыпталушы, сотталушы т.б. Сонымен қатар, қылмыстық процестік заңнамаға сәйкес жауап алуда қорғаушы, аудармашы және өзге де тұлғалар қатысуы мүмкін. Екі жақтың алдына қандай да мақсат қойғанына қарамастан, өзара ақпарат алмасу болады. Тергеуші үшін жауап алудағы ақпараттар дәлелдемелердің көзі, ал ондағы нақты мәліметтер барлық тыйым салынбаған тәсілдермен алуға тырысатын дәлелдемелер болып табылады. Күдікті немесе айыпталушы үшін жауап алу оған қарсы келтірілген күдікті сейілту немесе тағылған айыптан қорғалудың құралы.

Осыған сәйкес тергеуші жауап алу сияқты тергеу әрекетін жүргізген уақытта жауап алынатын тұлғаның процестік мәртебесіне қарамастан тактикалық амалдарды шебер қолдана алуы қажет. Мұндай амалдар істі тергеу үшін қажетті ақпараттарды жинау, зерттеу, бағалау

мен қолдану процесінде жауап алынып отырған тұлғаға не оның мінез-құлқына әсер ететін тиімді әрі ұтымды тәсілдерден тұрады.

Тактикалық амалдарды қолданудың жол берілетіндігі оның қылмыстық процестік заңнамаға сәйкестігінен ғана емес, сонымен бірге алынған нәтижелердің жеткіліктілігінің кепілі болатындай өзге де критерийлерге байланысты. ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 197-бабы, 4-тармағы тактикалық амалдарды қолданудың жол берілмейтін тәсілдерін атап өткен. Мұндай тәсілдер ретінде азаптау, зорлық-зомбылық көрсету, қорқыту, қатігез қарым-қатынас қолдану, жауап алушының өмірі мен денсаулығына қауіп төндіру айтылған.

Заң шығарушының бұл талаптары орынды деп есептеледі. Бір жағынан бұл ереже күмән тудырмайды, қылмыстық процесс барысында адам құқықтарын қорғауда мұндай тәсілдерді қолдануға тыйым салу мейлінше негізделген. Екінші жағынан айғақ беру үшін шақыртылған жәбірленуші мен куә жауап алу алдында көрінеу жалған айғақтар бергені, айғақтар беруден бас тартқаны үшін, сондай-ақ жауап алуға аудармашы қатысқан жағдайда ол жасаған көрінеу қате аударма үшін қылмыстық жауаптылық туындайтыны туралы ескертіледі. Мұндай ескертулер кейбір қатысушылар үшін мейлінше жағымсыз қабылданып, қорқыныш пен үрей туындатуы мүмкін. Сондықтан кей жағдайда қорқыту ретінде бағалануға да алып келеді. Соның нәтижесінде жәбірленуші, өз ықтиярымен келген куә, аудармашы қандай да бір себептерден шатасуы, ақпараттың өңін айналдырып айтуы да мүмкін.

ҚР қылмыстық кодексінің 415-бабына сәйкес айғақтар беруге мәжбүрлеуге тыйым салынған. Бұл тергеуді жүзеге асырудағы тактикалық амалдар мен тәсілдерді тергеу әрекеттеріне қатысушыларының мәртебесі мен тұлғасына қарай мұқият таңдау қажеттігін білдіреді. Себебі, тергеуші қандай да бір тактикалық амалды қолдану мүмкіндігін ойлаған уақытта жәбірленуші немесе куәнің, сондай-ақ күдіктінің не айыпталушының іздеп отырған ақпаратты білетініне сенімді бола алмайды. Оның үстіне тергеуші жауап алынатын субъектіні ақпаратты ерікті әрі еркін беруіне түрткі болып, өзін-өзі немесе өзгені негізсіз айыптауына жол бермеуі қажет. Тактикалық амалдар тек заңды және ғылыми негізделген болып қана қоймай, ерікті таңдауға мүмкіндік беретіндей, бейтарап сипатта болуы, әдеп пен имандылық қағидаттарынан аспауы тиіс.

Осы уақытқа дейінгі криминалистикада әзірленген және тергеу практикасында тәжірибеден өткен тактикалық амалдар өзінің мазмұны мен қолдану мақсаттары бойынша ерекшеленеді. Алайда, әртүрлі болғанына қарамастан кейбір тактикалық амалдар универсалды болып келеді және кез келген тергеу әрекеттерінде, соның ішінде жауап алуда да қолданылады. Мысалы, жауап алудың табысты болуы оған қатысушылар арасындағы психологиялық байланысқа тәуелді деген ереже қазіргі уақытта бұлжымас аксиомаға айналған. Осындай байланыс орната алу тактикалық амалдардың бірі.

Тергеу әрекеттерін жүргізудің мол тәжірибесіне қарамастан тергеушілермен қолданылатын жәбірленуші мен куәдан жауап алудың тактикалық амалдары аса мардымсыз. Тергеушілер арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелеріне сәйкес тергеушілердің 46% өтіріктерді әшкерелеу, айғақтарды детализациялау, қарама-қайшылықтарды анықтау сияқты амалдардың кешенін қолданса, респонденттердің 34% жәбірленуші мен куәні жалған куәлік етудің болашағы жоқ екендігіне сендіру, жағымды тұлғалық қасиеттеріне мән беру, «азаматтық парызды» еске салу, жауапкершілік туындайтынын ескерту арқылы ашық әрі еркін ақпараттарды беруге көндіруге болады деп есептейді. Респонденттер арасында бұдан өзге тактикалық амалдар көрсетуге қиналған. Бұл алдын ала тергеу органдары қызметкерлерінің кәсіби дайындығының төмендігін және криминалистикалық тактиканың теориялық негіздері бойынша білімдерінің жетіспеушілігін білдіреді.

Шындығында қазіргі уақыттағы криминалистикалық білім деңгейі мұндай тактикалық амалдардың бүтіндей жүйесі қалыптасқандығын көрсетеді. О.Я. Баев тұлғаға әсер етудің сендіру мен мәжбүрлеу сияқты екі негізгі әдісін қарастырған [14].

Біз қарастырып отырған билікті не лауазымдық міндеттерін асыра пайдалану, пара алу немесе заңсыз кәсіпкерлік қызметпен айналысу сияқты қылмыстарды тергеуде мәжбүрлеу бағытында амалдарды қолдану мүмкіндігі жоқтың қасы. Осыған қарамастан, арам пиғылды жауап алынатын адамнан жауап алуда оған психологиялық әсер ету практикада жиі қолданыс тапқан. Және де құқыққа сай амалдардың бірі болып табылады. Ресейлік ғалымдар В.А. Оразцов, С.Н. Богомоллов «егер жауап алуда психологиялық әсер ету тәсіліне тыйым салынса, бұл қылмыстарды әшкерелеу мүмкіндігіне мейлінше кедергі келтіріп, іс бойынша ақиқатты дәлелдеуді қиындататын еді» деп көрсеткен [15].

Сендіру әдісі бір тұлғаның келесі бір тұлғаға имандылық, интеллектуалдық, эмоционалдық және өзге де көзқарастарын келесі бір тұлғаға бере отырып оның позициясының өзгеруінен тұрады. Мұндай әдісті куәдан, күдіктіден не айыпталушыдан жауап алуда қолдануға болады. Анық мәліметтерді анықтауға кедергі болатын мән-жайлардың бірі мүдделі тараптан қатысушылардың жалған айтуы. Сондықтан да күдіктіден не айыпталушыдан шынайы айғақтар алуға ұмтыла отырып, олар берген айғақтардың жалғанын анықтап отырғаннан гөрі, көрінеу жалған айғақ беру үшін жауаптылық болатынын ескерту тиімдірек екенін ескерген жөн. Практикада куәнің, күдіктінің не айыпталушының шындықты айтқысы келмейтінін анықтауға әрқашан мүмкін бола бермейді. Біз қарастырып отырған сыбайлас жемқорлық қылмыстарына қатысты мұндай мәселелер жиі туындайды. Оның себебі, күдікті не айыпталушы ретінде жауап алынып отырған қылмыс субъектілерінің әлеуметтік және интеллектуалдық қасиеттерінің дейгейімен байланыстырамыз.

Сонымен қатар кейбір ғалымдар қолданылып келе жатқан тактикалық амалдарда қолдануға жатпайтын жауап алынып отырған адамға психологиялық ықпал ету элементтері бар деп есептейді. Мысалы, біз қарастырып отырған сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстарды тергеу оған қарсы күштердің болуы жағдайында жүргізіледі. Яғни, тергеу әрекеттерін, соның ішінде жауап алудың заңға сәйкес жүргізілуіне түрлі нысандағы қысымдар жасалуы мүмкін. Осыған байланысты тергеушіні қылмыстың жасалуын жан-жақты анықтауға мүмкіндік беретін қандай да бір тактикалық амалдарды қолданудан бұл амалдардың «адамгершілік тұрғысынан таза болмауы» себепті ғана бас тартуға мәжбүрlemeуіміз керек.

Егер де «заңмен тыйым салынбағанның барлығына рұқсат» деген жалпыға ортақ қағидатқа сүйенер болсақ тергеуші заңда айтылған процессуалдық мүмкіндіктердің аясында бірақ заңға (соның ішінде заңға тәуелді актілерге де) қайшы келмейтін барлық мүмкіндіктерді пайдалана алады. Оның үстіне ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 210-бабы 4-тармағына сәйкес жетелеуші сұрақтар қоюға ғана тыйым салынған. Сондықтан да заң шығарушы тергеушінің шығармашылық еркіндігіне жасанды кедергі қоймаған деп есептейміз.

Біздің ойымызша, жауап алынып отырған адамға ықпал етудің амалдарын таңдайтындай жоспар дайындалуы керек. Осы бағытта кейбір авторлар жауап алынатын адаммен байланыс орнату мақсатында оның кейбір қажеттіліктерін қанағаттандыруға болады деп есептейді [16]. Алайда, осындай амалды қолдануды болады не тыйым салынуы керек деп біржақты айту мүмкін емес. Бұл амалдарды қолдану тергеудің мазмұнына, жауап алынатын субъектінің тұлғасына, оның саналық дейгейіне байланысты.

Ғылыми әдебиеттерде тергеуге алынған адамдардың арасында даулы жағдай туындату сияқты тергеу амалы бұрыннан айтылып келеді. Біздің ойымызша, мұндай амалды сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстар бойынша іс жүргізуде күдіктілерді, кейбір жағдайларда куәларды тергеуде қолдану өзінің жемісін береді. Кейбір авторлар мұндай тактикалық амалды қолдануды «жауап алуда мейлінше динамикалық шиеленіс туғызу» [17] деп те атайды. Бұл жағдайда тергеуші жауап алуда барынша үздіксіз шиеленіс туғызады: жауап алудың жылдамдығы; дауыс ырғағы; бет қимылы мен қол сермеудің жиілігі; жауап алу ритмі; жауап алудың ұзақтығы (әрине заңға сәйкес).

Бұдан бөлек жауап алынып отырған тұлғада іске қатысушы өзге адамдар тарапынан оның жасағанын мойындағаны туралы көзқарас қалыптасуына бағытталған тактикалық амалдар қолдануға болады. Тергеуші қылмысқа және айыптайтын дәлелдемелерге қатысты мейлінше көп ақпарат білетіндей жағдай қалыптастыратын тактикалық амалды қолдану да заңды деп есептейміз. Алайда, мұндағы басты талап тергеушінің дәлелдемелерді бұрмаламауы.

Жауап алынып отырған адаммен өзара келісімге келу амалы да мән беруге тұрарлық. Яғни тергеуші мен жауап алынатын тұлға арасында өзара келісімнің болуы. Мұндай келісімдер белгілі бір тергеу әрекеттерін немесе жедел-іздістіру шараларын жасау немесе жасамауға, оны кейінге қалдыруға байланысты болуы мүмкін [18]. Өзара келісім жасау амалы тек жол берілетін амал ғана емес, сонымен бірге қажетті амалдардың қатарына кіреді. Бұл өзара қарым-қатынастың негізі. Ал мұндай келісімнің шегі қандай болуы керек деген мәселе де бар [19]. Бұл жерде нақты бір ұсыныстар беру мүмкін емес, себебі барлығы сол жердегі оқиғаға, жауап алудың субъектілеріне және өзге де жағдайларға байланысты. Жалпы жауап алуда тергеу әрекеттерін ұйымдастыру мен оның тактикасы тергеуді жүргізудің жағдайына тікелей байланысты және де барлық бөліктердің органикалық бірлігін құрайтынын айта кетуіміз керек.

Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстар бойынша іс жүргізуде куә ретінде көбіне төмендегідей адамдар тартылады:

а) өзінің қызметін асыра пайдаланды не кәсіпкерлік қызметпен заңсыз айналысты немесе пара алды деген лауазымды адам, күдік келтірген (айыпталған) адам жұмыс жасайтын кәсіпорында не мекемеде бөлім басшылары, қатардағы жұмыскерлер болып бірге жұмыс жасайтын тұлғалар;

ә) осы ұйымда жұмыс жасамайтын тұлғалар – әріптес ұйымдардың, жоғары тұрған ведомстволардың, бақылау-ревизиялық органдардың қызметкерлері;

б) туыстары, достары және де лауазымды адамның өзге де таныстары.

Жәбірленуші мен куәдан жауап алуда келесідей типтік тергеу жағдайлары туындап отырады:

Жәбірленуші, куә, күдікті, айыпталушы болған оқиғаның барлық жағдайлары туралы егжей-тегжейлі айтып береді. Осындай даусыз жағдайлар жауап алудың 76%-нда кездесіп отырады. Жағдайдың қолайлылығына қарамастан, осылай берілген айғақтардың өзінде олқылықтар, бұрмалаулар, өңіп айналдырып айту, тым әсірелеу кездеседі. Әдетте мұндай адамдар әңгімеге белсенді тартылады, болған оқиғаға өзіндік баға береді, тергеуді жүргізуге қатысты кеңестер айтады. Мұндай жағдайларда жауап алуды тергеушінің кабинетінде жүргізген абзал, себебі ресми жағдай іскерлік қарым-қатынастың одан әрі қалыптасуына өз әсерін береді. Мұндай жәбірленушілер мен куәлар әдетте ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 71-бабы 6-тармағы 6-тармақшасында, 78-бабы 3-тармағында көзделген құқықтарын пайдаланбайды. Сыбайлас жемқорлық бағытында жүргізілген қылмыстық істерді қарау нәтижесінде жәбірленушілер мен куәлардың тек 3% ғана жауап алуда адвокаттың көмегіне жүгінгендігін байқадық [20].

Егер де жәбірленуші не куә «еркін баяндауда» жауап алудың негізгі тақырыбынан ауытқып кетсе, оның көңілін іске қатысты оқиғаға байланысты айтуға бұру қажет. Жалпылама мәліметтерді әңгімелеп кеткен жағдайда тактикалық түрде іс бойынша білетін нақты мәліметтерді баяндауға мүмкіндік беру қажет. «Сұрақ-жауап» бөліміндегі сауалдар жауап алуға негіз болып отырған тақырыпқа сәйкес болуы және ондағы жауаптар алдында баяндалған мәліметтерді толықтыруы қажет [21].

Жәбірленуші, куә көрінеу жалған айғақтар береді. Бұл жағдай алдыңғыға қарағанда жағымсыз сипатта дамиды. Зерттеу барысында қаралған істердің 24%-нда кездескен. Және мұндай жағдайлар істе бірнеше жәбірленуші болған жағдайда көптеп кездеседі. Сонымен қатар, істердің 4% бойынша мұндай куәлардан жауап алуды өз кінәсін мойындамай отырған

күдікті не айыпталушы ұсынған. Жағдайды шешу мақсатында тергеуші жауап алудың алдында куәнің көрінеу жалған айғақтар беретінін болжай алуы қажет. Осы мақсатта мұндай куәнің іске қатыстылығын анықтауды талап етеді [22]. Көрінеу жалған айғақтар беру достық, аяушылық сезімнен, пайдакүнемдік ниетпен айыпталушымен сөз байласу нәтижесінде берілуі мүмкін. Және олардың мазмұны әдетте алдын ала ойластырылады [23]. Бұл жауап алу өндірісінде міндетті түрде есепке алынып оның нәтижесінде бағалануы тиіс.

Осылайша даулы жағдайдағы жауап алудың негізгі тактикалық амалдарының бірі – көрінеу жалған айғақтар беруінің себептерін анықтау мен оларды жою. Одан бөлек куәға, жәбірленушіге ҚР ҚК 419-бабына сәйкес көрінеу жалған сөз жеткізгені үшін қылмыстық жауаптылық бар екені ескертілуі қажет. Осы жағдайда жәбірленуші, куә өзінің алдын ала дайындаған жалған ақпаратын еркін мәлімдеп болғаннан кейін, оның айғақтарындағы алдыңғы алынған жауаптармен қарама-қайшылықтарды не осыған дейін жиналған іске қатысты дәлелдемелерді көрсету ұсынылады.

Күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алу қиындығымен және құрылымымен ерекшеленеді. Күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алудың тактикасын әзірлеу өткен ғасырдың 60-жылдарынан бері ғылымда талқыланып келеді [24].

Күдікті (айыпталушы) қылмыстық процесте ерекше мәртебеге ие және айғақтар беруге міндетті емес. Сондықтан да күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алуда тергеуші оны шынайы айғақтар берудің қажеттігіне сендіру мақсатында тактикалық амалдар мен тәсілдерді іскер қолдана алуы қажет.

Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстық іс бойынша күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алудың мақсаты - қылмыстық іс бойынша дәлелденудің пәні болып табылатын оған белгілі барлық жағдайлар туралы шынайы әрі толық айғақтар алу. Күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алу нақты бір қиындықтарға толы, оның нәтижелілігі тергеушінің кәсіби біліктілігіне, білімі мен тәжірибесіне тікелей байланысты. Жауап алуға дейін тергеуші жауап алынатын тұлға туралы жекелеген мәліметтерді білуі, істі мұқият зерттеуі және алда болатын жауап алудың жоспарын әзірлеп алуы тиіс.

Күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алуға дайындық төмендегідей бөліктерден құралуы тиіс:

а) жауап алудың пәнін құрайтын және жауап алынатын тұлға туралы ақпараттарды жинақтау. Күдіктінің (айыпталушының) жеке тұлғалық қасиеттерін, қылмыстың жасалуының себептерін анықтауда адамның өмір салты, оның қызығушылықтары, қалыптасқан әдеттері, күнделікті өмірдегі мінез-құлқы, әртүрлі мәселелер бойынша айтқан әңгімелері және т.б. ең қажетті ақпарат болуы мүмкін. Бұл мәліметтер жауап алудың тактикасын, қойылатын сұрақтардың сипаты мен кезектілігін дұрыс анықтауға, күдіктінің (айыпталушының) мүмкін болатын мінез-құлқын алдын ала болжауға мүмкіндік береді;

ә) жауап алуды тактикалық қамтамасыз ету. Жағдайға қарай қолданылуы мүмкін келесідей тактикалық амалдарды ұсынуға болады: 1) жауап алынатын тұлғаның өтірігі әшкере болатынына сендіретін амалдар; 2) алынған айғақтар мен қылмыстың жағдайлары туралы жауап алынатын тұлғада әсіреленген көріністі қалыптастырумен байланысты амалдар; 3) күдіктіге (айыпталушыға) қарсы қолда бар дәлелдемелер туралы оның бойында әсіреленген көрініс қалыптастыру амалдары; 4) «аңыз қалыптастыру»; 5) көңілін аулау немесе қосымша сұрақ;

б) жауап алуда күдіктіге (айыпталушыға) ұсынуға қажетті дәлелдемелерді жинау мен әзірлеу. Жауап алу барысында жалтарма жауаптарды немесе жалған айғақтарды жоққа шығаратын сол арқылы шынайы айғақтар алудың тиімді құралы болып табылатын дәлелдемелерді шебер қолдану қажет;

в) жауап алудың уақыты мен орнын таңдау, жауап алуға шақырудың тәсілін таңдау. Күдіктіні (айыпталушыны) жауап алуға шақыру тәсілін тактикалық дұрыс қолдану осы тұлғаның алдағы диалогқа жағымды қатынасын қалыптастырады;

г) техникалық қамтамасыз ету. Жауап алу барысында аудио, видео жазбаны қолдану ҚР ҚПК-нің 210-бабы 9-тармағына сәйкес тергеушінің шешімі, сондай-ақ куәнің, жәбірленушінің, күдіктінің, айыпталушының өтініші бойынша қолданылуы мүмкін.

Қорытынды

Қорыта келе, сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстық істер бойынша жәбірленуші, куә, күдікті, айыпталушыдан жауап алудың төмендегідей ерекшеліктері анықталды:

а) тергеушілермен қолданылатын жәбірленуші, куә, күдікті, айыпталушыдан жауап алудың тактикалық амалдары мен тәсілдері әлі күнге дейін жеткіліксіз зерттелген күйде қалып отыр.

ә) жоғарыда аттылған тұлғалардан жауап алуда психологиялық қысым көрсету мен ескертулер берудің, айғақтар беруге мәжбүрлеу мен жасалған қылмыстық әрекеттері әшкерелеудің ара жігін ажырату қажет. Ол үшін сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстық істерді жүргізудегі типтік жағдайлар қалыптастырылып, ондағы жауап алынатын тұлғаларға қолданылған амалдар мен жүргізілген процестік әрекеттер мен заңға сәйкес процедуралардың әсері зерттеліп талдануды қажет етеді.

б) сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстар бойынша жауап алуды жүзеге асыруда оның орны, уақытымен қатар, тактикалық амалдар мен тәсілдерді алдын ала таңдалып, жоспарлануы маңызды екені анықталды. Оның басты себептерінің бірі күдікті, айыпталушы ретінде қылмыстық іске тартылып, жауап алынатын адамның әлеуметтік және құқықтық мәртебесінің ерекшелігі, лауазымдық өкілеттіліктерінің болуы болып отыр.

в) жемқорлық бағытындағы қылмыстық істерді жүргізудегі типтік жағдайларына байланысты тиімді тактикалық амалдар мен тәсілдерді қолданудың әдістемесін қалыптастыру және де болашақ тергеушілердің осы саладағы құзіреттіліктерін өсіру мақсатында оқыту үдерісіне енгізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Жолдауы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (қаралу уақыты: 01.09.2024)

2 2023 жылғы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндама. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/695032?lang=ru> (қаралу уақыты: 01.09.2024)

3 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z419> (қаралу уақыты: 01.09.2024)

4 Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы №802 Жарлығы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802> (қаралу уақыты: 01.09.2024)

5 Ибраймов А.С. О некоторых вопросах обеспечения конституционного права граждан на защиту в уголовном процессе. Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова. — №4 (55). — 2019. — С.147-148

6 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (қаралу уақыты: 01.09.2024)

7 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231#z210> (қаралу уақыты: 01.09.2024)

8 Нурбек Д.Т., Рахметова М.А. Допрос подсудимого и его эффективность. Вестник КазНУ. Серия Юридическая. — №71(3). — 2014. — С. 273-278

- 9 Kan A., Izbassova A., Sheloukhine S. (2019) Features of formation and development of the investigative actions connected with questioning. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*. Vol. 91(3). P.103–111
- 10 Жәкішев Е.Ғ., Найманова Г.Х. Криминалистика: Оқу құралы. Қазақ университеті: — 2019. — 215 б.
- 11 Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. ЛексЭст. — 2002. — 74с.
- 12 Крюков В.В. Методика расследования должностных преступлений коррупционной направленности. Дисс. канд.юрид.наук. — 2011. — 135 с.
- 13 Городилов В.В. Организационные и тактические аспекты расследования преступлений, совершаемых организационными преступными группами: Дисс. канд.юрид.наук. — 2002. — 150 с.
- 14 Баев О.Я. Тактика уголовного преследования и профессиональный защиты от него. — Проспект: — 2003. — 217 с.
- 15 Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криминалистическая психология: методы, рекомендации, практика раскрытия преступлений. — Литер: — 2002. — С.313-340
- 16 Хижняк Д.С. Процессуальные и криминалистические проблемы развития тактики следственных действий (теоретический аспект): Автореф. дис. канд.юрид.наук. — 2003. — 10 с.
- 17 Бочкарев М.В. Научные и тактические основы использования знаний о нервной системе при допросе подозреваемого и обвиняемого: Автореф. дисс. канд.юрид.наук. — 2006. — 7 с.
- 18 Ahmad S., Musakkir, I. Amir, Naswar. (2024) Restorative Justice Approach as Ultimum Remedium of Corruption Crimes. Vol. 16, No. 03. P. 949-962
- 19 Ginting J., Talbot P., Darry E. (2023) Legal Pluralism Perspective in Prosecuting Perpetrators of Bribery and Gratuities Corruption Crimes. Vol. 20 (4). P. 721–736
- 20 Сот актілерінің банкі. [Электрондық ресурсы] — URL: <https://office.sud.kz/courtActs/lawsuitList.xhtml> (қаралу уақыты: 01.09.2024)
- 21 Ali M., Muliyo A., Nurhidayat S. (2023) The Application of Human Rights Approach toward Crimes of Corruption: Analyzing Anti-Corruption Regulations and Judicial Decisions. Vol. 12(4). 68 p.
- 22 Boateng F.D., Dzordzormenyoh M.K., Cavalcante D. (2022) Citizens' attitudes toward legal authorities in Brasil: Examining the impact of crime, insecurity, and corruption. Vol. 55(4). P.604-620
- 23 Крылов И.Ф., Бастрыкина А.И. Криминалистика. — Литер: — 2001. — 523 с.
- 24 Карнеева Л.М., Соловьев А.Б., Чувилов А.А. Допрос подозреваемого и обвиняемого. — Проспект: — 1969. — 63 с.

ОСОБЕННОСТИ ДОПРОСА ПО КОРРУПЦИОННЫМ ПРЕСТУПЛЕНИЯМ

Аннотация

В статье рассматриваются тактика и методология допроса по коррупционным преступлениям. Целью исследования является анализ опыта применения специальной следственной тактики в соответствии с особенностями, присущими осуществлению допроса по коррупционным преступлениям и разработка методических рекомендаций. В статье рассмотрены статистика зарегистрированных уголовных дел по фактам коррупции, также проблемы намеченные в ежегодных Посланиях Президента РК и государственных программах, обоснована их актуальность. Кроме того, после осуществления контентного анализа результатов исследований проведенных до настоящего времени, рассмотрения практики допроса потерпевшего, свидетеля, подозреваемого и обвиняемого по коррупционным преступлениям разработаны заключения и рекомендации. В результате доказано, что практика допроса по коррупционным преступлениям мало изучена; отмечена важность формирования типичных ситуаций допроса по коррупционным преступлениям и предоставления по каждой из них конкретной методики применения тактических приемов и методов в отношении допрашиваемых лиц; а также определена необходимость предварительного планирования процесса допроса. При проведении исследования наряду с такими видами анализа, как правовой анализ, контентный анализ, сравнительно-правовой анализ, применялись и социологические методы. Крайне важно использовать полученные заключения в деятельности органов, компетентных в предварительном расследовании коррупционных преступлений.

Ключевые слова: коррупция, потерпевший, свидетель, подозреваемый, обвиняемый, допрос, тактические приемы

FEATURES OF INTERROGATION ON CORRUPTION CRIMES

Abstract

The article considers the tactics and methodology of interrogation on corruption crimes. The purpose of research is to analyze the experience of using special investigative tactics in accordance with the features inherent in the

interrogation of corruption crimes and to develop methodological recommendations. The article examines the statistics of registered criminal cases of corruption, as well as the problems outlined in the annual messages of the President of the Republic of Kazakhstan and state programs and substantiates the relevance. In addition, after conducting a content analysis of the results of research conducted so far, reviewing the practice of interrogating the victim, witness, suspect and accused of corruption crimes, conclusions and recommendations have been developed. As a result, it is proved that the practice of interrogation on corruption crimes has been little studied; the importance of forming typical situations of interrogation on corruption crimes and providing a specific method for each of them is noted.

Key words: corruption, victim, witness, suspected, accused, interrogation, tactical techniques

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidenti Q.Toqayevtyñ 2022 zhylyǵy 1 qyrkúiekteǵı «Ädiletti memleket. Birtútas últ. Berekeleı qoǵam» atty Zholdauy [Message of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev dated September 1, 2022 "Justice State. United Nation. Blessed Society"]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-181416> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 2 2023 jylǵy Sybailas jemqorlyqqa qarsy ı-s-qimyl turaly últtyq baıandama. [National Anti-Corruption Report 2023] Available at: — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/695032?lang=ru> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 3 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi 2014 zhylyǵy 3 shildedeǵı №226-V QRZ [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan law of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z419> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 4 Qazaqstan Respublikasynyñ sybailas zhemqorlyqqa qarsy sayasatynyñ 2022-2026 zhyldarǵa arnalǵan túzhyrymdamasyn bekıtu jáne Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ keibir zharlyqtaryna ózgerister engızu turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2022 zhylyǵy 2 aqpandayǵı №802 Zharlyǵy [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated February 2, 2022 No. 802 on approval of the concept of anti-corruption policy of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026 and amendments to certain decrees of the President of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 5 Ibraimov A.S. O nekotorykh voprosakh obespecheniya konstitutsionnogo prava grazhdan na zashhitu v ugolovnom protsesse [On some issues of ensuring the constitutional right of citizens to protection in criminal proceedings]. Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Kh.Dosmuhambetova. №4 (55). 2019. P.147-148. [in Russian]
- 6 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitutsiasy. Konstitutsia 1995 zhyly 30 tamyzda respublikalyq referendumda qabyldandy [Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Constitution was adopted in a republican referendum on August 30, 1995]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 7 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq-protsestik kodeksi. Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2014 zhylyǵy 4 shildedeǵı №231-V QRZ [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan law of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231#z210> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 8 Nurbek D.T., Rahmetova M.A. Dopros podsudimogo i ego effektivnost. [Interrogation of the defendant and its effectiveness]. Vestnik KazNU. Seriya Yuridicheskaya. №71(3). 2014. P.273-278. [in Russian]
- 9 Kan A., Izbassova A., Sheloukhine S. (2019) Features of formation and development of the investigative actions connected with questioning. Journal of Actual Problems of Jurisprudence. 91(3). P.103–111. [in English]
- 10 Zhákıshev E.Ǵ., Naimanova G.H. Kriminalistika: Oqu qúraly [Criminalistics: a training manual.]. Qazaq universiteti. 2019. P.215 [in Kazakh]
- 11 Gross G. Rukovodstvo dlya sudebnykh sledovatelei kak sistema kriminalistiki [A guide for forensic investigators as a system of criminology]. LeksEst. 2002. P.74 [in Russian]
- 12 Kryukov V.V. Metodika rassledovaniya dolzhnostnykh prestuplenii korruptsionnoy napravlenosti [Methods of investigation of corruption-related official crimes]. Dissertatsiya kandidata yuridicheskikh nauk. 2011. P.135 [in Russian]
- 13 Gorodilov V.V. Organizatsionnye i takticheskie aspekty rassledovaniya prestuplenii, sovershaemykh organizatsionnymi prestupnymi gruppami [Organizational and tactical aspects of the investigation of crimes committed by organized criminal groups] Dissertatsiya kandidata yuridicheskikh nauk. 2002. P.150 [in Russian]
- 14 Baev O.Ya. Taktika ugolovnogo presledovaniya i professionalnoi zshhity ot nego [Tactics of criminal prosecution and professional protection against it]. Prospekt. 2003. P.217 [in Russian]
- 15 Obratsov V.A., Bogomolov S.N. Kriminalisticheskaya psikhologiya: metody, rekomendatsii, praktika raskrytiya prestuplenii [Forensic psychology: methods, recommendations, practice of crime detection]. Liter. 2002. P.313-340 [in Russian]
- 16 Khizhnyak D.S. Protseessualnye i kriminalisticheskie problemy razbitiya taktiki sledstvennykh deistvii (teoreticheskii aspekt) [Procedural and criminalistic problems of the development of investigative tactics (theoretical aspect)] Avtoreferat dissertatsii kandidata yuridicheskikh nauk. 2003. P.10 [in Russian]

- 17 Bochkarev M.V. Nauchnye b takticheskie osnovy ispolzovaniya znaniy o nervnoi sisteme pri doprose podozrevaemogo I obvinyaemogo [Scientific and tactical bases of the use of knowledge about the nervous system during the interrogation of suspects and accused]. Avtoreferat dissertatsii kandidata yuridicheskikh nauk. 2006. P.7 [in Russian]
- 18 Ahmad S., Musakkir, Amir I., Naswar (2024) Restorative Justice Approach as Ultimum Remedium of Corruption Crimes. Vol. 16, No. 03. P 949-962 [in English]
- 19 Ginting J., Talbot P., Darry E. (2023) Legal Pluralism Perspective in Prosecuting Perpetrators of Bribery and Gratuities Corruption Crimes. VOLUME 20 (4). P. 721–736 [in English]
- 20 Sot aktıleriniñ bankı [Bank of judicial acts]. Available at: — URL: <https://office.sud.kz/courtActs/lawsuitList.xhtml> [in Kazakh] (accessed: 01.09.2024)
- 21 Ali M., Mulyono A., Nurhidayat S. (2023) The Application of Human Rights Approach toward Crimes of Corruption: Analyzing Anti-Corruption Regulations and Judicial Decisions. Vol. 12(4). P.68 [in English]
- 22 Boateng F.D., Dzordzormenyoh M.K., Cavalcante D. (2022) Citizens' attitudes toward legal authorities in Brasil: Examining the impact of crime, insecurity, and corruption. Vol. 55(4). P.604-620 [in English]
- 23 Krylov I.F., Bastrykina A.I. Kriminalistika [Criminalistics]. Liter. 2001. P.523 [in Russian]
- 24 Karneeva L.M., Solovev A.B., Chubilev A.A. Dopros podozrevaemogo I obvinyaemogo. [Interrogation of the suspect and the accused]. Prospekt. 1969. P.63 [in Russian]

Information about authors:

Bolat Aitimov – **corresponding author**, PhD, associate professor (docent), professor of the Department of “Legal Disciplines”, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: bola_30081978@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7928-8550>

Bolat Seriev – candidate of Law Sciences, professor, professor of the Department of “Legal Disciplines”, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: seriev_bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0161-7219>

Yerlan Yeszhanov – doctoral student, Department of “Legal Disciplines”, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: eszhanov230383@cloud.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4133-8815>

Dauren Bekezhanov – PhD, associate professor (docent), Head of the Department of “Legal Disciplines”, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: bek_dauren@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9858-841X>

Информация об авторах:

Болат Айтимов – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор (доцент), профессор кафедры «Правовые дисциплины», Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: bola_30081978@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7928-8550>

Болат Сериев – кандидат юридических наук, профессор, профессор кафедры «Правовые дисциплины», Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: seriev_bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0161-7219>

Ерлан Есжанов – докторант, кафедра «Правовые дисциплины», Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: eszhanov230383@cloud.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4133-8815>

Даурен Бекежанов – PhD, ассоциированный профессор (доцент), заведующий кафедрой «Правовые дисциплины», Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: bek_dauren@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9858-841X>

Авторлар туралы ақпарат:

Болат Айтимов – **негізгі автор**, PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), «Құқықтық пәндер» кафедрасының профессоры, И.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдыкорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bola_30081978@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7928-8550>

Болат Сериев – заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Құқықтық пәндер» кафедрасының профессоры, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: seriev_bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0161-7219>

Ерлан Есжанов – докторант, «Құқықтық пәндер» кафедрасы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: eszhanov230383@cloud.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4133-8815>

Даурен Бекежанов – PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), «Құқықтық пәндер» кафедрасының меңгерушісі, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bek_dauren@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9858-841X>

B.A. Zharmakhanbetova¹, A.B. Saktaganova^{2*}, I.S. Saktaganova¹ ¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan²A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Astana, 010009, Republic of Kazakhstan*e-mail: aridnissakta.11@gmail.com

CONSTITUTIONAL MODEL FOR DETERMINING THE RIGHTS OF SUBJECTS IN THE FIELD OF SUBSOIL USE

Abstract

The article analyzes the Constitutional model for determining subjects' rights in the field of subsoil use in Kazakhstan. The role of the Republic of Kazakhstan's Constitution in forming the legal basis for the use and protection of subsoil, including the rights of the state and individuals, is studied. The main provisions regulating access to natural resources and mechanisms for their protection are considered. It examines the pivotal role of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in establishing a legal framework for the use and protection of subsoil resources, including the delineation of rights for both the state and individuals. Attention is focused on balancing interests between public and private entities and the need to comply with environmental standards. It analyzes comparative approaches from other countries to identify best practices and potential pitfalls that Kazakhstan could avoid. Furthermore, it emphasizes the need for greater stakeholder engagement in decision-making processes to ensure that the rights and interests of local communities are adequately represented and protected. As a result of the analysis, current problems of legal regulation are identified, and recommendations are proposed for improving legislation in subsoil use, aimed at ensuring sustainable and rational use of natural resources in Kazakhstan.

Keywords: rights of subjects, state regulation, Constitution, subsoil use, private interests.

Introduction

Constitutional law science emphasizes that the fundamental indicator of the legal structure is the delineation at the constitutional level of the subjects of jurisdiction and powers between the state and its subjects [1]. Subsoil use is one of the key areas of the economy of Kazakhstan, providing a significant share of the state budget and contributing to the socio-economic development of the country. In the context of global changes and increasing environmental challenges, the issue of legal regulation in this area is becoming especially important. The constitutional model for determining the rights of subjects in the field of subsoil use serves as the basis for the formation of a sustainable and effective system of natural resource management.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrines the basic principles governing subsoil rights, establishing a balance between the interests of the state and private rights. However, the practice of applying these norms reveals several problems that require detailed analysis and subsequent reforms. In this article, we consider the key aspects of the Constitutional model, examine the mechanisms for protecting the rights of subsoil users, and identify current challenges facing the legislation. The purpose of the study is moreover to analyze the current legal regulation also to develop recommendations for its improvement to ensure sustainable and rational use of subsoil.

In the Code “On Subsoil and Subsoil Use” in Article 11 it is stated that “Following the Constitution of the Republic of Kazakhstan, subsoil belongs to the people of Kazakhstan. On behalf of the people of Kazakhstan, the right of ownership is exercised by the state[2]. At the same time, the exercise of the right of ownership by the state is realized through the state property regime in the interests of the people of Kazakhstan.”

The concept that the subsoil belongs to the people is based on the principle that natural resources are common property that should be used in the interests of society as a whole, rather than individuals or groups. This idea is expressed in legislative and legal norms designed to ensure a fair distribution

of resources and the protection of citizens' rights. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (Article 6) clearly states that the subsoil and other natural resources belong to the people. This implies that the state, acting on behalf of the people, manages and regulates the use of the subsoil to ensure the common good.

Laws regulating subsoil use often contain provisions stating that licenses for the extraction and use of subsoil are issued taking into account the interests of society. For example, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Subsoil and Subsoil Use" sets requirements for environmental safety and social obligations of subsoil users. This approach ensures a balance between the economic interests of the state and private companies and the rights and interests of local communities. Recognition of the people's right to a clean and healthy environment also supports the concept of ownership of subsoil by the people. This right implies that the use of natural resources should be carried out taking into account the interests of current and future generations.

In Kazakhstan, licenses for subsoil use are issued taking into account the public interest, which includes environmental impact assessments and consultations with local communities. This is an example of the principle that subsoil belongs to the people, as public interests are taken into account in the decision-making process. Subsoil use licenses are issued following legislation that requires environmental impact assessments and consideration of the views of local communities. At the stage of preparing extraction projects, companies must consult with local communities to understand their needs and interests.

Social obligations of subsoil users: Legislation requires companies engaged in mining to implement social programs aimed at the development of local communities. This may include investments in infrastructure, education, and health care, which is directly related to the concept that the subsoil serves the interests of the people.

Materials and methods of research

This article uses a variety of methods and materials to deeply analyze the topic of citizen participation in decision-making in the field of subsoil use in Kazakhstan. Legislation research: An analysis of the current legal acts governing subsoil use in Kazakhstan was conducted, including the Constitution, laws on subsoil and the environment, as well as by-laws. This allowed us to identify key provisions regarding citizens' rights and participation mechanisms. In comparison with international practice, examples of citizen participation in subsoil use from other countries (for example, Norway, Canada, and Chile) were considered. This helped to identify best practices and opportunities for improving Kazakhstan's legislation. The following legal acts were used: the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Subsoil and Subsoil Use", laws on environmental protection, and other relevant documents. Scientific articles, studies, and research results in the fields of ecology, law, and natural resource management were also studied.

Results and its discussion

Citizen participation in decision-making is currently one of the important concepts in the field of subsoil use since Kazakhstan citizens are the owners of subsoil. Within the framework of projects for the development of deposits, public discussions are held, where citizens can express their opinions and suggestions. This demonstrates that subsoil is not the property of individual companies but belongs to the entire society. Citizens, as subjects of subsoil use, have the right to influence processes related to subsoil use, which contributes to more transparent and fair resource management. As a legal basis for citizen participation, the Constitution of the Republic of Kazakhstan guarantees citizens the right to participate in the management of public and state affairs, including environmental and environmental issues [3]. The legislation regulating subsoil use also includes provisions regarding the mandatory consideration of public opinion. Public discussions and consultations have also begun to be actively applied. When planning field development projects, public discussions are a required step. These events allow citizens to express their opinions, propose changes, and ask questions regarding the expected impact of projects on the environment and social infrastructure. When

developing new oil or gas fields, meetings are held with residents, where potential consequences for the environment and life of the population are discussed.

Participation in environmental impact assessments (EIA). One point worth noting is that the law requires environmental impact assessments, in which citizens can make suggestions and comments. This creates a feedback mechanism between government agencies, companies, and the public. EIA processes include public hearings, where company representatives and government officials discuss projects with residents [4].

The concept for citizens is an open right to information. Citizens have the right to access information about planned projects related to subsoil use. This right includes receiving data on possible environmental and social impacts, which allows citizens to make more informed decisions. Requirements have been established for posting information about licenses on the websites of government agencies, making it accessible to a wide audience [5].

There is a major role for regulatory legal acts and public organizations. Non-governmental organizations play an important role in protecting the interests of citizens and promoting the ideas of sustainable use of natural resources. They can act as intermediaries between the state, companies, and society, organizing campaigns and consultations. Citizen participation in decision-making in the field of subsoil use in Kazakhstan is an important aspect of democratic governance [6]. It not only helps to take into account the interests of the population but also promotes a more sustainable and responsible use of natural resources. Maintaining an open dialogue between all stakeholders will contribute to effective management and environmental protection, as well as improving the quality of life of citizens.

The concept of ownership of the subsoil by the people is also widely used in foreign countries. Let us consider several examples: one of the advanced countries is Norway. In Norway, natural resources, including oil and gas, are state-owned. According to the Constitution, the subsoil belongs to the people, and the state manages its use through Statoil (now Equinor). All revenues from resource extraction go to the State Pension Fund, which provides social programs and economic stability for future generations. This is an example of how the principles of fairness and social responsibility are integrated into the natural resource management system [7].

In Canada, natural resources, including minerals, are formally owned by the provinces and territories, but their use is subject to strict regulation. Legislation requires consideration of the public interest, consultation with local communities, especially Aboriginal peoples, and environmental safety. Examples of such practices include mandatory environmental impact assessments and Aboriginal co-management agreements, which emphasize that minerals belong to the government but also to the public.

The Constitution of Canada divides powers between the federal and provincial governments by establishing their powers over the areas of jurisdiction listed in the act. In those areas of the country where the provinces own the subsoil, they also have the power to regulate subsoil use relations within their territories. In those areas of Canada where the federal government owns the subsoil (usually areas north of the sixtieth degree of latitude and on the continental shelf), the main powers in the area of subsoil use belong to the federal government. According to the Constitution, the federal government has the power to regulate the following areas of jurisdiction throughout Canada: •state property; •tax system; •Indigenous lands. Federal governments regulate interprovincial oil and gas trade, as well as the export of hydrocarbons, including through oil and gas pipelines. In addition, the federal government has the right to assume direct control in an emergency, such as an energy crisis. Federal government bodies may establish various types of taxes and explore mineral resources in certain areas of the country. The continental shelf of Canada is also under the jurisdiction of federal government bodies (Article 109 of the Constitution Act, 1867). The provinces retain powers to: •develop mineral resources and minerals; •export primary production of non-renewable minerals to other provinces; •pay for the use of mineral resources [8].

We can also consider the country of Chile, where the Constitution states that all natural resources, including copper and lithium, belong to the people. An important part of the legislative framework is the Minerals Act, which regulates the extraction and use of resources, with the obligatory consideration of the interests of local communities. The principles of participation and transparency are embedded in the licensing processes, where public consultation is mandatory. This reflects the desire to ensure that resources serve the interests of the whole society [9].

These examples show that the concept of subsoil ownership is implemented differently depending on the context of each country, but the basic idea is to ensure that natural resources are used fairly and responsibly, taking into account the interests of society and future generations.

Subsoil use relations in the USA are also regulated on the basis of the norm established by Section 8 of Article I of the US Constitution, according to which Congress has the right to regulate trade with foreign countries, between individual states, and with Indian tribes (Part 3). At present, the broad interpretation of the provision on trade has gradually included practically all aspects of the economic life of the USA in the sphere of the regulatory powers of Congress and, after numerous judicial interpretations, subsoil use relations have been equated to the constitutional concept of "trade" [10]. An analysis of the provisions of the US Constitution leads to the conclusion that the following powers are within the competence of the federation:

- federal legislation on subsoil resources;
- establishing a general policy on subsoil use and planning the use of subsoil and minerals throughout the United States;
- regulating subsoil ownership relations;
- regulating subsoil use relations on lands belonging to the federation and on the lands of Indian communities;
- managing the oil and gas pipeline system;

According to the Constitution, the following powers are assigned to the states:

- legislative regulation of subsoil use relations on state lands;
- regulating subsoil ownership relations on state lands, as well as other issues not within the competence of the federation [11].

The US Constitution does not establish any other rules that delimit the competence of the federation and the states in the sphere of subsoil use. The powers of the US and state government bodies to establish the procedure for the use of subsoil, and their protection; to own, use, and dispose of geological information about subsoil, to dispose of subsoil; to exercise state control over the use and protection of subsoil, as well as other powers are established in both federal and state legislation [12].

In the United States and Canada, there are two models of distribution of competence in the field of subsoil use: the "right of exclusive ownership" ("eminent domain"), based on the right of ownership of land and subsoil, enshrined in the constitutions, and the "equal owner" model, according to which legal regulation of relations in the field of subsoil use is carried out by the federation and its subjects independently, but based on general principles and standards established by federal legislation. Additional elements of this model are the sphere of joint competence of the federation and its subjects; powers prohibited to the federation; powers banded to the subjects of the federation; as well as the duties of the federation concerning its subjects.

On the one hand, the experience of the USA and Canada shows that regulation of relations in the sphere of subsoil use is more effective if competence in this area is divided between the federation and its subjects based on the delimitation of the right of ownership of subsoil. On the other hand, we believe that at the current stage of development of Russian society, it is necessary to ensure the preservation and strengthening of unified state ownership of subsoil, counteracting the tendency to divide state ownership of individual types of natural resources into federal, regional, and municipal. Thus, the transfer of a unified model of "exclusive ownership" in Russian conditions is inappropriate [13].

On the one hand, the experience of the USA and Canada demonstrates that effective regulation of subsoil use relations often hinges on a clear delineation of competencies between federal and state authorities, underpinned by the principle of ownership rights over subsoil resources. This model allows for a flexible and adaptive regulatory framework that can cater to local needs while ensuring sustainable resource management. On the other hand, in the context of contemporary Russian society, it is imperative to maintain and reinforce a unified state ownership model for subsoil resources. Given the vast geographic and economic disparities within Russia, as well as the potential for regional conflicts over resource allocation, a fragmented approach—where ownership is divided into federal, regional, and municipal tiers—could lead to inconsistencies, inefficiencies, and inequitable resource distribution. Therefore, the transition to an "exclusive ownership" model, prevalent in other jurisdictions, may not align with Russia's current socio-political realities and could undermine the stability of national resource governance. Instead, a centralized approach is essential to foster national unity, ensure equitable access to resources, and facilitate coordinated environmental and economic policies that address both local and national interests.

Examining state regulation of subsoil use in foreign countries also involves analyzing the experiences of neighboring nations. For instance, Kyrgyzstan has a specific regulatory legal act addressing subsoil use—the Subsoil Law enacted in 2018. The Law outlines the procedure for state legal regulation, defines the competencies of state authorities, local state administrations, and local self-government bodies, specifies the rights and obligations of individuals and legal entities, and establishes liability for violations of Kyrgyz Republic legislation regarding subsoil use. Chapter 2 of the Law details the competencies of state institutions concerning subsoil use, including the powers of the government of the Kyrgyz Republic, the authorized state body for subsoil use, local state administrations, and local self-government bodies (Law, 2018). The authorized state body for subsoil use in Kyrgyzstan is the State Committee for Industry and Subsoil Use. To implement state policy and represent the interests of the Republic of Kazakhstan regarding subsoil use, the Government of Kazakhstan designates a central executive body as the competent authority. The Code outlines distinct modes of subsoil use, specifically licensing and contractual arrangements. This central executive body has the power to grant and revoke subsoil use rights for hydrocarbon exploration and production, uranium extraction, and the exploration and extraction of solid minerals. Additionally, it oversees compliance by subsoil users with contract terms related to hydrocarbon and uranium mining, as well as licenses for solid mineral exploration and extraction.

For a more complete picture of the impact of subsurface use on the socio-economic development of the country, it is important to take into account the contribution of this sector to the gross domestic product (GDP) of Kazakhstan. According to the Statistics Committee, the extractive sector accounts for about 16% of the country's GDP in 2023. Revenues from subsurface use account for up to 30% of revenues to the state budget, which makes it a key source of financing for social programs and infrastructure projects. However, despite such a significant role, there are still issues of a fair distribution of these revenues between the mining regions and the center. An in-depth analysis of these issues can contribute to developing more balanced profit-sharing and social responsibility mechanisms.

In 2023, about 200,000 people were employed in the field of subsoil use in Kazakhstan, which is a significant part of the economically active population. In addition, investments in infrastructure development in the mining regions amounted to about 450 billion tenge, including constructing roads, schools, and hospitals. This requires the development of policies aimed at minimizing negative effects and increasing positive impacts, including investments in infrastructure, education, and healthcare.

According to official data from the Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan, in 2023 the total volume of oil production amounted to 85.7 million tons, and natural gas production reached 55 billion cubic meters. Oil exports brought the country an income of 33 billion US dollars, which became the main source of foreign exchange earnings. In addition, tax revenues from subsurface user

companies amounted to 3.2 trillion tenge, which is 10% more than in the previous year. This confirms the importance of the extractive sector in ensuring macroeconomic stability and financing key government programs.

In 2023, more than 500 subsurface use licenses were issued in Kazakhstan, and the total volume of oil and gas production amounted to about 85 million tons. Tax revenues from subsurface users exceeded 3 trillion tenge, which underlines the importance of this sector for the country's economy. In addition, coal production amounted to about 110 million tons, which further strengthened the country's energy security and ensured export supplies to neighboring countries [14].

Conclusion

The constitutional model for determining the rights of subjects in the field of subsoil use in Kazakhstan is a key element of the legal system, playing an important role in the economic development of the country and the sustainable use of natural resources. Kazakhstan, possessing significant reserves of mineral resources, faces the need to effectively regulate relations in this area.

Firstly, it is important to delineate the powers between central and local authorities in the field of subsoil use in Kazakhstan. Legislation should provide a clear structure of responsibility, which will minimize conflicts of interest and ensure effective resource management. The Constitution of the Republic of Kazakhstan grants the state the right of ownership of subsoil but local authorities must have the necessary powers to control the use of natural resources, which helps to take into account the interests of local communities.

Countries such as the United States and Canada demonstrate that effective management of subsoil use is only possible with a clear structure of responsibilities and authorities. This includes both property rights and responsibilities related to environmental protection and social interests. An important point is also the recognition of the rights of local communities, which is becoming increasingly important in the context of global change and increasing environmental responsibility. This framework encompasses not only well-defined property rights but also the obligations tied to environmental protection and social interests. Crucially, the recognition of the rights of local communities is gaining prominence, reflecting a broader global shift toward inclusivity and accountability in resource governance. As environmental challenges become more pressing, the input and participation of local communities are essential for ensuring that subsoil use practices are sustainable and culturally appropriate. This involvement fosters a sense of ownership and stewardship among local populations, which can enhance compliance with regulations and promote conservation efforts.

Secondly, Kazakhstan needs to create legal mechanisms that ensure a balance between economic interests and environmental protection. Legislation should take into account the principles of sustainable development and social justice. Constitutional norms should guarantee the rights of residents and local communities so that they can participate in processes related to the use of mineral resources and protect their interests.

Thirdly, an important aspect is to ensure a mechanism for control and responsibility for compliance with legislation in the field of subsoil use. At the constitutional level, guarantees must be established that protect ecosystems and provide obligations for companies engaged in resource extraction. This includes both sanctions for environmental violations and obligations to restore disturbed lands.

In addition, civil society participation in the natural resource management process is becoming increasingly important in Kazakhstan. Public organizations and local communities should be involved in decision-making and monitoring compliance with regulations. The constitutional model should provide mechanisms for active citizen participation in monitoring and assessing the environmental impacts of companies' activities.

Modern challenges such as climate change and the need to transition to more sustainable energy sources require a rethinking of traditional approaches to natural resource management in Kazakhstan.

Constitutional norms must adapt to new realities to ensure a more flexible and sustainable subsoil management system capable of responding to changes in the global economy and the needs of society.

In conclusion, the constitutional model for determining the rights of entities in the field of subsoil use in Kazakhstan should be based on the principles of clarity, balance of interests, sustainable development, and participation of civil society. Only by observing these principles can we achieve effective and fair management of natural resources, which will contribute to the economic development of the country and improve the quality of life of the population. The integration of these aspects into the legal system will not only ensure sustainable use of the subsoil but also protect the rights of all participants in the process, including government agencies, businesses, and local communities.

REFERENCES

- 1 Гладун Е.Ф. Конституционные модели разграничения компетенции в области недропользования в федеративных государствах /Конституция и жизнь современного общества - сборник научных статей. 2015 г. 46 с
- 2 Закон «О недрах и недропользований» Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000125/k170125>. (дата обращения: 09.09.2024).
- 3 Безруков А.В. Разграничение компетенции между уровнями публичной власти: проблемы и перспективы. Конституционное и муниципальное право. — 2008. — № 16. — С. 8-11.
- 4 Данилова Н.В. Реализация принципа совместного ведения недрами. Актуальные проблемы юриспруденции. Выпуск 2: сборник статей адъюнктов и соискателей. Тюмень: Тюменский юридический институт МВД РФ. — 2003. — С.23-25.
- 5 Mark S. A.C.M.R. Allen, A.O.L. Keenan «Resource Management in Canada: A Review of the Legal Framework». (2021). 3 p.
- 6 Ian H. (2022). Rowlands «Canadian Law of Oil and Gas». 23 p.
- 7 Ким, С. Г. Правовые механизмы защиты интересов местного населения в контексте недропользования в Казахстане. Законодательство и правоприменение. — 2021. — № 3. — С. 34-40.
- 8 Нурпеисов А.К. Социальная ответственность компаний в сфере недропользования. Казахстанский журнал права и экономики. — 2023. — № 2. — С. 45-52.
- 9 Камбаров Е.М. Экологические аспекты недропользования в Казахстане. Проблемы экологии и природопользования. — 2022. — № 1. — С. 14-20.
- 10 Мишин А.А. Конституция США: политико-правовой комментарий / А.А. Мишин, В.А. Власихин. М.: Международные отношения. — 1985. — 336 с.
- 11 Canadian Charter of Rights and Freedoms, Part I of the Constitution Act, 1982 being Schedule B to the Canada Act 1982 (U.K.), c. 11 § 15; S . Afr. Const. 1996, § 9. Eurasianet. (2024). 101 p.
- 12 Equality Act 2010, § 149 (U.K.). See Sandra Fredman, *The Public Sector Equality and Subsoil rights*, 40 Industrial L. (2011). 405 p.
- 13 John R.McMillan (2022). «Resource Development in USA». 87 p.
- 14 Официальный сайт Министерство Энергетики [Электронный ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo> (дата обращения: 09.09.2024).

ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУ САЛАСЫНДАҒЫ СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН АНЫҚТАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы жер қойнауын пайдалану саласындағы субъектілердің құқықтарын айқындаудың Конституциялық моделі талданады. Қазақстан Республикасы Конституциясының жер қойнауын пайдалану мен қорғаудың құқықтық негіздерін, оның ішінде мемлекет пен жеке тұлғалардың құқықтарын қалыптастырудағы рөлі зерттелген. Табиғи ресурстарға қол жетімділікті реттейтін негізгі ережелер, сондай-ақ оларды қорғау тетіктері қарастырылған. Қазақстан Республикасы Конституциясының жер қойнауы ресурстарын пайдалану мен қорғаудың құқықтық базасын құрудағы, оның ішінде мемлекет үшін де, жеке тұлғалар үшін де құқықтарды бөлудегі шешуші рөліне мән беріледі. Мемлекеттік және жеке субъектілер арасындағы мүдделерді теңестіруге және экологиялық стандарттарды сақтау қажеттілігіне назар аударылады. Мақалада басқа елдердің озық тәжірибелері негізінде ықтимал кедергілерді Қазақстанда болдырмау және анықтау үшін салыстырмалы тәсілдер

арқылы талдайды. Сонымен қатар ол жергілікті қауымдастықтардың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз ету үшін мүдделі тараптардың шешім қабылдау процестеріне белсенді қатысу қажеттілігін атап көрсетеді. Талдау нәтижесінде құқықтық реттеудің өзекті мәселелері анықталып, Қазақстанның табиғи ресурстарын орнықты және ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған жер қойнауын пайдалану саласындағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсынымдар ұсынылды.

Негізгі сөздер: субъектілердің құқықтары, мемлекеттік реттеу, Конституция, жер қойнауын пайдалану, жеке мүдделер.

КОНСТИТУЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВ СУБЪЕКТОВ В ОБЛАСТИ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье анализируется конституционная модель определения прав субъектов в сфере недропользования в Казахстане. Исследуется роль Конституции Республики Казахстан в формировании правовых основ использования и охраны недр, включая права государства и физических лиц. Рассмотрены основные положения, регулирующие доступ к природным ресурсам, а также механизмы их защиты. Также рассматривается ключевая роль Конституции Республики Казахстан в создании правовой базы для использования и охраны недр, включая разграничение прав как государства, так и отдельных лиц. Основное внимание уделяется балансу интересов государственных и частных структур и необходимости соблюдения экологических стандартов. Анализируются сравнительные подходы других стран для выявления передовой практики и потенциальных подводных камней, которых Казахстан мог бы избежать. Кроме того, подчеркивается необходимость более активного вовлечения заинтересованных сторон в процессы принятия решений для обеспечения надлежащего представительства и защиты прав и интересов местных сообществ. В результате проведенного анализа выявлены актуальные проблемы правового регулирования и предложены рекомендации по совершенствованию законодательства в сфере недропользования, направленные на обеспечение устойчивого и рационального использования природных ресурсов в Казахстане.

Ключевые слова: права субъектов, государственное регулирование, Конституция, недропользование, частные интересы.

REFERENCES

- 1 Gladun E.F. Konstitucionnye modeli razgranicheniya kompetencii v oblasti nedropol'zovaniya v federativnyh gosudarstvakh [Constitutional models of differentiation of competence in the field of subsoil use in federal States]. Konstituciya i zhizn' sovremennogo obshchestva - sbornik nauchnyh statej. 2015 g. 46 p. [in Russian]
- 2 Zakon «O nedrah i nedropol'zovanij» Kodeks Respubliki Kazahstan ot 27 dekabrya 2017 goda № 125-VI ZRK [The Law "On Subsoil and Subsurface Use" Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2017 No. 125-VI SAM]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000125/k170125> [in Russian]. (accessed: 09.09.2024).
- 3 Bezrukov A.V. Razgranichenie kompetencii mezhdru urovnyami publichnoj vlasti: problemy i perspektivy [Differentiation of competence between levels of public authority: problems and prospects]. Konstitucionnoe i municipal'noe pravo. 2008. № 16. P. 8-11. [in Russian]
- 4 Danilova N.V. Realizaciya principa sovместного vedeniya nedrami [Implementation of the principle of joint management of mineral resources]. Aktual'nye problemy yurisprudencii. Vypusk 2: sbornik statej ad'yunktov i soiskatelej. Tyumen': Tyumenskij yuridicheskij institut MVD RF. 2003. P.23-25. [in Russian]
- 5 Mark S. A.C.M.R. Allen, A.O.L. Keenan «Resource Management in Canada: A Review of the Legal Framework». (2021). 3 p. [in English]
- 6 Ian H. (2022). Rowlands «Canadian Law of Oil and Gas». 23 p. [in English]
- 7 Kim S.G. Pravovye mekhanizmy zashchity interesov mestnogo naseleniya v kontekste nedropol'zovaniya v Kazahstane [Legal mechanisms for protecting the interests of the local population in the context of subsoil use in Kazakhstan]. Zakonodatel'stvo i pravoprimenenie. 2021. № 3. P. 34-40. [in Russian]
- 8 Nurpeisov A.K. Social'naya otvetstvennost' kompanij v sfere nedropol'zovaniya [Social responsibility of companies in the field of subsoil use]. Kazahstanskij zhurnal prava i ekonomiki. 2023. № 2. P. 45-52. [in Russian]
- 9 Kambarov E.M. Ekologicheskie aspekty nedropol'zovaniya v Kazahstane [Environmental aspects of subsurface use in Kazakhstan]. Problemy ekologii i prirodopol'zovaniya. 2022. № 1. P. 14-20. [in Russian]
- 10 Mishin, A.A. Konstituciya SShA: politiko-pravovoj kommentarij [The US Constitution: a Political and Legal Commentary]. A.A. Mishin, V.A. Vlasihin. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya. 1985. 336 p. [in Russian]
- 11 Canadian Charter of Rights and Freedoms, Part I of the Constitution Act, 1982 being Schedule B to the Canada Act 1982 (U.K.), c. 11 § 15; S. Afr. Const. 1996, § 9. Eurasianet. (2024). 101 p. [in English]

- 12 Equality Act 2010, § 149 (U.K.). See Sandra Fredman, *The Public Sector Equality and Subsoil rights*, 40 Industrial L. (2011). 405 p. [in English]
13 John R. McMillan (2022). «Resource Development in USA». 87 p. [in English]
14 Official'nyj sajt Ministerstvo Energetiki [Official website of the Ministry of Energy]. Available at: — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo> [in Russian]. (accessed: 09.09.2024).

Information about authors:

Balzhan Zharmakhanbetova - **corresponding author**, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: balzhan.zh10@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2997-7224>

Akmaral Saktaganova - PhD of the Department of “Legal Disciplines” of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aridnissakta.11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0457-7794>

Indira Saktaganova - candidate of legal sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7218-197X>

Информация об авторах:

Балжан Жармаханбетова - **основной автор**, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: balzhan.zh10@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2997-7224>

Акмарал Сактаганова – доктор PhD кафедры «Юридических дисциплин» Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусаинова, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: aridnissakta.11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0457-7794>

Индира Сактаганова - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7218-197X>

Авторлар туралы ақпарат:

Балжан Жармаханбетова - **негізгі автор**, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: balzhan.zh10@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2997-7224>

Акмарал Сактаганова - А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының «Заң пәндері» кафедрасының PhD докторы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aridnissakta.11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0457-7794>

Индира Сактаганова - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7218-197X>

М.М. Кулбаева^{1*}, М.Б. Муратханова²¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060011, Республика Казахстан²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010008, Республика Казахстан*e-mail: kulbai@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕКЛАМЫ ФИНАНСОВОЙ ПИРАМИДЫ

Аннотация

Статья посвящена общей криминологической характеристике ответственности за рекламу финансовой (инвестиционной) пирамиды. Выделены элементы финансовой пирамиды, проведен анализ наиболее опасных видов мошенничества по такого рода преступлениям. Раскрываются основные мотивы вложения денежных средств гражданами Республики Казахстан, которые связаны с воздействием мошенников на личностные качества человека. В ходе исследования авторы применили различные методы исследования, позволяющие широко исследовать обозначенную тему, в частности, методы формализации, сравнения, экспертных оценок, по некоторым положениям применялись частно-научные методы в виде контраста, фреймирования и потоковой аналитики. Изучение судебной практики по уголовным делам о финансовых пирамидах позволило авторам более глубоко проанализировать тему исследования, в частности осуществить всесторонний анализ судебной практики по делам о создании, организации и участии в финансовых пирамидах, в том числе резонансные уголовные дела с участием известных личностей определили актуальность темы научной статьи. В результате проведенного исследования сформулированы пути совершенствования норм об ответственности за такого рода уголовные правонарушения, также методы противодействия и разработка различных программ предотвращения работы организации с данным видом мошенничества.

Ключевые слова: финансовая пирамида, реклама, уголовная ответственность, криминологические аспекты, судебная практика.

Введение

Противодействие финансовым пирамидам является одной из приоритетных задач государственных органов и финансовых институтов по всему миру. Несмотря на множество попыток усилить контроль над финансовыми потоками, финансовые пирамиды продолжают привлекать вкладчиков и наносить ущерб экономика и инвесторам.

На совещании по вопросам развития моногородов в Экибастузе от 4 ноября 2021 года Президент страны также поручил председателю Агентства финансового мониторинга заняться ликвидацией финансовых пирамид и подобных им мошеннических схем, которые наносят огромный ущерб материальному положению граждан.

Согласно пункту 4.10 Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года от 15 октября 2021 года № 674, современная уголовно-правовая политика нацелена на обеспечение безопасности личности, ее прав и свобод, а также общества и государства от криминальных угроз [1].

В течение многих лет граждане Республики Казахстан предпочитали хранить свои денежные сбережения на срочных или до востребования депозитах второго уровня банков. Однако в результате экономических кризисов, произошедших в 1992-1995 годах, у населения усилилось недоверие к государственным институтам, и в то же время возникло мистическое уважение к коммерческим банкам и частным финансовым организациям, которые, якобы, могли защитить индивидуума от негативных влияний финансовой жизни.

Увеличение частных инвестиций стало следствием необходимости сохранить сбережения от инфляции и поиска новых способов инвестирования денег, а также

возможности использовать различные финансовые институты для этой цели. Однако массовый инвестор не имел должного понимания деятельности этих институтов.

В результате в сфере частных инвестиций возникла новая волна нетрадиционных мошеннических схем, которая стала возможной благодаря созданию новых организационно-правовых форм в виде юридических лиц. Эти структуры, именуемые "финансовыми пирамидами", создавались исключительно с целью обмана людей.

В 2021 году в Казахстане был зафиксирован рост деятельности создателей финансовых пирамид, который проявился в масштабировании их деятельности и распространении сетей в регионы страны. Хотя количество новых уголовных дел уменьшилось на 6,1%, ущерб, нанесенный жертвам, увеличился в несколько раз и достиг рекордной суммы в размере 33,34 млрд тг.

Согласно статистическим данным, за период с января по ноябрь 2022 года наблюдалось сокращение числа финансовых преступлений, связанных с мошенническими действиями и привлечением средств от инвесторов, на 24,8% по сравнению с тем же периодом 2021 года. В итоге за указанный промежуток времени было зарегистрировано 127 случаев [2].

Кроме того, численность пострадавших также сократилась в два раза - с 1200 до 625 человек. Однако, стоит учесть, что в официальной статистике фиксируются только те случаи, о которых пострадавшими были заявлены в полицию.

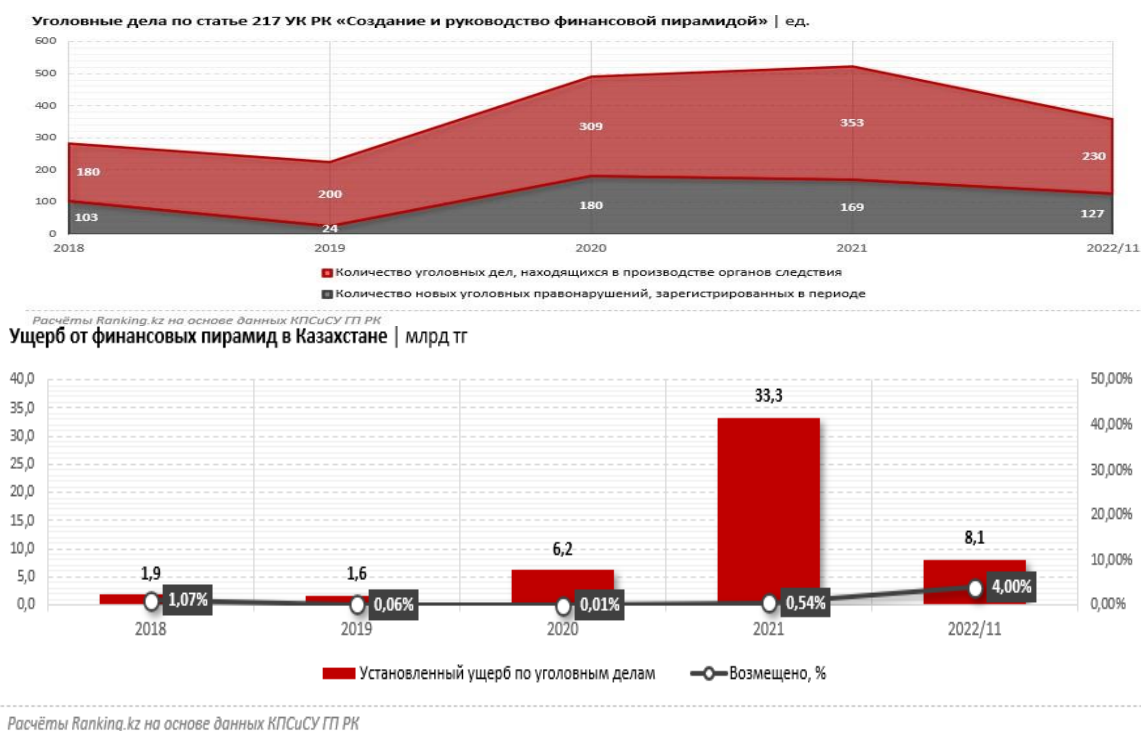

Рисунок 1 - Статистика уголовных правонарушений по факту создания и руководства финансовой пирамиды (ст.217 УК РК)¹

Примечание: Расчёты Ranking.kz на основе данных Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан.

В период с 2018 г. по сегодняшний день согласно данным КПСиСУ, в стране жертвами финансовых пирамид оказались более 30 тысяч граждан, которым причинен материальный ущерб на сумму более 51 млрд тенге.

По данным Интерпола, в 2019 году было зарегистрировано более 1,5 тыс. преступлений в связи с финансовыми пирамидами в 108 странах мира. Кроме того, согласно отчету компании "Ponzi Scheme Tracker", с 2014 по 2018 годы было выявлено более 2,5 тыс. случаев финансовых пирамид в 130 странах мира, которые привели к убыткам в размере более 24 миллиардов долларов [3].

Приведенная статистика свидетельствует об отсутствии должного механизма и мер по противодействию финансовым пирамидам, что является актуальной и важной темой, которая может принести значительную пользу для общества и экономики в целом.

Материалы и методы исследования

В процессе научного исследования применялись различные методы, в частности, метод формализации, сравнения, экспертных оценок. Кроме того, для более глубокого анализа темы применялись некоторые специальные методы аналитики, такие как аналитический метод контраста, фреймирования и потоковой аналитики.

Результаты и обсуждение

Уровень угрозы, связанный с финансовыми пирамидами, зависит от многих факторов, включая размер, продолжительность, количество участников, типы вложенных активов, а также от того, имеется ли поддержка со стороны правительства или других институтов. Как правило, чем больше участников и денег вложено в пирамиду, тем больший потенциальный ущерб может быть нанесен.

Финансовые пирамиды также могут иметь отрицательный эффект на экономику в целом, потому что они привлекают инвестиции, которые могли бы быть потрачены на другие, более продуктивные цели. Кроме того, когда пирамиды обрушиваются, они могут приводить к резкому падению доверия к финансовой системе в целом, что также может иметь долгосрочные негативные последствия для экономики.

В Казахстане наиболее известные компании, такие как «Смагулов и К», «Алтын Гасыр», «Клуб миллионеров», «Mudarabah Capital», «Гарант 24 Ломбард», «Estate Lombard» и т.п.

Но несмотря на широкое освящение негативных последствий доверия к такого рода обогащениям и хотя большинство населения и осознает негативные последствия сотрудничества с финансовыми пирамидами, число их жертв растет, о чем свидетельствует статистика правоохранительных органов.

За последние несколько лет количество финансовых пирамид заметно увеличилось. Это стало серьезной проблемой, подрывающей экономические устои современного казахстанского общества.

К примеру, 26 августа 2022 года суд №2 города Актобе вынес постановление в отношении руководителей и работников финансовой пирамиды ТОО «Ломбард 24 Гарант», «Estate Lombard» и «Выгодный займ». По данному делу было признано потерпевшими более 17 тысяч граждан, что привело к убыткам свыше 30 миллиардов тенге.

Другим примером является компания «Finiko», действовавшая в период с 2018 по 2020 год и обладавшая статусом финансовой пирамиды только с 2021 года. Сотрудники этой фирмы привлекали инвестиции от граждан, обещая им высокую доходность от вложений на фондовом и криптовалютном рынках, а также на различных торговых платформах. Кроме того, они активно рекламировали разнообразные программы, обещая значительные ежемесячные доходы в виде крупных процентов или возможность покупки недвижимости.

Однако на самом деле инвестиционной деятельности не было, а привлеченные средства использовались для выплаты доходов ранним участникам и личных нужд создателей компании. Результатом стал значительный ущерб для инвесторов на сумму свыше 5,9 млрд тенге.

В феврале 2021 года в компании L-Capital была задержана 59-летняя женщина, под чьим управлением более 300 клиентов понесли потери, превышающие 2 миллиарда тенге. Основной

деятельностью этой организации являлись консультационные услуги, инвестиционные решения и посредничество в привлечении прямых инвестиций. Казахстанцы так и не получили обещанную прибыль в размере до 30% годовых на свои вложения.

В 2019 году в г. Астана осудили организаторов финансовой пирамиды «Questa Holding Inc», чьи офисы открылись чуть ли не по всему Казахстану.

В преступную деятельность вовлекли около 350 человек и более 480 млн. тенге. Организаторы были осуждены на различные сроки лишения свободы.

Также в результате еще одной инвестиционной компании «QI Trade Kazakhstan» пострадали 1345 человек, нанесен ущерб в размере 6 млрд тенге. Эта компания предлагала инвестировать в торговлю на площадке «Amazon» для получения гарантированного дохода.

Исследование преступлений, связанных с финансовыми пирамидами, демонстрирует, что такие схемы могут привести к значительным негативным последствиям для экономической и социальной стабильности. Эти мошеннические практики подрывают основные принципы экономической системы, нарушая эквивалентность обмена и принципы конкуренции.

Это приводит к потере фундаментальных принципов рыночной экономики, таких как свобода, равенство и справедливость, и может привести к дисфункции в политической системе и формировании гражданского общества, которые являются важными компонентами правовой государственности и национальной безопасности Казахстана.

В 2020 году Агентством РК по финансовому мониторингу создан коллегиальный орган, деятельность которого в первую очередь направлена на выработку эффективных мер по выявлению финансовых пирамид и прекращению их деятельности. Это Межведомственная рабочая группа, в состав которой входят представители Агентства, Генеральной прокуратуры РК, Национального Банка Казахстана, МВД РК, Агентства РК по финансовому мониторингу, а также Министерства информации и общественного развития РК.

Согласно ст.187 ч.4-1 УПК РК по делам об уголовных правонарушениях, предусмотренной ст.217 ч.2 п.п.1, ч.3 п.2, 217-1 ч.2 УК РК предварительное расследование производят органы внутренних дел или служба экономических расследований, начавшими досудебное расследование. Дознание производится аналогичным образом.

В Казахстане отсутствует должное сотрудничество между правоохранительными органами, АФМ и институтами власти, а также гражданским обществом в целях борьбы с финансовыми пирамидами.

Это приводит к затруднениям в пресечении и расследовании таких мошеннических схем, что в свою очередь может способствовать их дальнейшей распространенности и усугублению последствий для жертв.

Проблема несогласованности различных структур по борьбе с финансовыми пирамидами хорошо иллюстрируется многочисленными примерами беспрепятственной деятельности филиалов таких пирамид, а также волоките расследования уголовных дел.

Основными причинами роста деятельности финансовых пирамид являются низкий уровень финансовой грамотности населения. Многие люди не понимают, как работают финансовые инструменты, и легко попадают на уловки мошенников, обещающих быструю и высокую прибыль.

Финансовая грамотность является важным элементом государственной социально-экономической политики, которая способствует повышению уровня благосостояния и качества жизни населения.

Более широкий доступ к информации для потребителей и повышение финансовой грамотности способствуют расширению возможностей населения для получения доступа к финансовым услугам. Это, в свою очередь, может привести к улучшению финансовой стабильности и уменьшению рисков в экономике.

В Казахстане реализуются программы, направленные на решение проблемы низкого

уровня финансовой грамотности населения. Одним из приоритетных направлений национального проекта «100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ» является повышение уровня финансовой грамотности населения. Эти меры способствуют улучшению благосостояния и качества жизни граждан, а также расширению доступа к информации о финансовых услугах.

Также в Казахстане действуют несколько программ, ориентированных на улучшение финансовой грамотности населения (национальная программа по развитию финансовой грамотности населения на 2017-2022 годы; программа «Финансовая грамотность» от АО «АТФБанк»; программа «Финансовая грамотность для всех» от Национального банка Республики Казахстан) [4].

Однако данные статистики свидетельствуют о том, что финансовая грамотность населения Казахстана остается на низком уровне. Так, согласно опросам, проведенным АРРФР, уровень финансовой грамотности населения страны в 2021 году составил 39,52%, увеличившись лишь на 0,45% по сравнению с предыдущим годом [5].

Недостаточный уровень знаний населения о существующих финансовых услугах, основных принципах работы финансовых и инвестиционных механизмов и институтов позволяет организаторам финансовых пирамид и мошенникам манипулировать фактами и цифрами. Доверчивые граждане идут на поводу у мошенников и вкладывают свои средства в надежде на приобретение дополнительного дохода. Изучение финансовых пирамид показывает, что данные схемы способны причинить серьезный вред как экономической, так и социальной стабильности. Эти схемы мошенничества подрывают фундаментальные основы экономической системы, нарушая баланс обмена и конкурентные принципы.

Обоснованно и крайне важно улучшать государственную программу по обучению граждан финансовой грамотности, постоянно развивать ее, а также искать новые методы и формы представления информации.

Такие меры можно осуществить следующими способами:

1. Использование эмоциональной рекламы. Указанный метод является распространенной практикой. Организаторы финансовых пирамид зачастую используют различные методы для вызова положительных эмоций у потенциальных участников, такие как представление своего бизнеса как "системы взаимной помощи", обещание высокой прибыли, предоставление красивых и роскошных изображений.

К примеру, в апреле 2022 года самоподжог у здания МВД в столице совершила женщина, потерявшая деньги в скандально известной пирамиде «Mudarabah Capital», это вызвало широкий общественный резонанс среди населения; со стороны законодательного органа последовало ужесточение уголовной ответственности как для организаторов, так и для лиц, рекламирующих пирамиду («Глава 8 дополнена статьей 217-1 УК в 12.07.2022г № 139-VII») [6].

В рамках расследования привлечены к уголовной ответственности медиа-известные лица (Мейржан Туребаев, Мейирхан Шерниязов, Азизжан Саидбаев) в качестве одних из руководителей указанной компании.

2. Использование сетевого маркетинга. Сетевой маркетинг, также известный как многоуровневый маркетинг или MLM, является одной из наиболее популярных форм бизнеса во всем мире. Он позволяет компаниям продавать свои продукты и услуги через независимые дистрибьюторы, которые зарабатывают комиссионные на основе продаж и рекрутирования новых дистрибьюторов в свою сеть.

В Казахстане сетевой маркетинг стал популярным с конца 1990-х годов, с тех пор он продолжает развиваться, несмотря на ряд проблем.

Одной из главных проблем, с которыми сталкивается сетевой маркетинг в Казахстане, является недостаток профессиональной подготовки дистрибьюторов и лидеров. Часто новые участники сети не получают достаточного обучения и поддержки от своих спонсоров, что

может привести к низким результатам и оттоку из бизнеса. Кроме того, в Казахстане отсутствуют специализированные учебные заведения и тренинговые центры, которые могут помочь дистрибьюторам стать успешными лидерами в сетевом маркетинге.

Еще одной проблемой является отсутствие правового регулирования сетевого маркетинга в Казахстане. В настоящее время нет четких правил и стандартов, регулирующих деятельность сетевых компаний, что может привести к недобросовестной практике и злоупотреблениям со стороны некоторых компаний. Кроме того, некоторые компании используют практики, которые можно охарактеризовать как финансовые пирамиды.

К примеру, в начале 2023 года совместно АФМ и органами прокуратуры г.Алматы выявлены признаки финансовой пирамиды в компании «Qnet» (международная многоуровневая маркетинговая компания), где были задержаны несколько руководителей данной организации.

3. Использование цифровых активов. Оборот цифровых активов не имеет должного гражданско-правового регулирования несмотря на то, что это является важным институтом цифрового права. Межотраслевой институт цифровых активов становится все более прогрессирующей наукой, и ему необходимо уделить особое внимание. Оборот цифровых активов является предметом регулирования общественных отношений в интернете, но его использование злоумышленниками может приводить к противоправной деятельности, особенно с использованием технологии блокчейн, которая обеспечивает анонимность и защищает персональные данные пользователей.

Исследуя механизмы взаимодействия с цифровыми активами, включая криптовалюты, можно заметить, что колебания их цен обусловлены поведением людей в разных уголках мира. Эти лица принимают решения о планировании и распределении финансовых средств, стремясь получить максимальную прибыль, при этом осознавая возможные риски убытков. В результате формируется индекс, который отражает состояние жадности и страха среди криптоинвесторов. Данный индекс основан на анализе множества факторов, таких как рыночные тенденции, активность в социальных сетях, обсуждения в онлайн-сообществах, новости, степень волатильности, объем торговых операций и влияние определенных токенов на рынке.

В целом, это позволяет получить более глубокое понимание поведения пользователей криптовалют и динамики изменения их курса.

Для безопасного использования криптовалют необходимо урегулировать их оборот и закрепить понятийный аппарат на законодательном уровне. На данный момент отсутствует гражданско-правовое регулирование, что способствует использованию криптовалют криминальными элементами.

Статистика преступлений, связанных с использованием криптовалют, указывает на высокий риск потери активов из-за концентрации криминального элемента. Большинство усилий законодательных властей направлено на приведение криптовалютных бирж в соответствие с законодательством, однако существует серая зона, связанная с рынком ICO и IEO, что требует внушительной аналитической работы. Проекты ICO обещают высокую доходность, но на самом деле являются финансовыми пирамидами, генерирующими прибыль за счет прибытия новых инвесторов, после чего закрываются или организаторы просто исчезают.

Сегодня организаторы «криптовалютных пирамид» пытаются привлечь пользователей, которые не имеют достаточного понимания о биткойне и ограничивают его только сильно упрощенными представлениями. Эти представления могут быть связаны с историями о людях, которые стали миллионерами благодаря биткойну, использованием его в даркнете или скандалом с MtGox.

Мошенники используют сложные механизмы, чтобы легализовать деньги, полученные незаконным путем, создавая ICO-проекты и продавая эмитированные токены сами себе на

криптовалютных биржах. Они искажают цену токена, скупая большое количество токенов, которые затем продают по завышенным ценам, чтобы убедить других инвесторов вложиться в проект. Это позволяет им отмыть деньги, получить их на руки и оставить криптовалюту, которая становится бесполезной и снимается с торгов на бирже.

Профессиональные мошенники, занимающиеся криптовалютой, иногда используют услуги платных криптовалютных изданий, чтобы опубликовать пресс-релизы, которые придают им легитимности в глазах общества.

Однако следует отметить, что эти программы могут быть мошенническими и содержать высокие риски для участников, которые могут потерять свои сбережения, если такие программы закроются или окажутся неудачными.

Современные киберпреступления, включая те, что связаны с криптовалютами и их применением для легализации или отмыwania нелегальных доходов, требуют особого внимания со стороны международного сообщества в области регулирования. Многие страны уже предложили законодательные инициативы, направленные на обеспечение правоохранительной и финансовой безопасности, что подчеркивает необходимость создания единого правового механизма для управления криптовалютами. Этот механизм необходимо согласовать между всеми государствами для эффективной борьбы с проблемами легализации и отмыwania денежных средств через криптовалюты, а также для предотвращения киберпреступлений, включая мошенничество и иные правонарушения, связанные с использованием цифровых валют.

Таким образом проведенный анализ детерминантов, способствующих возникновению финансовых пирамид, показывает, что актуальность противодействия им является особо важной как для граждан, так и для государства.

О необходимости выработки методов противодействия с указанными преступлениями Главой государства неоднократно упоминалось в Посланиях народу.

Заключение

Для решения проблем распространения уголовных правонарушений, связанных с финансовыми пирамидами, авторами в рамках настоящей статьи предложены несколько методов противодействия им:

1. Цифровые инструменты для противодействия финансовым пирамидам. Использование Блокчейн технологии на примере Сингапура. Данная уникальная в своем роде технология позволяет создавать децентрализованные системы, которые исключают возможность манипуляций с данными и финансовыми потоками. Это обеспечивает высокую степень безопасности и надежности, что делает блокчейн идеальным инструментом для борьбы с финансовыми пирамидами.

Каждый блок в блокчейне содержит информацию о произошедших событиях, например, о транзакциях между пользователями. Блоки в блокчейне связаны друг с другом с помощью хеш-функции, которая позволяет однозначно идентифицировать каждый блок и подтверждать целостность цепочки блоков.

Благодаря своей децентрализованной структуре блокчейн позволяет участникам сети безопасно и надежно передавать цифровые активы и информацию, не прибегая к посредникам. Также блокчейн может использоваться для создания смарт-контрактов, которые автоматически выполняются при наступлении определенных условий.

Следующий инструмент – мобильное приложение «Stop Pyramids», с помощью которого любому инвестору предоставляется возможность оперативно получать актуальные сведения касательно деятельности организации.

Для организации разработки указанного приложения создан авторский план проекта мобильного приложения, а также его структура.

Преимущества приложения в том, что она специализирована только для финансовых пирамид, технология использования проста, имеет единую базу данных, которая будет

содержать информацию о юридических лицах и индивидуальных предпринимателях Республики Казахстан.

Также планируется интегрировать базу данных приложения с различными государственными органами, такими как: Портал Электронного правительства РК (egov.kz), Портал электронного лицензирования Комитет статистики Министерства национальной экономики, Комитет государственных доходов Министерства финансов, Депозитарий финансовой отчетности Министерства финансов, Министерство юстиции, Верховный суд, Генеральная прокуратура РК, Комитет по финансовому мониторингу, КПСИСУ прокуратуры, Закупки АО «Самрук-Қазына», Государственные закупки, Площадка закупок (tender.sk.kz), Закупки недропользователей (nadloc.kz).

2. Повышение финансовой грамотности.

В мировой практике разработки программ финансового просвещения все большее внимание уделяется не только отдельным секторам финансового рынка, но и непрерывному обучению на протяжении всего жизненного пути. Ученые из разных стран подчеркивают значимость формирования базовых знаний в области финансов еще в раннем возрасте и последующего развития этих знаний на протяжении всего образовательного процесса.

В этой связи, считаем необходимым уделить особое внимание и приложить усилия для повышения финансовой грамотности наших юных граждан со школьной скамьи.

К сожалению, на сегодняшний день в системе школьного образования Казахстана практически не уделяется внимания обучению основам финансовой грамотности.

Так, в ходе исследования, установлено, что проблема заключается в том, что в целях оптимизации учебных программ, в среднеобразовательных учреждениях Министерством образования Республики Казахстан рекомендовано сокращение факультативных занятий.

3. Совершенствование нормативно-правовых документов.

Одной из главных задач данного государственного регулирования является мониторинг финансового рынка и финансовых организаций, а также обеспечение надлежащего уровня защиты интересов потребителя финансовых услуг.

То есть выявление основных признаков финансовой пирамиды в ходе мониторинга финансового рынка также является одной из приоритетных задач государственного регулирования.

Однако следует отметить, что действующий Закон №474 «О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций» от 04 июля 2003 года не предусматривает нормы, регламентирующие вопросы, связанные с финансовыми пирамидами, что позволило бы внести ясность и определить приоритет их применения [7].

В начале, предлагается в указанном Законе определить понятие самой финансовой пирамиды дополнив в статью 1 подпункт 7-1 следующим образом:

7-1) финансовая (инвестиционная) пирамида – деятельность по извлечению дохода (имущественной выгоды) от привлечения денег или иного имущества либо права на него физических и (или) юридических лиц, с использованием рекламы или без таковой, без использования привлеченных средств на предпринимательскую деятельность, обеспечивающая принятые обязательства, путем перераспределения данных активов и обогащения одних участников за счет взносов других.

После чего, в целях проверки информации о банковской системе, специализированном депозитарии или иной финансовой организации непосредственно на самом сайте уполномоченного органа предлагается в статью 9 «Функции и полномочия уполномоченного органа» дополнить новым подпунктом 12-3) следующего содержания:

12-3) «публикует на своем официальном сайте перечень организаций, обладающих лицензией на осуществление деятельности в финансовой сфере и деятельности, связанной с концентрацией финансовых услуг»;

Также в целях законодательного установления обязанности служащих уполномоченного органа о незамедлительном сообщении следственным органам о фактах создания финансовых (инвестиционных) пирамид в статью 15.

13. «Права и обязанности служащих уполномоченного органа» дополнить новым подпунктом 8-1) следующего содержания: «немедленное сообщение в компетентные органы о случаях обнаружения создания финансовых инвестиционных) пирамид».

Таким образом, дополнение указанных норм позволит уполномоченному органу более эффективно осуществлять надзор финансового рынка и контролировать финансовые организации на предмет пресечения финансовых пирамид.

В свете последних событий, обществу Казахстана не дает покоя случай, произошедший на фоне появления всплеск финансовых пирамид, а также суммарные денежные средства, которые потеряли многие доверчивые граждане. Обзор материал уголовных дел и сводок преступлений показывает, что многие потерпевшие лишились своих последних накоплений, личного имущества, в том числе квартир и автомобилей, тем самым оказывались в очень сложных материальных положениях.

Об этом свидетельствуют произошедшие массовые митинги вкладчиков (в г. Актобе перед офисами ломбардов) и угрозы о самоподжоге, факты суицида.

Более того, из допросов некоторых потерпевших следует, что в результате подобного обмана они обрели как психологические, так и другие заболевания.

Данные факты безусловно указывают на то, что подобные преступления имеет повышенную общественную опасность, и их последствия могут быть крайне опасными.

В ходе анализа удалось выяснить, что уголовные законодательства зарубежных стран (Германия, Франция, Канада) к лицам, совершившим мошеннические действия с признаками виктимности, применяют более жесткие наказания и относят их к особо тяжким случаям.

Следовательно, автором предложено внести изменения в статью 217, часть 2 УК РК, добавив квалифицирующий признак «если оно совершено в отношении лица, находящегося в бедственном или ином затруднительном положении, или с использованием такого положения, а также если оно поставило потерпевшего в такое положение».

В конце хотелось бы отметить, что предложенные методы противодействия финансовым пирамидам играют важную роль в обеспечении стабильности и развития правовой системы, а также в защите прав и интересов граждан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674. Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения 20.09.2024).
- 2 Аналитическая информация Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.gov.kz/memleket> (дата обращения 20.09.2024).
- 3 Bernie Madoff: The man who stole \$65bn", BBC News, 14 марта 2014 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.bbc.com/news/business-26639186> (дата обращения 22.09.2024).
- 4 Об утверждении Концепции повышения финансовой грамотности на 2020 – 2024 годы. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения 23.09.2024).
- 5 Уровень финансовой грамотности казахстанцев повысился. [Электронный ресурс] – URL: <https://fingramota.kz/ru/news> (дата обращения 23.09.2024).
- 6 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения 20.09.2024).
- 7 Закон №474 «О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций» от 04 июля 2003 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения 20.09.2024).

ҚАРЖЫЛЫҚ ПИРАМИДА ЖАРНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖӘНЕ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала қаржылық (инвестициялық) пирамиданы жарнамалау үшін жауапкершіліктің жалпы криминологиялық сипаттамасына арналған. Қаржы пирамидасының элементтері бөлінді, осындай қылмыстар бойынша алаяқтықтың аса қауіпті түрлеріне талдау жүргізілді. Алаяқтардың адамның жеке қасиеттеріне әсер етуімен байланысты Қазақстан Республикасы азаматтарының ақша қаражатын салуының негізгі себептері ашылады. Зерттеу барысында авторлар белгіленген тақырыпты кеңінен зерттеуге мүмкіндік беретін әртүрлі зерттеу әдістерін қолданды, атап айтқанда формализация, салыстыру, сараптамалық бағалау әдістері, кейбір ережелер бойынша контраст, жақтау және ағындық аналитика түріндегі жеке ғылыми әдістер қолданылды. Қаржы пирамидалары бойынша қылмыстық істер бойынша сот практикасын зерттеу авторларға зерттеу тақырыбын тереңірек зерттеуге мүмкіндік берді, атап айтқанда қаржы пирамидаларын құру, ұйымдастыру және оған қатысу туралы істер бойынша сот практикасын жан-жақты талдау, соның ішінде белгілі тұлғалардың қатысуымен резонанстық қылмыстық істер ғылыми мақала тақырыбының өзектілігін анықтады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде осындай қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік туралы нормаларды жетілдіру жолдары, сондай-ақ қарсы іс-қимыл әдістері және алаяқтықтың осы түрімен ұйымның жұмысын болдырмаудың әртүрлі бағдарламаларын әзірлеу тұжырымдалған.

Негізгі сөздер: қаржы пирамидасы, жарнама, қылмыстық жауапкершілік, криминологиялық аспектілер, сот практикасы.

SOME CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF PYRAMID SCHEME ADVERTISING

Abstract

The article is devoted to the general criminological characteristics of responsibility for advertising a financial (investment) pyramid. The elements of a financial pyramid are highlighted, and the analysis of the most dangerous types of fraud for such crimes is carried out. The main motives for investing funds by citizens of the Republic of Kazakhstan, which are associated with the impact of fraudsters on human personality, are revealed. In the course of the study, the authors applied various research methods that make it possible to widely explore the designated topic, in particular, methods of formalization, comparison, expert assessments, for some provisions, private scientific methods in the form of contrast, framing, and streaming analytics were used. The study of judicial practice in criminal cases of financial pyramids allowed the authors to explore the topic of the study more deeply, in particular, a comprehensive analysis of judicial practice in cases of creation, organization, and participation in financial pyramids, including high-profile criminal cases involving famous personalities determined the relevance of the topic of the scientific article. As a result of the conducted research, ways to improve the norms on liability for such criminal offenses, as well as methods of countering and developing various programs to prevent the organization from working with this type of fraud are formulated.

Keywords: pyramid scheme, advertising, criminal liability, criminological aspects, judicial practice.

REFERENCES

- 1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15 oktyabrya 2021 goda № 674. Ob utverzhdenii Konceptcii pravovoj politiki Respubliki Kazakhstan do 2030 goda [On the approval of the Concept of the Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030]. Available at: - URL: <https://adilet.zan.kz>. [in Russian] (accessed: 20.09.2024).
- 2 Analiticheskaya informaciya Komiteta po pravovoj statistike i special'nym uchetam General'noj prokuratury Respubliki Kazakhstan [Analytical information of the Committee on Legal Statistics and Special Accounts of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan]. Available at: -URL: <https://www.gov.kz/memleket> [in Russian] (accessed: 20.09.2024).
- 3 Bernie Madoff: The man who stole \$65bn", BBC News, 14 marta 2014 goda. Available at: - URL: <https://www.bbc.com/news/business-26639186> [in English] (accessed: 22.09.2024).
- 4 Ob utverzhdenii Konceptcii povysheniya finansovoj gramotnosti na 2020 – 2024 gody [On the approval of the Concept of improving financial literacy for 2020 – 2024]. Available at: - URL: <https://adilet.zan.kz> [in Russian] (accessed: 23.09.2024).
- 5 Uroven' finansovoj gramotnosti kazahstancsev povysilsya [The level of financial literacy of Kazakhstanis has increased]. Available at: - URL: <https://fingramota.kz/ru/news> [in Russian] (accessed: 23.09.2024).
- 6 Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iyulya 2014 goda [The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014]. Available at: -URL: <https://adilet.zan.kz> [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

7 Zakon № 474 «O gosudarstvennom regulirovanii, kontrole i nadzore finansovogo rynka i finansovyh organizacij» [On State Regulation, Control and Supervision of the Financial Market and Financial Organizations] ot 04 iyulya 2003 goda. Available at: -URL: <https://adilet.zan.kz> [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

Information about authors:

Maiya Kulbaeva - **corresponding author**, PhD, acting associate professor of the Department of “Criminal Law Disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6042-6551>

Meruert Muratkhanova - candidate of law sciences, associate professor of the Department of “Criminal Law Disciplines”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.muratkhanova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9371-8270>

Информация об авторах:

Майя Кулбаева - **основной автор**, PhD, и.о.ассоциированного профессора кафедры «Уголовно-правовые дисциплины», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6042-6551>

Меруерт Муратханова – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовно-правовые дисциплины», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9371-8270>

Авторлар туралы ақпарат:

Майя Құлбаева - **негізгі автор**, PhD, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының қауымдастырылған профессорының м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6042-6551>

Меруерт Мұратханова – заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9371-8270>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
27.12.2024
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

